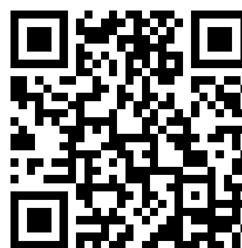
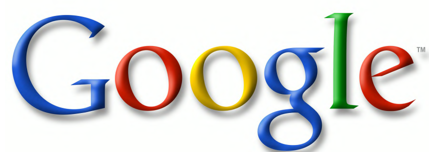

FESTSKRIFT TIL KRISTIAN ERSLEV

FESTSKRIFT TIL
KRISTIAN ERSLEV
DEN 28. DECBR. 1927
FRA DANSKE HISTORIKERE

UDGIVET AF
DEN DANSKE HISTORISKE FORENING

KØBENHAVN
H. HAGERUPS BOGHANDEL · HOVEDKOMMISSIONÆR
MDCCCCXXVII

RV

UDGIVET MED
UNDERSTØTTELSE AF CARLSBERGFONDET

REDAKTION: POUL NØRLUND

CHR. CHRISTENSENS BOGTRYKKERI — KØBENHAVN

INDHOLD

OM DET
OLDDANSKE HERRED OG SOGN

AF

SVEND AAKJÆR

I en forbigaaende, forklarende Bemærkning giver Eriks sjællandske Lov (III. 18) os den yderst vigtige Oplysning om Ledingsskibet, at laugh skiph . . . . fyrtiughæ hafnæ æræ, oc en fyuræ, twa i førræ øst rum oc twa innæn æftræ ɔ: paa et lovmæssigt udstyret Skib er 40 Havne (Siddepladser), og endnu 4, 2 i forreste Øserum og 2 indenfor Agterrummet. Med Rette fremhæver Kr. Erslev i Valdemarernes Storhedstid (S. 186) denne Oplysning som enestaaende betydningsfuld, og han knytter dertil (S. 187—88) den skarpsindige Bemærkning: »Hvis man efter Stedet i Eriks sjællandske Lov betragter 40 som det normale Havnetal for et Skipæn, fristes man til at sætte det i Forbindelse med Herredets eller Hundredets formodede Navn efter Boltallet, et stort Hundrede eller 120 Bol«.

Erslev stiller sig herved i udtalt Modstrid med en udbredt tysk Skole af ældre Retshistorikere, hvis Opfattelse f. Eks. faar et tydeligt Udtryk i nogle kategorisk affejende Bemærkninger i en Fodnote hos K. v. Amira,[1] der ved sin Behandling af Landsinddelinger siger: »Die (Hufen-, Höfe-, Familien-, Heeres-) Theorien, die bis in die neueste Zeit Vertretung fanden, suchen in hundari, hundina, herad Zahlbegriffe. Zu Ende gedacht führen sie zu phantastischen Vorstellungen über die Bildung der germanischen Staaten. Sie können auch vor einer nüchternen (Udhævelsen er v. Amiras!) Betrachtung der vermeintlichen Quellenbelege nicht standhalten«.

Som et beskedent Bidrag til Klaring af det vigtige Spørgsmaal, hvilken af disse to diametralt modsatte Grundopfattelser der

[1]) K.v. Amira, Grundriss des germanischen Rechts, 3. Udg. 1913, S. 114 Anm. 1.

hviler paa en nøgtern Betragtning, og hvilken der, naar den tænkes til Ende, fører til fantastiske Forestillinger om det gammelgermanske Samfund, beder jeg de følgende Blade betragtet. Allerede paa Forhaand skal jeg dog ikke skjule, at det altid har været min bestemte Opfattelse, at det Grundsyn paa Middelalderen som præger alle Erslevs Værker, og ikke mindst Valdemarernes Storhedstid, er klart og nøgternt i Ordets bedste Betydning, medens det der kommer til Orde hos den Skole af tyske Retshistorikere, som K. v. Amira tilhører, førte til ganske fantastisk ringe Forestillinger om germansk Statsdannelse og Statsforvaltning baade i Oldtid og Middelalder. Man faar ogsaa et bestemt Indtryk af, at dette Grundsyn, som Erslev allerede fra sin Disputats og især i sin ovennævnte Bog fra 1898 har gjort sig til Talsmand for, er ved at vinde Terrain i Tyskland og Østrig efter Aarhundredskiftet: Det Syn, at Middelalderens (og sikkert ogsaa Oldtidens) statslige, økonomiske, landbrugs- og handelstekniske Kulturliv har staaet langt højere og rigere, mere udviklet i sin Kunnen, langt mere sammensat i sin Bygning end før var antaget.

Dette Syn er netop naaet ved en nøgtern Betragtning af historiske Kilder, fri for alle Doktriner, fri for al Ensidighed. Erslev hagede sig aldrig fast i een eneherskende Opfattelse, men saae Historien i alle dens brogede Muligheder. Det kommer frem i det her behandlede Spørgsmaal, som i alle centrale Spørgsmaal. K. Rhamm[2] tildelte engang i en anden Sammenhæng Erslev »die Rolle des ehrlichen Maklers«, og saa sandt som den sunde Fornuft og det uhildede Klarsyn ofte kan optræde som »ærlig Mægler« mellem ensidige, forblindede stridende Parter, saa var der noget træffende i denne Bemærkning.

I. HARIRAIDA, HÆR OG CONTUBERNIUM

Det skyldes Prof. Sven Tunberg, at den sproglige Tolkning af Ordet Herred nu staar ganske fast. Han har, i sin

[2]) K. Rhamm, Die Grosshufen der Nordgermanen, 1905, S. 319.

indholdsrige og yderst frugtbare Bog Skandinaviens äldsta politiska indelningen, med al mulig Ret formodet, at det nordiske Herred har sin Oprindelse i Danmark, og derfra har bredt sig til Sverige, hvor det i visse Landskaber, f. Eks. Götalandene, har fortrængt en ældre Hund-Inddeling, som i de egentlige Svealande har holdt sig som Hundare. Selve Ordet Herred, Herad tolker han paa overbevisende Maade, idet han, i Stedet for at konstruere sig til en Forklaring udfra Tolkninger af dette sammensatte Ords enkelte Led, og opstille mere eller mindre usikre Formodninger om Sammenhæng med Ordene Hær, raade, rede eller ride, hævder ganske naturligt og enkelt, at vi maa prøve at finde selve Ordet i levende Brug i Germansk, og ikke uden tvingende Grunde forlade den Betydning, i hvilken vi da maatte finde det brugt. Han præciserer dette nøjere S. 40 ff.: »Problemet kan då formuleras sålunda: Kan en dylik grundform, uppbärande en allmän kollektiv betydelse, med någon rätt antagas? Om denna frågan på tillfyllestgörande grundar besvaras jakande, synes sig det hittills så gåtfulla häradet blifvit på ett nöjaktigt sätt förklaradt. Jag vill genast påpeka, att den sökta på önskadt sätt kvalificerade grundformen ej blott med goda skäl kan supponeras, utan äfven finnes tydligt belagd. På tvänna ställen i den forntyska laglitteraturen möter man ordet hariraida, heriraita. Ordet betyder, som af sammenhanget framgår, en »härskara«, en »hop af människor«, och är bildadt af hari, heri, »här«, »folkskara« och reita »tåg«, »krigiskt angrepp«. På nordisk botten måste detta ord hafva uppträdt såsom *harja-raidu, hvilket sedermera utvecklat sig till *hari-raidu.«

De to oldgermanske Lovsteder, der her sigtes til, er Lex Ribuaria Cap. 64 og Lex Baiuwariorum IV. 23. Begge handler de om den Forbrydelse, som vore olddanske Love kalder Hærværk eller Drab i eget Hus.

Den middel- eller østfrankiske Lex Ribuaria synes opstaaet stykkevis i det 6. Aarh., hvorved Lex Salica tjente som Forbillede. Dernæst blev den udvidet under Dagobert I. (628—39), og en Vulgata-Redaktion foretoges 803. Lex Salica antages for at tilhøre det 6. Aarh., og paa Lex Ribuaria hviler Lex Ala-

mannorum (ca. 717—19), hvorpaa atter hviler Lex Baiuwariorum (ca. 744—48).[3]

Lex Ribuaria Cap. 64 lyder:[4] De homine in domo propria occiso. Si quis hominem ad domum propriam cum hariraida [Varianter: ariraida, arraida, heriraida, heriada] interficeret, auctor facti ut triplicem weregildum multetur, et tres priores 90 solidos culpabiles iudicentur ɔ: Hvis nogen dræber en Mand i hans eget Hus med Hærred, skal Gerningens Ophavsmand bøde tredobbelt Vergæld (Mandebod), og de tre første skal dømmes skyldige til 90 Skilling.

Lex Baiuwariorum IV. 23 lyder:[5] Si quis liberum [hominem] hostili manu cinxerit, quod heriraita [Var. erireita, herireita, heriraite] dicunt, id est cum 42 clypeis, et sagittam in curte proiecerit, aut cuiuscumque telarum genus: cum 40 solidis conponat ɔ: Hvis nogen omringer en fri Mand med en fjendtlig Skare, som man kalder Hærred, det er med 42 Skjolde (skjoldførende Mænd), og skyder Pil i Gaard eller enhver anden Art Kastevaaben, da skal han bøde med 40 Skilling. Det følgende Kapitel (IV. 24) af samme Lov siger, at om der er færre Skjolde (scuta), som saaledes med Vold omringer en fri Mand, hvad man kalder heimzuht (svensk-dansk hemsokn, oldeng. hamsocn, »Hjemsøgning«), skal der kun bødes 12 Sk.

I senere Forordninger forekommer af og til lignende Bestemmelser, der anvender Ordet reita, senere reisa,[6] og et enkelt Sted tales ogsaa i samme Forbindelse om Heimsuche. Ordet betyder øjensynlig dels den fjendtlige Skare selv, dels dennes Voldshandling. I Kejser Frederik I.s Forordning 1187 mod Brandstiftere[7] tales der om det Tilfælde, at nogen, der er i en Herres reisa (vore Loves »Flok og Følge«), sætter Ild paa; da skal den Herre, hvis reisa det er (dominus ipse cuius est reisa), sværge paa Relikvierne, at det skete uden hans Viden,

3) K. v. Amira, Germ. Recht.[3] 25.

4) Pertz, Monumenta Germaniæ historica, Leges V. 254.

5) Pertz, Mon. Germ. hist., Leges III. 293.

6) Ried, Cod. diplom. I. 291.

7) Constitutio contra incendiarios, Pertz, Mon. Germ. hist., Leges II. 184[35].

Vilje eller Befaling. Frederik II.s Almindelige Forordning[8] udtaler, at den der begaar Reisa, som kaldes Heimsuche (reysam que heymszuche dicitur), skal landsforvises. Endelig handler § 36 i Rudolf I.s Forordning 1281 $^{6}/_{7}$ om Almindelig Fred umbe raise, og begynder saaledes: Om nogen, som har svoret Freden, aabenbare »reiser« mod nogen, skal man halshugge »Reis-Høvedsmanden el. -Hovedmanden«.[9]

Prof. Tunberg citerer[10] de førstnævnte 2 Lovsteder (derimod ikke de øvrige), men der er to Ting, som man kunde ønske at tilføje og kraftigt understrege i hans Forklaring. For det første er jeg ikke tilbøjelig til at tro paa en mere almindelig og kollektiv Betydning »Hob, Skare, Mængde« for Hund, Hundari og Herad. Tunberg hefter sig ikke ved selve Tallet paa Krigere i et »Hærred«: 42, og kunde paa det Tidspunkt hans Bog er skrevet, næppe gøre det, da han ikke kunde vide, at der var en viss Forbindelse mellem 42-Tal og Herred, i alt Fald det danske Herred, saaledes som jeg antydede i en Afhandling om de jyske Selvejerbønder.[11] For det andet er der ogsaa Grund til at fæste sig ved et meget oplysende latinsk Synonym for heriraít, som forekommer i den ældste frankiske Lov, Lex Salica.

I Lex Salica tit. 42, cap. 1—4 findes nemlig nogle Bestemmelser om Drab i eget Hus, der er næsten ligeartede med de to senere Loves nys anførte, men som bruger det latinske contubernium for det germanske hariraida: Si quis collecto contubernio hominem ingenuum in domo sua adsalierit ɔ: Hvis nogen med et samlet contubernium (el. efter at have samlet et c.) angriber en fri Mand i hans eget Hus; og i det følgende tit. 43, cap. 3: Si vero foris casa sive iter agens sive in agro positus a contubernio fuerit interfectus ɔ: Men hvis han uden for Huset, enten paa Rejsefærd eller naar han har taget

8) Constitutio generalis, Pertz, Mon. Germ. hist., Leges II. 301^{46}.

9) Swer offenlichen raiset wider ieman, der den friede gesworen hat: den reishoubtman sol man enthoubten. Constitutio pacis generalis, Pertz, l. c. II. 429^{30}. Flere Henvisninger findes Pertz, l. c. III. 293.

10) Skandinaviens äldsta politiska indelningen S. 41. Anm. 1.

11) Hist. Tidsskr. 9. R. II. 27—77.

Stade paa Marken, bliver dræbt af *contubernium*. Ogsaa Lex Ribuaria 41, 2 bruger dette Ord: Om nogen af *contubernium* er udsendt i udenrigsk Sendelse, kan det ikke tillades, at han forfølges til Tinge.

Vi faar altsaa herigennem den direkte latinske Oversættelse af »*Hærred*«, og man mindes uvilkaarligt Sakse og Svend Aggesen, der var *contubernales*, havde staaet ved samme »Hærred«. Hvad var da *contubernium*? Først og fremmest en ganske præcis militær Inddeling, allerede i den klassiske Tid. Hos Vegetius: De re militari II. 8 siges det, at *decanus* var Forstander for en Skare paa 10 *milites*, og at denne Forstander nu kaldes *caput contubernii*. Sammesteds II. 13 fortælles, at Centurierne i den romerske Hær var delt i *contubernia*, hver paa 10 *milites* under en *decanus*. Oprindelig har Ordet utvivlsomt betydet de Soldater, der laa i samme *taberna* (Barak, Kvarter). Hos Frankerne kom det til at betegne en større Hærafdeling end hos Romerne. Lignende Begreber er, foruden *hariraida*, tillige *trustis*, »Hird, Garde, Flok af *antrustiones* eller Huskarle« (jfr. Pactus Childeberti et Chlotharii fra ca. 511—88, Cap. 9, 16),[12] *arischild* »Hærskjold« (Edictum Liutprandi 134, 141).[13] Et »Hærred«, »Hærskjold« eller *contubernium* var altsaa i Folkevandringstiden en »Hær« af frie Mænd, undertiden paa 42 Mand, med en Fører (*hertogi*, *dux*) i Spidsen.

Det kan tilføjes, at ligesom *contubernium*, der oprindelig var en Hærskare med en *decanus* i Spidsen, senere, som »Hærred«, paa nordisk Grund gik over til at blive Navn paa en Landsinddeling med en Hærreds-Høvding som Styrer (eller »raishoubtman«), saaledes blev Longobardernes Rige i Norditalien inddelt i *Decanier* med en *Decanus* i Spidsen.[14]

I Bestemmelser vedrørende »Hjemsøgning« af Mand i Hus forekommer ogsaa i oldengelske Love Udtrykket *haraidus*, saaledes i Henrik I.s Love Cap. 80, 11:[15] *Hamsocna* est si

[12]) Capitularia edidit Boretius S. 5,7.

[13]) Disse Begreber er behandlede i Waitz, Verfassungs-Geschichte 3. Udg. I. 488 ff.

[14]) K. v. Amira, Germ. Recht³. S. 118.

[15]) Felix Liebermann, Die Gesetze der Angelsachsen, Halle 1898—1912, I. 597.

quis alium in sua uel alterius domo cum haraido assailliauerit ɔ: Hamsokn (Hjemsøgning) er, hvis nogen angriber en anden i hans eller en andens Hus med haraidus (Hærred). Endnu ældre er lignende Bestemmelser i de ældste angelsaksiske Love, de saakaldte Kong Ines Love 13, 1[16] om »Hær« eller exercitus, der omfatter en Voldsmandsskare paa mindst 36 Mand: þeofas we hatað oð seofen men; from seofon hloð oð fif and drittig; and syððan here. Paa Latin: Fures nominamus usque ad VII homines; a septem hloð (id est cohortem uel satellites) usque ad XXXV; deinceps est here (id est exercitus) ɔ: »Tyve« kalder vi indtil 7 Mænd, fra 7 til 35 »Horde el. Bande«, og derudover »Hær«.[17]

Vi kan altsaa fastslaa, at i frankiske Love nævnes Hærred, brugt om en Krigerskare (contubernium) paa 42 Mand, og at ogsaa det usammensatte Red (raita, raisa) bruges om fjendtlig Skare i tyske Forordninger fra den ældre Middelalder. I de ældste angelsaksiske Love og i frisiske Love bruges Hær om en Hærskare paa mindst 36 Mand, og Hærred om en krigersk Skare, der begaar Hærværk eller »Hjemsogn« mod en Mand i hans Hjem. Det er derfor sandsynligt, at Hær, Hærred og Red fra først af havde en mere almindelig Betydning af »fremstormende, farende Skare, Tog«. Ordet Red er nær beslægtet med ride, rejse, norsk Rei (Asgaardsrei), eng. road »Vej«, inroad »Indfald, Indhug«, raid »fjendtligt Indfald, Strejftog eller Plyndringstogt«. Det blev dog senere knyttet mere bestemt til Hærordningen, og fik øjensynlig visse Steder en mere speciel Betydning af »Hærinddeling af bestemt Størrelse«, maaske 42 eller 36—40 Mand. Samme Udvikling har ogsaa andre Ord haft, fra »Gang, Færd« til »Ledingshær«: Fara var i Longobardisk, og fierd, fyrd (Færd) i Angelsaksisk, den faste Betegnelse for Ledingshæren, og Ordet Leding selv synes at komme af lide »gaa« (Dagen lider, det lider mod Aften) og Led »Gang, Vej« (Fæ-Led, Fægang, Fælled; langt af Led »af Vejen« o. lign.). Der

[16]) Liebermann, l. c. I. 95.

[17]) Lignende Bestemmelser findes ogsaa i Alfred og Guthrums Forlig 2,2—2,4, og i Frisland, R. His, Strafrecht der Friesen im Mittelalter S. 83.

er altsaa heri intet paafaldende eller uhørt, hverken fra sprogligt eller historisk Synspunkt.

II. DET SVENSKE RED OG HÆR-RED

I svenske Love findes ikke sjældent Udtrykket roþ ok reþ om Ledingen, saaledes i Uplandslagens Konungsbalk 10:[18] Nu biuþær kunungær liþ ok leþung utt, biuþær utt roþ ok reþ, og ligeledes i Södermannalagen, Gutalagen og Västmannalagen.[19] Udtrykket kendes ogsaa i de norske Love, f. Eks. Ældre Frostatingslag 9,22 og 11,5:[20] gera roðr oc reiðu; eller i norske Sagaer: þa stod uppe annarr buandi ok dømdi leiðangr, roð ok reiði.[21]

Der kan ikke være Tvivl om Betydningen af roþer eller roðr. Det maa betyde Søleding, Udfærd til Søs i Leding, egentlig »Roning«, og blev derigennem tillige Betegnelsen for den til Havet grænsende Del af Landet, som i Krigstider skulde udruste de i Leding uddragende »Roere«. Heraf fik en Del af Upland Navnet Roslagen, og heraf fik roðskarlar, finsk Ruotsi, Russere og Rusland (Rossija) deres Navn. Roþsbo var iflg. Østgötalagen et i »Roden« beliggende Bosted »anslagen åt jarlen«, noget omtrentlig svarende til den danske Styrishafne eller prædium gubernatoris. Roþarætter eller fulder roþarætter gjaldt for »Roden«, modsat landslagh, som en Ledingsret eller Søret.[22]

Det er værdt at mærke sig, at utroþer i Helsingalagen bruges i Modsætning til landværn, om »Udroning« eller Udbud af Søleding, Udfærd til Søs i Leding. Allerede ud fra denne sproglige Kendsgerning kunde der følgelig være Grund til at formode, at naar utroþer og landværn er Søleding og Land-

[18]) Schlyter, Sweriges gamla Lagar III. 94.

[19]) Se Henvisninger hos Schlyter, Ordbok till Sweriges gamla Lagar: rethe.

[20]) Norges gamle Love I. 214, 230.

[21]) Fornmannasögur IX. 36[16]; Konungasögur 225[2]; Sagaer om Kong Sverre og hans Efterfølgere, udg. C. R. Unger, Chria. 1873.

[22]) Uplandslagen, Præfatio, Konungsbalk 11, 12, 2; Södermannalagen, Västmannalagen II, Præfatio, jf. Konungsbalk 7.

hær, saa skulde, i Udtrykket *roþ ok reþ*, *reþ* være Landværn i Modsætning til *roþer* som Søleding, og at maaske det samme gjaldt *liþ* og *leþung*. Sammenlign ogsaa danske Loves *Leding og Landeværn*,[23] engelske Loves og Krønikers *scipfierd and landfierd*. Man har imidlertid hidindtil valgt en helt anden Tolkning af dette Ord, idet man har forklaret det som »den til Ledingsskibet udkrævede Udrustning, Beredskab, Vaaben, Proviant og øvrige Tilbehør«. Nogen sproglig Vanskelighed har øjensynlig den kortere Form *reþ* her voldet (se Schlyters Ordbok: *reþe*). Der skal dog aabenbart ikke lægges for stor Vægt paa det formelle, da det synes som om alle de herhenhørende Ord (og mange flere med dem!) kan have haft Dobbeltformer med og uden svag Bøjning: *reþ*: *reþe*; *reið*: *reiði*, *reiða*; *liþ*: *lidi*; *roþer*: *roþi* etc. Det ligger derfor ligesaa nær at tolke Ordet udfra oldnorskislandsk *reið* »Følge, ridende Skare, Tog«, blot at Betydning »ride til Hest« ikke oprindelig var nødvendigt knyttet til Ordet, men blot »fare, storme frem«. Asgaardsreien er jo den fremstormende, farende Skare i Luften, som i dansk Folketro bl. a. kaldes Odins vilde Jægere, i tysk das wütende Heer. Med de tidligere udviklede Bemærkninger om *raida* og *hariraida* i Minde, ligger denne Betydning af Krigerskare eller »Landstorm« ikke blot lige saa nær som Betydningen »Redskaber, Udrustning«, men, synes det mig, i Virkeligheden langt nærmere.

At dette Ord *Red* allerede i en meget fjærn Fortid, i de første Aarhundreder af vor Tidsregning, har været kendt i sin urgermanske Form *raithio* af de nordiske og gotiske Folk, med hvem Finner og Lapper kom i Berøring, derom vidner det urgamle Laaneord i Finsk *raitio*, der dels betyder »Hjulspor, Slædespor, Spor, Vej« (jf. oldn. *reið* »Vej, Færd«, eng. *road* »Vej« etc.), dels, i Formen *raide* eller *raitio*, »et Tog af Rener, bestaaende sædvanligvis af 10 Rener, den følgende bunden til den foregaaendes Slæde«, og med en Føre⸗Ren, der undertiden hedder alene *raitio*. Der er noget pudsigt i, at alle⸗

[23]) Erik Arup, Leding og Ledingsskat i det 13. Aarh., Hist. T. 8 R. V. 180.

rede her i disse fjerne Tider, hvor Finnerne, ifølge Vilh. Thomsens berømte Disputats, traadte i sprogligt og kulturelt Bytte med Nordboerne, synes raithio at kunne betegne noget, der minder svagt om et hariraida eller contubernium: Agmen decem militum (de ti Rener) cui decanus (Føre-Renen) præerat. Ikke mindre pudsigt, men langt fjernere fra den krigerske Oprindelse, er det, naar dette ældgamle Laaneord raitio nu i moderne Finsk, gennem Betydningen »Spor«, er blevet knyttet til en saa prosaisk Ting som »Sporvej«, raittie, og »Sporvogn«, raitiovaunu.

Med dette Ord Red, der har saa urgammel Borgerret i Norden, er det da sandsynligt, at Herred eller Hær-Red (*harja-raithio) er sammensat, og det ligger altsaa ogsaa nær at tolke det svenske Red i »Rod og Red« paa denne Vis.

I Sverige tilhørte Benævnelsen hærath oprindelig de götiske Landskaber, men gik med Tiden over til Svealandskaberne og udtrængte den dem egne Benævnelse hundari.[24] For et Herreds hele Befolkning brugtes i de svenske Love oftere Ordet hærskaper eller hæskaper, og i Danmark forekommer ogsaa nu og da Herskab og Herskabsfoged[25] paa en saadan Maade, at det ligger nær at antage disse Ord for omtrentlig identiske med Herred og Herredsfoged. Der er imidlertid baade paa svensk og dansk Grund oftere sket Sammenblanding mellem to helt forskellige Ord, idet et andet Ord hæskaper, hiskaper, (jf. dansk hæske, hædske), der betyder »Husstand, Familie, Hus«, er forvekslet dermed. Dette Ord er beslægtet med isl. hju, hjuskapr »Husstand«, sv. hionalag, oldeng. hiwa (hvoraf hida »terra familiæ, Bol«), hiwscipe, got. heiwafrauja »Husherre« o. fl.

Af hundari og hærath byggedes og bødedes Ledingsskibet eller »Herredssnekken«, og af det udstyredes Skibet med Farkost eller skipwist i Levnedsmidler og Penge (Spande-

[24]) Schlyter, Ordbok til S. g. L.: hærath.

[25]) William Christensen, Dansk Statsforvaltning i det 15. Aarh. S. 247.

maal, Attergæld, Gengærd og Ledungslame). For disse sidste kunde Kirkers og gejstliges Gods til Tider fritages, men for Bygning og Bødning af Skibet kun sjældent.

Et svensk Diplom 8. Juli 1288[26] omtaler, hvorledes Kirkernes Gods og Personer er befriede fra alle Skatter og Paalæg, med Undtagelse af Pligten til at bygge og reparere Broer indenfor Herredet og »*hæræzsnekkior*«. To andre Diplomer af 9. Aug. og 10. Sept. 1296[27] nævner Klostre, der er befriede for Afgifter, bl. a. *spannamalæ*, *ledhunxlamæ*, *atærgyald*, *skipwister*, a factura (vel structura) autem et reparatione navium expeditionis nostræ nullatenus sint exemptæ ɔ: men fra Bygning og Reparation af vor Ledings Skibe skal de ingenlunde være fritagne. Om *skip* eller *skipwist* taler baade Uplands- og Västmannalagen. Västmannalagens Konungsbalk 7 siger, at to af de fire Terminer af »skipvist« (Farkost til Ledingsskibet) »skulle med Penninge udgøres, 40 Marker i hvert Skib. Dette hedder *leþongs lame*«.[28] Uplandslagens Konungsbalk 10 omtaler paa lignende Vis de 4 Terminer af Skipvister og deres Fordeling paa hver *hampna* (Havne), de 2 sidste udredes med Penge, 40 Marker af hver. Den omtaler tillige Hundarets Deling i Ottinger (*attungær*) og Fjerdinger: Sidder Attung kvær, sager den til 5 Mark, Fjerding til 10 Mark, halvt Hundare 20 Mark, alt Hundare 40 Mark. Hermed kan ogsaa sammenstilles Södermannalagens Konungsbalk 10: Fellir skiplagh alt, böte 40 marker.

Forbindelsen mellem det svenske *Hundare*, det götiske *Herath* og det danske *Herred* er ganske aabenbar, og selve Summerne er ogsaa identiske. Saaledes var Gønge Herred i Skaane endnu i den sidste danske Tid delt i »Ottinger« med en Skatteafgift paa 5 Lødigmark (Mark Sølv) af hver Otting, 40 af hele Herredet, eller 1 Mark Sølv (3 Mark Penge) af hver Havne.[29] Det er ganske utvivlsomt, at *Erslev* har Ret i sin Formodning,[30] at det svenske Ledingsskib havde 40 Havne med

[26]) Dipl. Svec. Nr. 968.

[27]) Dipl. Svec. Nr. 1169, 1172.

[28]) Jf. for Gotland, Gutasaga, Edv. Bull, Leding S. 61.

[29]) Arup, Leding, Hist. T. 8 R. V. 231.

[30]) Valdemarernes Storhedstid S. 188.

40 Roere. Paa lignende Vis godtgør Edv. Bull,[31] at det normale norske Ledingsskib var en »20-Sesse« med 20 Tofter, 40 Halvrum eller Siddepladser. Denne Størrelse synes altsaa at være fællesnordisk og sandsynligvis af høj Ælde.

III. DET DANSKE HERREDS 42 SKATTEBØNDER

I en Afhandling om jyske Selvejerbønder gjorde jeg 1921[32] opmærksom paa, at der i ca. 30 jyske Herreder syntes at være et saadant Antal af Selvejerbønder, at man maatte regne med et Grundtal paa 42 Bønder i hvert Herred, og jeg sammenstillede denne Kendsgerning med en anden, nemlig, at der skulde være 42 Havne i et Skiben, og at følgelig Herredet stillede 1 Mand af hver Havne i Leding. Denne Oplysning om et Skiben som indeholdende 42 Havne findes i flere Lovhaandskrifter fra det 16. og nogle enkelte fra det 15. Aarh., imellem forskellige Tillægsbestemmelser til Jyske Lovs Ledingskapitler, og fra et af disse Hss. har Arent Berntsen sandsynligvis gengivet den.[33] Ligeledes fremhævede jeg, at, skønt der var højst forskellige Havnetal i de Skiben, der nævnes i Kong Valdemars Jordebog, saa var dog »Kongens Skiben« (navigium regis) i Skodborg Herred netop 42 Havne, og ligeledes 2 Skiben i Halland (Faurås og Årstad Herreder), og intet Skiben var over 42 Havne. Mest Vægt lagde jeg dog paa en i dansk Sprog affattet Slutningsparagraf af den saakaldte »Abel-Kristofferske Forordning« i et Hs. fra 1416. Det vigtigste Punkt, Tallet foran 40, var dog den Gang ikke læst med Sikkerhed, og gengivet i Udgaven Geheime-Archivets Aarsberetn. V. 9 f. som 8: a t e (?). Jeg mente dog allerede den Gang at kunne læse t w ɔ: to, og en fornyet Undersøgelse af Haandskriftet (Ny kgl. Saml. 1311 d, 4°) og en ganske let Behandling med Garvesyre har nu faaet Blækket til at træde ganske tydeligt frem, saaledes at man med fuld Sikkerhed læser: Een skipæn skal wæræ t w o hafnæ oc fiughertiugh. Lad

31) Leding S. 11 Anm. 3; 14 Anm. 1; 38; 46 o. fl.

32) Hist. T. 9 R. II. 27—77.

33) Danmarck-Norgis fructbar Herlighed II. 25.

mig blot en passant bemærke, at jeg altid har stillet mig skeptisk overfor denne Forordnings Henførelse til Abel og Kristoffer 1251, dels fordi Grundlaget for denne Henførelse forekommer mig yderst svagt, dels fordi Forordningen i Lovhaandskrifter med god kronologisk Rækkefølge altid staar opført efter Erik Klippings Forordninger (saaledes i dette Hs.), ja, endog efter Erik Mændveds, og derfor snarere skulde formodes at stamme fra det 14. Aarh., dels fordi den eneste »Dominus Rex«, der ellers udsteder Forordninger sammen med en »Dominus Christofforus«, er Valdemar Atterdag med sin Søn, den udvalgte Konge Kristoffer, der døde 1363. Jeg er derfor paa Forhaand mere tilbøjelig til at henføre denne Forordning til 1360—62, hvor denne Paragraf vilde stemme godt med den Fremstilling, Erslev har givet af Valdemar Atterdag, og som jeg forsøgte at underbygge i nævnte Afhandling ved min Thesis, at det er Valdemar, der har reguleret og omstøbt Ledingsvæsenet og fastsat Ledingsskatten i Grotmønt.

Selvom der maaske kan tvivles herom, saa kan der næppe tvivles om, at der i en Række jyske Herreder har været 42 Havnebønder pr. Herred, ligesom der var 42 Havne i et Skiben. En nøjere Undersøgelse af Herredernes Skattesummer, hvis Resultater jeg haaber at bringe i Kommentaren til min Udgave af Kong Valdemars Jordebog,[34] vil sikkert bringe endnu flere 40—42—44-Tal for Dagen. Saaledes havde f. Eks. Hids Herred efter Th. B. Bang 27 Kronebønder, men noget tidligere blev der af Herredet 1523 (iflg. Claus Gjordsens Meddelelser om danske Len) ydet 42 Kloder Jern, een Klode af hver Kronebonde. Efter samme Kilde ca. 1525 ydedes der af Vends Herred (Hindsgavl Len) 40 Bolgalte. I Kalø Len ydede Lisbjærg Herred 39 Lam, Sønder Dyrs Herred 43, Nørre Dyrs Herred 48 og Mols med Helgenæs 51 Lam, hvormed kan sammenlignes Fjends Herreds 41 Lam og 41 Vægte Smør 1542.[35] Rinds Herred havde ganske vist 137 Ledingsbønder, men disse ydede 42 Skilling Grot i Leding, og 43 af dem ydede den middelalderlige Naturalieafgift

[34]) Samfund til Udg. af gl. nord. Litt. 1926 ff.

[35]) Hist. T. 9 R. II. 28.

»Kalø-Yding«, maaske fordi disse 42—43 alene var de oprindelige Skattebønder i Herredet. Vigtigt synes det mig ogsaa, at det eneste Herred i Danmark, fra hvilket vi kender det fulde Tal paa Ledingsbønder i Middelalderen, opviser beslægtede Talforhold. Grundet paa, at Roskildebispen oppebar Kronens Afgifter, herunder ogsaa Ledingspenge og Studhavre, af Ods Herred, opføres Herredets »bondones« eller Skattebønder i hans Jordebog 1377:[36] Isti sunt bondones in Odzhæret. Herefter nævnes 31 Bønder + 9 Stufbønder + 2 øde Stuf + 1 øde Toft + 1 øde Gaard, ialt 44 Bønder. Isti bondones solent dare ratione Lethingspenningh die beate Walburgis 14 solidos grossorum, exceptis vectigalibus & aliis serviciis. Item ratione Stuth 5 pund auene. At vi herved naar 44 Ledingsbønder, altsaa netop det Tal, som Eriks sjællandske Lov opgiver som Tallet af Havne i et »Lov-Skib«: 40 Havne + 2 + 2 = 44, kan næppe være tilfældigt.

Da jeg 1919—20 skrev min Afhandling om de jyske Selvejerbønder, kunde jeg ikke tænke mig nogen anden Forklaring paa disse Bondetal end den, at de stemte med Havnetallet i et Skiben. Men efter at jeg siden 1921 er blevet opmærksom paa den nærmere Forbindelse mellem »Hærred« og 42, kunde jeg unægtelig fristes stærkt til at lægge Forklaringen endnu længere tilbage. Hvorfor skulde Ledingsskibet være en »20-Sesse«, der rummede 40 eller 40 + 1 + 1 = 42 eller 40 + 2 + 2 = 44 Krigsmænd? Mon ikke, fordi »Roden« ligesom »Redet«, Hærskibet ligesom Hærredet skulde rumme 42 Mand eller et hariraidiu? Mon ikke, fordi det var denne øjensynlig ældgamle militære Enhed, der laa bag ved baade Skiben og Hærred? Jeg vil naturligvis ikke hævde, at Hærredet overalt netop skulde være det bajerske paa 42 Mand, maaske kan der have været Forskel, maaske var det sine Steder den angelsaksiske Hær paa mindst 36 Mand, der stilledes af Herredet, visse jyske Bondetal kunde muligvis tyde derpaa: Framlev Herred 36, Hammerum 36, Morsø Nørre 38, Malt 38, Tørrild 38, Sønderhald 35. Hvem kan nu længere afgøre, om disse Tal er reducerede »Hærred« paa

[36]) Scriptores Rerum Danicarum VII. 39—41.

oprindelig 40 eller 42, eller om nogle muligvis er forøgede »Hærred« paa oprindelig 36?

Men, man maa dog vist indrømme den Muligheds Tilstedeværelse, at baade Aarsagen til, at et Skiben rummede 42 Havne, og at Herredet rummede 42 Skattebønder, er den, at der fandtes en saadan gammel militær Inddeling, allerede i Folkevandringstid, paa 42 Mand, *hariraido* eller *hariraidio*, Hær-Red.

IV. DE DANSKE LIDER I VIKEN

I sin fortrinlige og udtømmende Behandling af Militær- og Finansforfatningen i Norge i ældre Tid, Leding, 1920, hævder Edvard Bull med god Grund Ledingsvæsenets høje Alder og fællesnordiske Rod (S. 62), og navnlig fremhæver han, at »det danske skipæn- og hafnæ-systemet synes å indeholde elementer av ganske høi alder« (S. 63). Der kan næppe være Tvivl om Rigtigheden heraf; baade peger den Omstændighed, at *leiδangr* nævnes i Skjaldedigtning fra det 10. Aarh., paa, at Ledingsvæsenet da fandtes, og mod samme Tid peger det ogsaa tilbage, at *laideng*, *laoidheang* optræder som Laaneord i Oldirsk med Betydningen »Flaade«.[37]

Hele Skatteordningen paa Orknøerne og Shetland er ogsaa ganske oldnorsk i Terminologi og Realitet, idet der ydes forskellige Afgifter i Naturalier og Penge under Navn af *skatt*, *leanger* ɔ: *leiδangr*, *forcop* ɔ: (*leiδangs*) *fararkaup*, *gild* o. s. v. Paa Orknøerne almindeligt, paa Shetland sjældnere, forekommer en Deling af Landet i *eyrisland* eller *urisland*, *last of land* (Læster Land), som der opkræves Skat af, Smør i *spanns* og *lispunds*, Malt i *meils* (norsk *Mæle*), *wadmel* i *ells*, og *leanger* i Penge, og 1137 solgte Jarlen af Orkney *oδul* til Bønderne for 1 *Mark* pr. *plogsland*.[38] Disse Ting peger delvis langt tilbage.

[37]) Cathreim Cellachain Caisil, ed. Alex. Bugge, S. XII, 147, f., 151.

[38]) A. W. Johnston, Fiscal antiquities of Orkney and Shetland, i Viking Society's Old Lore Series no. 59, Old-lore Miscellany of Orkney, Shetland etc. Vol. IX Part 1, London 1921.

Medens det Lægd, der i Danmark hedder Havne, paa Vestlandet i Norge hedder manngerð, saa findes der i Viken (Smaalenene og Baahuslen) et andet Navn derfor, Lide.[39] Ordet liði er beslægtet med lið, leið og leiðangr, og det betegner dels en Mand i en Herres Følge, dels et Lægd, der stillede en Mand i Hærfølge; lið betød Mandskab, Hærskare, og er velkendt fra Sammensætningen Thinglid om Knud den Stores Hird.

Liden nævnes allerede kort før 1200, i Sverres Saga Kap. 162, som et Lægd, hvoraf der skal stilles een Mand i Leding. Til det danske Havnegæld svarer formentlig det norske Lidagjald.[40] Dette Navn for Lægdet eller Havnen har næppe heller været ukendt i Sverige, saaledes som det synes at fremgaa af et Brev fra Magnus Ladulås 1279 $^{9}/_{6}$, hvori et Kloster i Södermanland fritages fra alle Afgifter, nisi expedicionem, que vulgariter dicitur lidgærdh, euocari contingat. Prof. Bull understreger udtrykkelig den nære Forbindelse mellem Lide og Havne, og Forklaringen er ligetil: Viken stod endnu i det 10. Aarh., og rimeligvis før, under dansk Overstyre, og var dansk Lydland. Saa gammel er da i det mindste denne ejendommelige Ordning, ogsaa i Danmark. Som den norske mannger d og lidi var et Lægd af 3 Bønder, der tilsammen stillede een Mand, saaledes udredede den normale danske Bondegaard Tredingshavne efter Jyske Lov, saaledes at Havnen maa formodes sædvanlig at have udgjort gennemsnitlig 3 almindelige Bøndergaarde, ligesom i Norge. Om denne oplandske Lide har noget at gøre med den ejendommelige Inddeling leð (lathe) i Kent, savner jeg Midler til at afgøre; men vi skal siden se, at der er i alt Fald een paafaldende Overensstemmelse mellem dansk og kentisk Skatte- og Ledingsvæsen, og det er velkendt, at Kent ifølge Beda blev tildelt Jyderne ved den ældste germanske Besættelse af England.

Et af de allervigtigste Støttepunkter for Formodningen om Lideordningens Afstamning fra Danmark ligger imidlertid i Tal-

[39]) Edv. Bull, Leding, S. 13, 52—55, 65 o. fl.

[40]) Bull, l. c. 53.

forholdenes Overensstemmelse, og disse kunde Prof. Bull ikke kende da han skrev sin Bog i 1920. Da jeg kort efter at have skrevet min Afh. om 42 Havne i Skiben og 42 Bønder i Herred fik Bogen til Anmeldelse i Militærteknisk Tidsskrift, fæstede jeg mig straks ved den Oplysning S. 65, at der i hvert Skibrede i Viken var »ca. 40 Lider« i 1344—46,[41] nemlig i Id Skibrede 38 hele og 4 halve Lider, Skjeberg Skibrede 43 fulde Lider, samt, i et meget defekt Brev angaaende Kvilde Skibrede, 57—58 fulde og 6 halve Lider. Ser man nøjere til, giver det altsaa for Id 42 og for Skjeberg 43 Lider pr. Skibrede. Kvilde Skibrede var delt i 4 Fjerdinger: Eidsteina fiordung var 9 hele og 1 halv Lide, Thorps fiordung 11 hele og 1 halv, Liosboghs fiordung 10 hele og 1 halv, Jooro fiordung 11 hele og 1 halv, altsaa ialt indenfor Fjerdingerne 41 hele og 4 halve; udenfor Fjerdingerne kom hertil 3 Sogne, Vrem, Svenneby og Botne paa mindst 18 hele og 2 halve Lider. Maaske var hele Kvilde Skibrede da oprindelig 42 + 21 = 63 Lider. I min Afh. nævner jeg, at Sabro Herred havde 63 Bønder, fordelt paa 3 Tredinger med 21 (et halvt »Hærred«) i hver; ogsaa Brusk Herred havde 63 Bønder, og Elbo Herred var 79 Bønder i 3 Tredinger.

Endnu saa sent som i Baahuslen og Vigens Jordebøger fra 16. og 17. Aarh. nævnes de gamle Skibreder (»Skibere«), og en nøjere Granskning af dem vil utvivlsomt bringe nye Beviser for 40—42—44-Theorien for Dagen. Vi har 3 gamle Jordebøger i Rigsarkivet 1544, 1568 og 1580, foruden flere nyere. Landskabet Thiørn stiller 43 Ledingsbønder, Ordost 52, Fregne 39, Hising 80. I hele Kvilde Skibrede var 128 Ledingsbønder, hvoraf de 76 indenfor Fjerdingerne. I Laane Skibrede var 123 Bønder, i Tanum Skibrede 106, i Stangenæs 100, i Sørbygden 104. Sodenæs havde 74, Tunge Herred 80 Bønder. Kronebønderne i Viken ydede Skat, Søleding, Øleding og Skattekøer, Skatten var øjensynlig 5 Gange saa stor som Ledingen. Af Kvilde Skibrede indenfor Fjerdingerne ydedes 619 Sk. Skat = 13,7 Mark Sølv (à 45 Sk.), 123 Sk. 1 d. Søleding = 13,7 Skilling Grot (à 9 Sk.) og 7½ Skatteko; af hele Kvilde Skibrede, de 3 Sogne medregnede, var Skat-

[41]) Dipl. Norv. IV. Nr. 278—79, 305.

ten 21 Mark Sølv, Søledingen 21 Sk. Grot og Kolagene 10½, det halve af 21, der igen er det halve af 42. Altsaa 2 Mark Sølv = 10 Sk. Grot = 120 Grot i Skat, og 2 Sk. Grot = 24 Grot af hvert Kolag. I Norge var Kolaget, Kualag eller Kyrlag, nærmest identisk med det danske Bol. Det er derfor interessant, at der af hele Sønder Vigen ydes 84 Skattekøer (2 × 42), af Norder Vigen 42, altsaa af hele Vigen 126 eller 3 »Hærred« af Skattekøer.

Er der mon derfor ikke Grundlag for den Formodning, at de danske Skibreder i Viken, ligesom de danske Skiben i Hjemlandet, oprindelig deltes i 42 Lider (Havne), og derved muligvis vidner om, at denne Inddelingsmaade kan gaa tilbage til Vikingetiden, da Viken stod under dansk Overherredømme?

V. DE DANSKE SOKNEMEN I KENT

Der findes i Danelagen i England en ejendommelig Klasse af Fribønder, som kaldes soknemen, mest almindelig kendt (f. Eks. fra Doomsday Book) som sochemanni, idet det oldengelske soken paa regelret Vis udviklede sig til soke. Drøftelsen af disse sochemanni indtager en fremtrædende Plads i den engelske historiske Litteratur.[42]

Skønt Opfattelsen af disse Bønder er noget forskellig hos de forskellige Forskere, har ingen tvivlet om deres nordiske, specielt danske, Oprindelse, idet de saa at sige kun forekommer i de Landskaber, der var besat af Danerne, først og fremmest i Danelagen. Udenfor Danelagen forekommer de i Kent, Middlesex (kun 2), og der har ogsaa engang været flere i Cambridgeshire.[43] Særlig betydningsfuld er deres Forekomst i Kent. Befolkningen i Kent adskilte sig endnu i den senere Middelalder stærkt fra de egentlige angelsaksiske Landskabers, baade ved Sprog, Agrarforfatning, Skattevæsen o. lign., og selvom det ofte har været vanskeligt at paavise sikre Overensstemmelser i Sprogvaner og

[42]) Se f. Eks. Paul Vinogradoff, English society in the XI. century S. 90—126, 196—204, 365—91.

[43]) Maitland, Doomsday and Beyond 23, 61 ff., 131—41.

Terminologi med olddanske Forhold, fordi vi mangler olddanske historiske Kilder, saa har baade engelske og tyske Forskere[44] været enige om at forklare disse Særegenheder udfra den Kendsgerning, som er os overleveret gennem Beda, at Kent var det Landskab, som ved den første germanske Besættelse af England omkring Midten af det 5. Aarh. tilfaldt Jyderne (Juti), tilligemed Øen Wight og en lille Kyststrækning deroverfor i Hampshire, som endnu i Middelalderen hed I u t n a c y n n ɔ: Jydernes Stamme. Overfor den angelsaksiske h i d a, Bolet, terra familiæ (hiwscipe) stod den kentiske s u l u n g (af s u l h »Plov«), hvis Navn ganske vist næppe kan bringes i Forbindelse med noget tilsvarende dansk Ord, men hvis Oprindelse af Ploven leder Tanken hen paa den danske P l o v J o r d, som i Danelagen blev velkendt under den anden danske Besættelse i Vikingetid som p l o g s l a n d. At s o k n e m e n eller s o c h e m a n n i derfor forekommer kun i Danelagen og Kent, turde da med Sikkerhed vidne om deres danske Oprindelse, og at de forekommer netop i Kent, kunde friste til at lægge denne Oprindelse meget langt tilbage, maaske helt i Folkevandringstid.

Baade l i b e r i h o m i n e s og s o c h e m a n n i var frie Bønder, ja, kunde endda være Godsejere, Ejere af m a n e r i a, saaledes f. Eks. en Dansker Thorketil.[45] De kunde sælge og arve deres Jord ligesom l i b e r i. Som der nævnes i n t e g r i l i b e r i h o m i n e s »fulde el. hele frie Mænd«,[46] nævnes der 1 3 s o c h e m a n n i i n t e g r i e t 3 d i m i d i i.[47] Der kan findes Byer uden Hovedgaarde, hvor saa godt som alle Bønder er s o c h e m a n n i.[48] Der synes i Virkeligheden ikke at være Grund til at antage en Rangsforskel mellem s o c h e m a n n i og l i b e r i h o m i n e s, saaledes at de sidste skulde staa højere end de første. Det forekommer mig, at Rhamm[49] har Ret, naar han mener, at den eneste Forskel mellem s o c h e m a n n i og de øvrige l i b e r i h o m i n e s er en Forskel i Stamme, ikke i Rang, idet disse »Sogne-

[44]) Vinogradoff, 204, 248; Rhamm, Die Grosshufen der Nordgermanen 674.

[45]) Maitland, l. c. 117.

[46]) Maitland, l. c. 242.

[47]) Kelham, Doomsdaybook illustrated 336.

[48]) Maitland, l. c. 134.

[49]) Die Grosshufen der Nordgermanen 683 ff.

mænd« er af utvivlsom nordisk Rod. Naar Maitland f. Eks. har støttet sin Opfattelse med en Henvisning til Doomsday Book,[50] hvor der omtales sochemanni, som tidligere var liberi homines, men som en Godsherre tempore Regis Willelmi occupavit, eller om 4 sochemanni, quorum 3 liberi fuerunt, quartus vero unam hidam habuit, sed non dare nec vendere potuit — saa synes det dog langt naturligere at forstaa disse Steder saaledes, at nogle sochemanni (Selvejerbønder), der som saadanne var frie, senere gennem occupatio af en Godsejer er blevet helt eller delvis ufrie Fæstere og lagt ind under hans manerium, end at forstaa Stederne som om sochemanni var ringere end liberi homines.

Dersom der overhovedet er anden Forskel paa liber homo og sochemannus end den simple, at liber homo er den mere omfattende Betegnelse, medens sochemannus er en bestemt, speciel Art af Frimænd af dansk Oprindelse, saa vilde det ligge nærmere med Rhamm (684) at definere Forskellen saaledes, at liber homo havde fuld fri Raadighed over sin Jord, men kunde staa under en Lords socna eller soca (Jurisdiktion), medens en sochemannus oprindelig frit kunde søge Ret ved det offentlige Ting i sit hundred (Herred), selvom han maaske ikke altid behøvede at have frit Selveje. Bonde betød i Danmark »Selvejer, Kronens Skattebonde«, og i Tillæg til flere danske Lovhaandskrifter staar, at »Bonde i Loven, det er Sagvolder eller Sagsøger«. Bonden, Selvejeren er berettiget til at give Sag og søge Ret paa Tinge, ligesaa med den engelske »Sognemand.«

I et gammelt Skrift »De natura brevium«[51] kendetegnes den »egentlige« sochemannus saaledes: Socmannus proprie talis est, qui est liber et tenet de rege (seu de alio domino) in antiquo dominico terras seu tenimenta vilenagia et est privilegium ad hunc modum, quod nullus debet eum ejicere

[50]) D. B. II. 286, I. 212 b; Maitland 104 Note 3 & 5; jf. ogsaa Kelham, Doomsdaybook illustrated 265.

[51]) Citeret hos Schmid, Die Gesetze der Angelsachsen, 2. Udg. under socman i Spelman's Glossar.

de terris nec de tenementis ejus, dum poterit servitia facere, quae ad terras et tenimenta sua pertinent. Et nemo potest servitia ejus augere. Et propter hoc socmanni sunt isti cultores terrarum dominorum suorum in antiquo dominico.

I denne Beskrivelse kunde jeg ønske at understrege nogle Træk. For det første, at der paa disse »Sognemænds« Besiddelser hviler visse servitia, som følger med Ejendommen, naar den afhændes, men at de iøvrigt har fuld Raadighed over dem, saalænge de blot yder disse servitia, som ikke kan forhøjes eller formindskes. For det andet, at disse »Sognemænd« hører under Kronen fra Arilds Tid og staar direkte under Kongens Værn. Deres særegne Dobbeltstilling som frie og dog bundne til visse Forpligtelser har voldt de anglofranske Jurister i Middelalderen meget Hovedbrud, som altid naar de stod overfor noget gammelt og sammensat, der ikke passede nøje ind i deres Feudalsystem.[52] De var frie og selvejende, liberi homines og tenentes de rege, men ydede alligevel fæstelignende servitia i Form af Penge, Naturalier og Arbejde. Derfor kaldes de undertiden villani sochemanni. Det er forstaaeligt, at et Tillæg til deres Navn, som jævnligt forekommer: bondi sokemanni, bond socman, og som oprindelig, d. v. s. i sin danske Oprindelse, netop udtrykkelig skulde betegne dem som Selvejere (Bonde = Selvejer, Adel- eller Odelbonde), gennem den almindelige Sprogfølelse med Tiden af Juristerne opfattedes som knyttet til bond, bind og bondsman, »Baand, binde, Træl, livegen, Vorned«, med hvilket det intetsomhelst har at skaffe. Det er dog klart, at hvor vi, f. Eks. i Doomsdaybook, finder disse villani sochemanni og bondi socmani nævnt, siges det udtrykkeligt, at de kun bor paa antiquum dominicum coronæ Angliæ, paa gammelt Krongods, som havde været i kongeligt Eje paa Edvard Bekenderens Tid, selvom det siden, paa Vilhelm Erobre-

[52]) Jf. deres Vanskelighed ved at forstaa de danske »Drenges« særegne Stilling i Lavadelen, min »Old Danish Thegns and Drengs,« Acta Philologica Scandinavica 1927 S. 22 f.

rens Tid, var gaaet over paa andre Hænder, dog med Krongodsets udstrakte Privilegier og Friheder i fuld Behold (Exemption fra Hundredets Jurisdiktion, Fritagelse for Danegæld etc.). Betegnende er det sikkert ogsaa, at de Forpligtelser, som sochemanni skal yde deres Godsherre (sædvanlig Kongen), ikke, som hos Fæsterne (villani), kaldes redditus, census eller gablum, men blot consuetudo: Et predicti homines dicunt, quod ipsi sunt tenentes de antiquo dominico Regis per certa servicia et certas consuetudines tenent et tenere debent. Ligeledes beraaber homines Regis sig i et andet Tilfælde kun paa, at soca illa dudum fuisset antiquum dominicum coronæ Angliæ.[53]

Der behøves nu næppe mere til at underbygge den Formodning, at den engelske sokneman i Danelagen og Kent var i et og alt et Sidestykke til Kronens Selvejere og Skattebønder i Danmark, saaledes som jeg har fremstillet dem i min ovennævnte Afh. De var frie og selvejende, kunde frit afhænde deres Gaarde (naar de først lovbød dem til Frænderne), de var undergivet Kongen og Kronen, saaledes at deres Jorder kunde kaldes Kronens rette Skattegods- eller Ledingsjord, eller Kronens Bøndergods, Kongen havde »saca et soca« over dem, Jurisdiktion og Ret til Sagefald, de stod under hans særlige Værn og Beskyttelse, hans commendatio og »Vorned«, hvorfor de danske Bønder ydede Herlighed og Husbondhold (hlafordsocen) til Kronen, de engelske i Danelagen warnoth eller »Vorned«.[54] De maatte yde Kronen deres consuetudo eller custom, som ofte kunde ligne Fæsterens Ydelser til Godsherren, men som i Virkeligheden var af samme Art som Adelbøndernes Stud og Skat (Naturalieydelser til Kongens og hans Hestes Underhold), Inne (Ægt og Arbejde i Rigens Tjeneste) og Ledingspenge med tilhørende Naturalier til Ledingsskibets Proviantering (Maanedsmad, Skipwist o. lign.), eller Vagttjeneste og andet Landeværn eller dets Afløsning i Penge og Naturalier. De havde deres efter antiqua consuetudo fastsatte »fulde Redsler« at yde som de danske, og som der tales

[53]) Vinogradoff, l. c. 114 Note 2; 198 Note 2.

[54]) Stenton, Documents of the Danelaw CXXXV ff.

om hele og halve s o c h e m a n n i, tales der om fulde og halve Redsler,[55] hele og halve Skattegaarde.

Det forekommer mig, at denne Opfattelse af s o c h e m a n n i som bevidst skabte Sidestykker til Odelbønderne, Kronens Le- dings- og Skattebønder i Hjemlandet — S o g n e b ø n d e r kal- des de i 1524 i Jylland (Hist. T. 9 R. II. 40) — stemmer langt bedre med deres hele Karakter end Rhamms Formodning (692 f.), at de skulde være tilfældige, løse danske Krigsfolk, ofte frigivne, tilhørende den Klasse, der i Alfred og Guthrums Forlig kaldes med det nordiske Ord l y s i n g (enten Træl som er l y s t fri paa Tinge, eller som norske Loves l e y s i n g, en som er l ø s t fri). Disse tilfældige »Landsknægte« skulde da, ligeledes paa tilfældig Vis, have slaaet sig ned i de hærgede, øde Egne i England, hvor de af de danske Overherrer blev fritagne for Ydelser af g a f o l, t r i b u t u m, v e c t i g a l, som ydedes af de øvrige Bønder, og til Gengæld skulde bringe Landbruget paa Fode igen. Nej, her raader næppe noget blindt Tilfælde, men den samme faste Ordning, som herskede i Hjemlandet, Daner- nes Rige, blev gennemført her i de mindste Enkeltheder, ja, lige til selve Tallet.

For, skulde det ikke være noget mere end et Tilfælde, at An- tallet af Sochemanni i Kent, det Landskab som blev dansk alle- rede ved den ældste Besættelse af England ca. 450, men som laa udenfor Danelagen i Vikingetiden, var 44,[56] just det samme Tal som Eriks sjællandske Lov opgiver paa Havne i et ret Ledings- skib, det samme Tal som findes paa Ledingsbønder (bondones) i Ods Herred 1377? Var det Tallet paa det jyske H e r r a i d u i Kent, og tør vi tro, at denne Ordning i Danmark gaar saa langt tilbage, over 100 Aar længere end de to frankisk-bajerske Loves Nedtegning?

VI. SOKEN OG BURGSOKING

Naar man hidtil har skullet forklare det nordiske Begreb S o g n, har man altfor eensidigt, forekommer det mig, heftet sig ved den sene Betydning K i r k e s o g n »Kreds af Landet, der

[55]) Hist. T. 9 R. II. 73.

[56]) Rhamm, Die Grosshufen der Nordgermanen 689.

søger til samme Kirke,« og omendskønt man naturligvis har været klar over Forbindelsen med det især i svenske Love brugte thingsokn »Kreds af Landet, som søger fælles Ting,« saa har man alligevel, naar Talen var om Sogn, snarest tænkt sig, at hvis Ordet, hvad ikke alle har været fuldt dristige ved at antage, virkelig skulde gaa bagom kristen Tid, skulde oprindelig have betegnet en ældre Kreds-Inddeling end parrochia, saa maatte det snarest have været Navn paa et hedensk Kirkesogn, paa en »Kreds af Folk, der søgte til samme Hov eller Vi.« Man har paa nordisk Grund ikke inddraget de andre germanske Paralleller i Undersøgelsen. I England drøfter man paa samme eensidige Vis det engelske soken, soke, uden med en Stavelse at antyde, at der findes et sokn i Norden. Det vilde derfor være paa Tide, om man paa eet Sted sammenholdt alle Oplysninger om det nordvestgermanske Særbegreb Sokn eller Soking, og derigennem søgte at vinde en nærmere Forstaaelse af dets oprindelige Indhold.

At sokn oprindelig betyder »Søgning« er givet. Udtrykket hemsokn om voldelig Hjemsøgning er kendt i alle nordiske Lande. Södermannalagens Konungsbalk 5, Västmannalagens Konungsbalk 2: Rider Mand hjem til anden, eller ganger, og gør ham hemsokn. I Valdemars sjællandske Lov 2, 40: Farer nogen Mand til og vider Mand hemæsocn til Skibs. Henrik I.s Love Cap. 80, 11[57] siger, at det er hamsocna, naar nogen angriber en anden i Hus med haraidus og skyder Pile eller Sten mod hans Dør eller Hus etc. Det samme kaldes ogsaa hamfare (frisisk husfere). I tyske Love kaldes denne Forbrydelse heimsucht eller heimsuche. Leges Henrici I. Cap. 80, 12 kalder det infiht eller insocna, naar Striden føres indenfor Hjemmets Vægge eller indenfor »Sognet« mellem »contubernales«. Valdemars Lov 2, 19 siger, at af alle Sager, der »skydes til Sogne« (jf. Orbodemaal søkna; og Søgnething, Sognething om Aarets første almindelige Landsting paa Sjælland), henskydes til Søgsmaal, naar undtages Tyvned, tykkes det mest Skam for en Mand at blive »bælgbarth«,

57) Liebermann I. 597.

pryglet paa Bælgen. Her betyder *Sogn* altsaa retsligt *Søgsmaal*, ligesom man taler om »40 Marks *Sogn*«, d. v. s. Sager. Paa nordisk Grund har Ordet da ligesom andetsteds sine 3 Betydninger: 1. Søgning, 2. Søgsmaal for Retten; ogsaa Jurisdiktion, 3. Retskreds, Landomraade, som søger samme Ting.

Paa engelsk Grund, hvor man vist maa formode Ordets nordiske Oprindelse, da det ligesom *sokneman* er klarest udformet og stærkest rodfæstet i Danelagen, har det de samme Betydninger.[58] Det har i ældre Tid altid Formen *socn*, *socna*, men bliver senere udviklet til *soca*, *socha*, *soke*. Det kan betyde »Søgning«, f. Eks. *hamsocn* (se ovenfor): *soken* »Krigsangreb« Beowulf V. 1777 (kan ogsaa hedde *þing*, *here međle*); »det at søge Tilflugt i Kirken«, *asylum*, *confugium*, *cirics socn*, *circena socnum*, *friđsocna*. En Mand kan efter frit Valg *søge* sig en Herre, dette kaldes *hlafordsocna*, *commendatio*. Endvidere kan det, og dette er her Hovedsagen, betyde »a right of local jurisdiction«, mest almindeligt i Forbindelsen *soca et saca*, *soke and sake*. At en Lord har soke and sake over sine Bønder, betyder, at han har Jurisdiktion og Ret til Sagefald over dem, de skal søge hans Ting og følge hans Dom, og han oppebærer Sagefaldet i sit *socna*. Herigennem faar *socna* da naturligt Betydningen »a district under a particular jurisdiction, a local division of minor character«, d. v. s. et *Sogn*. I Oldengelsk bruges *scipessocn* om Skiben, Skibrede, et Distrikt, der skal stille et Skib i »the king's *utware*« (Kongens Leding, *utfarar leiđangr*).

Først og fremmest bruges *socna* dog om Godsdistrikter, og særlig tydeligt træder deres Karakter frem i Danelagen.[59] Prof. Stenton lægger Vægt paa deres faste Organisation, der maa være udformet allerede før Doomsday i den danske Vikingetid. De er ofte ret store Distrikter, svarende til vore Sogne, omfattende Adelby med Hovedgaard (manerium) og underliggende Thorper (a central village with subordinate hamlets). Et *socna*

[58]) Liebermanns Glossar II. 199; New Engl. Dictionary *soc*, *socage*, *soke*, *soken*.

[59]) Stenton, Documents of the Danelaw CVII—CX.

behøvede ingenlunde at være udelukkende befolket med sochemanni, det var kun Tilfældet med yderst faa af dem, men naturligvis var Byrderne af Arbejde, Penge og Naturalier langt ringere for sochemanni i socna end for villani. »The territorial sokes of the eleventh century rest upon a great body of custom constraining a lord's dependents, free and unfree, to seek his court, his mill, his fold, his church, to the exclusion of all competing institutions.«

Her er vi øjensynlig ved Kærnen i Begrebet sokn: Et Distrikt af Bønder, frie og ufrie, som søger først og fremmest 1. Herrens og Hovgaardens Ting, en Art Birk, under hans »Zwing und Bann«. 2. Dernæst gør de ham forskellige Tjenester, servitia og consuetudines, socage, Hoveri, Ægt, Høstarbejde, og yder ham Landgilde, Herlighed eller Husbondhold, 3. søger hans Mølle, 4. hans Kvægfold, og endelig, som det sidst tilkomne Baand, søger de 5. Sokn'ets Kirke. I Spidsen for Soknets Bønder staar en soke-reeve, Sognefoged; Soknets fælles Græsgange og Jorder er soke-land; den fælles Mølle er soke-mill; og endelig er den fælles Kirke soke-church, Sognekirke. Som geografisk Inddeling af Landet optræder soke, hvor det findes, som fuldstændigt Sidestykke til de nordiske Sogne, blot ikke med Hovedvægten paa det gejstlige, men paa det retslige og økonomiske, som Godsomraade og lokal Retskreds under Manerium, Hovedgaarden eller Curia principalis. Lorden har sak og sokn over dets Beboere, Jurisdiktion og Ret til Sagefald.

En interessant Parallel til denne dansk-engelske Inddeling i socnæ danner den lettisk-kuriske Landsinddeling i borchsukinge, borchsukunge, paa Latin kaldet castellaturæ, 1234—1416. Ogsaa her drejer det sig om Distrikter, hvis Bønder staar under en »Borgs« retslige og økonomiske »Herlighed«.[60]

Endelig er det værdt at mærke sig, at, foruden paa nedertysk

[60]) Paul Johansen, Siedlungsforschung in Estland und Lettland 224 f., i Deutsche Siedlungsforschungen, Leipzig u. Berlin 1927, Festskrift til Rudolf Kötzschke.

Sprogomraade, kendes ogsaa i Middelnederlandsk soeking i Forbindelsen kercsoekinge ved Siden af kerspel (højtysk Kirchspiel) om »en Kirkes Retsomraade, den Kreds, hvorover en Kirkes Retsbeføjelse strakte sig (rechtsgebied eener kerk, de kring waarover zich de rechtsbevoegheid eener kerk uitstrekte)«.[61]

Forøvrigt er Ordet Kirchspiel, nederl. kerspel af lignende Oprindelse. Ligesom vi i Norden har baade Kirkesogn og Tingsogn, findes i Middelnederlandsk baade kerspel »det Omraade, hvor Kirken har noget at sige (het gebied waar de kerk te zeggen heeft)« og dincspel (oldfrisisk dinkspil) »rechtsgebied, rechtsban, ban«, og Ordet eetspel (oldfrisisk ethspil, edspil) betyder 1. Edsformular, 2. Embede, Sted, hvor man aflægger Ed, 3. Retsomraade, Distrikt, Byomraade (Birk, birek, bedrijf, wikbelæte, Weichbild). Disse Ord hænger etymologisk sammen med oldeng. spell »Forkyndelse, højtideligt Udsagn, Trylleformel« (jf. godspell, gospel »Evangelium«), oldn. spjall »Tale, Tryllesprog, Fortælling, Efterretning.« I den ældste større, sammenhængende germanske Text, Wulfilas gotiske Bibel fra 4. Aarh., bruges spill i Betydningen »Sagn, Fabel,« spilla »Forkynder« (i Kommentarerne, Skeireins) og spillon »kundgøre udførligt«, unusspilloþs »uudsigelig«. I dincspil skulde Betydningen da komme af Lovsigemandens eller Dommerens højtidelige Forkyndelse af Loven, og man kan hermed jævnføre lagsaga »Omraade hvor man har Retsmyndighed, Jurisdiktion«, eller det islandske goðorð, det Omraade, hvor Goden (Hersen, Herredshøvdingen, Dommeren) har »Ordet« (jurisdictio).

Sognet skulde vel da i hedensk Tid have været en lokal Retskreds, et »Tingsogn« (jurisdictio), og et »Borgsogn« (castellatura), en Art Godsbirk, før det er blevet et gejstligt »Kirkesogn« (parrochia).

[61]) De Vries, Nieuwe Reeks van Werken van de Maatschappij der Nederlandschen Letterkunde 7^2, 208 ff.

VII. HERRED OG HUNDREDE

At Herredet stillede en Skare af 40, 42 eller 44 Ledingsbønder og at et Skiben rummede det samme Antal Havne, har jeg i det foregaaende søgt at vise. Hermed er det jo imidlertid ikke givet, at Herredets Talforhold er fuldt klarlagt. Disse Tal angaar jo nemlig kun Kronens Skatte- og Ledingsgods i Herredet. Ligesom Erslev er jeg overbevist om den Formodnings Rigtighed, at Herredet fra først af kan have omfattet 120 Bol, at det er et stort Hundrede af Bol. Maaske regnede man som ved den norske Manngerd og Lide og den danske Havne 3 normale Bøndergaarde (eller Tredingshavner) for passende til at udgøre 1 Lægd, saaledes at der gik 3 Bol Jord paa 1 Skattebol. Jeg skal derfor til Slut ganske kort antyde, hvorpaa jeg støtter denne Formodning, idet jeg haaber i nærmere Fremtid andetsteds at underbygge paa langt bredere Grundlag — Undersøgelser af Middelalderens Jorddeling, Jordvurdering, Landmaal, Kornmaal, Møntenheder og Taxtforhold — min Opfattelse af Bolets Størrelse og Værdi.

Foreløbig vil jeg blot støtte mig til hidtil fremkomne Resultater, nemlig den flere Steder udtalte Tanke, at Bolet paa Sjælland var 8 Øre Skyld à »12—15 Tdr. Land«,[62] nemlig nøjagtigt 13½ Td. Land pr. Øre; og at man »tør regne med, at 1 Mark Skyld har svaret til et Omraade, der i senere Tider yder en Landgilde paa ca. 32 Td. Korn,«[63] nemlig nøjagtigt 36 Tdr. Landgildehartkorn; endvidere, at »i gamle Dage, da vaar et Boel regnet for 24 Ørtug Skyld, som giør tre Lester Land«,[64] og at »af dette Boel skyldis 24 Ørtug Skyld, hvilcket er beregnet at giøre 3 Lester [Land], det er i Siæland 144 Tdr. K. [ɔ: Tdr. Land] mens i Jylland ickon 72,«[65] blot med den Ændring, at det hverken er den sjællandske Læst (Byg) paa 48 Tdr. eller den »jydske«, d. v. s. vest- og nordjyske Læst paa 24

[62]) Henrik Larsen, Danske Landsbyer, Aarb. f. nord. Oldk. og Hist. 1918 S. 177 ff.

[63]) Poul Nørlund, Sorø Kloster og dets Gods, »Sorø« I, 1923, S. 91.

[64]) Christen Ostersen Weylles Glossar: Boel, S. 105.

[65]) Arent Berntsen, Danmarck-Norgis fructbar Herlighed II. 26.

Tdr., men derimod den midt imellem liggende Konge-Læst i Aabosyssel, den ved Hartkornsberegninger i 16. og 17. Aarh. foretrukne Læst paa 36 Tdr., som er lagt til Grund. Jeg regner følgelig Bolets gennemsnitlige Størrelse til 108 Tdr. Land, d. v. s. 3×36 eller 8×13½, vel vidende at Fremgang eller Tilbagegang i Dyrkningen ved forskellige Byer kunde ændre Tallet noget paa de forskellige Egne.

Men, det betydningsfulde er nu, at h v i s man, med de ovennævnte Forskere i Nutid og Fortid, som jeg slutter mig til, regner Bolet for 108 Tdr. Land og omregner Herredsarealerne til saadanne Bol, saa kommer man til Boltal for Herrederne, der ligger paafaldende nær ved 120 Bol. Finder man frem til Herredsarealerne for 126 gamle danske Herreder 1682, ved Addition af Sognearealerne, hvor Herredsinddelingen er ændret siden Middelalderen,[66] saa faar man et gennemsnitligt Antal Bol pr. Herred af 142 i hele Danmark, 128 i Jylland. Deler man Herrederne i 4 Hovedgrupper efter Størrelsen: 1. 50—100 Bol à 108 Tdr. Land, 2. 100—150 Bol, 3. 150—200, 4. 200—250, saa falder i hele Danmark kun 6 Herreder udenfor disse 4 Grupper, deraf 3 i det skovrige Sjælland, hvor f. Eks. Nordøstsjælland vides at være ret sent opdyrket, 3 i det ikke mindre skovrige Fyn, men ingen i det forholdsvis skovbare Jylland. Alene disse 6 Herreder har over 250 Bol; under 50 findes ingen. Hovedgruppen er Størrelsegruppe 2 (100—150 Bol pr. Herred), den tæller 50 Herreder med et Gennemsnit af 128 Bol. Omtrent ligestore er Gruppe 1 (50—100 Bol), bestaaende af 26 Herreder med gennemsnitlig 79 Bol, og Gruppe 3 (150—200 Bol), med 30 Herreder paa gennemsnitlig 164 Bol. Det er sandsynligt, at der findes baade »hele« og »halve« Herreder, idet Herreder som Lille (nu opgaaet i Smørum H.), Skippinge, Hasle, Sabro, Framlev, Nim, Lysgaard, Hids, Hvetbo o. fl. øjensynlig ligger omkring 60 Bol eller et halvt »Hundrede«. Ikke mindre end 106 af de 126 Herreder, eller godt 84 pro Cent, falder paa Grupperne 1—3 (50—200 Bol), med et gennemsnitligt Boltal af 125 pr. Herred.

[66]) Henrik Pedersen, De danske Landbrug i 1680'erne, Tabel I (ifærd med at udkomme Nov. 1927).

Forudsat Rigtigheden af den formodede Størrelse for Bolet: ca. 108 Tdr. Land, er der da virkelig al mulig Grund til at antage, at de danske Herreder i deres fra Middelalderen kendte Skikkelse er inddelt efter den Tanke, at hvert af dem skulde rumme et stort Hundrede eller 120 Bol, muligvis 3 »Hærred« paa 42 Bol eller 126 Bol.

Disse to Forhold: Hærredet som et Hundrede af Bol og med en Hærskare paa 42 (40, 44) Ledings- og Skattebønder, tyder ikke meget paa Berettigelsen af K. v. Amiras affejende Dom om »Theorier om Talbegreber, der, naar de tænkes til Ende, fører til ganske fantastiske Forestillinger om germansk Statsforvaltning.« De fører til den bestemte, klare Forestilling, at ikke blot den ældre Middelalders, men ogsaa den sidste Oldtids Statsforvaltning og Landsorganisation var langt mere magtfuld og evnerig end v. Amira og hans Skole antog. En saadan Forestilling kan ikke fra dansk Forsknings Side betegnes som fjærn eller fantastisk. For Middelalderens Vedkommende har Kristian Erslev villet hævde den samme Opfattelse i »Valdemarernes Storhedstid«.

HÆRVÆRKSFORBRYDELSEN I LANDSKABSLOVENE

AF

POUL JOHS. JØRGENSEN

FORSØGER man ud fra Landskabslovene[1] at bestemme den gamle danske Rets Begreb om Hærværk, viser det sig hurtigt, at Bestemmelsen ikke blot maa blive forskellig fra Land til Land, men at det undertiden endog er vanskeligt at sige, hvad der i det enkelte Land forstodes ved Hærværk, idet der ved Siden af et i visse Forskrifter fremtrædende forholdsvis vel=afgrænset Begreb findes Antydninger af et andet Begreb, som rækker videre. Forklaringen heraf er uden Tvivl den, at Hær=værksbegrebet i Landskabslovenes Tidsalder eller i den nær=mest forudgaaende Tid har gennemløbet en Udvikling, hvis en=kelte Stadier endnu delvis afspejler sig i Lovene, og Hensigten med de følgende Bemærkninger er at yde et Bidrag til Belys=ning af denne Udvikling.[2]

De Landskabslove, i hvilke der er bevaret mest af den ældre Rets Hærværksbegreb, er sikkert Lovene fra Sjælland, der i de=res Hovedbestemmelser om Emnet, V. sj. L. II—32 og E. sj. L. II—16, opstiller to Krav til Forbrydelsen, som maa have haft gammel Hævd, nemlig at der skal have fundet en voldelig Ind=trængen Sted i Andenmands Gaard, altsaa en Krænkelse af Hus=freden, og at denne Indtrængen skal være iværksat af en Skare bevæbnede Mænd. At disse Krav er gamle, fremgaar baade af en Sammenligning med de i anden germansk Ret forekommende

[1]) De skaanske Retsbøger er cite=rede efter Udgaven i »Danmarks gamle Landskabslove«, saaledes at de Gemenske Bog= og Kapiteltal er til=føjede i Parentes. Det samme gælder J. L., saa langt den nye Udgave af denne Lov gaar. Resten af J. L. og de sjællandske Love er citerede efter Thorsens Udgaver.

[2]) Tidligere Fremstillinger af Reg=lerne om Hærværksforbrydelsen fin=des hos Stemann, Den danske Rets=historie S. 666—70, og hos Matzen, Forelæsn. over den danske Retshisto=rie. Offentlig Ret III, S. 123—26, jfr. S. 61—64.

nærbeslægtede Forbrydelser[3] og af visse af de Navne, hvormed disse og deres danske Modstykke betegnes i Lovene. Navnet Hærværk, der nærmest er specielt dansk,[4] men til hvilket der dog i Udlandet kan paavises Paralleller,[5] har Hensyn til det sidste af de to ovennævnte Krav, medens Hjemsøgelse, der lejlighedsvis forekommer i Danmark,[6] vistnok i samme Betydning som Hærværk, og er almindeligt i Udlandet,[7] fremhæver Kravet om en Husfredskrænkelse.

Ogsaa i den skaanske Ret findes endnu paa Landskabslovenes Tid de nævnte to Krav fastholdt. I hvert Fald omtaler Sk. L. 88 (V—4) og A. Sun. 60, der begge til Kilde har en Forskrift i L. 28. Dec. 1200, en Forbrydelse, til hvis Begreb det hører, at en Skare af bevæbnede Mænd voldeligt er trængt ind i en Mands Hus. Denne Forbrydelse betegnes vel ikke udtrykkeligt som Hærværk, et Udtryk, som Sk. L. derimod som nedenfor nævnt anvender i anden Sammenhæng, men herpaa kan ingen Vægt lægges, da Navnet er bevaret i Sk. Birkeret 47, der til den der omtalte Forbrydelse stiller netop de samme Krav.

I den nærmere Gennemførelse af Kravene er der en lille Forskel mellem de forskellige Kilder. Medens nemlig V. sj. L. II—32 og II—40 ikke efterlader nogen Tvivl om, at det til Hærværk nødvendige Antal Deltagere ikke oversteg 5 Mænd,[8] der hver

[3]) Se om fremmed Ret bl. a. W. E. Wilda, Das Strafrecht der Germanen S. 952—59, og H. Brunner, Deutsche Rechtsgeschichte II, S. 651—54, jfr. 570 flg.

[4]) Ordet forekommer dog ogsaa i et bevaret Brudstykke af den norske Eidsivatingslov (Norges gamle Love II, S. 522—23), men uden at dets Betydning klart fremgaar af Sammenhængen; jfr. Note 76.

[5]) Brunner, Anf. V. S. 651.

[6]) V. sj. L. II, 40 (hemæsocn), Aabenraa Skraa 18 (hemsoken), L. 26. Maj 1284 for Jyll. Redakt. b § 3 (hæmmæ sökæn).

[7]) Brunner, Anf. V. S. 651. — Om en Del af det oprindelige Hærværksbegreb (Drab af og Vold mod en Person i hans eget Hus) anvender yngre danske Kilder Ordet »husfrith«, der allerede forekommer i jyske Byretter fra det 13. Aarh. og i Thords Artikler, se Johs. Steenstrup, Danelag S. 352—53.

[8]) I V. sj. L. II—40 har Haandskrifterne af den yngre Redaktion urigtigt »fleræ« i Stedet for »ferre«, som der derimod staar i Orbodemaal XIII.

skulde være bevæbnet med tre Krigsvaaben (»folkæ vapæn«), vel snarest de samme Vaaben, hvormed den ledingspligtige Bonde skulde møde i Krig ifølge J. L. III—4, og medens E. sj. L. II—16, jfr. II—24 og 25, vistnok lader sig forstaa paa samme Maade,[9] men ganske vist ogsaa saaledes, at der kræves en Anfører med fem Ledsagere, altsaa ialt seks Mænd, synes det givet, at man i Skaane forstod Kravet paa sidstnævnte Maade, men til Gengæld kun forlangte, at hver Deltager skulde føre eet Vaaben, L. 28. Dec. 1200,[10] Sk. L. 88 (V—4), A. Sun. 60, Sk. Birkeret 47.[11] Det nødvendige Antal Deltagere varierer ogsaa ellers indenfor Lovgivningerne, forsaavidt disse overhovedet angiver et bestemt Antal. Tallet 5, der forekommer i langobardisk Ret,[12] har her i Norden maaske engang været gældende i Norge, hvor Lovene oftere fremhæver, at der til en Flok hører mindst fem Mænd, og hvor man af et Par enkelte Bestemmelser (Gul. L. 142, Frost. L. X, 6) dels kan se og dels i hvert Fald med Rimelighed slutte, at dette Flokbegreb har spillet en Rolle ved de med Hærværk beslægtede Forbrydelser búrán og heimsókn.[13]

[9]) Jfr. navnlig Begyndelsen af II—16: »tha ma thet ey mæth minnæ hærværki varthæ æn mæth fæm mæn«. Ogsaa andre Vendinger, f. Eks.: »oc far man thar in til hans mæth fæm mæn« (II—25), kan dog vistnok læses saaledes, at det er nok, at den paagældende Skare i alt udgør fem Mænd, se Udtryksmaaden i Sk. Birkeret 47, anført ndf. i Note 11. Jfr. iøvrigt om Vekslen mellem Tallene 5 og 6 Cl. v. Schwerin, Zur Entwicklung der Teilnahme im angelsächsischen Recht S. 300 (i Festschrift z. Felix Liebermann).

[10]) »Si quis quinque socios et quinque folcwapn secum habens a domo alterius aliquid . . . abstulerit.«

[11]) »Um noger man ganger . . meth siæx folke wapen.«

[12]) Edictus Rothari 19.

[13]) Se iøvrigt om Begrebet Flok i norsk Ret Gul. L. 154 og 168 og Frost. L. IV. 23. Flok forekommer ogsaa i senere dansk Ret i Udtrykket »være i Flok og Følge«, svarende til Landskabslovenes »være i Far (eller Færd) og Følge«, og ligesaa i svensk Ret i samme og lignende Udtryk (se Schlyter i Glossaret under »flokker«) samt i Sammensætningen Frændeflok, hvorom nedenfor. — v. Schwerin, l. c., vil ogsaa med den danske Regel om fem Deltagere eller Medfølgere ved Hærværk sammenstille de fem »atvistarmæn«, i Västgöt. L. I. Md. 1 § 1, hvad muligvis er rigtigt. Derimod ser jeg ikke, at man som Parallel fra England kan anføre Ine 13, 1, der til en »hloð« kræver 7 Mænd og til en »here« 35 Mænd.

Med Hensyn til det andet af de to fælles Krav er der vistnok ingen Forskel mellem sjællandsk og skaansk Ret, idet de sjællandske Loves »Gaard« og de skaanske Loves »Hus«[14] sandsynligvis skal betegne det samme, og der paa den anden Side ikke i nogen af Lovene er Hjemmel til at gaa ud over, hvad der kan indbefattes under de nævnte Udtryk og særlig ikke til i Skaane at medtage de i Kap. 87 (V—3), jfr. L. 28. Dec. 1200 og A. Sun. 59, omtalte midlertidige Tilholdssteder paa en Rejse.[15] Noget andet er, at V. sj. L. II—40 og E. sj. L. II—24, der sikkert er af senere Oprindelse, har skabt en med Hærværk parallel Forbrydelse, Bunkebrud, hvis Objekt ikke er et Hus, men et lastet og som Opholdssted tjenende Skib.[16]

Medens der saaledes paa de nævnte Hovedpunkter er ret god Overensstemmelse mellem sjællandsk og skaansk Ret, er den jyske Ret her tildels meget afvigende. Som det fremgaar af J. L.s Hovedbestemmelse, II—30, har Loven nemlig helt opgivet Kravet om flere Deltagere i Forbrydelsen, saa at ogsaa Enkeltmand kan begaa Hærværk, og denne Regel var maaske endda ikke af ganske ny Dato, da J. L. udkom. Herfor taler baade, at den allerede er gennemført i Slesv. Byr. 49, og den Omstændighed, at saa at sige ethvert Spor af en anden Regel er forsvundet af J. L., skønt den jyske Ordning dog, som Brugen af Ordet Hærværk viser, oprindelig maa have været principielt den samme som de andre Landes. Det eneste Sted, der muligvis har bevaret et Minde om en ældre Ordning, er III—50, hvor det først fastslaas, at Ejeren af optaget Kvæg, naar han tager det fra Optageren, efter at denne har bragt det hjem til sit Hus, gør sig skyldig i Hærværk, og der derefter tilføjes: »dog skal man ikke føre Sag mod anden end mod den, der udtog det«, hvilke Ord

14) L. 28. Dec. 1200, A. Sun 60.

15) Derimod kan vistnok af V. sj. L. II—29, E. sj. L. II—9 (Drab af en Mand i hans Hus) samt V. sj. L. II—33, E. sj. L. II—14 (Brandstiftelse) sluttes, at de der opregnede Lokaliteter, der stod i løsere Forbindelse med Gaarden, medregnedes til denne ved Hærværk.

16) Jfr. ogsaa E. sj. L. II—25 om Bodgang, rettet mod en ved Skibssiden opslaaet Bod, hvilket Forhold var beslægtet med Hærværk uden dog med Hensyn til Strafbarheden at stilles i Klasse dermed.

synes at ville fastslaa eventuelle Medfølgeres Straffrihed.[17] Et tydeligt Spor af den ældre Ordning findes derimod udenfor J. L. i Hadersl. Byr. 19 (»meth rathet rath, sancket hielp oc wæpend hand«), hvorimod man næppe kan anføre Ribe Byr. 4 (»cum manu armata«). Baade her og i Hadersl. Byr. 19 kræves, som det ses, Bevæbning, hvad ogsaa gælder Flensb. Byr. da. T. 60, medens J. L. II—30 ikke engang synes at stille denne Fordring. Den jyske Rets fuldstændige Opgivelse af Kravet om flere Deltagere i Hærværk skulde senere brede sig ogsaa til Skaane og Sjælland, hvor Kravet dog endnu fastholdes i Roskilde Byr. 3, og den er ogsaa velkendt fra fremmed Ret paa senere Udviklingstrin, saaledes fra yngre svensk Ret, hvor den indførtes ved Edsörelovgivningen.[18]

De sjællandske og skaanske Loves andet Hovedkrav (Indtrængen i en Mands Hus) er heller ikke fuldtud opretholdt i jysk Ret, idet J. L.[19] ikke blot som Steder, hvor Hærværk kan begaas, i Lighed med de sjællandske Loves Regler om Bunkebrud nævner lastet Skib (II—32), men ogsaa medtager saadanne midlertidige Tilholdssteder som Telt, Grav og Risbod (II—32) samt Vogn (II—39), ja endog ganske opgiver Synspunktet Krænkelse af Husfreden ved at erklære det for Hærværk at ride Andenmands Korn ned eller med Magt drive sine Husdyr deri (II—31 og III—48 og 49).[20]

Med de to hidtil behandlede Krav til Hærværksforbrydelsen er denne endnu ikke udtømmende bestemt. For det første er der ingen Tvivl om, at den voldelige Indtrængen i Huset skulde være sket i fjendtlig Hensigt, skønt denne Betingelse kun forholdsvis sjælden udtrykkeligt fremhæves i danske Kilder, saaledes i de jyske Byretter, Slesv. Byr. 49, Flensb. Byr. lat. T. 60 og 61, Ribe Byret 4, der alle bruger Udtrykket »hostiliter«, hvilket Flensb. Byret da. T. 59 gengiver ved »vfrithlik«, og i Sk. L.

17) Se om Medfølgeres Strafbarhed efter jysk Ret nedenfor S. 53.

18) Västgöt. L. II, Addit. 7, 28, Östgöt. L. Eþz. 14.

19) Byretterne synes derimod alle at kræve en Husfredskrænkelse, se foruden de allerede anførte Bestemmelser Flensb. Byr. lat. T. 59 og 61, da. T. 58 og 59.

20) Se ogsaa J. L. III—41 (Bigaard).

87 (V—3), der som nedenfor nævnt angaar et Forhold, der oprindelig hørte under Hærværk, og som kræver, at Anfaldet skal være sket »mæth wræthe«. J. L. II—30, hvormed Flensb. Byr. da. T. 60 og Hadersl. Byr. 19 stemmer, taler derimod kun om, at den skyldige skal være indgaaet i Huset »mæth rathæt rath«, hvilke Ord vel forudsætter den fjendtlige Hensigt, men direkte kun udsiger, at vedkommende Hensigt skal være fattet, inden Huset betraadtes, og ikke først være opstaaet under et i anden Anledning stedfundet Ophold, saa at der altsaa, som fremhævet længere nede i II—30, ikke foreligger Hærværk, naar alle, d. v. s. baade de overfaldne og de, der begaar Overfaldet, opholder sig i god Forstaaelse i Gaarden og siden, d. v. s. først under Opholdet, bliver uenige.

Dansk Ret nøjes imidlertid ikke som visse fremmede Retsforfatninger med at kræve en Indtrængen i Huset i den nævnte fjendtlige Hensigt.[21] Den forlanger yderligere, at den eller de skyldige efter at være trængt ind i Huset skal have begaaet visse retsstridige Handlinger,[22] hvilke Handlinger gøres til Bestanddele af selve Hærværksbegrebet, saaledes som det f. Eks. ses af J. L. II—30: »Gangær man .. i annæns mansz hws oc brytær hws oc takær wt antugh fæ æth klæthæ .., tha ær thæt hærwærki.«[23] De klareste Udtalelser om, hvilke retsstridige Handlinger der krævedes, findes i V. sj. L. II—32 og J. L. II—30. Handlingerne kan efter begge Forskrifter være rettede enten mod Person eller mod Ejendom. Til de første hører Tilføjelse af Saar eller Slag, derimod ikke Drab. At V. sj. L. ogsaa nævner Eksempler paa mindre væsentlig personlig Overlast (Støden til eller Rusken i den angrebne) betyder sikkert ikke nogen Udvidelse i Forhold til J. L., hvorimod denne gaar videre end V. sj. L. ved ogsaa at medtage visse Frihedskrænkelser (at binde Bonden eller at tage Bondens Datter eller hans Kone og føre

[21]) Brunner, Anf. V. S. 652.

[22]) Dette Princip fremtræder særlig tydeligt i Slesv. Byr. 49, Flensb. Byr. lat. T. 61, da. T. 59, der positivt viser, at naar der ingen Skade var sket, kunde Straffen ikke stige til Hærværksstraffen, selv om Husfredskrænkelsen ogsaa her var strafbar, men med en langt lavere Straf.

[23]) Se ogsaa Sk. Birkeret 47.

dem bort).[24] Som Genstand for de paagældende Handlinger nævnes begge Steder foruden Bonden selv ogsaa andre Medlemmer af Husstanden.[25] Dog medtager J. L. kun i begrænset Omfang Personer, der staar i Tjenesteforhold til Bonden,[26] og udelukker som ovenfor nævnt ved Frihedskrænkelser endog helt og holdent disse. Forbrydelserne mod Ejendom kan være enten Borttagelse af Ejendom (Ran)[27] eller Ødelæggelse af Ejendom, hvilken sidste vel ofte allerede var en Følge af den Maade, hvorpaa de paagældende trængte ind i Huset. Særlig nævnes i begge Love (V. sj. L. II—32, J. L. II—38) Nedbrydelse af hele Huset. Ogsaa ved Ejendomskrænkelser var det vist ligegyldigt, om det var Bonden selv, som ramtes af Tabet; af J. L. II—39 ses i hvert Fald, at ogsaa Ran fra hans Gæst kunde gøre Forholdet til Hærværk.

E. sj. L. II—16 afviger næppe med Hensyn til de Krav, den stiller til de i Huset begaaede retsstridige Handlinger, fra V. sj. L., men er mindre udførlig og præcis end denne.[28] Særlig stemmer den med den i ikke at nævne Drab eller Frihedskrænkelser.[29] Med Hensyn til Medtagelse af Vold mod dem, der tjente i Huset, staar den vistnok paa samme Standpunkt som J. L.[30] Hvorledes Stillingen var efter Sk. L., er derimod ikke helt klart. Sk. L. 88 (V—4), hvormed maa jævnføres A.Sun.60, er den Bestemmelse i Loven, som nærmest modsvarer de andre Loves Hovedbestemmelser om Hærværk, men skal man stole paa den, har Hærværk i Skaane haft et meget mere begrænset Omraade end i de andre Lande, idet den efter sine Ord kun lader Forbrydelsen

[24]) Se endvidere J. L. II—39 (Rov af Bondens Vogn, som hans Hustru sidder i).

[25]) Se i J. L. foruden II—30 ogsaa II — 33.

[26]) V. sj. L. nævner i Modsætning hertil endog ufrit Tyende.

[27]) Se herom foruden Hovedbestemmelserne ogsaa J. L. II—39.

[28]) E. sj. L. II—16 indeholder to Angivelser af de skadegørende Handlinger, som kan komme i Betragtning, affattede i tildels forskellige Vendinger; den sidste angaar specielt Medfølgerne, medens den første synes at have Hensyn til baade dem og Hovedmanden.

[29]) Ordene: »oc takær han thæræ nokær i,« kan ikke sigte hertil, jfr. til Sammenligning Sk. L. 87 (V—3) i Begynd.

[30]) Dette kan formentligt sluttes af E. sj. L. II—3.

omfatte voldelig Borttagelse af Ejendom, men derimod hverken Ødelæggelse af Ejendom eller personlig Overlast tilføjet Husbeboerne. En saadan Begrænsning er dog lidet sandsynlig, og, som jeg andetsteds[31] har vist, har Begrænsningen vistnok ogsaa en særlig Forklaring, idet Bestemmelsens Kilde, L. 28. Dec. 1200, var en Lov om Manddrab, der kun havde Anledning til at beskæftige sig med Hærværk, fordi den vilde ramme det Forhold, at Manddraberen søgte at inddrive Frændernes Bidrag til Mandeboden ved væbnet at overfalde dem i deres Hjem og fratage dem deres Gods, og som Følge heraf alene kom til at fremhæve den Side af Hærværksforbrydelsen, som angik Ejendomsberøvelse. I Virkeligheden har den skaanske Rets Regler næppe adskilt sig væsentligt fra de andre Landes, hvad ogsaa bestyrkes ved Sk. Birkeret 47, der betegner det som Hærværk, at nogen gaar ind i Andenmands Gaard »meth vfyrmd« og gør Bonden »thelig vræt« i hans egen Gaard, hvor det vel kan være tvivlsomt, hvad »thelig« viser tilbage til, men hvor man vist i hvert Fald af Ordet »vfyrmd« kan slutte, at Bestemmelsen rækker videre end Sk. L. 87 og navnlig ogsaa omfatter Angreb paa Person.[32] Nogen Oplysning om, hvorvidt Frihedskrænkelser var indbefattede under Hærværk, findes ikke i de skaanske Kilder. Hvorledes Stillingen var med Hensyn til Drab, skal omtales nedenfor.

De skadegørende Handlinger, der paa Landskabslovenes Tid indgik som Bestanddele af Hærværksbegrebet, hvorved dog foreløbig bortses fra de kun i J. L. omtalte Frihedskrænkelser, var i Almindelighed i sig selv strafbare, uanset om de særlige Betingelser for Hærværk, nemlig Husfredskrænkelsen og i Sjælland og Skaane det bestemte Antal Deltagere, var opfyldte, og den strengere Straf, som var foreskrevet, naar disse Betingelser kom til, var end ikke altid fastsat som en Fællesstraf, men tværtimod

31) Manddrabsforbrydelsen i den skaanske Ret i Valdemarstiden S. 78.

32) »Ufyrmd« bruges vel i J. L. II—76 med Henblik paa Ran, men havde iøvrigt en mere almindelig Betydning, hvorunder indgik forskellig Slags Uret, deriblandt ogsaa personlig Overlast, se Citaterne i Molbech, Dansk Glossarium under »uførme«. Se ogsaa Sk. Birkeret 51, i hvis Indledningsord »vfyrmd« synes omskrevet med »arethæ«.

som oftest opløst i to Straffe, nemlig den, der gjaldt for vedkommende Handling uden de kvalificerende Omstændigheder, altsaa den sædvanlige Straf for Saar, Slag, Ran o. s. v., og en særlig Straf for Husfredskrænkelsen, der for Hovedmanden, d. v. s. Anføreren, var 40 Marks Bod, og for hver af Medfølgerne eller, som det hedder i Lovene, hver af dem, der var i Far og Følge (V. sj. L. II—32 o. fl.)[33] 3 Marks Bod.[34] Saaledes fremstilles Forholdet klart og tydeligt i V. sj. L. II—32, hvormed kan sammenholdes II—40, der viser, at samme Ordning var gældende ved Bunkebrud. Ogsaa i E. sj. L. er Princippet i hvert Fald delvis gennemført, saaledes ved den med Hærværk beslægtede Bodgang (II—25)[35] og ved selve Hærværksforbrydelsen med Hensyn til Medfølgerne (II—16). Derimod ser det efter sidstnævnte Forskrift ud, som om Hovedmanden kun bødede 40 Mark og ikke ved Siden heraf den for hver enkelt Handling foreskrevne ordinære Bod,[36] og det er vel ikke ganske udelukket, at dette er Udtryk for et ældre System. Hvis 40 Marks Boden er traadt i Stedet for en ældre Tids Fredløshed, hvorom nedenfor, maa der i hvert Fald have været en Periode, hvor der ikke ved Siden af den egentlige Hærværksstraf (Fredløsheden) kan have været Tale om Bødestraf,[37] og det er da ikke usandsynligt, at man ved Overgangen til 40 Marks Boden, foreløbig har ladet denne være den eneste Straf og først senere har føjet de ordinære Bøder for Saar eller Ran m. m. til. De skaanske Kilder kan paa visse Steder se ud til endnu at staa paa dette Standpunkt, og det ikke blot for Hovedmandens, men ogsaa for Medfølgernes Vedkommende. Sk. L. 88 (V—4) og A. Sun. 60, og ligesaa Birkeret 47, antyder nemlig intet om nogen anden Straf end 40

[33]) Ogsaa det blotte »i Følge« forekommer, Sk. L. 87 (V—3), og endvidere »i Færd og Følge«, Sk. L. 86 (V—2).

[34]) I Sk. L. 88 (V—4) og A. Sun. 60 er 3 Marks Boden for Medfølgerne ved en Uagtsomhed glemt, medens den rigtigt staar i Kilden, L. 28. Dec. 1200.

[35]) Se om Bodgang ovf. S. 34 Note 16.

[36]) Sidste Punktum i E. sj. L. II—16 angaar kun Medfølgere, se ovf. S. 37, Note 28.

[37]) Se til Sammenligning Flensb. Byr. da. T. 60, jævnført med 59.

Marks Boden og 3 Marks Boden,[38] men hvor megen Vægt der tør lægges herpaa, er dog noget tvivlsomt i Betragtning af Sk. L. 87 (V—3), jfr. A. Sun. 59 og L. 28. Dec. 1200, hvilke ved Drab af en Mand i hans Hus straffer Hovedmanden med 40 Marks Bod foruden Udredelse af Mandebod, men ganske vist ikke gennemfører det samme Princip med Hensyn til Medfølgerne. Hvorledes det nu end forholder sig hermed, er det i hvert Fald givet, at jysk Ret følger samme Princip som V. sj. L. Dette fremgaar vel ikke af J. L. II—30, der ikke udtaler sig om Straffen, men forudsættes i II—33 samt i II—39, der viser, at de ordinære Bøder og Hærværksbøden kunde tilkomme forskellige Personer, og er ydermere direkte udtalt i Slesv. Byr. 49, Flensb. Byr. lat. T. 60, da. T. 59.[39] At Hærværksbøden ogsaa i Jylland var 40 Mark, ses af III—48 og af Byretterne. Om Medfølgere tales der ikke i J. L., ifølge hvilken Enkeltmand kunde begaa Hærværk; til dette Punkt skal jeg nedenfor komme tilbage.

Hvis det ovenfor om E. sj. L. og tildels Sk. L. bemærkede er rigtigt, har der været en Tid, hvor Husfredskrænkelsen og de skadegørende Handlinger, som Hærværk forudsatte, ikke strafferetligt holdtes ude fra hinanden, men naar de forelaa forbundne, virkelig udgjorde en Enhed, uanset at de sidstomtalte Handlinger ogsaa forekom som selvstændige Forbrydelser. Det lader sig imidlertid sandsynliggøre, at dette i ældre Tid — i hvert Fald i skaansk og sjællandsk Ret — har været Tilfældet i betydeligt større Omfang end i Landskabslovene, idet Hærværksbegrebet foruden de gennemgaaende mindre Forbrydelser, der ifølge disse kunde indgaa i Begrebet, ogsaa rummede en Række grovere Retsbrud, der i Lovene eller dog i nogle af dem kun forekommer selvstændigt, og det endda saaledes, at nogle af de paagældende Retsbrud overhovedet kun var strafbare efter Hærværksreglerne.

Hvad saaledes for det første Manddrab angaar, er det vel paa den ene Side klart, at dette Forhold i Lighed med Legemsfornærmelser altid har forekommet som selvstændig Forbrydelse,

[38]) Jfr. ogsaa Birkeret 48 om den med Hærværk beslægtede Gaardgang.

[39]) Ribe Byr. 4 og Hadersl. Byr. 19 omtaler derimod kun 40 Marks Boden.

men man tør sikkert paa den anden Side gaa ud fra, at den kvalificerede Form af Manddrab, som bestod i at dræbe en Mand i hans eget Hus, engang har været en Del af Hærværk, saa at den strengere Straf har været betinget af, at Forbrydelsen var forøvet af en bevæbnet Skare af den til Hærværk fornødne Størrelse. I Lovene fremtræder Forholdet dog overalt som en selvstændig Forbrydelse, der forudsættes at kunne begaas af Enkeltmand. I J. L., hvor Fordringen om en Flerhed af Deltagere endog er opgivet ved det Forhold, som Loven stadig kalder Hærværk, er dette en Selvfølge, og her er man endda i Begreb med at gøre et endnu videregaaende Skridt, idet III—22 i naturlig Konsekvens af Opgivelsen af den nævnte Fordring omtaler ikke blot Drab af en Mand i hans Hus, men ogsaa Tilføjelse af Saar og Slag under samme Forudsætning som en selvstændig Forbrydelse, der paadrager 40 Marks Bod, skønt Loven andetsteds, i II—30, gaar ud fra, at sidstnævnte Forhold er Hærværk. I de sjællandske Love, hvor Hærværk stadig gennem Kravet om de fem Deltagere hæver sig skarpt ud fra andre Husfredskrænkelser, fastholdes derimod vedblivende, at Legemsfornærmelser tilføjede en Mand i hans Hus ikke medfører 40 Marks Bod, medmindre Hærværksbetingelserne er opfyldte. Kun Drab af en Mand i hans Hus er i V. sj. L. II—29 og E. sj. L. II—3 og 9 skilt helt ud fra Hærværk, og selv her har man ikke ganske glemt den oprindelige Sammenhæng, idet man stadig nærmest forudsætter, at der er Medfølgere til Forbrydelsen, hvilke da ifalder den sædvanlige 3 Marks Bod. Ogsaa Opregningen i Begyndelsen af E. sj. L. II—3 af de Personer, hvis Drab kan udgøre den her omtalte Forbrydelse, peger, naar den sammenlignes med J. L. II—30, i Retning af en tidligere Forbindelse med Hærværk. Om Sk. L. 87 (V—3), jfr. A. Sun. 59, gælder noget lignende som om de sjællandske Love. Ligesom disse omtaler den Drab af en Mand i hans Hus som en selvstændig Forbrydelse, men ogsaa her regnes der uden videre med Medfølgere, hvis Straf er 3 Marks Bod, og Sk. L. 87 bruger endog den Vending, at den, der var Høvding i den Færd, skal bøde fuld Mandebod og for Hærværk 40 Mark af sin egen Formue til Kongen, hvad der er saa meget mærkeligere, som hverken »Høvding« eller »Hærværk«

forekommer i Kilden i L. 28. Dec. 1200. Schlyter vil forstaa Stedet saaledes, at der kun skal bødes for Hærværk, naar der virkelig foreligger et Hærværk i sædvanlig Forstand, men dette er ikke rigtigt. Som baade Kilden og A. Sun. 60 viser, indtræder 40 Marks Boden i alle Tilfælde af Drab med Krænkelse af Husfreden, og Forklaringen af Brugen af Ordet er aabenbart den, at Lovens Koncipist uforvarende er kommet til at kalde et Forhold Hærværk, der tidligere havde været en Del af dette Begreb og endnu i mange Tilfælde opfyldte Betingelserne for at være det. At Drab af en Mand i hans Hus i de andre nordiske Lande henførtes under Begrebet Hjemsøgelse, maa yderligere bestyrke det her anførte.

Med Hensyn til Frihedskrænkelser (Binden af en Person, vel ofte ledsaget af Bortførelse, eller Bortførelse af en ikke bunden Person mod hans Vilje, hvad yngre Kilder kalder for Voldførsel) er det allerede ovenfor berørt, at disse Forhold endnu i J. L. II—30 indbefattes under Hærværk, naar der tillige foreligger Husfredsbrud, skønt Loven andetsteds (II—2 og 3) kender dem som selvstændige Forbrydelser, uden at der til denne Sondring synes at have knyttet sig nogen Forskel i den strafferetlige Behandling, jfr. III—48 om 40 Marks Bod for Hærværk og II—91 om samme Straf for at binde en Person.[40] Det nævnte Forhold er i og for sig ret paafaldende; thi ogsaa efter at jysk Ret havde opgivet Kravet om et bestemt Antal Deltagere ved Hærværk, blev der dog den Forskel tilbage mellem Frihedskrænkelse som Led i et saadant og anden Frihedskrænkelse, at der i det første Tilfælde tillige forelaa et Brud paa Husfreden, hvilket skulde synes at maatte have Indflydelse paa Størrelsen af Straffen, hvad det imidlertid som nævnt ikke havde, idet det maa anses for udelukket, at der er blevet betalt to Gange 40 Mark, nemlig særskilt for Hærværket og særskilt for Frihedskrænkelsen.[41] Forholdet vilde imidlertid let lade sig forklare, hvis der har været en

[40]) Se ogsaa Slesv. Byr. 26, Flensb. Byr. lat. T. 34, d. T. 121.

[41]) En saadan Kombination træffes først i Thords Art. 97, der ogsaa paa anden Maade (ved sin Sondring mellem Bortførelse med og Bortførelse uden Voldtægt) betegner noget nyt.

Tid, hvor 40 Marks Bod for Frihedskrænkelse har været knyttet til den Forudsætning, at Hærværksbetingelserne var opfyldte, og i denne Retning peger tydeligt de sjællandske Love.

Disse Love staar vel forsaavidt paa samme Standpunkt som J. L., som ogsaa de kender Frihedskrænkelsen som en selvstændig Forbrydelse (V. sj. L. II—35 og 36, E. sj. L. II—19 og 21 og III—18), og som ovenfor berørt omtaler de den endog kun paa denne Maade og ikke som J. L. tillige som Led i Hærværk. E. sj. L. har imidlertid i II—19 bevaret et Minde om en Tid, hvor det var anderledes, idet det i Begyndelsen af Kapitlet hedder, at hvis nogen Mand binder en anden, skal han bøde 40 Mark, selv om den, som binder ham, er alene derom (»thot han ær ey meræ æn ensumæn thæn ær han [eller:hanum] bindær«). Disse Ord maa forudsætte, at 40 Marks Bod tidligere kun har kunnet idømmes, naar der var flere om at begaa Forbrydelsen, og herved kan ikke godt være tænkt paa andet end Hærværksreglerne. Baade E. sj. L. II—19 og V. sj. L. II—35 og 36 gaar da ogsaa ud fra som noget næsten selvfølgeligt, at der er Medfølgere til Forbrydelsen, hvilke Medfølgere straffes med 3 Marks Bod. Hertil kommer endnu, at i hvert Fald eet Haandskrift af V. sj. L., hørende til den saakaldte ældre Redaktion (AM. 11,4to), i hvilket Antallet af Kapitler er langt større end i de Haandskrifter af den yngre Redaktion, der ligger til Grund for Udgaverne af Loven, over to Afsnit af II—36, som i Haandskriftet udgør særskilte Kapitler, har som Overskrifter: »Om man bytz æy a hender hervirkis mal« og »Om man gør vith annen tvenne hervirke at et arethæ«,[42] hvor Frihedskrænkelse altsaa ligefrem betegnes som Hærværk. De to Hærværk, hvortil der sigtes i den sidste Overskrift, er, som Indholdet af Kapitlet viser, de to Former af Frihedskrænkelse, at binde en Mand og at bortføre ham ubunden, hvilke altsaa begge kunde kaldes Hærværk. Endelig fortjener det maaske at nævnes, at Begyndelsen af V. sj. L. II—35 i Orbodemaal og i den ældre Redaktion begynder saaledes: »Men rider man til eller gaar og tager man frels Mand«, hvilke Ord kunde indeholde en Reminiscens fra den Tid, da Forbrydelsen var en Del af Hærværk.

42) Se det hos Thorsen S. 99 flg. trykte Kapitelregister.

Fra Sk. L. kan desværre ikke hentes noget Bidrag til Oplysning om Frihedskrænkelsernes Forhold til Hærværk i ældre Tid, da Lovens Behandling af Hærværk som tidligere nævnt er saa yderst ufuldstændig, og den overhovedet ikke har nogen Bestemmelse om Frihedskrænkelser,[43] men hvad nedenfor vil blive oplyst om dens Stilling overfor Voldtægt, taler for, at Ordningen har været som i Sjælland.

Den Tanke, at Bortførelse med eller uden Binden af den bortførte i ældre Tid faktisk saa hyppigt har forekommet som Bortførelse fra Hjemmet, iværksat af en væbnet Skare, at Loven har kunnet indskrænke sig til at tage Hensyn til denne Form af Forbrydelsen, er i det hele ikke uantagelig, men man kunde dog mene, at en herefter formet Regel vanskeligt kan have slaaet til, hvor det drejede sig om Overskridelse af den en Mand lovligt tilkommende Ret til at paagribe visse Forbrydere, hvilken Ret som bekendt særlig var hjemlet ved Tyveri, naar bestemte Forudsætninger forelaa. Dog er det ikke udelukket, at Overskridelse af den Paagribelsesret overfor en Tyv, som var hjemlet, naar Kosterne fandtes hos ham ved Ransagning i hans Hjem, i de fleste Tilfælde er fremtraadt som Hærværk,[44] og ved Overskridelse af Paagribelsesretten overfor Personer, hos hvem man paa anden Maade fandt de stjaalne Koster, og som ikke kunde skaffe Borgen,[45] er det tænkeligt, at man oprindeligt har opfattet Forholdet som en særlig Forbrydelse, der nok straffedes, men med en lavere Straf end Hærværksstraffen, og at det først er blevet ligestillet med anden Frihedskrænkelse, efter at man var kommet ind paa at straffe denne med 40 Marks Bod, uanset at Hærværksbetingelserne manglede, hvilken Straf i hvert Fald var hjemlet for det nævnte Forhold i de sjællandske Love og sikkert ogsaa i jysk Ret.[46] Jeg tør ikke afgøre, om der kan ligge

[43]) Der bortses her fra en Forskrift i Sk. L. 112 (V—28) om Anstiftelse til de nævnte Forbrydelser.

[44]) Jfr. som Parallel, at Lex Ribuaria 41, 2 nævner det Tilfælde, at en Mand i Anledning af Besiddelse af fremmed Ejendom bliver bundet »a contubernio«, d. v. s. af en Bande.

[45]) V. sj. L. II—36, E. sj. L. II—21, Sk. L. 136 og 137 (VII—1 og 2), J. L. II—106.

[46]) Slesv. Byr. 26, Flensb. Byr. lat. T. 34, da. T. 121.

et Minde om en saadan ældre Ordning gemt i E. sj. L. II—21, hvor det siges om den, der kan bevise, at han er gaaet frem paa lovlig Maade overfor den formentlige Tyv, at han skal bøde »hværkin fyrtiughæ mark oc ey annæt«. Sk. L. er desværre tavs med Hensyn til Straffens Størrelse. Den siger blot i 137 (VII—2), at den, der gaar lovligt frem, skal være »sakløs bæþe fore kunungs ret ok ærkebiskops oc fore hinum, ær han iarn ofna laþe«, og heraf kan næppe sluttes noget, uanset at der næsten overalt, hvor Loven bruger Udtrykket Kongens Ret. er Tale om 3 Marks Bøder.

Med Hensyn til Voldtægt stiller Sagen sig paa lignende Maade som med Hensyn til Frihedskrænkelse. Alle Lovene omtaler den som en selvstændig Forbrydelse, hvis Strafbarhed (efter de skaanske og sjællandske Love 40 Marks Bod, efter J. L. Fredløshed) er uafhængig af Hærværksbetingelserne, men der er også her tydelige Spor af, at det tidligere har været anderledes. Sk. L. 218 (XIII—4) betegner udtrykkeligt Voldtægt som Hærværk og fremhæver, at den kan begaas af Enkeltmand. »Een Mand kan ogsaa begaa Hærværk«, hedder det, »om han tager Kone eller Mø mod hendes Vilje ude paa Marken eller hjemme i Husene«. Ogsaa de sidste Ord er af Interesse, idet de aabenbart vil slaa fast, at en Krænkelse af Husfreden er ufornøden til Voldtægt. A. Sun. 128 stemmer ganske med Sk. L., som det ses af Indledningen: »Vbicumque quispiam, licet solus, violenter« etc., hvor det første Ord viser, at Stedet for Forbrydelsen var ligegyldigt, medens det af »licet solus« fremgaar, at den kan foreligge, skønt der kun er en enkelt Gerningsmand. Derimod finder man naturligvis ikke i den latinske Text selve Ordet Hærværk, der derimod kommer igen i den skaanske Lov om Jernbyrds Afskaffelse, hvor der sondres imellem Hærværk, »ther gørs a quindi«, og Hærværk, »ther gørs i andrum kostum«. Ogsaa V. sj. L. II—37 har i det mindste i et enkelt Haandskrift[47] i Overskriften bevaret Hærværk som Betegnelse for Voldtægt (»De heruirkæ, si femina opprimitur«). Derimod fremhæver den ikke, at Forbrydelsen kan begaas af Enkeltmand, idet saavel

[47]) Se Thorsens Udgave S. 42.

den som E. sj. L. II—20 lige omvendt gaar ud fra, at Gerningsmanden har Medfølgere, hvilke ifalder 3 Marks Bod. Ogsaa dette peger dog i Retning af Hærværk. Af J. L. II—16 og 17 kan vistnok intet udledes med Hensyn til Spørgsmaalet, hvorimod det under Hensyn til hvad nedenfor vil blive bemærket om Forholdet mellem Voldtægt og Kvinderov, har Interesse at minde om, at II—30 regner det for Hærværk at bortføre Bondens Datter eller Kone.

Naar Voldtægtsforbrydelsen i det mindste en Tid lang[48] har kunnet indbefattes under Hærværk, hænger det sammen med et Forhold, der genfindes i anden germansk Ret,[49] nemlig at Voldtægt i Ordets nuværende Betydning ikke saa meget kom i Betragtning som en selvstændig strafbar Handling, men mere som en Omstændighed, der kunde ledsage Kvinderov, samt at det strafbare i sidstnævnte Forhold ikke særlig laa i den Kvinden tilføjede Krænkelse, men i Krænkelsen af hendes Slægtninge, der raadede for hendes Giftermaal, hvorfor Kvinderov godt kunde foreligge, selv om hun havde samtykket. Den danske Ret havde vel paa Landskabslovenes Tid forladt dette Standpunkt og opfattede klart og tydeligt Voldtægt som en Forbry

[48]) K. v. Amira, Die germanischen Todesstrafen S. 61—64, antager om end med nogen Tvivl, at Voldtægt, naar den skyldige grebes paa fersk Gerning, i Oldtiden hørte til de Forbrydelser, der straffedes med sakral Dødsstraf, og mener, at denne Ordning endnu har efterladt visse Spor i de danske Kilder fra det 13. Aarh. (Landskabslove og Byretter). Det første er muligvis rigtigt. Derimod kan jeg ikke se, at de nævnte danske Kilder kan tjene til Bestyrkelse deraf. Straffen fastsættes ikke paa noget Sted forskelligt, eftersom den skyldige er grebet paa fersk Gerning eller ikke, og den Forskel, der fremhæves med Hensyn til Straffens Størrelse (Bøder, Fredløshed eller Dødsstraf) synes snarest at hænge sammen med den i Datidens Strafferet stedfindende Udvikling i Retning af større Strenghed. De sjællandske Love, Sk. L. 218 og den dertil svarende Forskrift hos A. Sun 128 samt endelig Slesvig Byr. med den deraf afhængige Flensb. Byr. har 40 Marks Bøder. De hos A. Sun 61 og i Tillæggene til Sk. L. forekommende Fortegnelser over Ubodemaal, der i hvert Fald paa enkelte Punkter repræsenterer yngre Ret end Retsbøgerne iøvrigt, samt endvidere J. L. har Fredløshed, og i de yngste Kilder, Roskilde Byr. 2 og Ribe Byr. 3, hvortil kan føjes Abels Lov 17, finder man Dødsstraf.

[49]) Brunner, Anf. V. II, S. 666 flg.

delse, der i det mindste tillige var rettet mod Kvinden og udelukkedes ved hendes Samtykke, men der findes dog endnu enkelte Minder fra den forudgaaende Periode, hvor Voldtægt og Bortførelse gled over i hinanden. Saaledes kan maaske nævnes, at et af de Udtryk, hvormed Lovene betegner den første af de nævnte Forbrydelser, og netop det Udtryk, der havde Fremtiden for sig, nemlig »wald tæctæ« (J. L. II—17), i Overskriften til E. sj. L. II—21 bruges om voldelig Bortførelse af en Mand, og at ifølge J. L. II—16 Sandemændene, naar de vilde sværge den for Voldtægt sigtede fredløs, skulde sværge, at den voldtagne Kvinde blev taget »mæth wald af hænnæ eghæn willi oc hafth til hath kunæ«, hvilket sidste Udtryk vistnok nærmest betegner Kvinden som Frille.[50] Naar det i J. L. II—17 hedder, at Kvinden skal klage, saa snart hun kommer »af wald oc i sinæ eghnæ frælsæ« synes ogsaa disse Ord at passe bedst, hvor Manden helt har haft Kvinden i sin Magt. Ved Bedømmelsen af det ovenfor antagne Forhold mellem Voldtægt og Hærværk maa det ogsaa tages i Betragtning, at visse Voldtægtstilfælde ansaas som ikke vedkommende Retsordenen eller i hvert Fald som faldende under særlige Synspunkter. Dette gjaldt saaledes Voldtægt begaaet af Trælle eller mod Trælkvinder, Forhold, som i Landskabslovene kun berøres i V. sj. L. III—12. At J. L. II—30 kun omtaler Bortførelse af Bondens Datter eller Kone, og at der i andre Bestemmelser om Voldtægt eller Bortførelse som Genstand for Forbrydelsen kun nævnes en Mands Hustru, Moder, Søster eller Datter,[51] tyder endvidere paa, at end ikke fri Kvinder i tjenende Stilling stilledes paa lige Fod med Familiemedlemmer.

Tilbage staar endnu at omtale Brandstiftelse. Denne Forbrydelse forekommer i J. L. kun i Formen Mordbrand, hvilken i III—66 beskrives saaledes, at det er Mordbrand, om man enten ved Nattetid eller i Løn farer til en Mands Hus og sætter Ild i det. I E. sj. L. findes derimod to forskellige Forskrifter om forsætlig Brandstiftelse, nemlig II—15, der har Overskriften »Om Mordbrand« og maa antages at angaa samme Tilfælde som J. L. III—66, og II—14, hvor der tales om, at nogen Mand farer

[50]) Lis Jacobsen, Dansk Sprog S. 93. [51]) A. Sun. 61, Thords Art. 97.

til og med Vilje sætter Ild i Bondens Hus eller i visse andre Bygninger, der er Accessorier til Huset (netop de samme, der nævnes i II—9 som Steder, hvor Drab med Krænkelse af Husfreden kan begaas).[52] Medens Straffen for Mordbrand er kvalificeret Livsstraf, er den efter II—14 40 Marks Bod. Der forudsættes at kunne være Medfølgere, af hvilke de, der er med til at paasætte Ilden, straffes med 40 Marks Bod, medens de, der blot er i Far og Følge, bøder 3 Mark. V. sj. L. har ligesom J. L. kun een Forskrift om Brandstiftelse, nemlig II—33, men den handler aabenbart ikke om Mordbrand, men svarer til E. sj. L. II—14. Forbrydelsen beskrives i omtrent samme Ord som her.[53] Brandstiftelsesobjekterne er de samme, og der er bortset fra et enkelt af dem samme Overensstemmelse mellem dem og de Steder, hvor Drab med Krænkelse af Husfreden kan begaas, jfr. V. sj. L. II—29. Endelig er Straffen baade for Gerningsmanden og for de meddelagtige fastsat ganske som i E. sj. L. II—14.

Det synes en nærliggende Formodning, at den i E. sj. L. II—14 og V. sj. L. II—33 omtalte Forbrydelse, der i Modsætning til Mordbrand maa have været karakteriseret ved en aabenlys Iværksættelsesmaade, paa lignende Maade som Frihedskrænkelse og Voldtægt er skilt ud fra Hærværk, saaledes at Strafbarheden i ældre Tid har været knyttet til Hærværksbetingelserne. Noget absolut Bevis herfor er der vel ikke, men ligesom et saadant Forhold til Hærværk ikke er ukendt i fremmed Ret,[54] og der allerede i det ovenfor om de sjællandske Love anførte ligger nogen Støtte for den fremsatte Formodning, saaledes bestyrkes denne ret stærkt ved Sk. L. 226 (XIV—5). Medens den tilsvarende Forskrift hos A. Sun. 132 kun opstiller en enkelt Regel om forsætlig Brandstiftelse, der, hvis man skal dømme efter den foreskrevne Straf, der er Hængning, og det fastsatte Afgørelsesmiddel, nemlig Trugsjern, hvilket ellers kun forekommer ved Tyveri, snarest maa antages at angaa Mordbrand, finder man i Sk.

[52]) Se ovenfor S. 34 Note 15.

[53]) I Orbodemaal IV indledes Bestemmelsen paa lignende Maade som Kapitlet om Frihedskrænkelse med Ordene: »Men rider eller gaar man i Andenmands Ejendom og sætter med Vilje Brand i Andenmands Ejendom.«

[54]) Brunner, Anf. V. II. S. 655.

L. 226 (XIV—5), i hvert Fald rent formelt, en Sondring mellem to Tilfælde, der vel staar under samme Straf, men beskrives i forskellige Udtryk. Først tales der om den, der med Vilje sætter Ild i Andenmands Hus, hvortil knyttes de samme Bestemmelser om Hængningsstraf og Anvendelse af Trugsjern som hos A. Sun., men derefter hedder det: »Saaledes skal der ogsaa forholdes med den, der rider til med Hærskjold og brænder Andenmands Ejendom op«. Det synes klart, at den Form, hvori denne Forskrift er overleveret, ikke kan være den oprindelige. Naar Straffen for al forsætlig Brandstiftelse var den samme, var der ingen Grund til formelt at sondre mellem to Tilfælde, navnlig da det første beskrives i Ord, der synes at rumme alt. Forholdet maa være det, at det sidste Tilfælde i ældre Tid har staaet under en anden Straf end det første og først senere er blevet ligestillet med det, og det ligger da nær at antage, at det første Tilfælde er Mordbrandstilfældet, hvorfor Straf og Afgørelsesmiddel som ovenfor nævnt taler, og at det sidste er det samme, som omhandles i V. sj. L. II—33 og E. sj. L. II—14. Men det sidste bestaar jo efter Beskrivelsen i Sk. L. i, at man rider til med Hærskjold og opbrænder vedkommende Ejendom, og denne Beskrivelse synes ret stærkt at pege i Retning af oprindelig Sammenhæng med Hærværk, fra hvilket det imidlertid, som Sk. L. viser, senere er blevet skilt ud, saa at Strafbarheden er blevet uafhængig af Hærværksbetingelserne, hvorefter man tilsidst er endt med at slaa det sammen med Mordbrandstilfældet, hvad dog rent formelt først er gennemført hos A. Sun.

Efter det ovenfor udviklede tror jeg, at man har Lov til at antage, at der har været en Tid, hvor i det mindste efter sjællandsk og skaansk Ret en Række Forhold, der i Lovene fremtræder som selvstændige Forbrydelser, nemlig Drab af en Mand i hans Hus, Frihedskrænkelse, Voldtægt (eller Kvinderov) og forsætlig Brandstiftelse, der ikke er Mordbrand, har været indbefattet under Hærværk. Betydningen heraf har i alle Tilfælde været den, at de kun har været hjemfaldne til streng Straf, naar de særlige Betingelser for nævnte Forbrydelse (en Husfredskrænkelse og et vist Antal væbnede Deltagere) var opfyldte, og naar undtages Drab af en Mand i hans Hus, der naturligvis

altid var strafbart som almindeligt Drab, har det efter al Rimelighed endog været saaledes, at Straf overhovedet har været knyttet til Hærværksbetingelserne. Jeg har ovenfor antydet Muligheden af, at man for et vist Tilfælde af Frihedskrænkelse har kendt en lavere Straf, hvis Anvendelse var uafhængig af disse Betingelser, men Sikkerhed herfor haves ikke, og bortset fra den nævnte Mulighed er der ved ingen af de paagældende Forbrydelser nogen Antydning af, at en ringere Straf end 40 Marks Boden har kunnet anvendes, naar Handlingen in casu ikke var Hærværk. Langt mere usikkert er Resultatet for jysk Rets Vedkommende, hvor man nærmest er henvist til Analogislutninger fra de andre Lande; dog maa det erindres, at jysk Ret væsentlig tidligere end sjællandsk og skaansk Ret opgav den ene af de særlige Hærværksbetingelser (det bestemte større Antal Deltagere), hvad der kan have bevirket, at Sporene af den ældre Ordning her er blevet stærkere udvisket. Paa et bestemt Punkt er jeg dog tilbøjelig til at tro, at jysk Ret har indtaget en Særstilling, nemlig med Hensyn til Brandstiftelse. Som allerede omtalt kender Loven kun denne Forbrydelse som Mordbrand, og da det af den meddelte Definition kan ses, at der virkelig kun tænkes paa Mordbrand og ikke som i de skaanske Love er Tale om et Fællesbegreb om forsætlig Brandstiftelse, hvori ogsaa den aabenlyst iværksatte Brandstiftelse er indgaaet, og da endvidere Brandstiftelse ikke i J. L. II—2 nævnes sammen med Hærværk, Frihedskrænkelse og Voldtægt blandt Sandemandssagerne, er det sandsynligt, at man i Jylland overhovedet ikke har haft Regler for den sidstnævnte Form af Forbrydelsen. I Sjælland følger den aabenlyse, forsætlige Brandstiftelse derimod ogsaa processuelt med de øvrige til Hærværk hørende Forbrydelser, og her er samtlige de paagældende Forbrydelser ogsaa i Lovene blevet placerede Side om Side, hvad navnlig fuldtud gælder V. sj. L.

Fremstillingen ovenfor har allerede vist, at Hærværk og de derfra udskilte Forbrydelser straffedes med 40 Marks Bod. Dog findes der visse Bestemmelser, hvor Straffen i Stedet for fastsættes til Fredløshed, hvad saaledes i Jylland gælder Bestemmelsen om Voldtægt i II—16, i Sjælland Bestemmelserne om

Drab af en Mand i hans Hus i V. sj. L. II—29 og E. sj. L. II—3 og 9, og i Skaane de Fortegnelser over Ubodemaal, der er optaget i A. Sun. 61 og i Tillæggene til Sk. L. (Addit. A og B 6 og 7), hvilke medtager flere af de herhen hørende Forbrydelser, skønt disse tildels andetsteds i de skaanske Love omtales som 40 Marks Sager,[55] og endelig ogsaa enkelte af Byretterne, der dog i Stedet for Fredløshed har Dødsstraf.[56] I alle disse Bestemmelser ser jeg Udtryk for en Tendens til at skærpe Straffen og mener ikke, at de bør opfattes som Levninger af en ældre Ordning, hvorefter Hærværk var Ubodemaal,[57] men iøvrigt er der næppe nogen Tvivl om, at det en Gang har været det, og at 40 Marks Boden altsaa har afløst Fredløshed. I Udlandet var den strafferetlige Behandling af beslægtede Forbrydelser vel meget vekslende, og Straffen var oftest Bøder, men ogsaa Livsstraf og Fredløshed forekommer af og til, og det ikke blot, hvor disse Straffe med Rimelighed kan antages at bero paa senere Skærpelse.[58] Undertiden synes man ogsaa bag Bøderne at skimte en tidligere strengere Straf.

Allerede K. Lehmann, der fremsatte den sikkert rigtige Teori, at 40 Marks Bodens oprindelige Funktion overhovedet var at erstatte Fredløsheden,[59] har udtalt den Formodning, at Udgangspunktet for dens Fremtrængen, hvilket maa søges i Danmark, har været Hærværksforbrydelsen. Dette støtter han paa, at 40 Marks Boden, bortset fra et Par vitterligt yngre Tilfælde, i Sk. L.

[55]) Sk. L. 87 (V—3), A. Sun. 59: Drab af en Mand i hans Hus, Sk. L. 218 (XIII—4), A. Sun. 128: Voldtægt.

[56]) Flensb. da. T. 60, Roskilde Byr. 2, Ribe Byr. 3, Hadersl. Byr. 20.

[57]) Smlgn. ovf. S. 46, Note 48, samt mine Udviklinger i Manddrabsforbrydelsen i den skaanske Ret fra Valdemarstiden S. 66 flg.

[58]) Wilda, Anf. V. S. 956—59, Brunner, Anf. V. II. S. 653—54. Medens de svenske Loves Fredløshed for »hemsokn« paa Grund af Bestemmelsernes Oprindelse fra Edsörelovgivningen ikke uden videre kan regnes for gammel, forholder det sig vistnok anderledes med samme Straf i de norske Love, hvor man baade ved heimsókn og ved det ogsaa med Hærværk beslægtede búrán (jfr. ndf. S. 59) kan se Fredløsheden glide over i 40 Marks Bod, Gul. L. 178 og 242 samt 142, Frost. L. IV—62.

[59]) Lehmann, Der Königsfriede der Nordgermanen S. 238 o. flg., jfr. min Manddrabsforbrydelsen i den skaanske Ret S. 66 og 71.

kun forekommer ved den i Kap. 88 omtalte Forbrydelse, der som ovenfor nævnt er en Form af Hærværk, skønt den ikke kaldes saaledes, samt ved Voldtægt og Drab af en Mand i hans Hus, der omvendt betegnes som Hærværk, men ikke er det; det er netop Overførelsen af 40 Marks Boden fra Hærværk til de nævnte Forbrydelser, der indeholder Forklaringen af, at Betegnelsen er fulgt med.[60] Som det foregaaende har vist, er jeg uenig med Lehmann i den sidste Del af hans Udvikling, der ikke tager Hensyn til de i Sk. L. 218 indeholdte Antydninger af, at Voldtægt tidligere virkelig havde været Hærværk, og desuden lader det uforklaret, hvorfor Hærværksnavnet ikke ligesaa godt er overført til andre 40 Marks Sager. Derimod kan selve Teorien om Hærværk som Udgangspunkt for 40 Marks Boden kun vinde i Styrke, hvis Hærværket har indtaget den Stilling blandt de grovere Forbrydelser, som jeg mener, at det har. Lehmann henviser ogsaa foruden til det nævnte Forhold i Sk. L. til E. sj. L. III—48, der ikke er langt fra at identificere 40 Marks Sager og Hærværkssager, idet det første Udtryk staar som Overskrift over Kapitlet, det andet som en Slags ny Overskrift i Spidsen for Texten, der dog straks efter bruger Hærværk i en snævrere Betydning, idet den taler om Hærværk eller den Slags Sager eller Ting(fredsbrud) eller Baand, d. v. s. Frihedskrænkelse.[61] Motivet til Indførelsen af 40 Marks Boden ved Hærværk skal efter Lehmann[62] have været Kongens Ønske om at gaa særlig skarpt frem overfor denne Forbrydelse, der truede Landefreden; men foruden at nævnte Forklaring forudsætter, at 40 Marks Boden, hvad Lehmann netop ogsaa vil, hænger nøje sammen med Kongemagtens Vækst, en Teori, der for Danmarks Vedkommende ingen sikker Støtte har i Kilderne,[63] synes den ikke vel forenelig med, at 40 Marks Boden skal have erstattet Fredløshed, der dog maatte regnes for en strengere Straf, men at den har haft netop denne Funktion, antages som ovenfor

60) Anf. V. S. 244—45.

61) E. sj. L. II—26 taler om Sager, der enten er Hærværk eller 40 Mark, hvad forstaaet strengt efter Ordene er meningsløst.

62) Anf. V. S. 245.

63) Manddrabsforbrydelsen (se ovf.) S. 66—67.

nævnt andetsteds af Lehmann.[64] Indførelsen af 40 Marks Boden er rimeligvis Udtryk for et Ønske om i et vist Omfang at begrænse Fredløsheden,[65] og at Bevægelsen netop begyndte med Hærværk hænger vel snarest sammen med Ejendommeligheder ved denne Forbrydelse sammenlignet med andre grove Forbrydelser, et Punkt, hvortil jeg nedenfor skal vende tilbage.

Efter de Love, der krævede flere Deltagere til Hærværk, var det alene Anføreren eller Hovedmanden, der ifaldt 40 Marks Bod, medens de, der var i Far og Følge med ham, som tidligere omtalt kun straffedes med 3 Marks Bøder. I Sjælland nævnes disse Bøder ogsaa ved alle de Forbrydelser, der tidligere hørte til Hærværk, men nu kunde begaas af Enkeltmand, og desuden ved almindeligt Manddrab[66] og undtagelsesvis ved andre kvalificerede Former af Drab end Drab med Krænkelse af Husfreden.[67] I Skaane er Omraadet for Far- og Følgeboden mere begrænset, idet den foruden ved Hærværk kun forekommer ved en enkelt af de Forbrydelser, der nu ikke længere krævede flere Deltagere, nemlig Drab af en Mand i hans Hus; men da Birkeret 47 end ikke nævner den ved egentligt Hærværk, er det tvivlsomt, om der kan lægges nogen Vægt paa Sk. L.s Tavshed om den ved f. Ex. Voldtægt. Ogsaa i Skaane kendes den ved almindeligt Manddrab.

Medens man herefter nok i det hele tør antage Overensstemmelse mellem sjællandsk og skaansk Ret, kan det næppe bero paa nogen Tilfældighed, at Far og Følge overhovedet ikke nævnes i J. L., selv om Loven forsaavidt havde mindre Anledning til at nævne den, som den overalt, ogsaa ved hvad den endnu kaldte Hærværk, havde opgivet Kravet om de flere Deltagere. At jysk Ret ikke har kendt Begrebet Far og Følge, modbevises

[64]) Noget andet vilde det være, om man kunde tænke sig Fredløsheden fra først af erstattet med en lavere Bødestraf og senere denne forhøjet til 40 Mark, men af en saadan Udviklingsgang findes der ingen Antydning i Danmark.

[65]) Manddrabsforbrydelsen S. 71.

[66]) V. sj. L. II—29.

[67]) V. sj. L. II—29, E. sj. L. III—48 (»for thing«). I E. sj. L. II—4 og 8 tales ogsaa om Far og Følge ved Drab paa Tinge og i Kirke, men der fastsættes kun Straf for den, der saarer eller slaar den af en anden dræbte. Straffen er her 40 Marks Bod.

i hvert Fald ikke ved, at Redaktionen for Jylland af Rigslov 1284 a § 3 og b § 3 fastsætter Straf for »Tilfølgere« eller »Følgere« ved Drab paa en Mand i hans Hus, thi foruden at selve Udtrykket »Far og Følge« dog ikke anvendes her, gennemfører Rigsloven et helt nyt Princip, nemlig at blotte Medfølgere straffes med fuld Gerningsmandsstraf, og deraf, at dette Princip ogsaa er gennemført i Jylland, kan ingen Slutning drages med Hensyn til den ældre jyske Ret. At Far og Følge var ukendt i Jylland, betød ikke, at der aldrig ved Hærværk blev Tale om at straffe mere end een Person, selv naar der in casu var flere Deltagere. Alle, der trængte ind i Huset og foretog nogen af de retsstridige Handlinger, der hørte med til Hærværk, ifaldt uden Tvivl den sædvanlige Hærværksbod af 40 Mark.[68] Derimod straffedes de blotte Medfølgere ikke. Om dette altid havde været saa, kan maaske omtvistes. Den tidligere nævnte Bestemmelse i J. L. III—50 om, at Sag i Anledning af Tilbagetagelse af optagne Kreaturer, efter at Optageren havde ført dem til sit Hus, ikke maatte rettes mod andre end den, der udtog Dyrene, k a n i hvert Fald pege tilbage paa en Tid, hvor Far og Følge var strafbart, hvilken Regel da maa tænkes ophævet samtidig med Opgivelsen af Kravet om flere Deltagere ved Hærværk, men sikker er den nævnte Slutning selvfølgelig ikke. Af Thords Art. 4, hvorefter den, der var nærværende ved et Drab, skulde udrede en saakaldt »wetherwisteboot« af 6 Mark, kan næppe udledes noget, da baade Navnet paa Boden og dens Størrelse tyder paa, at den ikke er afledet af en Far- og Følgebod ved Hærværk, men beror paa en for Manddrab særlig jysk Udvikling.

Hvad det egentlige Far- og Følgebegreb angaar, kan der vistnok ingen Tvivl være om, at denne Meddelagtighedsform fra først af hører hjemme ved Hærværk, og at det er herfra, at den i Sjælland og Skaane har bredt sig til visse andre Forbrydelser. Strafbarheden af Medhjælp til en Forbrydelse synes i det hele i germansk Ret at have taget sin Begyndelse ved Bande-

[68]) Denne Regel var vistnok gældende i senere Tiders Praxis, se Stemann, Schleswigs Rechts- und Gerichtsverfassung S. 53.

forbrydelserne,[69] og Udtrykket Far og Følge peger vistnok også i Retning heraf. Medens der i det nysnævnte »wetherwisteboot« blot ligger, at vedkommende har overværet Drabet, uden at der siges noget om, hvorledes dette er gaaet til, hentyder Far og Følge til Deltagelse i en Færd. Oprindeligt er Begrebet vel næppe. Havde Hærværk fra først af været Bødesag, vilde en saadan Antagelse følge af sig selv, idet Udgangspunktet med Hensyn til Strafbarheden af Meddelagtighed i Bødesager vistnok var det, at hver Forbrydelse kun affødte eet Bødekrav.[70] Nu var Hærværk imidlertid efter al Rimelighed oprindelig Ubodemaal, og med Hensyn til saadanne antager Brunner, at Udgangspunktet har været fuld Straf for alle Medgerningsmænd, til hvilke han ved Bandeforbrydelserne vil henregne saa mange af Deltagerne, som efter Lovens Regel var nødvendige til Forbrydelsen.[71] Om det sidste er rigtigt, er dog vel tvivlsomt; maaske har der ved Bandeforbrydelser, der var Ubodemaal, været nogen Vaklen imellem, om man skulde lade Fredløsheden ramme alle Deltagere eller kun Hovedmanden, saa at man ikke for Medfølgerne ved Hærværk nødvendigvis behøver at tænke sig et Spring fra Fredløshed til 3 Marks Bod.

Af alt det anførte vil det ses, at der sandsynligvis var en Tid, hvor Hærværk i Danmark eller dog i Sjælland og Skaane indtog en meget central Stilling indenfor Kredsen af de grove Forbrydelser, og denne centrale Stilling bliver endnu mere fremtrædende, naar man erindrer, at flere af de i Lovene nævnte Tilfælde af Ubodemaal og 40 Marks Sag næppe har forekommet i en noget ældre Tid. Dette gælder i hvert Fald om Drab og Legemsfornærmelser, forbundne med Krænkelse af Torvefred, Byfred eller Kongefred, og maaske ogsaa om de samme Forbrydelser begaaede i Kirke eller paa Tinge, idet det, som jeg andetsteds har vist,[72] ikke er usandsynligt, at Kirkefreden og Tingfreden i

69) Brunner, Anf. V. II, S. 570, v. Schwerin i den S. 33 Note 9 nævnte Afhandling S. 283.

70) Brunner, Anf. V. S. 565.

71) Brunner, Anf. V. S. 566 og 570. Jfr. dog herved de af v. Schwerin i hans ovf. anførte Afhandling S. 297—99 meddelte Oplysninger angaaende angelsaksisk Ret, hvilke synes at vise, at man der har vaklet mellem forskellige Synspunkter.

72) Manddrabsforbrydelsen i den skaanske Ret S. 73.

en Periode efter Kristendommens Indførelse har været i hvert Fald mindre beskyttede, end de senere blev. Skyder man alle de her nævnte Forbrydelser ud, bliver der af de i de danske Landskabslove omtalte grove Forbrydelser tilbage, paa den ene Side en Række Forbrydelser, der alle efter Datidens Opfattelse vidnede om en foragtelig Karakter (Mord, Mordbrand, Stirov,[73] Tyveri, Brud paa den svorne Fred, Falsk og Landsforræderi), og paa den anden Side Hærværk, der i sig rummede alle de grove Retsbrud, ved hvilket det, der betingede den strenge Straf, ikke var den skyldiges æreløse Karakter, men mere hans Tilbøjelighed til voldsom Selvhævdelse og den deri liggende alvorlige Trusel mod Samfundsfreden.[74] Ligesom Tilfældet var i en langt senere Tid, har Hærværk rimeligvis fra først af ofte mere eller mindre haft Karakteren af Selvtægt, men med Overskridelse af de iøvrigt ikke snævre Grænser, som den ældre Ret drog for Anvendelsen af Egenmagt. I Edictus Rothari 19 forudsættes det, at den der omtalte med Hærværk beslægtede Forbrydelse finder Sted for at hævne lidt Uret (»pro iniuria sua vindicanda«), og med Hensyn til Sk. L. 88 er det ovenfor formodet, at den nærmest tager Sigte paa Manddraberens ulovlige Inddrivelse af Bidrag til Mandeboden. Et karakteristisk Eksempel kan ogsaa hentes fra en Bestemmelse i Upplandsloven, der har Sidestykker i andre svenske Love[75] og handler om det Tilfælde, at en Mands Fæstemø trods et tre Gange gentaget Paakrav forholdes ham af hendes Slægt. »Da skal han samle sin Frændeflok og tage sin Fæstekone«, hedder det i Loven. I dette Tilfælde var Selvtægten lovlig, og Kvinden skulde hedde »laghtakin« og ikke »rantakin« (eller »waldtakin«), men selvfølgelig har en Mands Frænder ogsaa ofte støttet Selvtægt, der ikke holdt sig indenfor Lovens Grænser, og et Par af de nævnte svenske Love forudsætter da ogsaa straks efter den anførte Bestemmelse, at den

[73]) Om denne Forbrydelse fra gammel Tid har været regnet blandt de grove, er iøvrigt tvivlsomt, se v. Amira, Todesstrafen S. 68.

[74]) At heimsókn i Gul. L. 178 omtales som »niðingsvig« tilsteder næppe nogen Slutning til, at Forbrydelsen fra gammel Tid af har været regnet til Nidingsværkene, se v. Amira, Anf. V. S. 68.

[75]) Uppl. L. Ærf. 2 pr., Söderman. L. Gip. 2 pr., Häls. L. Ærf. 2 pr.

bortførte Brud igen frarøves Manden, vel enten af hendes egne Frænder eller af disse i Forbindelse med en anden Bejler, som de nu foretrak. Andre Eksempler fra svenske Love paa Handlinger, der staar Hærværksforbrydelsen nær og er aabenbare Selvtægtshandlinger, kan hentes fra Østgøt. L. Dr. 2 § 2 (den dræbtes Arvinger vil paagribe Manddraberen i hans eget eller en andens Hjem), Bygd. 8 § 4 (en Mand samler sig »suet ok suæuiu« for uden foregaaende Dom at fjerne en formentlig ulovlig Mølle eller Fiskeindretning).

Efter det anførte tror jeg ikke, at man i første Linie skal tænke sig Lovenes Hærværksbestemmelser som møntede paa Forhold af den Art, som i de norske og islandske Love betegnes med Ordet »hernaðr«, og som Gul. L. 314 beskriver saaledes, at en Mand udruster Langskib i Herredet og drager ud, efter enten forud at have opsagt Freden eller uden dette.[76] Selvfølgelig maatte Forhold af denne Art frembyde visse Lighedspunkter med Hærværk og kunde i et givet Tilfælde opfylde alle Betingelser for at regnes derfor, men det adskilte sig dog rent juridisk derfra ved ikke nødvendigvis at forudsætte nogen Husfredskrænkelse, der da heller ikke fremhæves i nogen af de paagældende Bestemmelser. Gul. L. 314 behandler ogsaa »hernaðr« som et Forhold for sig, der holdes ude fra de nedenfor omtalte Forbrydelser, som modsvarer de danske Loves Hærværk eller dog enkelte Sider af dette. Medens »hernaðr« i høj Grad leder Tanken hen paa Vikingetiden, kan det samme ikke siges om Hærværk, saaledes som det fremtræder i Lovene, og det Forbrydelsesbegreb, der i disse betegnes som Hærværk, kan derfor heller ikke uden videre føres tilbage til nævnte Periode. Det kan i og for sig have udviklet sig baade før og senere; hvorledes det kan tænkes fremkommet, vil blive omtalt nedenfor. Det vilde være af Interesse, om det lod sig afgøre, hvorledes de væbnede Skarer, som begik Hærværksforbrydelserne, i Almindelighed var sammensatte, men selvfølgelig er det vanskeligt at danne

[76]) Jfr. fra Island Staðarhólsbók 365 og 366. — Om det i Brudstykket af Eidsivatingsloven omtalte »hervirki« (se ovf. S. 32 Note 4) hører sammen med »hernaðr« er ikke helt klart, men sandsynligt.

sig nogen bestemt Mening herom. Prof. Arup tænker sig Hærværket som »det voldelige Angreb af en Høvding med fire eller fem Huskarle paa en Fjendes Gaard og Ejendom«,[77] og der kan heller ingen Tvivl være om, at det ved adskillige Lejligheder har fremtraadt paa denne Maade, hvorfor maaske ogsaa kan anføres Sk. L. 112 (V—28), der fastsætter Straf for et Tilfælde af Anstiftelse, der beskrives med Ordene: »raþær man uskilt heþuarþe man innæn annæns manz ehn«, hvorved vistnok ikke kan være sigtet til andet end Anstiftelse til Hærværk, og hvor altsaa en »heþuarþe man« forudsættes som Hovedmand ved denne Forbrydelse. Imidlertid tror jeg, at man ligesaa ofte eller oftere maa regne med, at de Skarer, der begik Hærværk, har bestaaet af en Mand med hans Frænder eller, som det hedder i de tidligere anførte svenske Love, en Frændeflok. Netop de nævnte Love synes stærkt at pege i Retning heraf, men Konsekvensen bliver da den, at de Personer, hvem Hærværksforbrydelserne skyldtes, ikke nødvendigvis var Stormænd, men ligesaa godt kunde være almindelige Bønder, og den senere Tids Opgivelse af Kravet om, at Hærværk skulde begaas af fem eller seks Personer, bliver vel nok under denne Forudsætning lettere forstaaelig.

Hærværksforbrydelsen, saaledes som den er fremstillet ovenfor, havde næppe noget fuldstændigt Modstykke i anden nordisk Ret. Selv om man vel ogsaa i Sverige og Norge har kendt Forbrydelser, der ligesom Hærværk var rettede mod Person og Ejendom under eet,[78] synes det ejendommeligt for disse Lande, at de strafbare Handlinger, der lignede Hærværk paa de mest afgørende Punkter, nemlig ved at være paa een Gang Bandeforbrydelser og Krænkelser af Husfreden, ikke var sammenfattede under noget enkelt Forbrydelsesbegreb, men fordelte mellem i hvert Fald to Forbrydelser, der var rettede mod henholdsvis Person og Gods. Den ene af disse Forbrydelser var »hemsokn« eller »heimsókn«, den anden »bosran« eller »búrán. Til den første krævedes i begge Lande en Husfredskrænkelse, og det har sikkert ogsaa oprindelig været saaledes, at Forbrydelsen ikke

[77]) Danmarks Historie I, S. 139.

[78]) Saaledes den i Texten omtalte »hernaðr«. Se ogsaa Steenstrup, Danelag S. 340 flg.

kunde begaas af Enkeltmand, selv om dette ikke mere var Tilfældet paa Lovenes Tid.[79] I Sverige omtales den ældre Ret som tidligere nævnt ligefrem i visse Lovbud, medens man for Norge er henvist til Analogislutninger fra andre Lande, der kendte Forbrydelser med samme Navn, som var Bandeforbrydelser. »Bosran« eller búrán«, hvor selve Ordet, som er sammensat med »bo« eller »bú« i Betydningen Kreaturbesætning, karakteriserer Forbrydelsen som efter sit Væsen rettet mod Ejendom, fremtræder i visse Bestemmelser tydeligt som iværksat af en Skare ved voldelig Indtrængen i en Bondes Gaard.[80] Ogsaa i angelsaksisk Ret, om hvilken der haves en udførlig Undersøgelse af v. Schwerin,[81] sondredes der mellem flere Slags Bandeforbrydelser, af hvilke nogle var rettede mod Person, andre mod Ejendom, men Ordningen var iøvrigt her mere afvigende, idet ikke alle disse Forbrydelser forudsatte en Husfredskrænkelse.

De danske Love har som tidligere nævnt paa et Par enkelte Steder bevaret Ordet »hemæsokn«, og ogsaa Udtrykket »boran« forekommer i en enkelt af Landskabslovene, nemlig J. L. II, 44 (45). »Hemæsokn« betegner vistnok, hvor det er bevaret, det samme som Hærværk. Boran bestemmes som den Handling at gaa ind i en anden Mands Gaard og borttage derfra hans Kvæg eller Klæder eller Vaaben eller andre Ting; Straffen er kun den sædvanlige Ransbod. Om man paa dette Grundlag tør antage, at dansk Ret er begyndt med en lignende Ordning som svensk og norsk Ret, og at Hærværksbegrebet først er fremkommet relativt sent som en Afløsning af den, dog uden at det har formaaet at fortrænge ethvert Spor af, hvad der gik forud, er naturligvis

[79]) Västgöt. L. II. Addit. 7,1; Östgöt. L. Eþz. 1 pr.; Uppl. L. Kun. 5 pr.; Söderm. L. Kun. 5 pr.; Västm. I Eþz. 2 pr.; II Kun. 2 pr.; Häls. L. Kun. 2 pr. — Gul. L. 178 og 242; Frost. L. IV, 5,7 o. fl.

[80]) Västm. L. I þiuf. 16 § 4, II Manh. 25 § 10 (»riþær hem at manne mæþ hær oc hælmning, takær fore hanom baþe höwat oc clöwat«). I Östgöt. L. Vaþ. 31 § 3 er de i Texten nævnte Krav opgivne (»wrakær bort hund ok hiorþ, kuærn ok kætil, byrlar ok a bak læggær«), men Forbrydelsen er 40 Marks Sag. — Gul. L. 142, Frost. L. IV, 62, V, 14.

[81]) Den S. 33 Note 9 anførte Afhandling S. 283 flg. Jfr. ogsaa Steenstrup, Danelag 348 flg.

højst tvivlsomt, men det maa være tilladt som en Mulighed at nævne, at man virkelig er begyndt paa samme Maade som andetsteds i Norden, og at Hærværk, der efter sit Navn nærmest svarer til det norsk-islandske »hernaðr«,[82] oprindelig har betegnet denne Forbrydelse, men senere, da de forandrede Forhold efter Vikingetidens Ophør gjorde »hernaðr« upraktisk, har skiftet Indhold gennem Optagelse af den ældre Rets Begreber om »hemæsokn« og »boran«, hvilket sidste jo paa Landskabslovenes Tid i hvert Fald ikke mere synes at have forekommet i Sjælland og Skaane. Paa denne Maade vilde man faa en rimelig Forklaring af, at Hærværk paa den ene Side med Hensyn til Arten af de Retsbrud, det omfattede, rakte ligesaa vidt som »hernaðr«, men i andre Retninger mindede mere om de fremmede Lovgivningers Hjemsøgelse.

At man efterhaanden ved Hærværk opgav Kravet om Iværksættelse ved en væbnet Skare, først ved visse af de Retsbrud, der kunde være Bestanddele af Forbrydelsen, hvilke skiltes ud og gjordes til selvstændige Forbrydelser, og senerehen i al Almindelighed, saaledes som det allerede er sket i J. L., betød praktisk talt en betydelig Udvidelse af det strafbares Omraade og i andre Tilfælde i hvert Fald en Skærpelse af Straffen for Handlinger, der allerede forud straffedes, og det er meget sandsynligt, at Motivet til Forandringen ikke sjælden har været et bevidst Ønske om at hidføre et saadant Resultat. Ved Siden heraf har det dog sikkert ogsaa spillet en Rolle, at den Form af Forbrydelsen, som i ældre Tid havde været den typiske, og som Lovene alene havde taget Hensyn til, paa Grund af de forandrede Tidsforhold ikke længere var det, og man kan i denne Henseende baade tænke paa den Styrkelse af Kongemagten, som indtraadte under Valdemarerne, og den dermed følgende bedre Haandhævelse af Landefreden, og paa, at Slægternes Sammenhold og deres Tilbøjeligheder til fælles Hævdelse af deres Interesser ved Selvtægt er blevet mindre.

82) Se ovf. S. 57 Note 76 om »hervirki« i Eidsivatingsloven.

DE DANSKE RUNESTENE I DERES FORHOLD TIL LANDETS OG FOLKETS HISTORIE

NOGLE UNDERSØGELSER

AF

JOHANNES STEENSTRUP

I. RUNESTENENES FORMAAL

FOR Studiet af de danske Runestene har vi i Danmark det uvurderlige Grundlag i Ludvig Wimmers store Værk. Ved samvittighedsfuld Undersøgelse, skarpsindig Iagttagelse og kritisk Betænksomhed har denne Forsker ikke blot søgt at paavise de rette Skrifttræk og Indskrifternes formelle Bygning, han har tolket deres Udsagn med Støtte af sin omfattende Viden og sin fine sproglige Følelse. Naar der i det følgende om nogle Enkeltheder fremsættes en Opfattelse, der afviger fra Udtalelser i Wimmers Værk, er det med dyb Erkendelse af, at kun den afdøde Forskers store Snille har gjort disse Undersøgelser mulig.

For at naa til den rette Forstaaelse af Indskrifternes Udsagn, og særlig til en Opfattelse af, om man tør drage Slutninger af, hvad der ikke er omtalt i dem, er det nødvendigt at klare sig Formaalet med disse Stene. Her maa da først deres Plads tages i Betragtning. De ældste Runestene — og længer tilbage end Vikingealderens Begyndelse (o. 800) gaar vel kun enkelte — og ligeledes flere fra en senere Tid er rejste paa Gravstedet, men karakteristisk nok er dette ofte arvet fra en tidligere Old, en Høj fra Jern-, Bronze- eller endog Stenalderen. I alt Fald fra Midten af det 10. Aarhundrede er ikke Nærhed ved Gravstedet, saa lidt som ved Boligen, det væsentlig bestemmende. De sattes fremfor alt ved Veje eller paa Højder, hvorfra de saas viden om, idet de havde et Hovedformaal at hædre den afdøde ved at tale til Befolkningen om hans Værd og Fortjenester.

Den Plads, hvorpaa disse Stene endnu findes, eller hvor efter sikre Oplysninger de flyttede Runestene tidligere har staaet, viser klart, at de var satte paa Steder, hvor de tildrog sig Opmærksomhed.[1] De knejste paa Bakkekamme, paa Aabredders Skrænter, saa at de kunde ses af dem, der i Fartøjer bevægede sig paa Aaens Vande, de stod langs Vejsiderne og kunde retlede om, hvor der var farbart, ikke mindst naar Snelaget skabte den ensformige hvide Flade.

Med denne topografiske Erfaring falder Udsagn fra Oldtiden paa den mærkeligste Maade sammen. Hávamál vidner: »sjælden staar Bautasten — nær ved Vejen *(nær brauti)* — om ikke Frænde — rejser den efter Frænde«. Disse Verslinier synes næsten gentagne af Tjufstigen-Stenen (Södermanland); to Brødre »stæina ræistu — at brüðr sina — brautu nesta«. De indgaar som et Omkvæd i Indskrifter: »hér man standa — stæinn nær brautu« (Ryda, Upl.); Sälna-Stenen (Upl.) tvivler om, at et bedre Vej-Mindesmærke findes: mo igi — trutaʀ kuml — betra uerða. Op ad den smalle langstrakte Ø Øland løber en Vej paa Østsiden og en anden paa Vestsiden, og langs disse to Veje staar det store Hovedtal af Øens Runestene. Nord for Stockholm stod ved Jarlabankes Vej over en lavtliggende Lerslette to Runestene paa Vagt ved Nordsiden, to andre paa Sydsiden, og Flerheden af disse Stene og af de mange mellemliggende Stene staar her endnu paa Stedet.[2]

[1]) Wimmer I. S. IV, XIV fremhæver bestemt alle disse Forhold. Brate i Nordisk Familjebok: vid väg, bro eller annan farled — Brate o. Söderberg, Ölands runstenar 87, 130. v. Friesen, Upplands runstenar 13 ff, 72, betoner stærkt, at Stenene rejstes paa Ættebakken og i Gaardens Gravfelt, men han synes dog ikke i Tvivl om, at Stenene især sattes ved Vejene.

Til Vejledning om de i det følgende givne Henvisninger til Wimmers Værk bemærkes, at den af Wimmer benyttede Talbetegnelse forekommer mig ubekvem og forvirrende, idet Værkets Bind II omfatter baade Jylland (II) og Øerne (III). Jeg henviser derfor til: Historiske Runemindesmærker (I), Jylland (II), Øerne (III), Skaane (IV), og til Wimmers Numre indenfor enhver af disse Grupper. — Ved L. J. angives Dr. Lis Jacobsens Haandudgave af dette Værk. — Ved Henvisninger til »Runverser« sigtes til den af E. Brate og Sophus Bugge i Antiquarisk Tidskrift för Sverige X (1887—91) offentliggjorte Afhandling: Runverser. — Liljegren d. e. Run-Urkunder, Tilägg till Svenskt Diplomatarium I.

[2]) Otto v. Friesen, Upplands runstenar 49 ff.

Nogle faa Skridt fra Broen over Kullerstad⸗Bæk (Östergötl.) staar en Runesten, som Hakon rejste: »den skal hedde Gunnars Bro, og han var Hakons Søn«.[3] I Sverige findes nogle Gange Broer kaldte efter den Mand, som lod dem bygge. I Slaglille Sogn paa Sjælland hedder Broen over Tuel Aa Saserbro; Bygmesteren har rejst en Sten, der alene har det Øjemed at fortælle om hans Gerning (»Sasur rejste Sten og gjorde Bro«). Naar andre Indskrifter melder om, at den, der rejste Stenen, lod »gøre Bro« for at hædre den bortkaldte, saaledes som det i Sverige var end mere almindeligt, tænkes der sædvanligvis ikke netop paa en Bro over rindende Vand, men paa en brolagt Vej, der over usikker eller besværlig Grund skaber tryg og rolig Færdsel.

De svenske Mindestene gaar vidt i faktiske Oplysninger. Snese af Indskrifter fortæller om, hvor den afdøde »byggede« eller »boede«, paa talrige andre Stene lyder der Ord som disse: »Jarlebanke ejede alene hele Täby«, »her ejede Unn den halve By«, »Ragnfast ejede ene denne Gaard efter Sigfast, sin Fader«. Især gives der Oplysning om Arv, idet den døde betegnes som Arving eller en Arvelader nævnes, ja der kan gives Oplysning om under hvilke forviklede Arveforhold en Gaard har skiftet Ejer; der kan meddeles en Slægtfølge i 7 Led eller mere, saaledes at det aabenbart ogsaa har været Hensigt at give Oplysning om O d e l s r e t. Ordet Odel nævnes da ogsaa flere Gange (»denne By er deres Odel og Arv«). Der findes endvidere Runeristninger, der oplyser om Markeskel og Grænser, om Retten til Skove og Udmark osv.

Saa vidt i praktisk Retning synes de danske Runestene ikke at gaa, men de er jo ogsaa forholdsvis faatallige. Nogle af dem har dog utvivlsomt, ved at oplyse om Frændskab, Arv og Besiddelsesforhold, netop Retsstandpunktet for Øje. Gunderup⸗Stenen udtaler: Toke gjorde dette Mindesmærke efter sin Stiffader Api og sin Moder Tove. »Api undte Toke sit Gods efter sig«. Retsstandpunktet kommer ogsaa frem paa Aalum⸗Stenen: »Thyre lod rejse denne Sten efter Thorbjørn, sin Fætter, som

[3]) E. Brate, Östergötlands runinskrifter Nr. 162.

hun yndede bedre (eller: gav Fortrin for) sin egen Søn«, aabenbart med Hensyn til Besiddelsen af Gaarden. Indskriften paa Alsted-Stenen slutter med et besynderligt Ord: »Askil satte disse Stene efter Østen og efter sin Broder, Østens Søn. Adelmærke«. En Stifsøn og Stifbroder synes altsaa at være Arving, og man kunde fristes til at finde i dette Adelmærke nogen Tilknytning til saadanne Udtryk som Adelbonde (Odelbonde), Adelbit (Odelbit, Jorthæbit). Her kan ogsaa mærkes den meget unge (o. 1300) Indskrift paa Frerslev-Stenen, der søger at efterligne gammel Stil og Runeform; den har uklare Ord om Bedstefaderen og om den unge Ætling, Skulks Arving.[4]

Paa den i et Gærde fundne skaanske Hyby-Sten læses: »Tord huggede disse Runer, og Thorsten. Folkwi *a huk*«. Den Maade, hvorpaa Runetegn og Figurer er anbragt paa Stenen, er helt egenartet. Indskriften staar ikke i noget Baand, den løber frit paa skraa til Stenens Top og fortsættes paa Bagsiden. Paa Forsiden findes et Kors og Billedet af en Hjort, paa Bagsiden et lignende Kors og i en vandret Linie Indskriftens sidste selvstændige Sætning. Det siges ikke, at Stenen er rejst, men kun at Runerne er huggede, og nogen afdød er ikke nævnt, naar man da ikke vil tolke Ordene om, at Kvinden Folkwi *a huk* (ejer Højen), i Lighed med det paa Nørre-Næraa-Stenen brugte Udtryk: »Thormod, nyd Højen!« eller Gørlev-Stenens »Nyd vel Kuml!«[5] Wimmer forstaar Ordene paa denne Maade, dog indrømmer han, at »Udtrykket vistnok er enestaaende.« Ordene udtaler imidlertid intet Ønske; med denne Betydning vilde de vel ogsaa være paafaldende i en Indskrift, der henføres til Knud den Stores og Hardeknuds Tid; de to som Parallel anførte Indskrifter er 150—200 Aar ældre. Vi vejledes vist til en rettere Forstaaelse ved de talrige svenske Sten, der oplyser om, hvad den afdøde *aatte;* en Præsensform af Verbet findes paa en uplandsk Sten *Thorth a bro* (ejer Broen).[6] Hyby Stenens Ord

[4]) Gunderup, Jylland Nr. 2, L. J. 2., Aalum IV, Jylland Nr. 58, L. J. 60. Alsted, Øerne Nr. 21, L. J. 93. Frerslev, Øerne Nr. 1, L. J. 98.

[5]) Gørlev-Stenen er dog først efter Wimmers Død bleven fundet (1921). Fra Holbæk Amt 1923, 37 ff.

[6]) Dybeck, Runurkunder II, 130. Brate, Östergötlands runinskrifter S. 153.

oplyser derfor enten om, hvem der ejer den Høj, hvorpaa Stenen kan være rejst, eller ogsaa — hvad der er langt det rimeligste — at Folkwi ejer Hyby. Den ældre Form af dette Stednavn er Høghby, og her var i Middelalderen en Sædegaard, og der er fundet Levninger af en Borg.[7]

Jeg vender tilbage til Spørgsmaalet om Stenenes Formaal. De er berømmende Æresminder, de taler om Mænds ydre Virken, ganske særlig i Samfundets Tjeneste. Axel Olrik har i en beaandet Undersøgelse over »Runestenenes Vidnesbyrd om dansk Aandsliv« udtalt, at der i Indskrifter fra Gorms, Haralds og Svend Tveskægs Tid gennemgaaende er »Mangel af religiøs Indvielse, det være sig hedensk eller kristelig«, der er »en religiøs Ligegyldighed«, endog Udtryk for Hengivenhed er faldet bort, og alene Eftermælet kommer til Orde (Dania IV. 35, 38, 109). Det synes som om Magnus Olsen og ligeledes Wimmer har tiltraadt denne Opfattelse. Men i endnu skarpere Form faar dette Standpunkt Udtryk i Dr. Lis Jacobsens Indledning til Haandudgaven af Wimmers Runeværk, hvor hun har ønsket mere selvstændigt at fremsætte nogle Synspunkter for Betragtningen af Runestenene. Karakteristisk for Indskrifter fra den egentlige Runestenstid (omtrent Tiden 950—1050) er »deres fuldkomne Mangel paa religiøse Udtryk. Hverken Jorden eller Himlen er Hjem for den døde. Han lever kun i skiftende Slægters Dom« (S. 41). Det langt overvejende Antal af Runestene er rejst over Mænd. »Det ligger nær at sammenligne dette Forhold ved den nordiske Oldtids Mindesmærker med Forholdet ved den klassiske Oldtids Gravmæler. De var ikke Æresmonumenter, men virkelige Gravstene, hvor de levende Frænder skulde yde hver død Frænde Kultus, saa at hans Efterliv kunde blive sorgløst, lykkefyldt . . De nordiske Mindestene tilhører et Samfund i Opløsning og Nydannelse, et Samfund, hvor de gamle religiøse Former er gjort kraftløse og de ny ikke fæstnede, hvor det ikke er det ypperste at værnes af Guder, men at hyldes

[7]) Wimmer, Skaane Nr. 39, L. J. 136. Sv. Diplom. II, 426 (1304): Höghby, Erslev, Repertorium 3168 (1377): Högby, 4384 (1400): Høyby, Styffe, Skandinavien under unionstiden (2. Uppl.) 59.

af Mennesker. Runeindskrifterne beretter om en Slægt, for hvem de døde er døde; kun Dommen over dem lever« (S. 43).

Det forekommer mig, at Runestenene her stilles i urigtig Belysning. Det er Hædersminder paa offentlig Vej; de kan være rejst over den samme Mand paa to eller flere Steder, og meget ofte sættes de fjernt fra det Sted, hvor den afdøde jordedes, ikke sjældent i et fremmed Land. I talrige Tilfælde er Runestenene ikke rejst af Familien eller Slægten, derimod af Kammerater eller Undergivne. Endvidere tager de jævnlig Sigte mod rent praktiske Formaal og vil virke til det levende Samfunds Tarv, medens Grækernes og Romernes Grave har Familiens og Slægtens religiøse Kultus for Øje og findes paa de dertil viede Steder, hvorfor en Sammenligning med Mindesmærkerne hos disse Folk paa offentlig Gade vilde være mere berettiget. Og naar det siges, at der i de nordiske Indskrifter savnes Udtryk for personlig Hengivenhed, synes det lidt besynderligt, eftersom disse netop stiller i Spidsen Navnet paa den Frænde, Ven eller Fælle, der rejste Stenen, drevet af en Troskabsfølelse, der er et af den nordiske Oldtids ædleste Træk — først i senere Aldre lyder det upersonlige »herunder hviler«. Der mangler ikke religiøs Bund i en Troskabsfølelse, der vil hædre den afdøde, skønt han maaske er omkommet paa fjerne Have eller mulig for mange Aar tilbage har fæstet Bo i fremmed Land.[8]

II. DE KLASSER AF SAMFUNDET, HVOROM INDSKRIFTERNE TALER

De Mænd og Kvinder, der rejste disse Stene, har hørt til en velstillet Klasse. De har kunnet udrede Omkostningerne ved at faa de ofte mægtige Stene tilhuggede, bragte paa Plads og forsynede med Skrifttegn og Billeder, de har kunnet danne Vej og bygge Bro. Om de afdøde hører vi, at de var Goder eller Høvdinger, Styrismænd eller Hirdmænd, de ejede Skib og havde faret viden om. Netop som ved de svenske Runestene føler vi

[8]) Smlgn. Det danske Folks Historie I. 408 f.

os stillet overfor en ved Besiddelse af Gaard eller Gods eller ved høje Stillinger fremtrædende Del af Samfundet.

Paa Odelsklassen peger Udtrykket Landmand. Det vilde være ganske urigtigt her at tænke paa Mandens Dyrkning af Jorden, hans Evne til at saa og høste, til at opdrætte Kvæg og avle Trækdyr.[9] Naar den afdøde kaldes »den bedste og første af Landmænd i Danmark« (Skivum-Stenen), forstaas ikke derved hans agrariske Dygtighed, men han berømmes som den bedste Mand i Danmark indenfor den Klasse, der besad Jord eller dog havde Ret til ved Arvefald at faa Jord, de Borgere indenfor Samfundet, hvormed der alene regnedes. Hans Gerning vurderedes efter hans Tjeneste i Hæren, hans Virksomhed som Søfarer med Handelsformaal eller ved Byttetagen, han deltog i Samfundsstyret og Statslivet, og det er udelukkende disse Sider af hans Gerning, hvorom Indskrifterne har berømmende Ord. Fjernt fra Tanken om Landbrug fører Ordene paa Turinge-Stenen (Söderml.): han faldt østpaa i Garderige i Kamp, Krigerhøvding, den bedste af Landmænd. (Liljegren Nr. 803).

Den afdødes Dygtighed som Styrer af Sædegaarden bliver aldrig særlig omtalt. Man kunde formode, at et enkelt Udtryk

[9]) Den Kritik, som Dr. Lis Jacobsen har fremsat i sin Afhandling »Wimmer's farmerstones« (Acta Philol. Scand. I 207 ff.) forekommer mig derfor berettiget; dog er det sikkert urigtigt at tolke Landmænd alene som Indbyggere (Landsmænd), her synes der for lidt taget Hensyn til den Besiddelse af Jordegods eller Adkomst til at arve saadant, hvorpaa det gamle Samfund lagde saa stor Vægt. Derfor maa jeg i dette Punkt være enig med de af Prof. Finnur Jónsson fremsatte Modbemærkninger (Tilskueren 1927, 28 f.). Iøvrigt maa det erindres, at hverken Landmand eller Bomand gik over i Provinslovene eller i andre Retskilder, hvad der peger paa, at vi ikke har at gøre med Begreber af juridisk Fasthed.

I samme Tidsskrift (A. Phil. II, 1 ff.) har Svend Aakjær (»Old danish thegns and drengs«) meddelt en righoldig Samling af Rune-Udsagn og andre Kildesteder til Belysning af Ordet »Dreng«. Atter her gælder det, at Runesproget ikke stræber efter at benytte Udtryk med juridisk Bestemthed, hvorimod det moralsk værdsætter. »Dreng« er Helt, gæv Mand. Naar i en senere Alder under forandrede Forhold »Dreng« i nogle Egne af England kom til at betegne særligt stillede Bønder (Steenstrup, Danelag 115 ff.), tør man ikke deri søge Hjemmel for, at der i Hjemlandet og i andre Tidsrum fandtes en saadan Klasse.

pegede netop paa Husholdningen, nemlig naar paa Krageholm-Stenen Brams Hustru og Søn udtaler om ham: »han var den bedste blandt Bomænd og mildest med Mad«. Her tænkes ikke paa Husbondens Forhold til Familiens Medlemmer og Tyendet, derimod paa den Gæstfrihed hos Ejere af store Gaarde, hvortil der i det gamle Samfund stilledes overordentlige Krav; hos dem tog idelig rejsende ind, ikke blot for at overnatte, men ofte for at være Gæst i længere Tid.[10] Gaardens Ejer fik derved Lejlighed til at vise Rundhaandethed og sin Forstaaelse af en Samfundspligt, der havde Lighed med den at bygge Bro og bryde Vej.[11]

Fjernt fra Tanken om Landbrug maa ogsaa *landhirðir* forstaas. Rettest bør det vist gengives ved Politimester, Overopsynsmand, og sammenstilles med Sagaernes *landsgæzlumaðr, landvarnarmaðr*. Egaa-Stenen nævner Ketil den norrønes *landhirði*[12] Manne, hvad der kunde pege paa en Stilling hos en Privatmand. Det maa dog erindres, at et Embede som Landeværnsmand ofte var betroet Norske. Eivind Skreyja kom som landflygtig til Danmark og blev af Harald Blaatand ansat til med sit vældige Langskib at yde »Landeværn mod Vikinger«. Finn Arnason drog til Svend Estridsøn og overtog Jarledømmet i Halland for at være »til Landeværn mod de Norske«; en lignende Stilling var givet en anden misfornøjet Nordmand Hakon Iversøn, der skulde være »Landeværnmand mod Vikinger«, især Vender og Kurer.[13] Hos de engelske Konger faar jævnlig Danske og Norske en tilsvarende Stilling.

10) Denne Forstaaelse har F. Jónsson rigtigt fremhævet i Tilskueren l. c. 32 f.

11) Wimmer, Skaane Nr. 4, L. J. 102: miltastr maþaR. Smlgn. Gudö St., Upl., Liljegren 683, Runverser S. 129: miltr matiR. Rörbro St., Småland, Runverser Nr. 107: intr mataR, hvad der tolkes som den, der under Mad. Jfr. Otto v. Friesen i Rig II 137 ff.

12) Jylland Nr. 47, L. J. 48. Iøvrigt behøver Tilnavnet jo ikke at sigte til Mandens Fødestavn. Knud Lavards Modstander Hagen den Norske hed ogsaa den Jydske; Faderen var Jyde, Moderen fra Norge.

13) Egils Saga k. 49, Snorre, H. Haardraades Saga k. 53 jfr. k. 48. »Hyrde« om Indehaveren af en offentlig Stilling findes ogsaa i féhirðir, Skatmester.

Vi finder sikkert paa en svensk Runesten en anden Betegnelse for den samme Stilling *vikinga vörðr*, Vagtmand for Vikinger, det vil sige den Høvding, der skulde føre Tilsyn med, at Vikingerne svarede den Afgift, som Kongen krævede af dem for at have Ret til at øve Næringsvejen som Viking, idet han tillige paasaa, at denne Fribyttergerning ikke øvedes mod Rigets egne Borgere eller mod venligtsindede Magter. Ligesom Hejmdal i Følge Snorres Edda (k. 27) var *vörðr goða*, Vogter for Valhals Guder, skulde *varðhalðsmaðr* have Øje med at der var Fred paa Rigets Farvande.[14]

At Runernes Udsagn gælder Samfundets øverste Lag, dem, der virkede med i Landets fælles Opgaver og var med til at tegne dets Historie, fremgaar ogsaa af, at de paa Stenene omtalte Personer synes bekendte i vide Kredse; der hentydes ofte til Begivenheder, hvorom nærmere Forklaring anses ufornøden. En Konge kan nævnes uden at hans Titel tages med — som paa Hedeby-Stenen »Svend« — den norske Sten fra Evje udtaler, at Bjørn døde i Hæren, da Knud søgte til England. Efter Väsby-Stenen (Upl.) tog Alle »Knuds Gæld i England«, Landeryd-Stenen (Österg.) kender en anden Kriger »Thialwe, Dreng, der var med Knud«. Ulf siges paa Yttergård-Stenen (Upl.) at have faaet Del i tre Gæld: »den første betalte Toste (vistnok den bekendte Viking Skøglar-Toste), den anden Thorkil (den Høje), den tredie Knud«.[15]

Naar nu paa Aarhus-Stenen II fire Fæller af Full mindes denne, »der døde øst ude (d. e. paa Havet), da Konger kæmpede mod hinanden«, har Wimmer al Grund til at formode, at Full faldt ved Svold.[16] At flere Konger stredes i et Søslag østpaa, var en Hændelse af saa ualmindelig Art, at Kampen vel nok i Fol-

[14]) Bro-Stenen (Upl.) Liljegren 312. Runverser Nr. 15, om Assser, Søn af Hakon Jarl: sar uar uikfka uaurþr miþ kaeti (sammen med Göt). Om Göt se Brate, Södermanlands runinskrifter Nr. 14 (Svend var vesterude med Göt). — Fra varðhald stammer det senere i Danmark indenfor Hird og Vederlag bekendte Worthel.

[15]) Evje, Liljegren 1457; Väsby, v. Friesen, Fornvännen 1909. 58 Anm.; Landeryd, Brate, Österg. Runinskr. Nr. 111; Orkestads Yttergård, v. Friesen l. c.

[16]) Hist. Runem. Nr. 14, L. J. 34.

kemunde har heddet Kongeslaget eller Tre=Konger=Dysten. I Sagaerne fremhæves netop, hvordan her tre Konger og to Jarler gik i Kamp mod hinanden.[17] Ogsaa paa svensk Grund taler formodentlig en Runesten derom, nemlig Råda=Stenen (Vester=götland): »Gunne døde i det Slag, da Konger kæmpede«.[18]

Den jydske Sten i Aars, tre Stene i Hällestad og en Sten i Sjö=rup i Skaane erindrer om en Kamp, som Toke Gormsøn, utvivl=somt en kongelig Prins, har ledet som Fører. Om ham og de faldne Hirdmænd hedder det: »de flyede ikke ved Upsala«. Med ubestridelig Ret har Wimmer i denne Dyst set den bekendte, for Danske lidet heldige Kamp paa Fyrisval imod Kong Erik Sejrsæl;[19] til disse Stene kommer jeg i det følgende tilbage.

Det bliver hævdet af Wimmer, at *drottin* paa Runestene ikke med Nødvendighed betyder Konge, men blot Herre, Husbonde, og at *drottning* maa forstaas med samme Vidde; man vil i de litterære Kilder finde en lignende omfattende Betydning af begge disse Ord. Overfor denne Opfattelse ønsker jeg gerne i Almindelighed at betone, hvor vanskeligt man er stillet ved Betegnelser for Stillinger og ved Titler. Vi staar ved et Om=raade, hvor Sprogbrug, Skik og Mode synes hurtigt at under=gaa Forandring, og hvor det altid gælder om at se, hvad der til den bestemt givne Tid var gængs Udtryk, ligesom ogsaa at fastslaa, hvilket Indhold det netop da havde. Jeg erindrer saaledes om, at Ordet *drottin*, skønt det var velkendt i Dan=mark i Oldtiden, aldrig ret naaede Anvendelse i den praktiske Verden eller blev en Titel, og at det slet ikke findes i de danske Landskabslove.[20] Først sent i Middelalderen indgik det som Led i Sammensætninger (Jorddrot). Derimod var *drottning* tidligt i Danmark som i hele Norden Betegnelse for Kongens Hustru

17) Olaf Tryggvasons Saga k. 64., Forn. Sógur X. 351. Flateyjarbók I. 476.

18) Bautil 989, Liljegren 1365: þurkil sati stin þasi itiʀ Kuna sun sin iʀ varþ tuþr i uristu iʀ [bar]þi=þust kunukaʀ. Jfr. Aarhus=Stenen: þa kunukaʀ barþusk.

19) Herhen hører maaske ogsaa Högby=Stenen, Brate, Östergötlands runinskrifter Nr. 81, der udtaler: ved Fyris faldt den urædde Kæmpe As=mund.

20) I Lunds Ordbog findes ikke drotten. Kalkars Ordbog har Jorddrot fra 15. Aarh.

og hendes Titel.[21] Man naaede aldrig at danne et Femininum af *konung*, i Lighed med det tyske *königinn*.[22]

Overalt hvor *drottin* anvendes i dansk Oldsprog eller i norsk-islandske Kilder, er vi inde paa det religiøse Omraade, og i hele Norden blev *drottin* almindeligt i Betydning af Vor Herre — eller ogsaa benyttes Ordet abstrakt og poetisk om den magthavende, Fyrsten, kun ved at sammensættes med et andet Ord (til Ex. Landdrottin) træder det ned paa reel Grund. Derom vil man let kunne overbevise sig ved at gennemgaa samtlige i vore bekendte Ordbøger anførte Kildesteder.[23] Herfra findes kun én Undtagelse.[24] *dróttin* og *dróttning* bliver Betegnelse for den, der ejer og raader over Trælle. Naar det samme Ord kan anvendes i to saa ulige Forhold som »Fyrsten« og »Ejeren af Træl« ligger aabenbart bag derved Tanken om en stærk Myndighed eller et ubegrænset Herredømme. Udenfor disse Tilfælde finder i de nævnte Love

[21]) Ynglinga saga k. 21, Goðrúnarkviða I. 6.

[22]) Söderwall har et enkelt Exempel paa at Rimkrøniken som Rimord anvender »köningghinnä«.

[23]) Fritzners Ordbog, *drottin*, angiver foruden Betydningen Fyrste, samt Gud, tillige Stillingen som Herre i Almindelighed, men han kan kun henvise til de ovenfor omhandlede Lovkilder. — Citaterne hos Cleasby-Vigfusson fører os ligeledes ind paa det abstrakte, religiøse og opbyggelige. — Hertzberg, Glossarium til Norges gamle Love, stiller rigtigt i Spidsen Betydningen »Ejermand til Træl«. Han nævner tillige et Exempel paa »Grundejer ligeoverfor Lejlænding«, nemlig Frostethings Lov XII. 8; her er der 7 Gange i Træk nævnt landsdróttin, for 8de Gang mener Paragraffen det kun nødvendigt at sige dróttin. I Frostl. IV. 57 er dróttnir en sammenfattende Betegnelse for Fyrste, lánardróttin og andre.

[24]) Munch, Norske Folks Hist., I. 2. 295, har den mærkelige Udtalelse, at Jarlers Hustruer kaldtes Dronninger. Dette savner enhver Støtte; Munch synes at have misforstaaet nogle Udtryk i Kongespejlet (Udg. 1848) S. 83. — Fritzner nævner et Par Exempler paa at dróttning er anvendt om »Kvinde af Kongeslægt«; disse er dog baade sildige og tvivlsomme. Endvidere anfører Fritzner, at dróttning i Gl. norsk Homiliebog, ed. Unger, S. 50, benyttes om Husmoderen i Almindelighed, men dette er ikke rigtigt. Aanden skal herske over Kodet — hedder det i denne Oversættelse: ond skal vera drotning oc styra holde, en holdet ambott oc lyða drottningo sinni. Her er altsaa anvendt en Lignelse med Trælkvindens Forhold til sin Ejerinde.

dróttin kun Anvendelse, naar det forbindes med et andet Ord (*skipdróttin*). Og de samme Love anvender ikke *dróttin*, hvor der er Tale om en Herres Forhold til Huskarle, Svende eller Tyende.

Det kan vist ikke stærkt nok indskærpes, at man har for Øje Ords reelle Værdi og ikke lader sig nøje med deres blotte Forekomst eller deres Optagelse i Ordbøger.

Vi har altsaa set, hvad Kilderne fra Norge-Island lærer os om dette Ords Brug. Men endnu nyttigere vil det være at kaste et Blik paa Sproget i Sverige, der i Oldtiden stod det i Danmark talte Sprog nærmere, end dette stod Tungemaalet i Norge og paa Island. Vi finder paa de to Tusind svenske Runestene sikkert ikke en eneste Gang Ordet *drottin* (ikke heller *drottning)*, naar vi bortser fra Betydningen Vor Herre.[25] Ikke heller findes *drottin* selvstændigt i de svenske Landskabslove, hvorimod det er indgaaet i saadanne Sammensætninger som *kirkiudroten, lanardroten, landdroten*. Herfra findes kun én Undtagelse. Gutalag anvender *droten* og *drotning* om Ejeren af Trælle. Men den samme Lov benytter andre Udtryk om Husbondens og Husfruens Stilling til andre Undergivne.[26]

Med det vundne Udbytte vender vi os mod de danske Runestene med det Spørgsmaal, om vi her skulde finde *drotning* i andre Betydninger end de to: Dronning, Ejer af Trælle.

Paa Ravnkilde-Stenen læses: »Asser Landhyrde, Fogges Søn, ristede disse Runer over Kriuþ Dronning«.[27] Man lægger Mærke til enkelte, i alt Fald ikke almindelige Udtryk. Saaledes rejste Asser ikke Sten, men han ristede Runer, og da Stenens Bagside er fyldt med skaalformede og fodsaallignende Figurer, har den vel været rejst allerede i en tidligere Old. Her læses *at*, og ikke det langt sædvanligere *æft*, efter; Asser betegnes ikke som Landhyrde hos nogen og har vel altsaa staaet i Landets og Kon-

[25]) Trutin, Vor Herre, se Liljegren 259, 714, 1339, 1390.

[26]) Schlyter, Sveriges lagar, Ordbok: droten, drotning. Söderwall, Sv. medeltids-språket har drotin kun om Gud og i Sammensætninger.

[27]) Wimmer, Jylland Nr. 22, L. J. 22: asur lat hirþir fukis sun rais runaʀ þasi at kriuþ trunik.

gens Tjeneste. Den Kvinde, som han vil hædre, kaldes ikke »hans« Dronning, hvad der kunde pege paa et privat Tjenesteforhold, saafremt Ordet kunde betyde andet end Landets Dronning; i den nøgterne, ganske upoetiske Indskrift synes Ordet Dronning at staa rent titelmæssigt. Kriuth maa have været Navnet paa en dansk Dronning paa den Tid (o. 980—990), hvortil Indskriften henføres; men Navnet er besynderligt.[28]

Jeg skal henstille følgende Forklaring, som man maaske ikke vil finde urimelig. I talrige Indskrifter vil Runetegnene indenfor et enkelt Ord eller Navn være satte i urigtig Rækkefølge. Hvis man nu i Kriuþ lader de tre midterste Runetegn bytte Plads, faas Kuriþ, d. e. Gyrith.[29] I det mindste paa 5 svenske Runestene findes Kuriþ netop som Form for Gyrith.[30] Harald Blaatand havde en Dronning, der hed Gyrith, hun var svensk af Fødsel, en Datter af Kong Olaf, en Søster til Styrbjørn.[31] Det vilde jo være rimeligt nok, at Gyrith[32] som andre kvindelige Medlemmer af denne Kongefamilie var bleven mindet ved en Indskrift.[33]

[28]) Wimmer udtaler, at Navnet Kriuþ kunde minde om Grytha, der hos Saxo er Navnet paa Kong Dans Dronning. Men ogsaa dette Navn er besynderligt, og Dronningen var tysk af Fødsel.

[29]) Paa Skærn-Stenen I staar biruti for briuti, paa Skifarp-Stenen þasni for þansi, paa Skovlænge-Stenen Astarþr for Astraðr. — Navnet har ikke været, som i Nutiden, Gyrithe, men Gyrith. Hvis den første Stavelse har været stærkt betonet, kunde en Omsætning let indtræde. Desuden forvolder Bogstavet r netop ofte Forskydninger. Hvordan g i Nærheden af r kan skabe en Omsætning af Lyd, fremgaar af den paa talrige svenske Runestene og almindelig i Oldlitteraturen anvendte Form girkr for grikkr, Græker. Jfr. Wimmer, Runenschrift 330.

[30]) Liljegren Nr. 34, 380, 450, 498, 567. Et tilsvarende Mandsnavn findes paa flere Stene. Jfr. Runverser 92 ff. Nogen Casusendelse savnes formentlig ikke paa den danske Sten; i hvert Fald vilde dens Udeladelse være forklarlig paa Grund af den knappe Plads, jfr. trunik for trutnik.

[31]) Saxo 479 f., 485.

[32]) I Følge Traps Danmark (3. Udg. IV. 505, 4. Udg. V. 719) er Runestenen oprindelig fundet paa Stenild Hede (denne Oplysning findes hverken hos P. G. Thorsen eller Wimmer). Kong Valdemars Jordebog anfører Stenwædlæ wat, 2 Mark Guld, som kongeligt Gods.

[33]) De Forskere, som antager, at Runeristere med Forsæt ombyttede Runers Plads i den Hensigt derved at skabe Dunkelhed, og som især er tilbøjelige til at finde saadant i de

Læborg-Stenen udtaler: »Ravnunge-Tove huggede disse Runer efter sin Dronning Thyre«. Atter her lyder det ikke, at Stenen blev rejst, men kun at Indskriften blev hugget.[34] Sandsynligheden taler ikke for, at denne mægtige, uformelige, over 2½ M. lange Sten, der i tidligere Tid laa paa Randen af en Grube og som har en raa, ujævn Overflade, har staaet oprejst.[35] Runeristeren Tove taler om Thyre som »sin Dronning«, og et saadant Udtryk maatte vel enhver Undersaat være berettiget til at benytte om sin Konges Hustru. Vi kan finde Himlens Dronning Jomfru Maria ganske almindelig anraabt som: »Min Dronning!«, og Tiltalen til Gud kan allerede i Biblen være: »Drottin min!«[36] Desuden kan Tove have staaet i Thyres særlige Tjeneste og haft Grund til at betone dette. Men »en Træls« Stilling overfor »sin Dronning« har han ikke haft; han hørte til en højbyrdig Slægt, hvad der yderligere fremgaar af Stenen i Bække, 6 km. derfra. Dens Runer fortæller: »Ravnunge-Tove og Funden og Gnyple de tre gjorde Thyres Høj«.[37] De tre Mænd angiver sig ikke som indbyrdes beslægtede, end mindre som i Slægtskab med Thyre; hun staar i et ensartet Forhold til enhver af dem, som netop Landets Dronning indtager overfor Mænd af Folket. Man synes med andre Ord nødvendig

indristede Navne paa Kvinder (Runverser 210, 257 ff.), maa sikkert anse den ovenfor fremsatte Tolkning som højst sandsynlig. Jeg maa imidlertid slutte mig til Wimmers almindelige Indsigelse imod i Indskrifterne at se forsætlige Omsætninger. Disse Runestene tilhører en Tid, da man var kommet bort fra Mystik af denne Art (Wimmer, Bind II S. 73 f., 466).

34) Wimmer, Jylland Nr. 6, L. J. 7: rhafnukatufi hiau runaʀ þasi aft þurui trutnik sina.

35) Dette formoder Wimmer, medens han tidligere havde en anden Opfattelse (Opuscula ad Madvigium 205).

36) Mariu saga, ved Unger, 109, 158, 217, 237, osv., jfr. ogsaa 242, 323: drottin min! Historia ecclesiastica Islandiæ, ved Finn. Jónsson, Lilja, str. 87, 92: min drottning! Vulgata, 5 Mose Bog 31, Marcus Evang. XV. 34. I den paa Latin og Oldnorsk i Kongespejlets k. 54 optagne Bøn af en Konge til Gud hedder det mange Gange: domine mi! dróttin minn!, en enkelt Gang om Jomfru Maria: dróttning min, frú min.

37) Wimmer, Jylland Nr. 5, L. J. 6: rafnuka tufi auk futin auk knubli þaiʀ þriʀ kaþu þuruiaʀ hauk. Ravnunge-Tove synes ogsaa nævnt paa den mindre Runesten fra Horne ved Varde, Jylland Nr. 7.

at maatte lade Stenens Udsagn gælde den kun i 30 km. Afstand fra Bække liggende berømte Høj over Dronning Thyre Danebod.

Saaledes synes der lige saa lidt at være noget til Hinder for, at disse tre Stene erindrer om danske Dronninger som det er vist, at Sprogbrugen ikke tillader en anden Forstaaelse.

Som det foran er udtalt, maa de to Ord drottin og drottning betragtes hvert for sig, da de i Sprogbrugen har haft en helt forskellig Løbebane. Vi bør imidlertid se, om der fra Runesprogets Anvendelse af *drottin* kan fremkomme nogen Tvivl om den her fremsatte Tolkning af de tre Stene.

Glavendrup-Runerne lyder: »Ragnhild satte denne Sten efter Alle Saalve-Gode, Viets hæderværdige Vogter. Alles Sønner gjorde dette Mindesmærke efter deres Fader, og hans Hustru efter sin Ægtefælle, men Sote ristede disse Runer efter sin Drotten. Thor vie disse Runer! Den skal visselig komme til at sone sin Brøde, som øver Vold mod denne Sten eller fører den bort for at rejse den over en anden«.[38] Ingen vil kunne undre sig over, at den afdøde af Sote kaldes Drotten. Vi er langt tilbage i Hedenskabets Tid, vi staar ikke længer overfor en nøgtern, faktisk Meddelelse, her lyder højtidelig Tale fra en virkelig Gravsten, sat af Familien og rejst over en Gode, der maaske havde en fyrstelig Stilling. Naar den afdøde kaldes Drotten, er det desuden i fuld Overensstemmelse med Snorres Udsagn i Ynglinga saga k. 2 at Hovgoder kaldtes *drótnar*. Dersom Sote, der ristede Runerne paa den af andre rejste Sten, har været en kunstfærdig Træl — hvad han dog vist ikke var — kunde han have god Grund til at kalde den afdøde »sin Drotten«.

Den jydske Aars-Sten bærer en Indskrift om, at Asser satte denne Sten for »sin Drotten« Val-Toke; Indskriften er rythmisk formet og slutter med fire Verslinier. Det er utvivlsomt den samme Mand, der mindes paa en Sten i Hällestad i Skaane: Askil rejser den for »sin hulde Drotten Toke, Gorms Søn, der ikke flyede ved Upsala«; Indskriften slutter med en otteliniet Strofe. Paa en anden Sten sammesteds mindes Ærre, der var Tokes Hirdmand, *(himþiki):* ved en tredie Sten hædrer Asbjørn,

[38]) Wimmer, Øerne Nr. 8, L. J. 80.

Hirdmand hos Toke, en Broder Toke. I Sjørup rejste Sakse som Fælle af Asbjørn, Tokes Søn, Mindesten over denne, der ikke flygtede ved Upsala. Ogsaa de to Stene over Ærre og Asbjørn ender med Verslinjer.[39] Den Kamp, der sigtes til, har staaet ved Fyris=Val, og Toke har utvivlsomt været en Søn af Kong Gorm eller dog en Ætling af ham. Indskrifterne fører os op paa Samfundets Tinder, og de taler i høj og digterisk Stil.[40] I de to Indskrifter, hvori »Drotten« forekommer, er Ordet ikke benyttet som en Titel; den, der rejste Stenen, har mistet »sin Drotten«.

Af det anførte vil det ses, at det heller ikke er muligt af Runesprogets Anvendelse af Drottin at drage nogen Slutning om, at Drottning ikke skulde betyde Kongens Hustru. Og hvis Drottin kunde betyde Gaardens eller Familiens Herre og Øverste i Almindelighed, vilde det jo være bleven anvendt talrige Gange paa de danske, saavel som paa de svenske Runestene.

III. NOGLE BEGIVENHEDER VED LANDETS SYDGRÆNSE OG DERES FORHOLD TIL RUNEINDSKRIFTER

To slesvigske Runestene, der omtaler historiske Begivenheder, har Krav paa særlig Opmærksomhed. De Forhold, som de formentlig omhandler, fortjener at kendes nøje, idet den rette Forstaaelse af dem kan give vigtige Bidrag til Belysning af vort Lands politiske Stilling og de religiøse og kirkelige Tilstande hos Folket.

39) Wimmer, Histor. Runem. Aars Nr. 10 L. J. 19. Hällestad Nr. 6—8 L. J. 109—111. Sjørup, Nr. 9, L. J. 112.

40) Hvordan Drotten hører hjemme i det højtidelige og abstrakte Sprog, fremgaar ogsaa af Skærn=Stenen I (Jylland Nr. 36, L. J. 36). Sasgerd rejste Sten efter Odinkar »den dyre og den drottenfaste. Den Mand skal sone sin Brøde, som øver Vold mod dette Mindesmærke«. Ordet drottenfast kendes ikke fra andre Kilder. — I Betydning af Vor Herre er Drotten brugt paa Ny Larsker=Stenen I, Histor. Runem. Nr. 17, L. J. 149: Kuþ trutin hialbi hans ont!

Historikerne og Runeforskerne er hidtil gaaet ud fra, at Hede⸗by ved Tiden 1000 var en ved hedensk Fjendehaand ødelagt Stad. Byens Biskop udtaler nemlig ved den Tid: »Mit Bispedømmes Omraade er plyndret med barbarisk Grumhed, Staden er øde, Kirken er forladt, jeg har intet Sæde«. Ejendommeligt er det, at denne Tilstand i Byen ved Sli jo synes at maatte have varet ved i en Menneskealder, thi den samme Mand vedbliver gen⸗nem flere Aartier at kalde sig Biskop af Slesvig, uagtet han sta⸗dig opholder sig og er i Virksomhed fjernt borte i Tyskland. Vi Danske tænker os uvilkaarligt, at vort Land maa have været ret florerende paa disse Tider, eftersom Konge og Folk kunde kaste sig over saa stor en Opgave som at bekæmpe og erobre England, og dog skulde vi have forsømt at genvinde en saa vigtig Grænse⸗stad som Hedeby, et saa frodigt Handelscentrum, som den for⸗menes at have været. Tilmed var det i Aaret 1000, da den an⸗førte Udtalelse faldt, netop det Aar, da Svend Tveskæg søgte Forbund med Sveriges Konge for sammen med ham at overfalde Olaf Tryggvason, fælde ham og tage hans prægtige Flaade, saa⸗ledes som det ogsaa lykkedes i Kampen ved Svold, der gjorde Svend til Herre over betydelige Dele af Norge.

Vi søger forgæves om Efterretninger, der kunde vise os uro⸗lige Tilstande i Danmark i de Aar, der gik umiddelbart før Aar 1000. Underligt er det jo ogsaa, at det skulde staa saa slet til med Kristendom og Kirkeliv i den By, hvor Ansgar allerede 170 Aar tidligere havde truffet Kristne, og som senere havde været et Hovedpunkt for Udbredelse af Kristendom og kirkelig Ord⸗ning i Danmark.

Det foran nævnte Udsagn af en Biskop i Slesvig findes i et fortræffeligt Skrift om Biskop Bernward af Hildesheim, forfat⸗tet af hans Bibliothekar Thangmar. I Biografien skildres bl. a. udførligt en mangeaarig Strid, som Bernward havde med Ærke⸗bisp Willigis af Mainz om Rettighederne over Nonneklostret Gandersheim. Hvor godt underrettet Thangmars Skrift end er, kan man paa ingen Maade betragte Forfatteren som uhildet, han lægger sikkert ikke alle Kort paa Bordet; man kunde ønske — som det er bleven udtalt — at se Sagen fremstillet ogsaa fra Wil⸗

ligis' Side.[41] Af Bernward blev det Eggehard betroet at føre hans Sag for Synoden. Han bliver paa mange Steder af Biografien kaldt Biskop af Slesvig, senest ved Aar 1022. Adam af Bremen kender for disse Tider ingen saadan Biskop Eggehardus, derimod lader han Ezico have denne Bispestol inde netop i en stor Del af de samme Aar, og Ezico svarer aabenbart som Diminutivform til Eggehardus — jeg kommer senere tilbage til disse Navneformer — saa at begge Kilder har den samme Mand for Øje. Spørgsmaalet bliver kun: var Eggehard Biskop i Slesvig, da han blev fordrevet?

En Underlighed er der i Thangmars Skrift, som har bragt mig til at studse. Hvorfor udtaler Eggehard ikke bestemt Navnet paa den By (*civitas*), hvorfra han var forjaget? Dér, hvor Bispen første Gang omtales, kaldes han »den ærværdige Bisp« og paa lignende Maade nævnes han 4—5 Gange i det følgende, først flere Foliosider længere frem siges det i Beretningen ved Aar 1001, at han var Biskop af Slesvig, og det gentages, at hans Bispestad *(civitas)* var lagt øde, hvorved der altsaa maa underforstaas Hedeby.[42]

Men var det alligevel ikke Aldenburg i Wagrien? Forholdet er nemlig dette, at der kendes en Ezico, der var Biskop i denne *antiqua civitas Wagrorum* netop paa den Tid, da Venderne rejste sig til Oprør. Ganske vist siger Adam af Bremen (II. 26), at endnu under den tredie Biskop af Aldenburg Ezico holdt Venderne fast ved Kristendommen, og at først hans Efterfølger Folcvard blev forjaget, men Adam kan være kommet til denne Opfattelse — saaledes som Harry Bresslau udtaler — fordi han vidste, at den hjemløse Folcvard virkede som

[41]) Wattenbach, Geschichtsquellen (6 Aufl.) I 349: Leider fehlt es uns darüber ganz an einer Darstellung von der anderen Seite, aber eine gewisse Einseitigkeit und nicht gar zu offenherzige Wahrhaftigkeit werden wir dem Hildesheimer zu gute halten müssen. — K. Uhlirz, i hans Skildring af Willigis i Allgem. Deutsche Biographie: Thangmar . . der Licht und Schatten sehr partheiisch vertheilt hat.

[42]) Vita Bernwardi, Pertz, Scriptores IV. 766: venerabilis ep. Eggehardus, 767: prædictus ep. E., venerandus præsul E., 768: E. præsul, E. ep., E. præsul, 773: cum cæteris servis Dei . . . Eggehardo Sleswicensi.

Missionær i de nordiske Lande. Naar vi endvidere véd, at noget tidligere i Tiden (o. 950—960) havde Hedeby og Aldenburg i Forening udgjort et enkelt Stift, over hvilket Marco havde været Bisp, medens det efter hans Død atter deltes i to Stifter,[43] kunde Ezico jo mulig have været en lignende Fællesbiskop; endnu mere sandsynligt er det dog, at han efter at have været Biskop i Wagrien, blev som landflygtig derfra udnævnt til Biskop af Slesvig, uden at han dog tog Sæde i Byen ved Sli. Til dette sidste kunde der være gode Grunde af anden Art end Byens øde Tilstand, saaledes som jeg senere skal paavise.

En anden Besynderlighed møder os. Vi træffer denne Ezico paa en helt anden Kant af det tydske Rige, rigtignok under en tredie Form af hans Navn Azzo. Som det ofte var Tilfældet med kaldsløse Bisper blev han benyttet af Ærkebisp Willigis til Indvielse af en Kirke; han kaldes udtrykkelig *antiquæ urbis antistes.*[44] Vi træffer ham ogsaa ved Indvielsen af en anden under Willigis hørende Kirke. Derom faar vi Underretning ved et Brev, der er udstedt halvhundrede Aar senere, og hvori, paa Grund af den mundtlige Overlevering, Bispens Navn har faaet Formen Staggo (Kirken erindres indviet *a Staggone;* i Ordets Spids er et *a* aabenbart faldet bort; Astaggo d. e. Ezico). Nogen Fejltagelse synes her ikke at være mulig, eftersom han tillige betegnes som »Danernes Biskop«; han er altsaa bleven erindret ikke som Biskop af Wagrien, men som Indehaver af det danske Bispesæde, hvorefter han gennem flere Aartier lod sig kalde.[45]

Stillingen er altsaa højst ejendommelig. Ezico har tidligere gjort Tjeneste under Ærkebisp Willigis, nu træffer denne ham i hans Modstander Bernwards Tjeneste, endog som Sagfører for

[43]) H. Bresslau, Bischof Marco, i Deutsche Zeitschrift f. Geschichtswissenschaft XI. 154 ff., 161, Steenstrup, Danmarks Sydgrænse 60 f., F. Curschmann, Entstehung des Bistums Oldenburg, i Hist. Vierteljahrschrift XIV. 190, 195.

[44]) Sauer, Nassauisches Urkundenbuch I. 1. 64 Nr. 123: a venerabili Azzone antique urbis antistite . . consecratam. Bresslau i Forschungen zur brandenburg. Geschichte I. 2. 79: die schon im 10. Jahrh. ganz gewöhnliche Uebersetzung von Aldenburg.

[45]) Sauer l. c. I. 1. 60 Nr. 117 (1043): ecclesia quam Willigisus . . iussit construi et a Staggone episcopo Danorum fecit consecrari.

ham. Kan man undre sig over, at Willigis »harmfuld« udbryder: »Hvorfor passer Du ikke Dit eget Stift? Hvorfor blander Du Dig i en Sag, som ikke vedrører Dig?«

Overfor det foran paaviste[46] vil man med god Grund kunne udbryde, at det jo dog er en Navneændring uden Grænse, og at vi synes at træffe paa en Forsømmelse af de bispelige Pligter, som man vanskelig kan tro mulig. Vi skal imidlertid se, at begge Dele er i fuld Samklang dels med Datidens Navnebrug, dels med Forholdene i denne Missionstid.

Jeg skal først omtale Omskifteligheden af Navnets Form. Azacho har Sideformen Ezico, men Ezico er ogsaa en Diminutivform af Azo, Azzo (Förstemann, Namenbuch, Personennamen).

Endvidere var det ganske almindeligt, at Gejstlige ved Siden af deres oprindelige eller deres dagligdags anvendte Navn havde et mere højtideligt, helst dannet af samme Rod. Ogsaa paa denne Maade kan Navnet Eggehardus, Eccehardus, være opstaaet; i dette er vistnok *cc* eller *gg* blevet udtalt blødt omtrent som *ts*. Den her nævnte Navneskik er saa velkendt, at jeg kun behøver at anføre som Eksempel Navnene paa to andre wagriske Bisper fra den Tid: Benno (død 1023) hed ogsaa Bernhardus; Erenfrid (død 1082) blev ogsaa kaldt Ezzo.[47]

Endvidere var en saadan Virksomhed fjernt fra det Stift, hvor man havde sit Kald, ganske i Overensstemmelse med den Holdning, som de wagriske Bisper indtog i lange Tider efter Aar 1000, og hvortil de vel delvis var nødte. Reginbert, der nævnes som Bisp af Aldenburg i Tiden 992—1013, har sikkert aldrig væ-

[46]) Hvad der her er hævdet om at Azzo og Ezico er Navne paa samme Venderbisp, og ligeledes at Ezico og Eggehardus er Navne baarne af samme Slesvigbisp, er ikke først fremsat af mig, men paavist af andre Forskere (Lappenberg, i Archiv für ältere deutsche Geschichte IX. 405, Bresslau, Forschungen l. c. I. 79). Hvad der ikke tidligere har været peget paa, er at samtlige disse Angivelser angaar selv samme Mand, og ligeledes, at Brevet om Staggo angaar ham. Naar man har formodet, at Venderbispen Ezico var død tidlig, støtter dette sig alene til, at Adeldag siges at have udnævnt hans Efterfølger (altsaa før 988).

[47]) Bresslau i Forschungen I. 2. 83.

ret i sit Bispedømme; i Kilderne betegnes han da ogsaa paa den forskelligste Maade, snart efter Aldenburg, snart efter andre Byer indenfor Stiftet (Ratzeburg, Mecklenburg).[48] Reinold bærer efter Kilder fra Hildesheim Titel som Bisp af Aldenburg 1026—28, men han kendes slet ikke af de Krønikeskrivere, der behandler Vendens Historie (Helmold, Arnold). I disse Tidsrum, da slaviske Folk rundt om rejste sig mod Tyskerne, ser vi paa lignende Maade Bisper af Brandenburg og Havelberg leve fjernt fra deres Stift. Under saadanne Forhold er det intet Under, at Adam af Bremen forgæves søger at faa Rede paa, hvordan de forskellige Bispedømmer var besatte. I sin Tekst fortæller han, at Ezico blev udnævnt til Biskop af Slesvig, men intet udrettede; i to Tilføjelser meddeler han, at Ezico slet ikke kom til Stiftet, han naaede Eider, men blev her syg og døde (schol. 44, 51). Den gamle Bispeliste fra Slesvig giver ham en Embedstid paa 11 Aar, medens han efter Thangmars Skrift og andre Kilder har baaret Titlen som Biskop af Slesvig i over 26 Aar.[49]

Man skal med andre Ord ikke tage disse Bispetitler for højtideligt. Det har været en Forfængelighedssag at bære en saadan, ligeledes for Ærkebispesædet at fastholde Forestillingen om en ubrudt Bisperække. Der mærkes ikke hos dem, der bar Titlen, nogen alvorlig Stræben efter at virke for den Menighed, til hvis gejstlige Ledelse de var kaldte.

Ezico er sandsynligvis bleven fordrevet fra Aldenburg ved Vendernes Opstand o. 982. De Udtryk, der bruges i »Vita Bernwardi« om de Uroligheder, der foranledigede Bispens Flugt, passer fortræffeligt paa en wagrisk By. Hvad der skete, var et Røre indenfor Befolkningen *(barbarico tumultu)*, en hedensk Rejsning, ikke nogen Erobring ved Fjender udefra. En anden Kilde fra Hildesheim, der kun er 10 Aar yngre, har en Udtalelse i samme Retning. Her gengives Eggehards Ord saaledes: hans Kirke var

[48]) Bresslau l. c. 80, Pertz, Scriptores III. 69, VI. 636, XXIII. 87.

[49]) Bispelisten fra Slesvig, se Lappenberg, Archiv l. c. IX. 397, Pertz, Scriptores XIII. 349. Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands III (1920) 1006. Bisperne i Aldenburg, Archiv IX. 384 ff, Bresslau, Forschungen l. c. 78 ff. Pertz XIII. 347. Hauck 1005 f.

lagt øde under et barbarisk Stormløb, saa at han ikke kunde vende tilbage uden med Bistand af Kejseren, Ærkebispen og de andre Medbisper. Skønt Eggehard kaldes Biskop af Slesvig, maatte man jo efter Ordene snarest tro, at hans Stift laa indenfor Kejserriget.[50]

Ezico er saa paa et senere Tidspunkt bleven forflyttet fra Wagrien til Bispesædet i Slesvig. Man kan ikke mod denne Antagelse indvende, at en saadan Flytning ikke var tilladt efter kanonisk Ret. Reglen om, at Pavens Samtykke hertil maatte kræves, var paa denne Tid ikke fuldt gennemført,[51] og i hvert Fald havde Bremens Ærkebisp som pavelig Legat i denne Missionens Tidsalder friere Haand. Vi træffer da ogsaa i Norden Bisper, som ikke var knyttede til nogen enkelt Bispestol, desuden Bisper, som snart kaldte sig efter én Stad, snart efter en anden.[52] Vi staar overfor de af Rom godkendte Bisper i Hedningeland *(in partibus infidelium)*, saaledes som vi i de nærmest følgende Aarhundreder ofte træffer dem i Virksomhed i Landene ved Østersøen.

Det er endvidere let forklarligt, at Danmarks Konger ikke var ivrige for at faa en tysk Biskop til at tage Sæde i Slesvig. Tysklands Kejser havde fornylig hjemsøgt Jylland, han havde i alt Fald for en Tid været Herre i Hedeby. En fra Bremen udgaaet Biskop vilde forøge tysk Indflydelse i Danmark, og Svend Tveskæg havde helt andre Planer, han ønskede Forbindelse med den engelske Kirke. Adam af Bremen maa med Sorg bekende dette, derfor skildrer han ogsaa de formentlige Uheld, som ramte Kong Svend, som en retfærdig Himlens Straf. Kong Knud indtog i den første Periode af sin Regeringstid en lignende Holdning som Faderen, senere var han klog nok til at indse, hvordan et godt Forhold til Bremen vilde tjene hans udstrakte Vælde bedst,

[50]) Wolfhere, Vita Godehardi, Pertz, Scriptores XI. 183: respondit se ecclesiam suam barbarica grassatione vastatam non posse nisi cum imperatoris suoque et coepiscoporum auxilio adire.

[51]) Kathol. Kirchenlexikon, Bistum, Titularbischöfe. Protest. Encycl., Bistum, Weihbischof. Hinschius, Kirchenrecht II.

[52]) Mange Exempler vil findes i Bispelisterne hos A. D. Jørgensen, Nord. Kirkes Grundlæggelse, Tillæg, 84 ff.

han erkendte Bremens historiske Ret og blev i hvert Fald forsigtigere i sin Anvendelse af Englændere.

Den Antagelse, at Kong Erik Sejrsæl skulde have erobret Danmark og besiddet Landet i en Aarrække, havde sit sidste Støttepunkt i Efterretningen om, at Slesvig By var lagt øde kort før Aar 1000; derpaa var en hel Lære bygget op om de Svenskes Herredømme i Danmark og Indvirkningen deraf paa Land og Folk. Forholdet var et helt andet. De Danske virkede stadig sammen med Svenskerne, disse deltog med os i Togterne til England, under selvstændige eller sideordnede Førere, senere under Ledelse af de danske Konger. Herom vidner ikke blot de engelske Kilder, det er udtalt i et stort Antal svenske Rune-Indskrifter,[53] et fælles Togt til Sachsens Strande er ogsaa kendt.[54] Maaske har netop dette Forbund mellem de to nordiske Folk[55] bibragt en følgende Tid den Opfattelse, at Danmark var underlagt Sverige, saaledes som det fortælles af Svend Estridsøn og Adam af Bremen.

Man har hidtil villet fortolke de to Runestene fra Danevirke og Hedeby, der taler om en Belejring af Hedeby og en Kamp i disse Egne, ved Hjælp af Eggehards Udtalelse om det ødelagte Hedeby. Naar nu, som paavist, en saadan Forstaaelse maa opgives, rejser sig det Spørgsmaal, til hvilke Begivenheder da disse Indskrifter sigter. Svaret kan næppe være tvivlsomt. Kejser Otto II førte sin Hær ind gennem Danevirkevolden og rykkede frem mod Nord. Det lykkedes ham at bemægtige sig et enkelt Punkt i Grænsens Nærhed, og han lagde her en Besætning af ty-

[53]) Der findes henved 20 svenske Runestene, der taler om Togter »vestpaa«, desuden langt over 20, der nævner Togter til »England«.

[54]) I Følge Adam af Bremen II. 31 blev Togtet til Sachsland 994 (Steenstrup, Normannerne III. 244 f., Sydgrænse 70) foretaget af »Sueones et Dani«. Formentlig sigter Grinda-Stenen (Södermld.) hertil: Gudver var vestude i England, fik Andel i Gæld (Danegæld), gævt angreb han i Sachsland Borge. Om denne Sten se iøvrigt Brate, Runverser 351, v. Friesen i Fornvännen 1909, 74 f.

[55]) Et Vidnesbyrd om denne Samvirken giver vist ogsaa Sæddinge-Stenen paa Laaland (Wimmer, Øerne Nr. 13, L. J. 85). Thyre rejser Mindesten over sin Mand Viking, den uforglemmelige, den mest trofaste af de Sydsveer (vel fra Södermanland), der nordfra kom over Havet til Laaland.

ske Krigere. Først 8 Aar senere havde de Danske Held med at tilbageerobre Borgen, dens Forsvarere dræbtes (982).

Man vil mulig indvende mod en saadan Tolkning, at Runestenene omtaler en Belejring under Kong Svend, og at han endnu ikke var bleven Konge i Danmark 982. Harald Blaatands Død plejer ganske vist at ansættes til o. 985, men derom vides intet sikkert. Hedeby-Stenen, som omtaler Belejringen, giver ikke Svend Titel af Konge, denne findes derimod paa Danevirke-Stenen.[56] Imidlertid kunde jo Svend, saaledes som talrige andre Kongesønner og Tronarvinger, have baaret Kongetitel inden Faderens Død; tilmed havde denne Prins jo stor Trang til Selvstændighed og fandt stærk Tilslutning hos Folket. Endelig behøver den Tid, da Stenen rejstes, jo ikke at falde sammen med den Tid, da Heltene faldt; der maatte skabes tryg Ro i disse Egne, inden Mindestenene sattes. Derfor vil en Indvending af denne Art ikke kunne svække den foran fremsatte Opfattelse.

56) Hedeby-Stenen, Hist. Runem. Nr. 11, L. J. 72. Danevirke-Stenen, Nr. 11, L. J. 73: »Svend Konge satte denne Sten efter Skarde, sin Hirdmand, der var draget vestpaa, men nu døde ved Hedeby.« Ordene peger vel paa mere end en Hjemkomst fra et Vikingetogt. Skarde havde snarere taget Bo i et vestligt Land (til Eks. Normandie), men var vendt hjem for at frigøre sin Hjemegn for tysk Herredømme. — Efter den ovenfor givne Tidsbestemmelse kan han næppe være den Skarde, der deltog i Kampen i Hjörungavaag og overlevede denne.

SJÆLLE-STENEN

AF

LIS JACOBSEN

»Runologien er heldigvis ikke nogen apriorisk, men i allerhøjeste Grad en Erfaringsvidenskab.«

Wimmer (Svar til Herm. Möller, 1893).

I Anders Sørensen Vedels 1591 udgivne Folkevisebog (It Hundrede vduaalde Danske Viser) fortælles det i Indledningen til Vise Nr. 23 om Svend Felding, at der i Sjælle Kirke fandtes »en temmelig lang Kampesteen, liggendis strax inden Kircke Dørren, met sex Verss Runebogstaffue paa, hvilcken tilforn haffde liggit op imod Choret. Bogstaffuene vaare meste parten wkiendelige oc en deel henslidne«. Det tilføjes, at Stenen »haffuer vden tuil været denne Slectis (d. v. s. Svend Feldings) Ligsteen«.

Selv om Vedels eneste Meddelelse om Indskriftens Indhold (at den har 6 Linjer) er urigtig, og selv om Indskriften intet har at gøre med Svend Felding, er Vedels Angivelse af Stenens Beliggenhed tilstrækkelig til at identificere den med den nuværende »Sjælle-Sten«, der indtil for et halvt Aarhundrede siden laa lige inden for Kirkedøren i Sjælle Kirke, og fra Vedels Tid til vor ofte er blevet omtalt og beskrevet (se Wimmer, DRM. I.[1] p. 138—41; id. Vore Runemindesmærker p. 54—56).

Stenen har altsaa allerede i 16. Aarh. været meget afslidt, hvad der maaske er Grunden til, at Ole Worm, som maa formodes at have kendt Stenens Existens fra Vedels Folkevisebog (jfr. DRM. I. p. 138 Fodn.) ikke har medtaget den i Monumenta Danica.

Det første Forsøg paa en Tolkning af Indskriften findes, som

[1]) DRM. I—IV = De danske Runemindesmærker, Bind I—IV. (Romertallene betegner i nærv. Afh. overalt Bindtallet, ikke Afdelingstallet).

meddelt af Wimmer (DRM. l. c.), i Resens haandskrevne Atlas fra 17. Aarh. Det lyder:

Freye Sten Seti
Her ulu lifi
Sinar, tru Guden.

hvilket gengives: »Freyerus lapidem posuit Domino Olao intimo suo, fido Diis«.[2] Til Tolkningen findes ikke nogen Gengivelse, og det er derfor ikke muligt at fastslaa, hvilke af de bevarede Runer, — udover Begyndelsen (f r a y s t a i n : s a t i) — den fejlfulde Læsning svarer til.

Senere Tolkninger (fra 18. Aarh.) gaar tilbage hertil eller til Resens Kilde. Der er saaledes ikke nogen som helst Støtte at hente til de udslidte Partiers Læsning i de ældre Tolkninger. Det samme gælder den eneste Tegning, der er bevaret fra ældre Tid: Søren Abildgaards. Som hosstaaende Gengivelse (Fig. 1) viser, har Abildgaard kun kunnet læse de første Par Ord, medens han overfor hele den øvrige Del af Indskriften har givet blankt op. Senere Undersøgelser af Stenen bragte ikke større Klarhed. Her som i mangfoldige andre Tilfælde var det den — man fristes til at sige geniale — arkæologiske Tegner *Magnus Petersen,* der med sin skarpe Opfattelsesevne og fremragende Gengivelsesevne kastede Lys i Mørket. Paa sine runologiske Rejser 1870—72 tegnede han — uden filologisk Hjælp — alle dengang kendte Runestene fra Nørre-Jylland og Øerne. Tegningerne offentliggjordes senere uændrede i P. G. Thorsens »De danske Runemindesmærker« (1879). Her finder vi (som Nr. 48) den ypperlige Gengivelse af »Sjellef Runesten« (Fig. 2). Fremskridtet fra Abildgaard er jo overvældende. Bortset fra lidet betydningsfulde Detaljer er hele den Del af Indskriften gengivet — og gengivet nøjagtigt — som det overhovedet er muligt at læse. Paa et Par ikke uvæsentlige Punkter er Tegningen endda paalideligere end Magnus Petersens senere af Wimmer »dirigerede« Tegning.

[2]) Uldall Nr. 186. 2° VI p. 567.

Fig. 1.
Søren Abildgaards Tegning
1771
(i Nationalmusæet)
Under Tegningen har A. noteret: »Denne Runesteen, som er af haard Kamp, ligger tæt inden for Sielle Kirke Dør, den er saa aldeles forslidt, at man ikke med nogen Vished kan kiende mere af Runeskriften end Tegningen viser. Det synes dog ligesom her har været 4 Linneder Runer paa denne Steen«.

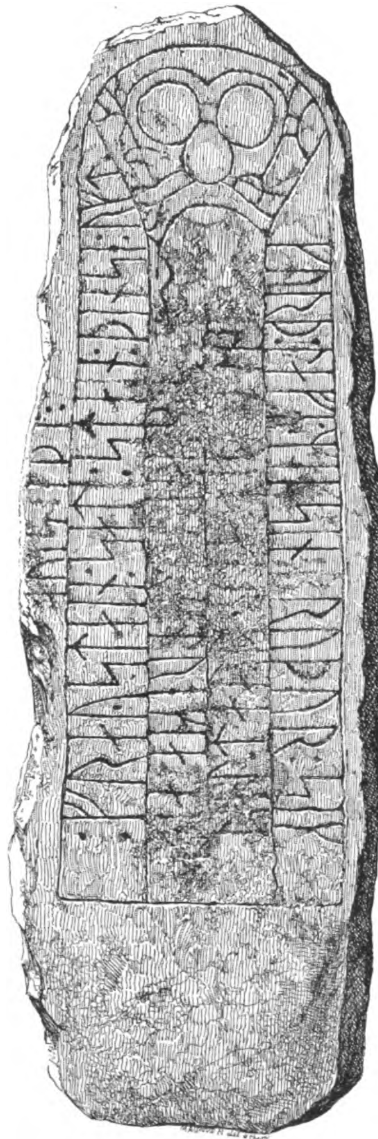

Fig. 2.
Magnus Petersens selvstændige Tegning
c. 1871
(i P. G. Thorsens De danske Runemindesmærker).

Efter Magnus Petersens Tegning lyder Texten:

1 : f r a y s t a i n : s a t i : s t a·i n : þ i n s i[3] : u f t.
1 5 10 15 20 25 30

2 g u r þ : l a f i : m a k : s i n : b r u þ u r : s i k
1 5 10 15 20 25

3 u a l t a —
1 5

4 — t u e k i a : a :
1 5

5 : a u i s : e þ i :
1 5 10

Fem—sex Aar efter at Magnus Petersen havde udført denne Tegning for Thorsen, foretog han sammen med Wimmer en Undersøgelse af Stenen. Resultatet af denne Undersøgelse foreligger i Magnus Petersens Originaltegning i Coll. Wimm.[4] Om Fremgangsmaaden ved Undersøgelsen fortæller Wimmer i »Vore Runemindesmærker« (p. 87):

»Når kunstneren havde fuldendt sin tegning af mindesmærket, og jeg selv havde taget de forskellige aftryk, samt en afskrift af det hele med bemærkninger om alle de steder, der syntes mig af en eller anden grund at have krav på opmærksomhed, blev tegningen af os bægge i forening og hver enkelt streg på det omhyggeligste sammenlignet med originalen, så at denne tegning senere kunde bruges som pålideligt grundlag for afbildningen til runeværket. Denne undersøgelsesmethode er anvendt overfor alle mindesmærker.«

Sammenligner man nu den saaledes af Wimmer reviderede Tegning, forbavses man over, hvor lidet der har været at føje

[3]) Paa Midten af Staven findes en Skravering, som dog vel — med Thorsen — er at opfatte som en Udflisning (Thorsens Runemindesmærker II. 2. Afd. p. 138), ikke — med Wimmer — som et Punkt (Wimmers Runemindesmærker I. 147 Fodn.)

[4]) Coll. Wimm. = *Collectio Runologica Wimmeriana*, som Wimmer 1915 skænkede det kgl. Bibliotek, og hvori findes alle Magnus Petersens Originaltegninger, Wimmers Papaftryk og Korrekturtryk til Kemitypierne m. m. Denne Samling er af den allerstørste Værdi for Studiet af de danske Runeindskrifter og vil være uundværlig for enhver til Bunds gaaende Undersøgelse af disse.

til eller ændre ved Magnus Petersens oprindelige Læsning. Som hosstaaende Gengivelse (Fig. 3) af Originaltegningen viser, er kun følgende Ændringer foretaget:[5]

1. Linje Nr. 24 ᛁ er ændret til ᚼ.
2. Linje Nr. 2 ᚢ er tydeliggjort til ᚨ, Nr. 8 ᚠ er ændret til ᚠ og Nr. 13 ᚠ til ᚼ.
3. Linje Skilletegn tilføjet efter Nr. 5.
4. Linje ᚼ med efterfølgende Skilletegn tilføjet foran Nr. 1; endvidere er Stavene i den udviskede Del af Linje 3–4 ændrede noget, uden at det dog er lykkedes at fastslaa Bistavene og derved bestemme de enkelte Runer.
5. Linje Nr. 1 og 2: Skilletegnet og Tværstaven ændret til en Skøre.

Den endelige Gengivelse, der er fremstillet i Runeværket, afviger paa et Par væsentlige Punkter fra Originaltegningen (se Fig. 4):

2. Linje Nr. 9 ᛁ er ændret til ᚼ (med tydelig Tværstav).
4. Linje Nr. 2 ᚢ er ændret til ᚱ med utvivlsom r-Bistav.

Desuden er den udviskede Del af 3.–4. Linje gjort noget tydeligere.

[5]) Jeg haaber andetsteds at faa Lejlighed til at give en Skildring af Magnus Petersens Betydning som runologisk Tegner. Hans ganske selvstændig udførte Tegninger af alle da kendte Indskrifter fra Danmark har — fordi de udkom som Bilag til P. G. Thorsens værdiløse Textgengivelser — aldrig faaet den Anerkendelse, de fortjente. For Wimmer var det en Livssag at fremhæve Forskellen mellem Tegningerne i hans eget Runeværk og Tegningerne i Thorsens Værk som epokegørende, skønt denne Forskel er uden væsentlig Betydning. Om Magnus Petersens oprindelige Tegning af Sjællestenen siger W. saaledes, at den »indeholder mange fejl i enkelthederne«, medens det ikke med ét Ord nævnes, at Magnus Petersen var den første, der gav en læselig Fremstilling af Sjællestenen. Tværtimod giver W. det Udseende af, at intet forelaa udover de ældre hjælpeløse Optegnelser, da han foretog Undersøgelsen i 1877. Efter at have omtalt de gamle forgæves Forsøg paa at tegne og læse Indskriften — og kun disse — skriver W. (DRM. I. p. 141): herefter »var det naturligvis ikke med store forventninger, at jeg begav mig til Sjælle«. Og denne Rejse foretager han sammen med Magnus Petersen, som Aar i Forvejen havde gengivet hele den læselige Del af Indskriften!

Fig. 3.
Magnus Petersens af Wimmer kontrol-
lerede Originaltegning 1877
(i Collectio Wimmeriana).

Fig. 4.
Den endelige af Wimmer »dirigerede«
Tegning (DRM. I. 1895. p. 139).

Herefter gengiver Wimmer hele Indskriften:

1 : f r a y s t a i n : s a t i : s t a i n : þ e n s i : u f t :
1 5 10 15 20 25 30

2 g y r þ : l a g a : m a n : s i n : b r u þ u r : s i g
1 5 10 15 20 25

3 u a l t a : (i) a n : (h) a (n) — — — — — — — — — — — —
1 5 10

4 — — — — — — — — — — — — — — — — — (n a) : t r e k i a : a :
5 10

5 i u i s : e þ i :
1 5

hvilket han oversætter og rekonstruerer:

»Frøsten satte denne sten efter Gyrd lange sin mand Sigvaldes broder; men han (var den gæveste i kampen) af de tapre mænd på Vishede«.

Om Tolkningen giver Wimmer følgende interessante Meddelelse (DRM. I. p. 147):

»Straks ved min første undersøgelse af Sjællestenen, da jeg i indskriften havde fundet navnene Gyrd og Sigvalde, meddelte jeg min ledsager Magnus Petersen, at jeg anså »Sigvalde« for den bekendte »Sigvalde Jarl«, og at indskriften måtte henføres til år 1000 eller lidt senere«.

At man, naar man træffer Navnet Sigvalde paa en Runesten, kommer til at tænke paa den eneste historiske Person, der kendes af dette Navn, er jo ikke mærkeligt. Bemærkelsesværdigt er det derimod, at Wimmer med saa stor Energi fremhæver denne Omstændighed, som det aabenbart er ham om at gøre at give objektiv Sikkerhed: han tager jo saa at sige Magnus Petersen til Vidne paa sin Udtalelse. Forklaringen finder man i den tilhørende Fodnote om P. G. Thorsens Fremstilling af Indskriften:

»I modsætning til sine tidligere udtalelser om indskriften [i Danske Runemindesm. I. 1864] gengiver Thorsen nu [Danske Runemindesm. II. 1879—80] uden nogen som helst bemærkning om de enkelte runers større eller mindre tydelighed hele indskriftens begyndelse til og med

s i g u a l t a, uagtet de to runer u a først i tredje linje paa hans [NB: Magnus Petersens] afbildning er så utydelige, at de kun kan udfyldes ved formodning, og uagtet punkterne efter s i g u a l t a mangler, så at det ikke kan ses, at et ord ender her . . . Med hensyn til indskriftens tid indrømmer [sic!] Thorsen nu også muligheden af, at Sigvalde kan være den bekendte jarl af dette navn«.

Naar det erindres, at Thorsens Udgivelse af Sjællestenen fremkom 1879 (Tegningen) og 1880 (Texten), og at Wimmers Udgivelse først fandt Sted femten Aar efter, er det indlysende, at det har været af Betydning for Wimmer at bevise, at til Trods for dette Tidsforhold m. H. t. Udgivelsen var det ham, der havde Prioriteten.[6] At Thorsen i *1864*, da han kun har Abildgaards Tegning og nogle tilsvarende ganske mangelfulde Oplysninger til Raadighed, ikke har kunnet læse mere, end denne Tegning og Oplysningerne gav, er jo givet, men Thorsen behøver ikke for i *1880* at meddele »hele indskriftens begyndelse til og med s i g u a l t a« at bygge paa Wimmers uudgivne Tegning og Læsning; han havde jo længe forinden modtaget Magnus Petersens fuldstændige Tegning af Stenen. Og han behøvede saamænd heller ikke Hjælp andetstedsfra for at finde paa noget saa ligetil, som at Stenens Sigvalde havde samme Navn som Sigvalde Jarl. Hvad han herom skriver, har ikke Karakter af nogen »Indrømmelse«, men af en forsigtig Formodning — der ganske vist gør Wimmers Opdagelse af, at Sjællestenens Helt Gyrd var Sigvalde Jarls Broder mindre epokegørende.

6) For Tegningens Vedkommende er Bevisførelsen endnu vanskeligere end for Textens, idet Magnus Petersen jo allerede 1872—73 havde udført sine Tegninger for P. G. Thorsen— altsaa adskillige Aar før W. overhovedet havde undersøgt Sjællestenen. Naar Wimmer (Vore Runemindesm. p. 75) skriver om afbildningerne hos Thorsen, at de »på grundlag af tegningerne fra 1870—72« er udført af Magnus Petersen »i årene 1877—79, *efterhånden som han sammen med mig havde undersøgt og tegnet alle de jyske runemindesmærker*«, er dette uheldigt, da Læseren let heraf kunde faa det Indtryk, at Magnus Petersen havde revideret sine Tegninger, efterhaanden som han sammen med Wimmer undersøgte Indskrifterne, medens Forholdet er det, at han allerede 1876 har afleveret næsten alle Kemitypierne til Thorsen, der lod disse trykke i de nærmest følgende Aar. (Jfr. Magnus Petersen, Minder om min Virksomhed, 1909, p. 163).

Thorsens Ræsonnement er følgende:

»s i g u a l t i, isl. Sigvaldi, er et meget bekjendt historisk Navn — vi kjende »Sigvaldi Jarl« ved Aar 1000. Det er naturligvis ikke Meningen, at Sigvaldi i Runeindskriften uden videre *er* Jarlen, men denne havde en Søn Gyrdr (Eyrbyggja Saga 64, Landnáma 6) . . Begge Navne ere ualmindelige, og da de dog i Historien høre sammen, og her, skjøndt sjældne, ligeledes høre sammen — g u r þ er nemlig Broder til s i g u a l t i — turde det kunne siges, at det ikke er usandsynligt, at det er Sigvaldi Jarl, der nævnes her paa Runestenen. Det er ogsaa at bemærke, at i Indskriften laaner g u r þ r ligesom nogen Anseelse fra Broderen s i g u a l t i, hvis Navn anføres for derved nærmere at betegne g u r þ r«.

Med Indskriftens fuldstændige Mangel paa historiske Holdepunkter var her lidet at føje til. Men Wimmer saa sin Opgave i at vise, at Antagelsen om Identiteten mellem Stenens og Historiens Sigvalde fra først af var hans, og at denne Antagelse ikke hvilede paa en mere eller mindre svag Mulighed, men paa en overvejende historisk Sandsynlighed eller paa absolut Sikkerhed.

Wimmers Bevisførelse herfor afgiver et — jeg vover at sige klassisk — Exempel paa apriorisk Forskning.

Resultatet er forud givet: »Straks .. da jeg havde fundet navnene Gyrd og Sigvalde .. anså jeg Sigvalde for den bekendte Sigvalde Jarl .. og indskriften for at måtte henføres til år 1000 eller lidt senere.«

»Rigtigheden af disse formodninger«, hedder det videre, »er ikke bleven svækket ved de fornyede overvejelser, som jeg senere har underkastet dem«.

Og saa følger Beviserne:

Først Tidsfæstelsen: »Til fastsættelse af indskriftens tid yder dens rune- og sprogformer al ønskelig vejledning«. Denne Vejledning uddrages ved Sammenligning mellem Sjælle-Stenen paa den ene Side og paa den anden Side Hedeby-Stenen og den store Aarhus-Sten, der af Wimmer er tidsfæstede til henholdsvis 995—96 og Aar 1000 (Svoldr-Slaget). Men Konklusionen er ikke overbevisende.

Forholdet er dette, at Sjælle-Stenen paa et enkelt Punkt viser samme Udviklingstrin som Hedeby-Stenen: den har bevaret

Tvelyden i Navnet f r a y s t a i n (og i det følgende rimeligvis deraf paavirkede s t a i n), ligesom Hedeby=Stenen har bevaret a i i Navnet h a i þ a×b u; men da lignende Forhold findes paa meget unge Indskrifter, kan man ikke heraf slutte, at Stenene er samtidige. Heller ikke kan man af Sjælle=Stenens Bevaring af den ældre Form u f t »efter« overfor Hedeby= og Aarhus=Stenens yngre Form e f t i ʀ og omvendt af Hedeby= og Aarhus=Stenens ældre Form þ ą n s i, þ a n s i overfor Sjælle=Stenens yngre þ e n s i slutte med Wimmer, at naar man i det ene Tilfælde træffer en ældre Form og i det andet Tilfælde en yngre Form paa Sjælle=Stenen end paa de andre to Stene, saa maa Regnestykket gaa o=p op — d. v. s. Stenene være samtidige. Baade Kortformerne af »efter« og a=Formerne af Pronomenet »denne« bruges over en saa lang Periode, at de intet Holdepunkt giver hverken for en snævrere eller for en relativ Datering af Indskriften. Højst kan man paa Grundlag af de nævnte Former karakterisere Forholdet med de Ord, Wimmer anvender om Forholdet mellem Sjælle= og Hedeby=Stenen overfor Aarhus=stenen, at »nogen væsentlig tidsforskel lader der sig i det hele taget ikke ved hjælp af rune =og sprogformer påvise« (DRM. I. p. 148); men heraf følger jo ikke, at disse Former beviser, at Stenene er fra samme Tid! Skulde der findes andre Forhold, der talte for, at Stenene var fra forskellig Tid, vilde de anførte Former ikke paa nogen Maade modbevise dette. Og saadanne Forhold findes. Wimmer har selv givet Udtryk herfor i sin Karakteristik af Sjælle=Stenens Runeformer, der lyder:

»Først og fremmest vil man naturligvis lægge mærke til, at stungne runer paa Sjælle=stenen anvendes i en udstrækning som paa intet af de foran behandlede runemindesmærker [d. v. s. alle Indskrifter fra Jællinge=stenen til Aarhus= og Kolind=Stenen], idet vi her ikke blot som på flere af disse finder ᚴ, g, og ᚽ, e, men også for første gang møder ᚤ, y«.

For at dette Faktum ikke skal være en Hindring for Samtidigheden, giver Wimmer det Udseende af, at Brugen af e og g paa Sjælle=Stenen svarer til Brugen paa Hedeby= og Aarhus=Stenen, hvorefter han i Forbindelse med de foran anførte Forhold slut=

ter, at »Sjælle-stenen i alder derfor nødvendigvis må henføres til samme tid som Hedeby- og Århusstenen«; og paa Grundlag af denne Slutning kommer han dristigt over Nyindførelsen paa Sjælle-Stenen af det stungne u, idet det overraskende herom hedder:

»brugen af ᚢ maa *altsaa* være væsentlig samtidig med brugen af ᚵ og ᛂ«.

Det er indlysende, at dette er at stille Sagen paa Hovedet. Hvis man paa Grundlag af Rune- og Sprogformer vil bestemme Tidsforholdet mellem to Stene, kan man ikke udelukke den mest karakteristiske Forskel — Forskellen mellem Brugen af stungne Runer — og derefter, naar man med Udelukkelse af denne Forskel har bestemt Stenene som samtidige, slutte, at Forskellen altsaa findes paa samtidige Stene. For at bestemme den relative Udvikling mellem Skrift- og Sprogformer paa Sjælle-Stenen og paa Hedeby- og Aarhus-Stenen, maa man ganske systematisk undersøge Brugen af punkterede Runer. Det viser sig da, at medens denne Brug paa Aarhus- og Hedeby-Stenen er i sin Vorden med stærk Bevaring af ikke-punkterede Runer, er den paa Sjælle-Stenen saa godt som gennemført.

	Ikke-punkterede Runer.		Punkterede Runer		Sum
Aarhus-Stenen:	risþu stin	2	eftiʀ felaka	2	2:2
	kunulfʀ felaka kunukaʀ	3	augutr	1	3:1
	augutr ustr tuþr	4	—	0	4:0
					9:3
Hedeby-Stenen:	risþi stin himþigi suins filaga	6	eftiʀ erik trekiaʀ tregʀ	4	6:4
	trekiaʀ kuþr	2	-þigi filaga tregʀ	3	2:3
	-bu sturi:matr	2	—	0	2:0
					10:7
Sjælle-Stenen:		0	þensi trekia eþi	3	0:3
	trekia[7]	1	gyrþ laga sigualta	3	1:3
	uft[8]	1	fraystain gyrþ	2	1:2
					2:8
					eller 0:10

[7]) Muligvis ᚵ, g; da her er en Afskalning, kan Læsningen ikke afgøres med Sikkerhed.

[8]) Ogsaa her er en Skøre, der gør Læsningen tvivlsom.

Af Aarhusstenens 12 Betegnelser for *e (æ), g (ng), y (ø)* er altsaa kun en Fjerdedel stungne Runer, af Hedebystenens 17 en Tredjedel, medens af Sjællestenens 10 Betegnelser de fire Femtedele (eller maaske alle) er stungne Runer.

Hvis man derfor vil bruge Runeformerne som Daterings-Grundlag, ser jeg ikke bedre, end at man maa bestemme Sjælle-Stenen som værende adskilligt yngre end Hedeby- og Aarhus-Stenen, og hvis man med Wimmer ansætter denne sidste til Aar 1000, maa man følgelig rykke Sjællestenen adskilligt ned i 11. Aarh. Runeformerne giver saaledes ingen Støtte for Wimmers endelige Tidsfæstelse, der gaar ud paa: at Sjælle-Stenen maaske er lidt yngre end Hedeby- og Aarhusstenen, »men at den *under ingen omstændighed tør sættes senere end år 1010.*«[9]

Saa følger Beviset for Sigvalde Jarls Identitet med Stenens Sigvalde — et Bevis, der i Virkeligheden indeholder ganske de samme Momenter som Thorsens. Det lyder:

»Med denne tidsbestemmelse passer det da godt, at stenen er rejst til minde om en, uden tvivl (!) yngre, broder af Sigvalde jarl. Navnet Sigvalde er jo så overordentlig sjældent, at det på Sjællestenens tid nødvendig må lede tanken hen på den bekendte jarl af dette navn.[10] Og denne formodning bestyrkes ikke blot derved, at den berømte, af alle kendte [NB. af alle Nutidens Historikere kendte] mands navn i ind-

[9]) At Rune- og Sprogformer ikke kan bruges som absolut Daterings Grundlag, er jo givet, men det er og-saa tvivlsomt, i hvor vid Udstrækning de kan benyttes som Grundlag for en relativ Datering. Dette Spørgsmaal haaber jeg at kunne gøre Rede for i en Afhandling, jeg har under Udarbejdelse, om Runestenes Tidsfæstelse.

[10]) *Sigvalde* hører vel ikke til de hyppigst forekommende Navne, men er dog udbredt over hele Norden. At »Sigvalde Jarl« ikke var den eneste nordiske Høvding paa Sjællestenens Tider, der bar Navnet Sigvalde, viser en Runesten fra Södermannland, hvor Talen er om en s i g u a l t i, der rejser Sten »efter sin Bryde« (Södermannlands runinskr. Nr. 42). Navnet findes ogsaa paa andre svenske Runestene, saaledes paa en af Asmund ristet Sten fra gamle Upsala (Liljegren Nr. 188), hvor Skriftformen er s i k-u a l t i, og paa Enköping-Stenen (Liljegren Nr. 714), hvor Ordet skrives s i k : u a l t i (verificeret og velvilligst meddelt mig af Prof. v. Friesen).

Gyrd er et baade i Danmark og Sverrig oftere forekommende Navn (Wimmer, DRM. IV. p. XLVII) og er ogsaa i Vestnordisk ret udbredt (se E. H. Lind, Norsk-isländska dopnamn, p. 431).

skriften bruges til yderligere at fremhæve den mindre ansete broders høje byrd, men også derved, at Sigvaldes broder bærer navnet Gyrd; thi vistnok kender vi ikke fra historien en *broder* til Sigvalde Jarl med dette navn, men vi træffer netop Gyrðr, der jo ingenlunde hører til de hyppig forekommende navne, som navn i Sigvaldes nærmeste slægt. Således hed nemlig en *søn* af Sigvalde ..« (p. 148).

Det er ikke nødvendigt at komme ind paa den islandske Traditions større eller mindre historiske Sikkerhed; vi kan godt med Wimmer gaa ud fra som givet, at Sigvalde Jarl omkr. Aar 1000 var Høvding paa Jomsborg, og at han havde en Søn som hed Gyrd; men selv dette forudsat, mangler jo ethvert virkeligt Holdepunkt for, at Jomsborgs Sigvalde Jarl er identisk med Sjællestenens Høvding. Hvis de Høvdingenavne, der nævnes paa de danske Runestene, i Almindelighed var bevaret i den danske eller vestnordiske Tradition, saa kunde man maaske sige, at Sandsynligheden talte for, at ogsaa Sjælle-Stenens Sigvalde maatte være gaaet over i Historien. Men Forholdet er lige det omvendte: af hele den Række af Høvdinge, der nævnes paa de danske Runestene, findes ikke Navnet paa én eneste bevaret i den senere historiske Overlevering. Alle som en er de forsvundne fra Middelalderens Beretninger. Under disse Forhold er det uholdbart, naar man træffer Navnet Sigvalde paa en jydsk Runesten, og om denne Sigvalde ikke ved andet, end at han havde en Broder, der hed Gyrd, da at identificere ham med en i sen islandsk Tradition nævnt Høvding fra Jomsborg med den Begrundelse, at denne Høvding ifølge Traditionen havde en Søn, som hed Gyrd.

Wimmer har imidlertid ét Bevis, som ingen tidligere Forsker har benyttet. Medens ogsaa P. G. Thorsen i Heltens Fornavn Gyrd havde fundet en Støtte for at henføre ham til Jomsborghøvdingen Sigvalde, saa siger *Tilnavnet*, som Thorsen efter Magnus Petersens Tegning gengiver l a f i, ham intet. Men Wimmer, der læser Navnet l a g a, som han tolker »den lange«, finder heri en Bekræftelse paa Gyrds Slægtskab med Sigvalde Jarl. Han skriver:

»Ogsaa tilnavnet »den lange«, som Gyrd bærer i indskriften, minder om et lignende velbekendt tilnavn i Sigvaldes slægt, idet hans broder Torkel kaldtes »den høje««.

Dette uddybes nærmere som følger:

»I Jómsvíkinga saga hedder det om Sigvalde, at »han var høj af vækst«, men om broderen Torkel, at »han var den højeste af alle mænd«. Den høje vækst synes således at have udmærket slægten«.

Imidlertid kan l a g a jo tolkes ikke blot som *langa* (af *langr)* »den lange«, men ogsaa som *lága* (af *lágr)* »den lave«. Dog kommer Wimmer behændigt over denne Vanskelighed: »Eller« — slutter han — »skulde indskriftens l a g a betegne *lága,* og skulde Gyrd netop have fået dette tilnavn på grund af sin lidenhed i sammenligning med brødrene?«

Saaledes er Texten lige beviskraftig i begge Tilfælde. Kun paa et enkelt Punkt mener Wimmer, der kan rejses Tvivl:

»Imod den antagelse, at Sjælle-stenen har bevaret navnet på en ellers ubekendt broder til Sigvalde jarl, vil man mulig indvende, at det er usandsynligt, at Gyrd, hvis han virkelig hørte til Sigvalde jarls berømte slægt, skulde optræde som »mand« hos Frøsten.

Nogen særlig vægt vil der dog ikke kunne tillægges denne indvending«. Thi »Forholdet mellem Sjælle-stenens Frøsten og hans »mand« Gyrd må have været væsentlig det samme som mellem Danevirke-stenens kong Sven og hans »hjemfælle« Skarde«.

Det er mærkeligt, at Wimmer slaar sig til Ro med denne rent formelle Lighed. Paa Danevirkestenen staar der, at »Sven Konge satte Sten efter Skarde sin Hjemfælle«. Skarde var altsaa *Kongens* Hirdmand, hvilket dog alle Dage har været en fornemmere Stilling end at være en almindelig Høvdings »Mand«; men dertil kommer, at Historien jo aldeles intet melder om, at Danevirkestenens Skarde *var* af mægtig Høvdingeslægt. Der er da i Virkeligheden ikke mindste Støtte for Gyrds fornemme Byrd at hente fra Danevirkestenen. Men Sammenligningen er ikke uden Værdi. Vi lærer nemlig her, hvad Benævnelsen var for en Hirdmand, og det var ikke *mannr,* men *hémþegi,* »den der modtager Hjem hos en, hører til ens Hird«. Dette Ord findes ikke blot paa Danevirkestenen, men overalt hvor der paa danske Runestene er Tale om en Fyrstes eller Høvdings Hirdmand. Saaledes paa Sjøringstenen i Nordjylland, som Aase satte ef-

ter sin Husbonde Ømunde, Finnulvs Hirdmand (h i m þ i k i : f i n u l f s), paa Hedeby-Stenen i Sønderjylland, som Torlv, Svens Hirdmand (h i m þ i g i × s u i n s) rejste efter sin Fælle, og paa Hällestadstenene i Skaane, den ene rejst af Asgøt efter Ærre, Tokes Hirdmand (h i m : þ i k i : t u k a), den anden rejst af Asbjørn, der selv kalder sig h i m : þ a k i : t u k a.

Medens saaledes *hēmþegi* i hele Landet er Betegnelsen for »Hirdmand«, bruges Ordet »Mand«, *mannr*, der findes paa mangfoldige danske Runestene, intetsteds om Hirdmand, men uden Undtagelse om Mand i Almindelighed eller Menneske (»han var bedst af Mænd«, »han var en veltalende Mand«, »den Mand skal sone, som bryder« osv. osv.). Dette Forhold har ogsaa gjort baade Filologer og Historikere betænkelige ved Wimmers Tolkning,[11] uden at dog nogen mig bekendt har foreslaaet en Forklaring paa eller Ændring af denne. Vanskeligheden løses imidlertid saa at sige af sig selv ved en uhildet Iagttagelse af selve Indskriften.

II

I Maj 1926 undersøgte jeg første Gang Sjælle-Stenen sammen med Historikeren Niels Møller, i August 1927 undersøgte jeg Stenen anden Gang sammen med den unge Runolog Erik Moltke. Jeg havde i Forvejen underkastet hvad der fandtes af Tegninger og Papaftryk i Wimmers Samling et nøje Gennemsyn, saa jeg vidste, hvor man skulde have sin Opmærksomhed henvendt. Begge Undersøgelser gav paa alle Punkter samme Resultater. Der var mellem mine Ledsagere og mig ingen Divergens

[11]) Jeg kan nævne, at bl. andre den ypperste Kender af Vikingetiden, Professor Johs. Steenstrup har været opmærksom paa Wimmers uhistoriske Tolkning. I et Brev ($^{8}/_{10}$ 1926) skriver han herom: »Jeg vilde ønske, at De kunde finde en bedre Læsning eller Tolkning af Sjelle-stenen, thi jeg kan ikke gaa ind paa, at en Runesten kan opfatte »en Mand« paa lensretlig Maade som Tjenestemand. I hele den norsk-islandske Litteratur har *maðr* ikke denne Betydning, ikke heller paa svenske Runesten, i Dansk ikke heller førend i det 13. Aarh.«

i Opfattelsen, og de Resultater, jeg naaede til, bekræftedes i et og alt ved ny Undersøgelse af Wimmers fortræffelige Aftryk.

Linje 1 giver, bortset fra Nr. 29 (u), ikke Anledning til Tvivl:

: f r a y s t a i n : s a t i : s t a i n : þ e n s i : u f t :
1 5 10 15 20 25 30

Læsningen af Linje 2 er ligeledes utvivlsom:

g y r þ : l a g s : m a n : s i n : b r u þ u r : s i g
1 5 10 15 20 25

Denne Læsning er jo imidlertid paa et væsentligt Punkt afvigende fra Wimmers. Rune Nr. 9 læser Wimmer *a*, medens her staar en utvetydig *s*-Rune (se Fotografiet af W.s Papaftryk[12], Fig. 5). Ved denne Læsning forsvinder alle Tolkningsvanskeligheder; Sætningen lyder da:

»Frøsten satte denne Sten efter Gyrd sin Lagsmand«

lagsmann er jo et over hele Norden almindeligt Ord for den, man er i »Lag« med, ens Fælle, Kammerat; det svarer i Be-

[12]) Naar jeg her benytter Fotografier af Wimmers Papaftryk, ikke Fotografier af selve Stenen, skyldes dette, at Papaftrykkene paa anden Maade end Stenen kan vendes og drejes, saa Lyset falder saa gunstigt som muligt for Fotograferingen, men desuden har Wimmers Aftryk den overordentlige Fordel, at de udgør selve det Materiale, han har arbejdet med. Medens mine egne Aftryk kunde være paavirket af min Opfattelse, er Wimmers Aftryk jo fri for enhver Indflydelse fra min Side. — (At Aftryk kan være subjektivt bestemte, skyldes, at man vilkaarligt eller uvilkaarligt banker Pappet ind dér, hvor man mener, der findes en Stav, for at faa denne til at træde tydeligt frem. En udmærket Musæumsmand, der lærte mig at tage Papaftryk, sagde som en Selvfølge: »et virkelig godt Aftryk kan man jo først tage, naar man véd, hvad der skal staa paa Stenen«. Hertil svarer en Bemærkning af Wimmer i hans Runeværk. Talen er om Gunderupstenen I. Det hedder her om Aftrykkene af den meget utydelige sidste Linje: »særlig paa de aftryk, der blev tagne ved min sidste undersøgelse, *efter at jeg var kommen til fuldstændig klarhed med hensyn til alle tvivlsomme steder i indskriften*, træder runerne saa klart frem også i den sidste linje, at man ikke på et eneste sted kan være i tvivl om den rette læsning«. DRM. II. p. 18, Fodn.).

Fig. 5.
Linje 2: g y r þ : l a g s : m
· Uretoucheret Fotografi af Wimmers Papaftryk (Coll. Wimm.).

Fig. 6.
Linje 4: t u e k i a : a :
Uretoucheret Fotografi af Wimmers Papaftryk (Coll. Wimm.).

tydning og Brug til *félagi*. Skilletegnet paa Sjællestenen mellem første og andet Led af Sammensætningen har mange Paralleller i vore Runeindskrifter (jfr. h i m þ i k i, Sjøring, h i m þ i g i, Hedeby, v. S. a. h i m : þ i k i, h i m : þ a k i, Hällestad, ovf. p. 97). Iøvrigt maa Skilletegnets ganske usædvanlige Anbringelse — over Bistaven i s i Stedet for efter denne — vistnok (som Prof. v. Friesen har gjort mig opmærksom paa) forklares ved, at det er tilføjet efter, at hele Ordet var indhugget. Ordet m a n paa Sjælle-Stenen er altsaa 2. Led af lagsman, og er da saa lidt her som paa nogen anden Runesten brugt i Betydning »Hirdmand«. Frøsten har ikke sat Stenen over sin »Mand« Gyrd den lange (ell. Gyrd den korte); men simpelt hen over *Gyrd, sin Kammerat*.

Tilbage bliver Spørgsmaalet om, hvorledes Wimmer kan have læst en s-Rune som a. Herpaa giver hverken selve Stenen eller Papaftrykkene nogen Forklaring. Saavel de to lodrette Stave som Tværstaven er utvivlsomme, og hele Formen af s med den meget spidse Vinkel mellem Tværstaven og den lodrette Stav til højre, hvorved denne sidste faar en skraa Hældning, svarer saa nøje til den følgende s-Rune (i s i n), at de to Runer kunde være kalkerede over hinanden.[18] Af de mange Filologer, jeg efterhaanden har bedt læse Stedet paa Papaftrykket, har da heller ikke nogen været i Tvivl om, at her stod s.

Forklaring til Wimmers Fejllæsning finder jeg paa Magnus Petersens Tegninger. Som det ses af disse (Fig. 2—3), har han ved sit første Besøg kun opfattet øverste Del af s, medens Stenen nedenunder er betegnet som stærkt læderet; dog har han nede ved Rammestregen givet en Ansats til en Stav, hvorfor Thorsen har opfattet Runen som *i*. Ved Besøget med Wimmer har i-Runen faaet fast Form; Læderingen er nu saa godt som udslettet. Wimmer har naturligvis indset, at en Akkusativ-Form

[18]) Paa Wimmers endelige Tegning (Fig. 4) er denne Ejendommelighed udvisket, hvorimod den tydelig ses paa Magnus Petersens Originaltegning (Fig. 3). I det hele er desværre Optrækningerne paa de endelige Tegninger gjort med nogen Unænsomhed, saa Runerne ofte træder altfor kraftigt og for regelmæssigt frem, og Stenens Karakter som Helhed derved forvanskes.

g y r þ l a g i var umulig og retter derfor denne til g y r þ l a g a (se Fig. 4). Som Fotografiet (Fig. 5) viser, findes der ingen Antydning af en a-Bistav til venstre for Hovedstaven og ingen Antydning af en fortsat Stav nedenfor s-Vinklen; alligevel staar begge Dele tydeligt paa den endelige af Wimmer dirigerede Tegning. Jeg skal ikke her komme ind paa psykologiske Betragtninger, idet jeg derom henviser til min Fremstilling i »Wimmers Landmandsstene« (Dansk Sprog, 1927); men fortsat Syslen med Wimmers Læsninger og Tolkninger har ført mig til den Anskuelse, at Wimmers Læsninger i mange Tilfælde ikke skyldes exakt Iagttagelse, men spekulativ Konstruktion. Sjælle-stenen afgiver endnu et Par karakteristiske Vidnesbyrd herom.

Linje 3. Begyndelsen af Linjen, u a l t a :, er meget afslidt, men maa dog siges med Sikkerhed at kunne rekonstrueres. Hele Resten af Linjen er derimod saa afslidt, at jeg efter mine to Undersøgelser af Stenen ikke vover at fastslaa en eneste Rune som sikker. Ligesaa medtaget er Begyndelsen af Linje 4, medens dennes Slutning er utvivlsom; her staar : t u e k (ell. g) i a : a :[14]

Læsningen t u e k i a (t u e g i a) stemmer overens med Magnus Petersens Tegning hos Thorsen (Fig. 2) og med hans af Wimmer reviderede Tegning 1877 (Fig. 3), hvorimod den afviger fra den af Wimmer endelig dirigerede Tegning i DRM (Fig. 4), der har t r e k i a. At der paa Stenen staar u ikke r, er

[14]) Hvorvidt det er muligt at naa til et Resultat m. H. t. Læsningen af Stykket mellem u a l t a: og :t u e k i a tør jeg ikke afgøre. Enhver Runolog, der ser Wimmers endelige Tegning, vil vistnok mene, at det dog er værd at prøve Lykken. I denne Forbindelse er det ikke uden Interesse, hvad Wimmer skriver om sine gentagne Forsøg. Efter for tredje Gang at have undersøgt Sjælle-Stenen meddeler han: »hver gang jeg har haft lejlighed til at betragte stenen, har det stået for mig som en mulighed, at jeg såfremt jeg havde kunnet undersøge den under lige så heldige forhold som forskellige andre stærkt udviskede indskrifter .. vilde have været istand til at tyde flere af de udslidte runer .. Sikker herpå er jeg dog ingenlunde.« (DRM. IV. p. LXXXVI). Det er tvivlsomt, om man — selv under de gunstigste Belysningsforhold — kan komme Indskriftens Læsning nærmere, men saa meget er bevaret, at man vanskeligt kan falde til Ro ved det nuværende magre Resultat.

uden for Tvivl (se Fotografiet af Wimmers Papaftryk, Fig. 6); det Knæk, der findes paa u-Runens Bistav, skyldes formentlig en Haardhed i Stenen, sikkert er det i hvert Fald, at Runeristeren intet som helst Tilløb har gjort til Indbøjning paa en r-Bistav; at læse u-Runen i t u e k i a som r er derfor uforsvarligt og uforklarligt, naar Formen paa Stenen eller Papaftrykket lægges til Grund for Læsningen; derimod er Læsningen jo fuldt forsvarlig, naar den af Wimmer dirigerede Tegning danner Grundlaget.[15]

Atter her, som ved Wimmers Læsning af l a g a for l a g s, spørger man med Undren om Fejlens Aarsag; og denne lader sig vistnok paavise.

At Wimmer oprindelig har læst t u e k i a, viser Originaltegningen 1877; dette t u e k i a har han efter al Rimelighed (ligesom Thorsen) opfattet som Gen. t w æ g g j a af Talordet »to«. Men dette Ord har ikke kunnet indpasses i den øvrige Indskrift, medens en Læsning t r e k i a = *drængja* let lod sig tolke, idet Sætningen da naturligt kunde udfyldes »(han var den gæveste i Kampen) af *de tapre Mænd* paa Vishede«.

Man kan imidlertid ogsaa uden Voldtagen af u-Runen faa god Mening i Indskriften. Opfatter man nemlig t u e k i a ikke som Talordet *tvæggja,* men som Bøjningsform af Mandsnavnet *Twæggi,* udfyldes Indskriften med største Lethed, f. Ex. »han var faret vestpaa, men døde i Tvægges Følge paa ..hede« eller »men han var den ypperste i Tvægges Kamp paa ..hede«

[15]) Ændringen fra Originaltegningens utvivlsomme ᚢ, u, til den endelige Tegnings ᚱ, r, lader sig efterfølge i Korrekturaftrykkene i Coll. Wimm. Som Forsvar for Læsningen ᚱ skriver Wimmer (p. 144): »Den følgende rune er et sikkert ᚱ, ikke ᚢ, som Thorsen læser; dens form (NB.: paa Wimmers dirigerede Tegning) adskiller sig nemlig meget bestemt fra ᚢ-runerne i indskriften, men fjærner sig ikke mere fra ᚱ-Runen i f r a y s t a i n osv., end vi også træffer i andre indskrifter«. Den sidste Sætning er uklar. Hvad det kommer an paa, er jo ikke, hvorledes r-Formerne er i andre Indskrifter, men hvorledes de er paa Sjælle-Stenen, og her har de ikke mindste Lighed med ᚢ-Runen i t u e k i a (se ᚱ i f r a y s t a i n, g y r þ, b r u þ u r), medens dennes Afvigelse fra Stenens øvrige ᚢ-Runer forklares ved det (konvexe) Knæk, som rimeligvis Stenens Haardhed det paagældende Sted har foranlediget.

ell. lign.[16] Navnet *Twæggi* kendes fra Vestnordisk kun som Odinsbetegnelse, men i Olddansk findes Twæggi som Høvdingenavn paa en anden midtjydsk Runesten *Bjærregrav-Stenen I.* Dette synes mig i høj Grad at bekræfte Rigtigheden af den her foreslaaede Tolkning.

Til Sammenligning mellem de to Indskrifter hidsættes her Bjærregrav-Stenen. Toppen er afslaaet; men det er muligt at give en lempelig Rekonstruktion af Indskriften, som jeg formoder har haft følgende Form:

1 **t u f a : r i s [þ i] : s t i n : þ a n i : a u f t i ʀ : t u m [a]**

2 **u a r : s [i n : m i u k : k u þ] a n : þ i k n : s a ʀ : u i [s t r : i]**

3 **[l i þ i : f] u r : t u i k a : h i n**

4 **[ ]**

»Tove rejste denne Sten efter Tomme sin Husbonde, en velbyrdig Thegn. Han fór vestpaa i Tvægges Skare, den ..«.

Adjektivet i Linje 4 kan enten henføres til *saʀ* som Udsagn om Tomme: »han — den djærve ell. lign. — fór vestpaa osv.« eller til Tvægge: »i Tvægge den mægtiges (ell. lign.) Følge.«[17]

Wimmer sætter baade Bjærregrav- og Sjælle-Stenen til Begyndelsen af 11. Aarh. Jeg tror ikke, der er noget Holdepunkt for denne Datering saa lidt som for Stenenes Samtidighed, naar denne som hos Wimmer baseres paa Rune-Formerne; men med en rummeligere — og det kan nok tilføjes: rimeligere — Datering vil der næppe være noget i Vejen for at henføre de to Ind-

[16]) Naar jeg ikke giver Udfyldningen en præcisere Form og ikke gengiver den paa Olddansk, er det for at pointere dens foreløbige Karakter, idet jeg forbeholder mig endnu en Undersøgelse af Stenen, inden jeg fæstner mit Forslag til Rekonstruktion af den udviskede Del af Indskriften.

[17]) En hel anden og overordentlig kunstig Rekonstruktion giver Wimmer, idet han udfylder: s a ʀ : u i [r k a n] || [b r u þ] u r : t u i k a, »højtelsket af hende, Broder til Tvægge«, — med Indførelse af et Adjektiv *wirkan* (Nom. *wirkʀ*), der ikke vides at have existeret hverken i Dansk eller i Østnordisk i det hele taget, og med et Udsagn, der maa betegnes som ganske enestaaende i Runeindskrifter. — Jeg haaber iøvrigt i nær Fremtid at faa Lejlighed til at give en nærmere Redegørelse for dette og andre Rekonstruktionsforsøg.

skrifter til samme Tid, og i saa Fald taler Sandsynligheden for, at Vikingehøvdingen Tvægge, i hvis Skare Tomme drog paa Englandstogt (om mit Rekonstruktionsforsøg har truffet det rette), er den samme Høvding som den Tvægge, under hvem Sjællestenens Gyrd kæmpede. Vi vilde da i Sjælle- og Bjærregrav-Stenenes *Tvægge* have en Parallel til den svenske fra Runeindskrifter kendte Vikingehøvding *Fréger* og hans Skare. (At Genitivsformen af *Twæggi* paa Sjælle-Stenen har den ældre Form *Twæggja*, paa Bjærregrav-Stenen den yngre Form *Twægga*, modbeviser ikke Stenenes Samtidighed).

Tilbage har vi den korte 5. Linje, som Wimmer i 1877 og i 1892 læste:

(l) u i s : e þ i :
1 3

hvilket han — idet han opfattede den første Stav (Nr. 1) som Rammestreg — tolkede *Wéshédi* eller *Wíshédi.* Som det ses af Tegningerne, er Toppen af Runerne noget afslidt, hvad der gør Læsningen af Nr. 1 og 3 usikker, medens Læsningen af de øvrige Tegn er utvivlsom. Til de to tvivlsomme Runer giver Wimmer en udførlig Kommentar, der er af ikke ringe Interesse for Kendskabet til hans Forsknings Metode. Om hele Linjen hedder det:

»De små runer i denne linje .. som med toppene når helt ud til stenens kant, er vel noget udslidte og lidt beskadigede ved toppen, men må dog i det hele kaldes særdeles tydelige.«

Nr. 1 beskrives derefter som »en ret stav .. på hvilken der ikke findes spor af bistave«. Saa følger det sikre u og derefter »en ret stav .. hvis top er helt udvisket, hvorfor man måske kunde formode, at den oprindelig havde haft bistav eller bistave foroven .. Da der imidlertid ikke ses noget som helst spor af bistave, hvad der utvivlsomt vilde være tilfældet, hvis her havde stået m, t, l eller k, *kan runen kun læses* i« (DRM. I. p. 145).

Wimmer tilføjer: »Alt, hvad jeg her har meddelt .. blev slået fast allerede ved min første undersøgelse 1877. Den fornyede undersøgelse 1892 .. bekræftede kun rigtigheden af de tidligere iagttagelser« (smst.).

Saa følger Tolkningen: »i u i s : e þ i, styret af det foregående *a*, indeholder uden tvivl et stedsnavn, i hvilket sidste led svarer til oldnord. *heidr* »hede«, hvis *h* altså er bortfaldet som ofte i sammensætninger«. I en Note tilføjes det, at e þ i »formelt« ogsaa kunde være Dativ af *éð* »Landtange«, men paa Grund af Betydningen anser Wimmer dette »for højst usandsynligt« (p. 146).

Da Wimmer imidlertid ikke kan finde et rimeligt Stednavn: i u i s : e þ i, forekommer denne Læsning ham »i højeste grad betænkelig«, hvorfor han antager, »at det første *i* slet ikke skal opfattes som rune, men som rammestreg .. og at ordet altså skal læses u i s : e þ i ɔ: Vishede«. Wimmer skriver, at han ikke nærmere kan paavise Stedet, men at der jo meget godt i Egnen mellem Viborg og Sjælle kan have ligget en Hede med dette Navn. Dog er han opmærksom paa, at Stedet ikke behøver at søges i Jylland, men f. Ex. kan henvise til en Kampplads i England — i hvert Fald: »kan der vel næppe være tvivl om, at der har været tale om en kamp paa Vishede, i hvilken Gyrd er falden«.

Imidlertid hænder det, at Wimmer efter Udgivelsen 1895 af De historiske Mindesmærker kommer paa den Tanke, at hvis man opfattede Rune Nr. 3 i sidste Linje som *m*, kunde Linjen læses og tolkes i u m s : e þ i = *Jóms-éði*, altsaa den Ed, den Landtange, hvorpaa Jomsborg laa. Et Besøg i Sjælle bekræfter denne rent konstruktive Læsning, der er i skarp Strid med hans egne Iagttagelser og Slutninger 1877 og 1895. Medens det dengang, d. v. s. i 1. Bind af Runeværket hed om Rune Nr. 3, at den »kun kan læses *i*«, hedder det nu i Tillægget i 4. Bind (1908): »Ved et nyt besøg i Sjælle nogen tid efter udgivelsen af »De historiske runemindesmærker« blev det mig klart, at staven mellem u og s i linjen til venstre virkelig var nederste del af hovedstaven i en *m*-rune med små bistave«. Og Wimmer tilføjer: *»hvad jeg allerede havde tænkt mig ved mine tidligere undersøgelser«*.!

En meget indgaaende Undersøgelse af det paagældende Sted paa Stenen har bibragt mig den bestemte Opfattelse, at Wimmer havde Ret, da han i 1895 skrev, at der »ikke ses noget som helst spor af bistave«, og at Resultatet af hans senere Undersøgelse her som oftere skyldes hans Imaginationsevne. Da han

ikke har meddelt en ny Tegning i Tillægget, er det ikke muligt at vide, hvor han har tænkt sig Bistavene.

Naar Wimmer slutter sin Redegørelse i Tillægget med, at Tolkningen af sidste Linje som *Jómséði* giver »et nyt og afgørende bevis« for, at Indskriftens Sigvalde er identisk med Jomsvikingernes Sigvalde Jarl — hvad han i Indledningen (1908) til hele Værket tilspidser til: *»kort efter år 1000 møder vi på Sjællestenen Sigvalde jarls navn«* — maa dette Bevis da falde som uholdbart.

Men hvad *staar* der da i sidste Linje? — Ja, desværre, herpaa tør jeg ikke give Svar. Idet den aller øverste Del af Runerne er afslidt, kan efter mit Skøn den Mulighed ikke udelukkes, at Rune Nr. 1 og 3 har haft en Topbistav, altsaa har været l eller t; vi faar derved formelt følgende Muligheder:

Rune 1: *i*, *l* eller *t*,[18] Rune 2: *u*, Rune 3: *i*, *l*, eller *t*, Rune 4: *s*; da nu *u* foruden *o* og *u* ogsaa kan betegne *ø* og *y*, vil det ses, at Mulighedernes Antal om end begrænset, dog er stort; dertil kommer, at anden Del af Stednavnet kan være saavel Dativ af Ordet »Hede« som af Ordet »Ed« Landtange. De Forsøg, jeg har gjort paa at finde et hertil svarende kendt Stednavn i eller udenfor Danmark, har imidlertid ikke ført til noget tilfredsstillende Resultat, men da de Kilder, der har staaet til min Raadighed, har været mangelfulde, vilde jeg tro, at det maatte kunne lykkes nordiske eller engelske Stednavnforskere, der raader over et fuldstændigere Stof, at identificere det Sted, hvor — efter al Rimelighed — Stenen beretter, at Gyrd er faldet.

III.

De danske Runeindskrifter udgør jo Danmarks ældste skrevne Kilder til vort Lands og vort Sprogs Historie. Dette Faktum har, fra det systematiske Studium af dem begyndte for tre Aarhundreder siden med Ole Worms banebrydende Arbejder indtil den Dag i Dag, forlenet disse Sprogmonumenter med en historisk Nimbus, som har bevirket, at Forskerne i hvert Min-

[18]) Da Linjen ikke afsluttes med Rammestreg, kan man vist se bort fra den Mulighed, at den begynder med Rammestreg.

desmærke har søgt et Stykke Historie. Hver Runesten er ogsaa et historisk Vidne. Ingen Kendsgerning fra Historien er vel bedre dokumenteret end den, at Frøystæin rejste Mindesmærke i Nærheden af Sjælle over sin Kammerat Gyrd (der nok fandt Døden i en Kamp under Høvdingen Tvægges Førerskab). Eller at Toste og Hove og Frebjørn rejste den store Sten ved Aarhus efter deres Fælle Asser Saxe, en velbyrdig »Dreng«, som ejede Skib sammen med Vikingehøvdingen Arne. Eller at Aane rej-ste Runestenen ved Mejlby efter sin Søn Askel, der fandt Dø-den i Øresund under Høvdingen Tore. Eller at den mægtige skaan-ske Høvding Fader rejste det vældige Syv-Stens Monument ved Strø efter sin »Broder« Asser, som døde paa Vikingefærd nord-paa, og efter Vikingen Bjørn, som ejede Skib sammen med Høvdingen Kno. Over hele Danmarks gamle Rige har disse Min-desmærker, vel oftest lysende med røde Runer i den graa Gra-nit, og rejste paa grønklædte Høje eller paa Marker ved Alfar-vej, berettet for Samtid og Eftertid om den Dødes Daad. Men saa stærk har Beretningens Overherredømme over Dokumentet været helt ned i vor Tid, at først naar man kunde identificere Stenens Helt med et eller andet Navn fra en middelalderlig Be-retning, blev Stenen »historisk«. Og fra Ole Worm til Ludvig Wimmer blev derfor en saadan Identificering Granskningens Maal, til hvis Opnaaelse altfor ofte den nøgterne Iagttagelse maatte vige for sindrig Konstruktion. Herpaa afgiver Wimmers Tolkning af Sjælle-Stenen et typisk Exempel. Med ikke ringe Ret kunde man mod denne vende de Ord, hvormed Wimmer karakteriserer Ole Worms Tolkninger; de lyder:

»Worms behandling af runestenene viser, at hans gengivelse af indskrifterne i væsentlige punkter er helt urigtig; .. og at han føler en *særlig* tilfredsstillelse ved at kunne bringe de (ved urigtig læsning eller tolkning) på runestenene forekommende navne i forbindelse med kendte historiske personer eller begi-venheder« (Vore Runemindesmærker, p. 24).

Det vil blive vor Tids Opgave at frigøre os fra denne Afhæn-gighed af Traditionen og lade Dokumentet vederfares dets Ret.

HÆRVEJEN GENNEM JYLLAND

INTRODUKTION TIL DET JYDSKE VEJNETS HISTORIE

AF

HUGO MATTHIESSEN

DER fandtes fordum i Jyllands Indre en ældgammel Adelvej, som strakte sig gennem Halvøen fra Danevirke i Syd til Viborg i Nord og for en stor Del endnu den Dag i Dag er i Behold. Udslidt, skyet og øde ligger den nu hen, Studedrifterne, som i dens Forfaldstid vedblev at følge den i Aarhundreder, møder man ikke mere, og saa at sige i hele sin Udstrækning er Vejen forladt af Færdselen. Kun enkelte Strøg, som er gledne bort fra den oprindelige Sammenhæng og inddragne i det moderne Vejnet, lever endnu stadig i Trafiken.

Paa nogle Steder, hvor Aarhundreders Kultur har bearbejdet Terrainoverfladen, er Vejlinjen næsten sporløst forsvunden, men inde paa Hederne, hvor den har slidt sine Træk dybt gennem Lyngtæppet og Bakkernes bløde Sand, kæmper den endnu for sit Liv, og hvor der blot er det mindste, synlige Spor, ved Egnens Befolkning paafaldende god Besked om den. Med en mærkelig Trofasthed har man fra Slægt til Slægt bevaret Mindet om Halvøens gamle »Adelvej«, der selv i sin Fornedrelse, forhutlet, ufarbar og forsømt, omtales af Bønderne med Ærbødighed. *Oksevejen* hedder den som Regel Sønden for Kongeaaen, medens den Norden for dette Skel gaar under Navnet *»Studevejen«* eller *»gammel Viborgvej«*, og enhver som har haft Lejlighed til at færdes en Del paa de magre Hedeegne, hvor den fortrinsvis hører hjemme, vil som oftest have gjort den Erfaring, at den gamle, forladte Vej paa en næsten mystisk Maade lever i Folkefantasien som et mærkeligt, romantisk Minde.

Det turde vel derfor nok være Umagen værd at betragte denne Færdselslinje noget nærmere for om muligt i den at finde en Nøgle til Forstaaelse af det historiske Vejnets Udvikling.

Ethvert rationelt Studium af Middelalderens Forbindelser maa søge sit Udgangspunkt i de Vejmaal, som skiftede med de for-

skellige Perioder, og baade i Methode og Materiale afviger det væsenligt fra Paavisningen af Trafiklinjer fra forhistoriske Tider. Denne følger nemlig sine egne, klart formulerede Love. Landskab og Oldtidsfund danner Studiefeltet, indenfor hvilket man gennem Gravhøjenes milelange Rækker og stærke Opmarch ved Vadesteder og Aapassager søger at trække Linjerne op og fastlægge de Retninger, Færdselen for Aartusinder siden fulgte, ved i Terrainet at paapege Sporene af Bebyggelsen. Blottet for andre Hjælpemidler end Fundene og selve de jordfaste Fortidsminder savner man imidlertid her enhver Antydning af, hvorfor Færdselen tog netop dette Forløb, hvad Oltidsfolkene søgte ad disse formentlige, milelange Veje, hvis Maal fortaber sig i Mørke.

Studiet af den historiske Tidsalders Veje — særlig Middelalderens — vanskeliggøres i meget betydelig Grad ved Savnet af de haandgribelige Kendemærker, hvorved den forhistoriske Arkæolog finder Støtte; thi en gammel Vej er yderst karrig med Oplysninger om sig selv og røber ikke nærmere sin Alder. Aarhundreder gør ingen Forskel i dens Ydre, og kun i grove Træk vil man under Vurderingen af de forskellige Vejstrøg vel nok i Almindelighed kunne bruge den Hovedregel, at Færdselen i mere primitive Tider nødtes til at holde sig tæt op ad de store Vandskel. Udenfor disse har Landet uden Tvivl været vandfyldt i en Grad, man nu næppe mere kan tænke sig, og Færdselen foretrak derfor — saa vidt det lod sig gøre — at søge ind paa Siden af Vandskellet, hvor Aaløbene var i deres Vorden. Her var Overgangen lettest, og i ikke mindre Grad maatte det være Fortidens Mennesker magtpaaliggende at vige udenom de store, vildsomme Skovstrækninger, hvor farbare Veje var besværlige baade at bane og holde vedlige. Selv Mestre i Vejbygning som de gamle Romere valgte som Regel en milelang Omvej fremfor at føre en Færdselsaare ind igennem et udstrakt Skovomraade.[1]

I sig selv ligner alle gamle Veje imidlertid hinanden som det ene Hjulspor det andet, og ingen vil være i Stand til i dette ensstonede Materiale at finde Holdepunkter for en Datering eller

1) Hilaire Belloc: The road, p. 47—51.

adskille Hovedveje fra mindre betydende Færdselslinjer. Ikke des mindre har Historikeren, som giver sig i Lag med Opgaven, en meget væsentlig Fordel fremfor den forhistoriske Arkæolog, idet han stundom kan være saa heldig af det historiske Kildestof at fremdrage Støttepunkter af afgørende Betydning. Først og fremmest vil han for hvert enkelt Tidspunkts Vedkommende være i Stand til at opstille visse konkrete Spørgsmaal, som kan tjene som Udgangspunkt for Undersøgelsen og derved straks bringe denne ind i en Retning, som giver Haab om et Resultat.

Begynder man ved den »egentlige« historiske Periodes Begyndelse f. Eks. ved Slutningen af Vikingetiden eller den ældre Middelalder, maa man først gøre sig det klart, at det ikke kan nytte krampagtigt at klamre sig til de af Højrækker fra Sten- og Broncealderen markerede Veje og med Forbigaaelse af Tusinder af Aar forsøge at skabe en Kontinuitet, som næppe lader sig bringe tilveje. Griber man Sagen an paa denne Maade, vil man for det meste hurtigt køre fast.

Ganske vist — og deri ligger det farlige — hænder det mangen Gang, at en af talrige Oltidsminder dateret Vej endnu i vore Dage er i Brug, men selvom Færdselslinjens Ælde dermed synes givet, afgiver dette jo ingenlunde noget Bevis for dens Betydning for de skiftende Tider, — og naar man vil bygge Vejnettet op, gælder det netop i første Række at faa Tag i de Striber, hvor den store Trafik rykkede frem. Først naar Hovedlinjerne ligger klart, kan det maaske i næste Omgang blive muligt at indtegne de Vejgrene af anden og tredje Rang, som strakte sig ud over Landet. Historikeren maa tage fat saa at sige paa bar Bund og begynde med at spørge, hvordan Hovedfærdselen i den paagældende Periode kan tænkes at have gaaet — eller med andre Ord de store Kultur- og Trafikpunkters Beliggenhed i Forhold til hinanden.

Primitive Tiders Mennesker brugte — som en fransk Forfatter slaaende rigtigt har sagt[2] — Ordet »Vej« i samme Betydning som Oceanets Sømænd den Dag i Dag, nemlig til at betegne Steder man var vant til at passere for at drage fra et Punkt

[2]) Georges d'Avenel: L'évolution des moyens de transport, Paris 1919, 15 f.

til et andet. Selve Vejen blev til af sig selv, født af Færdselen under Fodgængernes Trin og Vognenes Hjul, paa samme Maade som en Sti lidt efter lidt trækker sin Linje over Terrainet.

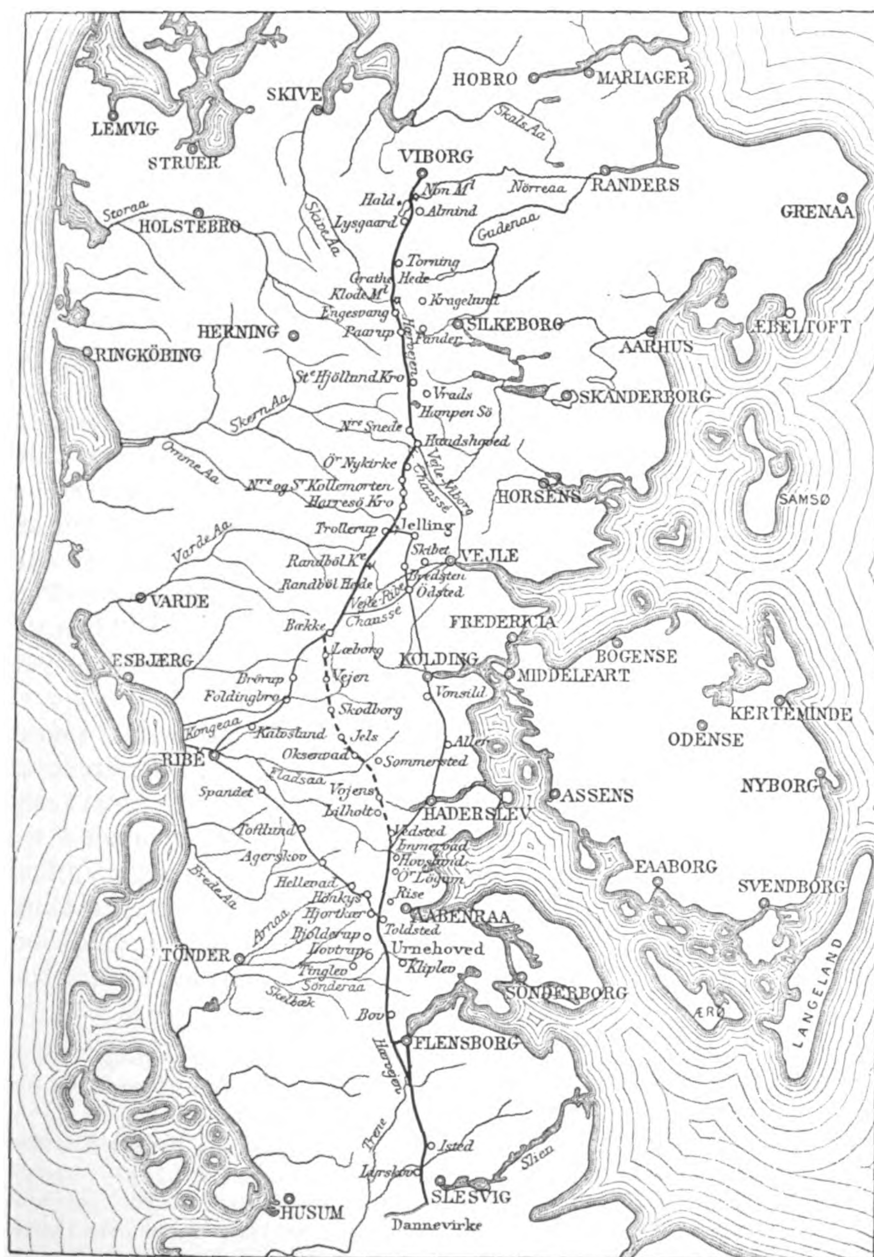
Mod Vikingetidens Slutning og ved den ældre Middelalders Begyndelse var der for Jyllands Vedkommende i alle Tilfælde 3—4 vigtige Brændpunkter, hvorom man med Vished ved, at de havde afgørende Betydning for Trafiken, nemlig Hedeby, Slesvig, Ribe, Viborg og antagelig Jelling, — og spørger man, hvor Datidens Hærveje gik, kan der ingen Tvivl være om, at de først og fremmest vedligeholdt den levende Samfærdsel mellem disse Maal.

Gennem »Kalegat« — Oldtidens »Vigledsdor« eller Kamphærens Port, den eneste oprindelige Gennemkørsel i Danevirkes Vold[3] — staar »Oksevejen« mod Syd i Forbindelse med de mægtige Vejrouter, som gennem Nordtyskland grenede sig ned imod Rhinen, Frankrig og Italien,[4] og Norden for det gamle Grænseskel begynder den Vest for Slesvig By over Lyrskov og Isted Hede sin Fremmarch op gennem Landet. Oprindelig gik den utvivlsomt — ligesom atter fra Frederik den Andens Dage — et Stykke Vesten for Flensborg,[5] og fra Bov drager den ærværdige Vej, der ved Bommerlund endnu ligger med sandede Hjulspor i en Bredde af over 20 Meter, mod Nord over Gejlaa og lader Kliplev ligge i et Par Kilometers Afstand paa højre Side. Ved Jennishøj Kro borer den sig ind mellem to anselige Jernaldersgravhøje, »Kong Hjarnes Høj«, og herfra styrer den i en Bue mod Nordvest for at komme om Udkanten af Urnehoveds store

3) Sophus Müller og Carl Neergaard: Danevirke, Nordiske Fortidsminder, I, 1890—1903, p. 213; Vilh. la Cour: Danevirke og Kampene paa vor Sydgrænse, Kbh. 1917, 45—48.

4) Hugo Matthiessen: Middelalderlige Byer, 1927, 23 f.

5) Efter Flensborgs Opkomst blev Vejen trukken ind til Byen. Fra Valdemarstofte drog den som »Krumme Vej« over Nyhus ind til Flensborg Nørreport, og fra Rødeport højede den atter i en Bue mod Sydvest til det gamle Hærstræde. Da de dybe Hulveje og Byens lave Beliggenhed besværliggjorde Trafiken, udlagde Frederik II 1582 den direkte Linje fra Valdemarstofte til Jarplundgaard som »Kongevej«, saaledes at Flensborg skiltes fra den store Landevej (»Die Heimat«, 3. Jahrg., 1893, 195; Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, 49. B., 125.).

LEMVIG
STRUER
SKIVE
HOBRO
MARIAGER
Skals Aa
VIBORG
RANDERS
Nörreaa
GRENAA
Hald
Almind
Storaa
HOLSTEBRO
Lysgaard
Gudenaa
Torning
Grathe Hede
Klode Mᵗ
Kragelund
Engesvang
SILKEBORG
HERNING
Paarup
Funder
AARHUS
ÆBELTOFT
RINGKÖBING
Sᵗ Hjölland Kro
Vrads
SKANDERBORG
Hampen Sö
Skern Aa
Nʳᵉ Snede
Haandshoved
Omme Aa
Ör Nykirke
Vejle Viborg Chaussé
Nʳᵉ og Sᵗ Kollemorten
Harresö Kro
HORSENS
SAMSØ
Trollerup
Jelling
Skibet
VEJLE
Varde Aa
Randböl Kʳᵒ
Randböl Hede
Bredsten
Ödsted
VARDE
Vejle-Ribe Chaussé
FREDERICIA
Bække
Læborg
KOLDING
BOGENSE
ESBJÆRG
MIDDELFART
Brörup
Vejen
Foldingbro
Vonsild
Skodborg
KERTEMINDE
ODENSE
Kongeaa
Jels
Aller
Oksenvad
Sommersted
RIBE
Fladsaa
Vojens
ASSENS
NYBORG
Spandet
Lilholt
HADERSLEV
Toftlund
Vedsted
Hovslund
Agerskov
Ör Lögum
EAABORG
SVENDBORG
Hellevad
Bredeaa
Rise
Hönkys
Hjortkær
AABENRAA
Arnaa
Bjolderup
Toldsted
Urnehoved
TÖNDER
Hovtrup
Tinglev
Sönderaa
Skelbæk
SÖNDERBORG
ÆRØ
LANGELAND
Bov
FLENSBORG
Hærvejen
Trene
Isted
Lyrskov
Slien
SLESVIG
HUSUM
Dannevirke

Skovbakke, der fra Østlandets Højder skyder som et Forbjerg ud i den vidtstrakte Slette. Paa den tungt lerede Bakke er »Aielvejen« — »Hvornhøj Stenvaes« som den her kaldes — fra gammel Tid befæstet med Brolægning af Kampesten i 3 Lag under hinanden, og her fra Højdedraget i Brynet af Skovene, hvor Sønderjyllands Hovedtingsted fandtes, føres Færdselen atter mod Nordvest ned ad Bakkehældet ad Toldsted til.[6]

Ligesom Vejen fortsætter sin Vandring inde i Landet uberørt af Købstæderne, som først senere groede op, drager den ogsaa som Regel Bondebyerne forbi; paa sin Færd over det ensomme, aabne, kun svagt bølgende Landskab passerer den saaledes Vest forbi Rise og Øster Løgum. Endnu i det 17. Aarhundrede kaldtes de Marker og Hedelodder, som begrænsede den i et Bælte paa begge Sider, »Hærvejsagrene«.[7] En et Par Kilometer lang Grav, som mod Øst og Vest fortaber sig i Engdrag og Moser, danner en Vejspærring Sønden for Ø. Løgum,[8] indtil 1864 stod Hovslund Runestenen[9] paa sin gamle Plads i det vestre Stendige et Stykke Sønden for Immervad Bro, hvor Rudbækken flyder, og hinsides detteVandløb forsvinder Vejlinjen næsten sporløst.

Der kan dog næppe være Tvivl om, at den har fortsat i nordvestlig Retning; thi endnu ved Midten af 17. Aarhundrede aftegner Johannes Meier en Forbindelse, som under Navn af »rette Hærvej« drejer fra Immervad mod venstre ind gennem Øster Vedsted Sogn,[10] og over Vojens maa denne oprindelige Vejlinje være gaaet mod Sommersted for at passere Aaløbet ved Oksevad og i et kraftigt Sving mod Nordvest over Jels og Skodborg undgaa Tykningerne af den uvejsomme Farrisskov, der laa som

[6]) I. N. Schmidt: Urnehoved Egnen, Antiquarisk Tidsskrift 1849—51, 47—57, samt Kortet. Jfr. Thiele: Danmarks Folkesagn, I, 180.

[7]) Johannes Meiers Specialkort 1641 over Aabenraa Amt (Rigsarkivet).

[8]) Jfr. Johs. Meiers Specialkort over Lunderup By; Udtog af Pastor Kjers Indberetn. om Oldsager i Ø. Løgum Sogn, Antiquariske Annaler, I, 1812, 329, samt Tab. V; Graven findes endnu delvis bevaret.

[9]) Wimmer: De danske Runemindesmærker, II, 307 ff.

[10]) Dankwerths Neue Landesbeschreibung, 1652, Kortet over Haderslev Amts østre Del.

en vældig Spærring i det nordøstlige Hjørne mellem Nørre- og Sønderjylland. Ved den gamle Kongeborg Skodborghus har man forceret Overgangen over Skodborg Aa og i lige Linje styret mod Nord over Vejen og Læborg Bakke.[11]

Sønden for Bække bøjer Hærvejen i en Bue ind over Vandskellet mellem Gispelmose og Gjesten Kær, opslugt af den moderne Chaussé mellem Ribe og Vejle, men hvor denne drejer af ved Margrethenborg, fortsætter den gamle Route lige mod Nord ind over Randbøl Hede. Fulgt af Gravhøje, slidt gennem Lyngen i talrige, lysende Hjulspor arbejder den sig møjsommeligt frem i Sandet gennem det øde, vidtstrakte Landskab med Kurs imod Randbøl Kirke og de stolte Grupper af Høje, som samler sig tæt omkring den.[12]

Om Hærvejen direkte har været ført ind til Jelling, kan man nu ikke have nogen Mening om, men saa langt man kan følge den tilbage i Tiden, har den i en Afstand af ca. 1 Fjerdingvej fortsat sin Fremrykning mod Nord Vest for det gamle Kongesæde. Nordvest for dette skærer den Vejle-Brande-Herning Chausséen ved Harresø Kro, hvorfra den i sin forfaldne, forhutlede Tilstand drager videre op over Kollemorten mod Øster Nykirke. Det saakaldte »Margrethedige« ligger her som en Vejspærring mellem Bakkedragene,[13] og tæt Norden herfor søger Vejen gennem forkrøblet Egepur og Lyngskrænter ned i den dybe Dal ved Tinnet, »hvor de tvende navnkundige Strømme ippes, som kaldes Guden Aa og Skjern Aa«.[14] Her ved Nørrejyllands største Vandskel, hvor Aaløbene fødes ved Foden af Lyngbakkerne med faa Hundrede Alens Afstand for at glide mod Øst og mod Vest, har Vejen valgt at passere Skjernaaens spæde Kilder, og et Par Kilometer længere fremme opsluges den ved Hundshoved af den moderne Chaussé fra Vejle til Viborg,

[11]) I. N. Schmidt: Slesvigs Land og Folk, Aabenraa 1852, 164; Marius Kristensen: Grænser og Grænseveje, Fra Ribe Amt, V, 284 ff.

[12]) Jacob Alsted: Valdemars Vej, Vejle Amts Aarb. 1912, 172 ff.

[13]) Vejle Amts Aarbog 1927, 139 ff.

[14]) Indberetn. til O. Worm 1638, Danske Saml., 2. R., IV, 64; jfr. Orion, hist. geogr. Maanedsskrift, I, 1839, 262; Orion, hist. Quartalsskrift, II, 1851, 70; I. N. Wilse: Reise-Iagttagelser i nogle af de nordiske Lande, V, Kbh. 1798, p. 138 f.

der i den gamle Hærvejs Linje fører videre over Nørre Snede, Paarup, Engesvang, Klodemølle, Grathehede, Knudstrup, Hvam, Østen om Hald Sø, gennem Passet ved Non Mølle mellem denne og Vedsø — og endelig ad Sct. Mikkels Port holder sit Indtog i Viborg, Nørrejyllands vigtigste By.[15]

Det er ikke her Stedet i Detailler at gøre Rede for Vejens Forløb — en Opgave jeg haaber at kunne tage op ved en anden Lejlighed — men kun i de store Træk fastslaa, at der fra gammel Tid findes en baade i Terrain og Tradition delvis bevaret direkte Færdselsaare, som paa langs gennem Jyllands Indre knyttede Slesvig og Viborg sammen.

Vejflugten er i alle Tilfælde uomtvistelig, men ligesom man Gang paa Gang paa de udyrkede, lynggroede Flader vil se Hjulsporene mangedoblede i brede Rækker, maa Routen i sine ældste Dage tænkes som en Færdselsstribe i Lighed med Skibenes Kurs over Havene, et System af Parallelveje, som tæt Side om Side brød fremad med bred Front i samme Retning og mod samme Maal.

Langs den store Hærvej gennem Jylland hæver 3 anselige Bakkeknuder sig dominerende i Landskabet, kronede af Kirker — Nørre Snede, Øster Nykirke og Læborg — som syner i Miles Omkreds. Folkesagnet fortæller om de to sidstnævnte af disse, at de i gamle Dage brugtes som Sømærker,[16] og selv om Forhol-

15) Nord for Paarup gaar Vejen mod det store Vandskel mellem Funder og Karup Aa, og antagelig har den i den ældste Tid passeret den første af disse Aaer, Østen om Bølling Sø ind over Kragelund, for ved Grathehede atter at falde sammen med den senere Vejlinje; thi den vestlige, nuværende Passage over Engesvang og Klodemølle maa i disse Tider have været upassabel. Endnu mod Slutningen af 18. Aarh. siges det: »ogsaa er Jorden mellem Engesvang og Klodemølle gyngende, og Hestens Trav giver der en huul Lyd, hvilket er Tegn til vandrig Bund.« (I. N. Wilse: Reise-Iagttagelser, V. B. (1798), p. 144). Endnu paa Kong Hans' Tid har Vejen muligvis ført over Kragelund i Hids Herred, idet der paa hans Rejse fra og til Viborg 1487 og 1506 nævnes Udgifter her. (Danske Magasin, 4. R., I, 90, 4. R., II, 278 f.). I alle Fald ligger Vejlinjen over Engesvang imidlertid fast fra det 16. Aarhundrede, da Passagen her Gang paa Gang nævnes.

16) Vejle Amts Aarbøger 1925, 146 f.

dene naturligvis udelukker, at disse Indlandskirker nogensinde har kunnet øjnes fra Havet, er denne Oplysning dog af en vis Interesse; thi lysende som de laa i Landskabet, kan disse højtliggende Kirker ved den store Landevej særdeles godt tænkes at have spillet en lignende Rolle. For de Vejfarende, som færdedes her i Sandflugt, Mørke eller Sne, kunde de — naar alle Spor slettedes ud — tjene som faste Mærker, efter hvilke man kunde styre.

Liggende i Nærheden af Halvøens store Vandskel og udstyret med alle de for en gammel Vej karakteristiske Træk søger Hærvejen frem i Skellet mellem Østjyllands Skovbakker og Midtlandets Ørkenflader og undgaar omhyggeligt — hvor det er muligt — de store Højder, Mosedragene og Aaløbene. Nu om Dage hører den hjemme paa magre og tyndt befolkede Egne, som for et Par Aarhundreder siden paa mange Strøg laa hen i et fuldkomment Øde, men Gravhøjenes Mængde fortæller om Bebyggelse for Aartusinder siden, og endnu i den ældre Middelalder rørte der sig Liv paa Strækninger, som siden erobredes helt af Ensomheden. De mange forladte Kirker og nedlagte Sogne, som grupperer sig om dens mest mennesketomme Strøg, taler tydeligt nok om, at der ogsaa i den ældre Middelalder har boet Mennesker paa de Strækninger, Pesten muligvis har hjulpet med til at affolke og Flyvesand og Lyng lidt efter lidt fravristet Kulturen for at fastholde dem i Aarhundreder.

Ved den udslettede Vejlinje mellem Immervad og Skodborg Aa ligger saaledes ca. 3 Kilometer Sønden for Vojens Station i Skrydstrup Sogn den udplyndrede Tomt af Lilholt eller Nibbel Kirke,[17] — og paafaldende tæt samler de ruinerede Kirker sig i Nærheden af Hærvejen omkring Randbøl og de nordligere Hedestrøg. Blandt de Sognekirker, som senere Tilføjelser til Ribe »Oldemors« Kirkeliste fra ca. 1325 udtrykkeligt omtaler som »desolatæ«, nævnes saaledes i Almind Syssel Karbjerg i Egtved Sogn og Almstok i Randbøl, samt i Jelling Syssel Aast i Linde-

[17]) Indb. til Worm 1638, Danske Samlinger, 2. R., IV, 115; K. Aagaard: Beskrivelse over Tørning Lehn, Kbh. 1815, 234; Trap: Danmark, 4. Udg., IX, 163.

balle Sogn, Østergaard i Filskov, samt Sætorp — identisk med Sejrup i Tyregod Sogn — medens der i Klausholm i Gadbjerg Sogn yderligere er fremdraget Rester af en i »avia Ripensis« uomtalt, romansk Kirke, og Kirketomten i Fitting, Vorbasse Sogn, heller ikke nævnes i »Oldemors« Liste.[18]

Ogsaa forsaavidt er den gamle Hovedvejs Placering ejendommelig, som 6 af de 7 nørrejydske Sysler, der ligger Sønden for Viborg, berøres af den, idet den paa sin Vandring passerer Strækninger af baade Ommer-, Løver-, Har-, Jelling-, Almind- og Varde-Sysler, medens Aabo ikke har kunnet trænge helt ind til den. Sønden for Kongeaaen gentager det samme sig, idet Vejen gennemskærer alle 3 Sysler, Barvid, Ellum og Isted, og naar den saaledes som et Baand knytter alle disse Folkeomraader sammen og forener Landsdelenes to Hovedtingsteder, Urne og Viborg, turde ogsaa det være et Vidnesbyrd af Vægt om dens Ælde og Betydning.

I et andet, beslægtet Forhold gør noget lignende sig gældende. Som bekendt har man gisnet over, hvad det egentlig var for et Princip, som i det 11. Aarhundrede kom til at ligge til Grund for Delingen af Sønderjylland mellem Bispedømmerne i Slesvig og Ribe; idet Grænsen ikke alene førtes paa tværs af Syslerne, men ogsaa sønderskar tre af Herrederne, saaledes at enkelte Sogne lagdes til det ene, andre til det andet Stift.[19]

Norden for Vidaaen delte de to Bispesæder Omraadet imellem sig paa en saadan Maade, at den østlige Halvpart tilfaldt Slesvig, den vestlige Ribe, men Skellet er ret paafaldende ført

[18]) Ribe »Oldemor«, udgivet af O. Nielsen, 1869, p. 109 f. Om Dateringen af denne Kirkeliste, P. Severinsen i »Fortid og Nutid«, III, 154 ff. Om den udgravede Kirketomt i Aast, Vejle Amts Aarb. 1910, 187 ff; om Undersøgelsen af Kirkeruinen i Klausholm, smstds., 1906, 117—135; om Fitting Kirke, John M. Møller: Histor. Oplysninger om Slaugs Herred, Kolding, 1914, 96 f. Om Udgravningen af den antagelig paa Reformationstiden forsvundne Ullerup Kirke i Give Sogn, samt Tomten i Dørken (V. Sejrup), Hans Kau i Saml. til jydsk Hist. og Topogr., 4. R., IV, 282—89.

[19]) H. N. A. Jensen: Udsigt over Bispedømmet Slesvigs gamle Omfang og Inddeling, Annaler for nordisk Oldkyndighed og Hist., 1849, 342, samt Kortet; O. Nielsen: Bidrag til Oplysn. om Sysselinddelingen i Danmark, 1867, 69 f.

op gennem det Indre af Landet. Østspidsen af Rangstrup Her=red, det nuværende Øster Løgum Sogn, er saaledes sprængt bort fra det øvrige og lagt ind under Slesvig Bispedømme, me=dens Gram Herred splittedes i to Dele og det østlige Hjørne af Frøs Herred, omfattende Skodborg Sogn, ligeledes tilfaldt det samme Stift. Undersøger man paa Kortet nærmere Grænsen mellem de to Omraader, vil det vise sig, at Slesvig Bispedømmes vestlige Yderkant nøje følger de Sogne, hvorigennem den gamle Hærvej fører frem, og for at gøre dette har Stiftet fulgt Færdsels=aarens udprægede Bue mod Nordvest, idet baade Oksevad, Jels og Skodborg er skilt ud fra de Herreder, de hører til.[20] I hele sin Udstrækning lige til Skodborg Aa kommer den store Adelvej saaledes helt og fuldt til at ligge paa Slesvig Bispens Omraade, et Forhold, som synes at genspejle ikke alene dens Tilværelse i den paagældende Periode, men ogsaa dens Vigtighed.

Hærvejens Adel er sikker nok. Enkelte, af Gravhøje i Rækker kraftigt markerede Strækninger kan muligvis være en Arv fra Oldtidens Færdselslinjer, der er smeltede sammen med den, men som Helhed skriver Hærvejen sig utvivlsomt fra den ældste Middelalder, da Slesvig og Viborg stod som de vigtigste Vej=maal, — og for denne Antagelses Rigtighed taler yderligere den Række af Runesten, som følger Vejstriben op gennem Jylland.

Tæt omkring Hedeby og Danevirke møder vi den første, navn=kundige Gruppe, Vedelspang Stenene, Hedeby Stenen og Dane=virke Stenen, længere fremme i Øster Løgum Sogn fandtes paa Adelvejen ved Hovslund den af den tyske Prins Friedrich Karl 1864 bortslæbte Runesten med det enlige Navn »Hærulf«, og hin=sides Skodborg Aa, hvor Vejen bestiger Læborgs kraftigt frem=skudte Bakkeparti, hører Læborg Runestenen til. Kun en Mils=vej derfra rejser sig de to anselige Runemonumenter ved Bække, midt ude paa Randbøl Hede fremdroges Resterne af Store Ryg=bjerg Stenen, og fortsætter man atter et Par Mile længere mod Nord, danner de berømte Mindesmærker over Kong Gorm og Dronning Thyre Afslutningen paa denne imponerende Række.

[20]) Se Kortet over Stiftsgrænserne i Sønderjylland, Bilag til Annaler for nord. Oldkyndighed og Hist. 1849.

Disse Stene fortæller om Færdselen paa den gamle Vej; thi det er med god Grund blevet fremhævet, at Runemindesmærkerne var nøje forenede med Færdselsstrøgene, dels Vige og Fjorde fra Havet, hvor Flaaderne gled ud og ind, dels de store Trafiklinjer inde i Landet. Denne Formodnings Rigtighed fremgaar ikke alene af Monumenternes Placering, men bekræftes med rene Ord af Eddaversene, hvori det hedder:

»Ved Vejen staar
Sten ej, om ikke
Frænde har sat den for Frænde.«

Ogsaa ærværdige Fund røber et Glimt af Liv langs Adelvejen i hine Tider. Den bekendte Skodborg-Runebrakteat af Guld er maaske et Minde om Færdselen op over denne Egn mod Læborg, hvor Hertug Balduin af Flanderns Blysignet fra første Halvdel af 11. Aarhundrede 1906 fandtes paa en Mark tæt ved det Sted, hvor Vejen maa være gaaet op over Bakken.[21] Blandt andre Tegn aflægger ogsaa disse Fund et Vidnesbyrd om, at Hærvejen i sin ældste Periode brød frem over det siden i Aarhundreder forladte Strøg, som over Immervad, Oksevad, Jels, Skodborg og Læborg forbandt de senere adskilte Dele af den gamle Trafikroute gennem Jylland.

Naar Ælnoth ved Tiden om 1120 fortæller om, hvorledes Kong Knud den Hellige paa sin Flugt for de oprørske, jydske Bønder haster af Sted fra Aggersund mod Syd gennem Landet over Viborg til Slesvig, lyser den gamle Hærvej frem mellem Linjerne.[22] Og endnu klarere tegner den sig i den Vejviser for islandske Pilegrimme, Abbed Nicolaus forfattede ved Midten af det 12. Aarhundrede; thi her udpeger han den midtjydske Adelvej som en af de nemmeste Valfartsrouter for Nordboer, som søgte mod Sydens hellige Steder, Italien og Palæstina. Fra Norge — siger han — maa man først sejle til Aalborg i Danmark. »Romafarerne

21) Marius Kristensen: Sønderjyllands Runemindesmærker, »Fortid og Nutid«, IV. B., 188; samme: Et middelalderligt Signet, »Fra Ribe Amt«, VI, 178—180.

22) M. Cl. Gertz: Vitae sanctorum Danorum, 1908—12, p. 105—12.

regner, at fra Aalborg er der 2 Dages Rejse til Viborg, derpaa en Uges Rejse til Hedeby«, og for Hjemfærden udpeger Itineraret den samme Linje, 7 Dagsrejser fra Hedeby til Viborg og — »midtvejs er da Skodborg Aa«.[23]

Dette Vandløb, den alvorligste Forhindring paa hele Vejstrækningen, synes overhovedet — muligvis netop af denne Grund — at have været kendt viden om blandt Vejfarende og Rejsende, og naar de islandske Sagamænd og Skjalde beretter om Magnus den Godes Sejr over Venderne paa Lyrskov Hede ved Slesvig, spøger Skodborg Aaens »skarpe Skær« og klare Vand paa den mærkeligste Maade i deres Skildring.[24] Vejlængden er paa den lange Afstand for Islænderne skrumpet ind til intet, og tilbage bliver kun den Kendsgerning, at Skodborg Aa var et Punkt, man maatte passere for at naa frem til den fjerntliggende Slagmark ved Slesvig.

Bag Beretningerne hos Saxo og Knytlinga om de aarelange Kampe og Felttog, som førtes i Jylland i 1100erne, kan man glimtvis følge Hærenes Fremrykning ad Hovedrouten mellem Danevirke og Viborg, Gang paa Gang drager Kongsemnerne med deres Tropper frem mod det store Landsting, og af og til træder en eller anden Lokalitet tydeligt frem i Lyset.

Under Tronstridighederne omkring Aarhundredets Midte fortælles det saaledes, hvorledes Knud Magnussen samler Folk under sit Banner i Slesvig og marcherer mod Nord, indtil han møder sine Modstandere ved Viborg, lider Nederlag i Kampen og flygter til Aalborg for derfra at sætte over Havet til Lødøse.

Siden hen da den samme Konge nødes til at hente Hjælp i Saxland og med tyske Tropper trænger op gennem Halvøen, tørner han sammen med Svend og Valdemar ved »Gedsbæk« og svigtes paany af Vaabenlykken. Knytlinga anfører Navnet paa det Vandløb, hvorved Kampen udfægtedes, medens Saxo bemærker,

[23]) Kr. Kaalund: En islandsk Vejviser for Pilgrimme fra 12. Aarh., Aarb. for nordisk Oldkyndighed og Hist., 1913, 54, 61.

[24]) Finnur Jónsson: Den norsk-islandske Skjaldedigtning, B, p. 309, 333; jfr. Annaler for nord. Oldkyndigh. og Hist., 1860, 218; Knytlinga-Saga, Cap. 22, Snorre: Magnus den Godes Saga.

at Aaen, hvis Navn han dog ikke omtaler, først ved dette Slag blev bekendt, og atter her føres Krigsskuepladsen ud paa den jydske Hærvej, idet Gedbækken flyder gennem Torning Sogn i Lysgaard Herred umiddelbart ved den gamle Hovedroute mod Viborg.

I disse Aar, mens Lykken skiftede mellem de stridende Parter, høres der gentagne Gange Vaabengny over Vejen. Mens Knud er i Sverige — antagelig for at hente sin Brud — bryder den landflygtige Svend Eriksen frem i Jylland, fulgt af Henrik Løves Hjælpehær. Mod Slutningen af Aaret 1156 rykker han ind gennem Danevirke, plyndrer Slesvig By og sætter sig i Bevægelse op gennem Landet. Ifølge Knytlinga naar han dog kun til Sommersted; thi da Valdemar spørger hans Komme, iler han over Hals og Hoved til Jylland og samler en Hær, og ved Rygtet om hans Fremrykning mod Syd, foretrækker Svend og Hertugen at vende om — og drager i 2 Dage den samme Vej tilbage, som de havde brugt 14 til under deres Opmarch.[25] I denne Skildring mærker man levende Vejlinjen, idet selv dens forsvundne Led — fra Immervad over Skodborg — træder tydeligt frem med Sommersted som Station paa Routen.

1157, da den afgørende Kamp mellem Valdemar og hans Modstander endelig udkæmpes paa Grathe Hede, er det igen langs den store Landevej Hærene mødes og Svend Eriksens Tropper flygter. Her paa Heden Nordøst for det lange Bækmarksdige, der danner en Vejspærring for Passagen over Haller Aa, jordfæstedes Liget af den faldne Konge, og paa Stedet opførtes der et Kapel som Minde om Slaget, — et Bods- og Andagtssted, hvor Pilegrimme og Vejfarende, som færdedes langs det store Adelstrøg, kunde ty hen og knæle i Bøn.[26]

[25]) Saxos og Knytlingas Beretning holder sig her tæt op ad hinanden, men Stedsbetegnelsen Sommersted forekommer kun i sidstnævnte Kilde.

[26]) Henry Petersen: Kong Svends Grav og Capel paa Grathe Hede, Aarbøger for nord. Oldkyndigh. og Hist., 1887, 78—89. Ogsaa andre Steder langs Hærvejen fandtes i Middelalderen Kapeller. Tæt ved Østbredden af Hald Sø i Kapeldalen i Almind Sogn ses saaledes Tomten af et Kapel, Spor af gamle Veje staar skarpt i Lyngbakkernes Skraaning, og i Dalens Nordside rinder Sct. Margrethes Kilde (Samlinger til jydsk

Man faar gennem Skildringen af disse Kampe og Felttog i den ældre Middelalder et levende Indtryk af den jydske Storroutes Vigtighed, en Betydning, som ikke alene skyldes den direkte Forbindelse, som derigennem skabtes mellem Slesvig og Viborg, men ogsaa beroede paa, at Færdselen fra disse to Byer ligeledes paa lange Stræk fulgte dens Spor imod Ribe. Kredsløbet mellem Jyllands tre dominerende Kulturstæder var saaledes sluttet.

Naar Saxo fortæller, hvorledes Ribe Borgerne af vejfarende Mænd fik Tidende om Knud Magnussens Nederlag og Flugt fra Slaget ved Gedbæk, ser man Rygtet forplante sig ad den befærdede Vej; thi fra Viborg til Ribe fulgte Trafiken den store Hærvej indtil Bække, hvor en Sidegren bøjede mod Vest og Sydvest over Hulvad, Foldingbro, Kalvslund Hede imod Ribe. Strømmen, som kom fra Slesvig førtes ligeledes et Stykke frem ad Hovedrouten, før den direkte tog Kurs imod Havnestaden mod Vest.

Alfarvejen mellem Slesvig og Viborg gror som en mægtig Stamme op gennem Landet, mod Øst og mod Vest skyder den sine Grene ud imellem Aaløbene til begge Sider, og selv om jeg ikke i denne Sammenhæng kan komme nærmere ind paa dette System af Udløbere, skal jeg dog i al Korthed berøre den Kendsgerning, at disse paa visse Punkter samlede sig i Knipper om den store Hovedaare.

Adskillige af disse Vejgrene, som i Kraft af Forholdenes Udvikling efterhaanden trak Livet bort fra selve Moderstammen, kunde sikkert i Alder kappes med denne, og det skyldes næppe en Tilfældighed, at det første betydelige Knudepunkt, man møder i Sønderjylland, er det skovklædte Højdedrag ved U r n e. Landsdelens gamle Tingsted — hvor Svend Estridsen mødtes for sidste Gang med sit Folk, og i hvis umiddelbare Nærhed han lukkede sine Øjne paa Kongsgaarden i Suddatorp, det nuværende Søderup,[27] — hørte dog sikkert hjemme paa Skovbakkens

Historie og Topogr., II, 1868—69, 287 f., Aug. F. Schmidt: Danmarks Helligkilder, 1926, S. 140, Nr. 1792 I). Nær Alfarvejen ved Vejknudepunktet Nørre Snede laa ligeledes en Helligkilde med et Trækapel, som Christian den Tredje paa en Rejse dér forbi skal have ladet nedbryde. (Indb. til O. Worm, Danske Samlinger, 2 R., VI, 159 f.).

[27]) Jfr. Knytlinga Sagas Skildring, Cap. 24—25.

Krone, men Vejene, som munder ud i Hærvejen, kunde ifølge Forholdenes Natur ikke direkte slutte til her. Tæt Sønden for, ved Skraaningen af Urnehoveds Forbjerg, svinger en Sidevej saaledes mod Øst ad Kysten til mod Aabenraa Egnen og Varnæs, som i »Kong Valdemars Jordebog« nævnes som Købing med Færgefart til Øerne, og ved Foden af Bakkehældet mod Nord viger i Nærheden af Toldsted den ærværdige »Frisvej« af imod Sydvest over Bollerslev, Loutrup og Tinglev ad Marskegnene til,[28] medens en anden Arm rækker i nordvestlig Retning for — over Hellevad og Spandet — at naa frem imod Ribe, hvis Bispedømme netop her med Hellevad og Egvad Sogne skyder sig i en Kile ind i Slesvig Stift.[29] Var der en mærkelig Sammenhæng mellem Hærvejen og de vestlige Grænser for dette Stift, synes der i Lighed hermed ogsaa at findes en vis Forbindelse mellem den gamle Ribevej fra Urnehoved og de nævnte Sognes Tilknytning til Bispedømmet mod Vest.

Vejgrupperingen giver Urne-Egnen en fremragende Plads i Samfærdselen, og i endnu højere Grad gælder det samme om det gamle Kongesæde i Jelling, paa hvis Hede en Række vigtige Forbindelseslinjer satte hinanden Stævne.

I Fortællingen om Landefreden i Sagnkongen Frode hin Fredegodes Dage — hvorom et islandsk Sagabrudstykke beretter, at »da afskaffedes Ran og Tyverier, saa at en Guldring laa i mange Aar paa den alfare Vej over Jalangers Hede«[30] — giver den middelalderlige Forfatter i alle Tilfælde én vigtig Oplysning om sin Samtid, naar han udpeger Egnen om Jelling som et af de

[28]) Antiquarisk Tidsskrift, 1849, 55 f., samt Tab. III.

[29]) Vejen i hele dens Udstrækning er afsat paa Slesvig-Kortet hos Dankwerth. Om dens Detailler faaes gode Oplysninger i Johannes Meiers Specialkort over Aabenraa Amt 1641 (Rigsarkivet). Gennem Hjordkær og Hellevad Jorder nævnes »Ribevejsagre« langs dens Sider (Specialkortene over disse Byer). Paa Kortet over Mjøls kaldes Vejen »Alt Kiperweg«. Hellevad og Egvad hørte lige til Midten af det 16. Aarhundrede til Ribe Stift (Annaler for nordisk Oldk. og Hist., 1849, 343), og Hellevad Kirke annekteredes i Slutn. af 12. Aarh. til Ribe Domkirke (Kinch: Ribe Bys Historie, I, 32, 592).

[30]) C. C. Rafn: Oldnordiske Sagaer, XI, p. 369; Scriptores rer. Danicar., II, 35.

stærkest befærdede Strøg i Danmark; thi ogsaa paa anden Vis bekræftes Stedets Betydning for Trafiken.

Det er allerede tidligere omtalt, at det nu næppe mere kan konstateres, om Slesvig—Viborg-Vejen i Stedets Storhedsdage har ført direkte ind til selve Byen eller Kongsgaarden; siden fjernede den sig i hvert Fald et Par Kilometer længere mod Vest,[81] men til Gengæld synes en anden Vejgren at være passeret ind over Bygden. I Betydning og Ælde staar denne Færdselsaare næppe meget tilbage for selve Hovedlinjen mod Viborg, idet den — præget med alle en gammel Vejs Kendemærker — førte fra Jelling forbi Vindelev op over Uldum, Herredsbyen Nim, Underup og videre mod Skanderborg-Egnen, Aarhus og Randers.[82]

Det er denne Vej og dens Fortsættelse ad det store Hærstrøg over Randbøl Hede mod Ribe, den middelalderlige Folkevise, som er bevaret i Anders Sørensen Vedels Opskrift, vælger til sin malende Skildring af Kong Valdemars voldsomme Ridt fra Skanderborg Slot til den døende Dronning Dagmar i Ribe.[83] Gennem gamle Kulturegne fører den over Nim, der i »Kong Valdemars Jordebog« nævnes som Krongods og i Aarhundreder var i Kongernes Eje, det mærkelige Voldsted ved Rask Sø ligger i Nærheden af Vejen, og paafaldende mange Smaafund af romanske Smykker, som i Tidens Løb er indgaaet til Nationalmuseet netop fra dette Strøg, vidner om Liv og Færdsel i Middelalderens ældre Periode.

Fra Jelling fordeltes Færdselen fra den store Trafikaare ogsaa

[81]) Vejlinjen fører fra Harresø Kro i lige Linje mod Syd over Mølvang Vest for Jelling, dette er vistnok den gamle Retning, men i 17. Aarhundrede brugte man til Tider en da farbar Genvej fra Nørup gennem Gadbjerg og Toftehøj til Harresø Kro. Johs. Meiers Kort (Kgl. Bibl., Gl. kongl. Samlinger, Nr. 713) viser denne Vejlinje, og Indberetningerne til O. Worm 1638 siger, at Gadbjerg ligger »næsten midt paa den store Landevej mellem Ribe og Viborg« (Vejle Amts Aarb., 1906, 123 f.).

[82]) Vejle Amts Aarbøger, 1912, 164 ff.; Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Hist., 1895, 260 f.

[83]) Jacob Alsted: Valdemars Vej, Vejle Amts Aarb., 1912, 158—175. Af R. Bruns Opsats i »Vejle Amts Aarb.«, 1922, 98—101, fremgaar det, at Vejen er gaaet igennem Jelling By og har stødt til den gamle Viborgvej ved Trollerup.

mod Horsenskanten over Øster Snede,[84] omtrent ved Kiddebæk Vest for Jelling skiller en Vej sig ud Sønderpaa over Bredsten, Ødsted ad Kolding til,[85] og Veje borede sig gennem Skovtykninger og Bakker frem imod Vejle Fjord, hvor Sejlladsen gik over Havet.

Medens en Gren af den store Trafik over Fyen mod Jylland i den ældre Middelalder førtes ud over Assens-Egnen, tog en anden Kurs over det nordvestlige Hjørne af Øen og stod ved Færgefart i Forbindelse med Kysterne om Horsens og Vejle Fjorde. Hvor Gabet af denne sidste aabner sig bredt imod Kattegat, er Jellingkongernes Vikingeflaader staaet til Havs, og Gang paa Gang — endnu i det 12. Aarhundrede — maa Skibene have vendt Stævnen ind gennem Fjorden; thi Jelling maatte i Kraft af sin Beliggenhed blive et strategisk Punkt af Betydning, Nøglen til den store Vej, som i det Indre af Jylland førte mod Ribe, Slesvig og Viborg. Uden Tvivl var det ved Vejle Aa, at Erik Emune 1131 landede, da han pludselig vendte sig mod Jylland for som et Lyn at ramme Kong Niels, men selv overrumpledes af denne og led Nederlag i Slaget paa Jelling Hede, og 3 Aar senere var det i Skibetorp tæt derved, at samme Konge faldt over Harald Kesja og myrdede ham paa hans Gaard.[86]

Som den største Vejstjerne straaler dog frem for alt *Viborg* ved Hærvejens Ende. Udset som den var af Naturforholdene til at blive det selvfølgelige Forbindelsesled mellem Øst og Vest, Nord og Syd, beroede dens middelalderlige Storhed paa den lette Adgang til alle Hjørner af Nordjylland.

Hvor Hedefladerne kniber sammen, førte den mest direkte Vej mod Vest over Hagebro til Harsyssel, og mod Øst skar Randers Fjord og Kolind Sund sig dybt ind i Landet og gjorde

[84]) 1505 drager Dronning Christines Sendebud i hendes Ærinde fra Horsens til Ribe, og Vejen lægges over Øster Snede, Jelling, Bække, Foldingbro (Dronning Christines Hofholdningsregnskaber, udg. af Will. Christensen, 1904, p. 192).

[85]) Vejle Amts Aarbøger, 1912, 172.

[86]) Hugo Matthiessen: Middelalderlige Byer. Beliggenhed og Baggrund, Kbh. 1927, 79.

det lettere for Færdselen at bane sig mellem de store Vandløb ind imod Halvøens Hjærte. Den ældre Middelalders Krigshistorie, af hvilken de vigtigste Kapitler udspilledes om Viborg, hvor det politiske Tyngdepunkt laa, godtgør uomtvisteligt, at ad disse Strøg førtes Forbindelsen fra Sjælland og Isefjordens Munding ind til Landstingets By. Saxos og Knytlinga-Sagas Skildringer af Felttoget 1157 viser saaledes Betydningen af Vejlinjerne mellem Guden- og Nørreaa, Randers og Viborg, og sidstnævnte Kilde udpeger Kvorning som et Mærkepunkt paa den mest direkte Forbindelse mellem de to Byer.[37]

Andre Vejgrene strakte sig mod Sydøst imod Silkeborg-Egnen og Aarhus, vigtige Adelveje førte til Salling, over Hjarbæk Vig fandt Viborg Tilknytning til Limfjorden og Havet, og to uden Tvivl ældgamle Færdselslinjer over Skalsaa — den ene ved Skals mod Aggersund, den anden over Løvelbro imod Aalborg — drog gennem Himmerland frem mod de to smalleste Passager over Limfjorden.[38]

Naar det sammenhængende Vejstrøg fra Danevirke til Viborg inde i Jyllands Midte efterhaanden brød i Stykker og Stumpevis gik ud af Brug, har vi for hver enkelt Gren af den store Stamme, som saaledes visner bort, et ubedrageligt Vidnesbyrd om, at nye Router og nye Maal har arbejdet sig frem i Forgrunden og bragt Forskydning i det ældre System af Veje.

Stærkest gik det ud over Hærvejens Midte paa begge Sider af Kongeaaen, den ca. 7 Mil lange Strækning fra Immervad, Sydvest for Haderslev, omtrent til Bække i Anst Herred. Opkomsten af Østkystens Byer, Vejle, Kolding og Haderslev, og den fremadskridende Rydning af Farrisskovens mægtige Skovbælte muliggjorde nye Trafiklinjer og forrykkede det gamle Tyngdepunkt, saaledes at det midterste Parti af den tidligere Hovedroute lidt efter lidt traadte i Skygge — for til Slut fuld-

[37]) E. Tang Kristensen: Om Adelvejen mellem Randers og Viborg, Samlinger til jydsk Hist. og Topogr., X, 1884—85, 294—300. Jfr. Indlæg til Reskript af 22. April 1746 (Rigsarkivet).

[38]) Om Viborgs Vigtighed som Vejknudepunkt, Hugo Matthiessen: Middelalderlige Byer, 1927, 39 ff.

stændigt at forsvinde. Saa grundigt gik denne Udvikling til Værks, at man nu næsten helt lader Hærvejens oprindelige Helhed ude af Betragtning, idet man taler om 2 forskellige, ærværdige Veje — Viborg-Kolding Vejen og »Oksevejen« fra Danevirke til Haderslev — uden at skænke det en Tanke, at det er *én* sammenhængende Vej, hvis Midte er sprængt og Linjerne ført til Siden mod nye Maal.

»Kong Valdemars Jordebog« nævner Kolding og Ribe som Hovedtoldsteder for Udførselen af Heste og Okser; allerede i det 13. Aarhundrede, da Købstadvæsenet er i rivende Udvikling, drages Færdselen saaledes stærkere og stærkere ud mod Kysterne, og Vejene tvinges bort fra deres gamle Leje for at naa ud til de to Toldsteder. Medens det mægtige Ribe, som netop i denne Periode gaar sin største Blomstring i Møde, trækker Strømmen mod Vest, føres Østlandets Eksport af Heste og Kvæg ud over Kolding Bro mod Syd til Haderslev. Vejstumpen, som over Jelling forbandt Kolding med Viborg Landevej, foryngedes i Færdselen, og nye, østligere Veje tog Retning mod Fjordbyen. Strækningen mellem Viborg og Jelling vedblev dog længe at være stærkt befaret, og lige til Bække — hvor Strømmen drejede af mod Foldingbro og Ribe — fastholdt Hærstrædet endnu i lange Tider Trafiken mellem de to Bispestæder.[39]

Vejstrækningen mellem Bække, Læborg og Skodborg Aa kæmpede derimod forgæves for Livet, Færdselen svigtede den mere og mere, — og til denne Udvikling Norden for Kongeaaen svarede en ganske lignende Sønden for dette Skel; thi medens Storrouten fra Danevirke til Rudbækken vedblev at hævde sit Førerskab, lagdes den oprindelige Fortsættelse af denne

[39]) Gennem Bække »løber en stor Alfarvej fra Ribe til Viborg, Vedel, Horsens og Aarhus«, hedder det 1638 i Indberetn. til O. Worm (Danske Saml., 2. R. IV, 85). Udsendinge fra Ribe til Hyldingen i Viborg 1584 drager over Foldingbro, Bække, Gadbjerg, Kollemorten, Engesvang til Viborg, følger altsaa fra Bække den gamle Hærvej (Kinch: Ribe Bys Historie, II, 190), 1664 rejser Ove Juel fra Viborg over Nørre Snede, Randbøl, Bække, Foldingbro til Ribe (Histor. Tidsskrift, 3. R., III, 604), 1708 drager Biskop Bircherod samme Vej fra Ribe til Viborg (Chr. Molbech: Uddrag af Biskop Jens Bircherods Dagbøger, 1846, 535 f.) o. s. fr.

Vej Norden for dette Vandløb lidt efter lidt øde og erstattedes af en ny.

Vadestedet her kaldes Immervad, kendt som Vejknudepunkt og Valplads for Erik af Pommerns uheldige Kamp med Holstenerne 1422, og hinsides Overgangen, hvor en Kro havde Plads, deltes Vejfærdselen mod Nord i to Grene. Af disse fik den østlige, som førte mod Haderslev, Fremtiden for sig; thi gennem denne By droges de mægtige Drifter af Stude, som førtes Sønderpaa, fra Toldstedet ved Kolding Bro til Immervad for dér at slaa ind paa den brede Hærvej. Men ogsaa dette Strøg er forlængst udtjent og overflødiggjort af moderne Chausséer i andre Baner, og kun en udslidt Stump bugter sig den Dag i Dag malerisk ned gennem »æ Frejshoel«, en mægtig, skyggefuld Hulvej, som ved Surkær fortaber sig i det smilende Skovland.

Medens Sporene af »Oksevejens« yngre Forgrening mod Øst saaledes stadig staar kraftigt afmærket i Terrainet, er dens oprindelige Fortsættelse — den Johannes Meier betegner som »rette Hærvej« Nordvest for Immervad Bro — saa at sige totalt slettet ud. En Mængde dybe Slidfuger Side om Side i de lave Sandbakker ved Immervad og Lyngskraaningerne lidt længere mod Nord er — i Forbindelse med enkelte Marknavne og svage Holdepunkter i det nu næsten helt opdyrkede Terrain — de eneste Minder om den ældgamle Vej imod Sommersted, Oksevad og Skodborg; thi allerede ved Midten af det 17. Aarhundrede, da den som en Afglans af svunden Storhed førte Navnet den »rette Hærvej«, var dens videre Forløb imod Nord i Retning af Skodborg Aa helt gaaet i Staa,[40] og naar Erik Menved og Hertugen af Sønderjylland 1296 mødtes med deres Hære fra Nord og fra Syd paa Sommersted Hede, synes det at være sidste Gang, at Forbindelsen Immervad-Skodborghus optræder i Historiens Annaler som et Led i Halvøens Storroute.[41]

Saalænge Grænseborgen Skodborghus, der laa paa en vand-

[40]) Johs. Meiers Kort over Haderslev Amts østre Del i Dankwerths Landesbeschreibung.

[41]) Script. rer. Danicar., I, 295; III, 315.

omflydt Holm midt i den brede Aadal, vedblev at være et vigtigt, strategisk Punkt, tabte Vejen dertil dog naturligvis ikke helt sin Betydning, og først i det 16. Aarhundrede afgjordes endelig dens Skæbne.

I Aaret 1570 aabnede Kongen Foldingbro for Udførsel af Stude mod Forevisning af Toldseddel fra Ribe, og da denne Ordning viste sig uholdbar, udgik der 1579 Befaling om, at Øksne, Fæ, Heste, Øg og Foler skulde fortoldes paa Skodborg Slot, inden man drev dem ud over Foldingbro. Allerede Aaret efter gik den gamle Borg imidlertid definitivt ud af Kronens Eje over paa private Hænder, og dermed lukkedes Passagen helt, medens Foldingbro samlede Drivvejene fra det Indre af Jylland.[42]

Lammelsen af det midterste Strøg af den gamle Alfarvej bredte sig langsomt mod Nord. Trafikcentrernes Forlæggelse til Østkystens Købstæder tog stærkere Fart, og den Rolle, Jelling havde spillet i den jydske Samfærdsel, mindskedes mere og mere. I det 16. og første Halvdel af 17. Aarhundrede fastholdt den dog endnu flere af sine vigtige Forbindelser, fremfor alt fordi Frederik den Anden og Christian den Fjerde anlagde og vedligeholdt »Kongeveje« til eget Brug, som over Jelling skød Genvej fra Slot til Slot.[43] Men Storfærdselen gik mod

[42]) O. Nielsen: Hist. Efterretn. om Malt Herred, Kbh. 1870, 31 ff.; P. Eliassen: Kongeaaen eller den gamle Grænse, I, Kolding 1925, 24 ff. Om Drivvejene, Jesper Madsen: Studehandelens Historie i Danmark, Aarhus 1908, 39 f., 123, H. F. Fejlberg: Dansk Bondeliv, I, 3. Opl., 178 f., Sønderjydsk Maanedsskrift, I. Aarg., 1924—25, 110 f. Passagen over Skodborghus lukkedes helt, først 1776 tillodes det Beboerne her at benytte Vadestedet, og blandt de nye, »mindre alfare« Veje, som aabnedes over Aaen 1790, var ogsaa Overgangen her (P. Eliassen anf. Skr., I, 109 f.).

[43]) Medens Adelvejen fra Kolding til Haderslev gik over Vonsild, Aller, Bøgeskov og Errigsted, førte Frederik II sin »Kongevej« mellem de to Slotte over Vonsild, Aastorp, Høkelbjerg, Tyrstrup og Bjerning (Vejle Amts Aarb., 1907, 104). I 1580'erne anlagde samme Konge »Kongevejen« fra Kolding til Nygaard i Ø. Starup Sogn (do., 1908, 165; 1922, 102 ff). Ad disse Veje laa baade han og Christian den Fjerde paa stadige Rejser over Jelling mellem Haderslevhus, Koldinghus, Nygaard og Skanderborg (jfr. Frederik II's Kalenderoptegnelser 1583, 1584 og 1587, Histor. Tidss., 4. R., III, 538—77; Uddrag af Christian IV's Skrivekalendere, Hist. Tidss., 2. R., IV, 290, 295, 296, 330.).

Byerne. Ligesom Haderslev og Kolding trak ogsaa Horsens og Vejle mod Øst og plyndrede Stump for Stump den gamle Vej-stjerne i Jelling.[44]

Indgaaet som et Led i den moderne Chaussé fra Øst gør kun Hærvejens nordligste Afsnit — fra Hundshoved til Viborg — Tjeneste i den store Trafik, medens Resten efter at være ud-tjent som Studevej forlængst har mistet Betydning.[45]

Det ligger udenfor min Opgave nærmere at komme ind paa hele denne Udvikling, idet Hensigten med denne lille Studie først og fremmest har været at fastslaa den ærværdige Færd-selsaares Sammenhæng og Ælde, at vise, hvorledes den i den ældre Middelalder beherskede de vigtigste Forbindelser og i sit Forfald afspejler de store Forskydninger.

Efter den middelalderlige Glanstid, da Konger red til Hyl-ding og Hærene drog frem ad den stolte Adelvej gennem Jyl-land, beholdt den dog endnu i et Par Aarhundreder en Del af den store Færdsel, og lige til Midten af det 19. Aarhundrede spillede den en Rolle som Drivvej for Studene, der i Flokke sendtes mod Syd og møjsommelig slæbte sig Mil paa Mil fra Kro til Kro ad dens sandede Spor. Blandt gamle Folk paa Eg-nen lever Mindet endnu om det mærkelige Liv, som udfoldede sig langs Vejen i Studehandelens sidste Dage, men da Jern-banerne kom og den store Omlægning af Landbruget fuldbyr-dedes, hørte alt dette op, Kroerne forsvandt, og Tomheden bredte sig over milevide Strækninger af Vejen.

Fattig og forladt vandrer den frem inde over Hederne gen-nem et aabent og vidtstrakt Land, hvor Oldtidshøje hæver sig i Synskredsen mod alle Sider. Tættere og tættere rykker Plant-ninger og dyrkede Marker nu ind paa Livet af den og gnaver

[44]) Ret karakteristisk er det saale-des, at af den gamle Jelling-Skander-borg Vej gik den sydlige Del fuld-stændig tabt mellem Jelling og Uldum, medens Strækningen Skanderborg — Uldum optoges i Vejen fra Vejle (Danske Atlas, IV, 1768, 180; Vejle Amts Aarb., 1912, 171.).

[45]) Postrouten fra Kolding til Vi-borg og Aalborg førtes ved Christian IV's Organisering af Postvæsenet 1624 ved Nørre Snede ind paa den gamle Vej, som den dernæst fulgte til Vi-borg (Forordning af 24. Dec. 1624, Secher: Corpus constit. Dan., IV, p. 179, 182).

af dens Bredde, og mange Steder er Randen af dens Hjulspor saa at sige den eneste Plet, hvor den for hundrede Aar siden almægtige Lyng tør finde et Fristed. Færdselen har paa lange Strøg fulgt den, endnu før Hederne opstod, og store Skove spærret for Horisonten, men i Tidernes Løb saa Vejen dem bukke under og Flyvesand og Lyng langsomt erobre Landet. Nu paa sine gamle Dage er den atter Vidne til, hvorledes Plov og Plantage tager det tabte tilbage.

Et mærkeligt Stykke Jylland hører hjemme om dens bugtede Løb, ad den gamle Hærvejs Hjulspor skrider en ikke uvæsentlig Del af Middelalderens Historie frem, — kun ved at holde fast ved dens sikre Linje vil det være muligt at udrede Traadene i det jydske Vejnet.

HVOR LAA DEN AF SAKSE I HANS DANESAGA OMTALTE LOKALITET HYLLEMINDE?

AF

JØRGEN OLRIK

BLANDT de af Sakse skildrede Tildragelser, der almindeligt henføres til Aar 1167, forekommer som en af de sidste i Rækken følgende Fortælling, der er Hovedkilden til hvad vi véd om den i Overskriften nævnte Lokalitet (Saxo ed. Müller-Velschow, S. 812—813), og som her gengives i Oversættelse.

»Kongen drog nu til Skaane, hvor han kort efter fik en falsk Tidende om, at Sakserne var i Landet. Han satte sig da selv i Spidsen for de Skaaninger der tjente til Hest, udbød en Flaade af Sjælland og foer saa til Slagelse, hvorfra han sendte Bud til Hylleminde[1] efter Absalon for at raadslaa mangt og meget med ham om hvad de skulde gøre. Blandt andet tilstod han ogsaa, at han havde gjort sig til Nar ved at fæste Lid til det falske Rygte, og sendte atter Ledingen hjem, som han havde udbudt for den usande Tidendes Skyld.

»Nu havde Absalon i Følge med sig en Islænding ved Navn Arnold, der ofte med sjælden Kunst kunde spaa hvad der skulde times ham selv eller hans Venner, hvad enten det nu kom af særligt Skarpsyn eller af sindrig Ævne til at gætte ret. Desuden havde han lige saa stor Indsigt i Oldtiden som han var viis paa Fremtiden, og var snild til at fortælle Frasagn. Han var for Underholdnings Skyld fulgt med Absalon paa dette Tog og havde forudsagt ham, at han om lidt vilde komme i Lag med Vikinger; »men især undres jeg over«, sagde han, »hvor det kan være at jeg ikke selv kommer med i Kampen, da det dog er mit faste Forsæt at følge dig ufravigeligt.« — Kongen fik nu Lyst til at høre ham fortælle om gamle Dage og bad ham der-

[1]) Pariserudgavens uheldige *portu Hulyuuimmensi* er allerede af Velschow forbedret til *portu Huliuminnensi.*

for blive, da Absalon tog Afsked; men han bad sig atter og atter fri og afstod ikke fra sin Bøn, før Kongen lovede at sørge for at sende ham afsted efter Absalon ved Daggry.

»Absalon havde seks Skibe i Følge; men tre af dem havde lagt dybere ind i Havbugten for at hente Brænde, og dér var de saa blevet afskaaret fra Tilbagevejen af den pludselig indtrædende Ebbe og stak nu fast i Mudderet, medens Absalon med de tre andre laa ude ved Fjordens Munding. Ret som nu Absalon tillige med sin Skriver var i Færd med Ottesangen, hørte han et Bulder langt borte og bad sin Klerk se efter hvad det kunde være. Da saa denne meldte ham, at han saa ni Langskibe for sig, tvivlede Absalon ikke om det var Vikinger, og kaldte med høj Røst Mandskabet op af Søvne. De sprang helt forskræmte op og gav sig end ikke Tid til at faa Klæder paa Kroppen, men greb bare til Vaaben. Han bad dem nu skyndsomt ro ud mod Fjenden, der var lige ind paa Livet af dem, hvad der var let at mærke af de mange Flintestene, der ramte dem. Ja, for ikke at spilde Tid lod han dem endog kappe Ankertovene og ro frem med det samme. Men Venderne troede at vore Folk var lette at skræmme; de tænkte at kunne lamme deres Mod ved Skrig og Skraal og opløftede derfor et mægtigt Vræl med Gny og Bulder. Men saasnart de mærkede, at det var spildt Umage, flyede de fra hverandre; og dér blev et af deres Skibe taget med hele sit Mandskab. End ikke i Bjørneskoven[2] fandt Flygtningene sig et Skjul; thi Bønderne sørgede for at afsøge den nøje.«

Det skal i det følgende undersøges, dels om man ikke ved indre Kriterier kan udfinde hvilke Hjemmelsmænd Sakse sandsynligvis har haft for sin lille Fortælling, der ved hele sin Art synes grebet lige ud af Livet, dels om der ikke herved kan spredes noget Lys over hvor den omhandlede Lokalitet snarest bør søges.

Det falder da straks i Øjnene, at Hovedpersonerne i Skildringen ikke er Absalon og Valdemar, men Arnold Islænding og Absalons Skriver, og at Hovedvægten ikke ligger paa Mødet i

[2]) Hvor dennes Beliggenhed skal søges, skal jeg ikke her komme nøjere ind paa.

Slagelse mellem Absalon og Valdemar (som Historieforskningen godt kunde have ønsket noget nærmere Besked om), men paa Arnold Islændings Forudanelse om en kommende Venderkamp, som han mærkeligt nok ikke skulde tage Del i, og paa hvorledes denne Islændingens Forudanelse gik i Opfyldelse. Det er aabenbart her, at Fortællingens psykologiske Hovedmoment maa søges, den centrale Pointe, som gør at Tildragelsen overhovedet er blevet husket og genfortalt blandt Absalons Mænd. Det er Forundringen over, at Arnolds Spaadom virkelig gaar i Opfyldelse, som udgør Fortællingens psykologisk set bærende Element; og herved spiller det ingen Rolle, at denne Forundring næppe deles af den indviede Nutidslæser, der kender Kong Valdemars Interesse for de gamle Dage, som er bevidnet paa flere Steder i Sakses Danesaga, og som Arnold uden Tvivl ogsaa har regnet med, da han fremsatte sin Spaadom. Fortællingens røde Traad kan da omtrent gengives saaledes: Arnold, der har en mærkelig Gave til at se ind i Fremtiden, spaar Absalon, at han meget snart vil komme i Kamp med vendiske Sørøvere, og udtrykker sin Forbavselse over at han ikke selv skal komme med i Kampen, da det er hans bestemte Hensigt ikke at vige fra hans Side. Forklaringen paa Arnolds Forudanelse kommer straks efter, idet Kongen beder ham blive hos sig i Slagelse og fortælle om gamle Dage; han maa derfor skilles fra Absalon, men gør det kun paa den Betingelse, at han faar Lov til at følge efter sin Herre og Mester tidlig næste Morgen, naturligvis i det Haab at kunne indhente ham betids nok til at komme med i Kampen. Men atter her viser Arnolds Forudanelse sig at holde Stik: Kampen finder Sted aarle næste Morgen ved Ottesangstid, og Arnold naar ikke at komme med i den. Den oprindelige Hjemmelsmand for Skildringen af selve Kampen kan derfor ikke være Arnold, men er øjensynlig (bortset fra Absalons personlige Minder, hvis Betydning for denne Fortælling ikke synes fremtrædende) Absalons Skriver, der nævnes ved Kampens Begyndelse som den der af Bispen sættes til at kigge efter Fjenden.

Hvis man ikke skarpt fastholder den ovennævnte røde Traad, bliver hele Fortællingen simpelthen meningsløs og hen i Vejret;

selv en i og for sig ubetydelig Episode som denne maa have en bestemt episk Sammenhæng, der gør at den bliver husket fremfor tusinde andre, og denne episke Sammenhæng maa have en vis indre Sandsynlighed for sig. Hovedvægten maa navnlig lægges paa det Moment, at Kong Valdemars Indgriben virkelig hindrer Arnold i at deltage i Kampen, og dette kan den kun tænkes at gøre, naar Kampen finder Sted straks efter; man kan ikke tænke sig Kampen findende Sted f. Eks. en Uge senere, thi hvorfor skulde Arnold i saa Fald ikke forlængst have ind=hentet sin Herre og Mester?

Men heraf følger atter, at Hylleminde nødvendigvis maa søges saa nær ved Slagelse, at Arnold ved at bryde op fra denne By ved Daggry kunde gøre sig grundet Haab om at indhente Ab=salon, inden denne havde lettet Anker. Ethvert Forsøg paa at anbringe Hylleminde længere borte vil straks medføre, at For=tællingens indre Sandsynlighed brister. Dette har allerede Vel=schow rigtigt set og fremhævet (Notæ uberiores, S. 339). Man maa derfor enten med Langebek søge Stedet ved Halskov Vejle, hvor Vaarbyaa og Tudeaa har deres Udløb i Storebælt, eller med Velschow identificere Hylleminde med Korsør Nor, hvad der turde have størst Sandsynlighed for sig, som jeg allerede tidligere i Hist. Tidsskrift har haft Lejlighed til at paapege (8. R. I. S. 374).

Det forbavser derfor unægteligt noget at se Dr. Sofus Lar=sens Udtalelser om denne Sag i hans vidtløftige Afhandling om Saxos Værk og Person (Aarb. f. nord. Oldk. og Hist. 1925). Dr. Sofus Larsen skriver bl. a. (S. 173—174): »At Huljuminni ifølge Saxos Fremstilling bør søges ved Storebælt er et rent og skært Postulat og vel at mærke et Postulat, som intet har at støtte sig til . . . I Almindelighed skal jeg . . . blot bemærke, at det med Hensyn til Saxos Fortælling *slet ingen* Rolle spiller, om vedkom=mende Lokalitet laa nærmere ved eller fjærnere fra Slagelse, hvor Kongen dengang befandt sig. Han sendte Bud efter Absalon for at høre hans Raad i en for Riget meget vigtig Sag, ikke fordi han tilfældigvis befandt sig i Nærheden, men fordi Absalons Mening i Kongens Øjne galdt mere end andres«.

Dr. Larsen befinder sig unægteligt her i en Kamp med Vejr=

møller. Hvilken historisk Forfatter har overhovedet paastaaet, at Kongen bad Absalon komme til Slagelse, fordi han *tilfældigvis* befandt sig i Nærheden? Tværtimod skimter man igennem Sakses Ord, at der er en nøje Sammenhæng mellem Valdemars Færd til Slagelse og Absalons Ophold ved Hylleminde, naar han bruger Udtrykkene: »Kongen satte sig selv i Spidsen for de Skaaninger der tjente til Hest, udbød en Flaade af Sjælland (imperataque Sialandensibus navigatione) og drog saa til Slagelse, hvorfra han sendte Bud til Hylleminde efter Absalon«. Var det overhovedet tænkeligt, at Kongen udbød en Flaade af Sjælland uden at Absalon havde noget med Sagen at gøre? Har Dr. Larsen overhovedet ikke tænkt sig den Mulighed, at Absalon laa i Hylleminde for at være nær ved Kongens Hovedkvarter i Slagelse?

Dr. Larsen anvender 10—12 Sider paa nogle vidtløftige Undersøgelser, hvis Resultat er en Hypotese gaaende ud paa at henlægge Hylleminde til Hulerød i Nordsjælland — hvad der bl. a. hænger sammen med en (ubevist) Paastand om at Kampen er et Led af »Absalons private Søpolititjeneste i det østlige Sjælland«. Dr. Larsen opnaar ved denne Hypotese følgende højst mærkelige Udviklingsgang af Begivenhederne: Absalon har intet med Udbudet af den sjællandske Flaade at gøre, men ligger ved Hulerød, da Valdemar sender Bud efter ham fra Slagelse. Absalon drager til Slagelse (over Land? eller sejlende Nord om Sjælland og gennem Bæltet?) og raadslaar med Kongen, efterlader Arnold hos Valdemar om Aftenen og har saa travlt med at skynde sig tilbage til sit Yndlingsopholdssted i Nordsjælland, at han ikke kan vente paa Arnold, der i sin Iver for at følge Bispen er draget fra Slagelse ved Daggry. Efter flere Dages Forløb (saa lang Tid maatte jo Rejsen tage) ankommer han til Hulerød og anfaldes her af Venderne (der sagtens har opsporet hans Forkærlighed for dette Sted). Arnold har til Trods for den lange Mellemtid, der maa være hengaaet inden Kampen, ikke kunnet indhente Bispen paa hans lange nordsjællandske Exkursion.

Det siger sig selv, at saaledes er Sagen ikke gaaet for sig. Sæt at Absalon virkelig havde opholdt sig i Hulerød, da han fik

Kongens Bud om at møde ham i Slagelse; hvorfor i al Verden skulde han saa være vendt tilbage til dette afsides Sted? Og hvorfor skulde Arnold ikke have kunnet indhente ham, naar Kampen først fandt Sted saa fjærnt fra Slagelse? Det hele strider mod al Rimelighed og mod den Begivenhedernes episke Sammenhæng, som Dr. Sofus Larsen underligt nok selv paa det stærkeste fremhæver, idet han (S. 186—187) med fuld Ret gør gældende, at Saxos Hjemmelsmand for Kampskildringen »maa være identisk med den der fortalte ham Begivenhedens Forhistorie: Absalons Møde med Kongen i Slagelse, Skildringen af Sagamanden Arnold og hans vedholdende Protest mod at forlade sin Herre Bispen for at underholde Kongen. Alt hænger paa det nøjeste sammen, og Arnold protesterer saa heftigt mod at blive tilbage netop fordi han forudser, at hans kære Herre inden kort Tid vil blive indviklet i Kamp med Sørøvere .... Den eneste der kan have oplevet det hele fra Begyndelsen til Enden, er netop den Hirdmand, der tjente Bispen som Skriver, *ene* deltog med ham i Ottesangen, medens det øvrige Mandskab sov, og blev sendt ud for at skaffe Oplysning om den pludselige Larm, der hørtes«.[3] At Dr. Larsen, der anstiller saa forstandige kildekritiske Betragtninger over Sakses Hjemmelsmand og over hele Fortællingens Art, samtidig kan opstille en Hypotese, der medfører en saa urimelig Udviklingsgang af Begivenhederne, er højst paafaldende.

De samme Indvendinger, som her er gjort gældende mod Dr. Larsens Hypotese, rejser sig selvfølgelig i lige saa høj Grad mod Professor Knud Fabricius' mere i Forbigaaende fremsatte Antagelse, at Hylleminde skal søges ved Skanør ved Bugten *Høl* (Saxos Valdemarskrønike og hans Danesaga, Hist. Tidsskr. 8. R. V 339). Prof. Fabricius' Antagelse er iøvrigt, som Dr. Larsen rigtigt fremhæver, umulig allerede af den Grund, at den brede Bugt paa Nordsiden af Skanørhalvøen aldeles ikke passer med Sakses Beskrivelse af hvordan Absalon bliver liggende ved Fjor-

[3]) Paa Spørgsmaalet om Dr. Larsen har Ret, naar han med C. Paludan-Müller i denne Skriver vil se Sakse selv, skal jeg ikke her komme nøjere ind.

dens Indløb med tre Skibe og sender de andre længere ind i Vigen for at hente Brænde. Men hos Fabricius er denne Antagelse forsaavidt et Led i en større Sammenhæng, som han overhovedet helt igennem foretrækker Knytlingasagas Meddelelse om Kampen for Sakses og herved føres til at henlægge Hylleminde til Øresund, medens Dr. Larsen (med fuld Ret) ingenlunde vil gøre ham Følge i hans Forkærlighed for Knytlingasagas Troværdighed fremfor Sakses. Vi skal nu se nærmere paa Knytlingasagas Beretning om Kampen.

Sagaen kender overhovedet intet til den af Sakse berettede Forhistorie med Mødet i Slagelse og Arnolds Forudanelse; om selve Kampen, der i Sagaen henføres til Efteraaret 1170, berettes i al Korthed følgende: »Dernæst foer Danerne hjem [fra Vendertog]; Biskop Absalon sejlede nordpaa til Øresund og laa undervejs i Hylleminde *(Hyljumynni*, der aabenbart er den rigtigere Navneform, hvorefter Pariserudgavens forvanskede Navn kan rettes) med seks Skibe; det var syv Nætter før Allehelgensdag. Biskoppen laa med tre Skibe ved Mindet (Mundingen), men tre andre var satte paa Grund af Ebben. I den aarle Morgen, mens Bispen var ved at læse Ottesang, kom ni Venderskibe imod dem, alle meget store. De gjorde sig fluks rede til Kamp imod dem, og da Slaget havde varet en liden Stund, gav Venderne sig paa Flugt; Danerne tog et Skib fra dem, men otte undslap. Siden foer Bispen hjem og kom hjem syv Nætter efter.«

Som det vil ses, er Sagaens Fortælling yderst mager og skematisk i Sammenligning med Sakses; den mangler netop alle de livfulde, tilsyneladende ubetydelige Smaatræk, der øjensynligt er grebet lige ud af Livet og nødvendigvis maa skyldes et Øjenvidnes Meddelelser. Der kræves derfor meget vægtige Grunde for at give Sagaen Fortrin fremfor Sakse i Skildringen af denne lille Tildragelse, og saadanne har Fabricius ingenlunde fremsat i sin førnævnte Afhandling. Han udkaster den Tanke, at Sakse med Forsæt har flyttet Fortællingen fra Aar 1170, hvor den retteligt hører hjemme, til 1167, hvor den »svæver i Luften«, og at han har gjort dette som Led i sine formentlige Bestræbelser for at tilsløre det farlige saksiske Angreb paa Danmark i 1170.

Men for det første er det en aldeles ubevist Paastand, at Sakse bevidst har haft en saadan Hensigt, og for det andet strider Fabricius' Antagelse aldeles mod det Præg af Øjenvidneskildring, som netop Forhistorien (Slagelsemødet og Episoden med Arnold) har i Sakses Fortælling. Hvis Mødet mellem Valdemar og Absalon i Slagelse skulde være tendentiøs Opdigtelse af Sakse, er der overhovedet ingen Grænser for hvilke samtidige Kildeskildringer man kan forkaste som frit opfundne til Trods for deres fuldstændige Øjenvidnepræg. Endelig maa det siges, at som Afspejling af det af Helmold saa malende skildrede, af Henrik Løve foranledigede store Venderfremstød mod Danmark i Aaret 1170 synes Kampen ved Hylleminde yderst ubetydelig; tilmed foregaar den ifølge Sagaen saa sent paa Aaret (denne Datering til d. 25. Oktober er saa godt som den eneste Enkelthed, som Sagaen indeholder ud over Sakses Beretning), at den meget vanskeligt kan opfattes som Knytlingasagas Skildring af de meget omfattende vendiske Hærgetog, som Helmold udmaler, og som vel næppe kan have indskrænket sig til Oktober Maaned 1170.

Jeg skal ikke her komme nærmere ind paa det vanskelige Problem om det indbyrdes Forhold mellem Sakses og Knytlingasagas Beretninger fra Valdemarstiden, da jeg senere haaber at komme til at give en udførligere Redegørelse for hele Spørgsmaalet. Jeg skal kun fremhæve, at det forekommer mig øjensynligt, at Knytlingasagas Fortælling om Kampen ved Hylleminde umuligt kan være helt uafhængig af Sakses langt udførligere og utvivlsomt mere avtentiske Skildring. Professor Curt Weibull har (Hist. Tidskr. f. Skåneland VI) som bekendt fremsat en Række slaaende rigtige Iagttagelser angaaende Sakses og Knytlingasagas Fællesstof, og har paa disse Iagttagelser grundet den Hypotese, at de begge bygger paa en nu tabt Kilde, hvis Art han dog ikke kommer nærmere ind paa at karakterisere.

Det er altid en betænkelig Sag at konstruere en ellers ganske ukendt tabt Kilde paa Grundlag af Ligheder mellem to bevarede Kilder; og naar Dr. Larsen (S. 193) vil beraabe sig paa Knytlingasagas egne Ord som Støtte for Hypotesen om den tabte Danmarkskrønike som Fælleskilde for Sagaens og Sakses Beretnin-

ger, er han aldeles paa Vildspor. Naar nemlig Knytlingasaga ved sin Omtale af Kampene mellem Niels og Erik Emune udtaler, at »det findes antegnet i lærde danske Bøger, at Kong Niels og Erik har haft nogle Kampe med hinanden, angaaende hvilke vi ikke kender Frasagn om hvilken Udgang de har haft«, er det aldeles øjensynligt, at Knytlingasagas Forfatter her hentyder til danske Aarbogsnotitser af en lignende Form som f. Eks. Sorøaarbogens ved 1131: Bellum fuit Jaling inter Nicolaum et Ericum (Der var Slag ved Jelling mellem Niels og Erik); Knytlingasaga nævner netop lige der efter denne Kamp »á Jalangrsheidi«, og Sagaens Ord om Mangelen paa Kendskab til Kampenes Udfald kan ifølge Sagens Natur umuligt henvise til en tabt Krønike, der jo netop maatte have berettet om Slagenes Afgørelse, men peger aldeles afgjort hen paa, at Sagaens Forfatter angaaende disse Kampe kun har kendt saadanne magre Aarbogsnotitser som den ovenfor anførte.

Paa Professor Curt Weibulls saglige Iagttagelser af Lighederne mellem Sakses og Knytlingasagas Beretninger har Prof. Knud Fabricius og Dr. Sofus Larsen bygget hver sin temmelig svagt funderede Hypotese om Arten af denne formentlig tabte Kilde. Fabricius' Antagelse af en Ur-Saxo er uden Tvivl tilstrækkeligt imødegaaet af Curt Weibull (Hist. Tidskr. för Skåneland VII); Dr. Sofus Larsen søger i den oftnævnte Afhandling udførligt at begrunde den Gætning, at den formentlige tabte Fælleskilde for Sakse og Knytlingasaga maa være en af Kristoffer Valdemarsøns Skriver Lucas Engelskmand forfattet Danmarkskrønike; men hans eneste virkelige Argument herfor er, naar alt kommer til alt, Sakses Ytring om Lucas, at han ikke var videre stiv i Latinen, og det er derfor unægteligt fristende herom at anvende Dr. Sofus Larsens egne Ord: et rent og skært Postulat og vel at mærke et Postulat, som intet har at støtte sig til.

Spørgsmaalet om Stedfæstelsen af Hylleminde er i sig selv ikke af stor Betydning, men det er vel skikket til at kaste Lys over Arten af de fortællende Kilder til Danmarks Historie i den ældre Middelalder og over de Problemer, som Behandlingen af dette meget vanskelige Kildestof fremkalder. Det viser formentlig, at det ikke er nok at være i Besiddelse af stor Lærdom og

rig Kombinationsævne; det gælder ikke mindre om at gennemføre et indtrængende Studium af Kilderne efter hele deres Art og tillige bevare en vis sund Sans ved Fortolkningen og Bedømmelsen af disse, saa man ikke vover sig for langt ud i de løse Hypotesers Hængedynd.

JORDDROTTER PAA VALDEMARSTIDEN

AF

POUL NØRLUND

I. HVIDERNE OG SORØEGNEN

SPØRGSMAALET om ejendomsfordelingen er stadig et af hovedproblemerne indenfor Valdemarstidens historie; mangelen på statistisk materiale gør det vanskeligt at danne sig et klart og pålideligt billede af, hvor meget storejendommen dengang betød overfor den brede masse af selvejerbønder. At forskellen mellem de enkelte landsdele på dette punkt har været meget betydelig, har Kr. Erslev som bekendt påvist i »Valdemarernes Storhedstid« ved en bearbejdelse af de oplysninger, »Kong Valdemars jordebog« indeholder om forholdene i Halland og på Falster. Desværre er der kun ringe mulighed for i større omfang at fremskaffe tilsvarende oplysninger om forholdene i andre dele af landet, men hvert forsøg i denne retning må dog siges at have sin værdi, og næppe noget andet sted er der bedre betingelser tilstede end i »det historiske Midtsjælland« eller, nøjere bestemt og begrænset, i Alsted herred.

Det er en gammel romantisk opfattelse, som kan føres tilbage til »Danske Atlas« (VI, p. 320), at biskop Absalon ejede hele dette herred. N. M. Petersen udtrykker sig vel noget forsigtigere, når han siger at Absalon eller hans slægt skal have ejet hele Alsted herred,[1] men selv denne påstand er med rette blevet anholdt af Kr. Erslev som ubegrundet.[2] Spørgsmålet er imidlertid, om det er muligt at give noget begrundet skøn over, *hvormeget* Hviderne — og ved siden af dem også andre herremandsfolk — egentlig har rådet over på disse egne.

»Hvideslægten« som genealogisk begreb er forståelig nok en torn i øjet på mange historikere og genealoger. Teoretisk skal jeg heller ikke forsvare det, men det er alligevel en udmærket

[1]) Saml. Afhdl. III, p. 364.   [2]) Vald. Storh. p. 110. anm.

fællesbetegnelse for de forskellige stormandsfamiljer, som udgjorde Skjalm Hvides efterslægt eller var indgiftede deri, og som i store dele af 12. og 13. årh. indtog stillingen som en art højadel indenfor landets overklasse.

Størsteparten af Alsted herred og de tilstødende dele af Slagelse og Ringsted herreder kom i middelalderens løb ved gaver, køb og magelæg samlet i Sorø klosters besiddelse,[3] og takket være den såkaldte »Sorø gavebog«[4] har vi ret nøje rede på bevægelsen i klostrets godsmasse ned til ca. 1440, da det i hovedsagen var slut med nyerhvervelserne, og også magelægs- eller afrundingspolitikken nogenledes var ført til ende. På grundlag af gavebogen lader der sig opstille en fortegnelse over klostrets gods ved midten af 15. årh., og denne kan sammenholdes med opgivelserne i de ældste bevarede jordebøger over klostergodset fra 1568 og 1570, der endnu viser den nærmestliggende del af den middelalderlige godsbestand ret ubeskåret, — først i den følgende periode kom de store omlægninger af klosterlenene.

Vor opgave skulde nu være at søge bag om klostergodset til de tidligere besiddere, og for en undersøgelse af ejendomsforholdene på Valdemarstiden har vi for Sorøs vedkommende den meget store fordel, at gavebogen, sammenlignet med andre gejstlige stiftelsers godshistoriske optegnelser fra middelalderens slutning, indeholder fyldige oplysninger om den ældste periode, idet den har optaget partier af et ældre skrift, der går tilbage til det 13. årh.s begyndelse.[5] Hertil kommer, at vi gennem en række pavelige privilegiebreve[6] i hovedtrækkene kan følge klostergodsets gradvise vækst og omdannelse i perioden 1182—1248, og ad mere tilfældig vej er vi naturligvis også istand til at sup-

[3]) Jfr. min afhandling om Sorø kloster og dets gods i »Sorø« I, p. 53 ff. (1923).

[4]) Gl. kgl. Saml. 2485 4°. SRD. IV, p. 463 ff. Citeres i følgende som Gb. med vedføjet sidetal efter Scriptores.

[5]) Jfr. E. Arup i Hist. Tidsskr. 8. R. V, p. 202 ff. På flere væsentlige punkter har jeg en anden opfattelse af gavebogen end Arup, men det må jeg forbeholde mig at vende tilbage til i en særlig afhandling i et følgende hæfte af Hist. Tidsskrift.

[6]) For største delen aftrykt i Thorkelins Diplomatarium Arnamagnæanum efter Sorø privilegiebog (AM. 290 fol.).

plere gavebogens oplysninger på forskellige måder. At der dog trods alt er betydelige huller i vor viden, beror først og fremmest på, at Sorø kloster i den periode vi her behandler, tiden inden 1250, endnu var langt fra at have tilegnet sig rådigheden over sit nærmeste opland. Dertil nåede det først efterhånden gennem abbedernes energiske godspolitik.

Det nuværende Alsted herred dækker ikke det middelalderlige, der ikke strakte sig så langt mod Nord, men til gengæld omfattede Bringstrup og Sigersted sogne, som nu er lagt til Ringsted herred. Det er imidlertid ikke nogen herredsundersøgelse. der her skal foretages. Formålet må være uden hensyn til gamle eller ny grænser at udskille *det størst mulige samlede område*, hvorom der haves oplysninger i en sådan udstrækning, at de kan være af betydning for en statistisk bedømmelse af besiddelsesforholdene. Efter en gennemgang af det foreliggende materiale er jeg blevet stående ved et område, der omfatter hele det nuværende Alsted herred samt Bringstrup sogn, ialt 13 sogne. Hertil kommer selve Sorø som det fjortende. Fra de andre tilgrænsende sogne i Øst og Vest haves nok også mange oplysninger allerede fra Valdemarstiden, men de er dog for spredte, og den uoplyste del viser sig at være utilfredsstillende stor.

Fremgangsmåden må være den, sogn for sogn og by for by at gøre rede for de oplysninger, som haves, og på grundlag heraf opstille en tabellarisk oversigt, hvor alle opgivelserne omregnes med benyttelse af en fast generalnævner. Hertil har jeg benyttet matriklen af 1664 med dens opgivelser om landgildehartkornet, der fremfor senere matrikler har den fordel, at den direkte kan sammenholdes med klostrets ældste jordebog for 1568, således at det for hver enkelt by er muligt at blive klar over, om den har været helt eller kun delvis i klostrets besiddelse.

Med den samme sikkerhed kan man naturligvis ikke drage sammenligninger mellem forholdene i 12.—13. årh. og i 16.—17. årh. Sv. Aakjær har ovenfor i sin afhandling om det olddanske herred antydet, at han gennem en almindelig undersøgelse ang. middelalderens jorddeling, kornmål og taxtforhold etc. er nået til den opfattelse, at bolet (og skyldmarken) er at regne til ca. 36 td. landgildehartkorn eller ca. 108 td. land. En nøjere rede-

gørelse herfor imødeser jeg med den allerstørste interesse og forventning. Men dette er at forstå som den oprindelige eller så at sige den ideelle størrelse, og de samme tal kan ikke uden videre anvendes, når man vil sammenligne den ældre middelalders bol med 16.—17. århs landgildehartkorn.

Praxis viser, at der alt efter tid og sted er store svingninger mellem værdien eller størrelsen af de forskellige jordbetegnelser — de gamle bol, Valdemarstidens skyldmark og senere tiders landgildehartkorn i pund eller tønder. De enkelte byers tilliggende kan være ændret betydelig ved udvidelser af det dyrkede areal, og der kan også være tilbagegang. Ved samlet behandling af store områder kan man vel regne med et erfaringsmæssigt gennemsnit, således som jeg tidligere har gjort i mine undersøgelser angående Sorø klosters gods, hvor jeg har anslået skyldmarken til at svare til 32 td. landgilde i 15.—16. årh.; men her, hvor hver by gennemgås, skulde vurderingen gærne nuanceres noget mere, og et meget værdifuldt støttepunkt for tilbageslutningen fra 17. årh. til den ældre middelalder har vi i de *angivelser om bolenes antal*, som findes i præsteindberetningerne af 1651 (og 1657) i Rigsarkivet.

For 9 af de her behandlede 13 sogne anfører præsteindberetningerne de enkelte byers bolantal,[7] og at disse bol ikke er de i den senere middelalder ofte anvendte »skyldbol«, men *de gamle, virkelige bol*, der var en levende realitet ude i bymarken, har al sandsynlighed for sig. Vi ved jo fra Henr. Larsens undersøgelser, at de gamle bol også på Falster har levet videre uanfægtet af skyldmarken, der ikke greb ind i landsbyens agerfordeling, og at de endnu har kunnet konstateres i markbøgerne fra 17. årh.[8]

I Sorø gavebog er i flere tilfælde det gods, der på Valdemarstiden eller senere er afhændet til klostret, angivet i bol, og sam-

[7]) I Lynge sogn dog kun for byerne Lynge og Topshøj. I Suserup kalder bønderne, bemærkes det, deres jord tokkejord, i L. Eskildstrup gribsjord, og de øvrige småbyer er »regnede for torper og vide af ingen bol at sige på deres marker«.

[8]) Aarb. for nord. Oldk., 1918, p. 205.

menholdes disse — der også må være virkelige bol[9] — med byens fulde boltal i opgivelserne fra 1651, bliver vi istand til at afgøre, hvor stor en andel af vedkommende by det drejer sig om; thi hvor divergerende anskuelserne end ellers er om bolene, må det regnes for sikkert, at deres antal indenfor byen var konstant, »bolet udgjorde indenfor den samme by en uforanderlig brøkdel af den jord, som til enhver tid hørte til byen«, ligesom ogsaa alle bol i byen til ethvert givet tidspunkt var lige store.[10] Ved en udvidelse af det dyrkede areal voxede altsaa bolenes størrelse.

Sammenstiller vi boltallene fra 1651 med landgildehartkornet fra 1664 — således som det er gjort i nedenstående tabel — vil det ses, at forholdet mellem dem er yderst vexlende. Medens vi i Broby har 10 bol à 27,5 td.,[11] har vi i Gyrstinge 4 bol à 72 td. Dette tyder på stilstand eller tilbagegang i Broby, siden bolene blev anlagt, men på stærk udvidelse af det dyrkede areal i Gyrstinge.

Når tallene fra en række af byerne tyder på fremskridt i opdyrkningen, rejser sig imidlertid spørgsmålet, hvornår disse fremskridt er sket. I almindelighed må de snarest henlægges til Valdemarstiden eller perioden forud derfor, medens den senere middelalder ikke synes at have udmærket sig ved store nyrydninger i disse egne. Det kan ialfald bemærkes, at i flere af de byer, hvor vi har Valdemarstidens skyldmark- eller guldmarkangivelser — til dels side om side med bol —, f. ex. Slaglille, Ørslevvester og Vedde, må vi ansætte enhederne meget lavt for at få dem fordelt på landgildehartkornet fra 16.—17. årh., og dette kan kun fortolkes som en tilbagegang siden »skyldmarktiden«. Selv i Suserup, hvor vi ved, at der i 13. årh. blev ryddet plads til en ny gård i skoven — af den Bjørn, som Arup i sin Danmarkshistorie har gjort berømt ved at fremhæve ham på bekostning af dem, der drog på Vendertog —, selv her kan

[9]) I flere tilfælde har de navne, således i Broby og Slaglille.

[10]) P. J. Jørgensen: Forelæsninger over den danske Retshistorie 2. H., 1926, p. 7.

[11]) Endnu mindre bliver bolene i Egerup, Bringstrup sogn, der mærkelig nok har hele 4 bol, men kun 80 td. landgilde.

den varige udvidelse af byen ikke have været stor, thi skønt der i forvejen lå en meget værdifuld ejendom i Suserup, er den dog i 1664 kun på 42 td. landgilde (1844: 25 td. htk.).

Det store, afgørende, middelalderlige fremskridt i opdyrkningen synes da også her i Midtsjælland — som i andre egne af landet — foregået senest i Valdemarstiden, og måske snarere i den forudgående periode. Det er i den henseende karakteristisk, at ialfald hovedparten af herredets småtorper existerede allerede i det 12. århundrede.

TOPOGRAFISK GENNEMGANG

Sorø by og landsogn.

Sor≈ø, hele den mellem Tuel, Pedersborg og Sorø sø liggende ø, hvor tidligere en landsby havde haft sin plads, skænkedes af Asser Rig til klostret (Gb. p. 466). Det er den plads, hvorpå nu Akademiet og byen og Lille Ladegård ligger, og vi kan skønsmæssig anslå dens areal til at svare til ca. 75 td. landgildehartkorn.

Bjernede sogn.

Bjernede ejedes i det 12. årh. af Ebbe, Skjalm Hvides søn. Ifølge den bekendte indskriftsten har Ebbe Skjalmsøn og hans hustru Ragnhild bygget en kirke i Bjernede, som senere deres søn Sune Ebbesøn opførte i sten, og kirken bærer et så uomtvisteligt præg af borgkirke, at familjen maa antages at have haft sin hovedresidens her. Sunes broder Finn Ebbesøn ligger desuden begravet i Bjernede, hans ligsten er bevaret, og hans grav blev fundet i 1890.

Gården er tidlig overgået i Roskildebispens eje. Vi har ganske vist ingen oplysninger herom ældre end 1287, da Oluf Lunge nævnes som bispens foged i Bjernede;[12] men det er meget nærliggende, at det er selve Peder Sunesøn eller en af hans brødre der har skænket den til bispestolen. Siden sad Lungerne og efter dem Moltkerne ned igennem 14. årh. som biskoppelige fogeder eller forpagtere (emfyteuter) på gården,[13] indtil den ved det store mageskifte i 1414, der omfattede »magna curia B. et exactio ejus tota«, afstodes til Sorø kloster.[14]

[12]) Rep. 526.

[13]) Gb. p. 521. Rep. U320. 2894. 3350. 3380. 3149. 3658. Jfr. SRD. IV, 473 og VI, 255.

[14]) Rep. 7521 (år 1445) nævnes Mette, Erik Bølles, af Bjernede, men det må efter sammenhængen være det fyenske Bjerned eller Bjerne ved Horne (Salling H.).

Bjernede hører til de mellemstore byer, den opgives i 1651 kun til 2 bol og er i 1664 sat til 93 td. htk. Den gamle Hvidegård kan sikkert ikke have omfattet mindre end det hele (jfr. ndfr. under Fjenneslev).

Fuldby og S. Ebberup hører til Bjernedegårdens tilliggende og afstås med denne til Sorø. Forud herfor vides intet om dem.

Slaglille sogn.

Slaglille. Sorø kloster får i slutn. af 12. årh. ved Absalons hjælp største delen af byen, der dog snart afhændes igen for først langt senere at blive føjet til klostergodset pàny. I gavebogen (p. 472) findes en detaljeret liste over de ejere, fra hvem besiddelserne i Slaglille første gang erhvervedes, dels ved gave, dels ved køb og dels ved mageskifte. Vi ser, at der har været nogle større ejere og en hel række mindre. Trued Litle, som byggede Slaglille kirke, skænkede klostret ¾ af bolet Tuebol, og hans søster den resterende del deraf. Ubbe Litle afstod i bod for manddrab på lignende måde ¾ af bolet Ubbebol, medens hans søster skænkede resten af bolet. Disse to søskendepar har altså tilsammen ejet 2 bol og dermed halvdelen af byen, der i 1651 angives at have 4 bol. Det er vel ikke usandsynligt, at de to Litler yderligere er slægtninge, men bevises kan det ikke; hvornår navnet Litle fra at være et personligt tilnavn går over til at blive et slægtsnavn, er uvist. Som bekendt anvendtes det så hyppig indenfor visse grene af Hvideslægten, at det efterhånden blev en formelig slægtsbetegnelse.

Disse Litler i Slaglille tør vi ialfald sikkert henregne til herremandsklassen; at de ikke har skænket eller bødet alt, hvad de ejede, har vi vel lov til at gå ud fra, og de må derfor have haft besiddelser andetsteds. Af de øvrige grundejere er der endnu to, som skænker jord til klostret, Ulf Ubbesøn, der muligvis er en søn af Ubbe Litle, og Kød, hans svigersøn. De lader sig formentlig også henregne til herremændene; deres parter er tilsammen ¾ mark skyldjord. Jævne bønder er derimod snarest de andre ti ejere, der sælger eller mageskifter deres parter, tilsammen 3 mark skyldjord (÷ ½ ørtug) og ¼ bol.

Alt sammenlagt har vi altså gennem gavebogens liste oplysning om ejerne til 2¼ bol + ca. 3¾ mark skyldjord, og dette må sikkert have været så godt som hele byen, der i 1664 kun er sat til 145 td. htk. Det store beløb af skyldmark, som den ene halvdel af byen har, idet ca. 4 mark dækker 2 bol, tyder på en udvidelse af det dyrkede areal senest i 12. årh. Det forholdsvis lave hartkornstal tyder derimod på en tilbagegang i senere tid.

Slagelsebo. Af den landsby, der lå på Store Ladegårds terræn SV. for Slaglille, hørte i 12 årh. halvdelen + 1½ otting til kong Valdemar den stores arvegods. Absalon erhverver både denne part og resten af byen ved mageskifte og køb og overdrager det hele til klo-

stret, der her indretter en grangie. Hvem de øvrige ejere var, vides der slet intet om.[15]

Sasserbro mølle fik klostret i 12. årh. efter Ebbe Skjalmsøns enke Ragnhild (Gb. p. 467).

Brandsmark — tidligere til Bjernede sogn — hørte under Roskildebispens fogedgård i Bjernede og kom i 1414 med denne til Sorø. Det kan ikke afgøres, om den har været i Sunesønnernes eje, eller om bispen har erhvervet den på anden måde.

Fjenneslev sogn.

Fjenneslevlille er det ældste kendte bosted for Hvideslægten. Her boede slægtens stamfader, Skjalm Hvide, og efter ham hans søn Asser Rig, og også broderen Toke Skjalmsøn ejede jord i byen, idet han testamenterede $^3/_8$ bol til grundlæggelsen af Sorø kloster. Absalon arvede gården og overdrog den i sit testamente til Esbern Snare, medens alt det øvrige af Absalons fædrenegods tilfaldt Sorø.

Der tales i det bevarede referat af testamentet slet og ret om »Fialensleve, quod fratri suo contulit«, som om det drejede sig om hele byen. Og jeg finder ikke, der er grund til at tvivle herom. Fjenneslevlille var ikke nogen særlig stor by, præsten opgiver 1651 at den har 3 bol (1664: 147 td. htk.), og når flere af slægtens store gårde dér på egnen — i Broby, Alsted, Aasø — har været på 3¼—4 bol,[16] kan Fjenneslevgårdens tilliggende næppe have været mindre end den hele by. De $^3/_8$ bol, som Sorø havde arvet efter Toke Skjalmsøn, hører man ikke senere noget om, og det er ikke usandsynligt, at Absalon har tilbyttet sig dem ved et af de mange mageskifter, han foretog med klostret. Ialfald opgiver gavebogen (p. 480. 489. 519), at hele byen i 14. årh. ejes af fru Kristine, enke efter ridderen Johannes Hvitting af Niløse. Fra hende erhverver klostret den ved en pantetransaktion i 1343, og hun har muligvis fået den efter sin mand, hvis farmoders farmoder var fru Ingeborg af Kalundborg, Esbern Snares datter. Om hendes egen herkomst vides intet.

Fjenneslevmagle har en helt anden karakter. Det afgørende er, at Hviderne her slet ikke synes at have haft nogen besiddelser, og vi kender intet til dens ejendomsforhold før 14. årh., da en stor del af byen er samlet på en enkelt mands eller en enkelt familjes hænder; men ejerne er lavadelsfolk (Gris af Slagelse o. a.), som sik-

[15]) Slagelsebo er i 17. årh. omdannet til Sorø ladegård og i 1664 kun sat til 76 td. htk.; men denne ansættelse er væsentlig lavere end den landgilde, som fæsterne tidligere betalte til klostret. I 1568 er det 120 td. bortset fra småredslerne, og da dette beløb sædvanlig svarer til ansættelsen for 1664, vil vi i tabellen regne dermed.

[16]) Gb. p. 474. 475. 478. Jfr. også ndfr. om Gyrstingegård, der har 3½ mark skyld.

kert er voxet ud af bondestanden. Fjenneslevmagle er da at betragte som en gammel bondeby.

Mørup hørte til det store Pedersborggods, som Sorø kloster erhvervede i 1205 ved mageskifte med den kongelige kammermester Johannes Ingerdsøn, der hørte til Hviderne.[17]

Gyrstinge sogn.

Gyrstinge ligger i hovedsagen udenfor Sorø klosters middelalderlige godsområde; først i 1414 får det ved Bjernedemageskiftet bispens gods i denne by, og selv det har næppe været af større omfang.[18] Derimod var der i midten af 13. årh. en hovedgård i Gyrstinge, som ejedes af ridderen Peder Tygesøn Rintaf; i 1260 eller 1265 indgav han sig i Antvorskov kloster, hvortil han bl. a. skænkede denne hovedgård, »med alle bønderne som ligger til samme gaard« eller, som det andetsteds siges, med et tilliggende af 3½ mark skyldjord.[19] Det har altså været en anselig ejendom, omtrent svarende til de store Hvidegårde,[20] og ganske udelukket er det vel heller ikke, at Peder Tygesøn har været en Hvideætling, af Toke Skjalmsøns eller Toke Ebbesøns stamme.

Gyrstinge er 1664 sat til 289 td. htk., men opgives i 1651 til kun at have 4 bol. Dette tyder på en meget stærk udvidelse af det dyrkede areal siden bolansættelsen; men denne udvidelse må hovedsagelig ligge forud for Peder Tygesøns tid. Skulde hans gårds skyldmarktal dække tilsvarende hele bol, vilde den have omfattet det meste af Gyrstinge; men dette kan ikke være tilfældet, da vi i midten af 14. årh. finder en anden herremandsfamilje, Gyrstingerne, bosat i byen,[21] senere også forbigående Lungerne,[22] rent bortset fra at også Bjer-

17) Gb. p. 474 f. Jfr. ndfr. under Pedersborg. Mørups middelalderlige størrelse er uvis. I 1664 var den bortgivet afgiftsfrit til en kgl. livtjener og er derfor ikke ansat til hartkornsværdi, og ældre opgivelser om landgilden kendes ikke. I 1651 siges den at »være agtet for« ½ bol. I 1844 er hartkornet 40 td., og lavere kan landgildehartkornet for 1664 vel i hvertfald ikke sættes.

18) Måske kun den enlige fæstegård, som i 1543 afhændedes til Knud Rud. Se original af 1543 $^{24}/_{10}$ i K. R.s arkiv i RA. I jordebogen af 1568 anføres intet klostergods i Gyrstinge.

19) ÆDA. IV. 88. 157. Jfr. Rep. 1301.

20) Peder Tygesøn skænker ialt 8 mark skyldjord og 2 møller til Antvorskov. Det opgives at være alt hans gods (ÆDA. IV, 157), det vil vel sige hans hovedlod, efter at han havde skiftet med sine børn i overensstemmelse med lovene.

21) Rep. Udat. 320.

22) Anders Olufsøn Lunge skriver sig i 1387 til Gyrstinge, Rep. 3585. 3590. Men allerede 1399 afhænder han og hans broder deres besiddelser her. ÆDA. I, p. 123. Om godsets senere skæbne se Reg. dipl. 2989. Da. Mag. IV, p. 304f. ÆDA IV, 47. I 16. årh. findes her et mindre len, som kort før skolens stiftelse overgives til Sorø.

nede bispegård havde et tilliggende i byen. Peder Tygesøns gård kan derfor højst have omfattet halvdelen af Gyrstinge. Resten er uvis for Valdemarstiden.

Ørslevvester. Ingen anden by kommer så stykkevis til Sorø kloster som Ørslevvester. De første erhvervelser gøres i 1205, den sidste i 1532, men derimellem ligger en lang række andre, særlig i 13. årh. (Gb. p. 482). Denne by er også en af de meget få i herredet, hvor man med nogenlunde sikkerhed kan fastslå, at der i 13. årh. fandtes egentlige selvejerbønder; thi som sådanne må uden tvivl de fem konverser opfattes, som i ca. 1250 indgav sig i klostret med deres smågårde på tilsammen 7 øre skyldjord.

Dette er imidlertid kun en mindre del af byen. Andre dele kan føres tilbage til forskellige herremænd, uden at der dog findes nogen hovedgård. Den nysnævnte Peder Tygesøn af Gyrstinge ejede 16 ørtug skyldjord, som han mageskiftede til Sorø. Ridderen Andreas Nielsøn, der var en Hvideætling, sønnesøn af Alexander, bisp Absalons søstersøn, afhændede i 1275 7 øre 2 pendinge skyldjord, og kort efter solgte hr. Aage Dyre 14 ørtug jord. Alt dette er herremandsjord, en part (omtrent 1 mark) er Hvide-eje, og opgivelserne er så forholdsvis gamle, at vi tør tage dem gyldige også for den senere Valdemarstid. Tilsammen omfatter de 2 mark 1 øre 2 pendinge skyldjord.

Inden 1275 erhverver klostret endnu 7 øre skyldjord fra Asser Haffnæ og hans broder, men om deres sociale stand kan der næppe udtales noget sikkert.

Vi har altså for tiden inden ca. 1275 oplysninger om tilsammen ca. 4 mark skyldjord, hvoraf 1 mark er Hvidegods, 1 mark andet herremandsgods, 1 mark bondejord og 1 mark uvis. Til Hvidernes part må formentlig også henregnes en erhvervelse fra 1205, idet der til Pedersborggodset hørte jord med 13 ørtug landgilde i Ørslev, der efter sammenhængen vanskelig kan fortolkes som andet end Ørslevvester (Ørslevøster er udelukket, se ndfr. under Bringstrup s.). Endelig hørte der også en part til Bjernede bispegods, som Sorø fik 1414.

I 1664 sættes Ørslevvester til 202 td. htk., men heraf er de 65 td. først erhvervet fra Antvorskov i 1532.[23] De resterende 137 td. skal fordeles på ca. 5 skyldmark (eller måske lidt mindre), hvilket tyder på nogen tilbagegang siden 13.—14. årh. På den anden side er hele byen opgivet at have 4 bol, og forholdet mellem bol og skyldmark tyder på en betydelig fremgang i den ældre middelalder.

[23]) ÆDA. IV, 154. Hvorledes Antvorskov er kommet i besiddele heraf, vides ikke. Det må være sket før 1396, se ÆDA IV, p. 129.

Alsted sogn.

Alsted. Her ejede en af Sunesønnerne, Johannes, en stor gård på 3¼ bol, som styredes af hans forvalter (procurator). Da han i 1199 vilde på jorsalsfærd, lånte han 200 m. penge af klostret og stillede til gengæld denne gård i pant, og da han omkom på sin pilgrimsrejse, tilfaldt gården efter overenskomsten klostret.[24]

I det pavelige privilegiebrev fra 1248[25] hedder det, at klostret ejer de tre fjerdedele af Alsted. Da den i 1651 angives at have 5½ bol, må jeg formode, at der er gjort en anden mindre erhvervelse i perioden 1199—1248, selv om ingen positiv oplysning foreligger herom. Johannes Sunesøns gård har kun været ²/₃ af byen.

En anden, større gård i Alsted, med vandmølle, ejedes ca. 1300 af ridderen Hamund Hamundsøn Litle og hans Hustru Ingeborg.[26] Hamund Litle kan efter sit tilnavn formodes at tilhøre Hviderne, selv om vi ikke er istand til at indpasse ham i stamtavlerne. Ialfald optræder han blandt Erik Mændveds rådgivere og hørte til aristokratiet indenfor herremandsstanden. Om fru Ingeborgs herkomst vides intet, hvad der er så meget mere beklageligt, som hun måske har været den egentlige ejer. Da klostret må betale ialt 250 m. sølv til dette ægtepar og deres dattersøn og arving Johannes Nielsøn Hvitting af Niløse, må det have været en stor ejendom, og utvivlsomt resten af byen. Når der derfor i 15.—16. årh. optræder forskellige væbnere, som skriver sig til Alsted,[27] må de antages at være klostrets emfyteuter, forpagtere af en større gård, der ikke var udlagt som fæstegods. At sådanne forpagtere skrev sig til den lejede gård, haves der tilstrækkelige exempler på. Oxerne skriver sig således i 15. årh. til Asserbo, som de havde i leje af Sorø kloster, Lungerne skriver sig i 14. årh. til Bjernede, skønt de kun er bispens fogeder.

Knudstrup fik klostret i Absalons bispetid, altså inden 1191, eller i hvertfald inden 1198, da erhvervelsen omtales i Innocens III.s privilegiebrev af dette år;[28] den tidligere ejer kendes ikke.

Flinterup fik klostret fra bispestolen i 1414.

Hylstrup var også delvis i klostrets eje i 12. årh. og omtales

[24]) Gb. p. 478. Det herom af Absalon udstedte brev er aftrykt af Kolderup-Rosenvinge i Juridisk Tidsskrift XXV, p. 313 efter Bartholins Collectanea tome K, p. 154 f.

[25]) Thorkelins Dipl. I, p. 162f.

[26]) Gb. p. 479. 489. 520.

[27])Johannes Laalæ in Alstethæ, Rep. 6424 (år 1429). Væbner Karl Jacobsen af A., Langebeks Dipl. 1483. ¹⁵/₈. AM. Dipl. VI, 16 (år 1484), etc. Jfr. Trap III, p. 104.

[28]) Gb. p. 472. Thorkelins Dipl. I, p. 74 f. Gavebogen forklarer i hvertfald selv det i pavebrevet nævnte Gotstorp eller Gøkstorp som Knutstorp.

allerede i det ældste pavelige privilegiebrev fra 1182.[29] Den tidligere ejer var hr. Peder Thorstenssøn, Skjalm Hvides svigersøn. Da der i mageskifte ydes 1 bol i Stenstrup og et møllested i Heglinge, må det utvivlsomt dreje sig om den allerværsentligste del af byen, der i 1651 angives at have 1½ bol og i 1664 er sat til 53 td. htk.

Broby sogn.

Broby. Her ejede Roskildebispen Peder Sunesøn en stor gård (mansio et curia) på 3 bol og 2 øre skyldjord, med tilhørende vandmølle, som han i 1214 skænkede til Sorø kloster. Efter bispens død ser vi, at der sidder endnu en herremand i denne by, ridderen hr. Karl af Broby.[30] Der vides desværre intet om hans herkomst og heller ikke om størrelsen af den hovedgård, han sad på; hans strid med klostret om møllen i Broby behøver vi ikke her at komme ind på.

Der er imidlertid en tredje grundejer i Broby, som kendes fra forholdsvis tidlig tid, nemlig kong Kristoffer I, thi ifølge en optegnelse i Kong Valdemars jordebog, der er anført i tilknytning til den såkaldte »Hakon Palnesøns godsliste«, ejer kongen 2 gårde i Broby på 7½ mark guld (ɔ: 2½ mark skyld).[31]

Broby er i 1651 angivet at have 10 bol og i 1664 sat til 275 td. hartk. Det store boltal, som Broby har i forhold til dens landgildehartkorn, tyder på at den ikke er voxet synderlig, siden den fik sin inddeling i bol, og skyldmark og bol må omtrentlig antages at stemme overens.

Bisp Peders hovedgård er omtrent $^1/_3$ af byen, medens de to andre ejendomme, kongens og hr. Karls, har udgjort omtrent halvdelen. De må på et eller andet tidspunkt være kommet pa samme hænder. Karls søn er rimeligvis den Esbern Karlsøn, der i Sorø gavebog (p. 516) omtales som boende på disse egne i 1260 og 1268, og hvis enke, fru Gyde, en datter af Skjalm Bang, Skjalm Hvides sønnesøn, senere sidder på hovedgården Broby, hvor hun i 1292 $^4/_3$ opsætter sit testamente,[32] der på flere måder viser hendes tilknytning til byen. De har

[29]) Thorkelins Dipl. I, p. 267. Gb. p. 472. Texten er her forskrevet i gavebogens håndskrift (fol. 4r), idet der oprindelig har stået »øcilstorp vel høkelstorp, quod nunc ønstorp dicitur«, hvor senere de første to navne er udstregede og rettede til Othinstorp. Selvfølgelig er den oprindelige text urimelig, men i virkeligheden var det Ønstorp, der skulde have været rettet til Hylstorp, således som det fremgår af den følgende passus, hvor der henvises til pavebrevet af 1182, medens Othinstorp (Ørnstrup) først omtales i pavebrevet af 1186.

[30]) Gb. p. 475 og 484.

[31]) Oluf Nielsens udg. p. 63. Sv. Aakjærs udg. p. 40. Det er ganske vist ikke fuldt sikkert, men efter sammenhængen dog sandsynligst, at det angår vort Broby.

[32]) Erslev: Testamenter, nr. 17.

sandsynligvis sammen med Sorø ejet hele Broby, og deres besiddelser går i arv til deres dattersøn Ingvar Hjort, fra hvem de med forskellige mellemled tilsidst havner hos Lungerne. Fra dem tilhandler Sorø kloster sig den manglende part af byen, først en brydegård, derefter 2 bol og endelig 2 gårde med hver 32 td. landgilde, tilsammen ca. 5 bol.

Tilbage står formentlig endnu en mindrepart af byen, som i 13.—14. årh. er kommet til Sct. Peders kloster i Næstved,[83], idet Johannes Dam i 1244 skænkede en gård med ½ mark skyld og Peder Ingvarsøn (uvist når) pantsætter 2 øre jord. Bægge er herremænd. Den sidste er højst sandsynlig en søn af ridderen Ingvar Hjort, hvis to andre sønner, Aage og Jakob i 1334 pantsætter deres part af Brobygodset til Johannes Hasenberg (Gb. p. 530).

Lynge sogn.

L y n g e. Hele denne by fik Sorø kloster overdraget af Absalon, der ifølge gavebogen erhvervede den dels ved køb, dels ved mageskifte. Men der vides slet ikke noget om, hvem de oprindelige ejere var.

Ø r n s t r u p erhvervede klostret i tiden mellem de to paveprivilegier af 1182 og 1186, da det første gang er opført i det sidstnævnte (Othinstorp). Om de oprindelige ejere vides intet.[84]

S u s e r u p. En større gård (mansio et curia) i denne by ejedes af Roskildeprovsten Tyge Stigsøn, hvis fader var søn af Toke Skjalmsøn, og hvis moder muligvis var en datter af Knud Lavard. Denne gård erhvervede munkene i Sorø mod meget store økonomiske ofre. Den udgjorde $^{2}/_{3}$ af byen, men også den sidste tredjedel ejedes af domprovst Tyge, der skænkede den til sin søster. Denne part var dog udelukkende en skovpart, men Tyges svoger Bjørn ryddede plads i skoven for en ny gård, Ny Suserup, hvor han og hans efterkommere sad til 1287, da også denne ejendom opkøbtes af munkene.

T o p s h ø j. I denne by har Sorø kloster fået en erhvervelse inden det pavelige privilegiebrev af 1248,[85] men der foreligger ingen nærmere oplysninger om størrelsen eller om den tidligere ejer. 2½ ørtug købes i 1287 som tilliggende til Ny Suserupgården (se ovfr.), og denne mindre ejendom må henføres til Hviderne. En noget større besiddelse på 8 ørtug havde klostret allerede i 1282 sine garn ude efter (Gb. p. 506), men først i 1310 lykkes det at komme i besiddelse af den ved et ma-

[83]) SRD. IV, p. 351. I 1469—70 får klostret en gård i Broby tildømt på kongens retterting; hvorledes det nærmere forholder sig hermed, er ikke bekendt. Se RA. Sorø klosters arkiv 1469 $^{1}/_{2}$. 1470 $^{10}/_{10}$.

[84]) Oplysningen Gb. p. 472 må som nævnt anm. 29 gælde Hylstrup. Mageskiftet vilde også, hvis det gjaldt Ørnstrup, være altfor urimelig uforдelagtigt, da Ø. er en meget lille bebyggelse, nu kun et skovfogedhus.

[85]) Thorkelins Dipl. I, p. 162.

geskifte med Otbern Tolfsøn, hvis hustru Helene, datter af Troels Arnketilsøn, havde arvet den (Gb. p. 507). Hendes fader var af herremandsklassen, men ellers vides intet om hans herkomst.

Nu havde klostret formentlig erhvervet hele byen, der i 1651 opgives at have 2 bol, og som i 1664 er sat til 90 td. htk. Heraf kan de 10½ ørtug, som vi har oplysninger om fra 13. årh.s slutning, kun være en mindrepart, og selvom byen højst sandsynlig er voxet noget i middelalderen ved skovrydninger, må dog hovedparten gemme sig i den ældste ikke nærmere oplyste erhvervelse.

Eskildstrup er i 16. årh. en hovedgård med tilliggende fæstegårde, som 1578 afhændes til kronen af Huitfeldterne.[36] Ejendomsforholdene i ældre tid er ganske ukendte. Sorø kloster fik i middelalderen aldrig besiddelser her, grænserne for dets område lå ved Kongekilde mølle.

Stenstrup opgives i Sorø gavebog (p. 484) at være erhvervet længe inden 1206 »a justis possessoribus«; men hvem disse var, vides ikke. I et mageskifte med Peder Thorstenssøn på Borg afhænder munkene 1 bol i Stenstrup (Gb. p. 472), hvilket må være den største part af byen, da den i 1664 har 35 td. htk. Hvornår den er vendt tilbage til klostrets eje, vides ikke.

Oldebjerg kom i 1206 helt i klostrets besiddelse, idet Tule Bosøn af Gluggernes slægt, der må henregnes til Hvideættens store blok, skænkede det 2 ørtug jord i skyld, medens den øvrige del af byen opgives at være erhvervet allerede langt tidligere af de retmæssige, men desværre ubekendte ejere (Gb. p. 484). Da Oldebjerg i 1664 er sat til 12 td. htk. (ɔ: ca. 9 ørtug skyldjord), bliver Tule Bosøns gave kun en mindrepart af byen, men den er muligvis voxet ved skovrydninger i middelalderens løb.

Lindebjerg kom til Sorø ved mageskiftet i 1414 med Roskilde bispestol,[37] men om tidligere besiddelsesforhold er intet oplyst.

Nyrup erhverves i 12. årh. ved Absalons mellemkomst, men ejeren kendes ikke.

Flinterup hører også til de byer, som klostret erhvervede længe før 1206 af de retmæssige, men ukendte besiddere. Imidlertid synes dog en væsentlig del af byen, ½ mark skyldjord, efter midten af 13. årh. at have været ejet af Roskildekanniken magister Ranc, der i 1277 skænker denne ejendom til Næstved Sct. Pederskloster.[38] Han tilhørte selv ikke Hvideætten, men hans broder, Oluf Rostock, var gift med en datter af Peder Strangesøn og fru Ingeborg af Kalundborg.

36) Kanc. Brevb. 1577 30/12 1578 13/1.

37) Lars Hemmingsen af L. nævnes 1456 og 1459. ÆDA. IV, p. 70f.

38) SRD. IV, p. 349. Da overdragelsen bekendtgøres på Flakkebjerg herredsting, må det sandsynligvis dreje sig om dette Flinterup, der nu ligger nær ved Flakkebjerg herreds grænse.

Pedersborg sogn.

Pedersborg ejedes i 12. årh. af Peder Thorstenssøn, Skjalm Hvides svigersøn. Den stærkt befæstede borg lå som en stadig trudsel mod klostret, og det var derfor et meget vigtigt kup for munkene, da det i 1205 ved bisp Peder Sunesøns mellemkomst lykkedes at bringe et mageskifte istand med hr. Peders dattersøn og arving Johannes Camerarius, som derved opgav Pedersborg med dens store tilliggende af bøndergods. Det hedder i gavebogen herom (p. 474), at klostret fik »villam Burgh et omnes pertinentias suas«. Borgbanken, hvor der istedetfor borgen byggedes en kirke, kom dog til Roskilde dekanat,[39] og dermed også noget jordegods, som i 1414 afgaves til klostret ved det store mageskifte. Hvor meget dette var, vides ikke.

Heglinge var en landsby umiddelbart Syd for Pedersborg, som forlængst er forsvundet. Helt eller delvis var den gammelt Hvidegods, og Asser Rig skænkede klostret først $^1/_9$, siden ½ af byen (Gb. p. 466).

Borød erhvervedes i 1205 sammen med Pedersborg (Gb. p. 474)

Haverup ligeledes; dog er også her en part kommet til Roskilde dekanat, som ved mageskiftet 1414 afstod den til Sorø.[40]

Løng. Til besiddelsesforholdene i denne by kendes intet før det 14. årh., da vi ser, at ridderen Asser Jonsøn Skalder ejer en del af byen.[41] Resten kommer 1414 til klostret fra Roskilde bispestol. For tiden før har vi ingen oplysninger.[42]

Bromme sogn.

Bromme med tilhørende mølle blev skænket til klostret af Esbern Snare i sjælegave for hans hustru Ulmfrid.[43]

[39]) Jfr. Rep. 1982.

[40]) Skoven Haverupore har Skjalm Hvide eller hans hustru ejet. Den deltes mellem deres børn og blev stykke for stykke skænket klostret af dem og deres nærmeste efterkommere (Gb. p. 466. 467. 475). Det er et ejendommeligt exempel på, hvordan man ved arvedelinger af storgods undertiden har udstykket selv mindre områder i det fulde antal arvelodder, og det er begribeligt, at en stormands besiddelser på den måde måtte blive af en ejendommelig spredt, uhåndterlig karakter.

[41]) 1307 afhændet til Sorø, som 1343 afstod denne ejendom videre til Roskilde dekanat, hvorfra den i 1414 vendte tilbage til Sorø. Rep. 856. 1982. Gb. p. 521.

[42]) Både om Haverup og Løng gælder det, at de i 16.—17. årh. udelukkende beboedes af gårdsæder og gadehusmænd, som gjorde hoveri til Sorø ladegård, og de to byer har derfor ikke ydet nogen landgilde. I 1844 er deres htk. henholdsvis 27 og 14 td., og på grundlag heraf kan det gamle landgildehartkorn vel anslaas til ca. 40 og 25 td.

[43]) Gb. p. 468. 473. Jfr. paveprivilegierne af 1223 (Brunhoug) og 1248 (Brumhoue), Thorkelins Dipl. I, p. 100 og 163.

Ødemark blev i 1280 tildømt klostret i en strid med Jurissønnerne Toke og Stig og deres medarvinger. Når Jurissønnerne har kunnet rejse krav derpå, må klostret antagelig have erhvervet den fra en af deres forfædre. De er ægte Hvider, nedstammende i lige mandslinje fra Ebbe Skjalmsøn.

Søtorp er en nu forsvunden lokalitet ved Maglesø i nærheden af Krøjerup. Her lå i 13. årh. en hovedgård[44] med mølle og tilliggende, både i selve Søtorp og i Krøjerup, og denne gård hørte til Ebbe Spinks hustru Arines arvegods. At det var en betydelig ejendom, fremgår vel af den voldsomme strid, der opstod om den, efter at Sorø kloster i 1253 havde erhvervet den ved et mageskifte.[45] Jeg kan intet oplyse om fru Arines herkomst, men ejendommen er ialfald før midten af 13. årh. i herremandseje.

Krøjerup. Heraf hørte en del som nævnt til Søtorp, medens den øvrige del af byen ejedes af dekanatet i Roskilde, hvorfra den i 1414 ved det store mageskifte kom til Sorø. Den sidste part har antagelig været den tredjedel af byen, som endnu 1664 henregnedes til Pedersborg sogn; der vides intet om, når og hvor dekanatet havde erhvervet den.[46]

Munkebjergby sogn.

Munkebjergby skænkede Esbern Snare sammen med Bromme til klostret i sjælegave for sin hustru Ulmfrid; gaven omfattede udtrykkelig en hovedgård og hele byen (Gb. p. 468. 473).

Vedde. Her har Sorø kloster aldrig haft nogen besiddelse; men ved midten af 13. årh. erfarer vi,[47] at Hakon Palnesøn tilskøder kong Kristoffer 6 mark guld i denne by (Wæthwetæ), hvilket åbenbart må være hele byen, da den i 1664 kun er sat til 42 td. htk. Der vides intet sikkert om Hakon Palnesøns tilknytning til Hvideætten,[48] men byen var dog altsaa i herremandseje.

Rude Eskildstrup kom aldrig mere end delvis i Sorø klosters

[44]) Den er endnu påviselig i terrænet, se Trap III, p. 116.

[45]) Gb. p. 503f. Rep. 505. 537. 541. 542. 856.

[46]) Den hovedgård Krøjerup (Kruborp, Krubberop, Krweropp), som nævnes 1418, 1421 og senere, må have ligget i Krøjerup i Sdr. Jærnløse s. (Merløse h.). Se SRD. IV, 351. Rep. 5924. At der dog også i Krøjerup i Bromme s. har ligget en hovedgård på et eller andet tidspunkt i middelalderen, viser den i byen fundne gårdtomt.

[47]) Kong Valdemars jordebog, Oluf Nielsens udg., p. 63, Sv. Aakjærs udg., p. 40.

[48]) Usandsynligt er det vel ikke, at han var broder til Niels Palnesøn Ræv, der var gift med en datterdatter af Andreas Grosøn af Tersløse og Cecilie, Esbern Snares datter. Se Gb. p. 490 og 518.

besiddelse, men denne del var også gammel Hvide-ejendom. I gavebogen (p. 516) hedder det, at i 1268 afgjorde hr. Mads, Erik Klippings drost, på kongens befaling en strid om markskellet for Bjergby og Eskildstrup og fjernede de uretmæssige okkupatorer, nemlig hr. Absalon Gertsøn og Asgot Thortvarsøn og hans brødre. Om Asgots slægt kan jeg intet oplyse, men hr. Absalon var en sønnesøn af klostrets grundlægger, Toke Skjalmsøn. Da klostret på dette tidspunkt sad inde med Bjergby (se ovfr.), men intet ejede i Eskildstrup, må det være her, at modparten har hørt hjemme.[49] Den gård på 5 øre skyldjord,[50] som klostret i slutningen af 13. årh. erhvervede i Eskildstrup, ejedes imidlertid ikke af Toke Skjalmsøns linje, men af Esbern Snares; det var Absalon Gertsøns svigerdatter fru Mariana, datterdatter af Johannes, Peder Strangesøns og fru Ingeborg Esberndatters søn, der testamenterede den til klostret, og denne gave blev siden to gange bekræftet af hendes mand, Niels Absalonsøn til Knabstrup, sidste gang i år 1300 (Gb. p. 515). Når ægteparrets datter fru Cæcilie, enke efter marsken Johannes Kalf, fire år efter i sit testamente blandt mange andre også betænker Munkebjergby kirke,[51] viser det hendes tilknytning til sognet. Måske er det hendes dåbskirke, måske har hun beholdt farfaderens ejendom i Eskildstrup. Givet er det ialfald, at to linjer af Skjalm Hvides efterslægt har haft besiddelser i Eskildstrup og dermed ialfald hovedparten af byen.

Døjringe frembyder et meget broget billede. Der savnes desværre helt oplysninger ældre end slutn. af 13 årh., og klostret erhverver først denne by i løbet af det 14. årh. i ikke mindre end 6 tempi (Gb. p. 477f. 487). Døjringe må dengang helt have været i herremandseje, dog er det fortrinsvis lavadelsfolk, der ejer jord her, ingen efterkommere af Hviderne. Disse oplysninger er imidlertid for unge til, at vi derfra med sikkerhed kan slutte tilbage til besiddelsesforholdene på Valdemarstiden.

Flinterup sogn.

Flinterup. Her ejede den i det foregående nævnte hr. Peder Tygesøn (Rintaf) af Gyrstinge 1½ mark og 1 ørtug skyldjord.[52] Da byen

[49]) At hr. Absalon også ellers ejede gods på denne egn fremgår af gavebogen p. 483, da han sælger en ejendom i Vandløse (Stenmagle sogn), se ndfr.

[50]) Hvis det er den samme ejendom, som efter jordebogen 1568 betaler 24 td. htk., giver dette 1 mark skyld = 38 td. htk.

[51]) Erslev: Testamenter, nr. 25 (1304 $^{12}/_{3}$). Hun døde 1318 $^{28}/_{7}$, se Lunde domkapitels gavebøger ed. Weeke, p. 186.

[52]) ÆDA. IV, p. 88 og 157. Det sidste sted, der er noget uklart, opgives kun de 13 ørtug i selve F., resten i Toberup (?), i Gyrstinge fang og Møenmose, der må forstås som byens tilliggende.

efter præstens opgivelse 1651 har 2 bol (1664: 71 td. htk.), kan det antages, at Peder Tygesøns ejendom har været ca. ¾ af byen. Om resten kan intet siges før fra middelalderens senere del. Om de øvrige byer i dette sogn ved vi heller intet før den senere middelalder. Frenderup og Vielsted hørte til Bjernedegårdens tilliggende, som erhvervedes i 1414 fra bispen. Om Hellestrupgården og Tygestrup vides intet af værdi for denne undersøgelse.

Stenmagle sogn.

Stenmagle, Nyrup og Assentorp blev i 1213 samlet tilskødet klostret af Esbern Snares søn Johannes marsk. Det var en meget stor ejendom, i 1664 ansat til ca. 350 td. htk., og munkene måtte også kæmpe længe og hårdt for at hævde den overfor Johannes' slægt og arvinger (Gb. p. 490 og 517).

Vandløse er også delvis en gammel Hvide-ejendom. Sorø kloster erhverver ca. 1260 fra Toke Skjalmsøns sønnesøn Absalon Gertsøn og dennes søn en gård, som siden afgives i mageskifte til Niels Todde for 13 ørtug jord i Slaglille (Gb. p. 483). Måske har da gården i Vandløse været af omtrent samme størrelse. Da Vandløse imidlertid i 1664 er sat til 87 td. htk. (ɔ: ca. $2^3/_4$ mark skyld), udgør denne gård antagelig kun ca. $^1/_6$ af byen. I begyndelsen af 14. årh. findes her en hovedgård, som ejes af slægten Sjællandsfar, og også andre adelige ejere kendes fra dette århundrede.

Kyringe og Ovstrup kan vi intet oplyse om for 12.—13. årh.s vedkommende. I Kyringe pantsætter væbneren Peder Nielsen (Helsinge) af Døjringe i 1329 en ejendom på 10 ørtug og 3½ pend. skyldjord (Rep. 1560).

Bringstrup sogn.

Bringstrup. I denne by ejede Esbern Snares sønnesøn, Esbern Snerling en hovedgård »mansionem suam . . . ., curiam videlicet satis optimam«, som han i 1233 testamenterede til klostret; efter de anvendte udtryk at dømme var det sikkert en anselig ejendom (Gb. p. 481). I 1250 skænkede Esbern Snares yngste datter fru Ingeborg af Kalundborg en anden gård i denne by. Endelig fik munkene i 1284 en brydegård på ½ bol fra ridderen Peder Olufsøn af Tystrup, hvis herkomst ikke kendes.[53]

Tilsammen kan man dårlig anslå disse gårde til mindre end ca. 3

[53]) Thiset henregner ham til Saltensee'erne, der jo er beslægtede med Hviderne, idet de nedstammer fra Oluf Glug; men det er, såvidt jeg kan se, fordi han sammenblander Tystrup ved Tystrup-Bavelse sø med Tystofte ved Skelskør, der er Saltensee'ernes hovedgård. DAA VIII, 334.

bol eller ¾ af byen, der i 1651 angives at have 4 bol (1664: 127 td. htk.). Den resterende part, som først i 16. årh. kan være blevet lagt til Sorø, var dog stor nok til at danne grundlaget for en adelig herregård, der gentagne gange omtales i det 14. årh., og som i det 15. årh. tilhører Sparrerne. Om denne del af Bringstrup kan vi intet sikkert sige for Valdemarstiden.

Egerup og Svenstrup kan jeg for ældre tider intet oplyse om.

Ørslevunderskov (Ørslevøstre). De to tredjedele af byen fik Sorø kloster i 1233 fra Esbern Snerling, den sidste tredjedel i 1250 fra fru Ingeborg Esbernsdatter. Det er altså ren Hvideejendom.

Gennemgangen af de 13 sogne er dermed bragt til ende og vi er nået frem til at kunne opstille en tabellarisk oversigt over ejendomsfordelingen på Valdemarstiden. For hver by er her anført først boltallene efter oplysningerne fra 1651, forsåvidt sådanne findes, dernæst landgildehartkornet efter matriklen af 1664, og i de hosstående kolonner er endelig hartkornstønderne på grundlag af den foran givne redegørelse skønsmæssig fordelt mellem de fire grupper: Hviderne, andre herremænd, bønder og den uvisse part.

Det fremgår af den opstillede tabel, at i Valdemarstiden kan 43 % af det her behandlede område direkte påvises at være eller have været i Hvidernes eje. 16 % kan føres tilbage til andre herremandsfolk, og i denne gruppe er også medtaget det ganske lidet, som kongen har ejet i Alsted herred (ialt knap 3 %). Al kongens og herremændenes område tilsammen omfatter 59 %. Kun 5 % kan henføres til selvejerbønder, medens 36 % er uoplyst. Ser vi bort fra denne sidste gruppe, voxer Hvidernes område til 67 %, det samlede konge- og herremandsgods til 92 %.

Det uvisse er imidlertid en altfor omfattende part til, at man uden videre kan se bort derfra. At en betydelig del af dette har været gammel bondejord, er på forhånd sandsynligt. Det er i reglen bønderne, man hører mindst om, og ganske særlig har der været ringe anledning for dem til at optræde blandt det højfornemme herreklosters velgørere. På den anden side vilde det være forkert at opfatte alt det uvisse som selvejerbøndernes part. Jeg har således til denne rubrik henført en række af byerne i Bjernedegårdens opland, fordi vi intet andet ved om

TABELLARISK OVERSIGT

	Boltal 1651	Htk. 1664	Hartkornstallene fordelt: Hvidegods	AndetHerremandsgods	Bondejord	Uvist	
Sorø		[ca. 75]*	ca.75				* Anslaaet.
Bjernede sogn							
Bjernede	2	93	93				
Fuldby	2	75				75	
St. Ebberup	2	65				65	
Slaglille sogn							
Slaglille	4	145		85	60		* Jvf. anm. 15.
Slagelsebo		[ca.120]*		65**		55	** Kongel. eje.
Sasserbro mølle		10	10				
Brandsmark	1	28				28	
Fjenneslev sogn							
Fjenneslevlille	3	147	147				
Fjenneslevmagle	3	161			161		
Mørup	½	[ca. 40]*	40				* Se anm. 17.
Gyrstinge sogn							
Gyrstinge	4	289		144		145	
Ørslevvester	4	202	42	28	28	104	
Alsted sogn							
Alsted	5½	260	175	60		25	
Knudstrup	1	52				52	
Hylstrup	1½	53	53				
Alsted-Flinterup	1	50				50	
Broby sogn							
Broby	10	275	92	183*			* Heraf er de 68 td. kongeligt eje.
Lynge sogn							
Lynge	6	233				233	
Ørnstrup		13				13	
Suserup		42	42				
Topshøj	2	90	3	10		77	
L. Eskildstrup		34				34	
Stenstrup		35				35	
Oldebjerg		12	3			9	
Lindebjerg		25				25	
Nyrup		8				8	
Borød-Flinterup		25		16		9	
At overføre	52½	2657	775	591	249	1042	

TABELLARISK OVERSIGT

	Boltal 1651	Htk. 1664	Hartkornstallene fordelt				
			Hvidegods	AndetHerremandsgods	Bondejord	Uvist	
Overført	52½	2657	775	591	249	1042	
Pedersborg sogn							
Pedersborg		164	164				
Borød		55	55				
Haverup		[ca. 40]*	30			10	* Se anm. 42
Løng		[ca. 25]*				25	* Se ssteds.
Bromme sogn							
Bromme		105	105				
Ødemark		[ca. 40]*	40				* Anslaaet.
L. Ebberup		30				30	
Krøjerup		101		69		32	
Munkebjergby sogn							
Munkebjergby		134	134				
Vedde		42		42			
Rude-Eskildstrup		96	96				
Døjringe		135				135	
Kirke-Flinterup sogn							
Kirke-Flinterup	2	71		54		17	
Frenderup	1	25				25	
Vielsted	1	44				44	
Tygestrup		31				31	
Hellestrup		18				18	
Stenmagle sogn							
Stenmagle		254	254				
Assentorp		45	45				
Vandløse		110	18			92	
Nyrup		50	50				
Ovstrup		44				44	
Kyringe		35				35	
Bringstrup sogn							
Bringstrup	4	127	80	16		31	
Ørslevunderskov	6	200	200				
Svenstrup	1	19				19	
Egerup	4	80				80	
Tilsammen	71½	4777	2046	772	249	1710	
Procentvis fordeling			43%	16%	5%	36%	
Procentvis fordeling af det visse			67%	25%	8%		

dem, end at de — ligesom Bjernede — indtil 1414 ejedes af Roskilde bispestol; men det er overordentlig sandsynligt, at Bjernede, der dog var en af Hvideslægtens hovedgårde i 12. årh., allerede dengang har haft et tilliggende i landsbyerne udenom ligesom f. ex. Pedersborg, Stenmagle-gården og Absalons gårde i Merløse herred (Gb. p. 473). En anden betydelig post på det uvisses konto er den store by Lynge, som Absalon erhvervede til Cistercienserklostret i dets ældste dage, uden at vi ved det fjerneste om, hvem de tidligere ejere var. Det samme gælder Topshøj, hvis hoveddel erhvervedes før 1248, og de fleste af sognets småbyer, som lå ind mod de store skove. Kunde vi udskille hele dette sogn, som ligger i herredets udkant, vilde det uvisse indskrænkes til mindre en tredjedel (30 %), medens det sikre Hvidegods vilde voxe til næsten halvdelen (47 %), det samlede konge- og herremandsgods til 64 %.

Alt i alt vil det uden tvivl være en *meget* forsigtig fordeling af det uvisse, hvis vi indenfor hele området anslår *Hvidegodset til noget mere end halvdelen, den egentlige bondejord til mindre end en fjerdedel.* Dette er enderesultatet af vort forsøg på at komme bag om de gejstlige stiftelsers erhvervelser til de tidligere verdslige besiddere. Når Kr. Erslev gennem sin bearbejdelse af Falsterlisten er nået til det resultat, at selvejerbønderne har haft ca. 40 % af Falsters jord, finder vi her i Midtsjælland — på et område som ganske vist ikke er stort mere end en tredjedel af Falster — en betydelig ugunstigere stilling for bønderne. Og er det end uberettiget at påstå, at Hviderne har ejet det hele herred, så er det dog et dominerende herremandsvælde, der i Valdemarstiden præger denne egn.

Særlig kan det fremhæves, at i samtlige kirkebyer (ene med undtagelse af den uoplyste Lynge) findes der store herremandsbesiddelser, oftest en hovedgård, og det ligger snublende nær, at kirkerne her er bygget på herremandens bekostning eller initiativ. I sjældnere tilfælde ejes hele byen dog af en enkelt mand — blandt de største byer på over 200 td. htk. er Stenmagle den eneste. Ved begge de to delte -lev byer, Fjenneslev (-lille og -magle) og Ørslev (-vester og -øster) finder vi det karakteristiske forhold, at den ene halvby er helt i een mands eller een

slægts eje, den anden delt mellem mange og helt eller delvis i bondeeje.

Hvad nu Hviderne angår, skal det her kun ganske kortelig berøres, at selv om de i Alsted herred har haft nogle af deres værdifuldeste besiddelser, er det velbekendt, at de ingenlunde var indskrænket hertil. I nabodistrikterne både i Øst og Vest, i Ringsted og Slagelse herreder, i Sydvest i Flakkebjerg herred, i Nord i Løve og Merløse herreder, og østerpå i Nordsjælland, i egnen mellem Kjøbenhavn og Roskilde, i Bjeverskov herred, på Møen, overalt kan vi spore vidtstrakte besiddelser i Hvidernes eje, rent bortset fra det, de havde i Skåne og Østjylland. Jeg er tilbøjelig til at tro, at var der i sin tid i centret af Merløse herred blevet anbragt et herrekloster, der havde suget herremandsgods til sig, kunde det have afsløret en ejendomsfordeling, som ikke var væsensforskellig fra den, vi har fundet i Alsted herred. Alt i alt kan det kun have været en mindrepart af Hvidernes godser, som har ligget i Sorøegnen. Det vil fremgå af den følgende undersøgelse, og vi kan tilføje, at ellers havde det vel heller ikke faldet munkene så let at fordrive dem derfra; thi med al anerkendelse af herremændenes offervilje tør vi gå ud fra, at de dog kun har givet klostret af deres overflod.

II. SUNE EBBESØNS HALVE HOVEDLOD

Det er klart, at fra det, som vi ovenfor med en rummelig og genealogisk set ikke ganske klarlinjet betegnelse har sammenfattet som Hvidegods, er der ikke nogen mulighed for en tilbageslutning til Skjalm Hvides personlige ejendom. At skelne mellem hans efterkommeres fædrene og mødrene arv eller mellem deres arvegods og deres købejord, lader sig ikke gøre, dertil savner vi ganske midler. Derimod mener jeg, at der kan opstilles en troværdig beregning af, hvad en af den mægtige jarls nærmeste og bedst kendte ætlinge, *Sune Ebbesøn til Bjernede og Knardrup,* har ejet, og der åbnes herigennem en mulighed for at danne sig et virkeligt og anskueligt begreb om, hvor uhyre vidtstrakte besiddelser disse jorddrotter har kunnet råde over.

Sune Ebbesøn lovede sammen med sine fætre Esbern Snare og

Absalon — og vistnok endnu flere af deres slægtninge — at efterlade Sorø kloster den halve hovedlod af alle deres besiddelser, såvel af arvegodset som af købejorden, og med fuld rette lagde munkene en overordentlig vægt på dette løfte af de tre stormænd. Formodentlig er der blevet opsat et formeligt brev derom, og til trods for at det dog kun var et løfte på fremtiden, foretog man fra klostrets side det usædvanlige skridt at søge pavens bekræftelse derpå. I Lucius III.s privilegiebrev af 25. jan. 1182[54] er det meget demonstrativt opført forud for alle klostrets sikre erhvervelser.

»Dimidiam portionem omnium possessionum suarum« er det udtryk som anvendes i pavebrevet. Dette vil ikke sige, at de skænker halvdelen af alle deres ejendomme, således som det undertiden er blevet opfattet; portio betyder lod, arvelod, det er en forkortet gengivelse af det udtryk, som ellers bestandig anvendes i gavebogen: »capitalis portio«, hovedlod. Og hvad hermed skal forstås lærer vi klart af landskabslovene:[55] en hovedlod i et bo er en fuld arvepart, en søns part, og en halv hovedlod er følgelig en datters arvepart. Absalons og hans frænders løfte om at skænke klostret deres halve hovedlod stemmer godt overens med lovenes bud at »eftær sich døthæn ma bondæn ey meræ givæ æn half sin houæthlot«.[56]

Allerede fra klostrets første dage har den ene efter den anden af Hvideslægten lovet Sorø kloster halv hovedlod,[57] men

54) Thorkelins Dipl. I, p. 266.

55) Skånske lov, ed. Brøndum-Nielsen, text I, kap. 38—40. Vald.s sjæll. lov, ed. Thorsen 1, 4—6. Eriks sjæll. lov, ed. Thorsen, 1, 31—32.

56) Erik sj. lov 1, 32. Når det en enkelt gang i gavebogen (p. 473 fn.) hedder om Esbern Snare, at han lovede »medietatem omnium post obitum possessionum suarum« kan det — når henses både til lovene og til de udtryk gavebogen selv ellers anvender — umulig forstås bogstavelig, men må forklares som et forkortet udtryk. På samme måde mener jeg, at når Valdemar den store iflg. Saxo (p. 955) testamenterer klostrene »dimidium patrimonii sui« må det forstås som den halve hovedlod. Det er utænkeligt, at han skulde have forurettet sine børn så grovt, at han berøvede dem halvdelen af deres arv.

57) Jfr. Valdemar den stores privilegier for dem som vilde betænke Ringsted kloster, quicumque deinceps capitalis suæ substantiæ (partem) Ringstadensi eccl. contulit. Reg. dipl. 254. Da. Mag. I, p. 70. SRD. I, p. 278 (Hamsfort).

i hvilken udstrækning disse løfter er blevet opfyldt af arvingerne, er et andet spørgsmål. Så meget er sikkert, at der var god grund for munkene til at gøre hvad de kunde for at binde arvingerne, thi på dem beroede jo til syvende og sidst alt.

Når der af et bo skulde udbetales halv hovedlod til et kloster eller en anden stiftelse, synes en sædvanlig fremgangsmåde at have været den, at man ligefrem overlod til hver af arvingerne at udrede sin kvotapart. Det er ialfald den fremgangsmåde, som både Sune Ebbesøns og Esbern Snares sønner anvender.[58] Der kunde derfor nemt blive stor forskel på, hvad klostret burde have haft, og hvad der virkelig kom til udbetaling. Hvor ilde det kunde gå, ser vi allerbedst af den fuldstændig afvisende holdning, som Esbern Snares sønner indtog overfor opfyldelsen af faderens løfte,[59] og når de jordejendomme, der udredes efter Toke Skjalmsøn og Toke Ebbesøn — som bægge havde lovet halv hovedlod til Sorø kloster — iflg. opgivelserne i klostrets gavebog[60] er så påfaldende små må det antagelig bero enten på en senere tids mangelfulde kendskab til godshistorien i disse ældste afsnit af klostrets annaler, eller måske snarere på, at deres arvinger ikke har udredt hvad de skulde.

Hvor bitre erfaringer klostrene efterhånden må have gjort om værdien af de mange hovedlods-løfter, fremgår også af den ringe vægt de undertiden lagde på dem. Sorø munkene havde fået et sådant løfte fra et andet medlem af Hvideslægten, domprovst Tyge Stigsøn;[61] men for at komme i besiddelse af hans formentlig ikke altfor store hovedgård i Suserup (se ovfr.), eftergav de ham glat væk hans løfte, foruden at de betalte meget rundelig for gården, både i gods og penge.

Absalons halve hovedlod kom til fuld udbetaling, ja her fik Sorø kloster endda mere, end der efter loven kunde tilkomme det, og det skyldes alene Esbern Snares storsind og velvilje mod klostret, at broderens dispositioner skete fyldest.[62]

[58]) For disse sidstes vedkommende se Gb. p. 517: ipse Johannes adhuc tunc nichil disposuerat juxta partem quæ eum legitime contingebat in executione testamenti faciunda pro patre.

[59]) Jfr. min skildring i »Sorø« I, p. 62ff.

[60]) p. 465f. og 467.

[61]) Gb. p. 483.

[62]) Gb. p. 473. Jfr. »Sorø« I, p. 62.

En særlig holdning indtog *Sunesønnerne*. De var klostret ganske anderledes venligsindede end Esbernsønnerne, men heller ikke de forivrede sig dog med at udrede faderens halve hovedlod. Ganske vist blev der kort efter hans død tillagt klostret forskelligt gods, særlig på Køgekanten, til en samlet værdiansættelse af 34 mark 5 øre guld, men det var kun en mindre part af, hvad Sunesønnerne var skyldige.[63] Det er mærkeligt at se, at selv de to kirkefyrster Peder og Andreas Sunesøn bægge venter med at afgive deres parter så længe det på nogen måde var dem muligt. Peder Sunesøn tilskøder først i 1214, i sine allersidste levedage, klostret sin gård i Broby på 3 bol og 2 øre jord i skyld med tilliggender »pro recompensatione patrimonii sui videlicet dimidiæ capitalis portionis quam pater suus devoverat«. Og Anders Sunesøn har vistnok ventet til han i 1223 syg trak sig tilbage fra sit embede eller til et endnu senere tidspunkt,[64] idet han da, som det hedder i gavebogen (p. 474) »ihukommende sin faders gave af halv hovedlod efter døden, med ydmyg hånd udredte sin del af samme gave efter størrelsen af hans arvepart af fædrenegodset«, *suam de eadem donatione partem juxta quantitatem hereditarie perceptionis*[65] *de patrimonio*. Udtrykket er ganske præcist, Andreas Sunesøn udreder den part der faldt på ham, hverken mere eller mindre. Havde han givet meget rundeligt, var det nok blevet fremhævet af munkene,[66] og størrelsen af den ejendom som han skænker, beliggende i Aasø i Tybjerg herred, var på 4 bol jord.

Forskellen mellem disse 4 bol og Peder Sunesøns 3 bol og 2 øre er ikke større end den har lov at være. Der kan være forskel

63) Derfor hedder det også i Gb. p. 468: *ex* medietate capitalis portionis suæ . . . obtinuerunt fratres possessiones etc.

64) Af de pavelige privilegiebreve for Sorø er Gregor IX.s fra 1228 (Thorkelins Dipl. I, p. 104f.) det første som nævner den ejendom han udredte; derimod savnes den i Honorius III.s brev fra 1223 (ssteds., p. 99f.), der ellers anfører forskellige erhvervelser fra beg. af 13. årh., deriblandt broderens gård i Broby (»Brebi«).

65) Således hs., Langebek har portionis.

66) Således som det gøres ved omtalen af Johannes Marsk, Esbern Snares søn, Gb. p. 517: ad faciendum perfectionem paternæ portionis prædictæ, nec non ad ampliandum tam pro se quam pro patre donationem bonam.

på tilliggendernes værdi[67] og der står forøvrigt ingenting om, at bisp Peder som sin broder fuldtud betalte sin skyldige part. Han har også med en vis ret kunnet skyde sig ind under, at han på så mange måder havde hjulpet klostret, hvad munkene varmt anerkender. Med de to bispers ydelser kan endvidere sammenholdes de ovennævnte 34 mark 5 øre guld, der kan om=regnes til 11½ mark skyld og svarer meget godt til 3 brødre=parter. Jeg mener derfor, at vi tør holde os til den eneste helt præcise opgivelse, som foreligger, og at vi er berettigede til at antage de 4 bol for den part, som hver af Sunesønnerne havde at udrede efter deres fader.

Sune Ebbesøn efterlod sig ved sin død i 1186 (i det mindste) 7 sønner og 1 datter. Det er da et simpelt regnestykke at be=stemme både hovedloddens og hele boets størrelse. Har hver af de 7 Sunesønner skullet udrede 4 bol og deres søster det halve, bliver *Sune Ebbesøns halve hovedlod ialt på 30 bol.*[68] Da nu endvidere Sune Ebbesøns efterladte besiddelser har været at dele i 7 hovedlodder samt ½ lod til datteren og ½ lod til klost=ret eller ialt 8 hovedlodder (16 halve hovedlodder), *når vi op på en samlet godsmasse af 480 bol.*

Jeg tvivler ikke på, at dette vældige tal strax vil blive mødt med skepsis. Sune Ebbesøn skulde herefter have været herre over et område mere end dobbelt saa stort som det gods, Sorø kloster nogensinde nåede at få samlet sig, eller som 4 normale herreder.[69] Hvis man vil prøve på at reducere tallet, er det klart, at den sidste del af beregningen er ganske urokkelig. Den klost=ret tilkommende halve hovedlod kan ikke have været mere end $^1/_{16}$ af det samlede arvegods. Den eneste mulighed for en reduktion ser jeg i den ikke altfor sandsynlige antagelse, at bisp=erne har arvet en eller flere af deres sødskende og dermed overtaget deres forpligtelser overfor klostret.

[67]) Brobyejendommen var ca. $^1/_3$ af byen. Aasøgården har vel nok omfat=tet størsteparten af denne by, men vi kender ikke med sikkerhed Aasøs fulde boltal (1664 har det ca. 155 td. htk.) og vi ved ikke om de 5⅙ ørtug som Sorø erhvervede i 1362, udgjorde resten af byen.

[68])Bol og skyldmark bruges her og i det følgende som identiske størrel=ser.

[69]) »Sorø« I, p. 95. Ovfr. p. 28 ff.

Af Sunesønnerne overlevede Jacob sine to gejstlige brødre, og det synes, at han som sin part har skænket klostret ejendomme bl. a. i byen Tostrup på Møen.[70] Ebbe, der faldt ved Lenna i 1208,[71] og søsteren Margrete efterlod sig bægge livsarvinger. Af de øvrige tre brødre faldt Thorben i 1195, Laurentius i 1208, medens Johannes døde på pilgrimsfart ved århundredskiftet. Alle tre døde som voxne mænd, men vi har ingen oplysning om, at de har haft nogen efterslægt, og her foreligger altså den mulighed, at en eller flere af dem er blevet arvet af deres brødre.

At opstille en beregning på dette usikre grundlag er dog ikke meget fristende, idet det jo også er helt usikkert, hvem der har udredet de første tre »brødreparter«. Langt snarere er der grund til at gøre op, hvad der kan skønnes *virkelig* at være udredt af Sunesønnerne, idet man samtidig må være på det rene med, at der slet ingen udtalelser foreligger om, at alt det skyldige nogensinde kom til udbetaling.

Udbetalt er: strax efter Sunes død ca. 11½ mark skyld (se ovfr.), af biskop Peder ca. 3¼ bol, af ærkebisp Andreas 4 bol, tilsammen ca. 18¾ bol. Men hertil maa føjes, at det store ingeniørarbejde, der udførtes på Sunesønnernes bekostning, nemlig gravningen af det lange mølledige mellem Tuel og Sorø sø, af munkene selv opføres som et afdrag på hovedlodsforpligtelserne;[72] en nærmere vurdering af omkostningerne herved er imidlertid ikke mulig. Endelig kan der, som ovenfor nævnt, med stor sandsynlighed regnes med en udbetaling fra Jacob Sunesøn på et sent tidspunkt. Tilsammen må ca. 22 bol skønnes at være meget forsigtig beregnet. Dette er den minimumsgrænse, hvorunder den halve hovedlod ikke kan have ligget, og dog giver dette *en samlet godsformue på ca. 350 bol* (omtr. 3 herreders

[70]) Gb. p. 492. Dette gods på Møen har klostret endnu i 16. årh. og der betales i 1568 ca. 35 td. landgildehartkorn deraf (ɔ: ca. 1 bol).

[71]) Hans søn Peder Ebbesøn af Knardrup (1256) overdrog klostret jord i Høed (Valsølille s. Ringsted h.) pro debito et mortuario ipsius. Hans »skyldighed« er måske hans part af faderens skyld, som følge af farfaderens løfte, jfr. hvorledes Esbern Snerling i 1233 betaler for at sone sin faders forsømmelighed ved udredelsen af den halve hovedlod efter farfaderen Esbern Snare. Gb. p. 481.

[72]) Gb. p. 473.

område). Hvis bolet med Sv. Aakjær regnes til 36 td. landgilde-hartkorn og til ca. 108 td. land, får vi 12.600 td. htk. eller 37.800 td. land dyrket areal.

Det viser sig altså, at vi ikke skal være for beskedne i de forestillinger vi danner os om Valdemarstidens jorddrotter; de kan i rigdomme fuldtud stå mål med de største godsejere fra senere tider. Måske har en mand som rentemester Henr. Müller rådet over endnu større besiddelser; men der er ialfald næppe nogen middelalderlig herremand, som kan nå op på siden af Sune Ebbesøn. Selv den godskære Poul Laxmand synes ikke at være nået så vidt. Hans godser opgives til 5 hovedgårde med 14 møller og et fæstegods på 900 bøndergårde.[73] En bondegård ydede på den tid gennemsnitlig ca. 11—12 td. landgildekorn, og hovedgårdene har formentlig ikke været særlig store, således at Poul Laxmands godsindtægter næppe har oversteget de 11.000 td. landgildehartkorn.

Vanskeligt er det at komme på det rene med, hvorledes Sune Ebbesøn som jorddrot har stået mellem sine samtidige standsfæller og først og fremmest da mellem sine samtidige slægtninge. Der er intet til hinder for at antage, at han har været den rigeste af dem alle, at han endog har været betydelig rigere på jordegods end nogen af de andre. Men vi har dog på den anden side ikke noget umiddelbart indtryk af, at han skulde have været ganske og aldeles overmægtig, en vis balance må der have været tilstede; og tvinges vi til at opfatte Sune Ebbesøn som en ganske anderledes mægtig jorddrot end hidtil antaget, så må det også påvirke vore forestillinger om hans nærmere slægtninge og deres rigdomme.

Han havde selv sødskende med hvem han havde arvet på lige fod, han havde en talrig flok af fætre og halvfætre, deriblandt mænd som Absalon og Esbern Snare, hvis vidtstrakte familjegodser overleveringen lader os ane, selv om vi ikke kan opstille nogen troværdig beregning over deres omfang. De mange Hvider der i det 13. årh. kom til at spille en ledende rolle

[73]) C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie I, p. 280. C. Paludan-Müller: De første Konger af den oldenborgske Slægt, p. 222.

indenfor stormandspartiet og i det hele i dansk politik hørte hel- ikke udelukkende eller blot fortrinsvis til hans efterslægt.

Udtrykkene må her nødvendigvis være noget vage og ubestemte, vi kan ingen præcise tal nævne; men det godsområde, som Sunesønnerne tog i arv efter deres fader, må dog sikkert fordobles adskillige gange, før vi når op til Hvidernes samlede besiddelser på Valdemarstiden. Disse jorddrotter har ikke blot været *noget* rigere end de almindelige storbønder, nej, deres vældige jordegodser gav dem en virkelig *overmagt* ude i folket, og her er forudsætningen for deres dominerende stilling i det 12.—13. årh.s Danmark.

Men også for vurderingen af de middelalderlige sociale og landøkonomiske forhold på *Sjælland* — Hvideslægtens hovedsæde — er det af afgørende betydning at holde sig klart, at storgodsbesiddelsen — og med den formentlig fæstevæsenet — allerede i det 12. årh. har præget ejendomsfordelingen over store dele af denne ø.

HALLANDSLISTENS HERREDSSUMMER

ET TOLKNINGSFORSØG

AF

VICTOR HERMANSEN

DET kongelige bibliothek i Stockholm ejer som bekendt i sin håndskriftsamling den mest omstridte kilde til dansk middelaldershistorie. Og skønt Kong Valdemars jordebog — eller Codex Holmiensis A 41 som dens officielle og mere neutrale betegnelse er — i mere end et halvt århundrede har været genstand for omfattende undersøgelser, kan man endnu ikke pege på så særlig mange resultater af uomtvistelig sikkerhed, og kommer måske aldrig til det. En række spørgsmål af almindelig karakter kan nemlig ved dette håndskrift kun få en omtrentlig løsning eller må helt mangle svar. Dateringen[1] kan kun ske tilnærmelsesvist, til tiden mellem ca. 1260 og ca. 1300, skriveren kan kun ad skriftsammenligningens vej bestemmes til at være den samme munk, broder Jens Jyde, som navngiver sig i et lovhåndskrift,[2] og håndskriftets hjemsted derved sandsynligvis blive Sorø klosters bibliotek. Hvornår den forhåndenværende codex er blevet dannet,[3] hvorfor de enkelte dele er blevet afskrevet, hvem der har sat arbejdet i værk, og hvor nøjagtig afskriften er, må vi derimod lade henstå uden svar.

Bedre er vi ikke stillet, når talen bliver om de nu tabte forlæg. Selvom fem af håndskriftets læg bærer en gammel nummerering og tillige ved deres ensartede indhold viser sig at høre nøjere sammen, kan man ikke deraf slutte, at de oprindelige stykker har

[1]) Palæografisk Atlas. Dansk Afdeling. 1903, s. VI f.

[2]) Verner Dahlerup: Tre litterære Munke. Sorø I, s. 134 ff. Ellen Jørgensen: Annales Danici, 1920, s. 8 f. Pal. Atl. l. c.

[3]) Rækkefølgen indenfor den i 1851 restituerede codex A 41 kan følges tilbage til c. 1600 (Joh. Steenstrup: En gammel Afskrift af Kong Valdemars Jordebog. Da. Mag. 5. R. V, 39—43). En undersøgelse af selve bindet kunde måske bestemme tidspunktet for samlingen nøjere.

haft nogen tilknytning til hinanden, udover at de sikkert stammer fra samme sted, fra det kongelige kancelli. At de ikke er fra samme tid — fra 1231 som man plejer at sætte dem til — turde fremgå af, at denne datering strengt taget kun hører til Hoved-stykket, at de andre lister er udaterede, og at en notits om et hallandsk mageskifte i 1254 er medtaget. Hvorvidt disse optegnelser kan og skal belyse hinanden, kan vi ikke sige noget om, såmeget mindre som vi om grunden til, at de oprindeligt blev ført i pennen, kun i almindelighed kan vide, at det må være kamerale hensyn.[4]

Til de spørgsmål, som endnu ikke er klarede, hører Hallandslistens herredssummer.[5]

Paludan-Müller,[6] som ved sin afhandling i 1871 grundlagde det kritiske studium af codex A 41, udtalte sig ikke ved denne lejlighed om herredssummerne, ligesom Steenstrup i første afdeling (fra 1873) af sine Studier over Kong Valdemars Jordebog kun nævnte dem flygtigt. Men i anden afdeling fra det følgende år har Steenstrup fortjenesten af for første gang at have peget på problemet.[7] Hallandslisten, som efter sin overskrift klart er en fortegnelse over »de indtægter i Halland, som tilfalder kongen«, følger den topografiske inddeling, idet den, herred for herred, anfører afgifterne og desuden ved hvert herred meddeler en herredssum: summa illius provinciæ. Det var et vigtigt spørgsmål, skrev Steenstrup, at få afgjort, hvad der forstodes ved disse summer, og han gav da også en forklaring af dem. Herredssummen skulde herefter være værdien af hvert herreds samtlige visse afgifter, men hverken Paludan-Müller[8] eller Erslev[9] vilde

[4]) L. Weibull: Kung Valdemars jordebok, 1916, s. 15.

[5]) Hallandslisten fylder kun 4 sider, nuværende blad 35—36, og er indført på læg 5 (oprindeligt læg nr. 4) efter slutningen af kongelevlisten, ølisten og vinternatholdslisten. Den er trykt hos Oluf Nielsen s. 55—58, Weibull s. 161—165, Sv. Aakjær s. 34—37 med tilhørende facsimiler.

[6]) Vid. Selsk. Skr. Hist.-fil. Afd. 5.R. IV, s. 195 ff.

[7]) Joh. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog. 1873—74, s. 161, 408—11.

[8]) C. Paludan-Müller: Kong Valdemars Jordebog. Et Stridsskrift, 1874, s. 44 f. Herimod Joh. Steenstrup: Professor Dr. C. Paludan-Müller og Kong Valdemars Jordebog, 1874, s. 35 f.

[9]) Kr. Erslev: Kong Valdemars jordebog og den nyere kritik. H. T. 4. R. V, s. 85. (1875).

anerkende de vundne resultater eller den anvendte metode. »Hvad Hallandslisten mener med sin »summa provincie« ved hvert herred, er endnu ikke udfundet; denne sum synes aldeles ikke at kunne bringes til at passe med de enkelte afgifter, og Steenstrups forsøg på at påvise en forbindelse [mellem Hallandslisten og Hovedstykket] mislykkedes aldeles«, var Erslevs mening i 1875. Da han en snes år efter[10] atter tog spørgsmålet op til undersøgelse, sluttede Erslev sig imidlertid nu til Steenstrups tolkning, men med en ændret begrundelse. Kun ved eet herred (Fjäre hrd.) står summa provinciæ anført til slut, medens den ved de andre står inde i herredsopregningen, og Erslev sluttede deraf, at summen i de sidste (og fleste) tilfælde kun var en sammenlægning af de poster, der stod foran denne. Udfra denne opfattelse beregnedes for de tre herreder, Halmstad, Tönnersjö og Höks, prisen på en mark havre til 48, $49^1/_2$ og 53 ørtug., og for Fjäre og Viske herreder derefter prisen på en mark honning til $4^1/_4$ og $3^5/_6$ mark. Ligningernes rigtighed skulde være bevist ved, at priserne kom hinanden så nær, men da overensstemmelserne nok kunde være større og navnlig da vi ikke, som Erslev selv gør opmærksom på, ad anden vej kender havreprisen, kan vi i virkeligheden ikke kontrollere de vundne resultater, og værdien af en mark havre må derfor rettest henstå som en ukendt størrelse. Lauritz Weibull[11] har sluttet sig til Erslevs opfattelse af herredssummerne og videre udført hans beregninger, men også her gælder det, at vi er ude af stand til at bedømme rigtigheden ved sammenligning med andetstedsfra kendte priser; sådanne mangler uheldigvis.

Da Erslev i »Valdemarernes Storhedstid« fremsatte sin forklaring af Hallandslistens herredssummer, skete det med angivelse af, hvor der ved de enkelte udregninger og opstillinger var tvivl eller usikkerhed, og med en indrømmelse af at også denne tolkning i sin helhed bød på vanskeligheder. Det skal erkendes, at

[10]) Kr. Erslev: Valdemarernes Storhedstid, 1898, s. 67—75.

[11]) Weibull anf. skr. s. 23. — Weibulls opfattelse af jordebogen er imødegået af Erslev: Valdemars Jordebog: Hallandslisten og »Hovedstykket«. (Hist. T. 8. R. VI, s. 215—23, med svar fra Weibull og gensvar fra Erslev, s. 223—34).

den har »store fordele fremfor de af andre fremsatte«, men den giver sig ikke ud for at være den eneste og absolut rigtige klaring af problemerne, og en fornyet overvejelse af disse spørgsmål kan derfor sikkert have sin berettigelse.

Mod den opfattelse, at herredssummerne er en omregning til mark sølv af en del forskellige naturalafgifter, kan der rettes den indvending, at listen selv intetsomhelst antyder herom. Hvis virkelig de mange uensartede poster skulde sættes om til sølvværdi, vilde det være naturligt at vente, at der enten efter hver opgivelse stod den dertil svarende sum, eller at der fandtes en samlet »takst« før eller efter den egentlige liste, således som tilfældet er ved andre, men ganske vist senere regnskaber. Hovedstykket har jo således udtrykkelige angivelser af, hvormeget de forskellige steders nathold skulde omregnes til, ligesom den også har oplysninger om, hvad korn var værd i sølv. Den rimeligste forståelse bliver da sikkert, at Hallandslistens naturalafgifter er svaret direkte, og at de følgelig ikke er indgået i herredssummerne. Hvad disse skulde indeholde, måtte herefter blive en sammentælling af de afgifter, som udtrykkeligt er ansat i eller omregnet til sølv, da summa provinciæ jo opgives i mark sølv. Ved at betragte den form, Favrås herreds sum[12] har, kan vi endvidere få et fingerpeg om, hvad der kan gemme sig i de andre herredssummer. Det fremhæves nemlig her, hvad der ikke hører med til herredets summa og hvorfor — det var dels de torper som regnedes med til Anxiothorp, dels de 84 fæstere som nyligt var erhvervede — men det betyder vel atter, at vi i herredssummerne må kunne vente at finde afgifter af oppida og coloni opført, de to ting som i dette tilfælde særskilt undtages.

Hvis vi derefter gennemgår Hallandslisten, vil vi ved de enkelte herreder lægge mærke til, at der er angivet, hvormange skipæn og havne de indeholder, og at der tilslut er en sammentælling som viser, at der af hver havne har været svaret en mark

[12]) Habet enim summa illius prouincie . c . xxij . mr. argenti . exceptis opidis que Anxiothorp attinent . et exceptis. lxxxiiij^or colonis nuper iure acquisitis. Det er muligt, at ordene fra exceptis til acquisitis har været en tilføjelse i det originale manuskript.

sølv.[13] Desuden finder vi fæstegods og andet gods samt ved Årstad og Tönnersjö herreder nogle *oppida silvestria:* skovtorper, som vi må gøre lidt nøjere rede for, da man hidtil ikke har skænket dem nogen videre opmærksomhed.

Som navnet siger, er det torper, der er anlagt i skovene eller måske rettere på tidligere skovgrund, og da skoven tilhørte kongen, må disse rydninger have svaret afgifter til ham. At dette ikke er en blot og bar gisning, viser en sammenligning med Kongelevlisten.[14] Den nævner på Sjælland: Ørwith et opida inde facta, og Stenswith et omnia opida facta de Stenswith, i Skåne omtaler den: omnes insule (der sikkert er en skrivefejl for silue) que vocantur alminning et opida ex eis facta, samt endelig i selve Halland: tota silua que dicitur alminning et opida inde facta et omnes silue adiacentes. Men også Hallandslisten selv siger tydeligt, at disse oppida silvestria er afgiftsskyldige, idet indledningsordene: »hii sunt redditus pertinentes ad regem« må gælde alle listens opgivelser. Hvor stor afgiften af hver skovtorp har været, siges ikke, men hvis vi formoder, at den ligesom havneafgifterne har været en mark sølv,[15] og indsætter denne værdi, får vi en række resultater, der er så mærkelige, at jeg har ment at burde fremlægge dem til videre overvejelse.

Foreløbig ser vi bort fra de fire herreder, som er nævnt først i listen, fordi vi dér har med mere indviklede forhold at gøre, og begynder med Årstad herred.

Årstad herredssum opgives at være 100 mark sølv. Der er to skipæn i herredet, som sammenlagt med antallet af skovtorper giver følgende resultat:

det ene skipæn med 33 havne..	= 33	mark	sølv
det andet skipæn med 42 havne	= 42	»	»
26 opida silvestria, som sættes	= 26	»	»
	101	mark	sølv

[13]) Sunt autem in Hallandia in . xviij. nauigijs . dxxxiiij^or hafnæ seu totidem mr. argenti et siluestria oppida . c . xx . vi.

[14]) O. Nielsen s. 46—49, Sv. Aakjær s. 27—29.

[15]) Som støtte herfor kunde anføres, at Falsterlisten viser, at 66 pct. af torperne har haft et tilliggende på 1 bol, og 1 bol skyldte ifølge Arent Berntsen (Danmark Norges frugtbare Herlighed II, s. 24) 24 ørtug, d. v. s. 1 mark.

Antager vi, at der i et af tallene er en fejlskrift (xxxij kan exempelvis meget let blive forskrevet som xxxiij), kan vi endda få fuldstændig overensstemmelse mellem den opgivne herredssum og summen af havne og skovtorper.

Ved Tönnersjö herred falder prøven ud på samme måde. Der er her tre skipæn med følgende antal havne:

Uffes skipæn med 25 havne....	=	25	mark	sølv
Johannes' skipæn med 26 havne..	=	26	»	»
Haldans skipæn med 23 havne ..	=	23	»	»
og dertil 6 skovtorper, som sættes	=	6	»	»
		80	mark	sølv

Herredssummen er 80 mark, uden at det angives, om det er sølv eller penge, men der kan ikke være tvivl om, at det er det første.

Ved Höks herred opgives der fire skipæn med deres havnetal, men ingen skovtorper. Derimod nævnes en Wlgaris incolatus[16], der svarer 16 mark penge eller, omregnet til sølv i det sædvanlige forhold 3 : 1, 5½ mark sølv. Lægger vi dette beløb til havnetallene, får vi følgende sum:

Arons skipæn med 24 havne	=	24	mark	sølv
Reders skipæn med 25 havne	=	25	»	»
Peders skipæn med 26 havne	=	26	»	»
Arnvedssønnernes skipæn med 23 havne	=	23	»	»
Wlgaris incolatus	=	$5^{1}/_{3}$	»	»
		$103^{1}/_{3}$	mark	sølv

Og denne sum er praktisk talt identisk med herredssummen, som er 103 mark sølv.

[16]) Betydningen er ikke klar. Steenstrup (Studier s. 410) lader det stå som det er, medens O. Nielsen (s. 146) formoder, at det kan betyde en nybygd. Wlgaris kan måske være et stednavn, sammensat med -ris, altså et skovnavn, og incolatus måske være en fæstegård.

Halmstad herred er vanskeligere at tolke, men følgende opstilling kan foretages, idet mansio Halmstad, der er sat under Tönnersjö herred og formentlig ved en fejlskrift er kommet bort fra sin naturlige plads, overføres hertil.

Biskopstorp	8	mark	sølv
Harpælyung	6	»	»
Halmstad	10	»	»
56 havne	56	»	»
	80	mark	sølv

Summen af det halve herred opgives til 40 mark sølv, og der er altså dermed overensstemmelse. Efter dette skulde der ikke være nogen skovtorper her.

For de fire første herreders vedkommende stiller sagen sig også vanskeligt. Der er en betydelig forskel mellem havnetal + visse godsafgifter på den ene side og herredssummen på den anden, således som nedenstående oversigt viser.

Herred	Havne	Godsafgifter	Ialt	Herredssum
Fjäre	58	20 mark	78	103 mark
Viske	28		28	40
Himle	65	8	73	94
Favrås	77	8	85	122

Også disse indbyrdes så afvigende tal kan bringes til at stemme på følgende måde. Slutsummen af de hallandske skovtorper angives nemlig udtrykkeligt i listen selv at være 126, men i herredsoversigterne er kun de 32 (nemlig de 26 under Årstâd hrd. og de 6 under Tönnersjö hrd.) direkte nævnt. De manglende 94 silvestria oppida må vi imidlertid, efter det foran udviklede, formode gemmer sig i herredssummerne, og en simpel subtraktion skulde da kunne skaffe dem for dagens lys. Vi trækker summen

af havnetal + godsafgifter fra de pågældende herredssummer, og får følgende tal:

Fjäre herred	103 ÷ 78 = 25
Viske	40 ÷ 28 = 12
Himle	94 ÷ 73 = 21
Favrås	122 ÷ 85 = 37

Men lægger vi de derved fremkomne differencer, som altså skulde være de skjulte skovtorper, sammen, får vi en sum, som på det allernærmeste svarer til det opgivne tal — 95 mod 94, og kæden skulde dermed være sluttet.

SFRAGISTIK OG TOPOGRAFI

EN STUDIE OVER BYGNINGS- OG LANDSKABSBILLEDER PAA DANSKE MIDDELALDERS-SIGILLER

AF

CHR. AXEL JENSEN

DA Arkivar Thiset publicerede sin banebrydende og fornøjelige Artikelserie »Om danske By- og Herredsvaaben« i Tidsskrift for Kunstindustri (1893—94) og den supplerende Afhandling om Skåne i Hist. Tidskrift för Skåneland I (1903), var det hans Hovedmål at slå til Lyd for Heraldiken, at bortluge de frodige Vildskud og på det gamle Grundlag at skabe By- og Herredsvåben, som Nutiden kunde bruge med god heraldisk Samvittighed. Under en let Form bygger Thisets Arbejde paa et omfattende Kendskab til Æmnet, og dets praktiske Virkninger har ikke været ringe. Men en Række Spørgsmål lod Thiset alligevel ligge; han ventede oprindeligt, at Henry Petersens Publikationer af danske middelalderlige Sigiller ogsaa skulde komme til at omfatte By- og Herredssegl, og siden, da han selv fortsatte det store Sigilværk, slog han sig til Ro med, at I. T. Hansens Segltegninger i Traps 3. Udgave (der nu genoptrykkes i Værkets 4. Udg.) saa nogenlunde overflødiggjorde en Specialpublikation.

Dette er imidlertid langtfra Tilfældet. Traps Billeder er ikke helt udtømmende[1]; de mangler Text, og de Aarstal, der er anbragt under dem, er til en vis Grad vildledende. Fagmænd misforstaar selvfølgelig ikke, at de angiver Alderen af det Dokument, hvorunder det afbildede Sigil hænger, og at Aarstallet derfor kun er en terminus ante quem for det benyttede Signet, der meget vel kan være et eller flere Århundreder ældre end

[1]) Trap gengiver således ikke de existerende middelalderlige Sigiller (eller Signeter) for Slangerup, Holbæk, Nykøbing S., Vordingborg, Sakskøbing, Kerteminde, Bogense og Middelfart. Selv når 4. Udg. er fuldendt, vil de sydslesvigske Segl selvfølgelig mangle, og de skånske foreligger kun i ringe Tal og spredte Publikationer.

Aftrykket. Men først når engang den Udgave foreligger, som Underarkivar Grandjean begynder at forberede, kan en virke-lig kronologisk og kunsthistorisk Klassification af By- og Her-redsseglene gennemføres. Den vil vise, at de efter Omskrif-tens Bogstavtyper kan ordnes i to Hovedgrupper, en ung- og højgotisk Majuskelgruppe og en sentgotisk Minuskelgruppe, af hvilke den første både er den talrigste og den værdifuldeste. In-denfor begge Grupper vil der yderligere kunne opstilles krono-logiske Underafdelinger. Majuskelgruppen begynder sikkert før 1250 med de store og skønne Senatorsigiller fra Viborg og Ran-ders, og synes at have sin Blomstringstid ved År 1300, men lever videre gennem hele 14. Årh. Også Minuskelgruppen, som når til 1530'erne, viser meget tydelige Stilforskelligheder. En sådan fuldstændig Gennemgang vilde have megen Betydning for den historiske Forsknings sikre Udnyttelse af Sigilmaterialet, og den burde vel også have gået forud for min lille Undersøgelse af et ganske specielt Spørgsmål, som atter og atter møder en Bygningsarkæolog.

Om de middelalderlige Sigillers Bygningsbilleder væsentlig bør betragtes som heraldiske Signaturer, eller om de kan være Gengivelser af Virkeligheden, er aldrig undersøgt på dansk Grund, og udenlandske Forskere har besvaret Spørgsmålene meget forskelligt.[2] Thiset har i flere Tilfælde uden nøjere Prø-velse fastslået Sigilmotivernes Naturtroskab, men han har på den anden Side advaret mod blindt at fæste Lid til Sigilborge-nes Troværdighed, idet han paaviste, at den tretårnede Borg, Skanør førte som sit Mærke, ganske svarer til Staden Lüne-burgs Tegn.[3] Man kan sikkert gå videre ad denne Vej og i det hele fastslå, at de skånske Sigilborge er påfaldende fantastiske. Helsingborgs Mærke gengiver ikke Kärnan, men synes at være en beriget Videreudvikling af det meklenborgske Boizenburgs

[2]) Seyler: Geschichte der Siegel, 1894, p. 319. Doering: Deutschlands mittel-alterliche Kunstdenkmäler als Ge-schichtsquelle, 1910, p. 164. Wilh. Ewald: Siegelkunde, 1914, p. 211 f.

[3]) Hist. Tidskr. f. Skåneland I, p. 335. Bau u. Kunstdenkm. der Provinz Hannover III, Heft 2—3, p. 16.

Vaaben.[4] Falsterbosigillet (ikke stort ældre end Aftryk 1421) er en udpræget Fantasiborg af tysk Art;[5] Trelleborgs Borg, der forekommer troværdigere, kan være i Slægt med en almindelig, nordtysk Sigiltype, men lader sig ikke nøjere kontrollere, fordi Borgen er forsvundet, og det samme gælder Lunds Fæstning i Stadens næstældste Sigil og Ærkebispeborgen i Lundecuriens Segl.[6]

For det nuværende Danmark er der ligeledes en hel Række Signetborge, som ikke lader sig jævnføre med Virkeligheden, fordi de pågældende Bygninger er sporløst forsvundne. Dette gælder således Stege (to Sigiller, Type I kendt i Aftryk fra 1326, den sentgotiske Type II 1519), Svendborg (Aftryk 1362[7]), Aalborg, hvis sentromanske Bygning synes ret fantastisk, og Randers, som først indfører Borgen i sit sentgotiske Sigil, der er noget yngre end Valdemar Atterdags nu forsvundne Borg (måske Bymur). Endvidere i Sønderjylland Slesvig og Eckernførde; Flensborgs med Hertugdømmets Løver sammenstillede Tårn[8] lader sig heller ikke sikkert identificere.

Svage Muligheder for Sammenligning mellem Billede og Borg byder Vordingborg og Søborg. Vordingborgsigillet (kun i Papiraftryk fra 1519) viser samme Bygning, som siden gentages i Renæssanceseglet, et tretindet Porttårn, til hvis venstre Side der slutter sig en tindet Ringmur. Fremstillingen er for rudimentær til at kunne identificeres med Borgens meget stærkt ødelagte Porte, men dens lidet heraldiske Uligevægtighed tyder dog hen på, at der ligger et Synsbillede til Grund. Søborgsigillet (Papiraftryk 1519) er omtrent lige så slet bevaret som Borgruinen, men begge stemmer overens i Tårnenes Tretal, og der er Chance for,

[4]) Helsingborgs Minnesskrift, 1913, p. 252 ff. Mecklenburg. Urkundenbuch X, Tavle 54.

[5]) Sml. Unnas Bysegl, Seyler: Geschichte der Siegel Fig. 327.

[6]) Danske gejstlige Sigiller Nr. 36—37, Sml. Danm. Riges Hist. II, p. 209. Af Borgene i Adelskvindesigiller er den ene, med karakteristisk Tårnbro, sikkert det tyske Regenstein. Danske adelige Sigiller Nr. 14 og 34. Sml. DRH. II, p. 75.

[7]) Gengivet: Salomonsens Konversationslex. XXI, p. 169.

[8]) Urkundenbuch der Stadt Lübeck IV p. 85.

at Signetstikkeren har set og forstået Borgens Silhuetvirkning.[9]

En virkelig Prøve af et Borgbilled kan kun gennemføres overfor Københavns Mærke. Af den vordende Hovedstads talrige Sigiltyper viser den ældste (Aftryk 1296) en rundet Tindemur, som rejser sig over en lav Strandbred, og hvortil der slutter sig to Ydertårne; mellem dem, midt over Muren, viser der sig en Bygning, som synes at have haft Korsform, og over hvis Korsskæring der hæver sig et spirkronet Centraltårn. Da Byen selv på det givne Tidspunkt sikkert kun var befæstet med Jordværker og Planker, bliver der overvejende Sandsynlighed for, at Sigillets Borg refererer sig til Bispeborgen på Slotsholmen, og efter Resultatet af Udgravningerne ved Christiansborg ligger det snublende nær at sammenstille Sigilborgen med den cirkulære, lavt over Vandet liggende Absalonsmur, som har et Murstenstårn udenfor det bevarede Segment.[10] Selv Midtbygningen er ikke usandsynlig; de i Borgbrønden og andetsteds optagne romanske Bygningsfragmenter tyder i Retning af, at der har været et Borgkapel af ret kompliceret Plan. Medens et Sekret (Aftryk 1421) kun er en afsvækket Gentagelse af Type I, har det plumpe Sigil II (med tysk Omskrift; Aftryk 1417) Interesse derved, at det viser Borgen med tre Tårne på en højere Bakke og uden Ringmur; det stemmer forbavsende med Tilstanden, som den må have været nogen Tid efter Hanseaternes Ødelæggelse 1369, da Grushobene udjævnedes med Ler, som for en Tid forvandlede Slottet til en Højborg med Voldskrænter.

De sentgotiske Københavnstyper, der fuldender Borgbilledets Opløsning i tre frie Tårne, har ikke den ringeste Forbindelse med Virkeligheden, og det gælder i Almindelighed, at jo flere Gange et Signet fornyes, desto fantasifuldere bliver det; talrige Signetborge stræber mod den fornemme Tretårnethed.

[9]) Hermed kan jevnføres Burg på Femern (gengivet DRH. II, p. 240), hvor Sigil og Borgruin stemmer overens i Totårnetheden. Glambeks Mure dannede et Rektangel med to, oprindelig lige store Tårne i to modstående Hjørner (Haupt: Bau- u. Kunstd. Schl. Holst. V, p. 734; sml. Der Burgwart VII, p. 81).

[10]) Sml. H. U. Ramsing i Nationaltidende $^{30}/_{3}$ 1923, der noget for dristigt indtegner tre nu manglende Ydertårne på sin Planskitse. Kun eet Tårn er uomtvisteligt.

Kirkemotivet er mere modstandsdygtigt mod Fantasien end Borgmotivet, og det lader sig sikrere kontrollere, fordi Kirkebygningerne er bedre bevarede end Slottene. Hvad Malmøs smukke, ældste Sigil[11] angår, må man ganske vist nøjes med et ukontrollabelt Pålidelighedsindtryk af den regelrette romanske Kirke, der vises i Sideopstalt, med Apsis, Kor og Skib og med rigtigt placerede Vinduer. Signetstikkeren synes kun at have forstørret Tagrytteren, drejet de gavlkronende Kors og gjort Døren spidsbuet; men det maa indrømmes, at Signetet er ældre end Malmøs Flytning, og det eventuelle Forbillede er sporløst forsvundet. Det ældste Lundesigil (uklart Aftryk 1417) minder kun svagt om Domkirken; det kunde lige så godt forestille enhver anden Kirke, men man aner dog en Bygning af større Dimensioner, med mægtig Sokkel, anselig Sideindgang, Antydning af Højkirkevinduer samt Tagrytterspir og Vesttårn, det sidste mærkeligt nok med Tilløb til Perspektiv. Svage er også Virkelighedsmomenterne i det lille Kirkebillede i Storehedinges spidsovale Sigil; Signetstikkeren har måske haft Øje for et Hovedtræk i den nu så ødelagte Bygnings Silhuet, Skibets Overbygning, men han har ikke antydet dets oktogone Plan og ikke vist Koret. Noget lignende gælder Slangerup, hvor Forbilledet er helt forsvundet; den middelalderlige Sigilkirke er korløs, ligesom den ret nøjagtige Gentagelse på det i Trap afbildede Renæssancesigil. Enestående i Danmark er »Kirkeinteriøret« i Vestervigs Kapitelsegl, hvor den gotiske Arkitektur er Fantasi, men hvor Alteret meget vel kan være et Virkelighedsbillede.[12]

Tre Sigiller fra forskellige Perioder har klare og sikre Kirkebilleder.

Roskilde Domkapitels Bensignet, fra 12. Årh., er så kendt, at det næppe behøver at omtales nøjere, og det er tilstrækkeligt påvist, at Fundamenterne af den ældste Roskilde Katedral i Plan svarer til Sigillets Opstalt.[13]

Også Kirkearkitekturen i Ribe Bysegl har været bygningshistorisk studeret. Som bekendt foreligger det store Sigil med

[11]) Gengivelse: Hist. Tidskr. f. Skåneland I, p. 150.

[12]) Danske gejstlige Sigiller Nr. 633.

[13]) Beckett: Danmarks Kunst I, p. 43 f. Storck: Roskilde Domkirke.

den ejendommelige Sammenstilling af Rigsvåbnets tre Løver og en Kirkebygning i to forskellige Udførelser, Type I kun kendt i et meget mangelfuldt Aftryk fra 1295 (gengivet i Helms: Ribe Domkirke p. 137), Type II i gode Aftryk fra 1345 og senere, ligesom det skønne Sølvsignet endnu opbevares i Ribe. I Hovedsagen er de to Typer overensstemmende; begge har Leoparder i Stedet for Løver, hvorfor Type I næppe er ældre end Kristoffer I,[14] begge viser Kirkens Vestfront, med to Tårne, af hvilke det nordre er højest; det ældre har runde, det yngre spidse Buer i Portal og Vinduer, men iøvrigt er Bygningsdetaillerne konforme. Hvis man kun kendte Type II, vilde man ikke tvivle om, at Gravøren havde grebet det mest afgørende Træk i Kirkens Fysiognomi og fremhævet Borgernes store Stormklokketårn. Men dette er i sin nuværende Skikkelse først rejst efter det ældre Nordtårns Nedstyrtning 1283, og Helms (anf. V.) formår ikke at føre noget afgørende Bevis for, at også Forgængeren var større end det søndre Tårn. Den Mulighed kan derfor ikke afvises, at Kunstneren af rent dekorative Hensyn har gjort Nordtårnet størst for at fylde Seglcirklen og få Plads til at anbringe Vaabendyrene, og at Sigillet af Type I kan have givet Impuls til at bygge Stormklokketårnet. I Type II er Fremstillingen i al Fald blevet rigtig i Hovedlinjerne. Trods Sigillets Sammentrækning af Vestfronten, der opnås ved Tårnenes Placering over Gavlen i Stedet for ved dens Sider, trods Udeladelsen af mange Detailler stemmer det også med Kirkens Arkitektur, at der er en tredelt Arkade over Vestportalen.[15]

14) Grandjean: Det danske Rigsvåben, p. 40.

15) Også i Århus foreligger der en Mulighed for Sammenspil mellem Sigilarkitektur og Domkirkebygning, således som det er iagttaget af Nationalmuseets Arkitekt, C. M. Smidt. Det ældste Bysegl viser to Figurer, siddende i en temmelig fantastisk Arkitekturramme, to runde Tårne, som over en Tindemur ved Stranden forenes af en Trekløverbue. Det er påfaldende, at en lignende Femkløverbue den Dag i Dag findes paa S. Clemens' sentgotiske, søndre Korsarmsgavl, skønt den ellers er ukendt i vor sentmiddelalderlige Bygningskunst, og man kan sikkert slutte, at den her er kopieret efter en af Kirkens romanske Gavle. Også her er der Mulighed for, at Gravøren har grebet nogle Momenter af Virkelighedsarkitekturen, og at Sigillet har bevaret Interessen for denne Enkelthed.

Endnu tydeligere er Kirkebilledet i Kallundborgs sentgotiske Signet (stukket kort før ældste Aftryk 1421). Som bekendt viser det Byens ejendommelige Kirke med dens fem Tårne, der jo fra visse Verdenshjørner alle kan ses på en Gang, og desuden antyder Seglet den af Kirkegårdsmuren hegnede Kirkebakke, hævende sig over Bymuren, hvilket også er i Overensstemmelse med Virkeligheden; den i Nationalmuseet opbevarede Tegning med Plan og Prospekt af Kallundborg, hvis Pålidelighed de nyeste Undersøgelser har stadfæstet på afgørende Punkter, viser ganske samme Forhold.

Nabostaden Korsørs Sigil er kun kendt i et slet Aftryk fra 1519 og noget vanskeligt at tidsfæste, men der kan dog heller ikke her være Tvivl om, at dets kullede, kamtakkede Kirkegavl med dens tre spidsbuede Åbninger skal forevige Byens uanselige, allerede i 17. Århundrede ombyggede og nu helt forsvundne Bykirke, der aldrig synes at have haft Tårn. En anden Parallel til Kallundborg frembyder Fåborgs ret sløje Segl, der dog tydeligt tilhører 14. Århundrede. Trods al Ubehjælpsomhed lader Sigillets Kirketag over en Bymur os ane et Synsbillede, Fåborg var befæstet, og den gamle Bykirke S. Nicolai, hvoraf nu kun Tårnet er levnet, var indtil Slutningen af 15. Århundrede kullet; på Byens flade Byggegrund kan den kun have hævet sig svagt over Bymuren.

I de sidstnævnte Bygningssegl er der en tydelig Tilbøjelighed til at vise Kirkens Beliggenhed i Landskabet, og denne Tendens mærkes hyppigt. En Strandkøbing mangler nødigt Bølgelinjer under Arkitekturen, en Åby vælger gærne Broen til sit Mærke, og en Række nørrejydske Købstæder inddrager i usædvanlig høj Grad Landskabet i Sfragistiken. Tre Brobyer viser ikke deres Bro i Opstalt, men i Plan, med landkortagtig Fremstilling af Omgivelserne. Klart fremtræder det topografiske Helhedsbillede i det smukke Grenåsignet. Foruden Broen er også Åen vist i Plan, og til Brolegemets regelmæssige Plankedække slutter sig for hver Ende en i Opstalt tegnet Kirke med Kor og Skib. Det er virkelig karakteristisk for Grenå, at den har haft et Par Kirker. Den ældre og den yngre Sognekirke lå begge N. for Åløbet, som har givet Købstaden Navn, og Signetstikkeren har derfor måske tilladt sig at flytte den ene Kirke af

Hensyn til den dekorative Ligevægt. Men han kan også have tænkt på det S. Jørgenskapel, som lå Syd for Åen, og rigtigt er det, at den endnu existerende, yngre Bykirke rejser sig i Forlængelse af Broens Retning. Hobros ringere og meget yngre Segl gentager lignende Tanker i afsvækket Form; når den stærkt degenererede Kirkebygning rejser sig for den ene Ende af Brodækket, er dette i god Overensstemmelse med de topografiske Forhold, og det er næppe noget Tilfælde, at Strømmen på hver Side af Broen deler sig, ligesom Fjorden i Virkeligheden udvider sig på begge Sider af Brosnævringen. Helt på Højde med Grenå står det smukke Vejlesigil, hvor Åbilledet ikke ledsages af Bygninger, men af to Blomsterhøje, hver kronede af et Træ, som bærer fire hjerteformede Blade og ender i en Liljeblomst, for Nutiden kun »en strængt heraldisk stiliseret« Signatur, for Middelalderen sikkert et fuldgyldigt Billede af et virkeligt Træ, ikke afvigende fra de på Kalkmalerier og Miniaturer almindelige Træformer.[16]

Indenfor sin Begrænsning kan Vejlesigillet betegnes som det ældste Landskabsbillede i dansk Kunst, og på lignende Måde viser Lemvigs lidet kunstneriske Sigil os rimeligvis det ældste bevarede danske Landkort, idet det forsøger at illustrere Byens Navn og Beliggenhed ved en Trekant, hvis Bølgelinjer markerer den som en Vig, omgivet af en prikket Strandbred.

»Landskabsbillederne« kaster Lys ogsaa over Arkitekturbillederne. De Sigilbygninger, som bliver tilbage efter en kildekritisk Revision af Borgtyperne, er ikke Naturgengivelser i moderne Forstand; de er hverken Fotografier eller naturalistiske Malerier, men de er som Barnetegninger, der gengiver et Erindringsbillede og udelader en Mængde Detailler, men dog griber enkelte iøjnefaldende Træk og formår at vække Idéassociationer og Tanker. For at bruge moderne Slagord: de er ikke impressionistiske, men expressionistiske Gengivelser. Forstået på rette Måde kan de virkelig give os adskillige Oplysninger om Arkitektur og Topografi i Middelalderen.

16) Med Vejles Høje kan sammenstilles den fugleperspektiviske Gengivelse af Jellingehøjene i det langt yngre Tørrild Herreds Sigil, stukket 1535. (Aarb. f. nord. Oldkynd. 1926, p. 274).

MIDDELALDERLIGE KIRKE-UDVIDELSER

AF

M. MACKEPRANG

AF Danmarks c. 1700 middelalderlige Landsbykirker er et overvældende Flertal — nemlig ikke færre end 93—94 pCt. — romanske, altsaa opførte før Midten af 13. Aarhundrede. Og om ikke kvantitativt saa dog kvalitativt gælder det samme for de større Monumenter, Domkirker og Klosterkirker. Ganske forstaaeligt har dette haft til Følge, at Studiet af vor gotiske Arkitektur i høj Grad har været Stedbarn. Det er ikke tilfældigt, at den forrige Generations Standardværk paa dette Omraade J. B. Løfflers »Udsigt over Danmarks Kirkebygninger« bærer Undertitlen: »Fra den tidligere Middelalder. (Den romanske Periode)«, eller at gotiske Bygværker i Nationalmuseets ældre Kirkebeskrivelser jævnlig maa nøjes med den unægtelig noget summariske Karakteristik: »fra den sildigere papistiske Periode«!

Det kan derfor ikke noksom understreges, at Gotikens Betydning for vor kirkelige Arkitektur ingenlunde er udtømt med de 2—3 Dusin Købstad- og Klosterkirker og de godt 100 Landsbykirker, der kan henføres til den senere Middelalder. Har den end skabt forholdsvis faa selvstændige Monumenter, har den til Gengæld i højeste Grad omskabt de ældre og ofte givet dem et helt nyt Klædebon. Navnlig gælder dette for Øerne. Den hvidkalkede Kirke med det svære Taarn og de takkede Gavle, der nu en Gang i Bevidstheden er uløselig knyttet til det typiske sjællandske eller fyenske Landskabsbillede, er i Virkeligheden nok saa meget et Barn af Gotiken som af den foregaaende Stilperiode, saa vist som det er den gotiske Indsats, der giver den sin Karaktér og straks falder Beskueren i Øjnene. Selve den romanske Kærne kunde blive øget og udvidet paa mange Maader, og op omkring den kunde der vokse en hel lille Skov af Tilbygninger, saaledes at Slutresultatet ofte blev et Kirkehus,

der var vidt forskelligt fra det, der rejste sig i Valdemarernes Dage. Sammenholder man f. Eks. de i min Bog om Landsbykirkerne gengivne Billeder af den vestjyske Kvaderstenskirke i Hover (S. 15) og en typisk sjællandsk Kirke, Ejby ved Køge (S. 92), undrer man sig unægtelig over, at de to Bygninger fra første Færd har set ganske ens ud.

At udrede, hvorledes hele denne Landsbygotik arkitektonisk er udformet i Enkelthederne, hvorledes de enkelte Typer fordeler sig geografisk, og fra hvilke Centrer de er udgaaede, bliver en af de mange Fremtidsopgaver for vor Arkitekturhistorie. Her skal denne kunsthistoriske Side af Sagen slet ikke berøres. Der skal ikke spørges om hvorledes, men om hvorfor og i hvilket Omfang. Formaalet for denne lille Undersøgelse skal med andre Ord være, rent statistisk at vise, hvorledes disse utallige Udvidelser og Tilbygninger fordeler sig Landet over, samt undersøge, om der af det sammenstillede Materiale kan drages nogen Slutning med Hensyn til et vigtigt Spørgsmaal: Folketallets Vækst gennem Middelalderen.

I al Almindelighed skulde man tro, at dette kunde lade sig gøre. Det maa jo for en Sognekirkes Vedkommende betragtes som givet, at dens Udvidelser gennem Tiderne til en vis Grad afspejler Befolkningens Vækst og er fremkaldt af den. Et Par enkelte Eksempler hentede saavel fra By som fra Land vil vise det. St. Olai Kirke i Helsingør var oprindelig en ret anseelig, senromansk Teglstenskirke, opført omkring 1200 og utvivlsomt nær beslægtet med de andre nordsjællandske Murstenskirker, Søborg og Tikøb. Men medens disse endnu den Dag i Dag gør Tjeneste i uforandret Skikkelse, nødtes man i Helsingør efter et godt Aarhundredes Forløb til at forlænge Skibet mod Vest med noget nær sin halve Længde. Ogsaa denne udvidede Kirke blev dog efterhaanden for lille for Byen, som Sundtoldens Indførelse havde givet ny Vækst. I Slutningen af 15. Aarhundrede blev den næsten fuldstændig nedrevet og erstattet med den nu staaende sengotiske Bygning, hvor kun Skibets Nordmur er bevaret af Færgebyens ældste Kirke.[1]

[1]) Opmaalinger og Beskrivelse i »Tegninger af ældre nord. Architektur« 4. Saml. 2. Række.

Omend Udviklingsgangen er en anden, blev Slutresultatet dog nogenlunde det samme ved St. Hans i Stege, en By, der i 14—15. Aarhundrede havde en Blomstringsperiode, som maa føres tilbage til Sildefiskeriet i Sundet. Ogsaa her laa der fra første Færd en senromansk, fuldtudviklet Teglstenskirke, hvis Grundplan man har udgravet ved Kirkens Restaurering 1907—09. Lidt efter 1400 er dennes Kor og Alterrunding imidlertid blevet nedrevet og erstattet med det nuværende skønne, treskibede Kor, der var baade bredere og højere end det gamle Skib. Det var en Udvikling, der ganske svarer til, hvad der nogenlunde samtidig fandt Sted ved Valfartskirken i Tibirke. Men medens man her aldrig naaede videre, saaledes at Kirken den Dag i Dag har sit gamle, lave, romanske Skib, blev dette i Stege forholdsvis hurtig udbygget til et treskibet Anlæg, saaledes at det romanske Skib kom til at danne Midtskibet, i hvis Overmure store Dele af det endnu er i Behold.[2]

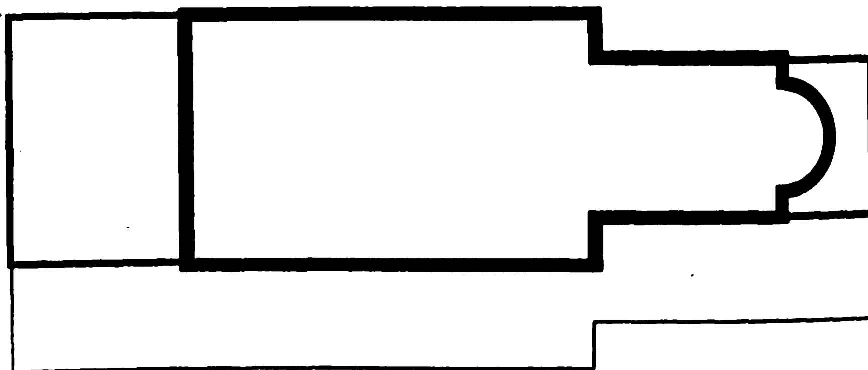
Ogsaa adskillige Landsbykirker frembyder nu et Billede, der er saare forskelligt fra deres oprindelige Udseende, saaledes Borup ved Roskilde,[3] Boslunde ved Skelskør, Toreby paa Østlolland for blot at nævne nogle enkelte. Ja selv en Kirke, der ved første Øjekast virker som en ganske almindelig Landsbykirke med et lige afsluttet Kor, kan have en meget kompliceret Udviklingshistorie. Typisk i saa Henseende er Kirken i Haslev, Stationsbyen mellem Køge og Næstved. Den omstaaende skematiske Plan over Kirkens Grundstamme, hvor de forskellige Faser i dennes Udviklingshistorie er angivet med aftagende Linjetykkelse, gør det overflødigt at bruge mange Ord for at klarlægge, hvorledes den oprindelige, lille 12. Aarhundredes Kirke af Faksekalk allerede i romansk Tid fik sit Skib forlænget med Limsten og et lige afsluttet Kor i Stedet for den gamle Apsis, samt hvorledes saavel Skib som Kor i 14. Aarhundrede blev udvidet c. 2½ M mod Syd, uden at den romanske Normalplan derved ændredes. At den gamle Hovedgaard Bregentved ligger i Sognet, kan naturligvis have været en medvirkende Aarsag til

[2]) Som Anm. 1.

[3]) Nørlund i Svenstrupbogen. Udg. af J. Wedell-Neergaard, S. 204.

denne intense Byggevirksomhed — i hvert Fald skyldes det paa Planen ikke viste, store Nordkapel vel nok Bregentved. Men i første Række maa Grunden sikkert søges i, at man i den skovrige Egn tog ny Jord under Plov ganske som ved Borup, hvor Bynavne som Grønholt, Gammerød og Hejnede giver den bedste Begrundelse for Kirkens Vækst gennem Middelalderen.

Ved Gennemgangen af disse særlig karakteristiske Tilfælde er der ene taget Hensyn til de Ændringer, selve Kirkens Grundstamme undergik, ikke derimod de Tilbygninger, der samtidig rejste sig ved dem alle. I det hele og store er det nemlig her andre Faktorer, der ligger bag, saaledes at vi bliver nødt til at skyde dem til Side for ikke at plumre »Kildematerialet«. I første Række gælder dette de hyppigst forekommende Tilbygninger: Vaabenhus og Sakristi. Det er klart, at hvad enten Befolkningen tog til eller ikke, maatte det være en Behagelighed for Sognepræsten at have et Opholdsrum, der tillige kunde være Gemmested for Messeredet i videste Forstand. Og i vort sludfulde og blæsende Vejrlig undrer man sig over, at man ikke fra første Færd har bygget en Slags Forrum som Vindfang, men i lange Tider fra Kirkegaarden er gaaet lige ind i Kirken. Saa at sige alle Vaabenhusene tilhører nemlig Middelalderens sidste Aarhundrede. Men det gælder tillige den Tilbygning, der mer end nogen anden ændrede Kirkernes Udseende: Taarnene, hvis

Opførelsestid stort set ligeledes falder i de sidste Par Menneskealdre før Reformationen. Ganske vist blev de paa Øerne, omend ikke altid saa dog meget hyppig, sat i direkte Forbindelse med Kirken, saaledes at deres Underrum altsaa blev en Slags Udvidelse af Skibet. Men dels var den Plads, der herved indvandtes, kun ringe, dels — og navnlig — er Taarnene paa Øerne et saa fast Tilbehør, at de praktisk talt bliver uden Betydning for vort Formaal; i det højeste kan de vise, at Befolkningen overalt er tiltaget. Af Sjællands godt 350 og Fyens 180 middelalderlige Kirker er det nemlig kun henholdsvis 11 og 13, der ikke har middelalderlige Taarne. Paa Halvøen er de kullede Kirkers Tal ganske vist ulige større, udgør for Jyllands og Nordslesvigs ca. 1000 Kirker lidt under en Trediedel. Men ogsaa her er Antallet af middelalderlige Taarne dog saa stort, at det maa være fuldt tilladeligt at se bort fra dem i denne Sammenhæng, saa meget mere som Taarnrummet her langt oftere end paa Øerne er helt afsondret fra selve Kirken, gennemgaaende er mindre og i visse Egne af Østjylland endog ganske mangler.[4]

Noget anderledes stiller Forholdet sig ved de Kapeller, der omend langt fra saa hyppig som de andre Arter af Tilbygninger saa dog i ikke ringe Antal skød op ved Siden af Kirken og altid sattes i direkte Forbindelse med denne. Snart er det kun et enkelt, snart flere, der kan være placerede ved Siden af hinanden og danne et helt Sideskib (Birkerød, Broby, Mern, Ejsing) eller ligge lige overfor hinanden, saaledes at den gamle romanske, i Længderetningen accentuerede Kirke faar Korsform. Kun saare faa Stiftelsesbreve for Landsbykirkekapeller er bevarede, men i Analogi med Domkirkerne maa man gaa ud fra, at de her som der har tjent det dobbelte Formaal, dels at være Lejersted for Stifteren og hans Slægt, dels at danne Rammen om det Helgenalter, hvor Sjælemesserne for de afdøde læstes. At der f. Eks. paa Fyen næppe findes et Kapel ved en Landsbykirke, uden at der ligger en Herregaard i Sognet, tyder jo afgjort i denne Retning. Senere i Tiden er mangfoldige af dem direkte blevet inddraget i Kirken, naar det begyndte at knibe med

[4]) M. Mackeprang: Vore Landsbykirker, S. 103—04 og S. 108, Fig. 83.

Siddeplads for Menigheden, ligesom man ogsaa i 17.—18. Aarh. meget jævnlig har benyttet denne Udvidelsesform. Men at de fra første Færd ogsaa skulde være blevet byggede med dette Formaal for Øje, synes paa Forhaand lidet rimeligt, ikke mindst fordi de som oftest er placerede saaledes i Forhold til Kirkens Hovedalter, at det er umuligt for de i Kapellet siddende eller staaende at se Elevationen, Opløftelsen af Hostien, der jo er det centrale i den katholske Nadvertjeneste. Og dog er der Tilfælde, hvor Anlægget af Kapeller ikke synes at kunne forklares paa anden Maade, end at man herigennem vilde øge Kirkerummet, saaledes at dette bedre end tilforn kunde rumme den voksende Menighed. Afgjort maa dette have været Tilfældet i Karlebo i Nordsjælland, hvor den romanske Kampestenskirke ved Midten af 13. Aarhundrede blev udbygget til en ganske regulær Korskirke, hvis to Korsfløje fik nøjagtig samme Længde som det nye Kor.[5] Bynavnene Hesselrød, Niverød, Ullerød, Gunderød og Kirkelte fortæller os tydeligere end mange Ord om Aarsagen til denne saa smukt gennemførte Ombygning. Et saa regulært Anlæg som Karlebo er vel nok enestaaende, men ogsaa andre Steder i Landet findes der saavel »Korsfløje« som enkelte Kapeller, hvor man vanskeligt kan tænke sig anden Grund til deres Opførelse end netop Ønsket om at skaffe øget Plads. Naar Vorbasse Kirke i Slavs Herred saaledes baade har et Nord- og et Sydkapel, og man samtidig ved, at der i Sognet tidligere har været endnu to Kirker, der omtales som øde i »Ribe Oldemoder«, ligger det nær at sætte dette Faktum i Forbindelse med Kapellerne, omend vel nok Valfarten til den stærkt søgte Kilde og de dermed i Forbindelse staaende Markeder ogsaa kan have spillet en Rolle. I Gjerrild paa Djursland er det ved Skibets Nordside liggende Kapel saa stort, at dets Flademaal er $^2/_3$ af Skibet.[6] Man skulde jo synes, at Herrerne til Sostrup (Benzon) kunde have nøjedes med et noget mindre Gravkapel, og har mest Lyst til at kombinere Kapellets Størrelse med Nybrud i de Skove, der endnu den Dag i Dag dækker $^1/_5$ af Sognets Areal.

5) Afb. i Vore Landsbykirker, S. 45.

6) Grenaa Egnens Kridtstenskirker, Tavle 1.

Særlig paafaldende er Forholdene ved en Række Kirker i Salling. Lem, Balling, Krejbjerg og Rødding i Rødding Herred samt Rybjerg i Nørre Herred[7] har saaledes alle paa samme Sted, nemlig paa Sydsiden ved Sammenstødet mellem Skib og Kor, ja stundom gribende ind over dette, faaet tilbygget et anseeligt Kapel, hvis Flademaal ofte er mere end Halvdelen af Skibets. Og i Selde i Nørre Herred[8] findes der et Anlæg, der i meget minder om Karlebos, og ligesom det maa være planlagt med velberaad Hu. Ganske vist er det gamle Kor her blevet staaende, men i Slutningen af Middelalderen har man ved Skibets Østende opført to, éns overhvælvede og absolut samtidige, ligestore Kapeller, hvis Bredde nøje svarer til Korets, altsaa noget ganske andet end de mere eller mindre planløst byggede Kapeller, der med Urette har givet adskillige Kirker Navn af Korskirke.

Men ogsaa i alle disse Sallingsogne paa Rybjerg nær ligger der Hovedgaarde, og i det hele er Spørgsmaalet om Kapellernes Anvendelse saa intrikat, at jeg har fundet det rigtigst ikke at medtage dem i den efterfølgende skematiske Sammenstilling. Tilmed da det af det Materiale, hvorefter den er udarbejdet, nemlig Kirkebeskrivelserne i den sidste Udgave af »Trap«, og de til Grund for dem liggende, ofte meget gamle Beretninger i Nationalmuseets Arkiv i mangfoldige Tilfælde er umuligt at komme til Klarhed over talrige Kapellers Alder, Størrelse og Plads, Faktorer, der alle er afgørende for Besvarelsen af det stillede Spørgsmaal, og som med Sikkerhed kun kan fastslaas, naar man raader over fuldstændige Opmaalinger af hele Kirken. Men dette er desværre kun Tilfældet ved et Faatal.

Gaar vi fra de Udenværker, hvormed vi hidtil har beskæftiget os, over til den egentlige Kirkebygning — Skibet og Koret —, blev alle tænkelige Maader, hvorpaa disse kunde udvides, taget i Brug, ofte saaledes at man ikke engang nøjedes med en enkelt Udvidelse men snart samtidig, snart til forskellige Tider kombinerede den ene med den anden. Lidet anvendt er dog en Udvidelse mod Nord eller Syd, altsaa i Bredden, sikkert fordi

[7]) Sallinglands Kirker. Rødding Hr. T. 1, 24, 27 og 29. Nørre Hr. T. 10.

[8]) Sallinglds. Kirker. Nr. Hr. T. 24.

den baade var omstændelig og kostbar. Kirkerummet blev nemlig herved saa bredt, at man nødtes til at gøre det to- eller treskibet, altsaa opføre det dobbelte eller tredobbelte Antal Hvælvinger. Normalt holdt man sig derfor til Længderetningen, øgede Skibet med et eller flere Hvælvingsfag mod Vest eller Øst, idet man i det sidste Tilfælde nedrev det gamle Kor og gav det nye Skibets Bredde, saaledes at Kirkens Grundplan blev rektangulær. Sjældnere omend langtfra ualmindeligt nøjedes man med at forlænge det romanske Kor, en Udvidelse der sikkert har kostet mange gamle Apsider Livet, og som æstetisk set er lidet heldig, da den forrykker det gode Forhold mellem Bygningens enkelte Dele, der netop var de gamle romanske Mestres Styrke. Endelig maa det nævnes, at man til Tider praktisk talt ombyggede den gamle Kirke, ligesom der jo i Middelalderens sidste Del opførtes godt et Hundrede Kirker Landet over, enten som Afløsning for en ældre, helt forsvunden Kirke af Træ eller Sten eller — antagelig sjældnere — virkelige Nyanlæg som Herlev og Torbenfeldt paa Sjælland, Marie Malene ved Randers.

Spørgsmaalet bliver nu, om alle disse forskellige Arter af Kirkeudvidelser har Betydning for vort Formaal, med andre Ord om enhver Udvidelse giver os Ret til at slutte, at den er foranlediget ved, at Sognets Folketal er steget, eller udelukkende skyldes religiøse Grunde ,er sket »in majorem dei gloriam«. Kredsen kan da straks indsnævres ved at udskille de Tilfælde, hvor Øgningen kun bestaar i en Forlængelse af det gamle Kor. Nuomstunder havde man naturligvis ogsaa taget den herved indvundne Plads i Brug til Menigheden, men i Middelalderen var dette udelukket. Koret var dengang helt og holdent forbeholdt Gejstligheden og har antagelig altid været adskilt fra Skibet ved en Skranke, en Skik, der holdt sig langt ned i Protestantismens Dage. Braaby ved Haslev fik saaledes en ny Korskranke 1695, Asmild ved Viborg endog saa sent som 1777.

Hvad der er sagt om de rene Korforlængelser, gælder naturligvis ogsaa, naar man i Stedet for at øge det gamle Kor nedbrød det og forlængede hele Kirken mod Øst med et Hvælvingsfag af Skibets Bredde. Dette kan i nogle Egne forekomme saa almindeligt, at det snart sagt er Reglen. Eksempelvis kan næv-

nes, at af de 11 Kirker i Ramsø Herred, Københavns Amt, er de 10 udvidede paa denne Maade. Da denne Udvidelsesmaade helt tilhører Tiden efter 1400, ligger det nær at sætte den i Forbindelse med den nye Altertype, der dengang gik sin Sejrs⸗gang over Landet. Til de store tre⸗ eller femfløjede Tavler har der simpelthen ofte ikke været Plads i de smalle romanske Kor. Hvad enten det nye Kor fik en lige Altervæg, som det er Nor⸗men paa Øerne, eller blev tresidet afsluttet som i visse Egne af Østjylland, kom det ene Kirkens Mænd til Gode. Stundom nøjedes man dog ikke med ét Fag, men gav Kirken en østlig For⸗længelse paa to — en sjælden Gang endog paa 3 Fag. I saa Fald kan Motivet ikke alene søges i Ønsket om at give Guds⸗tjenesten øget Pomp og Pragt, thi mere end et enkelt Fag havde en almindelig Landsbykirkes Gejstlighed ikke behov til Messe⸗tjenesten. Gik man ud herover, kan det alene skyldes den prak⸗tiske Grund, at Menigheden havde vokset sig for stor til det gamle Skib. Og den samme Grund har naturligvis været Aar⸗sag til Kirkens Forlængelse i vestlig Retning eller i Bredden, en Udvidelse, der jo helt eller for største Delen faldt paa det egentlige Menighedsrum, Skibet. Til Besvarelsen af Spørgsmaalet om, hvorvidt Landsbykirkernes Udvikling gennem Middelalde⸗ren kan give os et Fingerpeg om Befolkningens Vækst, er det altsaa alene disse sidste tre Udvidelsesformer, der kommer i Be⸗tragtning. De to andre har udelukkende kunstarkæologisk Interesse.

Hvorledes Forholdene arter sig Landet over, vil fremgaa af de nedenstaaende Lister. De omfatter alene de egentlige Landsby⸗kirker, altsaa ikke den halve Snes Klosterkirker, der efter Re⸗formationen er gaaet over til at blive Sognekirker, og heller ikke Købstadkirker. Slangerup er saaledes ikke medtaget, der⸗imod nok Udesundby (Frederikssund), der jo i Middelalderen var et rent Landsogn. Og indenfor Landsbykirkerne ligger det i Sagens Natur, at der ene er taget Hensyn til de middelalder⸗lige, derimod ikke til det Faatal af Kirker, der rejstes eller om⸗byggedes fuldstændigt i de nærmeste Menneskealdre efter Re⸗formationen, endsige da til de ulige flere, der i dette og forrige Aarhundrede afløste middelalderlige Bygninger, der var blevet

for smaa eller — oftest med Urette — havde faaet Brøstfældighedens Stempel paa sig. Til Gengæld er disse forsvundne Kirker medtagne, naar der i Museets Arkiv eksisterede Beskrivelser eller Opmaalinger af dem, hvilket praktisk talt er Tilfældet med alle siden 1870'erne nedbrudte.

TOPOGRAFISK OVERSIGT OVER KIRKEUDVIDELSER

Med Hensyn til de anvendte Forkortelser bemærkes følgende: V ↄ: Skibet udvidet mod Vest, Ø^2 ↄ: mod Øst med 2 Fag, Ø ↄ: med 1 Fag, Br ↄ: udvidet i Bredden, Kø ↄ: Koret forlænget mod Øst; * betegner at Udvidelsen har fundet Sted før 1300, Kursivering af Navnet, at den paagældende Kirke er bleven udvidet paa flere Maader. De to Tal efter Herredsnavnet angiver Antallet af henholdsvis romanske og gotiske Kirker.

FREDERIKSBORG AMT.

Lynge-Kronborg Hr. (6). Ø: Karlebo, Birkerød.

Holbo Hr. (12). V: Tibirke*, Valby*, Nøddebo*, Græsted, Helsinge. — Ø: Vejby. — Kø: Annise, Ramløse.

Strø Hr. (8 + 1). V: *Torup**, Ølsted*, Skævinge*, Kregome, *Melby*. — Ø: *Torup*, *Melby*.

Lynge-Frederiksborg Hr. (11). V: *Herlev**, Græse, Oppesundby. — Ø: Lillerød, *Herlev*. — Kø: Hjørlunde.

Ølstykke Hr. (7). V: Snodstrup, Farum. — Ø^2: Ølstykke, Stenløse.

Horns Hr. (10): V: *Kyndby**, Krogstrup*, Vellerup, Draaby, Skuldelev. — Ø: *Kyndby*. — Br: Gerlev.

KØBENHAVNS AMT.

Sokkelunds Hr. (6 + 1). V: *Taarnby*, *Gentofte*, *Lyngby*. — Ø^2: *Taarnby*, *Lyngby*, Søllerød, Gladsakse. — Ø: *Gentofte*.

Smørum Hr. (15). V: Brøndbyvester, *Taastrup*. — Ø^2: Glostrup, *Taastrup*, Sengeløse, Smørum. — Ø: Torslunde.

Sømme Hr. (12). V: Kirkerup. — Ø^2: Fløng, Hvedstrup. — Ø: Aagerup, Himmelev.

Voldborg Hr. (13). V: Gershøj*, Osted, Sonnerup, Kisserup, *Hvalsø*. — Ø: *Hvalsø*, Særløse, Kirkesaaby.

Tune Hr. (11 + 1). V: Tune. — Ø^2: Karlslunde, Snoldelev. — Ø: Solrød, Jersi.

Ramsø Hr. (11). V: *Rorup, Ølsemagle.* — Ø: *Rorup,* Gadstrup, Syv, Daastrup, *Borup,* Kimmerslev, Ejby, Dalby, Højelse, *Ølsemagle.* — Br: *Borup.*

HOLBÆK AMT.

Merløse Hr. (19). V: Butterup. — Ø^2: Kvandløse, Taastrup. — Ø: Soderup, Eskildstrup, Søndersted, Ondløse, Tersløse.

Tudse Hr. (12 + 1). Ø^2: Skamstrup, Kundby. — Ø: Svinninge, Mørkøv.

Løve Hr. (14). V: Bakkendrup. — Ø^2: Havrebjerg, Rudsvedby. — Ø: Gerslev. — Br: Kirkehelsinge (helt omb. til treskibet), Drøsselbjerg.

Arts Hr. (8 + 1). V: *Aarby.* — Ø^2: Svallerup, *Aarby,* Rørby. — Ø: Store Fuglede.

Skippinge Hr. (8 + 2). V: Bregninge*, *Særslev**. — Ø^2: Viskinde, Følleslev. — Ø: *Særslev,* Avnsø.

Ods Hr. (9 + 2). V: Rørvig, Asnæs. — Ø^2: Egebjerg, Grevinge, Faarevejle (tillige nyt Kor). — Kø: Vig.

Samsø (3 + 2). V: *Besser.* — Ø^2: Nordby. — Kø: *Besser,* Onsbjerg.

SORØ AMT.

Alsted Hr. (12). V: Broby, Lynge. — Kø: Bjernede.

Ringsted Hr. (21). V: *Haslev**, Frerslev*, Terslev*, *Førslev**, Farendløse, *Allindemagle, Bringstrup.* — Ø^2: *Allindemagle,* Haraldsted, Vigersted, Ørslev. — Ø: Sneslev, *Bringstrup,* Jydstrup, Nordrup. — Br: *Haslev.* — Kø: *Førslev.* — Koret ombygget i Testrup*.

Slagelse Hr. (16). V: *Sønderup.* — Ø^2: Kirkestillinge. — Ø: Nordrup, Slotsbjergby. — Br: Boslunde (to Gange udvidet og helt ombygget). — Kø: Kindertofte, Sorterup, Heininge, Taarnborg, *Sønderup.*

V. Flakkebjerg Hr. (15 + 1). V: Sørbymagle*, Magleby*(?), Faardrup. — Ø^2: Bjerge. — Ø: Venslev. — Kø: *Magleby,* Ørslev, Gimlinge, Egeslevmagle, Kirkerup, Hyllested.

Ø. Flakkebjerg Hr. (11 + 2). V: *Gunderslev**, Kvislemark, *Krummerup, Førslev.* — Ø^2: Vallensved, Fiurendal, Hyllinge. — Ø: *Krummerup.* — Kø: *Førslev, Gunderslev,* Fodby.

PRÆSTØ AMT.

Bjeverskov Hr. (12 + 1). V: Vallø. — Ø^2: Herfølge, Enderslev. — Ø: Bjeverskov, Vollerslev, Taarnby, Vraaby.

S t e v n s H r. (11). V: *Frøslev**, *Smerup*, Strøby. — Ø²: *Smerup*, Lyderslev, Magleby, Hellested. — Ø: Holtug, *Frøslev*. — Kø: Varpelev. — Endelig har Højerup 1358 faaet tilbygget et Skib til et lille romansk Kapel (det nuværende Kor).

F a k s e H r. (7 + 3). V: *Dalby*, *Tureby*. — Ø²: *Dalby*, Kongsted. Ø: Alslev, Ulsø. — Spjellerup har i romansk Tid faaet tilbygget to nu nedrevne Sideskibe; senere er Skibet blevet udviddet 3 Gange mod Ø.

T y b j e r g H r. (12 + 1). V: Tybjerg, *Glumsø*. — Ø²: *Herlufmagle* — Ø: *Glumsø*. — Br. *Herlufmagle*. — Kø: Skelby, Næsby, Vrangstrup.

H a m m e r H r. (12). V: Hammer*, *Nestelsø**, *Sværdborg**, Rønnebæk, Mogenstrup. — Kø: *Nestelsø*, *Sværdborg*, Olstrup.

B a a r s e H r. (11 + 1). V: Allerslev*, Udby*, Ørslev*, Jungshoved* Everdrup, *Snesere*. — Ø²: *Snesere*, Egesborg. — Ø: Baarse, *Mern*. — Kø Beldringe. — Br: *Mern*.

M ø e n b o H r. (6). V: *Elmelunde**. — Ø²: Magleby. — Ø: *Elmelunde*, Fanefjord, Bogø.

BORNHOLM.

Den eneste Ændring ved Øens 14 gamle Landsbykirker bestaar i, at den nu nedrevne Vester Marie K. havde faaet sit Kor forlænget mod Øst.

LOLLAND—FALSTER.

L o l l a n d s d r. H r. (12 + 2): V: Vestenskov.

F u g l s e H r. (17 + 2): V: Hillested*, Olstrup. — Ø: Erindlev.

M u s s e H r. (15 + 3). V: Døllefjelde har i gotisk Tid faaet nyt Skib, det gamle tjener nu til Kor. — Br: Toreby er i gotisk Tid omb. til treskibet.

F a l s t e r n r. H r. (10 + 4). Ø: Torkildstrup.

ODENSE AMT.

O d e n s e H r. (9 + 4). Ø²: Tommerup. — Ø: Næsbyhoved, Paarup, Vissenbjerg. — Kø: Korup, Verninge.

A a s u m H r. (6 + 5). V: Fraugde. — Ø²: Sdr. Næraa. — Ø: Davinde, Højby.

B j e r g e H r. (8 + 4). V: *Revninge*, *Dalby*, *Mesinge*, *Viby*, *Stubberup*, — Ø²: Marslev, Munkebo, *Viby*, *Mesinge*. — Ø: *Dalby*, *Stubberup*. — Kø: *Revninge*.

L u n d e H r. (5 + 3). V: Lunde*, Lumby (Skibet helt omb. i gotisk Tid). — Ø²: Skeby, Østrup.

Skam Hr. (6 + 2). V: Krogsbølle. — Ø: Nr. Højerup.
Skovby Hr. (9 + 2). V: Skovby, *Ore*, *Haarslev*. — Ø: *Ore*, Vevlinge, Vigersted. — Kø: *Haarslev*.
Vends Hr. (17). V: Gamborg*, *Husby*, Harndrup, *Asperup*, *Føns*, *Rorslev*. — Ø²: Kavslunde. — Ø: *Føns*, *Husby*, *Rorslev*. — Kø: Udby, Brænderup, Vejlby, *Asperup*.
Baag Hr. (18 + 1). V: *Sønderby*. — Ø²: Kerte, Tanderup. — Kø: Holcvad, Gamtofte, Kærum, Søby, Turup, Søllested, Køng, Flemløse, Haarby, Dreslette, *Sønderby*.

SVENDBORG AMT.

Sunds Hr. (15 + 1). V: *Skaarup*, Kværndrup, Landet. — Ø: *Skaarup*, Tved, Egense, Ø. Skerninge, Ollerup, Stenstrup, Bjergby.
Salling Hr. (21 + 4). V: *Aastrup*, V. Aaby, Krarup, *Nr. Broby*, *Hillerslev*, Jordløse, *Haastrup*. — Ø²: *Hillerslev*, Ø. Hæsinge. Ø: *Aastrup*, Ulbølle, Hundstrup, V. Hæsinge, *Haastrup*, Svanninge. — Kø: Horne, *Nr. Broby*. — Espe, Gestelev, Vejle og V. Skerninge er praktisk talt helt ombyggede til Langhuskirker i gotisk Tid.
Gudme Hr. (11). V: Ringe. — Ø: Ore, Vejstrup, Gudme. — Kø: Gislev, Øksendrup.
Vinding Hr. (15 + 2). Ø²: Ellinge (der har faaet nyt Kor). — Ø: Frørup, Ørbæk. — Kø: Avnslev.
Langeland (13). V: Fodslette*, Simmerbølle, *Bøstrup*, Lindelse. — Ø²: Magleby. — Ø: *Skrøbelev*, Longelse, Fuglsebølle. Br: *Skrøbelev*. — Kø: *Bøstrup*, Humble.
Ærø (3). Kø (2 Gange): Rise.

HJØRRING AMT.

Horns Hr. (10 + 1). V: Tværsted, Bindslev, Tolne, Hørmested, Flade.
Vennebjerg Hr. (17 + 1). V: Sindal.
Dronninglund Hr. (11 + 1). V: Albæk. — Ø: Voer.
Børglum Hr. (16). V: Hæstrup, Stenum. — Ø: Vrensted. — Kø: Tise.
Hvetbo Hr. (7). V: *Alstrup*. — Ø²: Saltum. — Ø: *Alstrup*.
Ø. Han Hr. (8 + 1). V: Torslev.
Læssø (0 + 2). V: Vesterø.
Hundborg Hr. (10). V: Hundborg. — Janderups Skib er helt omb. i gotisk Tid.
Hassing Hr. (14 + 1). V: Stagstrup.
Mors (30 + 1). V: Karby.

AALBORG AMT.

Kær Hr. (10 + 1). V: Hammer, Horsens, Ulsted. — Ø²: Hals. — Kø: Vester Hassing.

Fleskum Hr. (12 + 2). V: Nøvling*.

Hellum Hr. (14). V: Solbjerg.

Hindsted Hr. (14). V: Ove. — Kø: Vebbestrup.

Gislum Hr. (13 + 1). V: Strandby.

Slet Hr. (12). V: Vilsted*, Farstrup.

VIBORG AMT.

Hindborg Hr. (9). Kø: Hem.

Nørre Hr. (8). Ø²: Junget.

Fjends Hr. (16). Taarup. Koret er omb. i gotisk Tid.

Sønderlyng Hr. (15). V: Taanum. — Kø: Ørum.

Middelsom Hr. (15). V: Hjorthede (?).

Hids Hr. (9). V: Balle.

RANDERS AMT.

Gerlev Hr. (10 + 1). V: Sødring, *Udbyneder*. — Kø: *Udbyneder*.

Nørhald Hr. (9). V: Faarup*.

Galten Hr. (12 + 2). V: Hadbjerg*, Haslum, Ødum.

Rougsø Hr. (4 + 1). V: Estruplund.

Sønderhald Hr. (20 + 1). V: Favsing, Lime. — Kø: Koed.

Nørre Hr. (16). V: Karby, Fjellerup. — Ø: Voldby, Kastbjerg,[9] Glæsborg,[9] Ørum,[9] Ginnerup,[9] Tøstrup.[9]

Sønder Hr. (11 + 3).[10] Ø²: Nødager, Lyngby.[9] — Ø: Aalsø, Vejlby, Koed,[9] *Fuglslev*.[9] — Br: *Fuglslev*.

Mols (7 + 1). V: Draaby (først er hele Skibet omb. i gotisk Tid), Agri, Knebel, Vistoft, Helgenæs.

Ø. Lisbjerg Hr. (9 + 1). V: Hornslet, Skødstrup. — Ø: Hjortshøj.[9]

AARHUS AMT.

Sabro Hr. (8). V: Faarup.

Framlev Hr. (10). Ø: Sjelle.

Ning Hr. (11 + 1). V: Tulstrup. — Ø: Ormslev. — Kø: Tunø.

[9]) Alle de paagældende Kirker har foruden en Korforlængelse paa et Fag en tresidet Korafslutning.

[10]) De 3 Kirker er i Virkeligheden romanske men saagodtsom fuldstændig ombyggede i gotisk Tid.

Hads Hr. (14). V: Saksild, Torrild.
Hjelmslev Hr. (10). V: Skanderup.
Gern Hr. (13). V: Laasby, Tulstrup. — Kø: Hammel.
Tyrsting Hr. (9 + 1). V: Bryrup. Græstrups Skib er helt omb. i gotisk Tid.
Vrads Hr. (9). V: Hammer, Tørring.

VEJLE AMT.

Bjerge Hr. (13). V: Hornum, Barrit, As, Klakring, Raarup. — Ø: Stovby.[9])
Nørvang Hr. (19). V: Sdr. Omme.
Tørrild Hr. (9). V: Skibet.
Holmans Hr. (6). V: Smidstrup*, Gaverslund, Gaarslev, Pjedsted.
Brusk Hr. (8). V: *Herslev*. — Kø: Starup, *Herslev*.

RINGKØBING AMT.

Skodborg Hr. (13). V: *Bøvling*. — Kø: *Bøvling*. — Humlums Skib helt omb. i gotisk Tid.
Hjerm Hr. (14 + 1). V: Maabjerg. — Ø: Gimsing. — Burs Skib er helt omb. i romansk (?) Tid.
Ginding Hr. (6 + 2). Br: Ejsing (4 sammenbyg. Kapeller).
Hammerum Hr. (16). V: Snejbjerg.
Ulfborg Hr. (11). V: Staby.*
Bølling Hr. (13 + 1). V: Stavning*, Lem, Dejbjerg, Bølling. — Kø: Skjern.
Nr. Horne Hr. (10). V: *Sdr. Bork*. — Kø: *Sdr. Bork*.*

RIBE AMT.

V. Horne Hr. (9 + 12). V: Lunde, *Aal*. — Kø: *Aal**, Outrup, Nr. Nebel.
Skads Hr. (16). V: *Skads**, Faaborg, Tjæreborg. — Kø: *Skads*.
Andst Hr. (10). Ø: Jordrup.
Gørding Hr. (8). V: Darum.* — Kø: Hunderup.

HADERSLEV AMT.

Tyrstrup Hr. (7). Kø: Fjelstrup.
Haderslev Hr. (9 + 1). V: Grarup, Halk. — Ø: Hoptrup, Vilstrup.
Gram Hr. (9). V: Hammelev. — Ø: Magstrup. — Kø: Vedsted.

Frøs Hr. (9). V: Rødding. — Kø: Skodborg, Gram.

Nr. Rangstrup Hr. (5). Agerskov og Bevtofts Kor er omb. i sen-romansk Tid.

TØNDER AMT.

Lø Hr. (8). V: Nr. Løgum*, *Møgeltønder.** — Kø: *Møgeltønder.*

Højer Hr. (6). Kø: Daler, Emmerlev.

Slogs Hr. (6). V: *Ravsted** Burkal, Tinglev. — Kø: *Ravsted.**

AABENRAA AMT.

Sdr. Rangstrup Hr. (4). Kø: Hellevad*, Ø. Løgum.

SØNDERBORG AMT.

Sundeved (5). Kø: Sottrup, Ullerup.

Als sdr. Hr. (6). V: *Hørup.* — Ø²: Notmark. — Kø: *Hørup.*

Saa godt det foreliggende Materiale tillader det — og det lader sig ikke nægte, at dette for en Del er ret mangelfuldt — er der i den topografiske Oversigt herredsvis givet en Redegørelse for samtlige de Kirkeudvidelser, der fandt Sted i Løbet af Middelalderen, det være sig nu af ideelt-religiøse eller praktiske Grunde. Kunstarkæologisk set er begge Grupper lige vigtige, men for det Spørgsmaal, der her særlig ligger os paa Sinde, er det jo ene den sidste, der kommer i Betragtning. I den nedenstaaende, amtvis ordnede Tabel er derfor alene de Udvidelser medtagne, der maa betragtes som en Følge af de paagældende Sognes stigende Folketal, ligesom der i en særlig Rubrik er opført de forøvrigt ret faa Tilfælde (ialt kun 12), hvor en enkelt Udvidelse ikke har været tilstrækkelig.

Alt i alt omfatter disse Udvidelser 280 Kirker eller c. 17 pCt. af vort middelalderlige Kirketal. Men disse 280 Kirker fordeler sig ingenlunde jævnt Landet over. Hvad der straks falder i Øjnene, er tværtimod den store Forskel, der hersker mellem Halvøen og Øerne eller rettere Sjælland og Fyen. Medens paa disse intet Herred er gaaet Ram forbi, er der i Jylland en 25 Herre-

	Kirketal		Udvidelser			
	Romanske	Gotiske	Mod Vest	Mod Øst med 2 eller flere Fag	I begge Retninger	I Bredden
Frederiksborg Amt	54	1	20	2		1
Københavns Amt	68	2	11	9	3	1
Holbæk Amt	73	8	7	14	1	2
Sorø Amt	75	3	16	8	1	2
Præstø Amt	71	6	17	9	4	2
SJÆLLAND	341	20	71	42	9	8
BORNHOLM	14					
LOLLAND-FALSTER	71	16	4			1
Odense Amt	78	21	17	9	2	
Svendborg Amt	78	7	14	3	1	
FYEN	156	28	31	12	3	
Hjørring Amt	69	6	12	1		
Thisted Amt	89	3	4			
Aalborg Amt	101	5	9	1		
Viborg Amt	144	2	3	1		
Randers Amt	115	10	18	2		1
Aarhus Amt	121	2	9			
Vejle Amt	76		12			
Ringkøbing Amt	103	6	9			1
Ribe Amt	66	3	6			
NØRREJYLLAND	884	37	82	5		2
Haderslev Amt	39	1	3			
Tønder Amt	31		5			
Aabenraa Amt	16	2				
Sønderborg Amt	16	1	1	1		
NORDSLESVIG	102	4	9	1		
HELE DANMARK	1568	105	197	60	12	11

der med en halvfjerdehundrede Kirker, hvor der overhovedet ikke har fundet Udvidelser Sted. Procentvis stiller Forholdet sig saaledes, at mod Jyllands og Nordslesvigs 9,5 pCt. staar Fyen med 25 pCt., Sjælland endog med 36,3 pCt. Det ligger nær heraf at drage den Slutning, at Folketallet i Jylland har været nogenlunde stationært i den senere Middelalder, og i hvert Fald vokset langt mindre end Øernes, som det faktisk senere har været Tilfældet. I Tidsrummet 1787—1840 er Befolkningen i Sjællands Landdistrikter saaledes tiltaget med 130 pCt., i Jyllands derimod kun med 54.[11] En saadan Slutning vilde være tilladelig, hvis man kunde gaa ud fra, at Gennemsnitsfolketallet pr. Sogn var nogenlunde ensartet Landet over, og at der saa at sige fandtes en Normalstørrelse for en Landsbykirke. Ingen af Delene er imidlertid Tilfældet. Hvad Folketallet angaar, staar vi ganske vist for Middelalderens Vedkommende paa bar Bund og er nødt til at slutte fra senere Tiders Forhold. Naar man imidlertid ud fra den ældste fuldstændig bevarede Folketælling fra 1787 kommer til det Resultat, at Gennemsnitsfolkemængden i et jysk Landsogn kun er c. 340 mod c. 530 i et sjællandsk, er det vel ikke alt for dristigt at antage, at ogsaa det middelalderlige Gennemsnitstal har ligget højere paa Sjælland end paa Fyen.[12]

Langt sikrere Grund under Fødderne har vi for den anden Faktors Vedkommende. Det vilde være en for skablonmæssig Fremgangsmaade at beregne et Gennemsnitsflademaal for et »Normalkirkerum« eller rettere for et »Normalskib«, thi paa Skibet kommer det jo i denne Sammenhæng alene an. Men det gøres heller ikke behov. Den nedenstaaende Sammenstilling mellem Kirkestørrelserne i Salling[13] og et tilfældig valgt jysk Her-

[11]) Statistiske Meddelelser. 4. R. 37. Bd. 1. H. »Folkemængden 1. Febr. 1911.« Tab. 6.

[12]) Beregnet efter Tab. 6 i »Folkemængden 1. Febr. 1911.« — Gennemsnitstallet paa Fyen falder nøjagtig sammen med det sjællandske.

[13]) Skibet er bleven behandlet som en Rektangel uden Hensyn til mulige Skævheder. Maalene er regelmæssig tagne paa Syd- og Østmuren; hvor Forskellen mellem Bredden mod Øst og Vest har været særlig paafaldende dog i Skibets Midte.

red og et Udsnit af nogle sjællandske Naboherreder viser, at de jyske Kirker gennemgaaende har været rummeligere end de sjællandske. Og Rigtigheden heraf bekræftes ved Stikprøver af Kirker spredt over de to Landsdele. Men Sammenstillingen viser tillige, at der er langt større indbyrdes Forskel paa de jyske end paa de sjællandske Kirker. Saa store romanske Kirkeskibe som f. Eks. Bislev, Vokslev og Ø. Hornum findes overhovedet ikke paa Sjælland. Og disse »Kæmper«, som man fristes til at kalde dem, staar ingenlunde ene. Ikke blot er de bekendte Tufstenskirker i Ribeegnen fuldt paa Højde med dem

FLADEMAAL AF KIRKESKIBE

EKSEMPLER FRA JYLLAND:

Hornum Herred.

Sønderholm	16 × 6,9 = 110 m²
Frejlev	10,9 × 6,9 = 75 »
Nørholm	13,9 × 7,2 = 100 »
Ellishøj	11,8 × 6,6 = 78 »
Svenstrup	15,6 × 7,2 = 112 »
Ø. Hornum	16,3 × 7,8 = 127 »
Buderup	12,7 × 5,6 = 71 »
Gravlev	11,6 × 5,9 = 68 »
Aarestrup	13,1 × 7 = 92 »
Sønderup	12,2 × 6,5 = 79 »
Suldrup	9,1 × 6,3 = 57 »
Veggerby	15 × 5,9 = 89 »
Bislev	18,2 × 8,1 = 147 »
Vokslev	21,1 × 6,9 = 146 »

Salling.

Vejlby	10,5 × 6 = 63 m²
Haasum	9,4 × 5,4 = 51 »
Ramsing	11,8 × 6,2 = 73 »
Tise	14,3 × 7,3 = 104 »
Jebjerg	12,7 × 6,3 = 80 »
Grønning	15 × 6,6 = 96 »
Lyby	17,2 × 7,1 = 122 »

EKSEMPLER FRA SJÆLLAND:

Slagelse Herred.

Hejninge	8,3 × 5,5 =	46 m²
Nordrup	9,5 × 6 =	57 »
Gudum	7,5 × 5 =	38 »
Ottestrup	11,1 × 6,6 =	73 »
Kindertofte	8 × 4,5 =	36 »
Sludstrup	12,2 × 6,3 =	77 »
Lundforlund	11,5 × 6 =	69 »
Gerlev	11,5 × 6 =	69 »
Stillinge	14,6 × 7,2 =	105 »
Hemmershøj	10,3 × 5,5 =	57 »

Alsted Herred.

Munkebjergby	11,6 × 6,7 =	74 m²
Flinterup	7,5 × 5,5 =	41 »
Gyrstinge	11,6 × 6,7 =	78 »
Stenmagle	11,5 × 6,2 =	71 »
Fjenneslev	11,2 × 6,5 =	73 »
Slaglille	11 × 6 =	66 »

Løve Herred.

Havrebjerg	13,5 × 6,6 =	89 m²
Skellebjerg	10,5 × 6,2 =	65 »

Merløse Herred.

Tersløse	11,5 × 6,8 =	78 m²
Stenlille	11 × 5,8 =	64 »

eller overgaar dem — Brøns i Hvidding Herred, der er Danmarks største romanske Landsbykirke, har saaledes et Skib paa over 200 m² —, men det samme gælder ogsaa flere af de statelige sydjyske Kvaderstenskirker som Føvling, Anst og Vamdrup samt adskillige andre spredte Halvøen over.

Allerede disse to Forhold: de større Kirker og de mindre Menigheder godtgør jo tilstrækkeligt, at de jyske Kirkers Uberørthed ikke berettiger til at drage nogen negativ Slutning med Hensyn til en mulig Folkeforøgelse. Naar hertil yderligere kommer den Elasticitet, der erfaringsmæssig gør sig gældende med Hen-

syn til en Kirkes Kapacitet, og den mindre Velstand — altsaa ogsaa den mindre Tiende — forstaar man, at de jyske Menigheder fra Valdemarernes Dage til Reformationen, ja helt ned i 19. Aarhundrede ikke blot har kunnet nøjes med de oprindelige romanske Kirker, men at disse ogsaa har været rummelige nok til at huse Befolkningen fra de ikke helt faa Kirker, der blev »øde« i Middelalderens Løb, et Forhold, der spiller en langt større Rolle for visse Dele af Halvøen end for de øvrige Landsdele, hvor de forsvundne Kirkers Antal er ringe.

Endnu mere urørte end i Jylland staar Kirkerne paa Falster og Lolland, hvor henholdsvis kun 1 og 4 Kirker er udvidede. Ogsaa her ligger det sognevise Gennemsnitsfolketal lavere end paa Sjælland, omend langtfra saa meget som i Jylland, kun 470 mod 530. Vigtigere er det, at ogsaa de romanske Kirker er større, og som en ny Faktor kommer desuden de gotiske Kirker, hvis Antal udgør en Femtedel af Øernes Kirketal. Og erfaringsmæssigt er de gotiske Kirker tagne under ét større end de romanske, ikke blot hernede, men ogsaa i det øvrige Land. Foruden paa Lolland-Falster er der forøvrigt praktisk talt kun ét Sted, hvor gotiske Landsbykirker forekommer i saa stor Mængde, at man maa regne med dem. Det er i Midtfyn, hvor der i Odense og Aasum Herreder samt i de tilstødende Dele af Salling Herred saavel findes en Del virkelig gotiske Nybygninger (Bellinge, Brændekilde) som adskillig flere romanske, der er saa totalt ombyggede, at de rettest bør opføres under denne Rubrik.

Inden vi forlader Lolland, bør det ogsaa nævnes, at vi her har fire meget anseelige Kirker: Horslunde, Østofte, Stokkemarke og Toreby. Karakteristisk nok er da ogsaa disse Sognes Folketal i 1787 saa noget nær de største, der overhovedet kendes fra Landsogne, nemlig henholdsvis 1226, 1288, 1120 og 1586.

Ved Sammenligningen mellem Forholdene paa Øerne og i Jylland er dette sidste blevet behandlet som en Enhed. Dette er dog ikke helt korrekt; en Særstilling indtager dels Hjørring Amt, dels visse Egne af Østjylland, særlig Randers og Vejle Amter, hvor henholdsvis 16 og 17 pCt. af Kirkerne er blevet udvidede i Middelalderens sidste Aarhundrede. Men bortset her-

fra og fra de Undtagelser, der naturligvis altid findes, er det i Virkeligheden kun paa Sjælland og Fyen, at Udvidelserne kan benyttes som befolkningsstatistisk Kildemateriale.

Hvad har nu foranlediget den Stigning i Folketallet, der maa ligge bag dem? En Jævnføring af de udvidede Kirkers og Skovenes geografiske Fordeling giver os om ikke den eneste, saa dog den vigtigste Forklaring. Selv udfra et Nutidskort vil man ikke være i Tvivl om, at en Hovedfaktor har været Nyryd i Skoven, hvorved gammelt Skovland er taget under Plov. En Række særlig karakteristiske Eksempler skal her nævnes. Af de 12 Kirkeudvidelser i Vejle Amt falder de 9 paa de endnu ret skovrige Kystherreder: Bjerge og Holmans. De største »Bygder« af Kirkeudvidelser paa Sjælland ligger i Herrederne Holbo og Strø (Frederiksborg A.), Sokkelund og Voldborg (Københavns A.), Ringsted (særlig Haslevegnen) og Ø. Flakkebjerg (Sorø A.), Hammer og fremfor alle Baarse i Præstø A. Men samtlige disse Herreder er eller har været udprægede Skovegne. Toreby Sogn, Lollands største, er endnu for en Femtedel skovklædt. Dets meget anseelige senromanske Kirke blev i Løbet af Middelalderen ombygget og udvidet med to Sideskibe. Eksempler i modsat Retning har man i den nu og vistnok altid skovløse sydlige Del af Smørum Herred, samt Tune og Ramsø Herreder (Københavns A.), hvor der enten overhovedet ikke findes udvidede Kirker, eller kun faa, der tilmed delvis ligger i Udkanterne op mod Naboherredernes Storskov (Borup og Rorup i Ramsø Hr.). En Parallel har man i den Syd for Slagelse liggende Del af Herredet, hvor Boslunde er den eneste Kirke, der kommer i Betragtning, og i V. Flakkebjerg Hr., hvor den overordentlig stærkt udvidede Sørbymagle Kirke ligger umiddelbart opad Skovlandet mellem Sorø og Slagelse, hvis Fortsættelse sydover atter kan sættes i Forbindelse med »Kirkebygden« i Ø. Flakkebjerg Hr., hvor Krummerup, Førslev og Vallensved Sogne grænser til den, og hvor Haldagerlilles gotiske Kirke tyder i samme Retning.

Overmaade megen Skov er jo imidlertid falden for Øksen fra Middelalderen til Chr. Ditlev Reventlows Fredskovsforordning af Septbr. 1805. Det siger sig derfor selv, at jo ældre

Kort man benytter, jo sikrere Grund faar man under Fødderne. Allerede Videnskabernes Selskabs Kort fra 1760'erne og nedefter giver et tydeligere Bevis paa Rigtigheden af den fremsatte Paastand, og endnu længere naar man ved de desværre meget faatallige Johs. Mejerske Specialkort fra Midten af 17. Aarh., der har Skovsignaturer.[14] Et af dem (Nr. 33) lærer os saaledes, at der nu i helt skovløse Dele af Sømme, Smørum og Sokkelunds Herreder norden for den gamle Roskilde Landevej fra Sundet til Roskildefjord har ligget en tæt Række Smaaskove, der forklarer Egnens relativ mange Kirkeudvidelser. Hvor Kortene glipper, vil der kunne hentes Oplysninger fra Lensregnskabernes Skovfogedafregninger samt fra de efter Svenskekrigen 1658/60 optagne Besigtelser. Endelig er der selvfølgelig Stednavnene og her vel mere de gamle Marknavne fra Matrikuleringens »Markbøger« end just Bynavnene. At dog ikke blot disse men ogsaa selve Herredsnavnene kan give Besked om længst forsvundne Skove, viser det nu næsten skovløse L u n d e Herred i Nordfyen, af hvis 8 middelalderlige Kirker Hælvten er bleven øgede. At udnytte dette mangeartede og omfattende Materiale til en Redegørelse for Udviklingen i de enkelte Egne falder dog ganske udenfor denne Undersøgelses Ramme. Det maa i første Række blive Lokalforskningens Sag.

Kirkeudvidelserne viser os, at i hvert Fald Sjællands og Fyens Befolkning i ikke helt ringe Grad maa være vokset i Løbet af Middelalderen. Det ligger nu nær at spørge, paa hvilken Tid dette er sket, eller rettere, naar Tilvæksten er bleven saa stor, at man har maattet give Køb. Thi selvfølgelig har man det længst mulige knebet sig sammen i de gamle Kirker; det viser Erfaringerne fra Tiden efter Reformationen tilstrækkelig. De Kirkeudvidelser, der har fundet Sted fra Midten af 16. til Midten af 19. Aarh., er kun faa, uagtet man sikkert tør gaa ud fra, at Menighederne indtil o. 1800 er mødt Mand af Huse om Søndagen. Arkitekturformerne giver os Svaret paa vort Spørgsmaal, og det et andet, end man paa Forhaand skulde have ventet. Ikke mindst efter Erslevs Undersøgelser i »Valdemarernes Storheds-

[14]) Gl. Kgl. Saml. 713. 2°.

tid« vilde man jo være tilbøjelig til at tro, at Accenten laa paa det 13. Aarh., men dette er ikke Tilfældet. I den topografiske Oversigt er de før 1300 udvidede Kirker mærkede med en Stjerne. Deres Antal er imidlertid kun meget ringe. Udvidet i vestlig Retning før 1300 er af jyske Kirker kun 10, af de fyenske kun 3. Ulige flere er der paa Sjælland, ialt 26, hvoraf over Halvdelen falder paa tre ret skarpt afgrænsede Omraader: Nordsjælland (7), Haslevegnen (4) og Baarse Hr. (4).[15] Men selv paa Sjælland udgør de kun en Tredjedel af de vestudvidede Kirker; Resten skyldes her som andetsteds i det hele og store de følgende halvandethundrede Aar.[16] Lad nu være at fremtidige, mere indgaaende Undersøgelser af selve Monumenterne kan øge »Stjernernes« Tal, saa har de dog en kraftig Modvægt i de 60 østforlængede. Thi om deres Alder hersker der ingen Tvivl. De tilhører uden Undtagelse den senere Middelalder, hovedsagentlig Tiden efter 15. Aarhs. Midte.

[15]) Man mindes Notitsen i Kongelevlisten fra Valdemars Jordebog (Oluf Nielsens Udg. S. 47) om »Stenswith . . . et omnia oppida facta de Stenswith«.

[16]) En Tidsgrænse nedefter gives af de foran opførte Taarne.

DE MIDDELALDERLIGE LATINSKE MANUSCRIPTER I DET KGL. BIBLIOTEK

ET BIDRAG TIL MANUSCRIPTSAMLINGENS HISTORIE

AF

ELLEN JØRGENSEN

DE middelalderlige latinske Manuscripter i det kgl. Bibliotek repræsenterer 7—800 Aars litterære Kultur i forskellige Faser, i forskellige Former. Her er fra den tidlige Middelalder et lille Poenitentiale i Halvuncialer vistnok fra Spanien. Indhold og Sprog vidner i lige Grad om, at en gammel Verden er i Opløsning og at en ny er ved at blive til. Her er Karolingertidens tunge Haandskrifter med den oldkirkelige Overlevering, en af Winchesterskolens billedprydede Evangeliebøger, et medicinsk Samlingsbind fra Syditalien skrevet i det 11. Aarhundrede i »littera Beneventana«; fra de følgende Aarhundreder Cistercienserklostrenes store smukke Codices med de enkle Initialer, juridiske Manuscripter fra Bologna, fine smaa Bibler fra Paris, fyrstelige Personers Psalterier og senere Tidebøgerne med deres rige Udsmykning stammende fra Frankrig, England og Nederlandene. Mange Klassikermanuscripter »de antiqua littera«, nogle meget smukke, andre ganske fabriksmæssige taler om, at Interessen for Oldtidskulturen blusser stærkt op i Italien. Her er et Sallusthaandskrift, udgaaet fra Vespasiano da Bisticcis Forlag i Firenze, som blev købt og ført hjem af den engelske Bogven John Tiptoft, Jarl af Worcester, her et Statiushaandskrift, der har tilhørt et Par af Slægten Medici. Talrige er Papirmanuscripterne fra Middelalderens sidste Aarhundreder: Italienske Poeters litterære Forsøg, Studenternes Forelæsningshefter fra deres Studierejser nord og syd for Alperne, tyske Klosterbibliotekers Opbyggelseslitteratur. Det kgl. Bibliotek har fra Benedictinerklostret i Cismar i Holsten c. 100 Manuscripter næsten alle fra 15. Aarhundrede, næsten alle theologiske, for en stor Del Sam⸗

lingsbind med Smaauddrag af Augustin, Gregor, Bernhard og Bonaventura. Forskellige Cartheusermanuscripter har samme Karakter. Men den frembrydende Humanisme inden for de tyske Klostre er repræsenteret ved et Manuscript fra Sponheim, skrevet af Abbed Johannes Trithemius: Græsk Text og latinsk Text staar Side om Side.

Haandskrifterne fra Danmark er forholdsvis faa.

Hvad der herhjemme samledes ind fra Klostre og Kapitler efter Reformationen, og hvad der yderligere blev samlet sammen af Historiograferne, kom til Universitetsbiblioteket og gik under i Branden i 1728. En Del Manuscripter fra Middelalderens Danmark førtes med Jørgen Seefeldts og Stephanii Biblioteker til Sverige, andre ligger spredt i Biblioteker uden for Norden, og det er i de fleste Tilfælde umuligt at sige, hvornaar og hvorledes de kom bort. I Biblioteca Laurenziana er saaledes et meget omfangsrigt Plinius-Manuscript fra det 12. Aarhundredes Slutning med Dedicationsbillede og halvhundrede store Initialer; det bærer Indskriften »Petrus de Slaglosia me fecit« og har tydeligt Præg af sin nordiske Herkomst. Sunesønnernes Psalter ligger i British Museum, Løgum-Haandskrifter i Halle og Wolfenbüttel, Esrom-Haandskrifter i Bibliothèque nationale og Vaticanet.[1] De Manuscripter fra Middelalderens Danmark, der kom til det kgl. Bibliotek, kom ofte ad lange Veje, tilfældigt og Stykke for Stykke. Deres Historie er ikke meget forskellig fra de andre latinske Manuscripters, som fra gamle Kultursteder er drevne i Land paa Slotsholmen.

Det kgl. Bibliotek har lige fra sin Begyndelse rummet Haandskrifter. I Joachim Gersdorffs Bibliotek, der blev overdraget Kong Frederik III i 1661 og sammen med Laurids Ulfeldts og Peder Scavenius' Samlinger danner Grundstammen i det kgl. Bibliotek, var eet Manuscript af betydelig Interesse: Gl. kgl. Saml. 10 fol. et stort Evangeliar fra c. 1000, hvis Udsmykning peger mod Winchester. Man skal i sin Tid i Biblioteket have kaldt det »Knud den Stores Bibel«,[2] en Benævnelse, der efter

[1]) Archiv für ältere deutsche Geschichtskunde VI 207. — Delisle: Le cabinet des manuscrits II 362. — Cod. lat. Vat. 636, 1149, 543.

[2]) Biblioteksbistoriske Optegnelser af Chr. Bruun. (Bibliotekets Arkiv).

Manuscriptets Karakter ikke er urimelig; dets Historie kan vi dog kun følge tilbage til det 16. Aarhundrede, da det var i Niels Hemmingsens Eje. Fra L. Ulfeldts Bibliotek stammer maaske et Juvenalhaandskrift, Gl. kgl. S. 2031 4to, som Eiler Ulfeldt har erhvervet i Madrid, — Laurids Ulfeldt samlede jo efterhaanden mange af Slægtens Bøger sammen i sit Bibliotek. En halv Snes latinske Manuscripter hidrører fra Peder Scavenius, der havde købt ind paa sine lange Rejser; det bedste Stykke er et Lectionar fra Nederlandene; de franske Tidebøger og de fleste af Scavenius' italienske Renaissancemanuscripter er derimod ikke af større Værdi.

Andre Haandskrifter fra denne Periode lærer vi at kende gennem en Fortegnelse over Accessionen i Peder Schumachers Bibliotekartid (1663—1670) — 83 Manuscripter, af hvilke følgende vedrører vort Æmne:

in fol. Fundation paae bischop Byrges Capel i Lund 1518.
Evangelistæ in membrana.
Justinus in membrana.
in 4to. Lunde Capittels helligdomme, privilegier och indkomst.
Bibliorum tomus II. Incipit a Jobo.
in 8vo. Notkierkes alterbog i gammel dage.

Det sidste Haandskrift er et lille Manuale fra Notmark paa Als;[3] tre Stykker stammer fra Lund, nemlig den første Foliant,[4] den første Quartcodex[5] samt »Bibliorum tomus II«, der er identisk med nuværende Gl. kgl. S. 1310 4to med Indskriften »Liber capituli Lundensis. Secunda pars«; Justinus-Manuscriptet er vistnok Gl. kgl. S. 452 fol.; »Evangelistæ in membrana« genkendes ikke blandt Bibliotekets nuværende Bestand, medmindre det skulde være det store Evangeliar fra Gersdorffs Samling. Med denne Liste er vi dog ikke naaet til Bunds. En Marginalnote til Texten lærer, at der har været en anden Fortegnelse over Ma-

[3]) Gl. kgl. S. 3453 8vo.
[4]) Gl. kgl. S. 846 fol., nu i Rigsarkivet.
[5]) Gl. kgl. S. 2470 4to, nu i Rigsarkivet.

nuscripterne i Kongens Bibliotek, og en Optegnelse med Schumachers Haand nævner adskillige Stykker, deriblandt »Liber daticus ecclesiæ et capituli Lundensis. fol. in membrana«, den yngre Liber daticus, nu Gl. kgl. S. 845 fol.[6]

Og dog er vor Viden om den ældste Periode bedre end om de følgende Tider, da slet ingen Registraturer er ført — i hvert Fald ingen bevarede — og kun spredte Oplysninger kan samles sammen. Det er saaledes alene gennem Bogtrykker Mogens Wingaards Dedication til Kong Christian V og Dronning Charlotte Amalie, indheftet foran i Justinus-Codex, Gl. kgl. S. 450 fol., at vi erfarer, at dette Haandskrift, som Absalon i sin Tid gav til Sorø Kloster, er kommet til Biblioteket i 1692.[7] Kongen kunde vel nu og da modtage en og anden Gave, men Activitet udfoldedes ikke fra Bibliotekets Side; Krigene tyngede, og den boglige Interesse var ikke stor. Ved de Auctioner der i 2. Halvdel af 17. og i Begyndelsen af 18. Aarhundrede afholdtes i København, hvor somme Tider Manuscripter kom til Salg — iøvrigt meget faa gamle latinske Codices — synes Biblioteket ikke at have været Køber, og Forhandlinger, som blev indledt om Erhvervelsen af Marquard Gudes Bibliotek, en Haandskriftsamling, der kunde staa Maal med Dronning Christinas og de gottorpske Hertugers Biblioteker, endte uden Resultat; Leibnitz havde en lykkeligere Haand og fik Gudes fine gamle Manuscripter til Wolfenbüttel i 1710. Imidlertid frembød der sig snart efter en god Lejlighed, da Frederik Rostgaard, ramt af Kongens Unaade, stillede sit rige Bibliotek til Auction i 1726. Rostgaard havde samlet Manuscripter baade ude og hjemme. Han havde købt paa sine Rejser — i Leiden og Paris, men især i Firenze, Rom

6) Chr. Bruun: Det store kgl. Bibliotheks Stiftelse (1873) 60. — Fire Lundebøger er i Biblioteket i Frederik III.s Tid; hvornaar og hvorledes har Dalbybogen fundet Vej hertil?

7) Dette Haandskrifts Skæbne er et ganske typisk Stykke Overleveringshistorie. Professor Hans Olufsen Slangerup havde engang i 1580erne fundet det paa Kludetorvet i København og havde skænket det til Absalon Juel til Meilgaard paa Djursland. Siden var det paa Frøslevgaard paa Mors, og da Gaardens Ejer Tage Høg sad dybt i Gæld, kom hans Bøger til en københavnsk Borger, af hvem Mogens Wingaard købte Justinus-Manuscriptet.

og Venezia, — og han havde erhvervet adskillige Stykker, der havde tilhørt Arne Magnusson, Christen Worm, Chr. Reitzer og andre hjemlige Samlere. Graabroderen Peder Olsøns lille Bog, Løgum Klosters Necrologium og Krøniken om Graabrødrenes Uddrivelse var blandt hans Skatte. Fra Italien havde han hjemført den klassiske Oldtids Forfattere i smukke Exemplarer fra det 15. Aarhundrede — deriblandt et meget skønt Tacitus-Manuscript — mens han ikke synes at have interesseret sig for ældre Stykker af Betydning i Overleveringens Historie. Et Persius-Manuscript fra det 11. Aarhundrede var ene om at repræsentere Tiden før Renaissancen.

En Samling som Rostgaards var aldrig budt til Salg i København, og der var meget at vinde for Kongens Bibliotek, men saare lidt kom ud deraf. Vrede mod Rostgaard har sagtens haft Indflydelse paa Kongens Holdning i den Sag. Han vilde ikke, at Biblioteket officielt skulde købe, men gav Arne Magnusson i Kommission at købe visse Stykker i sit eget Navn for en rimelig Pris. Arne Magnusson købte Krøniken om Graabrødrenes Uddrivelse for 2 Rdl. 6 Sk., Løgum Klosters Necrologium for 1 Rdl. 2 Sk. og Peder Olsøns Collectanea for 8 Rdl. Det sidste syntes meget dyrt. »Skulde ieg nu her udi have forseet mig«, skriver han, »da er det skeet af en redelig intention, og kand ieg saa icke frygte for nogen unaade her fore. Mig syntes forsvarligere at sette til 2 à 3 ducater af Hans Majestets penge, end at Hans Majestet skulde miste denne bog, som er den eniste i verden af det slag«. Han tilbyder Kongen at skrive denne Codex af, fordi Skriften er lille og ond, og at hefte og reparere de to andre Manuscripter, der er i ynkelig Stand; han beder om Lov til at tage dem hjem paa sit Kammer, — og saaledes gik det til, at de to Stykker forblev blandt de Arnemagnæanske Haandskrifter,[8] mens det tredje, Krøniken om Graabrødrenes Uddrivelse, blev købt paany ved en Auction i 1820erne.[9]

[8]) AM. 107 8vo og 868 4to.

[9]) Ny kgl. S. 276 8vo. I kgl. Biblioteks Arkiv er Concepten til Arne Magnussons Brev af 23. Febr. 1726. Sammesteds en Fortegnelse fra 1828 over Mss., erhvervede i de sidste 5 Aar, hvoraf Købet af Minoriterkrøniken fremgaar.

Der skulde imidlertid ikke gaa lang Tid hen, inden Rostgaards Klassikerhaandskrifter kom til det kgl. Bibliotek. Grev Christian Danneskjold-Samsøe havde købt dem, og da de efter hans Død bødes til Salg i 1732, var Hans Gram Køber paa Kongens Vegne. Op imod halvhundrede latinske middelalderlige Manuscripter erhvervedes ved denne Lejlighed. I det hele blev Hans Grams Bibliotekartid (1730—1748) en af de gode Perioder i Institutionens Historie. Hans universelle Lærdom, hans Indflydelse hos Landets ledende Mænd, hans mange lærde Forbindelser i Udlandet var Biblioteket til Gavn og Ære. I denne Periode falder Overførelsen af Manuscripterne fra det Gottorpske Bibliotek, [10] der paa eengang bragte en Rigdom til Huse som aldrig før — over 200 middelalderlige latinske Manuscripter, deriblandt ikke faa fra Tiden før Aar 1000, værdifulde Stykker som Lucretsfragmentet fra det 9. Aarhundrede, et Manuscript indeholdende den saliske Lov og andre Love ogsaa fra det 9. Aarhundrede, den Krønike, som nu gaar under Navnet »Prosperi continuatio Hafniensis«, og meget mere. Der var Haandskrifter fra gamle Kultursteder — St. Denis, St. Germain-des-Prés, St. Victor, Lobbes — og Side om Side med dem Haandskrifter fra de holstenske Klostre Bordesholm og Cismar.

Manuscripterne fra Cismar tillige med Incunablerne giver et sjældent fuldstændigt Billede af et sent-middelalderligt Klosterbibliotek, dog et Bibliotek, hvor Interesserne er snævert begrænsede; Manuscripterne fra Bordesholm spænder over et længere Tidsrum og et videre Omraade; der er ikke blot Manuscripter fra det 15. Aarhundrede, men ogsaa fra en ældre Tid, og ikke udelukkende theologiske Skrifter, men tillige profan Litteratur fra Oldtid og Middelalder, — man kan nævne de smukke Josephus-Haandskrifter og Cicero- og Sallust-Haand-

[10]) I August 1734 er Grams yngre Ven og Støtte Bernhard Møllmann paa Gottorp og forfatter en Registrant over Manuscripterne. Møllmanns Registrant ligger til Grund for Eschel Lohmanns Katalog og Følgelister. Den 28. September 1735 melder Lohmann, at de 2 første Kister med Manuscripter er afsendt fra Slesvig. (Jfr. W. Norvin: Bidrag til Gottorperbibliotekets Historie. Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen V (1918) 198—199).

skrifter fra det 12. Aarhundrede og fra c. 1470 den værdifulde tykke Codex, nu Gl. kgl. S. 1634 4to, med allehaande middelalderlige Digte og Rimerier.

At disse større eller mindre Dele af holstenske Klosterbiblioteker var indgaaet i Hertugernes Bibliotek paa Gottorp, er let at forstaa, men anderledes stiller det sig med de mange Manuscripter af fremmed Proveniens — et Hieronymus-Manuscript fra det 9.—10. Aarhundrede, der har Indskriften: »Pertinet ecclesie regali sancti Germani de pratis«, og en Samling Helgenlevneder fra det 10. Aarhundrede med Dedicationen: »Hunc ego Gundoinus, Germane, tibi offero librum«, — et lille Haandskrift fra Slutningen af det 11. Aarhundrede, der bærer Signatur fra det 12. Aarhundrede: »T+« og Signatur fra det 15. Aarhundrede: »XLI . XIIII c. XX«, Kendemærker paa St. Denis-Codices, — en halv Snes Manuscripter fra St. Victor, som enten slet og ret bærer Klosterets Navn eller er kendelige ved Claude de Grandrues Foliering eller kan paavises i de gamle Kataloger i Paris. Disse Haandskrifter har været i Hertugernes Bibliotek fra tidlig Tid, thi de genfindes alle i en Fortegnelse over Manuscripter, som stammer fra Heinrich Lindenbrog, der fik Biblioteket betroet i 1610, faa Aar efter dets Grundlæggelse, og var i Virksomhed til 1633.[11] Overhovedet genfindes næsten alle de bedste Ting fra det gottorpske Bibliotek i denne Fortegnelse; de har altsaa været til Stede i de første Aartier af det 17. Aarhundrede, og spørger man, hvorledes disse gode gamle Haandskrifter er kommet til Biblioteket, peger Sporene mod Bibliotekarens Broder, Friederich Lindenbrog. Sønderdelte Codices, Rasurer, bortskaarne Stykker fortæller, paa hvad Vis Haandskrifterne er erhvervede.[12]

Med Lindenbrogernes Tid er Gottorperbibliotekets gyldne Tid forbi. Der blev ikke senere Lejlighed til at forøge Haandskriftsamlingen med mange kostbare Stykker; paa den anden

[11]) Norvin: Bidrag til Gottorperbibliotekets Historie. N. T. B. B. III (1916) 25. — H. Lindenbrogs Fortegnelse i Ms. philol. 312 fol. i Statsbiblioteket i Hamburg.

[12]) Ellen Jørgensen: Friederich Lindenbrogs Forhold til en Gruppe Haandskrifter i det kgl. Bibliotek. N. T. B. B. VIII (1921) 131.

Side led Biblioteket ikke saa store Tab i sin sidste Periode, som de høje Klager og mørke Skildringer lader formode. Der kan vel constateres Tab, men de betydeligste af de savnede Haandskrifter er ikke gaaet til Grunde ved Vanrøgt og Overlast i Krigens Aar eller under Occupationen, men kommet bort allerede i det 17. Aarhundrede, idet Marquard Gude, der 1671—1678 var Bibliotekar paa Gottorp, har tilegnet sig dem. Et af de savnede Stykker »Marculfi formulæ« genfindes i Universitetsbiblioteket i København, nemlig cod. Fabric. 84 8vo, et værdifuldt gammelt Haandskrift, som i sin Tid har været paa Gudes Hænder og af hans Bo er solgt til Hamburgerfilologen I. A. Fabricius, — og mellem Codices Gudiani i Wolfenbüttel finder man henved en halv Snes middelalderlige latinske Manuscripter fra Gottorp, hvoriblandt et Manuscript fra Løgum, to fra Bordesholm, et af Lex Salica-Manuscripterne fra det 9.—10. Aarhundrede og et Nonius Marcellus-Manuscript fra samme Tid.[13]

Det gottorpske Bibliotek kunde kræve en Afhandling for sig, men vi vender tilbage til Kongens Bibliotek. Da Gram havde faaet den gottorpske Skat i Hus, da Manuscripterne var anbragt i Skabene paa Galleriet ved hver Ende af den store Sal, skete intet videre. Man havde Møllmanns Registrant over den ny Erhvervelse, dertil Katalogerne fra Rostgaards og Danneskjolds Auctioner, og iøvrigt var Bibliotekaren Mand for at orientere sig og meddele af sin rige Viden. Et almindeligt Katalog over Haandskrifterne tænkte man ikke paa i Grams Tid og end mindre under hans Efterfølger Bernhard Møllmann, da al Virksomhed sygnede hen. Møllmann tog vel i 1752 Initiativet til at købe Grams private Manuscriptsamling — hvorved den saakaldte Sorø Gavebog, Gl. kgl. S. 2485 4to, blev Bibliotekets Ejendom —

13) Lindenbrogs Haandskriftfortegnelse n. 125 (= cod. Gud. 301 4to), n. 128 (= cod. Gud. 335 4to), n. 136 (= cod. Gud. 331 4to), n. 177 (= cod. Gud. 96 fol.), n. 183 (= cod. Gud. 158 4to). — Da Nic. Heinsius midt i det 17. Aarhundrede besøgte Gottorp, affattede han en Liste over saadanne Manuscripter, der syntes ham bemærkelsesværdige; den støtter og udvider den Kundskab, som hentes af Lindenbrogs Fortegnelse. Heinsii Liste n. 8 (= cod. Gud. 278 8vo), n. 84 (= cod. Gud. 299 8vo), n. 85 (= cod. Gud. 303 8vo), n. 86 (= cod. Fabr. 84 8vo).

men dermed var hans Energi udtømt. Han købte saa at sige intet paa de Auctioner, der forefaldt i hans trediveaarige Bibliotekartid, forsømte saaledes ganskeAuctionen efter Klevenfeldt, der bød paa adskillige Manuscripter fra Danmarks Middelalder. Suhm købte her »Ribe Oldemor« for 6 Rdl., Ribepræsten Peder Madsens Bog (nu Ny kgl. S. 123 4to) for 3 Rdl., den danske Oversættelse af Sidrac (nu Ny kgl. S. 236 4to) for 5 Rdl. og en lille Andagtsbog af hjemlig Herkomst (nu Ny kgl. S. 45 8vo) for 7 Rdl.[14]

Imens rugede Møllmann over sine Skatte. Det havde sin Vanskelighed at komme ind i Biblioteket. »Tilgangen dertil«, skriver Langebek i 1767, »er, som Jomfruerne i gamle Dage, af Drager og Lindorme forvaret.«[15] J. H. Schlegel, der skulde succedere som Bibliotekar, kunde ikke, saa tidt han end bad, faa Besked om Manuscripterne eller opnaa Adgang til Skabene, hvor de gemtes. Da Møllmann døde i 1778, var alt i Uorden. Man vidste ikke, hvor meget der laa i hans Hjem, og hvor meget der var udlaant, og havde intet Middel til at vindicere Bibliotekets Ejendom. Schlegel bad om Nedsættelsen af en Commission til Revision og Overlevering af Biblioteket. Der blev optaget en Registrant over Manuscripterne — den talte 2722 Numre — og paa Grundlag af den udarbejdede Schlegel selv en systematisk Katalog; meget ufuldkommen var den, men det var det første Forsøg paa at skaffe Overblik over Samlingen.[16] Her som paa flere andre Omraader var det Schlegel, der gjorde Begyndelsen, og hans Efterfølger Jon .Erichsen (1781—1787), som førte Sagen videre frem. Jon Erichsen havde særlig Interesse for Ma-

14) Ved samme Auction købte Kofod Ancher en lille Lovcodex, for 3 Rdl. Denne Lovcodex, der tillige indeholdt en Oversættelse af Rydaarbogen, tabtes af Syne i lange Tider, men dukkede op igen i 1916, da den blev købt af det kgl. Bibliotek for 100 Kr.

15) Jacob Langebeks Breve, udg. af H. F. Rørdam (1895) 446. I Scriptores rerum Danicarum gør Langebek oftere Bemærkninger, der røber, at han ikke paa det sidste har haft Adgang til Kongens Bibliotek.

16) »Catalogus localis manuscriptorum bibliothecæ Regiæ, ex quo revisa sunt annis 1778 et 1779« og »Catalogus manuscriptorum bibliothecæ Regiæ Havniensis secundum materias digestus, coeptus Octobr. 1778 a J. H. Schlegel, ad finem perductus mense Febr. 1780.«

nuscripterne. I nogle Bemærkninger til Schlegels Promemorie af 4. Februar 1780 havde han fremhævet Nødvendigheden af en Accessionskatalog, en Katalog »in serie continua«, en systematisk Katalog og »en alfabetisk Extract-Catalog« og dermed skitseret Hjælpemidlerne i den daglige Drift i Haandskriftafdelingen i vor Tid. Saa snart det var muligt, gik han i Gang med en systematisk Katalog. Denne Katalog, der stadig raadspørges, er ved sin faste Plan og sine gode Oplysninger om Manuscripternes Texter, Alder og Proveniens et fremragende Arbejde; det gælder ikke mindst Behandlingen af de middelalderlige latinske Haandskrifter. Et Resumé blev trykt i 1786 under Titel: Udsigt over den gamle Manuscriptsamling i det store kgl. Bibliotek.[17] Ogsaa Konserveringen tog Jon Erichsen sig ivrigt af,[18] og Manuscripterne flyttedes fra Skabene paa Galleriet til Kabinettet mellem den store Sal og Geheimearkivet.

Hertil kommer saa Bestræbelser for at forøge Samlingen. Jon Erichsen har vel taget Initiativet til den af Regeringen i Maj 1782 udsendte Placat, der paabød Øvrighederne at opspore gamle skrevne Codices paa Pergament eller Papir og indsende en Fortegnelse med Priser til Kongens Bibliotek, og det er sikkert ham, der i 1784 har stillet Forslag om at overføre visse Haandskrifter fra Geheimearkivet og Kunstkammeret.[19] Et Par Aar før havde Biblioteket modtaget et overmaade skønt Psalterium, et udmærket Stykke nederlandsk Bogkunst fra c. 1500, der i lange Tider havde ligget gemt i et Skab paa Rosenborg.[20] De hjemlige Auctioner forsømtes ikke. Paa Auctionen efter Sevel blev bl. a. købt en Codex af Adam af Bremen for 45 Rdl. 16 Sk., paa Biskop L. Harboes Auction fik Biblioteket det dyrebare Ribe-

17) »Den gamle kongelige Samling« kaldte Jon Erichsen den ældre Bestand af Manuscripter til Adskillelse fra den Thottske Samling, som kom til Biblioteket i 1786.

18) Jon Erichsens Redegørelse af 22. Dec. 1781, J. G. Moltkes Indstilling til Kongen af 20. Marts 1782, Kongens Svar af 27. Marts 1782 (Bibliotekets Arkiv). I gl. kgl. Samling møder man atter og atter Christian VII.s Navnetræk paa Bindene.

19) Fra Kunstkammeret fik Biblioteket »Biskop Absalons Alterbog«, der viste sig at være en nederlandsk Tidebog fra Slutningen af det 15. Aarhundrede, nu Gl. kgl. S. 1607 4to.

20) Gl. kgl. S. 1605 4to.

Necrologium (Gl. kgl. S. 849 fol.). Ogsaa mod Udlandet var Opmærksomheden vendt. Fr. Münter fik i Commission at skaffe Manuscripter under sin Rejse;[21] der blev gjort Indkøb paa Askews Auction i London i 1785, og da Hamburg Domkapitel samme Aar solgte sine Haandskrifter, var Kongens Bibliotek Køber i ret stor Stil. Den store billedsmykkede Hamburgbibel i 3 Bind erhvervedes og desuden en Del Klassikerhaandskrifter og Kommentarer fra det 11.—13. Aarhundrede — i alt en Snes middelalderlige latinske Manuscripter.

Men alle Nyerhvervelser overstraaledes af den Thottske Donation. Grev Thott havde samlet gennem mange Aar; han var ikke blot rig, men meget kyndig. Og der var ypperlige Ting blandt de mere end 200 latinske Haandskrifter fra Middelalderen, der fandtes i hans Samling; man kan nævne Boethii filosofiske Værker i en Codex fra det 10. Aarhundrede, Augustin: De civitate Dei (8.—9. Aarh.), et Martyrologium fra Apt (10.—11. Aarh.) med Obituarnoter fra 12.—13. Aarhundrede, smukke og mærkelige engelske billedprydede Manuscripter som det store Psalterium Thott 143 fol., Apocalypsen Thott 89 4to og Maria af Bohuns Tidebog Thott 547 4to, talrige franske Horæ fra det 15. Aarhundrede. Nogle af de Thottske Haandskrifter kan man — i alt Fald delvis — følge paa deres lange Vandringer. Der er den lille Renaissancebog Thott 1313 4to, som blev overrakt Francesco Sforza ved hans Datters Bryllup og senere røvet fra Sforzaernes Bibliotek i Pavia af Kong Louis XII under hans Italienstog, men i det 18. Aarhundrede var i I. P. Ludewigs Eje, og Thott 520 4to, der har været hos Samlerne Paul Petau og Alex. Petau, Dronning Christina, Foucault og endelig hos I. P. Ludewig. Men der er andre Stykker, hvis Skæbne er dunkel, saaledes Thott 143 fol., der maa have været i dansk Eje i det 13. Aarhundrede, eftersom en Notits om den sønderjydske Hertug Erik Abelsøns Død er indført i Kalenderen; 500 Aar efter dukker Bogen op hos Grev Thott, men det er ikke muligt at følge dens Veje.

Thott havde købt ved Auctionerne og hos de hjemlige Samlere.

[21]) Fr. Münter til Jon Erichsen 15. Okt. 1785. (Bibliotekets Arkiv).

Andreas Hoier, O. H. Moller, Erik Pontoppidan, v. Osten, Langebek og Klevenfeldt. Fra Hoier stammer Tønder Bys to Manuscripter indeholdende den lybske Ret, fra Pontoppidan en Codex med Optegnelser af Dominikaneren Niels af Ribe fra hans Studietid i Italien. Langt det meste var dog kommet fra Udlandet. Mange mærkelige Manuscripter især af fransk Proveniens hidrører fra J. P. Ludewig, andre er købt hos Osborne i London. Thott har haft gode hollandske Forbindelser, for der er mange Manuscripter fra Holland — deriblandt en Del af Cistercienserklostret Isselsteins Bibliotek; han har ogsaa faaet nogle af de Haandskrifter, der kom paa Markedet, da Jesuitterordenen blev ophævet i 1764, særlig kan nævnes nogle Stykker fra det rige Collège Clermont i Paris, en Samling Helgenlevneder fra Abbediet St.-Vincent ved Metz, et Missale fra Domkirken i Rheims, et Pontificale, hvis Litani viser hen til Chalons.[22]

Inden Aarhundredets Udgang indgik endnu en stor privat Manuscriptsamling i det kgl. Bibliotek, en Samling, som dog var ret forskellig fra Grev Thotts. P. F. Suhm havde ikke købt op for Fode, men arbejdet med et bestemt Maal for Øje, han søgte ikke de kostbare Haandskrifter; men først og sidst historiske Kilder. hans Samling var ikke cosmopolitisk — lidet synes købt i Udlandet — til Gengæld havde han nogle gamle Manuscripter af hjemlig Herkomst — af latinske Stykker »Ribe Oldemor«, Ribepræsten Peder Madsens brogede Optegnelser, Roskilde Domkirkes Vicarers Statuter og et Par Smaabøger, skrevne af en Prior fra Helligaandsklostret i Randers.[23] I det 18. Aarhundrede var det jo endnu muligt at finde et og andet Stykke fra Danmarks Middelalder. Klevenfeldt havde haft Evne og Lykke dertil, og Danske Selskab sankede ogsaa Ax hist og her i Landets forskellige Egne — en Gildeskraa fra Hellig Legems Gilde i Maarkjær skænkede O. H. Moller, et lille theologisk Manuscript fra Vitskøl, der var vandret fra Haand til Haand i det nordlige Jylland, erhvervede Fr. de Thestrup paa Mariager Kloster og gav det til Selska-

22) Ellen Jørgensen: Codices Claromontani i det kgl. Bibliotek i København. N.T.B.B. IV (1917) 83.

23) Ny kgl. S. 723 fol., 123 4to, 718 fol., 120 4to, 134 4to.

bet, et Matematikhaandskrift fra det 13. Aarhundrede, der havde tilhørt en Pariserstudent fra Roskilde Stift, blev fundet af Landsdommer paa Sjælland H. C. Hersleb.[24]

Suhm var den sidste af det 18. Aarhundredes Grandseigneurer. De store Privatbibliotekers Tid var nu forbi. Hvad der kom ind i Kongens Bibliotek i den følgende Periode var fattigt i Sammenligning med tidligere Dage, ikke mindst naar man ser hen til det specielle Omraade, som her omhandles. Generalfiskal P. Uldalls Samling, der modtoges i 1803, var ikke omfattende og rummede ingen middelalderlige Manuscripter. I Abraham Kalls Samling, som blev købt en Snes Aar efter, fandtes nogle faa Stykker, men saa at sige alle fra det 15. Aarhundrede og med en enkelt Undtagelse uden synderlig Interesse. Den Samling, Moldenhawer skænkede til Biblioteket, var som Helhed yderst broget og i Stumper og Stykker; hans gamle latinske Manuscripter, som ikke var ret mange, gaar ind under samme Karakteristik. Der var bl. a. et dyrebart Bibelfragment fra det 9.—10. Aarhundrede, et defect Macrobius-Manuscript fra det 11. Aarhundrede, et Par Blade af et Cicero-Haandskrift fra det 12. Aarhundrede, en Kommentar til Johannes-Evangeliet, hvoraf første Blads nederste Rand er skaaret bort. Som en Undtagelse staar et smukt norditaliensk Breviar, der ikke har lidt Overlast. En Gruppe Haandskrifter af den Art vækker Mistanke, og der er da ogsaa ført godt Bevis for, at Moldenhawer, ligesom i sin Tid Fr. Lindenbrog, har stjaalet i forskellige Biblioteker under sin Rejse.[25] Macrobius-Manuscriptet, der har Indskriften: »Ex dono c. v. Joannis Dartis 1651«, stammer fra St. Germain-des-Prés.

Man kunde formode, at en Mand, der i sine Lære- og Vandreaar havde set saa meget og røbet en ganske vist ubehersket Interesse for Haandskrifter, som Bibliotekar vilde vende Opmærksomheden mod denne Del af Kongens Bibliotek. Det blev dog ikke saaledes. Moldenhawer styrede Biblioteket i en Menneske-

[24]) Danske Selskabs Manuscripter overdroges til det kgl. Bibliotek i Werlauffs Tid. De nævnte Stykker har Signatur: Ny kgl. S. 13 8vo, 1492d 4to, 275a 4to.

[25]) Ada Adler: D. G. Moldenhawer og hans Manuskriptsamling.

Denne Udvikling vil nødvendigvis fortsættes. Der var kun en kort Periode 1919—1923, da Linien blev brudt, idet Pengeforholdene i Europa gjorde det muligt at faa middelalderlige Manuscripter, som man ellers ikke kunde tænke paa. Overbibliotekar H. O. Lange, der allerede i 1909 og følgende Aar havde gjort enkelte Køb i London, hvor den store Bogsamler Sir Thomas Phillipps' Haandskrifter bødes til Salg, erhvervede nu, støttet af en særlig Bevilling, op imod 100 middelalderlige Codices, deraf 70 latinske. Et Martyrologium fra Serrateix (11. Aarh.) med Obituarnoter op gennem Aarhundrederne kan fremhæves, endvidere et Martyrologium og en Gavebog fra St. Dionysii Kirke i Liège (13. Aarh. ff.), et Manuscript af engelsk Proveniens indeholdende Skrifter af Beda (12. Aarh.), der kan identificeres med et af Numrene i den gamle Bibliotekskatalog fra Peterborough,[26] en engelsk Historierulle, over 7 Meter lang, smykket med Tudorrosen, førende os fra Verdens Skabelse til Edward IV.s Tid, Forhandlinger fra Baselconciliet i Aarene 1434—1436 ved en af Kirkemødets Notarer, Statuter fra Firenze, Carrara og andre italienske Stæder, nogle smaa Raymundus Lullus-Haandskrifter fra Spanien, Manuscripter fra Cistercienserne i Pontigny og Royaumont, fra Cartheuserne i Buchshaim og St. Barbara i Cölln, fra Benedictinerne i Marienmünster, Augustinerne i Waldhausen, Carmeliterne i Cölln, Dominikanerne i Lodi etc. Det var dog ikke alene de ydre Forhold, der gjorde sig gældende, det var ikke udelukkende Ønsket om at gribe en Chance, som bestemte H. O. Langes Køb, men en levende Interesse for de dybtsøgende Studier i middelalderlig Filologi, Overleveringshistorie, Bibliotekshistorie, i Middelalderens Theologi og Filosofi og Fagvidenskaber, der dreves af Mænd som Traube, Delisle, Ehrle, Denifle, Grabmann, Haskins, Lehmann o. m. fl. Udfra samme Interesse blev Initiativ taget til en Katalog over de middelalderlige latinske Manuscripter i det kgl. Bibliotek, thi vel var de bedste Klassikerhaandskrifter forlængst benyttede og mange historiske Kildeskrifter udgivne især ved Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, men ny Omraader var nu under

[26]) Venligst meddelt af Provost of Eton Montague Rhodes James.

Denne Udvikling vil nødvendigvis fortsættes. Der var kun en kort Periode 1919—1923, da Linien blev brudt, idet Pengeforholdene i Europa gjorde det muligt at faa middelalderlige Manuscripter, som man ellers ikke kunde tænke paa. Overbibliotekar H. O. Lange, der allerede i 1909 og følgende Aar havde gjort enkelte Køb i London, hvor den store Bogsamler Sir Thomas Phillipps' Haandskrifter bødes til Salg, erhvervede nu, støttet af en særlig Bevilling, op imod 100 middelalderlige Codices, deraf 70 latinske. Et Martyrologium fra Serrateix (11. Aarh.) med Obituarnoter op gennem Aarhundrederne kan fremhæves, endvidere et Martyrologium og en Gavebog fra St. Dionysii Kirke i Liège (13. Aarh. ff.), et Manuscript af engelsk Proveniens indeholdende Skrifter af Beda (12. Aarh.), der kan identificeres med et af Numrene i den gamle Bibliotekskatalog fra Peterborough,[26] en engelsk Historierulle, over 7 Meter lang, smykket med Tudorrosen, førende os fra Verdens Skabelse til Edward IV.s Tid, Forhandlinger fra Baselconciliet i Aarene 1434—1436 ved en af Kirkemødets Notarer, Statuter fra Firenze, Carrara og andre italienske Stæder, nogle smaa Raymundus Lullus-Haandskrifter fra Spanien, Manuscripter fra Cistercienserne i Pontigny og Royaumont, fra Cartheuserne i Buchshaim og St. Barbara i Cölln, fra Benedictinerne i Marienmünster, Augustinerne i Waldhausen, Carmeliterne i Cölln, Dominikanerne i Lodi etc. Det var dog ikke alene de ydre Forhold, der gjorde sig gældende, det var ikke udelukkende Ønsket om at gribe en Chance, som bestemte H. O. Langes Køb, men en levende Interesse for de dybtsøgende Studier i middelalderlig Filologi, Overleveringshistorie, Bibliotekshistorie, i Middelalderens Theologi og Filosofi og Fagvidenskaber, der dreves af Mænd som Traube, Delisle, Ehrle, Denifle, Grabmann, Haskins, Lehmann o. m. fl. Udfra samme Interesse blev Initiativ taget til en Katalog over de middelalderlige latinske Manuscripter i det kgl. Bibliotek, thi vel var de bedste Klassikerhaandskrifter forlængst benyttede og mange historiske Kildeskrifter udgivne især ved Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, men ny Omraader var nu under

[26]) Venligst meddelt af Provost of Eton Montague Rhodes James.

Denne Udvikling vil nødvendigvis fortsættes. Der var kun en kort Periode 1919—1923, da Linien blev brudt, idet Pengeforholdene i Europa gjorde det muligt at faa middelalderlige Manuscripter, som man ellers ikke kunde tænke paa. Overbibliotekar H. O. Lange, der allerede i 1909 og følgende Aar havde gjort enkelte Køb i London, hvor den store Bogsamler Sir Thomas Phillipps' Haandskrifter bødes til Salg, erhvervede nu, støttet af en særlig Bevilling, op imod 100 middelalderlige Codices, deraf 70 latinske. Et Martyrologium fra Serrateix (11. Aarh.) med Obituarnoter op gennem Aarhundrederne kan fremhæves, endvidere et Martyrologium og en Gavebog fra St. Dionysii Kirke i Liège (13. Aarh. ff.), et Manuscript af engelsk Proveniens indeholdende Skrifter af Beda (12. Aarh.), der kan identificeres med et af Numrene i den gamle Bibliotekskatalog fra Peterborough,[26] en engelsk Historierulle, over 7 Meter lang, smykket med Tudorrosen, førende os fra Verdens Skabelse til Edward IV.s Tid, Forhandlinger fra Baselconciliet i Aarene 1434—1436 ved en af Kirkemødets Notarer, Statuter fra Firenze, Carrara og andre italienske Stæder, nogle smaa Raymundus Lullus-Haandskrifter fra Spanien, Manuscripter fra Cistercienserne i Pontigny og Royaumont, fra Cartheuserne i Buchshaim og St. Barbara i Cölln, fra Benedictinerne i Marienmünster, Augustinerne i Waldhausen, Carmeliterne i Cölln, Dominikanerne i Lodi etc. Det var dog ikke alene de ydre Forhold, der gjorde sig gældende, det var ikke udelukkende Ønsket om at gribe en Chance, som bestemte H. O. Langes Køb, men en levende Interesse for de dybtsøgende Studier i middelalderlig Filologi, Overleveringshistorie, Bibliotekshistorie, i Middelalderens Theologi og Filosofi og Fagvidenskaber, der dreves af Mænd som Traube, Delisle, Ehrle, Denifle, Grabmann, Haskins, Lehmann o. m. fl. Udfra samme Interesse blev Initiativ taget til en Katalog over de middelalderlige latinske Manuscripter i det kgl. Bibliotek, thi vel var de bedste Klassikerhaandskrifter forlængst benyttede og mange historiske Kildeskrifter udgivne især ved Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, men ny Omraader var nu under

[26]) Venligst meddelt af Provost of Eton Montague Rhodes James.

Denne Udvikling vil nødvendigvis fortsættes. Der var kun en kort Periode 1919—1923, da Linien blev brudt, idet Pengeforholdene i Europa gjorde det muligt at faa middelalderlige Manuscripter, som man ellers ikke kunde tænke paa. Overbibliotekar H. O. Lange, der allerede i 1909 og følgende Aar havde gjort enkelte Køb i London, hvor den store Bogsamler Sir Thomas Phillipps' Haandskrifter bødes til Salg, erhvervede nu, støttet af en særlig Bevilling, op imod 100 middelalderlige Codices, deraf 70 latinske. Et Martyrologium fra Serrateix (11. Aarh.) med Obituarnoter op gennem Aarhundrederne kan fremhæves, endvidere et Martyrologium og en Gavebog fra St. Dionysii Kirke i Liège (13. Aarh. ff.), et Manuscript af engelsk Proveniens indeholdende Skrifter af Beda (12. Aarh.), der kan identificeres med et af Numrene i den gamle Bibliotekskatalog fra Peterborough,[26] en engelsk Historierulle, over 7 Meter lang, smykket med Tudorrosen, førende os fra Verdens Skabelse til Edward IV.s Tid, Forhandlinger fra Baselconciliet i Aarene 1434—1436 ved en af Kirkemødets Notarer, Statuter fra Firenze, Carrara og andre italienske Stæder, nogle smaa Raymundus Lullus-Haandskrifter fra Spanien, Manuscripter fra Cistercienserne i Pontigny og Royaumont, fra Cartheuserne i Buchshaim og St. Barbara i Cölln, fra Benedictinerne i Marienmünster, Augustinerne i Waldhausen, Carmeliterne i Cölln, Dominikanerne i Lodi etc. Det var dog ikke alene de ydre Forhold, der gjorde sig gældende, det var ikke udelukkende Ønsket om at gribe en Chance, som bestemte H. O. Langes Køb, men en levende Interesse for de dybtsøgende Studier i middelalderlig Filologi, Overleveringshistorie, Bibliotekshistorie, i Middelalderens Theologi og Filosofi og Fagvidenskaber, der dreves af Mænd som Traube, Delisle, Ehrle, Denifle, Grabmann, Haskins, Lehmann o. m. fl. Udfra samme Interesse blev Initiativ taget til en Katalog over de middelalderlige latinske Manuscripter i det kgl. Bibliotek, thi vel var de bedste Klassikerhaandskrifter forlængst benyttede og mange historiske Kildeskrifter udgivne især ved Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, men ny Omraader var nu under

[26]) Venligst meddelt af Provost of Eton Montague Rhodes James.

Denne Udvikling vil nødvendigvis fortsættes. Der var kun en kort Periode 1919—1923, da Linien blev brudt, idet Pengeforholdene i Europa gjorde det muligt at faa middelalderlige Manuscripter, som man ellers ikke kunde tænke paa. Overbibliotekar H. O. Lange, der allerede i 1909 og følgende Aar havde gjort enkelte Køb i London, hvor den store Bogsamler Sir Thomas Phillipps' Haandskrifter bødes til Salg, erhvervede nu, støttet af en særlig Bevilling, op imod 100 middelalderlige Codices, deraf 70 latinske. Et Martyrologium fra Serrateix (11. Aarh.) med Obituarnoter op gennem Aarhundrederne kan fremhæves, endvidere et Martyrologium og en Gavebog fra St. Dionysii Kirke i Liège (13. Aarh. ff.), et Manuscript af engelsk Proveniens indeholdende Skrifter af Beda (12. Aarh.), der kan identificeres med et af Numrene i den gamle Bibliotekskatalog fra Peterborough,[26] en engelsk Historierulle, over 7 Meter lang, smykket med Tudorrosen, førende os fra Verdens Skabelse til Edward IV.s Tid, Forhandlinger fra Baselconciliet i Aarene 1434—1436 ved en af Kirkemødets Notarer, Statuter fra Firenze, Carrara og andre italienske Stæder, nogle smaa Raymundus Lullus-Haandskrifter fra Spanien, Manuscripter fra Cistercienserne i Pontigny og Royaumont, fra Cartheuserne i Buchshaim og St. Barbara i Cölln, fra Benedictinerne i Marienmünster, Augustinerne i Waldhausen, Carmeliterne i Cölln, Dominikanerne i Lodi etc. Det var dog ikke alene de ydre Forhold, der gjorde sig gældende, det var ikke udelukkende Ønsket om at gribe en Chance, som bestemte H. O. Langes Køb, men en levende Interesse for de dybtsøgende Studier i middelalderlig Filologi, Overleveringshistorie, Bibliotekshistorie, i Middelalderens Theologi og Filosofi og Fagvidenskaber, der dreves af Mænd som Traube, Delisle, Ehrle, Denifle, Grabmann, Haskins, Lehmann o. m. fl. Udfra samme Interesse blev Initiativ taget til en Katalog over de middelalderlige latinske Manuscripter i det kgl. Bibliotek, thi vel var de bedste Klassikerhaandskrifter forlængst benyttede og mange historiske Kildeskrifter udgivne især ved Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, men ny Omraader var nu under

[26]) Venligst meddelt af Provost of Eton Montague Rhodes James.

Denne Udvikling vil nødvendigvis fortsættes. Der var kun en kort Periode 1919—1923, da Linien blev brudt, idet Pengeforholdene i Europa gjorde det muligt at faa middelalderlige Manuscripter, som man ellers ikke kunde tænke paa. Overbibliotekar H. O. Lange, der allerede i 1909 og følgende Aar havde gjort enkelte Køb i London, hvor den store Bogsamler Sir Thomas Phillipps' Haandskrifter bødes til Salg, erhvervede nu, støttet af en særlig Bevilling, op imod 100 middelalderlige Codices, deraf 70 latinske. Et Martyrologium fra Serrateix (11. Aarh.) med Obituarnoter op gennem Aarhundrederne kan fremhæves, endvidere et Martyrologium og en Gavebog fra St. Dionysii Kirke i Liège (13. Aarh. ff.), et Manuscript af engelsk Proveniens indeholdende Skrifter af Beda (12. Aarh.), der kan identificeres med et af Numrene i den gamle Bibliotekskatalog fra Peterborough,[26] en engelsk Historierulle, over 7 Meter lang, smykket med Tudorrosen, førende os fra Verdens Skabelse til Edward IV.s Tid, Forhandlinger fra Baselconciliet i Aarene 1434—1436 ved en af Kirkemødets Notarer, Statuter fra Firenze, Carrara og andre italienske Stæder, nogle smaa Raymundus Lullus-Haandskrifter fra Spanien, Manuscripter fra Cistercienserne i Pontigny og Royaumont, fra Cartheuserne i Buchshaim og St. Barbara i Cölln, fra Benedictinerne i Marienmünster, Augustinerne i Waldhausen, Carmeliterne i Cölln, Dominikanerne i Lodi etc. Det var dog ikke alene de ydre Forhold, der gjorde sig gældende, det var ikke udelukkende Ønsket om at gribe en Chance, som bestemte H. O. Langes Køb, men en levende Interesse for de dybtsøgende Studier i middelalderlig Filologi, Overleveringshistorie, Bibliotekshistorie, i Middelalderens Theologi og Filosofi og Fagvidenskaber, der dreves af Mænd som Traube, Delisle, Ehrle, Denifle, Grabmann, Haskins, Lehmann o. m. fl. Udfra samme Interesse blev Initiativ taget til en Katalog over de middelalderlige latinske Manuscripter i det kgl. Bibliotek, thi vel var de bedste Klassikerhaandskrifter forlængst benyttede og mange historiske Kildeskrifter udgivne især ved Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, men ny Omraader var nu under

[26]) Venligst meddelt af Provost of Eton Montague Rhodes James.

Denne Udvikling vil nødvendigvis fortsættes. Der var kun en kort Periode 1919—1923, da Linien blev brudt, idet Pengeforholdene i Europa gjorde det muligt at faa middelalderlige Manuscripter, som man ellers ikke kunde tænke paa. Overbibliotekar H. O. Lange, der allerede i 1909 og følgende Aar havde gjort enkelte Køb i London, hvor den store Bogsamler Sir Thomas Phillipps' Haandskrifter bødes til Salg, erhvervede nu, støttet af en særlig Bevilling, op imod 100 middelalderlige Codices, deraf 70 latinske. Et Martyrologium fra Serrateix (11. Aarh.) med Obituarnoter op gennem Aarhundrederne kan fremhæves, endvidere et Martyrologium og en Gavebog fra St. Dionysii Kirke i Liège (13. Aarh. ff.), et Manuscript af engelsk Proveniens indeholdende Skrifter af Beda (12. Aarh.), der kan identificeres med et af Numrene i den gamle Bibliotekskatalog fra Peterborough,[26] en engelsk Historierulle, over 7 Meter lang, smykket med Tudorrosen, førende os fra Verdens Skabelse til Edward IV.s Tid, Forhandlinger fra Baselconciliet i Aarene 1434—1436 ved en af Kirkemødets Notarer, Statuter fra Firenze, Carrara og andre italienske Stæder, nogle smaa Raymundus Lullus-Haandskrifter fra Spanien, Manuscripter fra Cistercienserne i Pontigny og Royaumont, fra Cartheuserne i Buchshaim og St. Barbara i Cölln, fra Benedictinerne i Marienmünster, Augustinerne i Waldhausen, Carmeliterne i Cölln, Dominikanerne i Lodi etc. Det var dog ikke alene de ydre Forhold, der gjorde sig gældende, det var ikke udelukkende Ønsket om at gribe en Chance, som bestemte H. O. Langes Køb, men en levende Interesse for de dybtsøgende Studier i middelalderlig Filologi, Overleveringshistorie, Bibliotekshistorie, i Middelalderens Theologi og Filosofi og Fagvidenskaber, der dreves af Mænd som Traube, Delisle, Ehrle, Denifle, Grabmann, Haskins, Lehmann o. m. fl. Udfra samme Interesse blev Initiativ taget til en Katalog over de middelalderlige latinske Manuscripter i det kgl. Bibliotek, thi vel var de bedste Klassikerhaandskrifter forlængst benyttede og mange historiske Kildeskrifter udgivne især ved Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, men ny Omraader var nu under

[26]) Venligst meddelt af Provost of Eton Montague Rhodes James.

Denne Udvikling vil nødvendigvis fortsættes. Der var kun en kort Periode 1919—1923, da Linien blev brudt, idet Pengeforholdene i Europa gjorde det muligt at faa middelalderlige Manuscripter, som man ellers ikke kunde tænke paa. Overbibliotekar H. O. Lange, der allerede i 1909 og følgende Aar havde gjort enkelte Køb i London, hvor den store Bogsamler Sir Thomas Phillipps' Haandskrifter bødes til Salg, erhvervede nu, støttet af en særlig Bevilling, op imod 100 middelalderlige Codices, deraf 70 latinske. Et Martyrologium fra Serrateix (11. Aarh.) med Obituarnoter op gennem Aarhundrederne kan fremhæves, endvidere et Martyrologium og en Gavebog fra St. Dionysii Kirke i Liège (13. Aarh. ff.), et Manuscript af engelsk Proveniens indeholdende Skrifter af Beda (12. Aarh.), der kan identificeres med et af Numrene i den gamle Bibliotekskatalog fra Peterborough,[26] en engelsk Historierulle, over 7 Meter lang, smykket med Tudorrosen, førende os fra Verdens Skabelse til Edward IV.s Tid, Forhandlinger fra Baselconciliet i Aarene 1434—1436 ved en af Kirkemødets Notarer, Statuter fra Firenze, Carrara og andre italienske Stæder, nogle smaa Raymundus Lullus-Haandskrifter fra Spanien, Manuscripter fra Cistercienserne i Pontigny og Royaumont, fra Cartheuserne i Buchshaim og St. Barbara i Cölln, fra Benedictinerne i Marienmünster, Augustinerne i Waldhausen, Carmeliterne i Cölln, Dominikanerne i Lodi etc. Det var dog ikke alene de ydre Forhold, der gjorde sig gældende, det var ikke udelukkende Ønsket om at gribe en Chance, som bestemte H. O. Langes Køb, men en levende Interesse for de dybtsøgende Studier i middelalderlig Filologi, Overleveringshistorie, Bibliotekshistorie, i Middelalderens Theologi og Filosofi og Fagvidenskaber, der dreves af Mænd som Traube, Delisle, Ehrle, Denifle, Grabmann, Haskins, Lehmann o. m. fl. Udfra samme Interesse blev Initiativ taget til en Katalog over de middelalderlige latinske Manuscripter i det kgl. Bibliotek, thi vel var de bedste Klassikerhaandskrifter forlængst benyttede og mange historiske Kildeskrifter udgivne især ved Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, men ny Omraader var nu under

[26]) Venligst meddelt af Provost of Eton Montague Rhodes James.

Denne Udvikling vil nødvendigvis fortsættes. Der var kun en kort Periode 1919—1923, da Linien blev brudt, idet Pengeforholdene i Europa gjorde det muligt at faa middelalderlige Manuscripter, som man ellers ikke kunde tænke paa. Overbibliotekar H. O. Lange, der allerede i 1909 og følgende Aar havde gjort enkelte Køb i London, hvor den store Bogsamler Sir Thomas Phillipps' Haandskrifter bødes til Salg, erhvervede nu, støttet af en særlig Bevilling, op imod 100 middelalderlige Codices, deraf 70 latinske. Et Martyrologium fra Serrateix (11. Aarh.) med Obituarnoter op gennem Aarhundrederne kan fremhæves, endvidere et Martyrologium og en Gavebog fra St. Dionysii Kirke i Liège (13. Aarh. ff.), et Manuscript af engelsk Proveniens indeholdende Skrifter af Beda (12. Aarh.), der kan identificeres med et af Numrene i den gamle Bibliotekskatalog fra Peterborough,[26] en engelsk Historierulle, over 7 Meter lang, smykket med Tudorrosen, førende os fra Verdens Skabelse til Edward IV.s Tid, Forhandlinger fra Baselconciliet i Aarene 1434—1436 ved en af Kirkemødets Notarer, Statuter fra Firenze, Carrara og andre italienske Stæder, nogle smaa Raymundus Lullus-Haandskrifter fra Spanien, Manuscripter fra Cistercienserne i Pontigny og Royaumont, fra Cartheuserne i Buchshaim og St. Barbara i Cölln, fra Benedictinerne i Marienmünster, Augustinerne i Waldhausen, Carmeliterne i Cölln, Dominikanerne i Lodi etc. Det var dog ikke alene de ydre Forhold, der gjorde sig gældende, det var ikke udelukkende Ønsket om at gribe en Chance, som bestemte H. O. Langes Køb, men en levende Interesse for de dybtsøgende Studier i middelalderlig Filologi, Overleveringshistorie, Bibliotekshistorie, i Middelalderens Theologi og Filosofi og Fagvidenskaber, der dreves af Mænd som Traube, Delisle, Ehrle, Denifle, Grabmann, Haskins, Lehmann o. m. fl. Udfra samme Interesse blev Initiativ taget til en Katalog over de middelalderlige latinske Manuscripter i det kgl. Bibliotek, thi vel var de bedste Klassikerhaandskrifter forlængst benyttede og mange historiske Kildeskrifter udgivne især ved Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, men ny Omraader var nu under

[26]) Venligst meddelt af Provost of Eton Montague Rhodes James.

Denne Udvikling vil nødvendigvis fortsættes. Der var kun en kort Periode 1919—1923, da Linien blev brudt, idet Pengeforholdene i Europa gjorde det muligt at faa middelalderlige Manuscripter, som man ellers ikke kunde tænke paa. Overbibliotekar H. O. Lange, der allerede i 1909 og følgende Aar havde gjort enkelte Køb i London, hvor den store Bogsamler Sir Thomas Phillipps' Haandskrifter bødes til Salg, erhvervede nu, støttet af en særlig Bevilling, op imod 100 middelalderlige Codices, deraf 70 latinske. Et Martyrologium fra Serrateix (11. Aarh.) med Obituarnoter op gennem Aarhundrederne kan fremhæves, endvidere et Martyrologium og en Gavebog fra St. Dionysii Kirke i Liège (13. Aarh. ff.), et Manuscript af engelsk Proveniens indeholdende Skrifter af Beda (12. Aarh.), der kan identificeres med et af Numrene i den gamle Bibliotekskatalog fra Peterborough,[26] en engelsk Historierulle, over 7 Meter lang, smykket med Tudorrosen, førende os fra Verdens Skabelse til Edward IV.s Tid, Forhandlinger fra Baselconciliet i Aarene 1434—1436 ved en af Kirkemødets Notarer, Statuter fra Firenze, Carrara og andre italienske Stæder, nogle smaa Raymundus Lullus-Haandskrifter fra Spanien, Manuscripter fra Cistercienserne i Pontigny og Royaumont, fra Cartheuserne i Buchshaim og St. Barbara i Cölln, fra Benedictinerne i Marienmünster, Augustinerne i Waldhausen, Carmeliterne i Cölln, Dominikanerne i Lodi etc. Det var dog ikke alene de ydre Forhold, der gjorde sig gældende, det var ikke udelukkende Ønsket om at gribe en Chance, som bestemte H. O. Langes Køb, men en levende Interesse for de dybtsøgende Studier i middelalderlig Filologi, Overleveringshistorie, Bibliotekshistorie, i Middelalderens Theologi og Filosofi og Fagvidenskaber, der dreves af Mænd som Traube, Delisle, Ehrle, Denifle, Grabmann, Haskins, Lehmann o. m. fl. Udfra samme Interesse blev Initiativ taget til en Katalog over de middelalderlige latinske Manuscripter i det kgl. Bibliotek, thi vel var de bedste Klassikerhaandskrifter forlængst benyttede og mange historiske Kildeskrifter udgivne især ved Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, men ny Omraader var nu under

[26]) Venligst meddelt af Provost of Eton Montague Rhodes James.

Denne Udvikling vil nødvendigvis fortsættes. Der var kun en kort Periode 1919—1923, da Linien blev brudt, idet Pengeforholdene i Europa gjorde det muligt at faa middelalderlige Manuscripter, som man ellers ikke kunde tænke paa. Overbibliotekar H. O. Lange, der allerede i 1909 og følgende Aar havde gjort enkelte Køb i London, hvor den store Bogsamler Sir Thomas Phillipps' Haandskrifter bødes til Salg, erhvervede nu, støttet af en særlig Bevilling, op imod 100 middelalderlige Codices, deraf 70 latinske. Et Martyrologium fra Serrateix (11. Aarh.) med Obituarnoter op gennem Aarhundrederne kan fremhæves, endvidere et Martyrologium og en Gavebog fra St. Dionysii Kirke i Liège (13. Aarh. ff.), et Manuscript af engelsk Proveniens indeholdende Skrifter af Beda (12. Aarh.), der kan identificeres med et af Numrene i den gamle Bibliotekskatalog fra Peterborough,[26] en engelsk Historierulle, over 7 Meter lang, smykket med Tudorrosen, førende os fra Verdens Skabelse til Edward IV.s Tid, Forhandlinger fra Baselconciliet i Aarene 1434—1436 ved en af Kirkemødets Notarer, Statuter fra Firenze, Carrara og andre italienske Stæder, nogle smaa Raymundus Lullus-Haandskrifter fra Spanien, Manuscripter fra Cistercienserne i Pontigny og Royaumont, fra Cartheuserne i Buchshaim og St. Barbara i Cölln, fra Benedictinerne i Marienmünster, Augustinerne i Waldhausen, Carmeliterne i Cölln, Dominikanerne i Lodi etc. Det var dog ikke alene de ydre Forhold, der gjorde sig gældende, det var ikke udelukkende Ønsket om at gribe en Chance, som bestemte H. O. Langes Køb, men en levende Interesse for de dybtsøgende Studier i middelalderlig Filologi, Overleveringshistorie, Bibliotekshistorie, i Middelalderens Theologi og Filosofi og Fagvidenskaber, der dreves af Mænd som Traube, Delisle, Ehrle, Denifle, Grabmann, Haskins, Lehmann o. m. fl. Udfra samme Interesse blev Initiativ taget til en Katalog over de middelalderlige latinske Manuscripter i det kgl. Bibliotek, thi vel var de bedste Klassikerhaandskrifter forlængst benyttede og mange historiske Kildeskrifter udgivne især ved Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, men ny Omraader var nu under

[26]) Venligst meddelt af Provost of Eton Montague Rhodes James.

alder (1788—1823) og var en overordentlig Kraft, initiativrig og energisk, men Manuscriptsamlingen kom ikke til at nyde godt af hans fremragende Egenskaber.

Hans Efterfølger Werlauff (1823—1861) besad Lærdom, om end ikke en Lærdom saa universel som det 18. Aarhundredes Mænd, og han havde god Forstand paa Manuscripter, som det fremgaar af hans Køb paa Dr. Kloss' Auction i London i 1835, hvor han erhvervede otte middelalderlige latinske Haandskrifter og deriblandt som det ypperste Stykke den hellige Hildegards Værk: Causæ et curæ, en smuk Codex fra St. Maximin ved Trier. Men Werlauff var ikke Organisator, kunde ikke ridse Linierne op for et stort Arbejde. Det træder stærkt frem ved Anlægget af »den nye kgl. Samling« lige i Begyndelsen af 1830rne. Medens Kalls og Uldalls Manuscripter blev holdt for sig, forenedes Suhms og Moldenhawers og de øvrige Haandskrifter, der var købt eller skænket til Biblioteket siden Thotts Dage, i eet Fond; dette blev fra første Færd ordnet systematisk, men skulde tillige være voxende, hvoraf megen Kval kom. Katalogiseringen ikke mindst af de liturgiske Manuscripter var meget mangelfuld, og Oplysninger om Proveniensen fattes næsten ganske. Det er saaledes umuligt nu at sige noget om Ny kgl. S. 58 8vo, Bibliotekets ældste Haandskrift, skrevet i Halvuncialer; hverken ved vi, hvornaar eller hvorledes det kom ind. De ældste Partier af Ny kgl. Samling er og bliver Haandskriftsamlingens saarbare Sted.

Ny kgl. Samling fik, alt som Aarene gik, en væsentlig anden Karakter end Gl. kgl. Samling og Thotts Samling. Disse var cosmopolitiske og havde et meget stort Tal Haandskrifter fra Middelalderen. Ny kgl. Samling blev en national og en moderne Samling; danske Forfatteres Manuscripter, vore Lærdes Papirer, Privatarkiver af ny Dato fyldte Hylderne, hvorimod middelalderlige Haandskrifter kun kom i Ny og Næ og Stykke for Stykke. Som de bedste Ting kan maaske nævnes Dr. C. H. A. Kalkars Gave fra 1861: »Speculum abbatis in Reyneuelde«, Abbed Johannes Trithemius' Haandskrift, som B. de Zimmermann i St. Petersborg skænkede i 1865, og fremfor alle Saxofragmentet fra Angers, som Overbibliotekar Chr. Bruun i 1878 erhvervede til Biblioteket mod at give et af Moldenhawers franske Manuscripter i Bytte.

Denne Udvikling vil nødvendigvis fortsættes. Der var kun en kort Periode 1919—1923, da Linien blev brudt, idet Pengeforholdene i Europa gjorde det muligt at faa middelalderlige Manuscripter, som man ellers ikke kunde tænke paa. Overbibliotekar H. O. Lange, der allerede i 1909 og følgende Aar havde gjort enkelte Køb i London, hvor den store Bogsamler Sir Thomas Phillipps' Haandskrifter bødes til Salg, erhvervede nu, støttet af en særlig Bevilling, op imod 100 middelalderlige Codices, deraf 70 latinske. Et Martyrologium fra Serrateix (11. Aarh.) med Obituarnoter op gennem Aarhundrederne kan fremhæves, endvidere et Martyrologium og en Gavebog fra St. Dionysii Kirke i Liège (13. Aarh. ff.), et Manuscript af engelsk Proveniens indeholdende Skrifter af Beda (12. Aarh.), der kan identificeres med et af Numrene i den gamle Bibliotekskatalog fra Peterborough,[26] en engelsk Historierulle, over 7 Meter lang, smykket med Tudorrosen, førende os fra Verdens Skabelse til Edward IV.s Tid, Forhandlinger fra Baselconciliet i Aarene 1434—1436 ved en af Kirkemødets Notarer, Statuter fra Firenze, Carrara og andre italienske Stæder, nogle smaa Raymundus Lullus-Haandskrifter fra Spanien, Manuscripter fra Cistercienserne i Pontigny og Royaumont, fra Cartheuserne i Buchshaim og St. Barbara i Cölln, fra Benedictinerne i Marienmünster, Augustinerne i Waldhausen, Carmeliterne i Cölln, Dominikanerne i Lodi etc. Det var dog ikke alene de ydre Forhold, der gjorde sig gældende, det var ikke udelukkende Ønsket om at gribe en Chance, som bestemte H. O. Langes Køb, men en levende Interesse for de dybtsøgende Studier i middelalderlig Filologi, Overleveringshistorie, Bibliotekshistorie, i Middelalderens Theologi og Filosofi og Fagvidenskaber, der dreves af Mænd som Traube, Delisle, Ehrle, Denifle, Grabmann, Haskins, Lehmann o. m. fl. Udfra samme Interesse blev Initiativ taget til en Katalog over de middelalderlige latinske Manuscripter i det kgl. Bibliotek, thi vel var de bedste Klassikerhaandskrifter forlængst benyttede og mange historiske Kildeskrifter udgivne især ved Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, men ny Omraader var nu under

[26]) Venligst meddelt af Provost of Eton Montague Rhodes James.

fra og fra de Undtagelser, der naturligvis altid findes, er det i Virkeligheden kun paa Sjælland og Fyen, at Udvidelserne kan benyttes som befolkningsstatistisk Kildemateriale.

Hvad har nu foranlediget den Stigning i Folketallet, der maa ligge bag dem? En Jævnføring af de udvidede Kirkers og Skovenes geografiske Fordeling giver os om ikke den eneste, saa dog den vigtigste Forklaring. Selv udfra et Nutidskort vil man ikke være i Tvivl om, at en Hovedfaktor har været Nyryd i Skoven, hvorved gammelt Skovland er taget under Plov. En Række særlig karakteristiske Eksempler skal her nævnes. Af de 12 Kirkeudvidelser i Vejle Amt falder de 9 paa de endnu ret skovrige Kystherreder: Bjerge og Holmans. De største »Bygder« af Kirkeudvidelser paa Sjælland ligger i Herrederne Holbo og Strø (Frederiksborg A.), Sokkelund og Voldborg (Københavns A.), Ringsted (særlig Haslevegnen) og Ø. Flakkebjerg (Sorø A.), Hammer og fremfor alle Baarse i Præstø A. Men samtlige disse Herreder er eller har været udprægede Skovegne. Toreby Sogn, Lollands største, er endnu for en Femtedel skovklædt. Dets meget anseelige senromanske Kirke blev i Løbet af Middelalderen ombygget og udvidet med to Sideskibe. Eksempler i modsat Retning har man i den nu og vistnok altid skovløse sydlige Del af Smørum Herred, samt Tune og Ramsø Herreder (Københavns A.), hvor der enten overhovedet ikke findes udvidede Kirker, eller kun faa, der tilmed delvis ligger i Udkanterne op mod Naboherredernes Storskov (Borup og Rorup i Ramsø Hr.). En Parallel har man i den Syd for Slagelse liggende Del af Herredet, hvor Boslunde er den eneste Kirke, der kommer i Betragtning, og i V. Flakkebjerg Hr., hvor den overordentlig stærkt udvidede Sørbymagle Kirke ligger umiddelbart opad Skovlandet mellem Sorø og Slagelse, hvis Fortsættelse sydover atter kan sættes i Forbindelse med »Kirkebygden« i Ø. Flakkebjerg Hr., hvor Krummerup, Førslev og Vallensved Sogne grænser til den, og hvor Haldagerlilles gotiske Kirke tyder i samme Retning.

Overmaade megen Skov er jo imidlertid falden for Øksen fra Middelalderen til Chr. Ditlev Reventlows Fredskovsforordning af Septbr. 1805. Det siger sig derfor selv, at jo ældre

Kort man benytter, jo sikrere Grund faar man under Fødderne. Allerede Videnskabernes Selskabs Kort fra 1760'erne og nedefter giver et tydeligere Bevis paa Rigtigheden af den fremsatte Paastand, og endnu længere naar man ved de desværre meget faatallige Johs. Mejerske Specialkort fra Midten af 17. Aarh., der har Skovsignaturer.[14] Et af dem (Nr. 33) lærer os saaledes, at der nu i helt skovløse Dele af Sømme, Smørum og Sokkelunds Herreder norden for den gamle Roskilde Landevej fra Sundet til Roskildefjord har ligget en tæt Række Smaaskove, der forklarer Egnens relativ mange Kirkeudvidelser. Hvor Kortene glipper, vil der kunne hentes Oplysninger fra Lensregnskabernes Skovfogedafregninger samt fra de efter Svenskekrigen 1658/60 optagne Besigtelser. Endelig er der selvfølgelig Stednavnene og her vel mere de gamle Marknavne fra Matrikuleringens »Markbøger« end just Bynavnene. At dog ikke blot disse men ogsaa selve Herredsnavnene kan give Besked om længst forsvundne Skove, viser det nu næsten skovløse L u n d e Herred i Nordfyen, af hvis 8 middelalderlige Kirker Hælvten er bleven øgede. At udnytte dette mangeartede og omfattende Materiale til en Redegørelse for Udviklingen i de enkelte Egne falder dog ganske udenfor denne Undersøgelses Ramme. Det maa i første Række blive Lokalforskningens Sag.

Kirkeudvidelserne viser os, at i hvert Fald Sjællands og Fyens Befolkning i ikke helt ringe Grad maa være vokset i Løbet af Middelalderen. Det ligger nu nær at spørge, paa hvilken Tid dette er sket, eller rettere, naar Tilvæksten er bleven saa stor, at man har maattet give Køb. Thi selvfølgelig har man det længst mulige knebet sig sammen i de gamle Kirker; det viser Erfaringerne fra Tiden efter Reformationen tilstrækkelig. De Kirkeudvidelser, der har fundet Sted fra Midten af 16. til Midten af 19. Aarh., er kun faa, uagtet man sikkert tør gaa ud fra, at Menighederne indtil o. 1800 er mødt Mand af Huse om Søndagen. Arkitekturformerne giver os Svaret paa vort Spørgsmaal, og det et andet, end man paa Forhaand skulde have ventet. Ikke mindst efter Erslevs Undersøgelser i »Valdemarernes Storheds-

[14]) Gl. Kgl. Saml. 713. 2°.

tid« vilde man jo være tilbøjelig til at tro, at Accenten laa paa det 13. Aarh., men dette er ikke Tilfældet. I den topografiske Oversigt er de før 1300 udvidede Kirker mærkede med en Stjerne. Deres Antal er imidlertid kun meget ringe. Udvidet i vestlig Retning før 1300 er af jyske Kirker kun 10, af de fyenske kun 3. Ulige flere er der paa Sjælland, ialt 26, hvoraf over Halvdelen falder paa tre ret skarpt afgrænsede Omraader: Nordsjælland (7), Haslevegnen (4) og Baarse Hr. (4).[15] Men selv paa Sjælland udgør de kun en Tredjedel af de vestudvidede Kirker; Resten skyldes her som andetsteds i det hele og store de følgende halvandethundrede Aar.[16] Lad nu være at fremtidige, mere indgaaende Undersøgelser af selve Monumenterne kan øge »Stjernernes« Tal, saa har de dog en kraftig Modvægt i de 60 østforlængede. Thi om deres Alder hersker der ingen Tvivl. De tilhører uden Undtagelse den senere Middelalder, hovedsagentlig Tiden efter 15. Aarhs. Midte.

15) Man mindes Notitsen i Kongelevlisten fra Valdemars Jordebog (Oluf Nielsens Udg. S. 47) om »Stenswith . . . et omnia oppida facta de Stenswith«.

16) En Tidsgrænse nedefter gives af de foran opførte Taarne.

DE MIDDELALDERLIGE LATINSKE MANUSCRIPTER I DET KGL. BIBLIOTEK

ET BIDRAG TIL MANUSCRIPTSAMLINGENS HISTORIE

AF

ELLEN JØRGENSEN

DE middelalderlige latinske Manuscripter i det kgl. Bibliotek repræsenterer 7—800 Aars litterære Kultur i forskellige Faser, i forskellige Former. Her er fra den tidlige Middelalder et lille Poenitentiale i Halvuncialer vistnok fra Spanien. Indhold og Sprog vidner i lige Grad om, at en gammel Verden er i Opløsning og at en ny er ved at blive til. Her er Karolingertidens tunge Haandskrifter med den oldkirkelige Overlevering, en af Winchesterskolens billedprydede Evangeliebøger, et medicinsk Samlingsbind fra Syditalien skrevet i det 11. Aarhundrede i »littera Beneventana«; fra de følgende Aarhundreder Cistercienserklostrenes store smukke Codices med de enkle Initialer, juridiske Manuscripter fra Bologna, fine smaa Bibler fra Paris, fyrstelige Personers Psalterier og senere Tidebøgerne med deres rige Udsmykning stammende fra Frankrig, England og Nederlandene. Mange Klassikermanuscripter »de antiqua littera«, nogle meget smukke, andre ganske fabriksmæssige taler om, at Interessen for Oldtidskulturen blusser stærkt op i Italien. Her er et Sallusthaandskrift, udgaaet fra Vespasiano da Bisticcis Forlag i Firenze, som blev købt og ført hjem af den engelske Bogven John Tiptoft, Jarl af Worcester, her et Statiushaandskrift, der har tilhørt et Par af Slægten Medici. Talrige er Papirmanuscripterne fra Middelalderens sidste Aarhundreder: Italienske Poeters litterære Forsøg, Studenternes Forelæsningshefter fra deres Studierejser nord og syd for Alperne, tyske Klosterbibliotekers Opbyggelseslitteratur. Det kgl. Bibliotek har fra Benedictinerklostret i Cismar i Holsten c. 100 Manuscripter næsten alle fra 15. Aarhundrede, næsten alle theologiske, for en stor Del Sam-

lingsbind med Smaauddrag af Augustin, Gregor, Bernhard og Bonaventura. Forskellige Cartheusermanuscripter har samme Karakter. Men den frembrydende Humanisme inden for de tyske Klostre er repræsenteret ved et Manuscript fra Sponheim, skrevet af Abbed Johannes Trithemius: Græsk Text og latinsk Text staar Side om Side.

Haandskrifterne fra Danmark er forholdsvis faa.

Hvad der herhjemme samledes ind fra Klostre og Kapitler efter Reformationen, og hvad der yderligere blev samlet sammen af Historiograferne, kom til Universitetsbiblioteket og gik under i Branden i 1728. En Del Manuscripter fra Middelalderens Danmark førtes med Jørgen Seefeldts og Stephanii Biblioteker til Sverige, andre ligger spredt i Biblioteker uden for Norden, og det er i de fleste Tilfælde umuligt at sige, hvornaar og hvorledes de kom bort. I Biblioteca Laurenziana er saaledes et meget omfangsrigt Plinius-Manuscript fra det 12. Aarhundredes Slutning med Dedicationsbillede og halvhundrede store Initialer; det bærer Indskriften »Petrus de Slaglosia me fecit« og har tydeligt Præg af sin nordiske Herkomst. Sunesønnernes Psalter ligger i British Museum, Løgum-Haandskrifter i Halle og Wolfenbüttel, Esrom-Haandskrifter i Bibliothèque nationale og Vaticanet.[1] De Manuscripter fra Middelalderens Danmark, der kom til det kgl. Bibliotek, kom ofte ad lange Veje, tilfældigt og Stykke for Stykke. Deres Historie er ikke meget forskellig fra de andre latinske Manuscripters, som fra gamle Kultursteder er drevne i Land paa Slotsholmen.

Det kgl. Bibliotek har lige fra sin Begyndelse rummet Haandskrifter. I Joachim Gersdorffs Bibliotek, der blev overdraget Kong Frederik III i 1661 og sammen med Laurids Ulfeldts og Peder Scavenius' Samlinger danner Grundstammen i det kgl. Bibliotek, var eet Manuscript af betydelig Interesse: Gl. kgl. Saml. 10 fol. et stort Evangeliar fra c. 1000, hvis Udsmykning peger mod Winchester. Man skal i sin Tid i Biblioteket have kaldt det »Knud den Stores Bibel«,[2] en Benævnelse, der efter

1) Archiv für ältere deutsche Geschichtskunde VI 207. — Delisle: Le cabinet des manuscrits II 362. — Cod. lat. Vat. 636, 1149, 543.

2) Bibliotekshistoriske Optegnelser af Chr. Bruun. (Bibliotekets Arkiv).

Manuscriptets Karakter ikke er urimelig; dets Historie kan vi dog kun følge tilbage til det 16. Aarhundrede, da det var i Niels Hemmingsens Eje. Fra L. Ulfeldts Bibliotek stammer maaske et Juvenalhaandskrift, Gl. kgl. S. 2031 4to, som Eiler Ulfeldt har erhvervet i Madrid, — Laurids Ulfeldt samlede jo efterhaanden mange af Slægtens Bøger sammen i sit Bibliotek. En halv Snes latinske Manuscripter hidrører fra Peder Scavenius, der havde købt ind paa sine lange Rejser; det bedste Stykke er et Lectionar fra Nederlandene; de franske Tidebøger og de fleste af Scavenius' italienske Renaissancemanuscripter er derimod ikke af større Værdi.

Andre Haandskrifter fra denne Periode lærer vi at kende gennem en Fortegnelse over Accessionen i Peder Schumachers Bibliotekartid (1663—1670) — 83 Manuscripter, af hvilke følgende vedrører vort Æmne:

in fol. Fundation paae bischop Byrges Capel i Lund 1518.
Evangelistæ in membrana.
Justinus in membrana.
in 4to. Lunde Capittels helligdomme, privilegier och indkomst.
Bibliorum tomus II. Incipit a Jobo.
in 8vo. Notkierkes alterbog i gammel dage.

Det sidste Haandskrift er et lille Manuale fra Notmark paa Als;[3] tre Stykker stammer fra Lund, nemlig den første Foliant,[4] den første Quartcodex[5] samt »Bibliorum tomus II«, der er identisk med nuværende Gl. kgl. S. 1310 4to med Indskriften »Liber capituli Lundensis. Secunda pars«; Justinus-Manuscriptet er vistnok Gl. kgl. S. 452 fol.; »Evangelistæ in membrana« genkendes ikke blandt Bibliotekets nuværende Bestand, medmindre det skulde være det store Evangeliar fra Gersdorffs Samling. Med denne Liste er vi dog ikke naaet til Bunds. En Marginalnote til Texten lærer, at der har været en anden Fortegnelse over Ma-

[3]) Gl. kgl. S. 3453 8vo.
[4]) Gl. kgl. S. 846 fol., nu i Rigsarkivet.
[5]) Gl. kgl. S. 2470 4to, nu i Rigsarkivet.

og Venezia, — og han havde erhvervet adskillige Stykker, der havde tilhørt Arne Magnusson, Christen Worm, Chr. Reitzer og andre hjemlige Samlere. Graabroderen Peder Olsøns lille Bog, Løgum Klosters Necrologium og Krøniken om Graabrø=drenes Uddrivelse var blandt hans Skatte. Fra Italien havde han hjemført den klassiske Oldtids Forfattere i smukke Exem=plarer fra det 15. Aarhundrede — deriblandt et meget skønt Tacitus=Manuscript — mens han ikke synes at have interesseret sig for ældre Stykker af Betydning i Overleveringens Historie. Et Persius=Manuscript fra det 11. Aarhundrede var ene om at repræsentere Tiden før Renaissancen.

En Samling som Rostgaards var aldrig budt til Salg i Køben=havn, og der var meget at vinde for Kongens Bibliotek, men saare lidt kom ud deraf. Vrede mod Rostgaard har sagtens haft Indflydelse paa Kongens Holdning i den Sag. Han vilde ikke, at Biblioteket officielt skulde købe, men gav Arne Mag=nusson i Kommission at købe visse Stykker i sit eget Navn for en rimelig Pris. Arne Magnusson købte Krøniken om Graa=brødrenes Uddrivelse for 2 Rdl. 6 Sk., Løgum Klosters Necro=logium for 1 Rdl. 2 Sk. og Peder Olsøns Collectanea for 8 Rdl. Det sidste syntes meget dyrt. »Skulde ieg nu her udi have for=seet mig«, skriver han, »da er det skeet af en redelig intention, og kand ieg saa icke frygte for nogen unaade her fore. Mig syntes forsvarligere at sette til 2 à 3 ducater af Hans Majestets penge, end at Hans Majestet skulde miste denne bog, som er den eniste i verden af det slag«. Han tilbyder Kongen at skrive denne Codex af, fordi Skriften er lille og ond, og at hefte og reparere de to andre Manuscripter, der er i ynkelig Stand; han beder om Lov til at tage dem hjem paa sit Kammer, — og saa=ledes gik det til, at de to Stykker forblev blandt de Arnemagnæ=anske Haandskrifter,[8] mens det tredje, Krøniken om Graabrø=drenes Uddrivelse, blev købt paany ved en Auction i 1820erne.[9]

[8]) AM. 107 8vo og 868 4to.

[9]) Ny kgl. S. 276 8vo. I kgl. Biblio=teks Arkiv er Concepten til Arne Magnussons Brev af 23. Febr. 1726. Sammesteds en Fortegnelse fra 1828 over Mss., erhvervede i de sidste 5 Aar, hvoraf Købet af Minoriterkroni=ken fremgaar.

Der skulde imidlertid ikke gaa lang Tid hen, inden Rostgaards Klassikerhaandskrifter kom til det kgl. Bibliotek. Grev Christian Danneskjold-Samsøe havde købt dem, og da de efter hans Død bødes til Salg i 1732, var Hans Gram Køber paa Kongens Vegne. Op imod halvhundrede latinske middelalderlige Manuscripter erhvervedes ved denne Lejlighed. I det hele blev Hans Grams Bibliotekartid (1730—1748) en af de gode Perioder i Institutionens Historie. Hans universelle Lærdom, hans Indflydelse hos Landets ledende Mænd, hans mange lærde Forbindelser i Udlandet var Biblioteket til Gavn og Ære. I denne Periode falder Overførelsen af Manuscripterne fra det Gottorpske Bibliotek, [10] der paa eengang bragte en Rigdom til Huse som aldrig før — over 200 middelalderlige latinske Manuscripter, deriblandt ikke faa fra Tiden før Aar 1000, værdifulde Stykker som Lucretsfragmentet fra det 9. Aarhundrede, et Manuscript indeholdende den saliske Lov og andre Love ogsaa fra det 9. Aarhundrede, den Krønike, som nu gaar under Navnet »Prosperi continuatio Hafniensis«, og meget mere. Der var Haandskrifter fra gamle Kultursteder — St. Denis, St. Germain-des-Prés, St. Victor, Lobbes — og Side om Side med dem Haandskrifter fra de holstenske Klostre Bordesholm og Cismar.

Manuscripterne fra Cismar tillige med Incunablerne giver et sjældent fuldstændigt Billede af et sent-middelalderligt Klosterbibliotek, dog et Bibliotek, hvor Interesserne er snævert begrænsede; Manuscripterne fra Bordesholm spænder over et længere Tidsrum og et videre Omraade; der er ikke blot Manuscripter fra det 15. Aarhundrede, men ogsaa fra en ældre Tid, og ikke udelukkende theologiske Skrifter, men tillige profan Litteratur fra Oldtid og Middelalder, — man kan nævne de smukke Josephus-Haandskrifter og Cicero- og Sallust-Haand-

[10]) I August 1734 er Grams yngre Ven og Støtte Bernhard Møllmann paa Gottorp og forfatter en Registrant over Manuscripterne. Møllmanns Registrant ligger til Grund for Eschel Lohmanns Katalog og Følgelister. Den 28. September 1735 melder Lohmann, at de 2 første Kister med Manuscripter er afsendt fra Slesvig. (Jfr. W. Norvin: Bidrag til Gottorperbibliotekets Historie. Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen V (1918) 198—199).

skrifter fra det 12. Aarhundrede og fra c. 1470 den værdifulde tykke Codex, nu Gl. kgl. S. 1634 4to, med allehaande middelalderlige Digte og Rimerier.

At disse større eller mindre Dele af holstenske Klosterbiblioteker var indgaaet i Hertugernes Bibliotek paa Gottorp, er let at forstaa, men anderledes stiller det sig med de mange Manuscripter af fremmed Proveniens — et Hieronymus-Manuscript fra det 9.—10. Aarhundrede, der har Indskriften: »Pertinet ecclesie regali sancti Germani de pratis«, og en Samling Helgenlevneder fra det 10. Aarhundrede med Dedicationen: »Hunc ego Gundoinus, Germane, tibi offero librum«, — et lille Haandskrift fra Slutningen af det 11. Aarhundrede, der bærer Signatur fra det 12. Aarhundrede: »T+« og Signatur fra det 15. Aarhundrede: »XLI . XIIII c. XX«, Kendemærker paa St. Denis-Codices, — en halv Snes Manuscripter fra St. Victor, som enten slet og ret bærer Klosterets Navn eller er kendelige ved Claude de Grandrues Foliering eller kan paavises i de gamle Kataloger i Paris. Disse Haandskrifter har været i Hertugernes Bibliotek fra tidlig Tid, thi de genfindes alle i en Fortegnelse over Manuscripter, som stammer fra Heinrich Lindenbrog, der fik Biblioteket betroet i 1610, faa Aar efter dets Grundlæggelse, og var i Virksomhed til 1633.[11] Overhovedet genfindes næsten alle de bedste Ting fra det gottorpske Bibliotek i denne Fortegnelse; de har altsaa været til Stede i de første Aartier af det 17. Aarhundrede, og spørger man, hvorledes disse gode gamle Haandskrifter er kommet til Biblioteket, peger Sporene mod Bibliotekarens Broder, Friederich Lindenbrog. Sønderdelte Codices, Rasurer, bortskaarne Stykker fortæller, paa hvad Vis Haandskrifterne er erhvervede.[12]

Med Lindenbrogernes Tid er Gottorperbibliotekets gyldne Tid forbi. Der blev ikke senere Lejlighed til at forøge Haandskriftsamlingen med mange kostbare Stykker; paa den anden

[11]) Norvin: Bidrag til Gottorperbibliotekets Historie. N. T. B. B. III (1916) 25. — H. Lindenbrogs Fortegnelse i Ms. philol. 312 fol. i Statsbiblioteket i Hamburg.

[12]) Ellen Jørgensen: Friederich Lindenbrogs Forhold til en Gruppe Haandskrifter i det kgl. Bibliotek. N. T. B. B. VIII (1921) 131.

Side led Biblioteket ikke saa store Tab i sin sidste Periode, som de høje Klager og mørke Skildringer lader formode. Der kan vel constateres Tab, men de betydeligste af de savnede Haandskrifter er ikke gaaet til Grunde ved Vanrøgt og Overlast i Krigens Aar eller under Occupationen, men kommet bort allerede i det 17. Aarhundrede, idet Marquard Gude, der 1671—1678 var Bibliotekar paa Gottorp, har tilegnet sig dem. Et af de savnede Stykker »Marculfi formulæ« genfindes i Universitetsbiblioteket i København, nemlig cod. Fabric. 84 8vo, et værdifuldt gammelt Haandskrift, som i sin Tid har været paa Gudes Hænder og af hans Bo er solgt til Hamburgerfilologen I. A. Fabricius, — og mellem Codices Gudiani i Wolfenbüttel finder man henved en halv Snes middelalderlige latinske Manuscripter fra Gottorp, hvoriblandt et Manuscript fra Løgum, to fra Bordesholm, et af Lex Salica-Manuscripterne fra det 9.—10. Aarhundrede og et Nonius Marcellus-Manuscript fra samme Tid.[13]

Det gottorpske Bibliotek kunde kræve en Afhandling for sig, men vi vender tilbage til Kongens Bibliotek. Da Gram havde faaet den gottorpske Skat i Hus, da Manuscripterne var anbragt i Skabene paa Galleriet ved hver Ende af den store Sal, skete intet videre. Man havde Møllmanns Registrant over den ny Erhvervelse, dertil Katalogerne fra Rostgaards og Danneskjolds Auctioner, og iøvrigt var Bibliotekaren Mand for at orientere sig og meddele af sin rige Viden. Et almindeligt Katalog over Haandskrifterne tænkte man ikke paa i Grams Tid og end mindre under hans Efterfølger Bernhard Møllmann, da al Virksomhed sygnede hen. Møllmann tog vel i 1752 Initiativet til at købe Grams private Manuscriptsamling — hvorved den saakaldte Sorø Gavebog, Gl. kgl. S. 2485 4to, blev Bibliotekets Ejendom —

[13]) Lindenbrogs Haandskriftfortegnelse n. 125 (= cod. Gud. 301 4to), n. 128 (= cod. Gud. 335 4to), n. 136 (= cod. Gud. 331 4to), n. 177 (= cod. Gud. 96 fol.), n. 183 (= cod. Gud. 158 4to). — Da Nic. Heinsius midt i det 17. Aarhundrede besøgte Gottorp, affattede han en Liste over saadanne Manuscripter, der syntes ham bemærkelsesværdige; den støtter og udvider den Kundskab, som hentes af Lindenbrogs Fortegnelse. Heinsii Liste n. 8 (= cod. Gud. 278 8vo), n. 84 (= cod. Gud. 299 8vo), n. 85 (= cod. Gud. 303 8vo), n. 86 (= cod. Fabr. 84 8vo).

men dermed var hans Energi udtømt. Han købte saa at sige intet paa de Auctioner, der forefaldt i hans trediveaarige Bibliotekartid, forsømte saaledes ganskeAuctionen efter Klevenfeldt, der bød paa adskillige Manuscripter fra Danmarks Middelalder. Suhm købte her »Ribe Oldemor« for 6 Rdl., Ribepræsten Peder Madsens Bog (nu Ny kgl. S. 123 4to) for 3 Rdl., den danske Oversættelse af Sidrac (nu Ny kgl. S. 236 4to) for 5 Rdl. og en lille Andagtsbog af hjemlig Herkomst (nu Ny kgl. S. 45 8vo) for 7 Rdl.[14]

Imens rugede Møllmann over sine Skatte. Det havde sin Vanskelighed at komme ind i Biblioteket. »Tilgangen dertil«, skriver Langebek i 1767, »er, som Jomfruerne i gamle Dage, af Drager og Lindorme forvaret.«[15] J. H. Schlegel, der skulde succedere som Bibliotekar, kunde ikke, saa tidt han end bad, faa Besked om Manuscripterne eller opnaa Adgang til Skabene, hvor de gemtes. Da Møllmann døde i 1778, var alt i Uorden. Man vidste ikke, hvor meget der laa i hans Hjem, og hvor meget der var udlaant, og havde intet Middel til at vindicere Bibliotekets Ejendom. Schlegel bad om Nedsættelsen af en Commission til Revision og Overlevering af Biblioteket. Der blev optaget en Registrant over Manuscripterne — den talte 2722 Numre — og paa Grundlag af den udarbejdede Schlegel selv en systematisk Katalog; meget ufuldkommen var den, men det var det første Forsøg paa at skaffe Overblik over Samlingen.[16] Her som paa flere andre Omraader var det Schlegel, der gjorde Begyndelsen, og hans Efterfølger Jon .Erichsen (1781—1787), som førte Sagen videre frem. Jon Erichsen havde særlig Interesse for Ma-

[14]) Ved samme Auction købte Kofod Ancher en lille Lovcodex, for 3 Rdl. Denne Lovcodex, der tillige indeholdt en Oversættelse af Rydaarbogen, tabtes af Syne i lange Tider, men dukkede op igen i 1916, da den blev købt af det kgl. Bibliotek for 100 Kr.

[15]) Jacob Langebeks Breve, udg. af H. F. Rørdam (1895) 446. I Scriptores rerum Danicarum gør Langebek oftere Bemærkninger, der røber, at han ikke paa det sidste har haft Adgang til Kongens Bibliotek.

[16]) »Catalogus localis manuscriptorum bibliothecæ Regiæ, ex quo revisa sunt annis 1778 et 1779« og »Catalogus manuscriptorum bibliothecæ Regiæ Havniensis secundum materias digestus, coeptus Octobr. 1778 a J. H. Schlegel, ad finem perductus mense Febr. 1780.«

nuscripterne. I nogle Bemærkninger til Schlegels Promemorie af 4. Februar 1780 havde han fremhævet Nødvendigheden af en Accessionskatalog, en Katalog »in serie continua«, en systematisk Katalog og »en alfabetisk Extract-Catalog« og dermed skitseret Hjælpemidlerne i den daglige Drift i Haandskriftafdelingen i vor Tid. Saa snart det var muligt, gik han i Gang med en systematisk Katalog. Denne Katalog, der stadig raadspørges, er ved sin faste Plan og sine gode Oplysninger om Manuscripternes Texter, Alder og Proveniens et fremragende Arbejde; det gælder ikke mindst Behandlingen af de middelalderlige latinske Haandskrifter. Et Resumé blev trykt i 1786 under Titel: Udsigt over den gamle Manuscriptsamling i det store kgl. Bibliotek.[17] Ogsaa Konserveringen tog Jon Erichsen sig ivrigt af,[18] og Manuscripterne flyttedes fra Skabene paa Galleriet til Kabinettet mellem den store Sal og Geheimearkivet.

Hertil kommer saa Bestræbelser for at forøge Samlingen. Jon Erichsen har vel taget Initiativet til den af Regeringen i Maj 1782 udsendte Placat, der paabød Øvrighederne at opspore gamle skrevne Codices paa Pergament eller Papir og indsende en Fortegnelse med Priser til Kongens Bibliotek, og det er sikkert ham, der i 1784 har stillet Forslag om at overføre visse Haandskrifter fra Geheimearkivet og Kunstkammeret.[19] Et Par Aar før havde Biblioteket modtaget et overmaade skønt Psalterium, et udmærket Stykke nederlandsk Bogkunst fra c. 1500, der i lange Tider havde ligget gemt i et Skab paa Rosenborg.[20] De hjemlige Auctioner forsømtes ikke. Paa Auctionen efter Sevel blev bl. a. købt en Codex af Adam af Bremen for 45 Rdl. 16 Sk., paa Biskop L. Harboes Auction fik Biblioteket det dyrebare Ribe-

[17]) »Den gamle kongelige Samling« kaldte Jon Erichsen den ældre Bestand af Manuscripter til Adskillelse fra den Thottske Samling, som kom til Biblioteket i 1786.

[18]) Jon Erichsens Redegørelse af 22. Dec. 1781, J. G. Moltkes Indstilling til Kongen af 20. Marts 1782, Kongens Svar af 27. Marts 1782 (Bibliotekets Arkiv). I gl. kgl. Samling møder man atter og atter Christian VII.s Navnetræk paa Bindene.

[19]) Fra Kunstkammeret fik Biblioteket »Biskop Absalons Alterbog«, der viste sig at være en nederlandsk Tidebog fra Slutningen af det 15. Aarhundrede, nu Gl. kgl. S. 1607 4to.

[20]) Gl. kgl. S. 1605 4to.

Necrologium (Gl. kgl. S. 849 fol.). Ogsaa mod Udlandet var Opmærksomheden vendt. Fr. Münter fik i Commission at skaffe Manuscripter under sin Rejse;[21] der blev gjort Indkøb paa Askews Auction i London i 1785, og da Hamburg Domkapitel samme Aar solgte sine Haandskrifter, var Kongens Bibliotek Køber i ret stor Stil. Den store billedsmykkede Hamburgbibel i 3 Bind erhvervedes og desuden en Del Klassikerhaandskrifter og Kommentarer fra det 11.—13. Aarhundrede — i alt en Snes middelalderlige latinske Manuscripter.

Men alle Nyerhvervelser overstraaledes af den Thottske Donation. Grev Thott havde samlet gennem mange Aar; han var ikke blot rig, men meget kyndig. Og der var ypperlige Ting blandt de mere end 200 latinske Haandskrifter fra Middelalderen, der fandtes i hans Samling; man kan nævne Boethii filosofiske Værker i en Codex fra det 10. Aarhundrede, Augustin: De civitate Dei (8.—9. Aarh.), et Martyrologium fra Apt (10.—11. Aarh.) med Obituarnoter fra 12.—13. Aarhundrede, smukke og mærkelige engelske billedprydede Manuscripter som det store Psalterium Thott 143 fol., Apocalypsen Thott 89 4to og Maria af Bohuns Tidebog Thott 547 4to, talrige franske Horæ fra det 15. Aarhundrede. Nogle af de Thottske Haandskrifter kan man — i alt Fald delvis — følge paa deres lange Vandringer. Der er den lille Renaissancebog Thott 1313 4to, som blev overrakt Francesco Sforza ved hans Datters Bryllup og senere røvet fra Sforzaernes Bibliotek i Pavia af Kong Louis XII under hans Italienstog, men i det 18. Aarhundrede var i I. P. Ludewigs Eje, og Thott 520 4to, der har været hos Samlerne Paul Petau og Alex. Petau, Dronning Christina, Foucault og endelig hos I. P. Ludewig. Men der er andre Stykker, hvis Skæbne er dunkel, saaledes Thott 143 fol., der maa have været i dansk Eje i det 13. Aarhundrede, eftersom en Notits om den sønderjydske Hertug Erik Abelsøns Død er indført i Kalenderen; 500 Aar efter dukker Bogen op hos Grev Thott, men det er ikke muligt at følge dens Veje.

Thott havde købt ved Auctionerne og hos de hjemlige Samlere.

21) Fr. Münter til Jon Erichsen 15. Okt. 1785. (Bibliotekets Arkiv).

Andreas Hoier, O. H. Moller, Erik Pontoppidan, v. Osten, Langebek og Klevenfeldt. Fra Hoier stammer Tønder Bys to Manuscripter indeholdende den lybske Ret, fra Pontoppidan en Codex med Optegnelser af Dominikaneren Niels af Ribe fra hans Studietid i Italien. Langt det meste var dog kommet fra Udlandet. Mange mærkelige Manuscripter især af fransk Proveniens hidrører fra J. P. Ludewig, andre er købt hos Osborne i London. Thott har haft gode hollandske Forbindelser, for der er mange Manuscripter fra Holland — deriblandt en Del af Cistercienserklostret Isselsteins Bibliotek; han har ogsaa faaet nogle af de Haandskrifter, der kom paa Markedet, da Jesuitterordenen blev ophævet i 1764, særlig kan nævnes nogle Stykker fra det rige Collège Clermont i Paris, en Samling Helgenlevneder fra Abbediet St.-Vincent ved Metz, et Missale fra Domkirken i Rheims, et Pontificale, hvis Litani viser hen til Chalons.[22]

Inden Aarhundredets Udgang indgik endnu en stor privat Manuscriptsamling i det kgl. Bibliotek, en Samling, som dog var ret forskellig fra Grev Thotts. P. F. Suhm havde ikke købt op for Fode, men arbejdet med et bestemt Maal for Øje, han søgte ikke de kostbare Haandskrifter; men først og sidst historiske Kilder, hans Samling var ikke cosmopolitisk — lidet synes købt i Udlandet — til Gengæld havde han nogle gamle Manuscripter af hjemlig Herkomst — af latinske Stykker »Ribe Oldemor«, Ribepræsten Peder Madsens brogede Optegnelser, Roskilde Domkirkes Vicarers Statuter og et Par Smaabøger, skrevne af en Prior fra Helligaandsklostret i Randers.[23] I det 18. Aarhundrede var det jo endnu muligt at finde et og andet Stykke fra Danmarks Middelalder. Klevenfeldt havde haft Evne og Lykke dertil, og Danske Selskab sankede ogsaa Ax hist og her i Landets forskellige Egne — en Gildeskraa fra Hellig Legems Gilde i Maarkjær skænkede O. H. Moller, et lille theologisk Manuscript fra Vitskøl, der var vandret fra Haand til Haand i det nordlige Jylland, erhvervede Fr. de Thestrup paa Mariager Kloster og gav det til Selska-

[22]) Ellen Jørgensen: Codices Claromontani i det kgl. Bibliotek i København. N.T.B.B. IV (1917) 83.

[23]) Ny kgl. S. 723 fol., 123 4to, 718 fol., 120 4to, 134 4to.

bet, et Matematikhaandskrift fra det 13. Aarhundrede, der havde tilhørt en Pariserstudent fra Roskilde Stift, blev fundet af Landsdommer paa Sjælland H. C. Hersleb.[24]

Suhm var den sidste af det 18. Aarhundredes Grandseigneurer. De store Privatbibliotekers Tid var nu forbi. Hvad der kom ind i Kongens Bibliotek i den følgende Periode var fattigt i Sammenligning med tidligere Dage, ikke mindst naar man ser hen til det specielle Omraade, som her omhandles. Generalfiskal P. Uldalls Samling, der modtoges i 1803, var ikke omfattende og rummede ingen middelalderlige Manuscripter. I Abraham Kalls Samling, som blev købt en Snes Aar efter, fandtes nogle faa Stykker, men saa at sige alle fra det 15. Aarhundrede og med en enkelt Undtagelse uden synderlig Interesse. Den Samling, Moldenhawer skænkede til Biblioteket, var som Helhed yderst broget og i Stumper og Stykker; hans gamle latinske Manuscripter, som ikke var ret mange, gaar ind under samme Karakteristik. Der var bl. a. et dyrebart Bibelfragment fra det 9.—10. Aarhundrede, et defect Macrobius-Manuscript fra det 11. Aarhundrede, et Par Blade af et Cicero-Haandskrift fra det 12. Aarhundrede, en Kommentar til Johannes-Evangeliet, hvoraf første Blads nederste Rand er skaaret bort. Som en Undtagelse staar et smukt norditaliensk Breviar, der ikke har lidt Overlast. En Gruppe Haandskrifter af den Art vækker Mistanke, og der er da ogsaa ført godt Bevis for, at Moldenhawer, ligesom i sin Tid Fr. Lindenbrog, har stjaalet i forskellige Biblioteker under sin Rejse.[25] Macrobius-Manuscriptet, der har Indskriften: »Ex dono c. v. Joannis Dartis 1651«, stammer fra St. Germain-des-Prés.

Man kunde formode, at en Mand, der i sine Lære- og Vandreaar havde set saa meget og røbet en ganske vist ubehersket Interesse for Haandskrifter, som Bibliotekar vilde vende Opmærksomheden mod denne Del af Kongens Bibliotek. Det blev dog ikke saaledes. Moldenhawer styrede Biblioteket i en Menneske-

[24]) Danske Selskabs Manuscripter overdroges til det kgl. Bibliotek i Werlauffs Tid. De nævnte Stykker har Signatur: Ny kgl. S. 13 8vo, 1492d 4to, 275a 4to.

[25]) Ada Adler: D. G. Moldenhawer og hans Manuskriptsamling.

alder (1788—1823) og var en overordentlig Kraft, initiativrig og energisk, men Manuscriptsamlingen kom ikke til at nyde godt af hans fremragende Egenskaber.

Hans Efterfølger Werlauff (1823—1861) besad Lærdom, om end ikke en Lærdom saa universel som det 18. Aarhundredes Mænd, og han havde god Forstand paa Manuscripter, som det fremgaar af hans Køb paa Dr. Kloss' Auction i London i 1835, hvor han erhvervede otte middelalderlige latinske Haandskrifter og deriblandt som det ypperste Stykke den hellige Hildegards Værk: Causæ et curæ, en smuk Codex fra St. Maximin ved Trier. Men Werlauff var ikke Organisator, kunde ikke ridse Linierne op for et stort Arbejde. Det træder stærkt frem ved Anlægget af »den nye kgl. Samling« lige i Begyndelsen af 1830rne. Medens Kalls og Uldalls Manuscripter blev holdt for sig, forenedes Suhms og Moldenhawers og de øvrige Haandskrifter, der var købt eller skænket til Biblioteket siden Thotts Dage, i eet Fond; dette blev fra første Færd ordnet systematisk, men skulde tillige være voxende, hvoraf megen Kval kom. Katalogiseringen ikke mindst af de liturgiske Manuscripter var meget mangelfuld, og Oplysninger om Proveniensen fattes næsten ganske. Det er saaledes umuligt nu at sige noget om Ny kgl. S. 58 8vo, Bibliotekets ældste Haandskrift, skrevet i Halvuncialer; hverken ved vi, hvornaar eller hvorledes det kom ind. De ældste Partier af Ny kgl. Samling er og bliver Haandskriftsamlingens saarbare Sted.

Ny kgl. Samling fik, alt som Aarene gik, en væsentlig anden Karakter end Gl. kgl. Samling og Thotts Samling. Disse var cosmopolitiske og havde et meget stort Tal Haandskrifter fra Middelalderen. Ny kgl. Samling blev en national og en moderne Samling; danske Forfatteres Manuscripter, vore Lærdes Papirer, Privatarkiver af ny Dato fyldte Hylderne, hvorimod middelalderlige Haandskrifter kun kom i Ny og Næ og Stykke for Stykke. Som de bedste Ting kan maaske nævnes Dr. C. H. A. Kalkars Gave fra 1861: »Speculum abbatis in Reyneuelde«, Abbed Johannes Trithemius' Haandskrift, som B. de Zimmermann i St. Petersborg skænkede i 1865, og fremfor alle Saxofragmentet fra Angers, som Overbibliotekar Chr. Bruun i 1878 erhvervede til Biblioteket mod at give et af Moldenhawers franske Manuscripter i Bytte.

Denne Udvikling vil nødvendigvis fortsættes. Der var kun en kort Periode 1919—1923, da Linien blev brudt, idet Pengeforholdene i Europa gjorde det muligt at faa middelalderlige Manuscripter, som man ellers ikke kunde tænke paa. Overbibliotekar H. O. Lange, der allerede i 1909 og følgende Aar havde gjort enkelte Køb i London, hvor den store Bogsamler Sir Thomas Phillipps' Haandskrifter bødes til Salg, erhvervede nu, støttet af en særlig Bevilling, op imod 100 middelalderlige Codices, deraf 70 latinske. Et Martyrologium fra Serrateix (11. Aarh.) med Obituarnoter op gennem Aarhundrederne kan fremhæves, endvidere et Martyrologium og en Gavebog fra St. Dionysii Kirke i Liège (13. Aarh. ff.), et Manuscript af engelsk Proveniens indeholdende Skrifter af Beda (12. Aarh.), der kan identificeres med et af Numrene i den gamle Bibliotekskatalog fra Peterborough,[26] en engelsk Historierulle, over 7 Meter lang, smykket med Tudorrosen, førende os fra Verdens Skabelse til Edward IV.s Tid, Forhandlinger fra Baselconciliet i Aarene 1434—1436 ved en af Kirkemødets Notarer, Statuter fra Firenze, Carrara og andre italienske Stæder, nogle smaa Raymundus Lullus-Haandskrifter fra Spanien, Manuscripter fra Cistercienserne i Pontigny og Royaumont, fra Cartheuserne i Buchshaim og St. Barbara i Cölln, fra Benedictinerne i Marienmünster, Augustinerne i Waldhausen, Carmeliterne i Cölln, Dominikanerne i Lodi etc. Det var dog ikke alene de ydre Forhold, der gjorde sig gældende, det var ikke udelukkende Ønsket om at gribe en Chance, som bestemte H. O. Langes Køb, men en levende Interesse for de dybtsøgende Studier i middelalderlig Filologi, Overleveringshistorie, Bibliotekshistorie, i Middelalderens Theologi og Filosofi og Fagvidenskaber, der dreves af Mænd som Traube, Delisle, Ehrle, Denifle, Grabmann, Haskins, Lehmann o. m. fl. Udfra samme Interesse blev Initiativ taget til en Katalog over de middelalderlige latinske Manuscripter i det kgl. Bibliotek, thi vel var de bedste Klassikerhaandskrifter forlængst benyttede og mange historiske Kildeskrifter udgivne især ved Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, men ny Omraader var nu under

[26]) Venligst meddelt af Provost of Eton Montague Rhodes James.

Dyrkning, og der var sket en Forskydning i Vurderingen af Materialet, meget, som før syntes ringe, havde faaet Betydning som Led i en større Sammenhæng. I det intensive Arbejde der var i Gang rundt om, skulde nu Biblioteket tage sin Part ved omhyggeligt at gøre Rede for alt hvad der gennem Tiderne var kastet i Land paa vor Kyst.

en Forskydning i Vurderingen
syntes ringe, havde faaet Be
ıenhæng. I det intensive Arbejd
e nu Biblioteket tage sin Part
r alt hvad der gennem Tiden
t.

ER 1527 I RETSLIG HENSEENDE EPOKEAARET I DANSK REFORMATIONSHISTORIE?

AF

J. OSKAR ANDERSEN

I 1857 udkom Dr. C. Paludan-Müllers fortrinlige Undersøgelse om »Herredagene i Odense 1526 og 1527«,[1] der sætter en Mærkepæl i Behandlingen af vor Reformationshistorie. Med god Grund (og sikkert med en ikke ringe Selvfølelse) kunde Paludan-Müller give den Undertitlen »Et Bidrag til en *kritisk* Behandling af den danske Reformationshistorie«, ti den underkastede den da gængse Opfattelse af denne Periodes første Tidsafsnit, der betinger dens hele Udviklingsgang, den skarpeste Kritik, afviste den pure som falsk og hævdede, at en metodisk Behandling af det virkelig foreliggende Kildemateriale maatte give os et højst forskelligt Syn paa Forholdene i de bevægede Aar, da Lutherdommen først vakte Røre i Danmark. Afhandlingen fastslog, at en ny dansk Reformationshistorie var tiltrængt, og selv er den et særdeles vægtfuldt Bidrag til en saadan, præget, som den er baade af Forfatterens Krav til en Historikers Teknik og til hans kyndige Indsigt i Periodens europæiske Forudsætninger og Sammenhænge. Selv om der nu efter min Opfattelse er Grund til at antage, at Paludan-Müller paa det centraleste Punkt af sin Undersøgelse har taget fejl, har denne Afhandling, baade ved dens Kamp for en kildekritisk Historieskrivning og ved dens højst værdifulde Enkeltundersøgelser, ydet saa meget, at den vedvarende vil staa som et Hædersminde for Paludan-Müller som Historiker, og mange ser vist som jeg tilbage paa den som en af de danske Specialundersøgelser, der har lært os mest.

[1]) Trykt i Videnskabernes Selskabs Skrifter 5. Række, hist. og phil. Afd. II; i det flg. henvises til det samtidig (1857) udgivne Særtryk.

Hvad Paludan-Müller først og fremmest vil til Livs i denne Afhandling, er Talen om 1527 som vor Reformationshistories »Epokeaar«. Den da gængse Opfattelse hævdede, at Herredagen i Odense 1527 havde skabt en ny retslig Tilstand i den danske Kirke, der paa afgørende Maade ikke blot afbrød den hjemlige katolske Kirkes Forhold til Kurien, men omstyrtede dens Hjemmegrundlag; ti Herredagen lovsikrede Tolerance for Lutherdom og nedskar paa afgjort væsentlige Punkter Hierarkiets Retsmyndighed. Denne Opfattelse betragtedes som »den prøvede Sandhed«; den var særlig hævdet af Biskop *Fr. Münter* 1802 i hans »Danske Reformationshistorie« (I—II), men han havde fuldtud vedkendt sig den endnu 1833 i »Kirchengeschichte von Dänemark und Norwegen« III, og paa hans store Autoritet byggede saa de Skrifter, der ved Reformationsjubilæet 1836 officielt eller privat udgaves trykt. Paludan-Müller gør vel opmærksom paa (S. 3), at nævnte Fest foranledigede forskellige »Studier og Arbejder, der gik betydeligt ud over det Antagne og i Stilhed forberedte dettes Opløsning« — her sigter han særlig til Engelstofts og H. Knudsens Specialundersøgelser — men med Hensyn til det, der for ham var *Hovedsagen*, er det i Grunden en Eufemisme. Ti navnlig Biskop *Engelstofts*, iøvrigt virkelig værdifulde, Afhandling om »Herredagen i Kjøbenhavn 1530«[2] gentog i § 1, der behandler de statslige Forhandlinger om Religionssagen før 1530, ganske Münters Hovedbetragtning, skønt Engelstoft da var blevet opmærksom paa Herredagen 1526, hvad Münter ikke havde været. Man faar maaske endda det klareste Syn paa, hvad Paludan-Müllers Afhandling betød, da den fremkom, naar man citerer, hvad Engelstoft fastslog som Følgerne af Herredagen 1527 og den dér (efter hans og Münters Opfattelse) vedtagne »Constitution«. Den »lagde Grunden til den danske Kirkes Reformation og bestemte den Character, som dette Værks Udførelse maatte antage . . . *Statskirken blev derved opoffret,* thi Kongen [og Herredagen; ti Engelstoft hævder, der er Tale om en Rigsraadsvedtagelse] gav den catholske Geistlighed værgeløs til Priis for alle dem, som vilde prædike,

[2]) Theologisk Tidsskrift, udg. af C. E. Scharling og Engelstoft I, 2, 1837.

med Protestanternes sædvanlige Heftighed, mod Bedragerne, Sjælemorderne, Papisterne osv. Kongen gav alle dem frie Hænder, som vilde spotte med Kirkens Festdage, Helligdomme og Skikke, som vilde løsrive sig fra deres Sjælesørgere eller drage Menighederne fra deres beskikkede Præster. Kongen aabnede Klostrene og toge de Geistlige under sin Beskyttelse, som ved at indtræde i Ægtestanden vilde trodse Kirkens Love og bryde deres uoverlagte Løvte ... Hvilken Forvirring og Gjæring maatte ei kunne blive Følgen af denne Herredagsbeslutning?« (anf. Skr. S. 6—7).

Hvorledes var det da, at *Münter* havde skildret Herredagen 1527? Denne blev indledet med en af den allerede bestemt luthersksindede Konge holdt saare myndig og kraftig latinsk Tale, der navnlig fastslog Tolerancens Princip. Efter en nærmere skildret Kamp med en absolut katolsk Majoritet i Rigsraadet »trængte Kongen dog igennem«, saa Herredagens store Resultat blev, foruden den Reces (om Bispernes Indtægter og vedblivende Rettigheder, om Værn om Kirkegods m. m.), som alle erkender som et retsligt Udbytte af Mødet, den berømte *»Constitution«* med de *fire Punkter:* fuld Samvittighedsfrihed for »hver Mand« i Riget, samme kongelige Værn for de lutherske som for de katolske, Ophævelse af det obligatoriske Cølibat for Præster og Klosterfolk og sluttelig Overdragelsen af Bispekonfirmatsen fremtidig til Kongen i Stedet for til Paven. — Tolerancen var saaledes virkelig lovsikret, der var fri Bane for de lutherske Prædikanter og deres Tilhængere; Bispejurisdiktionen og det gamle hjemlige Kirkestyre havde lidt et afgørende Nederlag, og samtidig tog man en Bestemmelse, der praktisk talt maatte medføre en Løsrivelse af den danske Kirke fra Pavemagten.

Efter Paludan-Müller beror nu denne Opfattelse paa en Fiktion. Afhandlingen godtgør dette paa følgende Maade: *»Constitutionen« af 1527 svæver kildemæssigt set ganske i Luften.* Kun Bestemmelsen om Bispekonfirmationen har med Virkeligheden at gøre, men den er unøjagtigt opfattet (det drejede sig ikke om selve Konfirmatsen, men om Betalingen for den), og denne Sags Afgørelse henhører til den foregaaende Herredag 1526; overhovedet er Aaret 1526 »Epokeaaret« og ikke 1527.

Undersøgelsen af det virkelige Kildemateriale til Herredagen 1527 viser sikkert nok Kongens stærke Interesse for Tolerance; men *Recessen*, som er Mødets uomtvistelige Resultat, *udelukker* ved sin Bestemmelse om den vedblivende gejstlige Jurisdiktion *den antagne »Constitution«* eller Retsbestemmelser af saadan Art. Herredagen blev derfor *ikke* nogen Sejr for Kongen; men ganske vist paa Grund af de verdslige Raaders Upaalidelighed kun »en halv Sejr« for Prælaterne.

Det er her nærmest Afhandlingens »Første Afdeling«, jeg ønsker at tage op til Drøftelse. 2. og 3. Afdeling redegør henholdsvis for den historiske Baggrund for Herredagen 1526 — navnlig for Kuriens Forhold til Danmark med Hensyn til Bispebesættelserne — og for det virkelige Forløb af Forhandlingerne paa de to Herredage, og i dette sidste Afsnit tegner Paludan-Müller med fast Haand Faserne i den ret spændende Tovtrækning, som ikke blot Kongens Stilling, men Splittelsen mellem de gejstlige og verdslige Raader og Hensynet til det udenraads Røre bevirkede. Disse udmærkede Undersøgelser har stadig høj Værd. Selvfølgelig kan dog den nyere Forskning om Kuriens Forhold til de kirkepolitiske Reformkrav i Datidens Europa og om den tidligste Reformationshistorie paa adskillige Punkter supplere eller modificere Paludan-Müllers Fremstilling i 2. Afd.; og ogsaa til 3. Afd. kan der gøres velbegrundede Bemærkninger. Jeg haaber andetsteds at komme tilbage hertil og skal her kun bemærke, at saa værdifuldt det end er, at Paludan-Müller allerede pegede paa »den holstenske Camarillas« Betydning, kunde han dog med Udbytte have taget stærkere Hensyn til Kirkesagens Udvikling i Hertugdømmerne. Og saa vigtigt et Moment det end er, at han paaviste de danske Prælaters »Nationalkirkestade« — saa dem som Tilhængere af en kirkepolitisk Selvstændiggørelse af den danske Kirke overfor Kurien (S. 50—1) — saa havde det dog været heldigt for Belysningen af deres Stade paa de to Herredage, om ogsaa deres Forhold til den humanistisk-bibelske Reformbevægelse var draget stærkt frem. I dette Forhold ligger efter min Mening en væsentlig Betingelse for at forstaa Resultatet af Herredagen 1527.

Inden jeg ser nærmere paa Paludan-Müllers Bevisførelse for,

at Talen om en ændret Retstilstand i kirkelig Henseende i 1527 beror paa en Vildfarelse, maa jeg dog tilføje, at han selvfølgelig fuldt ud er klar over, at Aarene efter 1527 *reelt* viste, at Prælaternes »halve Sejr« ikke værnede dem mod det stadig tydeligere Nederlag. Netop efter den »halve Sejr« tog den lutherske Bevægelse stærkest Fart, og Forholdene blev paa mange Maader just saaledes, som Engelstoft skildrede dem, da han redegjorde for Følgerne af »Constitutionen« af 1527. Paludan-Müller erklærede da ogsaa i Afhandlingen (S. 76—77) »den halve Sejr« for »dyrekøbt«; den Fred, Prælaterne »købte sig« paa Herredagen, minder ham om den Fred, Angelsachserne for »Danegæld« fik tilstaaet af Vikingerne; den afdækkede for alle de nærmeststaaende deres virkelige Magtesløshed. At man ikke havde kunnet nøde Kongen til at genkalde Værnebrevene eller sanktionere Tvangsforanstaltninger mod de lutherske Prædikanter og mod Klosterforløberne og Cølibatsbryderne maatte virke skæbnesvangert. Og havde Kongen end ikke i retslig Form fastslaaet, at »Troen var en fri Sag«, saa havde han dog udtalt dette som »sin personlige Overbevisning«, efter hvilken han vilde handle. Skønt dette positivt stred mod Haandfæstningen, havde Prælaterne ikke kunnet bevæge Rigsraadet til at forlange den overholdt paa dette vigtige Punkt. — Med andre Ord Paludan-Müller ser *realiter* ikke stort anderledes paa den følgende Udvikling end de Forfattere, han kritiserer, men han fastholder bestemt, at denne Udvikling ingen Hjemmel har i Retstilstanden, og at den derfor væsentlig maa skyldes den vedblivende Udstedelse af *Værnebreve* og i det hele *Kongens personlige Holdning* overfor det nye. Retstilstanden betegnes vedblivende ved Odense-Recessen, der netop sikrede den nedarvede kirkelige Jurisdiktions Gyldighed i egentlige Kirkesager, bortset fra, at den gav Konge og Rigsraad en Myndighed til at modtage *Appel* fra Prælaternes Domme over gejstlige Personer (S. 78) — en Fortolkning af Recessen, som jeg iøvrigt maa bestride.

Jeg bemærker endnu, at Paludan-Müller i sit Skrift »De første Konger af den Oldenborgske Slægt« (1874) fuldtud fastholder sin Hovedopfattelse fra 1857, ja understreger med spatieret Skrift (S. 525), at Recessen 1527 fastslog, »at *Bisper og Prælater*

skulde beholde deres Jurisdiktion som hidtil« (mærkelig nok spatieres ikke de to sidste Ord, der er de afgørende); men samtidig betoner han nærmest endnu stærkere, at den ***reelle*** Situation lidet svarede dertil. »Drømmen om en ***fri***, katholsk Nationalkirke, den danske ***Biskopskirke***, var nær ved at svinde allerede et Par Aar efter Seiren over Kong Christiern; ***alle Forsøg paa at holde Livet i det døende Foster viste sig frugtesløse***« (S. 527). En Hovedgrund til, at »Retstilstanden« ikke kunde hævdes trods den katolske Rigsraadsmajoritet finder Paludan-Müller i Episkopatets stigende Afhængighed af Kongen, især paa Grund af de nye Electi's specielle Forpligtelsesbreve. — Men selv efter at have gjort Rede for den for Katolicismen uheldige Herredag 1530, hævder han: »Odense-Reces i det Hele stod endnu ***retlig uanfægtet*** som gjældende Landslov, der stadfæstede ikke alene Tienden, ***men ogsaa Biskoppernes geistlige Jurisdiktion***, altsaa deres Ret til at dømme over Lære og Gudstjeneste og til at bruge Kirkens Band. Den bekræftede saaledes middelbart deres ***Øvrighedsmyndighed over Prædikanterne***, som førte en ny Lære og egenmægtigen omdannede Gudstjenesten i de Kirker, hvorfra de fortrængte de katholske Geistlige« (S. 535). I de sidste Sætninger godtgør han klart nok, at den retslig uanfægtede Øvrighedsmyndighed ikke havde praktisk Betydning; Tilstandene var en ligefrem Parodi paa den hævdede Lovsikring. Men dette gør ham ikke betænkelig. Ganske særlig mærkelig virker denne hans faste Tro paa, at den kirkelige Retstilstand ***ogsaa efter*** Herredagen 1530 var uforandret, da han dog i 1874 er bleven opmærksom paa et »Aktstykke«, som han i 1857 i alt Fald ikke inddrog i Undersøgelsen, nemlig ***Købstadordinansen*** af 14. Juli 1530, der tillader Prædikanterne fri Forkyndelse »i Købstederne og andetsteds«, for saa vidt de kan bevise, hvad de prædiker, med den hellige Skrift. Men Paludan-Müller kommer udenom denne Vanskelighed for hans Opfattelse ved at ***betvivle*** dens Udstedelse eller dens Retsgyldighed; han siger kun forbigaaende om den: »***maaske*** har han [Kongen] ogsaa udtalt i et Aktstykke, at . . .«. Hvad vil det sige »udtale« i et »Aktstykke«? I alt Fald efter Paludan-Müllers Opfattelse, at denne »Ordinans« ikke er nogen virkelig Retskilde. Nogen ***Begrundelse*** for denne

Tvivl giver han dog overhovedet ikke. Men Sagen er klar nok; Paludan⸗Müller har engang for alle tilegnet sig en urokkelig Tro paa, at hans *Fortolkning* af Odense⸗Recessens Bestemmelse om den gejstlige Jurisdiktion er uomstødelig; Recessen er gældende Landslov ogsaa efter 1530 og intet Lovbud siger formelt: dette Enkeltpunkt af Odense⸗Recessen ophæves, — altsaa er et »Aktstykke« der udelukker Fortolkningens Rigtighed mistænkeligt. Og sin Mistanke finder han saa, mærkelig nok, Stadfæstelse paa i et kgl. Missive til Rigsraaden Hr. Albert Ravensberg, Lensmand paa Malmøhus, der indskærper denne at tilse, at Almuen *tiender* efter Odense Herredags Bestemmelser — men Paludan⸗Müller fortolker det da ogsaa, som om det handlede om Recessens Efterlevelse *»navnlig* m. H. til Tiendernes Erlæggelse« (jfr. S. 535 Anm.). Allerede *A. Heise* har gjort opmærksom paa[8] det vilkaarlige i denne Tydning. Kongebrevet, der upaatvivlelig er tilstillet alle Lensmænd, viser efter hans Opfattelse netop, at Odense Reces *ikke* 1530 er stadfæstet i sit fulde Omfang, men kun m. H. til Tiendepligten. Et andet Kongebrev, udstedt endogsaa samme Dag ($^{29}/_{7}$ 1530) som det foregaaende, finder Heise, forstaaelig nok »ingenlunde kan siges at stemme med den Biskopperne i Recessen tilsikrede Jurisdiktion«, ti det betinger Nydelsen af et Sognekirkebeneficium af, at den fungerende Præst prædiker »Guds rene og klare Ord« for Almuen. Formodentlig vilde Paludan⸗Müller hertil have svaret: »Kan et Kollatsbrev ophæve en Landslov? Der burde da i det mindste deri have staaet en Henvisning til, at Odense⸗Bestemmelsen om Jurisdiktionen er *ophævet*«. — Men rent bortset fra den suveræne Afvisning af »Købstadordinansen 1530« uden nærmere Undersøgelse, maa man ogsaa anke over, at Paludan⸗Müllers Henvisning til dens Ord om Forkyndelsen ikke giver den paagældende Paragrafs fulde Indhold, og navnlig burde han unægtelig gøre opmærksom paa, at der her ikke er Tale om »en Udtalelse« af Kongen, men om en regulær Vedtagelse af *Konge og Rigsraad* tilsammen.

Men er nu kun Odense Recessens Tiendepligt stadfæstet 29.

[8]) Bidrag til den kjøbenhavnske Herredags Historie 1530 (i Dske Mag. 4. R. VI, S. 33).

Juli 1530 og forinden (14. Juli) den omtalte Købstadordinans, der naturlig forklarer det anførte Kollatsbrevs Krav, virkelig udstedt — hvad Heise i den førnævnte Afhandling (S. 41 f.) giver fyldestgørende Grunde for, saa stod, som han ogsaa siger, Prædikanterne *fra 1530* »paa *Lovens Grund*, naar de ikke prædikede andet, end hvad de kunde bevise med den hellige Skrift«, og de var tillige »unddragne fra Biskoppens vilkaarlige Jurisdiktion og kunde kun fældes efter et foregaaende Bevis for, at de ikke stod paa Skriftens Grund«. Heise afviser saaledes skarpt Paludan-Müllers Opfattelse af den kirkelige Retstilstand efter 1530; men da han deler Paludan-Müllers Opfattelse af Herredagen 1527, antager han som denne, at Lutheranernes »Retsværn« fra 1527—30 beroede paa de til Enkeltmænd givne kgl. Protektorier. Men hvis man maa godkende Retsgyldigheden af Ordinansen 1530, falder allerede en Del af de Bevisligheder Paludan-Müller ophober fra samtidig Literatur *mod* en Retsvedtagelse 1527 angaaende Prædikanterne bort.

Vi maa imidlertid nu se nærmere paa hans Bevisførelse for, at 1527 *ikke* skabte nogen ny Retstilstand for Katolicismens Modstandere. Paludan-Müller viser først paa uomtvistelig Maade, at Münters Fremstilling af Herredagen og den mærkelige »Constitution« (bortset fra, at han har fremdraget to Aktstykker, der hører til Herredagsforhandlingerne) fuldtud hviler paa *Huitfelds* Krønike. Den gamle Historikers Beretning har vel ved at passere Cort Aslaksen og Pontoppidan faaet forskellige formelle og stilistiske »Forbedringer«, som Münter yderligere har formeret, men Huitfeld er *»den eneste Kilde* til Münters, Pontoppidans og Cort Aslaks Beretninger om Kong Frederik den Førstes Tale, de fire Artikler og Recessen af 20de August 1527« (S. 9). »Det savner da al Hjemmel«, naar de tre Bearbejdere taler om en *samlet* »Constitution«, ti hos Huitfeld er der *ikke* Tale om »et samlet Aktstykke« (S. 10). Om 1. og 2. Punkt siger han, at der, »endog Bisperne vare hardt derimod, blev *constitueret*, at hver maatte leve fri urandsaget i deres Conscients enten ved den papistiske eller lutherske Lærdom, og de Lutherske at blive i hans Beskyttelse«. Om 3. Punkt (Cølibatsbruddet): »gjordes der et *Mandat«*, om Punkt 4 (Konfirmatsen), at

det »blev af alle Bisperne samtykt og forseglet«. — Da det sidste Punkt jo *væsentlig* vedrører Herredagen 1526 (jfr. Paludan-Müller S. 25—28), lader jeg det ligge, men jeg mener rigtignok, at ogsaa Herredagen 1527 i høj Grad under sine Forhandlinger maa have haft Opmærksomheden henledt paa, hvorledes Kongen fortolkede den første Odense Herredags Bestemmelser desangaaende; først efter Herredagen 1527 kan man derfor sige, at Konfirmatssagen er endelig ordnet. — Med Hensyn til de øvrige tre Punkter vil man altsaa se, at Huitfeld slaar de to første sammen, og Spørgsmaalet er da, om der 1527 blev »constituteret« noget om religiøs Tolerance, og om der udgik noget »Mandat« om Cølibatsbrud.

Nu hævder Paludan-Müller sikkert med fuld Ret, at Huitfeld ikke har haft Aktstykker liggende foran sig; naar han har saadanne, indsætter han dem i sin Fortælling. En dansk Lov eller Forordning, der 1527 talte om at blive »enten ved *papistisk* eller *luthersk Lærdom*«, tror jeg ogsaa, man trygt kan betegne som ganske utrolig. — Muligvis har Paludan-Müller ogsaa Ret i at Huitfeld har sin Beretning fra den ikke just paalidelige *Hans Svaning*. Men dermed er selvfølgelig ikke bevist, at den foreliggende Tradition er gal.[4]

Dette mener Paludan-Müller imidlertid med Sikkerhed kan fastslaas, da saadanne Lovforanstaltninger er *totalt ukendte for* Samtidens to interesserede Parter. Hans Argumentation herfor er hovedsagelig, men dog ikke helt, Slutning *e silentio*. Han har med Flid gennemgaaet den samtidige trykte Literatur, som foranlediges ved »Religionskampen«, og intetsteds finder han hverken direkte Hentydninger til disse Retsbestemmelser fra 1527 *eller* Mulighed for, at man har kendt dem. Lutheranerne klager højlydt over Forfølgelser, men glemmer ganske at anføre, at saadanne var ulovlige og en Krænkelse af en fastslaaet Tolerance. *Hans Tausen* taler intet derom i sit Svar paa Biskop Jens An-

[4]) Jeg ser bort fra Paludan-Müllers Drøftelse af Udtrykket »constitueret«. Formen for den constituelle Lovgivningsakt er, som Paludan-Müller selv siger, underordnet. Det afgørende er: er der i 1527 fremkommet Retsforanstaltninger af nævnte Art?

dersens Sendebrev (dette er antagelig fra Slutningen af 1527, og Tausens Svar er dateret Advent 1528). Endnu da han 1531 i stærk Affekt henvender sig direkte til Kongen i Fortalen til »Et tilbørligt strengt Svar af Dr. Morten Luther«, glemmer han ganske at omtale den tilsikrede Religionsfrihed. Men heller ikke den anden Part aner noget om slige Lovbestemmelser. Den udvalgte Ærkebiskop viser dette ved sin Optræden 1528 mod Prædikanterne i Malmø og de frafaldne Borgere dér. »Han byder, han forbyder: hvor kunde Aage Sparre saaledes trodse — ikke Kongens personlige Villie, men Landets Lov«? (S. 14).

Særlig slaaende finder Paludan-Müller Tavsheden om »Mandatet« i den omfattende Literatur om Cølibatsspørgsmaalet. »Man leder forgæves efter et Citat, en Paaberaabelse, et Vink om et saadant Mandat, saavel i de Evangeliskes egne som i deres Modstanderes Skrifter . . . de Evangeliske maatte alle være slagne med Blindhed, om de havde forsømt at skærme sig med det Skjold, der var fuldkomment stærkt nok til at fange alle Fjendernes Pile« (S. 15). *Kristen Skrok*, *Peder Laurentsen* og *Frants Vormordsen* udgiver Bøger om Cølibatssagen. De anbefaler Præster og Munke at gøre deres »Conscients« fri; det gælder endog deres Salighed; man skal jo lyde Gud mere end Mennesker: i en Sag som denne maa man ikke agte paa Prælaternes Forfølgelse. »Har de sammensvoret sig om at fortie den kraftigste Overbevisningsgrund: at Præsteægteskabet allerede i to Aar havde været lovligt« (S. 16). Da Lunds Kapitel efter Herredagen 1533 forfølger de lutherske Prædikanter i Helsingborg, Landskrona og Trälleborg, er det ogsaa paa Grund af deres Giftermaal. Vormordsen forsvarede da disse Præster i en direkte Henvendelse til *Rigsraadet* — men han glemmer at minde Herrerne om »Mandatet«. Selv Prælaterne er uvidende om det. Hvad havde været lettere end ved Recessen 1533 »at faae Cølibatsloven atter sat i Kraft«, hvis den havde været ophævet! (S. 19). Men Recessen 1533 er tavs om Præsteægteskabet. — Huitfelds Bemærkning om, at »Mandatets« Følge blev en stærk *Klosterflugt*, giver Paludan-Müller Anledning til at tilføje, at Tidens Literatur lige saa lidt kender nogen Lovbestemmelse om Tilladeligheden af Klosterflugt. Naar Katolikerne f. E. haaner

Laurentsen som en »Apostata«, forsvarer han sig ikke med Henvisning til Landets Lov, men med Skriften (S. 20).

Stærkt vejende er selvfølgelig de Skrifter, der foranledigedes af Herredagen 1530 (de 43 Artikler, Prælaternes 27 Klageartikler, Prædikanternes Klagemaal og Prælaternes Gensvar, der udgaves trykt 1533). Her kom dog »alle Tvistepunkter frem fra begge Sider« — men fra *begge* Sider var man ogsaa enige om ét: »paa det omhyggeligste at undgaa ikke alene ethvert Ord om, enhver Antydning af de fire store Indrømmelser til de Evangeliske fra Odense-Herredag, men endog enhver stilistisk Vending, der *middelbart* kunde tyde paa en Erindring, en Tanke om den«! (S. 20).

Nogen Mistro til denne Bevisførelse *e silentio* kunde man maaske have ventet fra Paludan-Müllers Side. Han henviser (S. 16) med Hensyn til »Mandatet« til, at *Povl Helgesens* Skrift (1530) mod Malmøbogen, der har et særligt Kapitel om Præsteægteskabet, ikke nævner det, men stærkt understreger, at Cølibatsbrydere ingen Undskyldning har hos *Gud* og ikke *bør* have noget Forsvar »af nogen christen Mand«. Heraf kunde man jo ogsaa slutte, at den temperamentsfulde Karmeliter netop *antydede* sit Kendskab til, at Retstilstanden paa dette Omraade var forandret, men alligevel fastholdt, at for *Gud* var disse gifte Præster »Svin i Søle« og burde være det for virkelig kristeligtænkende Mennesker. I alt Fald er det en Kendsgærning, som Paludan-Müller selvfølgelig heller ikke forbigaar, at Helgesen virkelig, trods nævnte Kapitel mod Malmøbogen, kender til et Retsgrundlag netop for Cølibatlovens Overtrædelse, ti i Skibykrøniken beretter han med dybeste Indignation, at der paa Herredagen 1527 udstedtes *»litteræ quedam decretales,* episcopis et invitis et irrequesitis, quibus omnes et singuli sacerdotes et monachi recipiebantur sub publica regis tutela, qui evangelicæ libertatis prætextu volebant vel clericatum abdicare, vel etiam uxorem ducere« (S. 22).

Paludan-Müller formoder nu, at vi netop her har »Kilden« til Huitfelds eller hans Hjemmelsmands Fremstilling. Men, siger han, her tales der altsaa *ikke* om en »Constitution«, der gav almindelig Samvittighedsfrihed i Trossager, men kun om »Breve

fra Kongens Kancelli«, og det maa være *Værnebrevene*. Da der nu allerede klagedes over disse 1526, forveksler Povl Helgesen vel de to Herredage. Men da de ældste Protektorier jo *ikke* gav Tilladelse til at gifte sig, kan det højst bebrejdes Kongen, at han udstedte Værnebreve til Mænd, *uagtet* de var forløbne og gifte Munke. Paa Herredagen 1527 klages atter kun over disse Værnebreve til Enkelte; det ugrundede i Paastanden om en *almindelig* Tilladelse til Cølibatsbrud er da »indlysende«. Ja, selv om Herredagsakterne ikke bestemt modsagde Skibykrønikens Ord, kunde disse forkastes som Overdrivelse. De maa opfattes som et af disse galdebitre Udbrud af Partihadet, der »hvert Øjeblik« findes i den Del af Skibykrøniken, der er affattet 1531—32, ɔ: paa et Tidspunkt, da Povl Helgesen »ikke kunde finde bitre Ord nok om Kong Frederik«. Betænkes dette, »vil det indrømmes, at disse »literæ decretales« ikke kunne have Vægt som et Alt overvældende Beviis for de store Indrømmelser i Odense«, naar alle samtidige, ja Povl Helgesen selv er uvidende derom (S. 24).

Endnu afviser Paludan-Müller den Mulighed, at *Kongen alene* har udstedt et aabent Brev, der gav de omtalte Friheder. Det vilde være en Forhaanelse af Kongens Medregent, Rigsraadet, og en »aabenbar *Modsigelse* mod den Bestemmelse i *Recessen* af 20. Aug. 1527, at Præster, Munke og menige Klerkeri ikke skulle drages til Lægmands Ting, men for deres tilbørlige Dommere og Prælater«. Skulde da *Kongen*, der her stadfæster Prælaternes Dommermyndighed over de underordnede Gejstlige, i alt Fald i første Instans »i samme Øjeblik have givet disse kongelig Tilladelse til at trodse deres geistlige Foresatte«? — Og selv om man vilde paastaa, at Kongen *alene* paa Trods af denne Lov, han selv lige havde givet, havde udstedt et »Mandat«, »vilde det kun være et Tilsagn om *Kongens* Beskærmelse, ikke én for Prælaterne og *alle Andre* bindende Landslov« (S. 24). — Men utroligt er og bliver ethvert retsligt Paabud, ti, hvorledes vil man forklare, at Prælaterne, da de 1530 klager over, at Odense-Recessen ikke overholdes med Hensyn til Tiendeforpligtelse, ikke anker over det formentlige Mandat; eller at de ikke 1533, da de har Magten, forlanger det ophævet? — Dertil kommer

endelig, at *Kongen* selv heller ikke kender det, ti i de Forpligtelsesbreve, han lod Rønnov og Oluf Munk udstede, henholdsvis 1529 og 1531, nævnes ikke Mandatet, skønt de i disse Breve maatte love at værne Prædikanterne og tillade Cølibatsbrud — det viser jo klart, at Mandatet »overhovedet slet ikke *kan* have været til« (S. 25). Der synes saaledes ikke at være det mindste Musehul tilbage for Mandatet, endsige for nogen »Constitution« om Religionsfrihed!

Som allerede sagt, er Argumentet *e silentio* en farlig Ting. *Hvis* det er rigtigt, at der 14. Juli 1530 udstedtes den førnævnte Købstadordinans, der, som Heise sagde, stillede Prædikanterne »paa Lovens Grund«, kan man maaske bebrejde de Skrifter, der er udgivne den følgende Tid fra luthersk Side, en mangelfuld Taktik, naar de ikke nævner Ordinansen, men deres Tavshed om den beviser da intet mod dens Eksistens.

Med Hensyn til »Mandatet« maa man nu i alt Fald ikke overse, at de Skrifter, Paludan-Müller nævner, vil føre Bevis for, at Brud paa Cølibatskravet billiges af *Skriftens* Lære. Derfor gælder det samme her; det var maaske uklogt, at de ikke tillige kom ind paa andre Forhold, men selve Opgaven fordrede det ikke. Og særlig mangler Paludan-Müller Ret til at paastaa, at Helgesens Kapitel i Skriftet mod Malmøbogen beviser, at *han* 1530 ikke kendte til ændrede Retsforhold, naar han c. 1531 dirrer af Harme over saadanne Bestemmelser fra 1527 og tilmed i Skriftet fra 1530 kun skulde modbevise en Hævdelse af, at Præsteægteskab baade skriftmæssigt og kirkeligt var forsvarligt.

Hvad nu Paludan-Müllers Forstaaelse af selve Skibykrønikens Udtalelse om Herredagen 1527 angaar, er det lidet rimeligt, at Povl Helgesen skulde forveksle de to Odensemøder. Under Herredagen 1526 var han selv til Stede i Odense som Prælaternes Hjælper, og dér fuldførte han det vigtige Skrift mod Hans Mikkelsen, hvoraf den Del, der forsvarede Oprøret mod Christiern II, udgaves som »Bispernes Forantvortning«. Ogsaa af anden Grund huskede han sikkert Stillingen paa Herredagen 1526, ti dengang blev hans taktiske Brug af det bibelske Reformstandpunkt accepteret af Prælaterne: nemlig at man skulde indrømme Evangeliets Forkyndelse efter Skriften, men samtidig

hævde, at netop Lutheranerne ikke havde Skriften med sig.[5] — Og dog forbigaar Skibykrøniken ganske Herredagen 1526, ti Betydningen af Begivenhederne her blegner ganske i Sammenligning med, hvad Mødet 1527 bragte. *Denne* Herredag var for Povl Helgesen Skæbnetidspunktet for Prælaternes og Katolicismens Stilling i Danmark — og ikke mindst af den Grund er det usandsynligt, at han skulde forveksle den med Herredagen 1526.[6]

Men ligesaa betænkelig er Paludan-Müllers Paastand om, at Hadet til Frederik I gjorde Povl Helgesen saa fortumlet, da han nedskrev sin Beretning om Odense 1527, at han beskrev nogle Værnebreve, der var givet forud for Mødet og til Enkeltmænd, og som ikke talte om Cølibatsbrud, som en generel Tilladelse dertil fremkommen paa selve Mødet. Ti Povl Helgesen bebrejder jo overhovedet ikke specielt Kongen dette; han siger kun i Almindelighed: »ex hoc conventu emanarunt etiam . . . littere quædam decretales«. Og ved »etiam« refererer han til det, der for ham var saa graverende ved Mødet: at man først »med Trusler« aftvinger Bisperne en Ophævelse af de gamle Bandsrettigheder mod at love dem, at deres øvrige Rettigheder skal hævdes og saa straks, endnu paa Mødet narrer dem, nemlig ved at udstede de omtalte »Breve«. Men heller ikke Berøvelsen af Bandsrettighederne, der vækker hans stærkeste Indignation, skyldes særlig Kongen, men derimod de *verdslige Stormænds* Ondskab.[7] Hvis Helgesen altsaa forvrænger Sandheden for at komme *Kongen* til Livs, har han udtrykt sig meget kejtet.

[5]) Naar Prælaterne baade 1526 og 1527 tilbød at sørge for evangelsk Prædiken, er det Helgesens Standpunkt, der gaar igen. Skriftet mod Hans Mikkelsen, der netop ikke udgaar i Povl Helgesens Navn, men som hele den danske Kirkes eller »alle danske Kristnes« Protest mod Lutheriet, hævder allerede, hvad Povl Helgesen selv stadig vender tilbage til: Striden er *ikke* om Skriften eller Evangeliet, men om *dets rette Udtydning.*

[6]) P. H. opfatter iøvrigt ikke Mødet i Odense 1527 som en almindelig Herredag (om hvilken han stadig bruger Udtrykket comitia); han ser den som en særlig Sammentræden (conventus) af Rigets Herrer og Magistrater.

[7]) In hoc conventu *minis* extortum est jus episcoporum, non tam principis quam prophanorum procerum malicia (H. F. Rørdams Udg. af Skibykrøniken i Monumenta hist. Dan. I 1873. S. 69).

Men nu selve disse »littere decretales«! Af Skibykrønikens øvrige Tekst kan ikke godtgøres, at dette enestaaende og højst aparte Udtryk betegner Værnebrevene, ti de omtales ellers ikke, skønt der gentagne Gange var god Lejlighed til at nævne dem (navnlig ogsaa naar han vilde Kongen til Livs). Men Povl Helgesen har ikke fundet det Umagen værd at minde om dem, naar han indgaaende behandler Tausen, Laurentsen eller de andre Malmøreformatorer. Det er for ham Smaating i Forhold til disse »littere decretales« fra Odense 1527, hvis *generelle* Indhold forklarer den følgende Optræden fra Reformatorernes Side. Men en samtidig Læser, kendt med kanoniske Udtryk, vilde nu næppe heller falde paa, at Skibykrøniken mente kgl. Protektorier,[8] naar den ved Adjektivet »decretalis« karakteriserede disse Aktstykker eller rettere det paagældende Dokument — ti, hvad berettiger til paa Forhaand at opfatte »littere decretales« som et Flertal af Skrivelser — som mindende om de autoritative kirkeretslige Afgørelser fra Pavens Side (»Dekretalerne«).

Overhovedet optræder Paludan-Müller stærkt »decreterende« i sin Behandling af Skibykrønikens Tekst. Udfra den Kendsgærning, at Herredagsakterne ikke omtaler slige »littere decretales« af generelt Indhold, at de strider mod *hans* Forstaaelse af Recessens Bestemmelser om kirkelig Jurisdiktion, og at de bekræfter *hans* Opfattelse af Helgesen som en løgnagtig Fanatiker, hævder han, at Helgesen ikke har anden saglig Grund for sin forvanskede Beretning, end at der før 1527 gaves Værnebreve til Mænd »uagtet de havde brudt Cølibatet«. Paa nogen saglig Drøftelse af hele Beretningen om Herredagen 1527 i Skibykrøniken indlader Paludan-Müller sig overhovedet ikke — skønt en samtidig Forfatter her giver en Oversigt over Mødets Forløb og Resultat, der med Grund kan antages at være Udtryk for det gamle Prælatpartis Opfattelse. Som allerede bemærket, er

[8]) Officielt kaldes et Værnebrev »Protektorium«, jfr. Fred. I's dske Registranter, 1879. S. 124: Mestter Jyrgen Jensszen ffik protectorium cum clausulis osv.; Graabrødrenes Udjagelseskrønike (Kh. Saml. I, 1849—52, S. 342) bruger om de to første Malmøreformatorers Værnebreve Udtrykket: regia privilegia.

Stykket om »littere decretales« kun Del af en større Helhed, hvori Povl Helgesen rejser den alvorlige Anklage mod Kongen, de verdslige Rigsraader og alle de »profane« Stormænd, at de paa det groveste svigtede den Overenskomst, der efter hans Opfattelse »ved Trusler« var aftvunget Prælaterne. Om Berettigelsen af denne og andre følgende stærke Vendinger kan der selvfølgelig tvistes, og det maa indrømmes, at Povl Helgesens ensidige Omtale af Bandsbødernes Ophævelse (ikke ét Ord nævnes om Tiendens Bekræftelse!) ikke giver udtømmende Besked om det Forlig, der fik retsligt Udtryk i Recessen af 20. Aug. 1527. Men det, der maa interessere en Fremstiller af Herredagens Historie, er, at Skibykrøniken ender denne Omtale af Forliget, der allerede var en Krænkelse af gammel, fra verdslig Side stadfæstet Ret, med Ordene: »Heller ikke i den Sag blev Kongens og Adelens Tro og Love overholdt . . . . *ti af dette Møde* blev Tro og Love og beseglede Dokumenter mindre bevaret overfor Kirkens Mænd end nogensinde i Kong Christierns Tid«. Altsaa efter Helgesens Opfattelse er der paa selve Herredagen sket et graverende Tillidsbrud *efter* Recessens Vedtagelse, ti han — ligesom netop Paludan-Müller — opfatter Forliget i denne som stadfæstende hele den gejstlige Jurisdiktion, bortset fra Bandsbøderne (Betingelsen for disses Opgivelse var, siger Skibykrøniken: ut cetera episcoporum jura omnia ipsis remaneant illibata). Netop den før citerede Slutningssætning i dette Afsnit, forklarer, at Stykket i Marginen resumeres kort og godt: »*abrogatum* jus episcoporum 1527«.

Nu følger som Vidnesbyrd om dette Tillidsbrud, Stykket om »Dekretalskrivelsen«, i Marginen karakteriseret ved: »Apostate defenduntur, *fideles opprimuntur*«; og Indholdet af dette graverende Dokument, der udgik »ex hoc conventu« er: »Hver og én Præst eller Munk, der under Paaskud af den evangeliske Frihed vilde *frasige sig* Klerkestand eller gifte sig, toges under kgl. Værn«.[9] Allerede af disse Udtryk, men ganske særlig af de

[9]) Clericatum abdicare har Heise i Oversættelsen af Skibykrøniken (Kbhn. 1890—1, S. 119) rigtig set er noget andet end Cølibatsbrudet, men hans Oversættelse »aflægge deres gejstlige Dragt« er ikke udtømmende.

Følger, dette Dokument, efter katolsk Opfattelse, medførte (ikke blot et stort sædeligt Forfald, men ogsaa en offentlig og aabenlys Nedtrampen af al Fromhed), ses tydeligt, at Povl Helgesen opfatter denne Skrivelse som havende et generelt Indhold og endda en bestemt luthersk Motivering. Og at Udtrykket »clericatum abdicare« for ham involverer en retslig Tilladelse til at unddrage sig den stadfæstede Bispejurisdiktion, er aldeles tydelig af Sammenhængen, af det følgende atter gentagne Udfald mod Fyrster, der sviger offenlig givne Ord, og af Fortællingerne, der gør Rede for Udviklingen efter 1527.

At Povl Helgesen ikke først c. 1531—2 har faaet den Opfattelse, men har haft den allerede i Slutningen af 1527, viser hans Skrift »Nogre christelige Suar till the spørsmaall, som Koning Göstaff till Swerigis Rijge lodt wdgaa«, hvor han (Sechers Udg. af Povel Eliesens »Danske Skrifter« I, 1855. S. 239) beklager det store sædelige Forfald, »som nu bruges *siden* at Kirkens Band haver hverken Agt eller Magt .... og helst fordi at Prælaterne *maa ikke nu bruge* deres gamle Ret, som de haver af Guds Lov« — der forudsættes her noget langt mere end, at nogle verdslige har faaet Ret til at indkassere Bandsbøderne eller at nogle Værnebreve til Enkeltmænd opretholdes.

Hvorledes man nu end vil stille sig til Spørgsmaalet om Skibykrøniken som Vidne om en almindelig Retsbestemmelse til Gunst for lutherske Præsters og Munkes Unddragelse fra bispelig Jurisdiktion, er det en Kendsgærning, at Paludan-Müller ikke med Rette kan tale om »alle Samtidiges« Uvidenhed om store Indrømmelser i Odense til Lutheranerne, ti i det mindste *én anden samtidig* bekræfter, at der paa hin Herredag blev stiftet ny Ret, som efter hans Opfattelse direkte gav Frihed for evangelisk Forkyndelse og dens Prædikanter.

1533 udgav Malmø-Reformatoren *Peder Laurentsen* sit Stridsskrift »En stacket underuisning aff Gudz egne ord . . . Emod Pawens, Bispers oc deris disciplis Statuter osv.« (Nyudg. ved H. F. Rørdam, Kbhn. 1890). Han angriber her nogle Bispestatuter, »der nylig er kommet hid til os fra Vendsyssel« (S. 6). De siges nærmest at gentage Ærkebiskop Birgers fra 1514, men dog at indeholde adskilligt nyt. Et enkelt af dem, indrømmer

han, er »et godt Budord« — hvis man mener det alvorligt og holder det ved Magt (S. 34). Det byder nemlig, at: »Præsterne skal intet andet prædike end Kristi Evangelium uden Drømme og Fabler« — men der er rigtignok ogsaa paabudt, at »Præsterne skulle udlægge Evangelium efter Kendefædrenes (ɔ: Kirkefædrenes) Udtydning« (S. 36) og navnlig, at »ingen skal eller maa prædike Guds Ord i deres Stift uden deres Magt, Befaling og Samtykke« (S. 38). Det sidste viser, at Vendsysselstatuterne i alt Fald er tiltraadt af flere Bisper. Laurentsen gør videre opmærksom paa, at disse Bisper kræver »en ukristelig Forpligtelse og Edsannammelse af dem, som skal prædike« (S. 38). Men saadant er ikke blot i Strid med Skriften og Kirkeloven: *»Det er og mod kgl. Majestæts Reces og Privilegium,* som han haver gjort og givet i *Odense Herredag«*. Som Bevis følger umiddelbart, hvad der maa opfattes som Citat: »Alle som kan og ville rettelige og renlige efter den hellige Skrift prædike og lære, [at] de maa det gøre frilige allevegne i hans Naades Land, hvort de blive kaldede, eller hvor de se, at Behov gøres, som de ville have Guds Venskab og forsvare og *bestaa hos hans Naade og det ærlige Rigens Raad* og hver forstandig kristen Mand« — Laurentsen tilføjer: »Dette kan og naturlig Skel og Kærlighed give, at det saa bør være.« (S. 38).

Laurentsen lægger stærk Vægt paa *Kongens* Forhold til dette Lovbud: det er *hans* Reces og Privilegium, givet af *ham*. Man kunde maaske læse ud deraf, at han ikke anser det for en normal »Reces«, tiltraadt af Rigsraadet. Imidlertid kan Bemærkningen om, at Aktstykket udstedtes »i Herredagen«, netop tyde i modsat Retning. Efter Laurentsens Ord har jeg nærmest Indtryk af, at »Recessens« Form maa tænkes som Købstadordinansen af 1530,[10] der netop er udstedt i Kongens Navn og beseglet alene af ham og med hans Signet; og dog udtaler Kongen i denne, »at han har med vort elskelige Danmarks *Riges Raad* gjort saadan en Skikkelse«. Den bedst bevarede Afskrift af den tabte Original kalder den »Kong Frederiks Reces *eller* Ordinans, ud-

[10]) Jfr. Heises Udg. i Dske Mag. 4. R. VI 36 flg. efter Afskriften i en Samling Malmø-»Privilegier og Friheder« fra c. 1561.

given 1530«, men regner den efter Titlen paa Bogen, hvori den er optegnet, ogsaa for et »Privilegium«.

Laurentsen anfører nu *ikke* Aarstallet for dette Aktstykke, men efter hvad vi kender til de to Odense-Herredage, kan man jo ikke betvivle, at der maa tænkes paa den fra 1527. — Men nu kunde man jo sige: Manden husker naturligvis fejl. Viser ikke allerede hans Beskrivelse af denne Retskildes Udstedelsesmaade og endnu mere dens Indhold, at det i Virkeligheden drejer sig om Tilladelsen i Købstadordinansen af 1530? Jeg kommer straks tilbage til det usandsynlige i, at netop Laurentsen tog fejl af Odense og Københavns Herredage. Men var han, som jeg tror, fuldt overbevist om, at Prædikanternes Sikkerhed allerede var garanteret i Odense, er det let at forstaa, at han ved sin Beskrivelse af den nævnte »Reces« lægger Vægt paa en Udtryksmaade, der for Læseren kan godtgøre, at han ikke tænker paa den almenkendte og omdebatterede Reces af 20. Aug. 1527 (ti den gav jo ganske vist ingen Prædikefrihed). — Hvad nu Identiteten af Laurentsens Retsbestemmelse og Københavnerordinansens Paragraf om Prædikefrihed angaar, kan man hurtig overbevise sig om, at den ikke kan fastholdes. Der er i alt Fald vigtige Forskelle i Ordlyd og Indhold mellem de to Tekster. Københavnerordinansen siger (jfr. Heises fornævnte Udg. S. 40; her omskrevet med moderne Ortografi ligesom den foregaaende Tekst): »Item om Guds Ord og Evangelium ville vi, at hvilken som Naaden haver, maa det klarligen prædike og aabenbare lære for menige Almue udi alle vore Købstæder og andetsteds over alt Riget, eftersom vore Undersaatter Købstadsmænd udi Nørrejylland af os med al Flid begæret haver. Dersom nogen prædiker eller lærer noget andet, end han bevise kan med den hellige Skrift, da skal den samme stande derfore til Rette«.

Altsaa begge Tekster fastslaar evangelisk Prædikefrihed under Betingelse og Strafansvar, men den formentlige Odensetekst fremhæver specielt, at Prædiketilladelsen gælder baade, hvor man er *kaldet*, og hvor Prædikanterne selv finder Trang til Forkyndelse; og den fastslaar udtrykkelig *Konge og Rigsraad* som Prædikanternes Forum. Teksten fra 1530 taler ikke om Kaldelse, ikke heller om, hvor de paagældende skal staa til Rette for

uskriftmæssig Forkyndelse; derimod indfletter den, hvad der var fuldt forstaaeligt efter Forholdene paa Herredagen 1530, en Passus om Foranledningen: de jyske Købstæders Begæring. Begge Tekster har tillige saa særprægede Udtryk, at man heller ikke af den Grund kan hævde, at de er Varianter af en og samme Lovbestemmelse (1527: »rettelig og renlig« »have Guds Venskab«; 1530: »hvilken som Naaden haver«; »klarligen og aabenbare«). Hvis man vilde paastaa, at Laurentsen gengav Lovteksten fra 1530 frit efter Hukommelsen, vilde det i alt Fald være mærkeligt, at han, der lægger saa stærkt Vægt paa Naadeforstaaelsen, glemte det prægnante Udtryk i Paragrafen: »den som *Naaden* har«.

Men ganske besynderlig vilde det være, om netop Laurentsen ved Fejlhuskning henførte Lovbestemmelsen fra Juli 1530 til Odense 1527. Ti Laurentsen hørte til de Prædikanter, der var *indstævnede* til Herredagen 1530, og baade han og de andre indstævnede Prædikanter stod *dengang* i den Formening, at deres Retsforhold netop nøjagtigt var, som det af ham 1533 citerede Lovbud beskrev det, og at Retsforholdet for Prælaternes Vedkommende ogsaa var ganske anderledes, end Paludan-Müller antager det.

Desværre har vi ikke Indkaldelsesbrevene til Herredagen 1530; men vi har i de to Beretninger om denne, der senere udgaves i Viborg og Malmø (jfr. H. F. Rørdams Udgave henholdsvis 1885 og 1889), Udtalelser samt Optryk af Aktstykker fra begge de stridende Parter, der klart vidner om, at Prædikanterne formente, at de nu skulde *stande til Rette for Konge og Rigsraad for, om deres Prædiken var skriftmæssig.* Ja ogsaa Prælaterne kommer til Herredagen med den Opfattelse, at de skal bevise, at Prædikanternes Forkyndelse er i Strid med Skriften,[11] og

[11]) Jfr. Prædikanternes Brev til Kongen i »Malmøberetningen« (Rørdams Udg. S. 63): de er, efter hans Skrivelse, kommet for at »bestaa den Prædiken og Lærdom, hvilken vi haver hver i sit Sted prædiket .... at bestaa og forsvare med den hl. Skrift«. Og Prælaterne beder Kongen fremskaffe Prædikanternes Underskrift under de Artikler, de vedkender sig som Udtryk for deres Lære og »bevise dem med Skriften« (ssteds. S. 61). Ogsaa de katolske Indlæg, der skyldes Herredagen, »Confutatio« og »Prælaternes Gensvar« viser klart Stillingen. Jeg kan ikke her indlade mig paa nærmere Redegørelse for dette.

de havde, som bekendt, indkaldt udenlandske Teologer, som de mente skulde hjælpe dem baade med Bevisførelsen og Dommen, men de benægter afgjort — *ikke*, at Prædikanterne er unddragne deres Jurisdiktion, men at en verdslig Domstol har Kompetence til at bedømme *selve Lærespørgsmaalet*. Da det alligevel trak op til dette, benægter de, at den »rette Dommer« er til Stede — men de henviser heller ikke da til, at Odense-Reces fastslog *deres* Domsret over Prædikanterne! Paa den anden Side maa det indrømmes, at Prædikanterne heller ikke direkte paaberaaber sig Odense-»Privilegiet« for den Prædikefrihed, de forudsætter, de har. Men de vidner paa den anden Vis om, at Retstilstanden, kirkeligt set, var en anden, end Paludan-Müller mener, allerede *før* Herredagen. De svarer nemlig paa det Klageskrift, som Prælaterne paa Herredagen overrakte Kongen, med *12 Klager over Prælaterne*. Det 2. Punkt (Malmøberetn. S. 56; Viborgberetn. S. 25) lyder saaledes: »De ikke alene prædike selv intet, men ej heller tilskikke kristelige, lærde Prædikere og Sognepræster i deres Stift, som deres Embede tilburde, og de *selv have bepligtet dennem efter Eders Naades K. M.s Reces og Mandat.*«

Her omtales altsaa atter i Samtidens Literatur en »Reces«, som Paludan-Müller har overset. Dennes Udstedelsestid og Sted er ikke nævnt, men den ligger altsaa før 1530. Og det er *samtlige Prædikanter*, der kender denne Retskilde, og de klager udfra den til den højeste verdslige Øvrighed over de Personer, Paludan-Müller hævder, er deres vedblivende kirkelige Øvrighed. De opfatter afgjort Klagen som et regulært Aktstykke i en Domssag, ti *alle 21 Mand underskriver den: »bepligtendes os at ville bestaa* imod alle dem, som lader sig tykke at have herimod at sige, *med den sande bibelske, hellige Skrift«* (Malmøberetn. S. 59). Altsaa *Skriften* er Norm baade for dem og Prælaterne. Saa meget er da ogsaa klart heraf, at Kongen i alt Fald ikke kan have været uvidende om en Lovgivning med Hensyn til Bispernes Forpligtelse til at sørge for evangelisk Forkyndelse, selv om han »glemte« at nævne den, da han fandt det tilraadeligt f. E. at lade Rønnov forpligte sig i saa Henseende, inden han stadfæstede ham som Roskildebiskop; hvorfor skulde han da

absolut nævne, at Bispejurisdiktionen i Odense-Recessen var begrænset, da han forpligtede Rønnov og Oluf Munk til at tillade Cølibatsbrud? At slutte som Paludan-Müller af denne »Forglemmelse« til, at Kongen ikke kendte en bestaaende Lov, er for hastig Slutning.

Men ser man videre paa Prædikanternes officielle og retslige Klage over Rigets højeste kirkelige Embedsmænd, saa forudsætter den klart nok, at ogsaa Evangeliets *fri* Forkyndelse efter Skriften var *lovmæssig* anerkendt i Danmark. Dette staar fast, selv om de maaske drager omtvistelige Konsekvenser deraf (dog viser den reelle Udvikling, der var foregaaet i Danmark 1527—30, at deres Fortolkning af Retstilstanden væsentlig faldt sammen med Kongens). Punkt 5 viser saaledes, at Prædikanterne formener at have Ret til at paaanke, at Prælaterne »beraabe og forfølge med Ord og Gærninger« dem, som »dèrforuden« (ɔ: uden at høre til de føromtalte Sognepræster) prædike Evangelium. Dette Klagepunkt svarer saaledes reelt til Indholdet i Laurentsens før nævnte Odensebrev, der siden 1527 gjorde det ulovligt at forfølge Prædikanter, der talte i Overensstemmelse med Skriften. Naar Punkt 11 kærer over, at Bisperne ikke tillader Almuen at tilkalde sig »kristne evangelske Tjenere«, gælder det samme. Og — som venteligt var, glemmer Klagen ikke (Punkt 12) at kære over, »at Bisperne forbyder Præstemænd at gifte sig udi Ægteskab«. Altsaa disse Prædikanter mener ligesom Povl Helgesen, at Retstilstanden med Hensyn til Cølibatsbrud er ændret, men de *omtaler ikke Værnebrevene* med et Ord. Ud fra saadanne kunde de ogsaa *kun* beklage sig over eventuel Uret mod den og den enkelte Person. Værnebrevene kunde heller ikke berettige til Klage over, at Almuen ikke frit maatte kalde sig Prædikanter.

Skønt Klagen altsaa kun ved Punkt 2 *direkte* paaberaaber sig en »Reces og Mandat«, synes det mig unægtelig at ligge nærmest at antage, at Prædikanterne stadig tænker paa den samme »Reces«, naar de hævder de andre nævnte Punkter som stridende mod før 1530 bestaaende Ret. Overensstemmelsen mellem Punkterne 5, 11 og 12 og Laurentsens og Helgesens Udtalelser fører os da rimeligst til Odense 1527. — At i alt Fald den

»Reces og Mandat«, Punkt 2 paaberaaber sig, er udstedt 1527 paa eller efter Herredagen, synes mig har Støtte i selve Akterne fra dette Rigsraadsmøde. Forhandlingerne her berettigede i Virkeligheden Kongen til i sit og *Raadets* Navn at udstede et Lovbud, der fastslog Bispernes Forpligtelse til at beskikke Sognepræster, der kunde prædike Evangeliet.

Allerede paa den første Odense-Herredag havde *Raadet*, da det i sin Klage til Kongen (jfr. Ny danske Mag. V, 113 f.) hævdede Bispernes Eneret til at meddele Prædikanter paa Folkemaalet Licens, tilføjet som en selvfølgelig Forudsætning: »og at han prædiker da Guds Ord« (jfr. hvad S. 239 f. er bemærket om Prælaternes Forhold til Povl Helgesens Reformkatolicisme). 1527 udtaler *Raadet* ogsaa Selvfølgeligheden af et lignende Krav til *alle Sognepræster*. Udtalelsen findes i Svaret paa Kongens Replik til den ved Herredagens Aabning af Raadet fremsatte »Formaning og Undervisning«. Det maa erindres, at dette Svar (Ny dske Mag. V, 299—303, P.-M. S. 71—2) først blev afgivet, efterat der var stiftet Forlig mellem Konge, Adel og Prælater om Stillingen til Bandsbøderne, Tiendebetalingen, Kirkegodset og den gejstlige Jurisdiktion (jfr. Ny dske Mag. V, 303—6; P.-M. S. 69—71), men at dette Forlig for saa vidt var ufuldkomment. som *Kongen ikke havde tiltraadt* det vigtige Punkt om Værnebrevenes Tilbagetagelse og Prælaternes Ret til at straffe forløbne Munke og Cølibatsbrydere; om dette sagde Forliget derfor kun, at Raadet og »Ridderskabet« herom vilde »beflitte sig« hos Kongen. Raadets Svar til den kgl. Replik viser ogsaa dets Iver i begge Henseender; men derefter tilføjes — og vel at mærke, *uden at man betinger* denne Tilføjelses Indhold af, om Kravet med Hensyn til Værnebrevene og Bispemyndigheden stadfæstes: »Og *ville hver Biskop og Prælat,* hver i sit Stift, dèr som Brøst findes, *skikke gudfrygtige og lærde Præstemænd,* som skulle prædike og *lære det hellige Evangelium* og Jesu Kristi Ord for Almuen, det yderste Gud giver dem sin Naade til«.

At dette Tilbud heller ikke kan opfattes alene som en Imødekommenhed overfor Kongen, fremgaar af, at Forliget jo i særlig Grad havde Oprørsbevægelsen mod Kirken i Nørrejylland med

det særlige Forbund blandt Bønderne i Aarhus Stift og den farlige, beseglede Adels-Kontrakt mod »den hellige Kirke og gejstlige Stand« bag sig.[12] I de til Mogens Gjøe indgivne Klager, hvis Rigtighed han bevidnede for Kongen, oplystes det, at der var mange Kirker, hvor der kun blev prædiket hver 3. eller 4. Søndag, og at Herreder paa 14—16 Sogne kun havde 2—3 Præster! Tilbudet i Rigsraadets Svar har da et særligt Krav fra Bønderne om bedre kirkelig Betjening bag sig, som vanskelig kunde overhøres paa et Tidspunkt, da Stemningen overhovedet ikke var Kirkens Mænd gunstig selv i Adelskredse, og da man tillige var alvorlig bekymret for Christiern II.s stærke Agitation, ogsaa som Fremmer af Evangeliet blandt Almuen. Desuden var en Imødekommenhed fra Prælaterne paa dette Punkt kun en simpel Konsekvens af deres tidligere nævnte Standpunkt, at man overhovedet ikke stredes med Lutheranerne om Evangeliets Forkyndelse, men om *hvorledes* det skulde forstaas og forkyndes.

Kongens Duplik (trykt hos P.-M. S. 67—90) omtaler nu ikke direkte denne Indrømmelse, der ved sine uventet store Følger maaske kan kaldes Herredagens vigtigste. Men i sin bestemte Afvisning af Kravet om Tilbagetagelsen af Værnebrevene lader Kongen dog sit Standpunkt overfor den skimte igennem, idet han erklærer, at hans Værnebreve netop lyder paa det, som Raadet havde hævdet som det kirkeligt nødvendige: Evangeliets Forkyndelse, normeret efter Skriften. Indehaverne af hans Værnebreve skal jo »ikke andet prædike og lære uden det, som vore kristeligt og de kunne forsvare med den hellige Skrift«. Forbryder de dem herimod eller taler »ubekvemme Ord«, vil Kongen tage mod Klager over dem, indleverede gennem *Rigsraadet*, og kalde dem for sin Domstol og, viser Klagen sig berettiget, fratage dem deres Værnebrev.

I sin tidligere Replik havde Kongen tilbudt at ophøre med at udstede Værnebreve, mod at det fastsloges, at man ikke øvede Vold mod dem, der »af dennem selver ville prædike

12) Jfr. Ny dske Mag. V. 288. 293. 295. 299. 305; nærmere herom jfr. Heise, Bondeopløb i Jylland, Hist. Tidskr. 4. R. V, 291 ff. 301 ff.

det, som gudeligt og kristeligt er . . . og de selver forsvare ville« (Ny dske Mag. V, 293). *Nu* fastholdes Værnebrevene, uden noget Løfte om Ophør med at udstede saadanne, og en helt ny Tanke fremsættes: *Rigsraadet som Forum* for Klager over Prædikanterne og den øverste statslige Domstol som Domstol for religiøse Lærespørgsmaal. — Heller ikke med Hensyn til det andet Spørgsmaal vil Kongen vige: »Hvem som vil anting gifte sig eller løbe af Kloster, maa det gøre, som han vil forsvare for Gud, paa eget Æventyr, og hans Naade vil det hverken byde eller forbyde«. Paa de sidste Omraader forlanger Kongen altsaa absolut Ophævelse af gejstlig Domsret: Klosterforløben og Cølibatsbrud bør overhovedet ikke anses for strafbart eller gyldig Grund til Kæremaal under nogen Form.

Dupliken er det sidste Aktstykke, vi har bevaret angaaende Herredagsforhandlingerne. Som de andre Aktstykker er den udateret. Den 20. Aug. udstedes saa Recessen (P.-M. S. 73—76), der i Kancelliregistranterne meget forstaaeligt efter det vigtigste Punkt betegnes som »Contrakt og Forligelse om *Tienden* og andre Artikler« (Frederik I.s dsk. Registranter, 1879, S. 132). Men her er jo, som Paludan-Müller saa stærkt betoner, ogsaa Tale om en Stadfæstelse af »Bispejurisdiktionen«. Selve Udtrykket er nu kun brugt om det første Punkt, der drejer sig om Bandsbøderne: »Bisper og Prælater maa og skulle bruge og beholde deres Jurisdiktion, som de hertil gjort have og sætte aabenbare Skrifte og Penitents dem som vederbør«. Og at der her *kun* er Tale om de Bandssager, der gav Anledning til Striden om, hvem der skulde have Bøderne, ses tydeligt af de foregaaende Forhandlinger og af Resultatet, at »Herskabet« nu fremtidig — bortset fra visse Voldsager — faar disse Bøder, som deres undergivne idømmes.[13] Herpaa kan da Retsmyndig-

[13]) Det er det samme Spørgsmaal, som Christiern II.s Byrets § 82 (jfr. Kolderup-Rosenvinge, Gl. dske Love IV, 1824) behandlede (»om Gæld eller andre Sager, som Provsten hertil plejer at sætte Folk uden Kirke og forbyde Lægfolk deres Sakrament for«), og som »Ridderskabet« paa Landdagen i Rendsborg (Maj 1525) fremdrog i sit første Klagepunkt overfor Kirken (Michelsen, Archiv für schl.-holst. Staats- und Kirchengesch. IV. 1840, S. 455; 457): her afgjordes det med, at Band i Pengesager overhovedet forbødes (ib. S. 458).

heden over Prædikanter og forløbne Munke ikke begrundes. Derimod taler sidste Punkt, der begrænser det hidtidige anerkendte »Privilegium fori«, tydeligt om denne Side af Sagen. »Skulle og ikke Præster, Munke og menige Klærkeri drages til Lægmands Ting, men for deres tilbørlige Dommere og Prælater, *undtagen* Jorddele, som bør at handles til Herredsting og Landsting«. I dette er altsaa *kun* Godsstridigheder undtaget gejstlig Domstol; *men* i det umiddelbart følgende tales rigtignok om en eventuel yderligere Begrænsning af gejstlig Rettergang: »*Dog* med saa Skel, at ehvo, som haver dennem til at tale, maa vederfares og ske saa meget over dem, som Lov og Ret er, for deres tilbørlige Dommere og Prælater, *saafremt at vi og vort elskelige Danmarks Riges Raad skulle ikke skikke derover saa meget, som Ret er*«.

Paludan-Müller (og Heise ligesaa) opfatter nu dette som en Bestemmelse om *Appel* fra gejstlig Domstol til Konge og Rigsraad. Er dette rigtigt, er det mig aldeles ubegribeligt, at man alligevel kan paastaa, at gejstlig Jurisdiktion over Prædikanter og forløbne Munke bestaar *uforandret* efter 1527. Hvis Recessen virkelig indsætter Konge og Rigsraad til *Overret* i Sager, hvis første Behandling *kun* kan ske ved gejstlig Domstol, saa er der netop gjort et afgørende Indgreb i kanonisk Domsmyndighed. Kan ikke blot Lutheranere, men alle (ti nogen Bestemmelse om, hvem Appellanterne er, gives jo ikke i Ordene) appellere til verdslig Domstol, saa er de kirkelige Domstoles hidtidige Almagt i kirkelige Sager ophørt; *de har ikke sidste Ord* i Sagerne. *Ogsaa* med den Fortolkning af Recessen er *den kirkelige Retstilstand blevet en anden* for Lutheranerne, og de følgende Aars Fremvækst af de evangeliske forstaas bedre.

Men, som allerede antydet, kan jeg ikke slutte mig til denne Fortolkning. Man skulde, hvis dette var Meningen, vente Udtryk som: »dog at han maa deden appellere for os og vort Riges Raad« eller lignende.[14] Ordene »skikke derover« fører

[14]) Saaledes er Udtrykket i Christiern II.s Byret § 81 (jfr. Kolderup-Rosenvinge, Gl. dske Love IV, 1824), hvor der tales om, at de Sager, der

naturlig til Forstaaelsen »fastslaa en ny Ordning«. Men er dette rigtigt, siges der altsaa her intet om den eventuelle Nyordnings Art. Vi har kun et *Forbehold*, der viser os, at man, da Recessen udstedtes, endnu ikke var naaet til Afgørelse af, i hvilket *Omfang* den i det hele godkendte gejstlige Retsmyndighed over »Klerkeriet« fremtidig kunde bestaa. Med Kongens bestemt udtalte Stilling til Værnebrevene, til Klosterflugt og Cølibatsbrud in mente, er Forbeholdet fuldt forstaaeligt. Det er Udtryk for, at en Ordning *maa* findes, ti naas den ikke, har Herredagen paa en Maade stiltiende sanktioneret en kirkelig Tilstand, hvor Magt gaar for Ret: hvor Kongen har Magt, vil én Ret komme til at gælde, hvor Prælaterne kan diktere deres Vilje, en anden. Ogsaa saaledes vil kirkelig Jurisdiktion reelt være indskrænket eller delvis sat til Side, men samtidig vil det føles som et fuldkomment retsligt Uføre. Men vidner »Forbeholdet« om, at man ikke er naaet til Ende med en Sags Drøftelse, som man forstaar maa have en Løsning, saa fastslaar denne »Løfteparagraf« paa den anden Side ved at lægge den endelige Afgørelse over i Kongens og Rigsraadets Haand, at denne Instans nu har Ret til at træffe en ny Ordning, *selvom* den ikke stemmer med kanonisk Rets Krav til gejstlig Domsmyndigheds Omfang.[15] Forbeholdet tyder paa, at man er i Færd med at glide bort fra det klerikale Standpunkt.

Allerede denne Tilsætning i Recessen tyder da paa, at der er foregaaet nye Forhandlinger paa Herredagen *efter* Kongens Dupliks Fremkomst. Værnebrevenes Fastholdelse fra Kongens Side har simpelthen nødet dertil. Maaske har netop Kongens Forslag om at gøre Rettertinget til Forum for Prædikanterne fremkaldt en vis Tilslutning som en praktisk Løsning udaf det

ikke kan »endes« ved Landsting eller Byting, »maa og skal have deres Skudsmaal ind for« den i § 77 beskrevne, ny Appellationsret, idet det derefter hedder: »og maa ingen appellere deden længere end for os og vort Rigens Raad«, jfr. Landretten § 21: »Deslige maa ingen appellere fra denne uden aleneste for kgl. Maj. og Rigens Raad« — den Appel videre, der afvises, er til Kurien.

15) Forsaavidt har vi her en Analogi til Afgørelsen 1526 af Spørgsmaalet om Ærkesædets Besættelse, hvor Konge og Rigsraad havde forbeholdt sig Dom i en Sag, der efter kanonisk Ret skulde afgøres af gejstlig Domstol (i Rom), ja i dette Tilfælde endog var afgjort.

truende Retsuføre. Men Modstanden fra Prælaternes Side har i alt Fald hindret, at Recessen allerede kunde bringe den klare Ordning. At skyde Forligets Bekendtgørelse længere ud, har man ikke ønsket af Hensyn til den ophidsede Stemning, der gik forud for det, og for Prælaternes Vedkommende ikke mindst af Hensyn til den vigtige Tiendeordning. — Spørgsmaalet er da, om Recessens Forbehold overhovedet har ført til en *virkelig* Indskrænkning af Prælaternes kirkelige Domsret eller ikke, og i første Tilfælde, om Indskrænkningen allerede er sket i Odense eller noget senere ɔ: før Købstadordinansen 1530.

At Indskrænkningen er blevet til Virkelighed, viser de samtidige Vidnesbyrd, jeg har fremført: Laurentsens Skrift fra 1533, der citerer Odense-»Recessen«, Prædikanternes Klage 1530, der paaberaaber sig Kongens »Reces og Mandat« og Skibykrønikens Redegørelse for det fra Herredagen udgaaede »Dekretalbrev«, der betød en fuldstændig Omstyrtelse af gammel Fromhed og Sædelighed; og tillige peger de to af disse Vidnesbyrd afgjort paa Odense. Men i saa Tilfælde maa vel Povl Helgesens Redegørelse for Herredagens Forløb ogsaa væsentlig tiltrædes. Den største Krænkelse mødte Prælaterne, efterat de ved Eftergivenhed havde faaet deres Domsmagt tilsagt; kun glemmer han at meddele, at Recessen *ikke* havde stadfæstet den *fulde* Domsret. Med Rette kunde man lægge Hovedskylden for Forligsbrudet over paa de verdslige Herrer, ti Kongen havde jo ikke tiltraadt Forliget paa dette Punkt. Men med Hensyn til selve dette »Omsving«, der er foregaaet i sidste Øjeblik, kan vi paa Grund af manglende Kilder kun udtale Formodninger. Et »Omsving«, der har ført de verdslige Raader til slutteligt at foretrække en Afgørelse fremfor Recessens Løfte om senere Bestemmelse, maa i alt Fald hævdes, ti at Kongen alene, paa Trods af en afgjort Rigsraadsmajoritet, skulde have udstedt et »Mandat«, netop efter at han i Recessen havde erklæret »at ville skikke derover saa meget som Ret er« *sammen med Rigsraadet,* er utroligt.[16] I saa Fald maatte man ogsaa vente at

[16]) Kongens tidligere Forsøg paa ved kgl. Forordninger at forny Christiern II.s Bestemmelser om Vornedskab m. m. havde ikke kunnet opretholdes (jfr. Allen, De nordiske Rigers Historie IV, 2, S. 66 flg., 79—84).

møde Klager derover paa Herredagen i Nyborg 1528, hvor Prælaterne netop klager over Tilsidesættelse af andre »bebrevede« Forsikringer fra Odense (Ny dske Mag. V, 310 f.).

Tidsmæssig set er der intet til Hinder for en fortsat Forhandling paa Herredagen *efter* Recessens Udstedelse, ti vi vèd, at Kongen i alt Fald opholdt sig i Odense til 24. August og maaske et Par Dage længere (jfr. Frederik I.s dske Registranter S. 142). Et Aktstykke kan maaske ogsaa ses som Udtryk for, at Stemningen fra *verdslig* Side atter efter Recessens Udstedelse er blevet Prælaterne ugunstig. Recessen sikrede Kirken dens Gods, saalænge dette ikke »vindes fra den ved Loven«. 22. Aug., altsaa 2 Dage efter Recessens Udstedelse, mistede Kirken allerede ved Dom den »Jord, Ager eller Eng, som givet eller solgt var fra Bøndergaarde« til Kirker og Klostre, dog mod at de Selvejer-Bønder, der fik Jorden tilbage, skulde udrede en aarlig Grundskyld. At denne Sag dreves saa hastig igennem, og at Dommen fik en Form, der ligefrem opæggede Bønderne til Godskrav, som man senere maatte erklære, at der ikke var tænkt paa, tyder, som sagt, paa, at man fra verdslig Side ikke havde noget imod at ramme Prælaterne yderligere. I alt Fald gør det et mærkeligt Indtryk, at det var den ellers godt katolske (men ganske vist Povl Helgesen nærstaaende) Rigens Marsk Hr. Tyge Krabbe, der paa Kongens Retterting fik dette Domsbrev udstedt (Fred. I.s dske Registranter S. 136). Og herom udgik straks kgl. aabne Breve til alle Landsting og Lensmænd (Ny Khist. Saml. VI, 147—48, jfr. Ny dske Mag. V, 310).[17]

Men maaske skal man lægge endnu større Vægt paa, at denne Dom viste, hvor *nødvendigt* man følte det, at imødekomme Almuens Ønsker, nu da den forhadte fulde Tiendeforpligtelse var indskærpet ved Recessen. Dommen kan antagelig ses som et

[17]) Prælaternes Klage paa Nyborg-Herredag 1528 over Bøndernes Fortolkning af disse aabne Breve til Landstingene og Lenene (Ny dske Mag. V, 310) viser, hvor alvorlig denne Dom ramte Kirken; et nyt kgl. Brev $^{13}/_{7}$ 1528 søgte at dæmme op for den Selvtægt, det tidligere Brev havde givet Anledning til (ib. S. 313) jfr. ogsaa Brevet $^{7}/_{8}$ 1528 (Dske Mag. 4. R. VI, 34).

Vidnesbyrd om, at de sidste Herredagsforhandlinger ogsaa har drejet sig om en Overvejelse over, hvorledes man skulde afbøde den Uro, Tiendebestemmelsen vilde vække, og vitterlig ogsaa, som vi har Vidnesbyrd nok om, vakte. Frygten for kommende Uroligheder af den Grund sammen med Frygten for den lutherske Bevægelses faretruende Forbindelse med Christiern II.s Sag og endelig de føromtalte Klager fra Bønderne om den daarlige kirkelige Betjening kan tjene som forklarende Momenter til, at de verdslige Herrer sluttelig lod Prælaterne i Stikken.

Endnu et Par Momenter kan antages at have spillet en Rolle ved Overvejelserne, om Herredagen ikke burde ende med særlige Bestemmelser af kirkelig Art, og da ogsaa med en Afgørelse af det i Recessen uløste Spørgsmaal om den kirkelige Domsrets Rækkevidde. Det ene er berørt: Ængstelsen for det fremtidige kirkelige Uføre; men dette kan ogsaa ses under det særlige Synspunkt, som Paludan-Müller fremhæver (S. 77), hvor han taler om Herredagens Resultat. Han ser Kongens Viljetilkendegivelse som »en *stiltiende Ophævelse* af den kgl. Haandfæstnings Tilsagn om Kjætteriets Undertrykkelse ved Regeringens verdslige Magt« (jfr. i Bogen om de første oldenborgske Konger S. 527: det var for Kongen det samme som, at *Rigsraadet havde løst ham* fra Forpligtelsen).

Selvfølgelig har Rigsraadet ikke set dette mindre klart end Paludan-Müller: kom der ikke en retslig Ordning, nu da man forgæves havde herset med Kongen, baade for at faa Værnet om Friprædikanterne bort, og Straffeforanstaltninger mod Cølibatsbryderne og de bortløbne Munke vedtaget, og da man offentlig havde bebudet den, saa var ikke blot Retsuføret der, men alle vilde forstaa, den første Gang kgl. Magt skred ind mod Kirkens Forsøg paa at hævde kanonisk Retsorden, at Haandfæstningens konfessionelle Forpligtelser var reelt opsagt og brudt af Kongen. Alvoren heri kunde drive til at søge en Form, der viste at Konge og Rigsraad ikke stod i aaben Opposition til hinanden. — Dertil kom som andet Moment Rigsraadets Viden om Forholdene i *Hertugdømmerne*, som den »holstenske Camarilla« naturligvis har peget paa med Kraft. Her

var allerede Landdagen 1525 i Rendsborg endt med en kgl. Dom, hvis første Punkt lød paa, at Bisper og Prælater forpligtedes til at sørge for, at »det hellige Evangelium rettelig udtydes i Kirkerne, og ingen Fabler prædikes« (Archiv f. schl.-holst. Staats- und Kirchengesch. IV, 458, jfr. A. D. Jørgensen i Khist. Saml. 4. R. I, 583); men denne Domsafsigelse betød ogsaa reelt, at det vilde være saare vanskeligt for Prælaterne at gribe ind overfor Prædikanter, der hævdede, at de kun prædikede Evangeliet.

Den følgende Landdag i Kiel (Febr. 1526) viste til Fulde dette. Her var det lutherske (»martinianske«) Spørgsmaal en Hovedsag; Prælaterne krævede — ganske som de danske 1527 i Odense — Straffeforanstaltninger mod Friprædikanterne (og et Forpligtelsesbrev derom fra Hertugen). Men Kravet blev uholdbart for Prælaterne paa Grund af Tryk fra verdslig Side. Bispen af Slesvig og hans Kapitelsrepræsentanter udtalte til sidst, at »de laa midt mellem Fjender og maatte købe Fred« — eller som andre udtrykte det: »de maatte have en naadig Herre«. Der blev da *ikke* udstedt noget Forpligtelsesbrev; Kongehertugen gav vel et vagt Tilsagn om at »beflitte sig paa at holde enhver ved de gamle Privilegier«, *men* han tog ikke sine slesvigske Værnebreve tilbage, og han lod frit Munke løbe af Kloster, Præster gifte sig og Byerne kalde Prædikanter. For Prælaterne blev Landdagen et absolut Nederlag, ikke blot paa Grund af de nye finansielle Byrder, den lagde paa Kirkens Personer, men fordi deres »Jurisdiktion« var sprængt. Kanniken Ditlev Ahlefeldt sagde derfor betegnende nok, at det havde været bedre, om hans Moder havde druknet ham end bestemt ham til Gejstlig! (Archiv. IV, 464 ff. 480).

Disse Begivenheder, der faktisk gjorde Hertugdømmernes Kirke »tvedelt«, kan ogsaa tjene til at forklare, at der sluttelig paa Herredagen i Odense dannede sig en Majoritet, der ansaa det for klogest straks at fastslaa en virkelig Ordning, der i alt Fald anbefalede sig ved, at den, idet den satte *Rigsraadet* med ind som den nye Bevægelses Værneting, gav dette, som man maatte mene, Haand i Hanke med den.

Det her udviklede giver dog i alt Fald nogen Forklaring paa den Kursvending, der er sket. Men Hovedsagen er selvfølgelig,

at de fremdragne direkte Vidnesbyrd om den nye Retstilstand ikke lader sig sætte til Side, saa meget mindre som der ogsaa foreligger en Række Vidnesbyrd fra »Praksis«, der stærkt støtter Paastanden om, at den gamle Traditions Opfattelse af 1527 i Hovedsagen maa have Ret.

Min Opfattelse er da, at den danske Kirke ved Herredagen 1527 *retslig* bestemt blev gjort »taalsom og tvedelt« ganske som Hertugdømmernes reelt var blevet det 1526, og som den svenske Kirke kort før Odensemødet retslig var blevet det paa Rigsdagen i Vesterås; men selvfølgelig uden at et Ord om Lutherdom var blevet nævnt; kun som Tilhængere af *Evangelier*, hvis Forkyndelse ogsaa Prælaterne havde indrømmet var paakrævet, accepteres de nye Prædikanter og gives der dem og deres Tilhængere Værn under Ansvar for Konge og Rigsraad, og med samme Motivering, som Udtryk for evangelisk Forstaaelse, gør man Klosterflugt og Cølibatsbrud tilladeligt. Selv om der da ikke hidtil er fremdraget nogen fuldstændig Tekst af den kgl. Ordinans eller Mandat, der blev Slutningsresultatet af Odense-Herredagen, kan den dog i Hovedsagen rekonstrueres. Den har 1) i Overensstemmelse med Rigsraadets Tilbud i Svaret paa den kgl. Replik fastslaaet Bispernes Forpligtelse til overalt, hvor det tiltrænges, at beskikke Præster, der kan prædike det hl. Evangelium (jfr. Henvisningen til dette Paabud i Prædikanternes 2. Klage paa Herredagen 1530); 2) den har, som Laurentsens Citat fra 1533 gav os det, fastslaaet fuld Prædikefrihed overalt, hvad enten særlig Kaldelse forelaa eller ikke forelaa, paa Betingelse af, at der prædikedes »retteligt og renligt« efter Skriften og med Ansvar overfor Kongen og Rigsraadet, og 3) endelig har den, i Overensstemmelse med Kongens Duplik, givet Tilladelse til Udtrædelse af Klostre og til Cølibatsbrud (jfr. Skibykrønikens specielle Vægtlæggen paa denne Side af »Dekretalbrevet«).

Disse Momenter anser jeg for sikre; men jeg er ogsaa tilbøjelig til at tro, at Dokumentet har haft en motiverende Indledning — ganske som flere andre af Tidens »Recesser« (f. E. ogsaa den bevarede Odense-Reces) — eller motiverende Bemærkninger til de enkelte Punkter. Povl Helgesen sagde i Skibykrøniken,

at »Dekretalbrevet« paaberaabte sig den »kristne Frihed« — et berømt Slagord i Tidens Debat; denne Henvisning kunde passe særdeles vel som Motivering for det 3. Punkt. Men muligvis sigter han i sit Brev af $^{6}/_{4}$ 1531 til Magistraten i Randers (Khist. Saml. 5. R. VI, 138) til Motiveringen af Punkt 2. I denne Advarselsskrivelse i Anledning af, at man nu i Randers vil forbyde Messelæsning, minder Povl Helgesen nemlig om *Tolerance*hensynet (nu til de Katolske) og siger: »Og skal det være en *Saligheds Tro,* som nu hænger i Trætte [som man nu strides om], [da], *efterdi hende bør altid at være fri,* (da) maa der *ingen nødes til* eders Tro, og ikke heller *trænges fra vor Tro*«. Ordene minder stærkt om Kongens berømte Ord om Tolerance til Rigsraadet paa Herredagen 1527 (Ny dske Mag. V, 292: »Danmarks Riges Raad er vel vitterligt, at den hellige, kristelige Tro er fri og ingen af dennem gærne vilde, at nogen skulde nøde eller trænge dennem fra deres Tro; saa kunne de vel besinde, at de, som er det hl. Evangelium tilnegde . . . ikke heller ville trænges fra deres Tro«); men Povl Helgesen har jo sikkert ikke haft Adgang til Aktstykkerne fra Herredagen, men derimod til Mandatet; har dette haft en Motivering, taget fra Kongens Indlæg, forstaar man, at Povl Helgesen i 1531 med særlig Vægt kan fremdrage det berømte Synspunkt — overfor Lutheranernes Intolerance. Man forstaar ogsaa først da fuldt ud de følgende Aars store Bevægelse, ti den forudsatte unægtelig mere end nogle Værnebreve til enkelte og en kgl. Udtalelse i den snævre Kreds af Rigsraader, den forudsatte en offentlig Proklamation af Tolerance paa Grundlag af, at »den kristne Tro er fri«, og at *Evangeliet nu er Kirkens autoriserede Norm.* Allerede hermed var kirkelig Jurisdiktion i hidtidig Forstand gjort illusorisk. Spørgsmaalet om Skriftens rette Udtydning blev nu Hovedspørgsmaalet og snart ikke blot med Hensyn til Lære, men ogsaa med Hensyn til Ceremonier (hvorom Odense-Ordinansen overhovedet intet havde talt) og kirkelige Institutioners (Tiggerklostres, Hospitalers) Bestaaen. Ud fra »Evangeliet som Norm« begyndte snart et Angreb ogsaa paa det i Odense tilsikrede Kirkegods.

Tilbage staar de spredte Vidnesbyrd, der kan hentes fra den Praksis, Aarene fra 1527 til 1530 viser.

Hvad *Prælaterne* angaar, har jeg allerede henvist til, at de paa Herredagen i Nyborg i Juli 1528 vel klager over Bøndernes Misbrug af Kongens aabne Brev til Landstingene og alle Lenene om Tilbagetagen til Gaardene af de Jordstykker, der ved Salg eller Gave var kommet til Kirker og Klostre, men *ikke* over »Jurisdiktionens« Indskrænkning. Og hertil kan man ikke sige: det er simpelthen, fordi den ikke retslig var indskrænket, ti herom vidner tilstrækkelig tydeligt, hvad Ribe Biskop maatte finde sig i. 1528 (antagelig allerede ved Aarets Begyndelse og senest i alt Fald ved Paaske) var det, at Hertug Christian indkaldte Præsterne i sine to Len (Haderslev og Tørning), baade dem, som hørte under Slesvig Biskop, og dem, der hørte under *Ribe* Biskop, til et Møde i Haderslev og derefter ved den saakaldte »Haderslev Kirkeordinans« gennemførte Reformationen, saaledes at evangelisk Prædiken og Gudstjeneste indførtes overalt i Lenene; Præster, der ikke vilde bøje sig, blev afsat, og alle maatte tage ny Kollats af Hertugen. Præsten Thomas Knudsen i Hygom, der senere har affattet en Beretning herom, siger udtrykkelig: at han da gik til Biskop Ivar (Munk) og spurgte ham, om de skulde møde, og Svaret var: »Efterdi hans Hr. Fader Konning Frederik det vilde saa have, vidste han ikke at sige derimod«[18]. Her er draget en Konsekvens af det baade i Hertugdømmerne og Kongeriget fastslaaede Krav om Evangelieforkyndelse, der hensynsløst tilsidesætter Bispejurisdiktionen; Hertugen handler saa at sige ud fra Grundsætningen cujus regio, ejus religio. Biskoppens Optræden viser, at han stod retslig magtesløs; han venter sig end ikke længere at kunne lægge Pres paa Kongen gennem Rigsraadet, skønt den graverende Sag ogsaa angaar Dele af et kongerigsk Stift. Sagen gøres heller ikke til Genstand for Klage paa Nyborg-Herredagen.

[18]) Kirke-Kalender for Slesvig Stift I, 1862. S. 177. Thomas Knudsen havde $^{8}/_{4}$ 1527 faaet Bispens Kollats til Hygom (Ny khist. Saml. II, 255—6); $^{23}/_{7}$ 1528 fik han Hertugens nye Kollats, der forpligtede ham til at prædike Guds rene Ord og forbeholdt Hertugen at afsætte ham, hvis dette ikke skete; tillige var Kollatsen et Værnebrev mod gejstlig og verdslig Forfølgelse (Jfr. Supplementsbindet til Christian d. Tredies Historie, 1779, S. 9—10).

Meget belærende er en Sammenligning mellem Ove Bildes Hyrdebrev fra Maj 1526 til Grenaa(?), i Anledning af Prædikanten Hr. Simons Optræden (Ny dske Mag. I, 216; Suhm, Ny Saml. III, 2, 285—6), og de Bispebreve i lignende Anledning, der ligger efter Herredagen 1527. Ove Bilde fordrer paa sit Embeds Vegne denne »Dravelsmand« udvist og truer med, hvis det ikke sker, at tage alvorlige Forholdsregler med Kongens og Rigsraadets Hjælp. Da Jens Andersen i Odense, vel i Slutningen af 1527, skrev sit Hyrdebrev til Borgerskabet i Viborg og Aalborg (bevaret i Hans Tausens Svar fra 1528, jfr. dennes Smaaskrifter, Rørdams Udg. 1870, S. 23—94; samlet aftrykt i Münters Reformationshist. I, 470—73), er der derimod ikke Tale om nogen strafbar Ulovlighed. Bispen argumenterer kun, ganske som Povl Helgesen: Lutheranerne siger, at de prædiker Evangeliet, som Katolikerne forsømmer; det er falsk Tale, der er overhovedet ikke Tvedragt om Evangeliet, men om Skriftens rette Udtydning; men da Evangeliet vil Samdrægtighed og Lutherdommen betyder Splittelse, er Sagen klar; hvis I har nogen Tvivl, saa skriv til mig, jeg vil give jer kristeligt Svar! — Nu kan man ganske rigtig sige: Jens Andersen havde jo ingen Jurisdiktionsret i Viborg Stift! Men da han $^1/_{12}$ 1527 skriver til Magistraten i *Assens* i lignende Anledning (jfr. Huitfeld, Folioudg. II, 1300; Samlinger til Fyns Historie og Topographie I, 1861, S. 228 f.) gentages samme Argumentation om Lutheranernes og Katolikernes Forhold til Skriften, og han udbeder sig, at deres Prædikant skriftlig vil meddele ham de Punkter i den hl. Skrift, som »Luthers Selskab« nu »aabenbarer«, men Kirkens Mænd hidtil har fortiet. Derimod hører vi intet Ord om Stævning eller noget om, at han har Jurisdiktionsret over Prædikanter eller kan forbyde Folk at høre deres Prædiken!

Paludan-Müller henviste til Aage Jepsens Brev til Magistraten i Malmø $^{21}/_{11}$ 1528 (Dske Mag. III, 236) som Vidnesbyrd om, at den udvalgte Ærkebiskop ikke kendte til nogen ændret kirkelig Retstilstand. Men Aage Jepsen skriver, at han er kommet til Byen med nogle gode Mænd af Rigens Raad, nogle af Lunds Kapitel og andre lærde Mænd »forfarne i den hl. Skrift«; han har kaldt Prædikanterne Klaus Mortensen og Hans Spande-

mager for sig og »begæret, at de skulde bevise« deres kætterske Artikler. Skønt han forblev der 3 Dage, kom de ikke; men samtidig »udskreg« de ham fra Prædikestolen. Han opregner Prædikanternes formentlige Kætterier og erklærer saa, at disse Artikler og Punkter havde han i Sinde, »aabenbart og udi mange Dannemænds Nærværelse at forklare som kætterske«, dersom de var mødt. Men, da de altsaa ikke mødte og »beviste Lydighed«, raader han alle og »byder strengelig«, at de »bevarer sig for disse kætterske Stykker«, ligesom han forbyder dem at tage Sakramentet af Prædikanterne eller skøtte om deres nye Paafund med Messetjeneste og Nadver.

Altsaa Ærkebispen prøver paa at ramme Prædikanterne, men han kan ikke, som han havde gjort i 1527 før Odense-Herredagen, udvise disse Mænd, men maa nu indskrænke sig til et Forsøg paa at bevise med Skriften, at de er Kættere — ikke for en gejstlig Ret, men for en blandet Forsamling, hvoriblandt nogle Rigsraader; da de ikke følger hans Indstævning, har hverken han eller Raaderne noget Tvangsmiddel overfor dem; langt mindre satte Ærkebispen dem i Band; han nøjes med autoritativt at vende sig til Menigheden, der forudsættes stadig at være Katoliker, gennem deres borgerlige Øvrighed, med et Forbud; men heller ikke her er Tale om nogen Bandtrusel eller Henvisning til den følgende Kirkestraf, hvis de ikke lyder. Mig forekommer det, at Aage Jepsen handler ud fra godt Kendskab til de ændrede Retsforhold (man jævnføre hans Brev med Ove Bildes!), og Prædikanterne selvfølgelig ikke mindre, da de klart tilkendegiver, at de overhovedet intet har med ham at gøre som Øvrighed.

At Prælaterne paa Herredagen 1530 (jfr. Ny dske Mag. V, 315) begærer »disse nye Prædikanter, deres Lærdom og ny Skikkelse« »afstillet« og kræver Restitution for Kirker og Klostre osv., er saare forstaaeligt; ti hvad der er sket siden 1527, gaar jo *langt ud over* den i Odense proklamerede Tolerance: Guds Moder og hans benedide Helgen bespottes, Gudstjeneste i Kirker og Klostre er nedlagt, Kirker og Klostre er nedrevet eller borttaget uden Dom, Kirkeklenodier og hellige Kar er »forkommet«; Paven, Bisper og Prælater bespottes i Skældsord

og i Bøger; Klosterfolk er udjaget med Vold; kirkeligt Jordegods røvet. Med god Grund henviser de til, at Odense-Reces lovede Værn om Kirkens Personer og Gods og, at den og andre kgl. Breve har stadfæstet Tiendens rette Erlæggelse; men de henviser *ikke* til, at deres Jurisdiktion over Prædikanterne bestaar, eller at Klosterforløb og Cølibatsbrud er ulovligt[19]. Derimod drager de atter Kongens Haandfæstnings kirkelige Bestemmelser frem, besværger Kongen personligt ikke at forlade den katolske Kirke og fralægger sig alt Ansvar for Gud og Mennesker for den Ulykke og Tvedragt, der er blevet eller vil blive Følgen af Lutheranernes fortsatte Virken.

Men alt dette hindrede ikke Rigsraadet i at stadfæste Prædikefriheden gennem Købstadordinansen, eller Kongen i at opfordre Prædikanterne, da han gav dem »Hjemlov«, til at »prædike Guds Ord jo saa kraftige herefter som til denne Dag« (Viborg-Beretningen, Rørdams Udg. S. 39); og i Viborg Magistrats Brev til Kongen, der giver ham Meddelelse om den Ordning, hvorved Reformationen er gennemført ogsaa i Domkirken (Münter, Reformationshistorie II, 714), paaberaaber man sig Kongens Brev om »at vi skulle forforde og fremme Guds Ord af vor yderste Formue«. — Udviklingen siden 1527 viser, som jeg sagde, at Hovedsagen ved Odense-Herredagen er, at Evangeliet er anerkendt som Kirkens Norm; ud derfra drages Følgeslutninger, som ingen maaske tænkte sig i 1527, men som blev mulige, fordi Herredagen skød Bresche i Bispejurisdiktionen.

Hvad særlig Klosterforholdene angaar, ses maaske tydeligst, at Tilstanden ikke kan forklares ud fra Værnebreve eller Kongens personlige Viljestilkendegivelse overfor Rigsraadet. Var Værnebrevene Retsgrundlag for Klosterforløbere og Cølibatsbrydere, maatte Kancelliets Brevbøger fra disse Aar være fulde af særlige Protektorier for Klosterfolk; ti det er jo i disse Aar,

[19]) Sammenlignes denne Klageskrivelse med deres Krav om Odense-Forsikringens Opretholdelse i Anl. af Taxationen (jfr. Dske Mag. 4. R. VI, 14) kan Udtrykket »Privilegier« paa dette Sted ikke, som Heise mener (ib. S. 32), omfatte Domsmyndigheden. Begrundelsen, at de ikke *kan* betale, naar de ikke faar deres lovlige Indtægter, viser ogsaa tydeligt, at Prælaterne sigter til Tienden.

at Klosterflugten begynder i stor Stil. Allerede i 1529 er flere Tiggerklostre tomme, og der disponeres over Klostrene til andet Brug, selv i Aarhus har det ikke været Biskop Ove Bilde muligt at forhindre Dominikanerklostrets Udtømning, og han protesterer selvfølgelig ikke imod selv at faa det overdraget (ligesom ogsaa det tomme Karmeliterhus paa Brobjerg).

At Prælaterne, hvor de kunde, har chikaneret Lutheranerne og øvet, hvad Prædikanterne opfatter som ulovlige Voldshandlinger, siger jo selve de Klager fra 1530, der paaberaabte sig deres Bundethed ved »Kongens Reces og Mandat«. Men ejendommeligt er, at Prædikanterne, der udtrykkeligt udtaler deres relative Tilfredshed med Bisper som Ove Bilde, Rønnov og Knud Gyldenstjerne (Malmøberetningen S. 11 og 13), paastaar, at Overgreb fra Prælaterne er blevet *mere* fremtrædende efter Herredagen 1530 end før (sstds S. 7) — og de maa vel her være gode Vidner. Muligvis kan dette delvis forklares ved, at Købstadordinansen (jfr. ovfr. S. 245) ikke udtrykkeligt angav Prædikanternes Værneting.

Hvad *Kongens* Stilling til de kirkelige Spørgsmaal i Tiden mellem Herredagen 1527 og 1530 angaar, maa det indrømmes, at vi ikke i kgl. Skrivelser eller Ekspeditioner fra Kancelliet finder direkte Henvisninger til en Tolerancelovgivning fra 1527. Vi er heller ikke i Stand til at kontrollere, om Huitfeld har Ret i, at der 1529 er udgaaet et nyt kgl. »Mandat« om, at »Evangeliet og Guds Ord maa prædikes overalt i Riget, hvor nogen er det begærende« (Folioudg. II, S. 1313); men denne Meddelelses Form kunde iøvrigt nok tyde paa Kendskab til en virkelig Skrivelse. — Paa den anden Side er Kongens Stilling til det lutherske Røre og til de praktiske Følgeslutninger, der i disse Aar drages af den evangeliske Lære — de, som sluttelig medfører, at hele Byer som Viborg, Malmø og København med kgl. Tilladelse gennemfører »en ny Skikkelse« med katolske Messers Nedlæggelse, en hel ny Gudstjenesteordning og nye Former for de ministerielle Handlinger, Klostres Ophævelse, Kirkers Nedrivelse eller Brug paa ny Maade, Hospitalers Oprettelse under Bystyre osv., saa indgribende og støttende, at man har store Vanskeligheder ved at forstaa, at det var muligt for ham

at optræde, som han gjorde, og gennemføre disse for den katolske Kirke ødelæggende Forandringer, hvis han stadig handlede egenmægtig uden Tilslutning fra Raadets Side. Anderledes, hvis der forelaa en Lovgivning, der understregede en Grundsætning, som kunde give Anledning til højst forskellige Følgeslutninger, og tillige begrænsede den biskoppelige Myndighed paa saadan Maade, at den stod magtesløs overfor den verdslige Øvrighed. Og der handles tydelig nok fra Statens Side i disse Aar udfra det Synspunkt, at *Evangeliet* er Kirkens givne Grundlag, at det derfor nu er verdslig Øvrigheds Pligt at sørge for, at Menighederne betjenes med Prædiken over dette, men at dets Forkyndelse ogsaa er frit tilladt, naar den bygger paa Skriften. Ingen Indskriden fra Kongens eller hans Embedsmænds Side overfor Klosterforløb og Cølibatsbrud kan paavises. — Nu er der ganske vist vedblivende udstedt kgl. *Værnebreve;* men deres Antal synes aldrig at have været saa stort, at de alene kan forklare den lutherske Friprædikens Udbredelse og Vækst (jfr. om Værnebreve: Khist. Saml. 3. R. II, 674; 5. R. I, 547), og Klosterflugten kan de absolut ikke forklare. — Af Vægt for Spørgsmaalet om det kirkelige Retsforhold er den kgl. Skrivelse, der $^{7}/_{8}$ udgik til alle Lensmænd (Dske Mag. 4. R. VI, 34). Ved Siden af at indskærpe Bønderne Tiendepligt og den rette Forstaaelse af Dommen over det Bøndergods, der var kommet til Kirker og Klostre (jfr. ovenf. S. 255) paabyder den nemlig Lensmændene at sørge for, at alle »vore og Kronens Kirker« forsynes med Præster, der bor paa Stedet og »prædiker og lærer Guds Ord«. Sammenstillingen lægger det nær at opfatte dette sidste Paabud, ligesom de to andre, som Gengivelse eller Udtryk for Odense-Herredagens Vilje. — Vigtigt er det ogsaa, at *kgl. Præsentatsbreve* til Kirker udtrykkelig forpligter Præsten til at prædike »det hl. Evangelium« (det ældste nu kendte af denne Form er fra $^{1}/_{6}$ 1529, jfr. Fred. I.s dsk. Registranter S. 207).[20]

[20]) Forpligtelsen gav naturligvis ikke nogen Sikkerhed for, at denne Prædiken overalt blev virkelig luthersk; den aabnede kun Muligheden derfor; men den umuliggjorde eller i det mindste vanskeliggjorde en Vedbliven af Præster, der var den bibelske Reformhumanismes Fjender. Interessant er den kgl. Stadfæstelse, der $^{26}/_{4}$ 1530 (sammen med Stadfæstelse paa et

Naar Kongen ved særlige Forpligtelsesbreve binder »Skin-bisperne« Rønnov og senere Olaf Munk til Tolerance, før de stadfæstes til Bispestillingen, kan man i alt Fald lige saa godt sige, at dette vidner om, hvorledes den nye Retstilstand var, som paastaa, at det beviser, at den gamle Bispemyndighed retslig stod i Kraft. Jeg synes, man *lettere* forstaar, at saavel gejstlige som verdslige Raader tiltræder Rønnovs »Konfirmats«[21] (skønt han har forpligtet sig til aldrig at øve Vold mod »Prædikanter, der kan bevise deres Forkyndelse af Skriften«, eller skride ind mod Præster og Munke, der gifter dem, samt til at lade Konge og Rigsraad være deres Værneting), hvis disse Forpligtelser simpelthen gengav Lovens Fordringer, end hvis det var Kongens personlige Krav. Naar Rønnov $^{18}/_{10}$ 1529 overlader Mogens Gjøe Patronatet til Græsede Kirke (Dske Mag. II, 32; Hist. Tidskr. 4. R. III, 301) paa den udtrykkelige Betingelse, at han præsenterer en Præst, som kan prædike »Guds Ord og det hl. Evangelium, som sig bør«, finder jeg det ogsaa rimeligere, at han ved »som sig bør«, tænker paa Lovens Ord end paa Kongens »private« Krav til ham. Af det mærkelige »Reformationsforslag«, han før eller under Herredagen 1530 sendte Kongen og Rigsraadet (Huitfeld II, 1334 f.; Knudsen, Rønnov S. 74 f.; Hist. Tidskr. 4. R. III 301 f.), og hvori han tilbyder at sørge for, at »Guds Ord og det hl. Evangelium« »med det aller første« bliver prædiket *overalt* i Stiftet, i Overensstemmelse

Præsentatsbrev til Præsten i Nakskov) gaves et Vidnesbyrd, udstedt paa Byens Raadhus, hvori Borgerne erklærede, at »han udi Prædikestolen har lært og sagt dem det hl. Evangelium« — efter andre Oplysninger (jfr. Kh. Saml. 5. R. III, 582) synes vedk. Præst nemlig at have været afgjort Katolik; men det er altsaa *nu nødvendigt* for ham at have et saadant Vidnesbyrd.

[21]) Jeg maa her ganske lade selve Konfirmatsspørgsmaalet ligge ɔ: baade Spørgsmaalet om, hvorvidt først Herredagen 1527 kan siges at have bragt det til Ende, saaledes at Forholdet til Rom helt afbrødes, og om, hvorvidt man har betragtet — også fra kirkelig Side — Rønnov som *virkelig* »konfirmeret« Biskop (altsaa ikke blot som »Electus«); saavel Stadfæstelsesbrevene af $^{24}/_{6}$ 1529 og $^{24}/_{6}$ 1530 (Knudsen, J. Rønnov, S. 33 og 35) som en Del Kancelliskrivelser synes at opfatte Forholdet saaledes; Spørgsmaalet har stor Betydning for Forstaaelsen af det gl. Episkopats Opfattelse af Kirkens Stilling.

med, hvad han *allerede* har forkyndt til Landemode, finder jeg ogsaa, at man sikrere kan slutte til, at det refererer sig til Lovens Krav, da det ogsaa tilstilles *Rigsraadet*, end til Kongens særlige Krav til ham. Interessant er det ogsaa, at Rønnov her erklærer sig villig til at lade Konge og Rigsraad være Domstol i Stridigheder vedrørende Menigheders Klager over deres Præsts Forkyndelse og Betjening[22].

Ud fra Betragtningen af *Evangeliet* som den danske Kirkes Grundnorm er det ogsaa, at Kongen $^{8}/_{7}$ 1529 vil reformere Universitetet (Werlauff, Universitetet indtil Reformationen, 1850, S. 31 f.); Kannike- og Vikarpræbender fra Frue Kirke skal bruges til at lønne Læsemestre i den hl. Skrift, for at Præsterne kan lære at prædike bibelsk.

Om *Prædikanternes* Opfattelse er talt tilstrækkeligt. De kender Odense-Ordinansen og stiller sig paa Herredagen 1530 som dem, der er indstævnede for at forsvare, at de har prædiket efter Skriften — medens Prælaterne har forsømt deres lovmæssige Pligt. Naar de ved denne Lejlighed kalder sig Kongens »Kapellaner« (Viborgberetn. S. 36), kan det næppe sigte til, at de alle som Hans Tausen havde Værnebreve, der udtrykkelig gav dem denne Titel, som stillede dem udenfor almindelig bispelig Jurisdiktion, men er et Udtryk for, hvad Loven hjemlede dem, at Kongen alene var deres kirkelige Øvrighed. Med Vægt gør man ogsaa i Indledningen til de 43 Artikler opmærksom paa, at man er »tilkaldet af Almuen« (Malmøberetn. S. 19). Om Klaus Tøndebinders og Hans Spandemagers Optræden overfor

[22]) Naar Kongen 1531 lod Oluf Munk udtrykkelig forpligte sig til at anerkende Konge og Rigsraad som Prædikanternes Domstol (jfr. Rørdams Udg. af Malmøbogen S. LXXIV), kan det hænge sammen med, at Købstadordinansen 1530 i Modsætning til Ordinansen af 1527 glemte at nævne, hvor Prædikanterne skulde »stande til Rette«. *Retssager* af den Art har vi først bevidnet fra 1531, da Sognepræsten i Tryggelev paa Langeland stævner en Prædikant fra Rudkøbing for Opløb i hans Kirke og »ubekvemme« Ord (Ny khist. Saml. II. 252); her synes netop ikke at være Tale om Stævning til Kongens Retterting. Derimod bevidner Graabrødrenes Udjagelseskrønike, at Nestved-Koventet 1532 har indanket for Rigsraadet Spørgsmaalet om, hvorvidt Prædikenerne i deres Kirker var i Overensstemmelse med Skriften eller ej (jfr. Khist. Saml. I, 367 f.).

den udvalgte Ærkebiskop, der tydelig vidner om, at de vidste sig retsværnede, er talt; naar Vormordsen 1533 direkte henvender sig til Rigsraadet i et Klageskrift mod Lunds Kanniker, kan det dog heller ikke ses som Vidnesbyrd om, at han var ukendt med en Værnelov for Prædikanter, men netop om, at han vidste, hvor hans Værneting var.[23]

Bymagistraterne synes unægtelig at have en levende Følelse af, at Evangeliet nu var en fri Sag. Blandt de mange Henvendelser til Kongen — ogsaa om Tilegnelse af kirkeligt eller klosterligt Gods til ny Anvendelse — kan eksempelvis nævnes Malmøs, der fører til Kongens Brev af $^{5}/_{6}$ 1529 (Fred. I.s dske Reg. S. 207). De har berettet for Kongen, at de nu »har annammet det hellige Evangelium og lader prædike i Byen Guds Ord«, denne Motivering udvirker dem Oprettelse af et nyt Hospital og den lutherske Præsteskole samt Oprettelsen af forskellige Stillinger som »Prædikefader« og Læsemestre i den hl. Skrift. Selve »Malmøbogen« af 1529 er et af de stærkest talende Vidnesbyrd om den Konsekvens, der laa i Odensebestemmelserne. Men et særdeles klart Udtryk for en Forstaaelse af Retstilstanden i kirkelig Henseende er ogsaa den Kontrakt, hvorefter Gudstjenesten i Domkirken i Viborg reformeredes; Kannikerne paaberaaber sig naturligvis deres Tilegnelse af »Guds Ord«, men de (altsaa et Domkapitel!) kræver derfor ogsaa at blive stillet under Konge og Rigsraad som Forum (Münter, Reformationshist. II, 717). — Fra Enkeltmands Side kan endnu nævnes, at, da Mogens Gjøe $^{31}/_{5}$ 1530 giver Mads Lang Brev paa en Kirke i Randers, forpligter han ham ikke blot til evangelisk Forkyndelse, men ogsaa til evangelisk Sakramentforvaltning (Ny khist. Saml. V, 190).

Man forstaar da saare vel, saadan som Udviklingen formede sig allerede før Herredagen 1530, at man i Udlandet opfattede det, som om Frederik I havde »indført Lutherdommen« (Christiern

[23]) At Prædikanterne drog ejendommelige Konsekvenser af Evangeliets Frihed, lagde de ikke Skjul paa; men netop Herredagen 1530 viser deres Villighed til overfor Konge og Rigsraad at forsvare Konsekvenserne baade paa Gudstjenestens og de øvrige kirkelige Skikkes og Institutioners Omraade; paa det Tidspunkt var man i Viborg endog begyndt at ordinere Præster og sætte Katoliker i Band som Kættere.

II.s Brev $^{20}/_{4}$ 1530 til Kong Ferdinand, jfr. Dske Mag. 4. R. VI, 7); og ikke mindre forstaaeligt er det, at man fra Christiern II.s katolske Venners Side arbejdede i Rom for at faa »Hertugen« ikke blot bandlyst, men underlagt alle kirkelige Censurer (ib. S. 5)! Men Danmark var nu hverken luthersk eller katolsk, det var blevet »taalsomt«, og Frederik I fastholdt til sin Død sin Hovedposition: Plads for begge Parter, selv om det vel nok kan siges, at hans Sympati for den lutherske Lejr var stadig voksende. Sikkert har han ogsaa haft klar Forstaaelse for det Synspunkt, Hans Tausen ikke glemmer i Fortalen til ham i den tidligere nævnte Oversættelse fra 1531 af Luthers Skrift om Kejserens Mandat: at Statsmagten har politisk Interesse af at fremme »Evangeliets« Sag, men dette har dog ikke drevet ham til Forsøg paa Katolicismens Undertrykkelse. Interessant nok mener Tausen at kunne hævde, at Kongen nu ved den evangeliske Lærdom er blevet ligesaa fuldmyndig over de gejstlige som over sine andre Undersaatter, og han gør opmærksom paa, at dette hænger sammen med, at *Bandsretten* i gammel Forstand er dem fratagen. Før kunde endog »en arm Præst eller sellig Munk« gøre Herrer og Fyrster »Hovmod, Møde og Umage« ved Bandsætning og Stævning, *nu* har Evangeliet lært Fyrsterne Forskellen mellem aandeligt og verdsligt Herskab, saa »en Fyrste haver et frit Regimente i Retfærdighed over *alle* Landsens Indbyggere« — »Pavens Kirkelov haver lært os anderledes hertil Dags«! (jfr. Hans Tausens Smaaskrifter, 1870, Side 175—6). Ogsaa her vises saaledes hen til den indtraadte Forandring med Hensyn til kirkelig Jurisdiktion og kanonisk Rets Gyldighed. — Men trods den Fordel, Forandringen har betydet for Kongsmagten, fik hverken Prædikanternes »endelige Supplikatz« 1530 (jfr. Malmøberetn., S. 68—70) eller Tausens nævnte Fortale 1531 (om Skriftet virkelig er naaet frem til Kongen, er iøvrigt usikkert) eller egen politisk Beregning Kongen til at drage den Konsekvens af »Evangeliet«, at Lutheranerne burde have Eneret. Der er noget humoristisk i, at Tausen i den omtalte Fortale, netop ligesom Prælaterne i 1530, henviser Kongen til hans Forpligtelse i *Haandfæstningen* til at »afstille og afværge Kætteri og Vildfarelse«; det var blot en

Misforstaaelse, at Haandfæstningen ansaa Lutherdom som noget saadant! Tausen og hans Fæller er fuldtud rede til at godtgøre det; ja begærer ydmygt, at de maa »give kristeligt Svar paa al redelig Tiltale« »og for Kgl. Majestæt staa hver Mand til Rette «— men, tilføjer han: er det sømmeligt, at »vi skal vige dem, om vor Uret blev befunden« — saa ogsaa omvendt! (ib. 174—5).

Men endnu ved Kongens Død 1533 var stadig den danske Kirke »tvedelt« i Styret. Paa Herredagen 1533 fik Bisperne derimod gennemført, hvad de 1527 ikke kunde opnaa: Bispejurisdiktionens Genoprettelse, saaledes at Prædikanter og Frimenigheder atter lagdes ind under deres Myndighed og Tilsyn; *men* den Kirke, de saaledes styrede, vedblev at være en fra Rom adskilt Kirke, og det var en dansk Nationalkirke med *Evangeliet til Norm* (men med forskellige Gudstjenesteformer). Reaktionen tilbage til den helligste Fader Paven, til den himmelske Kejserinde og de benedide Helgener, til Messens Eneherredømme, til Klostertvang og Cølibat osv. mislykkedes; Virkningerne af Herredagen 1527 havde været for store. Paa den anden Side er det netop den retslige Tilstand før 1533, der forklarer Retssagen mod Hans Tausen og dens Behandling (man giver ikke paa uretfærdig Vis en ny Lov tilbagevirkende Kraft). Først 1536 faldt Bispestyret i gammel Forstand helt, — men da var det samtidig ogsaa ude med Tolerancen, den som giver Odense Herredag sin fremtrædende Hæderplads i dansk Historie.

REYNOLD JUNGES MØNTMESTERREGNSKABER 1534—1540

AF

GEORG GALSTER

I Rigsarchivet opbevares en Pakke Møntregnskaber fra de — ogsaa hvad Møntvæsenet angaar — saare bevægede Aar paa Overgangen fra Middelalder til nyere Tid.[1]

Disse Regnskaber er benyttet af Bolle Villum Luxdorph i hans i det Kiøbenhavnske Selskabs Skrifter VIII trykte »Anmærkninger over adskillige Mynte Anordninger under de høysalige Kongers Christian den II., Friderich den I. og Christian den III. Regieringer«. Luxdorph har Tavle III givet en god Oversigt over Mønterne, deres Lødighed, Vægt og Værdi i dansk Courant; men han har misforstaaet Regnskaberne, naar han opfører Golt Gülden paa 23 Karat, myntet 1539 i København eller Joachims Dalere, prægede allerede 1534 paa Gottorp. Han antager ogsaa med Urette, at de Klippinge, som fra 1536 modtoges til Ommøntning, var Christiern II s. Iøvrigt synes Møntregnskaberne 1534—40 ikke at være benyttede i Litteraturen, derimod har f. Eks. O. P. Kølle i »Beskrivelsen over danske Mynter og Medailler i den kongelige Samling« 1791 S. LII og LVI, Paludan-Müller i »Grevens Feide« I S. 402 ff. og William Scharling i »Pengenes synkende Værdi« S. 20 ff. bygget paa Luxdorphs Afhandling. Og dog indeholder navnlig Regnskabet, nævnt i Anm. 1 Nr. 7, med sit Hundredtal af Navne paa Krigsmænd og andre,

[1]) Pakken (Møntmester Rgsk. 1533—46. Registr. 108 A, S. 29) indeholder:

1. Pergamentbind (Folio) med nyere Paategning »1534—39« og med et utydeligt gammelt Mærke »B«; det citeres i nedennævnte Antegnelser som »B-Bogen«. Bindet indeholder 73 nummererede Blade foruden fem ubeskrevne og overkrydsede Blade. Hver Tekstside er egenhændigt underskrevet af Christian III og overtegnet med Kruseduller udenfor og imellem Teksten. Regnskabet omfatter Sølv, modtaget paa Gottorp 1534, i Aarhus 1535, i Roskilde 1535—37 og i København

der modtog nyslaaet Mønt, et vigtigt Supplement til de af Joh. Grundtvig i Danske Magasin 4. Række 3. Bind meddelte Bidrag til Oplysning af Grevefejdens Tid.

Naar disse Møntregnskaber er blevet bevaret gennem fire Aarhundreder, skyldes det vel især den Omstændighed, at deres Ophavsmand blev anklaget for Underslæb og maatte vedgaa, at han havde beriget sig mere end tilbørligt under Varetagelsen af sit Embede. For en borgerlig Mand var der i det femtende og sekstende Aarhundredes Danmark næppe mange Veje at vinde frem til iøjnefaldende Pengevælde; Bestillingen som Møntmester synes at have været en farbar Genvej. Der kan i disse to Aarhundreder nævnes en Række finansstærke Møntmestre, som maaske netop samlede deres Formuer af Slaggerne fra Møntsmedjen: Gerrit Comhaer under Erik af Pommern, Hans Myndel under Christopher af Bayern, Henrik Dringenberg under Christiern I., Jørgen Kok under Christiern II. og Frederik I. og Poul Fechtel under Christian III. Blandt disse Mænd skulde man have talt Reynold Junge, hvis ikke Skæbnen havde indhentet ham. Der vides intet om, hvorfra han stammede, maaske var han en Hjemmeføding fra Husum, maaske hørte han til det internationale Korps af faglærte Folk, der

1537—39, endvidere Klippinge, modtagne 1536—37, samt anden gangbar Mønt, og hvad det saaledes modtagne er formøntet eller ommøntet til, og endelig Møntmesterens Udgifter paa Møntvirksomheden m. m. i disse Aar.

2. Pergamentbind, mærket »582« og med et utydeligt gammelt Mærke »A«; det citeres i nedennævnte Antegnelser som »A-Bogen«. Bindet indeholder 23 nummererede Blade foruden ni ubeskrevne og overkrydsede Blade. Ligesom i fornævnte Bind er Teksten indrammet af Kruseduller og hver Tekstside forsynet med Kongens Underskrift. Udskriften paa Bindet, »Müntzmeisters Rechnung De Anno 1534, 1535, 1536, 1537, 1538, 1539,« er misvisende, for saa vidt som Regnskabet kun omfatter Sølv og Mønt modtaget 1539—40 og de deraf afholdte Udmøntninger og Udgifter. Det er saaledes en Fortsættelse af forrige Bind.

3. Læg af tre brækkede Blade, halvt ubeskrevne, mærket »a 103«. Regnskabet omfatter Sølv, modtaget og formøntet 1540.

4. Læg af tre brækkede Blade, mærket »a 90«. Regnskab over Guld modtaget paa Gottorp, i Roskilde og i København i Aarene 1534, 36, 37 og 39 og de deraf udmøntede rhinske Gylden.

5. Løs Kvittering af Reynold Junge af 23. December 1535 for modtaget Kobber.

6. Brækket Blad, mærket »a 91«,

fulgte et Kald, hvor om Lande Lykken bedst vilde. Det kan heller ikke bestemt erkendes, naar han kom i Hertug Christierns Tjeneste. Landmarskalk Melchior Rantzow har rimeligvis haft med hans Ansættelse at gøre, i al Fald henviste Møntmesteren siden til en med Herr Melchior paa Gottorp truffet Overenskomst. Endnu i 1533 var Frederik I s gamle Møntmester Jürgen Drewes i Husum i Virksomhed. Hvis det er Reynold Junge, der nævnes[2] som Møntmesteren i Husum i den sidste Uge af April 1534, og Titulatur og Datering er rigtig, har han altsaa været i Hertugens Tjeneste mindst en Maanedstid, før Grevefejden brød ud. Den 23. Maj forekommer Reynold Junges Navn for første Gang,[3] og han betegnes da som Møntmester i Husum. Regnskaberne nævner imidlertid intet om Møntprægning her, men derimod paa Gottorp. Forholdet mellem Virksomheden paa disse to Steder er ikke helt klart. Hertug Frederik havde vistnok kort før 1514 oprettet Mønten i Husum, hvor den gamle, smukke Bygning den Dag i Dag ligger som Bryggergaard paa Byens Torv. 1522 blev der bygget Mønt paa Gottorp (i en Ba-

med Kongens Underskrift paa begge Sider: Fortegnelse over Klippinge og Firskillinger, udmøntede paa Gottorp 1534 og i Aarhus 1535.

7. Pergamentbind (Folio), mærket »a 77« og indeholdende 26 Blade: Regnskab over Mønt, udleveret af Møntmesteren paa Gottorp, i Aarhus, Roskilde og København 1534—38.

8. Læg af 24 Blade: Fortegnelse over alle Kvittanser, som fandtes i Møntmesterens Gemme 1541. De opregnede Kvitteringer danner Bilag til det nærmest foregaaende Regnskab.

9. Læg af 26 Blade, mærket »b 27«: Antegnelser til Møntmesterens Regnskab.

10. Læg af 8 Blade, mærket »b 28«: Møntmesterens Svar.

11. Læg af 4 Blade, mærket »b 51«. Forhør over Møntmesteren.

12. Læg af 8 Blade, mærket »b 52«: Møntmesterens Tilstaaelse.

13. Læg af 2 Blade, mærket »b 53«: Extract af Regnskabet med Møntmesterens Gæld til Kongen.

14. Pergamentblad, mærket »586 d«: Reynold Junges »Quitanz«, d. v. s. Tilstaaelse af Forliget med Kongen, dateret 26. November 1540. Seglet er bortskaaret.

(Et i Pakken henlagt Læg med den flensborgske Møntmester Jürgen Degeners Regnskab c. 1546 er Reynold Junges Regnskaber uvedkommende).

²) D. Mag. 4 R. III. S. 53: det er nærmest Arbejde for en Guldsmed, der her er Tale om.

³) D. Mag. 4. R. III S. 130 Nr. 121. Iøvrigt kaldes R. J. ikke senere Møntmester i Husum.

stion, nordøst for Slottet),[4] hvor Møntvirksomheden kunde drives under mere betryggende Forhold i urolige Tider. Bygmester Martin Bussart købte 1529 eller kort efter Møntergaarden i Husum, og man maa formode, at Møntvirksomheden nu har været indskrænket til Forarbejder som Omsmeltning og Finering af Sølv. De første og store Leveringer af saaledes lutret Sølv kom fra Thomas Guldsmed i Husum, en Mand, der jævnlig arbejdede for Frederik I og Christian III.[5] — Frederik I havde efterladt sig en betydelig Skat i Guldkæder, Klenodier, Guld, Sølv og rede Penge, hvoraf der straks efter Fredsbruddet leveredes store Partier til Omsmeltning og ogsaa »den gamle Dronning« ofrede af sine Guldsmykker.[6] Desuden modtog Møntmesteren »hvidt« Sølv gennem Melchior Rantzow, Flensborg By, Rentemester Jeronimus Kuene, Jesper Rantzow og Enkedronningen, saaledes at han alt i alt havde henved 32 kg Guld og henved 575 kg Sølv, som han skulde formønte til de holstenske Dobbeltskillinger, som var Hertugdømmernes Hovedmønt. Den første Udlevering af nyslaaet Mønt er dateret 4. Juni 1534, de to næste Udleveringer af 10. og 14. Juni gik til Hertugen i Lejren ved Panstorp ved Lybæk. Og snart gik den »nye slesvigske Mønt« direkte fra Møntsmedjen ud til de mange forskellige Hænder, som utaalmodigt var udstrakte efter Løn og Sold. Som det jævnlig sker i Krigstider, maatte man snart for at kunne dække Efterspørgslen undlade at gøre Mønterne runde og endda nøjes med at sætte et primitivt Præg paa den ene Side. Disse Klippinge var bestemt for Felttoget i Danmark og skulde gaa for 2 ß i dansk Mønt.

Den 18. December 1534 tog Johan Rantzows Landsknægte Aalborg med Storm. Med den nøje Forbindelse, der var mellem Møntsmedjen og den øverste Hærledelse, fik Møntmesteren

4) Chr. Lange's Sammlung schleswig-holsteinischer Münzen und Medaillen. I. Berlin 1908. S 214. H. Oldekop, Topographie des Herzogtums Schleswig. Kiel 1906. VII S. 39. C. U. Beccau, Geschichte Husums. Schleswig 1854. S. 57.

5) Rentemesterregnskaber 1529/30—1550/1.

6) Ny danske Mag. VI S. 65—70. D. Mag. 4 R. III S. 129—130 Nr. 120—124), jfr. Regnskabet »a 90«.

Ordre til at forlægge Virksomheden til Aarhus. Guldsmedene i denne By fik Sølvtøjet, der var taget som Bytte i Aalborg, til Omsmeltning og Finering til Brug for den kommende Udmøntning. I Aarhus havde der i flere Aarhundreder ikke været Møntsmedje; men nu blev der af Mester Reynold bygget om paa et dertil egnet Hus; der opførtes tre grundmurede Skorstene: i Køkken, i Smeltekammer og i Glødesse, der blev sat Plankeværk op om Møntergaarden og anskaffet Materialer, bl. a. Tømmer fra Norge, som dog ikke kom til Anvendelse, før Møntvirksomheden atter blev forlagt. Indretningen af Møntværkstedet i Aarhus kostede efter Regnskaberne 443 Gylden i dansk Mønt. Den 4. December, da der indkom et større Parti tysk Mønt, som skulde ommøntes til danske femlødige Firskillinger, er den sidste Datering i Gottorp-Regnskabet for 1534. Og snart efter drog Mesteren med sine Svende og Folk fra Gottorp til Aarhus og udgav paa Rejsen og siden, medens de arbejdede i Aarhus, »for Kost og Øl og Tæring« ikke mindre end 5000 ℳ dansk, er 2000 Gylden. Allerede den 4. Januar 1535 udleveres det første Parti Mønt fra Værkstedet i Aarhus, sikkert slaget af det Maanedsdagen forud modtagne. Den 4. Februar indkommer de første Leveringer af »hvidt« Sølv, heri bl. a. Byttet fra Aalborg og Penge, laante af Frans Trebbow i Sverige. I Tiden fra Nytaar og til 1. August er omtrent 2 Tons hvidt Sølv og betydelige Mængder af tysk og ældre dansk Mønt indleveret til Omsmeltning og Udmøntning af Firskillinger og Klippinge. Af disse udsendtes 2 ℳ, ℳ, 8 ß og 4 ß. I de syv Maaneder blev Mønten forringet baade i Skrot og Korn (ɔ: Vægt og Lødighed) ikke mindre end tre Gange. Gottorperklippingene fra 1534 holdt 10 Lod, men Aarhusklippingene holdt først 8, siden 7 Lod, og Firskillingerne kun 5, siden 4 og sluttelig 3½ Lod. Det af Kongen underskrevne Blad Anm. 1 Nr. 6 giver Kendetegnene paa den forskelligt forringede Mønt, Oplysninger, som sikkert ikke var tilgængelige for Landsknægt, Borger og Bonde. Men ikke nok med det: i Slutningen af sit Regnskab over Klippingeudmøntningen opgjorde Møntmesteren frejdigt, at han havde indtjent til Kongens Bedste ikke mindre end 32,023 Gylden 18 ß dansk i Skrodingen, altsaa ved at gøre Mønten lettere. Den her-

til knyttede Antegnelse (§ 21) bemærkede, at »kgl. Majestæt havde dog ikke befalet ham at mønte eller skrode anderledes end han skulde bruge til Regnskab«, hvortil Møntmesteren svarede, at det var sket i Henhold til en i Kolding af Johan Rantzow modtaget Befaling. Men Menigmands Instinkt lod sig ikke helt føre bag Lyset, man havde jo ogsaa de sørgelige Erfaringer fra Christiern II's Klippinge i frisk Minde, og der toges snart betydelig højere Priser for Varer, naar Betalingen skete i den forringede Mønt. Der maatte udsendes Kongebreve (saaledes til Købstæderne i Jylland og Sjælland, til Falster og til Landsting i Skaane) med strenge Paalæg om at tage Kongens Klippinge, eftersom de er »slaget og møntet«: Det var halsløs Gerning at »straffe« (ɔ: dadle) kgl. Majestæts Mønt.[7] Men ilde tilfreds var Kongen, naar den paalagte Sølvskat erlagdes i samme Mønt.[8]

Efter at Kongen sidst i Juli havde lagt sig for København, gav han gennem Biskop Ove Bilde sin Møntmester Ordre til ufortøvet at komme over til ham med alt Møntsølv og Redskaber. Reynold Junge anbefalede altsaa Møntgaarden i Aarhus og de der efterladte Materialer i Borgmesterens Varetægt og rejste; Svendene fulgte bagefter.[9] Det blev dog ikke (som for 12 Aar siden) i Lejren paa Serritslev Mark, at den nye Møntsmedje blev indrettet; men det var det gamle Møntsted Roskilde, der nu for sidste Gang gav Hus og Hjem til Møntsmedjen og dens Mænd. Virksomheden her antog større Former end i Aarhus. Der byggedes fem store Skorstene med en Bekostning af 527½ ♁ dansk (d. e. 211 Gylden). Hertil kom Værkstedsbygninger og Herberger til Møntens Folk. Abbederne i Sorø, Esrom, Ebelholt og Ringsted, Prioren paa Antvorskov og Fogden paa Abramstrup fik Kongebrev om straks at lade brænde hver 20 Mile Kul og skikke til Møntmesteren i Roskilde.[10] Fire Grovsmedesvende blev forskrevet fra Næstved og to Møntersvende, der sad i Fangehullet paa Nykøbing Slot, slap løs af Bolt og Jern

[7]) D. Mag. 3. R. 5 Bd. S. 39, 54, 102, 114, 118, 120, 258, 305. 6 Bd. S. 36.

[8]) Pal.-Müller, Grevens Feide I S. 405. Jfr. ogsaa D. Mag. 3. R. 5 Bd. S. 35.

[9]) D. Mag. 3. R. 5 Bd. S. 54 og 68.

[10]) D. Mag. 3. R. 5. Bd. S. 75, jfr. S. 101 og 260. Senere Leverancer: 6. Bd. S. 51.

for at arbejde paa Kongens Mønt.[11] Guldsmedesvendene i Roskilde fik Tilhold om at blive i Byen.[11] Der gik Bud til Køln, Sankt Annaberg og Joachimsdal efter Møntersvende og hvad andet, Mønten havde Behov. Der kom derefter 20 Svende fra Tyskland og 6 fra Prøjsen, hvorefter der en Tid lang var 40 Møntersvende i Arbejde. Gentagne Gange ansporedes de ved Gaver — snart et Par Hoser til 6 ℳ, snart en Gylden eller to i Mønt — paa det »at de skulde arbejde desto flittigere, saa at hans Naades Krigsfolk kunde blive befordrede i Betalingen«. Der var endvidere kgl. Majestæts Kleinsmed Mester Adam, hvem Borgmester og Raad skulde skaffe Herberg og Underholdning i Roskilde,[12] og som siden døde uden at have gjort det Arbejde, som Møntmesteren havde givet ham 83 Gylden i Forskud paa. Der var tre Stempelskærere: Matthijs Guldsmed fra Husum, som ialt fik 100 Gylden Mønt i Løn, en Svend Nijckels fra Prøjsen, som fik 60 Gylden Mønt, og en Svend Bartelt fra Lybæk, som fik 200 Gylden Mønt. — Regnskabet for Virksomheden i Aarhus og Roskilde er ført under et; der modtoges tilsammen henved 7 Tons Sølv til Møntning. Med Flytningen til Roskilde ophører Udmøntningen af Klippinge, og fra April 1536 begynder man at afvikle denne Nødmønt, maaske ogsaa fordi den efterhaanden var bleven bedre end den runde Mønt (4 ß, ℳ og 2 ℳ), der nu sloges. Fra 28. April 1536 til 19. April 1537 indleveredes i Roskilde og København 113,276 ℳ dansk Klippingmønt til Ommøntning. Der aabnedes herved Mulighed for en glimrende Forretning for Møntmesteren ved Indveksling af denne Mønt: for de store Klippinge betaltes Marken med 15 ß, for de smaa 4 ß med 3½ ß. Ogsaa Indvekslingen af Grevens og Hertug Albrekts Mønt er gaaet for sig som Møntmesterens private Forretning; — der nævnes i Regnskaberne kun to mindre Poster (50 og 70 ℳ) af Grevens Mønt som modtaget paa Mønten. Denne Vekselforretning havde Reynold Junge øjensynlig organiseret saare snildt; rundt om i Byerne havde han navngivne Borgere, som arbejdede i hans Forretning.

Efter Københavns Overgivelse den 29. Juli 1536 er Mønt-

[11]) D. Mag. 3. R. 5. Bd. S. 114 og 120.
[12]) D. Mag. 3. R. 5. Bd. S. 113.

smedjen her tillige taget i Brug. Den af Kong Hans anlagte Mønt, som nævnes 1490, var indrettet i Vingaarden eller Hr. Benedikt v. Ahlefeldts Gaard nær ved Befæstningens nordøstligste Taarn, Kringelen med Udsigt over Stranden. Kælderen forefindes endnu i Vingaardsstræde 6 (Magasin du Nord). Men Udmøntningen gik i Staa under Frederik I, og Møntergaarden blev 1529 skænket til Johan Rantzow.[18] Den Mønt, som Grev Christopher og Hertug Albrekt lod slaa i København, er sandsynligvis blevet til paa Slottet, hvor Reynold Junge har kunnet overtage Værkstedet i brugbar Stand, eftersom hans Regnskaber ikke har optegnet nogen Udgift paa Indretningen af Møntsmedjen. Den første Udbetaling af Mønt i Hovedstaden er dateret 3. September 1536; men det betyder i og for sig ikke, at de udbetalte 11250 Gylden i Tomarker, Marker og Firskillinger er udmøntede her. Først efterhaanden er Møntvirksomheden forlagt fra Roskilde til København, og netop mod Slutningen af Aaret udmøntedes i Roskilde rhinske Gylden af et Parti Guld (48 ℳ eller godt 11 kg) modtaget den 30. November paa Københavns Slot.

Om ikke før, saa efter Kroningen den 12. August 1537 har Christian III kunnet lægge sig sin Trosfælle, Philip af Hessens Tankesprog: »Einen Fürsten erkennt man an Haltung geschehener Zusage, reiner Strasse und *guter Münze*« paa Sinde. Den 21. Oktober reducerede Kongen for den store Dyrtids Skyld, den slette Mønt havde foraarsaget i Riget, al den Mønt, han havde ladet slaa, til det halve af, hvad den var slaaet til, saa at hans 2 Markstykker skulde gælde 1 ℳ, Markstykkerne 8 ß, Firskillingstykkerne 2 ß, Toskillingerne 1 ß og Skillingerne en Søsling, og lovede med det første at lade slaa Hvider og Smaapenge, paa det at alt maatte komme i den gamle Skik med Salg og Køb, og skulde 1 rhinsk Gylden eller Jacobsdaler gælde 3 ℳ danske, under Forbrydelse af 40 ℳ og det Gods, der handles om. Men denne Forordning blev foreløbig kun paa Papiret, man har indset de store Vanskeligheder ved at gennemføre den allerede nu, og først 1540 tager man Skridtet fuldt ud. Den daarlige Samvittighed gav sig Udslag i, at den ringholdige Mønt, der stadig prægedes,

[18]) O. Nielsen, Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse I S. 264.

var antedateret med Aarstallene 1535 og 1536. Møntforringelsen gjaldt kun den danske Mønt; hvad den tyske Mønt for Hertugdømmerne angik, overholdtes Privilegierne, hvorefter Mønten skulde være lige god med den lybske. De holstenske Toskillinger fra 1534 var prægede paa Gottorp, men de senere prægedes i Roskilde og København. De rhinske Gylden sloges som nævnt i Roskilde, og mod Slutningen af Aaret 1537 lod Christian III ogsaa præge Joachimsdalere, den Mønt, hvis Sølvindhold og Værdi svarede til Guldmønten, den rhinske Gylden. Regningsmønten var nu en Haandgribelighed, endda i begge sine Former. Det var ikke uden Vanskeligheder for Jesper Brockman, Kongens Sekretær, at skaffe det fornødne Sølv frem, og Møntmesteren havde ogsaa sit Besvær med at faa Sølvet smidigt nok.[14] Stemplerne til Joachimsdalerne blev skaaret i København og i Lybæk, og det smukke Arbejde staar ikke tilbage for de samtidige lybske »Brømsedalere«. Der arbejdedes i 20 Uger med 12 Svende paa disse Joachimsdalere (og paa holstenske Dobbeltskillinger), og de fortærede i Kost og Øl for 1325 ♃ danske (=530 Gylden Mønt) foruden deres Løn 5 Gylden af hver 100 vejne Mark eller ialt 606¼ Gylden. Resultatet: 17570 Joachimsdalere afleveredes den 12. Januar 1538 til Jesper Brockman, som straks sendte sin Tjener Tønnes Matsøn og Møntmesterens Svend Johan af Sted med et større Beløb til sin utaalmodigt ventende Konge.

Joachimsdaleren 1537 blev allerede 1539 prøvet i Møntværkstedet i München og befundet at være 14½ lødig, saaledes som den jo skulde være efter Reynold Junges Regnskab, og bedre end alle andre »Gyldengroschen« med Undtagelse af de oprindelige fra Joachimsthal. Ligeledes er den rhinske Gylden prøvet og værdsat i en Valvation, trykt i Gent 1545(?), den var derefter af samme Værdi som en hamborgsk Gylden. Disse to Mønter var altsaa vel ansete i Samtiden; desværre var de udmøntede mere Kongen til Ære end Menigmand til Gavn.

Tillige blev Udmøntningen genoptaget andre Steder i Riget. 1537 afgav Reynold Junge Mandskab, nemlig en Møntforstander og 3 Svende, til Arbejde med Møntprægning i Norge. Hver Svend

14) J. B.'s Breve af $^{21}/_{12}$ 1537 og $^{12}/_{1}$ 1538. D. Mag. VI S. 20 og 23.

fik 4 Gylden om Maaneden, hvad enten der arbejdedes eller ej, og Møntforstanderen fik det dobbelte. De var borte i 20 Uger, hvoraf de kun arbejdede i 4 Uger. Endvidere forsynede Reynold Junge dem med 300 ꝶ dansk (= 120 Gylden) i Rejsepenge samt med Proviant og Materialer til Møntning, hvoraf han dog fik en hel Del uanvendt tilbage, saaledes at hans samlede Udgift til den norske Mønt var 735½ ꝶ dansk (= 294⅕ Gylden). Iøvrigt har Reynold Junge ikke haft mere med Udmøntningen i Norge at gøre. Der kendes nu Skillinger fra *Bergen* 1537; da Folkene tillige har foretaget Rejsen fra Bergen til Trondhjem, har en Udmøntning her maaske været paatænkt, men atter opgivet, hvad der forklarer, at Reynold Junge fik en Del Proviant og Materialer uanvendt tilbage.

Paa lignende Maade blev Frederik I's gamle Møntsmedje i *Ribe* taget i Brug igen. Under Aaret 1538 har Reynold Junge ført til Udgift 275 ꝶ dansk (= 109½ Gylden 4 ₰) for Hofklædninger til 10 Svende og en Smedemester, som efter Kongens Befaling er sendt til Ribe; Svendeklædningen kostede 25 ꝶ, Mesters det dobbelte. Den ikke navngivne Mester har derefter paa eget Ansvar ledet Møntprægningen i Ribe, indtil Rentemestrene Klaus Sehested og Jørgen Persen ud paa Aaret (efter Mortensdag ?) fik Kongens Ordre »at de straks annamme alle Stempler fra Møntemesteren udi Ribe og besegle og holde hos dem og forbyde ham, noget efter denne Dag at mønte enten smaa Mønte eller store«.[15] Aarstallene paa Ribemønterne, der kendes 4 ₰ 1535 og 2 og 1 ₰ 1536, maa følgelig være antedaterede.

I *Aarhus* havde Reynold Junge efterladt en nyindrettet Mønt med adskillige ubenyttede Materialer. Den blev ogsaa taget i Brug, uden at dette har sat sig Spor i Regnskaberne. Der kendes nu 2 ₰ fra Aarhus med Aarstal 1536, som utvivlsomt er prægede af Møntmester Hans v. d. Viidhe, som den 2. September 1538 blev optaget som Borger der i Byen.[16] Rimeligvis er disse Mønter antedaterede.

Med Mønten i *Visby*, der forestodes af en Mester Jacob, og

15) D. Mag. 3. R. 6. Bd. S. 194.
16) Hübertz, Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus. S. 246.

hvor der prægedes ringholdige Skillinger 1535—37,[17] har Reynold Junge øjensynlig ingen Forbindelse haft. Og endnu mindre har han haft nogen Indflydelse paa de Udmøntninger af danske ꝶ, 8 og 4 ß, som Gustav Vasa i al Hemmelighed satte i Gang i *Stockholm* i Begyndelsen af 1536 for at kunne lønne Landsknægtene i Skaane med »dansk« Mønt.[18]

Regnskabet for Udmøntningerne i 1539—40 er ikke saa vidtløftigt som det foregaaende. Der er indleveret til Mønten ialt 4355 ꝶ 15 Lod 1½ Ort Sølv, hvoraf omtrent Halvdelen fremkom ved Omsmeltning af 93482 ꝶ dansk i »dobbelte og enfoldige ꝶ Stk.« og 86471½ ꝶ dansk i Klippinge. Der blev heraf præget holstenske Toskillinger og danske Fire- og Toskillinger. Til de 10 faste Svende og 2 Drenge hentedes fra Tyskland 16 Svende, der dog maatte gaa paa Kost fra 19. Juni til 6. November 1539, før de kunde gaa i Gang med Arbejdet, der afsluttedes paa 10 Uger. De fik hver i Løn 1 Gylden i Ugen.

Regnskabet for 1540 er endnu mere kortfattet. 12. Juli modtoges godt 500 ꝶ i Barrer af næsten fint Sølv og den 25. September modtoges 1847½ ꝶ danske 7-lødige Klippinge og 106 ꝶ i »boesze« Klippinge. Det formøntedes til Toskillinger. Der arbejdedes i 10 Uger med 12 faste og 10 extra tilkaldte Svende. Den sidste Sum af nyslaaede Toskillinger afleveredes til Rentemester Joachim Beck den 9. November 1540. — Dermed var Tiden inde, hvor Møntmesterens Gerninger skulde vejes paa Retfærdighedens Guldvægt.

I den sidste Prior i St. Knuds Kloster, Christen Povelsøns Brevbog[19] findes en Udtalelse om Reynold Junge. Kongen havde paalagt Prioren at indsende 4000 Lod Sølv til Mønten, og Prioren maatte (med Kongens Tilladelse) lade det forgyldte Metal tage af et Skrin i Kirken for at kunne efterkomme dette Krav. To Guldsmede i Odense proberede det forgyldte Metal og befandt det at være af godt Sølv. Men Møntmesteren erklærede, at det var idel forgyldt Kobber, og Christen Povelsøn maatte til Aabod

[17]) P. Hauberg i Aarb. f. n. Oldk. 1891, S. 53.

[18]) T. G. Appelgren i Numismatiska Meddelanden XXI, S. 47 ff.

[19]) De ældste danske Arkivregistranter 5 Bd. I S. 204.

betale 500 Lod Sølv, skønt han hævdede, at det kun var et Billede af Vægt 30 Lod, der var af Kobber. Chr. Povelsøn skrev i sin »Journal«, at Reynold Junge stjal disse 500 Lod fra Kongen »och bleff sziiden szatt y tornn och fengszell for stortt tyuffueri bode for then szagh och andre szom hand giorde ko. mat.« — Reynold Junge har i sine Regnskaber under 1. August 1536 rigtigt opført, at han af Prioren i St. Knuds Kloster i Odense har modtaget 250 ℔ Sølv (= 4000 Lod), »af dette Sølv har 82 ℔ været forgyldt Sølv og har været Billeder«, føjer han til. — Antegnelserne (§ 6) gør opmærksom paa, at naar det har været Billeder, kan Lødigheden vel ikke være mindre end 15 Lod,[20] og i Regnskabet er det bogført som 13½-lødigt Sølv. Hertil svarer Møntmesteren, at det af Prioren leverede Sølv ikke var godt, og at Prioren har lagt saa meget til, at det blev lige med det andet Sølv, og de 72 Mark forgyldte Billeder var kun 7½-lødige. — Dette Svar er øjensynligt bleven taget for godt; det har i al Fald ikke ladet sig modbevise.

Men Reynold Junges Udfoldelse af sit store Forretningstalent har vel kunnet vække Mistanke paa allerhøjeste Sted, en Mistanke, som er blevet bestyrket, efter at Regnskaberne for Udmøntningen i Aarene 1534—39 er bleven forelagt. Det er højst sandsynligt, at den gode Møntmester en trist Novemberdag 1540 maatte tage til Takke i det blaa Taarn, medens hans Regnskaber paa det nøjeste blev prøvede af en Kommission, der bestod af Kansler Johan Friis, Rentemester Joachim Beck, Lensmanden paa Københavns Slot Peter Godske og Jørgen Kok. Cancelliskriver Hans Johel og Andreas Slotsskriver har formentlig været Sekretærer. Maaske er det tilfældigt, at Rentemester Jesper Brockman, der dog i de senere Aar havde ført en Slags Tilsyn med Mønten, ikke nævnes som Deltager i Undersøgelsen. Den mest sagkyndige var naturligvis Jørgen Kok, der som Christiern II's og Frederik I's gamle Møntmester nok har vidst, hvor Lejlighed bød sig at vinde Guld af Kobberklippinge. Det har sikkert været ham en Tilfredsstillelse at kunne

[20]) I Følge Chr. II's Skraa for Guldsmedene af 1515 maatte de ikke forarbejde ringere Sølv end 15-lødigt. D. Mag. III, S. 220 ff.

kigge sin Kollega i Kortene, — det var jo paa Reynold Junges Klippinge, at Johan Rantzow kunde ride Jørgen Mønters Sag over Ende, — og i ikke mindre end 73 Antegnelser har han sat Fingeren paa de Steder i Regnskaberne, hvor der formentlig var drevet falsk Spil. For blot at fremhæve de væsentligste Antegnelser havde saaledes Møntmesteren bogført Lødigheden af det i mange mindre Partier modtagne Sølv summarisk som 13½-lødigt, hvad der ikke forekom Undersøgelsen troværdigt, naar der var (14½-lødige) Joachimsdalere — det opgjordes senere til 70.000 Dalere — imellem Sølvet. Reynold Junge søgte forgæves at hævde, at hans Angivelser var rigtige: havde Joachimsdalerne ikke været med, havde han ikke kunnet sætte Lødigheden saa højt som til 13½. Det var endvidere mærkeligt, at de Klippinge, som Reynold Junge modtog til Ommøntning, alle var 7-lødige, skønt han jo selv ogsaa havde slaaet 8- og 10-lødige Klippinge. Afgangen i Smeltningen, som overalt var beregnet til 1 %, betegnede Revisionen som »ubillig«, men her kunde Reynold Junge henvise til, at saaledes var hans Overenskomst med Melchior Rantzow, det kunde Thomas Guldsmed i Husum bevidne. Vekselforretningen, som Møntmesteren havde drevet uden at aflægge Regnskab derfor, kom ogsaa frem i Antegnelserne (§ 26, 27 og 37). Reynold Junge svarede, at han havde ment, at Vekselforretning altid stod ham frit. Naar han ikke havde indvekslet noget nævneværdigt af Grev Christophers og Hertug Albrekts Mønt, laa det i, at der i København var en Vexellerer, som vekslede paa Borgmesters og Raads Vegne. Han havde maaske tilvekslet sig henved 5000 ℞ dansk, men ikke vidst, at han skulde gøre Regnskab derfor og henstillede Sagen til Kongens Naade. Paa mange forskellige Antegnelser kunde Møntmesteren ikke gøre tilfredsstillende Rede; han maatte tilsidst anraabe om Kongens Naade og tilbyde at betale og oprette, hvad Skade der var sket. Og det blev til visse »eine grosse merkliche Summa geldes vnnd Suluers«: 127.332 ℞ 12 β dansk. Reynold Junge bekendte, at han havde anbragt Penge hos navngivne Mænd i Lybæk, Danzig, Ribe, Ditmarsken (i Meldorf og Heide) og i Reval, alt i alt 139.000 Joachimsdalere — og 11 β lybsk. Han har saaledes haft rigelige Midler til at betale sit Underslæb med. Det

har han sandsynligvis gjort og derpaa udstedt et aabent Brev som en Quittanz for det »venlige Regnskab og Forligelse«, han har haft med kgl. Majestæt. Dokumentet er mærkelig nok dateret den 26. November 1540, altsaa kun 17 Dage efter den sidste Dato i Regnskabet. Da endvidere Registret over Quittanzerne i Møntmesterens Skrin bærer Aarstallet 1541, skulde man tro, at Brevet var antedateret.

Reynold Junge vendte tilbage til Husum. 1542 nævnes hans Hustru Kyrstine, som skulde flytte sit Boskab, som fandtes paa Kongens Møntergaard i København, til Husum. 1544 nævnes Reynold Junge i Anledning af en Proces, 1545 fik han Kongens Tilladelse til at præge Guldgylden i Flensborg, hvor han efterfulgte Jørgen Degener som Møntmester. Der foreligger nu rhinske Gylden med Aarstal 1546, men samme Aar er han død, og hans Enke fik efter kgl. Ordre af 6. Juli 1547 godtgjort, hvad Udlæg han havde haft paa Opførelsen af Bygninger ved Mønten i Flensborg. Denne Gang blev hans Regnskab øjensynlig antaget og kvitteret uden Antegnelser, og Jesper Rantzow fik 6. Februar 1548 Ordre til at levere den nu salige Møntmesters Kautionister deres Forskrivelse tilbage.[21]

Det blev ikke Jørgen Kok, hvis han forøvrigt har næret Forhaabninger i den Retning, men Poul Fechtel, en Borger fra Helsingør, der i det nedlagte Sankt Klare Kloster førte Kongens Ønsker om et velordnet Møntvæsen ud i Livet. Møntordningen af 20. September 1541 indledede den nyere Tid paa Møntvæsenets Omraade.

Reynold Junges Regnskaber giver en Oversigt over hans samtlige Udmøntninger, der S. 286 f. er opstillet i et Skema.[22] Naar man vil have Klarhed paa, hvad de enkelte Mønter vejer Netto og Brutto i vore Dages Vægt i Gram, møder os straks den Vanskelighed, at vi ikke nøjagtigt ved Vægten paa den af Møntmesteren anvendte kølnske Mark. Den nu almindelig anvendte Omregning af en kølnsk Mark til

21) D. Mag. 4 R. I S. 38. Sejdelin, Diplomatarium Flensborgense II Kbhvn. 1873. S. 374, 386, 410 og 980.

22) I Kolonne 1 anføres Møntnavnene, hvortil maa bemærkes, at mindre Nominaler af samme Mønt ikke

233,855 g er en Fiktion, vedtaget i Berlin 1821,[23] hvorved man opnaaede Enhed imellem Længdemaal (rhinsk Alen) og Vægt, men ikke tog noget Standpunkt til, hvilken af de »kølnske« Mark der anvendtes rundt om i Landene, og som varierede fra 231 til 234 g, der var den historisk rigtigste. I den kgl. Mønt- og Medaillesamling forefindes 8 velbevarede Joachimsdalere prægede af Reynold Junge 1537, hvoraf det tungeste Exemplar vejer 29,00 g, det letteste 28,06 g; tilsammen vejer de 229,53 g. Antager man et ubetydeligt Vægttab gennem Aarhundrederne ved »Iltning«, vil det være berettiget at omregne Reynold Junges kølnske Mark med et rundt Tal 230 g, man kommer derved til følgende Resultat:

	Raavægt g	Finhed 1/1000	Finvægt g
Rhinsk Gylden	3,19	764	2,44
Joachimsdaler.....	28,75	906¼	26,05
Holstensk 2 ß...........	3,90	472⅔	1,84
Klipping 1534 (2 ℳ).....	14,38	625	8,98
1. — 1535 —	14,38	500	7,19
2. — — —	14,38	437 /2	6,29
3. — — —	12,12	437½	5,30
1. Fireskilling...........	3,71	312½	1,16
2. —	3,06	250	0,77
3. —	3,15	218¾	0,69
Tomark................	14,38	406¼	5,84
Mark..................	7,19	406¼	2,92
Toskilling	1,75	187½	0,33
Skilling.................	1,15	156¼	0,18

er specificeret, men indregnet i Hovedmønten, f. Eks. ½ Joachimsdalere, holstenske Søslinge, Klippinge, ℳ, 8, 4, 2 ß og ½ ℳ. I Kolonne 2—3 anføres det »beskikkede« Sølv; Reynold Junge nævner altid først Finvægten, der jo tillader en samlet Opgørelse i Modsætning til Raavægten, der er meget forskellig af Finhed, saaledes som anført i Kolonne 9. Afgangen (i Kolonne 4—7) fradrages Vægten i Kolonne 2—3, hvoraf fremgaar Vægtene (i Kolonne 8 og 12) af den færdige Mønt. Det enkelte Møntstykkes Vægt oplyses i Kolonne 11. Den sidste Kolonne gør Rede for, hvor mange Penge den kølnske ℳ fint Sølv er udmøntet til.

23) Grote, Münzstudien III, S .33. Grote beregner iøvrigt Marken i det 16. Aarh. til 231,156 g.

1	2 Finvægt				3 Raavægt				4 Afgang i Digelen	5 Afgang i Smedjen	6 Raavægt				7 Finvægt				8 Raavægt				9 Lødighed	1[illegible]
	℔	lod	qu.	ort	℔	lod	qu.	ort	%	%	℔	lod	qu.	ort	℔	lod	qu.	ort	℔	lod	qu.	ort		
1534–39:																								
Jochemdaler	1997	10			2204	8			3/16	3/16	8	4			[illegible]	7	2	2	2196	4			14 1/2	
Holstenske 2 β	4836	4	3	2	10232	3			1	1 1/2	300	10			[illegible]	2		3 1/2	9931	9			7 9/16	
Klippinge	737		2		1179	4			1	1	23				[illegible]	6			1156	4			10	
—»—	1067	14			2135	12			1	1	42				[illegible]	4			2093	12			8	
—»—	2091	14	2		4781	8			1	1	96				[illegible]				4685	8			7	
—»—	488	2	1		1115	12			1	1	22				[illegible]	10			1093	12			7	
—»—	2642	4	3	3	6039	9			1	1	121	8			[illegible]	15			5918	9			7	
4 β	363	7			1163				1	2	34	8			[illegible]	10	2		1128	8			5	
—	4463	6			17853	8			1	2	535	8			[illegible]	14			17318				4	1[illegible]
—	308	14			1412				1	2	42				[illegible]	3			1370				3 1/2	
2 og 1 ℔	19214	4		1 1/2	47296	10			1	1 1/4	1064	4			[illegible]	5	2	2	46232	6			6 1/2	5[illegible]
2 β	258	10	2		1374	8			1	2 1/2	48	2			[illegible]	11	2		1326	6			3	
β	97		2		621				1	2 1/2	21				[illegible]	4	2		600				2 1/2	
Summa	38566	13		2 1/2																				9[illegible]
1539–40:																								
Holstenske 2 β	3630	14		1 1/2	7681	12			1	1 1/2	192	12			[illegible]	12			7589	12			7 9/16	
4 β	293	5	2		1173	6			1	2	35				[illegible]	12			1138	6			4	
2 β	451	11	2		2409	4			1	2 1/2	83				[illegible]	12			2325	4			3	
Summa	4375	15		1 1/2																				
1540: 2 β	576		1		3072				1	2 1/2	107	8							2964	10			3	
1534–39:																								
Rhinske Gylden					342	8	2	2	25/33	·	2	10	3						339	13	3	1	17 1/2 Kar.	

3 Raavægt #	lod	qu.	ort	4 Afgang i Diglen %	5 Afgang i Smeltejern %	6	7 (Af)gang Finvægt #	lod	qu.	ort	8 Raavægt #	lod	qu.	ort	9 Lødighed	10 Udmøntet Gylden	11 Stk. paa #	12 Finvægt #	lod	qu.	ort	13 # fin #	β	d	
2204	8			3/16	3/16	8	7	7	2	2	2196	4			14 1/2	17570	8	1990	5	2	2	17	1	7	lybsk
10232	3			1	1 1/2	300	142	2		3 1/2	9931	9			7 9/16	4985	59	4694	2	2	3 1/2	15	10		—
1179	4			1	1	23	14	6			1156	4			10	14800	16	722	10	2		50			dansk
2135	12			1	1	42	21	4			2093	12			8	26800	16	1046	10			64			—
4781	8			1	1	96	42				4685	8			7	60000	16	2049	14	2		73	8		—
1115	12			1	1	22	9	10			1093	12			7	14000	16	478	8	1		73	8		—
6039	9			1	1	121	52	15			5918	9			7	90000	19	2590	8	1	3	86	13	6	—
1163				1	2	34	10	10	2		1128	8			5	7000	62	352	12	2		50			—
17853	8			1	2	535	133	14			17318				4	130000	75	4319	8			75			—
1412				1	2	42	9	3			1370				3 1/2	10000	73	299	11			83	6	6	—
47296	10			1	1 1/4	1064	432	5	2	2	46232	6			6 1/2	591775 3/8	16 / 32	18781	14	2		75			—
1374	8			1	2 1/2	48	8	11	2		1326	6			3	8000	120	249	15			80			—
621				1	2 1/2	21	3	4	2		600				2 1/2	3000	200	93	12			80			—
																977930 3/8									
7681	12			1	1 1/2	192	90	12			7589	12			7 9/16	37316 1/4	59	3587	5		3 1/2	15	10		lybsk
1173	6			1	2	35	8	12			1138	6			4	8537 3/8	75	283	9	2		75			dansk
2409	4			1	2 1/2	83	15	12			2325	4			3	13950	120	435	15	3		80			—
																59803 17/20									
3072				1	2 1/2	107					2964	10			3	17787 3/8	120	555	13	2	2	80			dansk
342	8	2	2	25/33		2					339	13	3	1	17 1/3 Kar.	24470	72								

			Schou	Tungeste Ex. g	Letteste Ex. g	Gennemsnit g	af Exx. i MK
1534	2 ß	Slesvig	1—7	3.90	3.40	3.70	6
	½ ß	—	8—9	1.11			0
	2 ß̸ □	(—)	1	14.80			0
1535	2 ß̸		1—16	13.51	11.40	12.44	7
	2 ß̸ □	(Aarhus)	17	14.42			1
	ß̸		18—45	8.10	5.72	6.71	15
	ß̸	(*Stockholm*)	46—47				0
	ß̸ □	(Aarhus)	48—50	10.62	9.45	10.20	3
	8 ß	(*Stockholm*)	51—52	5.13	4.80	4.97	2
	4 ß	—	53—56	4.12	3.93	4.03	2
	4 ß	—	57—64	2.80	1.95	2.40	5
	—	Aarhus	65—68	3.82	3.40	3.61	2
	—	—	69—99	3.35	2.27	2.77	15
	—	København	100—135	3.23	2.25	2.64	22
	—	*Ribe*	136—145	3 27	2.14	2.66	7
	—	Roskilde	146—238	3.35	2.21	2.66	45
	— □	(Aarhus)	239	3.32			1
	2 ß □	—	240	1.51			1
	ß	*Visby*	241—255	1.35	0.90	1.13	12
1536	Rh. Gylden	Slesvig*	1—7	3.22	3.15	3.18	6
	2 ß	—	8—12	3.90	3.40	3.70	6
	2 ß	*Aarhus*	1—17	1.95	1.30	1.66	10
	—	København	18—73	2.21	1.21	1.62	38
	—	*Ribe*	74—77	2.15	1.65	1.95	3
	—	Roskilde	78				0
	ß	København	79—112	1.30	0.73	1.00	25
	—	*Ribe*	113—119	1.19	0.83	1.00	5
	—	*Visby*	120—125	1.24	1.01	1.16	8
1537	Daler	(København)	2—13	29.00	28.06	28.69	8
	½ dr.	(København)	14—17	14.45			1
	2 ß	Slesvig*	1—25	4.20	2.95	3.74	17
	ß	*Bergen*	18—22	1.40	1.35	1.37	3
	—	*Visby*	23	1.17			1

*) Saaledes efter Omskrift og Møntfod, men efter Regnskaberne præget i Roskilde og København.

Schou	Tungeste Ex. g	Letteste Ex. g	Gennemsn. g
1–7	3.90	3.40	3.70
8–9	1.11		
1	14.80		
1–16	13.51	11.40	12.44
17	14.42		
18–45	8.10	5.72	6.71
46–47			
48–50	10.62	9.45	10.3[illegible]
51–52	5.13	4.80	4.97
53–56	4.12	3.93	4.05
57–64	2.80	1.95	2.40
65–68	3.82	3.40	3.61
69–99	3.35	2.27	2.77
100–135	3.23	2.25	2.64
136–145	3.27	2.14	2.66
146–238	3.35	2.21	2.66
239	3.32		
240	1.51		
241–255	1.35	0.90	1.15
1–7	3.22	3.15	3.19
8–12	3.90	3.40	3.70
1–17	1.95	1.30	1.66
18–73	2.21	1.21	1.62
74–77	2.15	1.65	1.95
78			
79–112	1.30	0.73	1.00
113–119	1.19	0.83	1.00
120–125	1.24	1.01	1.16
2–13	29.00	28.06	25.69
14–17	14.45		
1–25	4.20	2.95	3.74
18–22	1.40	1.35	1.37
23	1.17		

efter Regnskaberne præget i Kø[illegible]

Omregnet til den danske Guldmøntfod har den rhinske Gylden en Guldværdi af 6 Kr. 05 Øre. De øvrige Mønters Metalværdi afhænger af de skiftende Sølvpriser, der for Tiden er 7 Øre pr. Gram fint Sølv. En Omregning vil dog være misvisende, da Joachimsdaleren var af samme Værdi som den rhinske Gylden, og Forholdet mellem Guld og Sølv altsaa som 26,05:2,44 eller henved 1:10,7.

Til Sammenligning med Regnskabernes Angivelser vil det have sin Interesse at erfare, hvad der til vore Dage er overleveret af Christian III's Mønt fra Aarene 1534—40. I Oversigten S. 288 er henvist til H. H. Schou, Beskrivelse af danske og norske Mønter 1448—1814 Kbhvn. 1926, og tilføjet Maximums-, Minimums- og Gennemsnitsvægt (Raavægt) af velbevarede Exemplarer i den kgl. Mønt- og Medaillesamling. For Finvægtens Vedkommende mangler f. T. Materiale. Møntsteder, der ikke er nævnt i Møntomskrifterne, er sat i ( ), og Møntsteder, der er Reynold Junges Regnskab uvedkommende, er *kursiverede*.

Den Antedatering af Mønterne, som Regnskaberne giver Formodning om, røber sig ogsaa umiddelbart af Mønternes Præg. De i saa mange Stempelvarianter foreliggende københavnske Firskillinger, der bærer Aarstallet 1535, kan selvsagt først være udmøntede efter Hovedstadens Overgivelse 1536. Paa alle Mønterne med Aarstallet 1535 lyder Kongens Titel »Electus rex« og Kongebilledet bærer ikke Krone; men paa alle danske Mønter med Aarstallet 1536 tituleres Kongen »Rex« og paa Enesteskillingerne er Brystbilledet endogsaa kronet. Da Kroningen først fandt Sted i August 1537, maa ogsaa denne Aargang af Mønter være antedateret, forudsat at Titulaturen er korrekt. — Det i Anm. 1 under Nr. 6 nævnte Aktstykke, som giver Kendemærkerne paa de forskellige Klippinge og Aarhus-Firskillinger, lyder i sin Helhed:

Item De klippingenn welck tho Gottorp ghemuntet sijn, er afftekenn is de iar tall 34 mijt twenn sulcker tekenn △ holdenn x loth.

Item De erstenn klippingenn de tho Aarhuszenn sijn ghemuntet, welck dar holden viij loth, er afftekenn is eijn kleuerblat mijt eijnem vmmegheboghenn stele, vnde steijt ijnn dat C twischen denn Ciferenn 35.

Item De anderenn klippingenn, de tho Aarhuszenn sijn ghemuntet, welck dar holdenn vij loth, er afftekenn is eijn kleuerblat mijt eijnem vmmegheboghenn stele, vnde bouenn denn Ciferenn ij stipkenn.

Item De drudde klippingenn, de tho Aarhuszenn sijn ghemuntet, er afftekenn is eijn kleuerblat mijt eijnem slichtenn stele, als eijn Anthonies krutsze, vnde ij stipkenn bouenn de Cifer. Dussze holdenn ock vij loth.

Item Der viij ß klippingenn, er afftekenn is eijn slecht kleuerblat ijnn dem C mijth twenn Ciferenn, holt vij loth.

Item Der iiij ß klippingenn, er afftekenn is eijn slecht kleuerblat ijnn dem C, up der anderenn sijdenn ij Ciferen, holt vij loth.

Item De iiij ß stuckenn, de dar wordenn ghemuntet tho Aarhuszenn, Der erstenn er afftekenn is up beijdenn sijdenn des schildes twie o hebbenn vnder dem bilde dem iar tall, vnde holdenn v loth.

Item De ander iiij ß sijnt ghemuntet tho Aarhuszenn, er afftekenn is eijn slicht kleuerblat bouenn dem schilde, mijt twenn Ciferenn up beijde sijdenn des schildes, holdenn iiij loth.

(Kongens Underskrift) Christian

Item De drudde slach der iiij ß szo tho Aarhuszenn ghemuntet sijn, de hebbenn keijn kleuerblat bouenn dem schilde, welck is er afftekenn, vnde holdenn iiij loth.

(Kongens Underskrift) Christian

Gottorperklippingene fra 1534 er blevet saa fuldstændig indsmeltede, at der nu kun kendes et eneste Exemplar, og af de første Aarhusklippinge kan overhovedet ingen paavises. De øvrige Klippinge er beskrevne i Schous Møntværk henholdsvis under Nr. 49, 48, 239 og 240. De femlødige Aarhus-Firskillinger er beskrevne sammesteds Nr. 65—68 og de firlødige under Nr. 69—99; derimod kan mærkelig nok de halvfjerdelødige Firskillinger ikke paavises. En anden Sag er det, at Møntbenævnelserne i dette Aktstykke ikke i alle Tilfælde synes at lade sig forlige med de Møntnominaler, som maa udledes af Regnskaberne og af Vægten paa de kendte Mønter.

TYGE BRAHES BRUD MED FÆDRELANDET

AF

EILER NYSTRØM

I det sidste Afsnit af Tyge Brahes Levnedsløb, der indledes med hans bratte Bortrejse fra Danmark i Forsommeren 1597, spænder over Opholdet i Rostock og Wandsbeck, Opbrudet derfra i Efteraaret 1598, den besværlige Rejse østpaa med Ophold i Wittenberg og Dresden, endelig Ankomsten til Prag i Sommeren 1599, hans Omflytten i Böhmen, den gentagne Opstilling og Nedtagning af de store Instrumenter, som til Skibs efter vidtløftige Forhandlinger var ført fra Hveen til Lybæk og over Hamborg og Magdeborg fragtet opad Elben til Leitmeritz, hvortil de sidste naaede i Eftersommeren 1600, og sluttelig, da deres Ejermand tilsyneladende var ved at falde til Ro efter alle disse inden for saa kort et Tidsrum sammenpressede Omskiftelser, hans pludselige Død i Oktbr. 1601 — i hele dette, i Grunden saa triste Endeligt er der et uklart Punkt: Hvorfor gik det saaledes? Hvad laa der bag ved Udrejsen fra Danmark og hvem eller hvad var Aarsag til denne saa skæbnesvangre Vending i Tyge Brahes Livsskæbne? Var det Fædrelandet, der stødte sin berømte Søn fra sig, eller laa Skylden hos ham selv? Og mon han ude i det fremmede vilde have fundet en for sig selv og sin Videnskab mere betrygget Stilling, om Skæbnen havde tilmaalt ham et længere Liv? Spørgsmaalene kan næppe besvares udtømmende og med fuld Vished, men enkelte Linjer, der peger i en Retning, som aabenbart er den rigtige, vil nok kunne drages.

Dels i Form af Breve fra ham selv og andre, dels ogsaa i Form af officielle Aktstykker, der angaar hans Færd og Forhold, foreligger et ret stort samtidigt Materiale, der giver et Indblik i hans Væsen og Karakter, uafhængig af al gennem Aarhundreder nedarvet Tradition. Dette gælder maaske ikke i saa høj Grad hans latinske Brevveksling med Datidens store Navne, med Fyrster og Lærde over hele Europa. Man faar gennem den et stærkt

Indtryk af den Beundring, hans Samtid nærede for ham; den understreger i høj Grad hans Storhed og Anseelse som Videnskabsmand og hans Ret til Æresnavnet: den moderne Astronomis Grundlægger, som iøvrigt heller ingen sagkyndig senere har forsøgt at rokke ved. Men det maa ikke overses, at disse Datidens Fyrster og Lærde kun kendte Tyge Brahe som Videnskabsmand, kun gennem hans Værker og ved det Samkvem, de gennem det skrevne Ord stod til ham i. Og derfor faar denne lærde Brevveksling — dens videnskabelige Betydning iøvrigt ufortalt — nærmest Karakter af en ydre Facade: det er Stormanden Tyge Brahe betragtet ude fra Europa. Men ved Siden heraf foreligger en Række Breve og Aktstykker af mere intern Karakter, der giver et Indblik i selve Mennesket Tyge Brahe, og mere eller mindre indirekte drager hans menneskelige Egenskaber ind under Historiens Søgelys og forklarer, til Dels ogsaa undskylder den Maade, hvorpaa man herhjemme optraadte overfor Landets berømte Søn, saaledes at den triste Afslutning paa hans Livsbane ligesom faar en Slags Motivering.[1] Man kan sige, at Tyge Brahe er et storladent Vidnesbyrd om Rigtigheden af det gamle Ordsprog, at ingen er Profet i sit Fædreland, men man kan ogsaa sige, at Tyge Brahe er en Bekræftelse paa noget almengyldigt-menneskeligt i dette Fyndord. Thi selv om Profetierne, naar de betragtes paa lang Sigt, er sande og rigtige, saa savner Profeterne ofte Evnen til at underordne sig de bestaaende Samfundsformer og undgaar sjælden Gnidninger paa det nære Hold.

I Frederik den Andens Dage havde Tyge Brahe en stærk og glimrende Stilling i sit Fædreland. Han kastede Glans over Danmark som ingen anden, fremmede Standspersoner, der gæstede Landet, undlod sjælden at aflægge Besøg paa Hveen, om deres Rang eller Navnkundighed da tillod det og kunde aabne dem Vej. Men netop denne fremskudte Stilling, dette Ry som Lan-

1) Alle Breve og Aktstykker, ogsaa tidligere trykte, er nu samlet i *Tychonis Brahe Dani Opera omnia*, den lærde Brevveksling (Epistolæ Astronomicæ) i Tom. VI—VIII, andre Breve og Aktstykker (Epistolæ et Acta ad vitam Tychonis Brahe pertinentia) i Tom. XIV, der udsendes i Jan.—Feb. 1928. Hvor der i det følgende blot citeres et Nummer, henvises til det sidstnævnte Bind.

dets berømteste Mand, gjorde sit til at forflygtige hans Forstaaelse af Samspillet mellem Ret og Pligt. Det Tyge Brahe ønskede var en gavmild Herre, som ene af Hensyn til ham og hans Videnskab kunde understøtte ham med ubegrænsede Subsidier — men en saadan Magnat fandtes i Virkeligheden ikke; selv om Viljen var der, saa manglede Evnen — hverken Frederik den Anden eller Kejser Rudolf raadede i større Udstrækning over andre Midler end saadanne, som der paa en eller anden Maade skulde ydes noget til Gengæld for; hvor »rundhaandede« Fyrsterne end var, saa var det det store Folk, der skulde betale, Pengene skulde udskrives gennem Rentemestre og Toldere, Folk, der var vant til at omgaas Penge og gerne holdt et Øje med, at ogsaa Pligterne overholdtes saa nogenlunde.

Datiden havde vel Stipendier, der ydedes Videnskabens Udøvere i Form af pligtløse Kanonikater ell. lign., og Tyge Brahe havde allerede fra sit 21. Aar Ekspektancebrev paa et Kannikedømme i Roskilde;[2] men fik en Videnskabsmand et Embede, maatte han ligesom i vore Dage yde en vis Tjeneste for de Indtægter, han oppebar. Tyge Brahe kunde med Lethed være bleven Professor ved Universitetet, men Stillingen havde ingen Tillokkelse for ham og ydede ham ikke de Midler, han havde Brug for til sine storstilede Formaal. Han brød sig end ikke om at overtage Rektoratet, som Universitetet, sikkert blot som et Æreshverv, havde tiltænkt ham 1577, men som han afslog i venlige Ord.[3] Han havde ogsaa det, der var bedre — han var kgl. Lensmand, og var hans Len ikke af de store, saa var det efter hans Ønske og Lejlighed, og det stillede ikke store Fordringer i Henseende til Administration. Og dertil var han yderligere aflagt som faa af hans Standsfæller, med Ydelser fra Rentekammeret og Øresundstolden, med Indtægterne af det Gods, der laa til et af de bedst doterede Kapeller ved Roskilde Domkirke, og med et norsk Len, der blot skulde forpagtes ud til en Foged og ellers kunde skøtte sig selv. Bortset fra den kontante Sum fra Rentekammeret var alle disse Indtægtskilder af en saadan Art, at de

[2]) Nr. 2.
[3]) Nr. 8, jvfr. Opera omnia VII, pag. 45.

paalagde deres Indehaver visse Pligter, som dog ikke stod i noget Misforhold til den ydede Løn — snarere det omvendte var Tilfældet — og ingenlunde krævede personligt Arbejde af sin Mand.

Her var det Tyge Brahes Forstaaelse af Ret og Pligt svigtede. her ligger aabenbart det første Grundlag til den Konflikt, der maatte opstaa mellem ham og Fædrelandet, d. v. s. Landets Embedsmænd. Utvivlsomt mente Tyge Brahe sig hævet over al Pligtskyld, og man begriber for saa vidt hans Tankegang: Han ansaa det kun for naturligt, at han belønnedes, naar han havde slaaet sig ned her blandt sine Landsmænd; hvad der gaves ud paa ham, var vel anvendt og bar gode Frugter, han følte sig ikke forpligtet til Gengæld udover hvad han ydede paa sit særlige Felt. Han var en ægte Renæssance-Skikkelse, klar over sin Storhed og ikke bange for at raabe den ud for Alverden, fri for al Beskedenhed. Og hvad der forsoner vor Tid med denne Tankegang er, at der bagved laa ideelle Formaal.

Men kunde Samtiden være klar over disse ideelle Formaal eller forstaa Betydningen af dem i samme Udstrækning som vi? Næppe. Samtiden saa utvivlsomt i væsentlig Grad Tyge Brahes Betydning under Synsvinklen: Astrologi og Alkymi, og undersøger man Forholdene nøjere, faar man snart en Forvisning om, at disse Faktorer ogsaa var Tyngdepunktet i Fyrsternes Interesse for Tyge Brahes Kunst — hvad han selv forstod og udnyttede til Fordel for Astronomien. Samtiden saa i Tyge Brahes Hveen et smukt, storslaaet og egenartet Anlæg, noget, man i og for sig ikke begreb, men som man stod undrende over for, og man anede, at dette stolte Anlæg var værd at bevare ud i Fremtiden, saa at det ikke sank i Grus, saa snart den Mand, der havde skabt det, ikke var mere.

At han selv ønskede sit Lensmandsforhold til Hveen afløst af et mere sikret Ejerforhold, ser man af et højst mærkeligt, endnu bevaret Aktstykke fra 1584.[4] Det er Udkast til et kongeligt Gavebrev paa Øen, der dog hverken har noget med Konge eller Kancelli at gøre, men er skrevet med hans Ven, Anders Sørensen Vedels Haand, paa Latin, og i Vendinger og Udtryk,

[4]) Nr. 40.

der næsten har en spøgefuld Karakter; et virkeligt kongeligt Gavebrev kunde i hvert Fald ikke udfærdiges i den Form. Meningen er dog sikkert god nok — der har været et Tidspunkt, da Tyge Brahe og hans Omgivelser har anset det for bedst, om Hveen for Tid og Evighed knyttedes til Tyge Brahe. Det skete som bekendt ikke, og om et Ejerforhold til Hveen kunde have ændret Forholdenes senere Udvikling, er ogsaa tvivlsomt.

At han vilde udbygge og sikre sit Værk, det forstod som sagt ogsaa hans Samtid, men hvad der faldt den for Brystet, var den hensynsløse, man kan næsten sige brutale, Ensidighed, hvormed han forfulgte sine Maal, hvor ideelle de end var. For Tyge Brahe maatte alle Hensyn vige, Midlerne skaffes uden karrige Hensyn og uden Tanke paa andet end hans egne Formaal.

Til sine Bønder paa Hveen kom Tyge Brahe straks fra første Færd i et skævt Forhold. At en Lensmand ved sine Byggearbejder trak store Veksler paa sine Bønder med Hovarbejde og Kørsler, var ikke ualmindeligt, men Tyge Brahe satte et saa stort Byggearbejde i Gang, at Bønderne for blot at blive fri for de Byrder, han læssede paa dem, lod Gaard og Jord i Stikken; Kongen maatte ligefrem forbyde dem at flytte bort.[5] Det var allerede i 1578, to Aar efter at Tyge Brahe havde faaet Øen i Len. Da Bygningsværkerne efterhaanden blev færdige, blev Forholdet til Bønderne dog ikke bedre af den Grund. De klagede stadig over, at Tyge Brahe besværede dem ud over hvad der var Sædvane, og der maatte i 1581 sendes en Kommission til Øen for at bilægge de »adskillige Irringe og Uenighed«, der var mellem Bønder og Herskab. Af den »Ordning og Skik«, som blev Resultatet, ser man, at Tyge Brahe grundig havde rørt op i gammel Hævd; bl. a. vilde han ikke anerkende Bøndernes Stilling som jordegne, da de ikke kunde præstere Privilegier eller Frihedsbreve, men kun som almindelige Fæstere; baade Kronen og Tyge Brahe profiterede af den ny Ordning, da hver Gaard ved Besidderens Død saa skulde indfæstes paany,[6] men det var netop Bondens allerømmeste Sted, han havde rørt ved: Ejerretten til Jorden.

[5]) Nr. 11. [6]) Nrr. 24 og 26.

Der kendes et Par Eksempler paa Tyge Brahes egenraadige Selvtægt overfor sine Bønder og undergivne. En Bonde i Gundsømagle, som Tyge Brahe havde i Værge under Helligtrekongers Kapel i Roskilde, var kommen paa Kant med sin Husbond og da denne befalede ham at komme til sig paa Hveen, udeblev han, fordi han, som han sagde, frygtede Tyges Strenghed og ikke kunde faa frit Lejde af ham. For at straffe hans Ulydighed, vilde Tyge Brahe sætte ham fra Gaarden, uanset det livsvarige Fæstebrev han fire Aar forinden havde givet ham og uanset Indfæstningen, som Bonden havde betalt med 220 Daler, og endelig til Trods for, at Bonden for egen Regning havde opført et Hus paa fyrretyve Bindinger paa Gaarden. Endnu inden Tyge fik Dom over ham, lod han sine andre Bønder pløje hans Jord ud, lod ham slaa i Jern »ved hans Bordende« og siden føre i Fængsel paa Hveen. En Kommission, bestaaende af fire Adelsmænd, Erik Valkendorff, Niels Parsberg, Kristen Friis og Oluf Bilde frikendte Bonden, og Kongens Retterting bifaldt Dommen i Sommeren 1591.[7] Men Tyge Brahe var ham stadig paa Nakken, og Regeringsraadet maatte 1592 i Kongens Navn appellere til Tyges »conscienscs« og paalægge ham at lade Bonden i Fred, indtil Landstinget fik afgjort hvad der ellers var dem imellem. Og man lod ham forstaa, at det var en af Kronens Bønder, som den afdøde Konge havde forlenet ham med ad gratiam.[8]

Et andet Eksempel viser samme Selvraadighed. Paa sit norske Len havde Tyge Brahe en Foged, der rimeligvis ikke har haft Orden i sit Regnskab. Det er muligt, at Tyge har været i sin gode Ret til at drage ham til Ansvar, men heller ikke her ventede han, indtil Loven kunde gaa sin Gang. Efter hvad Fogdens Hustru berettede i en Klage til Kongen lod Tyge Brahe hans Ejendele beslaglægge i Bergen, og da Fogden selv kom til Helsingør for overfor en Udsending fra Tyge at stille Borgen, lod Tyge ham gribe og sætte i Fængsel paa Hveen (1594). Regeringsraadet bad i den Anledning Tyge Brahe betænke, med hvilken Ret han baade kunde tage Borgen af en Mand og alligevel fængsle ham.[9]

7) Nr. 88.
8) Nr. 96.
9) Nr. 101.

Disse Eksempler falder i Traad med Udtalelser, der foreligger fra Mænd, der som Disciple eller paa anden Maade har staaet Tyge Brahe nær, men da personlig Uvilje her kan have gjort sin Indflydelse gældende, lades de ude af Betragtning.

Betegnende for det Lavmaal af Hensyn, Tyge Brahe tog til alt, hvad der laa uden for hans nærmeste Interessesfære, er ogsaa den Maade, hvorpaa han lod Kullens Fyr passe sig selv, skønt det var hans Pligt at sørge for, at det »blussede« for de fremmede Søfolk.

Kort efter at Tyge Brahe havde faaet Brev paa Hveen fik han ogsaa Kullagaard i Len, og i det første Kongebrev fritoges han efter sit Ønske for at holde »Lygten« brændende, en Forpligtelse, der tidligere altid var fulgt med, naar Gaarden forlenedes bort. Rimeligvis har Tolderne eller Kancelliet gjort Indvendinger og Kongen maatte nogle Maaneder efter paalægge ham denne Pligt.[10] Da Tyge Brahe blev aflagt paa anden Maade, blev Gaarden underlagt Helsingborg Len, for at Fyret kunde blive passet bedre, men Tyge Brahe bad atter 1579 om Gaarden og lovede at holde Lygten »bedre end den nogen Tid haver været holdet«.[11] Gaarden gik atter et Par Gange i de følgende Aar ud af Tyge Brahes Værge, men han fik den jævnlig igen som det gode Aktiv, den var, thi af Kullagaards Skove fik Tyge Brahe Ildebrændsel til Hveen og af Skippernes Fyrpenge Kontanter. Men Fyret holdt han ikke — han kærede sig ikke stort om de arme Skippere, der i Vinternattens Mørke maatte krydse gennem Sundet, hvad man faar et stærkt Indtryk af gennem de alvorlige Paamindelser han fik. I et Kongebrev af 1585 hedder det, at Kongen ikke vil skjule for ham, at der »ofte og idelig Klager kommer for Os af den søfarende Mand der udi Sundet, at samme Lygte ikke tilbørlig holdes med Lys og Blus, og kunde Os derover ikke noksom forundre, efterat Vi Os kunde erindre, at du synderligen haver belanget hos Os, at om en ny bekvemlige Sted, paa hvilken samme Lygte kunde bedre standes den søfarende Mand til Bedste, maatte forfares, og derom hvervet Vor Befalingsskrivelse til Vore gode Mænd og Tolderne der sammesteds [ɔ: Helsingør],

[10]) Nrr. 9 og 10. [11]) Nr. 20.

hvor af Vi kunde have at formode din synderlig Bevaagenhed imod den søfarende Mand og Flid til forskrevne Lygte at holde, hvilke Vore Breve Vi dog forfare ikke at være efterkommen og til Afsked befordret, end mindre den gamle Lygte, som nu er, siden den Tid at være holdet som det sig bør, hvorfore Vi ere foraarsaget dig derom hermed at belange.[12] Bedendes dig og ville, at du er fortænkt udi, samme Lygte saa at lade holde med Lys og Blus som det er tilbørligt, paa det at den søfarende Mand ikke, forgævlig sig derpaa forladendes, skulde lide Gods og Livs Fare, Skade og Fordærvelse, saafremt sig nogen derover herefter tilbørligen kan beklage, du da ikke derfore vil stande til Rette og Vi foraarsages om samme Lygte anderledes at forordne til andre, som Vor Befaling og den søfarende Mands Lejlighed vil bedre betænke«.[13] Det var Tyge Brahes Velgører Frederik den Anden, der satte sin Haand under disse kraftige Linjer.

Hans Forhold til Helligtrekongers Kapel ved Roskilde Domkirke maatte dog i endnu højere Grad vække Misfornøjelse, navnlig hos den unge Kristian IV. Dette Kapel havde Tyge Brahe tidlig faaet Ekspektance paa, og hans norske Len Nordfjord var blot et midlertidigt Vederlag, indtil han kunde faa Kapellet i Værge. Men Enden blev, at han beholdt dem begge. For de Indtægter, der var lagt til Kapellet og som Tyge Brahe fik, skulde han holde det vedlige. Men han var meget uvillig til at ofre noget af Indtægterne. Han var forpligtet til at yde Naadsensaar baade til Universitetet og til Enken efter den foregaaende Besidder, der havde haft Kapellet i 41 Aar, men i hvert Fald Enken søgte han at unddrage hvad der tilkom hende.[14] At han forlangte Kapellet istandsat ved Overtagelsen, var for saa vidt kun naturligt, men han fremsatte først sine Krav over for Arvingerne saa længe efter, at Kongen fandt det rettest at fritage dem og gennem sin Lensmand paa Roskildegaard selv afholde Omkostningerne; til Gengæld forlangte Kongen saa og-

[12]) ɔ: befale.
[13]) Nr. 43, jvfr. Jydske Saml. 3. R. II, 352.
[14]) Nrr. 19 og 21.

saa, at Tyge Brahe skulde holde det i god Stand for Fremtiden.[15]

Denne Pligt tog han sig imidlertid saare let. Bygningen forfaldt efterhaanden, og fra Begyndelsen af 1590erne fik han atter og atter Paalæg om at gøre noget ved den, men stadig uden Virkning. I 1593, da den unge Konge personlig havde overbevist sig om, hvor brøstfældigt Kapellet var, lod han Regeringsraadet tilskrive Tyge Brahe, at han maatte være belavet paa, at Kapellet blev repareret paa hans Regning, hvis han ikke selv besørgede det gjort.[16] Der gik dog Aar og Dag uden at han foretog sig noget som helst, og 1594 fik han atter et Manebrev, skarpere end det foregaaende og med Trusel om, at en anden vilde blive forlenet med Kapellet, om han ikke lod sætte Arbejdet i Gang.[17] Endelig bekvemmede Tyge Brahe sig til at fremkomme med et Forslag om at nedtage Hvælvingerne og oplægge Bjælker i Stedet, og Kongen gik ind paa denne arkitektoniske Forringelse af Kapellet.[18] Men heller ikke dette synes at være blevet til noget, inden Tyge Brahe forlod Danmark.[19] At denne Ligegyldighed maatte irritere Kongen, var let forstaaelig, fordi Kapellet rummede de yngste Kongegrave; den unge Regents egne nærmeste Forfædre. Baade Kristian I og Kristian III havde der fra gammel Tid deres Hvilested og hans Fader Frederik II var i Sommeren 1588 bleven bisat i Kapellet. Set fra Kongens Synspunkt maatte det være et Tillidshverv at faa dette Kapel betroet, og selv om ikke Tyge Brahe — hvad man dog ellers skulde antage efter hans Ytringer i talrige Breve — har næret større Taknemmelighed overfor den afdøde Konge, som han skyldte saa meget, burde han dog kunne forstaa, hvor ugunstigt et Indtryk denne hans Handlemaade maatte gøre paa den unge Kristian IV og den Kreds af indflydelsesrige Mænd, som havde staaet hans Fader nær.

At Tyge Brahes Færd uden for sit særlige Omraade var egnet til at skabe Uvilje omkring ham, forstaar man af disse tilfæl-

15) Nr. 37.
16) Nr. 99.
17) Nr. 103.
18) Nr. 104.
19) Werlauff, De hellige tre Kongers Kapel, Kbhvn. 1849, S. 20.

digt kendte Eksempler, og at Tiden rimeligvis har bredt Glemsel over adskilligt flere, er kun godt — dem vi kender er tilstrækkelige til at kaste et forklarende Strejflys over den Mystik, der hviler over Tyge Brahes Brud med sit Fædreland.

Navnlig i tre foreliggende Breve og Aktstykker kommer Tyge Brahe nærmere ind paa Aarsagerne til sin Bortrejse fra Danmark: i det bekendte latinske Brev til Anders Sørensen Vedel af 18. Septbr. 1599,[20] i et Brudstykke af et, noget apokryft, latinsk Brev til en Pascalius (?) eller Pascolius (?) Mulæus[21] og i et Slags Promemoria paa Tysk, som aabenbart, i hvert Fald i sidste Instans, skyldes Tyge Brahe selv, og som rimeligvis i Form af Brev-Bilag er sendt rundt til tyske Fyrster til en Forklaring af hans Stilling.[22] Medens dette sidste har bidraget til at skabe en bestemt Opinion inden for de højeste Kredse, har de to første — hvoraf navnlig Brevet til Vedel foreligger i talrige Afskrifter — sammen med Tyge Brahes digterisk formede Elegia ad Daniam været stærkt medvirkende til i en bredere Offentlighed at skabe den Opfattelse af Forholdet mellem Tyge Brahe og Fædrelandet, der efterhaanden er blevet den gængse. I Brevet til Vedel, der jo havde været kgl. Historiograf, lader han den karakteristiske Ytring falde, at Vedel skulde gøre et kort Uddrag af Brevet og føre det ind i sine Krøniker til Ihukommelse for Efterverdenen. I alle disse Aktstykker fortæller Tyge Brahe, at han efter Kristian IVs Tronbestigelse delvis mistede sine Indtægter og at det var det, der bevirkede, at han maatte søge andet Steds hen, og i dem alle lader han forstaa, at det var Hofmesteren (ↄ: Rigshofmesteren Kristoffer Valkendorff) og Kansleren (ↄ: Kristen Friis), der var ham uvenlig sindede og bevirkede denne Ændring i hans Forhold. Det er disse to Mænd, Eftertiden har udlagt som Tyge Brahes Misundere.

At han efter Tronskiftet mistede en Del af sine Indtægter, det er rigtig nok. Nordfjord Len blev 21. Septbr. 1596 underlagt

20) Opera omnia VIII, 175 ff.

21) Nr. 135. Ingen af Slægten Mule vides at have baaret Navnet Pascal; Claus Mule derimod var knyttet til Tyge Brahe.

22) Nr. 138.

Lensmanden paa Bergenhus.[23] I et latinsk Brev til Kristen Friis af 31. Decbr. 1596 bad han Kansleren udvirke hos Kongen, at han maatte beholde Lenet, om ikke længer, saa dog til 1. Maj næste Aar, og at der maatte blive sørget for hans astronomiske Indretninger paa Hveen i Overensstemmelse med det Tilsagn, som Regeringsraadet efter Frederik II's Død gav ham i Sommeren 1588 og som Rigsraadet næste Aar bekræftede.[24] Herpaa svarede Kristen Friis i et kort, men egentlig ikke uvenligt Brev, dateret 20. Januar 1597, at han havde forelagt Tyge Brahes Anmodninger for Kongen, men at denne havde svaret, at der af regio ærario (d. v. s. Rentekammeret) ikke mere kunde ydes ham Tilskud til Indretningerne paa Hveen og at Bergenhus Len ikke mere kunde undvære Nordfjord.[25] I Overensstemmelse hermed fik Rigshofmester Kristoffer Valkendorff under 18. Marts kgl. Ordre om at ophøre med Udbetalingen af de 500 Daler, Tyge Brahe hidtil aarlig havde faaet i Besoldning eller »Pension«, som det hed, af Rentekammeret.[26] Det var en Spareforanstaltning, en Nedskæring, der direkte kom Kongens Kasse og ingen anden til Gode, og det samme var Tilfældet med Indtægten af Nordfjord Len. Tyge Brahe havde haft det kvit og frit, uden Afgift,[27] medens Lensmanden paa Bergenhus for sin Ulejlighed med at administrere det kun fik Tredjeparten af de uvisse Indtægter, endda med Undtagelse af Told, Sise og Vrag, og slet intet af de visse. Det maa ikke heller glemmes, at Nordfjord Len, som allerede anført, oprindelig var indrømmet Tyge Brahe som en midlertidig Erstatning, indtil Helligtrekongers Kapel blev ledigt, og at noget lignende gjaldt Pensionen, som han havde faaet Brev om inden han forlenedes med Hveen. Frederik II opsagde ham den allerede i Foraaret 1581, da »Vi dig nu noksom i andre Maade med adskillige Forleninge have betænkt«, men inden Aarets Udgang fik han den tilbage.[28] Ved en nærmere Betragtning falder saaledes det odiøse i denne Ned=

[23]) Norske Rigsregistranter, anf. Dato.
[24]) Nr. 114, jvfr. Nrr. 65 og 76.
[25]) Nr. 115.
[26]) Nr. 116.
[27]) Nrr. 12 og 17.
[28]) Nrr. 5, 28, 29 og 34.

skæring bort. Men for Tyge Brahe betød den unægtelig en væsentlig Indskrænkning i hans Indkomster, dog satte den ham — som det straks skal vises — ingenlunde paa bar Bund og umuliggjorde ikke heller Vedligeholdelsen af de Hveenske Indretninger, som Tyge Brahe, saa vidt vi ved, paa dette Tidspunkt ikke mere skyldte noget paa.

Om Tyge Brahes Forhold til Kristoffer Valkendorff foreligger kun lidet. Tyge fortæller i de nysnævnte Breve, at da han i 1597 flyttede fra Hveen til København og vilde foretage Observationer fra det Taarn, der laa nær ved hans Gaard i Farvergaden, saa lod Rigshofmesteren Stadens Byfoged nedlægge Forbud derimod. Der maa her utvivlsomt være Tale om den Stenskanse, der stod op til Volden, og som Regeringsraadet, altsaa ogsaa Kristoffer Valkendorff, i 1589 bad Byens Borgmestre og Raadmænd om at overlade Tyge Brahe til Laans, tilligemed et Stykke af Volden selv, paa Betingelse af, at det skulde tilbageleveres, »naar Nøden det fordrer og hannum derom tilsiges«.[29] Som Tyge Brahe fortæller det, ser dette Forbud mod Benyttelse af en Del af Byens Befæstningsanlæg ud som en Chikane fra Rigshofmesterens Side, men da vi ellers intet ved derom fra anden Haand, kan vi ikke afgøre, om ikke andre, mere nevtrale Aarsager har spillet ind her. Den gamle Fabel om Hundene, som fortælles af Tyge Brahes første Biograf Gassendus og varieres af senere Forfattere,[30] er der næppe noget historisk Hold i. Det er muligt, at der en Gang har været et saadant Sammenstød over en Ubetydelighed mellem de to Mænd, men at det skulde have afsat varigt Fjendskab imellem dem, foreligger der intet om.

At de var Modsætninger og maatte have modstridende Interesser, det viser Kendsgerningerne og simpel Eftertanke. Man maa erindre, at Kristoffer Valkendorff gennem Rækker af Aar var Rigernes Hoved-Rentemester, den faktiske Finansminister, og selv om han var en myndig Mand, kom han godt ud af det

29) Nr. 70.

30) Sml. Danske Magazin II, 322 ff. Langebeks Forklaring af Forholdet mellem Tyge Brahe og Valkendorff svæver helt i Luften.

med sine undergivne — navnlig synes han at have staaet i et udmærket Forhold til sine Bønder paa Glorup. Deri var han Tyge Brahe ulig, og som Finansernes Vogter maatte han holde paa Pengekassen, medens Tyge Brahe var interesseret i at faa den lukket op for at fremme sine Foretagender mest mulig. Det var kun naturligt, at Kristoffer Valkendorff holdt igen, naar Tyge Brahe kom med sine Forlangender, og da der tilmed stadig strømmede Klager ind over Tyges Administration af sine Len og Behandlingen af Bønderne, er det forstaaeligt, at der kan være opstaaet Gnidninger imellem dem. Et spændt Forhold, endsige Fjendskab, faar man imidlertid ikke noget Indtryk af gennem det eneste bevarede Privatbrev, vekslet mellem de to Mænd — det maa tvertimod siges helt igennem at være af en overraskende venlig Tone. Det er skrevet i Wandsbeck i Foraaret 1598, og Tyge takker deri Rigshofmesteren for den gode Bistand, han yder Fogden paa Hveen, nu da han ikke selv er der, og for Resten meget karakteristisk beklager han sig over, hvad han har lidt af de »modvillige og ulydige Bønder der er paa samme lille Land« og »alligevel haft Geduld med dennom«.[31]

Man spørger uvilkaarlig sig selv, om ikke Kristoffer Valkendorff, som den sparsommelige Finansminister han var, maatte korse sig over de Summer, der gik til Tyge Brahe. Thi det kan ikke være Tvivl underkastet, at Tyge Brahe i en ret lang Række Aar var en af Rigernes bedst aflagte Mænd, og det er tillige ganske klart, at man virkelig beflittede sig paa at yde den Stormand, man havde i sin Midte, al mulig Opmuntring, ikke mindst da Regeringsraadet styrede Rigerne under Kongens Mindreaarighed. I det tyske Aktstykke om Grundene til hans Udrejse fortælles, at Anlægene paa Hveen stod ham i 75000 Daler og at Kongen og Rigsraadet deraf kun havde ydet 10500. Det synes dog ikke at kunne forliges med hvad der foreligger; det første Tal er man ikke i Stand til at kontrollere, men det sidste maa være alt for lavt. Efter Frederik II's Død besværede Tyge Brahe sig til Rigsraadet over, at han i Anledning af Bygningerne og Indrettelsen af de astronomiske Instrumenter paa

[31]) Nr. 147.

Hveen var »kommen udi 6000 Dalers Gæld foruden hvad han af sit eget Arvegodses Indkomst, saa og hvad han ellers af Pension og i andre Maader haver haft, haver derpaa bekostet«[32] og bad om, at han i det ringeste maatte holdes skadesløs. Altsaa naar denne Sum blev betalt, var Indretningerne paa Hveen gældfri. Regeringsraadet tilstod ham de 6000 Daler ved Brev af 12. Juli 1588, og det kan konstateres, at Pengene virkelig blev udbetalt.[33] Fra 1576, da Tyge Brahe fik Øen i Len, og indtil 1597, da han forlod Danmark, skulde han — efter det tyske Aktstykkes Udsagn — altsaa kun have modtaget 4500 Daler til Indretningerne paa Hveen.

At dømme efter andre Tal, der findes i samme Aktstykke og som delvis kan kontrolleres ad anden Vej, kommer man imidlertid til en samlet Sum, der snarest er ti Gange saa stor. Samtidig med at Frederik II gav ham Hveen i Len fik han 400 Daler som Byggehjælp til det første Hus[34] og i de følgende Aar øgedes hans Indtægter. Hans Pension fra Rentekammeret var paa 500 Daler, Nordfjord Len gav ham aarlig 1000, Helligtrekongers Kapel 700 og Bønderne paa Kullen ca. 200 — alt efter Opgivelser, der skyldes ham selv.[35] Dertil kom Indtægterne af Penge og Naturalier af Hveen, som han ogsaa havde kvit og fri og uden Afgift. Regner man disse to Poster som tilstrækkelig til hans private Husholdning, og det kan man sikkert med god Føje, havde han ca. 2400 Daler aarlig til Disciplenes Underhold samt Vedligeholdelse og Forøgelse af de astronomiske Indretninger, d. v. s. mere end den Pension paa 2000 Gylden, som han senere fik af Kejser Rudolf — naar han da kunde faa den inddrevet. Og man faar et Begreb om Summens Størrelse, naar man tager i Betragtning, at 2400 Daler i Datidens Købeværdi maa jævn-

[32]) Nr. 61. Det er ikke Tyge Brahes egne Ord, men Referatet af dem i det foreliggende Kongebrev. Efter Kancelliets Skik var dette Referat dog altid i nøje Overensstemmelse med Ansøgningen. Tyge Brahes Ansøgning kendes ikke.

[33]) Nr. 68.

[34]) Nr. 7.

[35]) Nr. 138 og Brevet til Vedel. Hvor meget man tør lægge ind i Tyge Brahes Ytring om, at Bønderne paa Kullen ikke betaler deres Afgifter (jfr. Dr. Ræders Fortolkning i Edda 1927, 255), er efter hele Tendensen i Brevet til Vedel ret usikkert.

stilles med mere end 50000 Kr. i 1914.[36] Det er al Ære værd, at Danmark — der ganske vist ikke den Gang var saa lille et Land som det siden blev — kunde yde en Videnskabsmand saa fyrsteligt et Underhold, og havde Tyge Brahe kendt sin Besøgelsestid — thi et Regentskifte i hine Dage løb sjældent af uden Forandringer af den Art, der havde berørt ham økonomisk — og havde der ikke været andet i Vejen, saa havde Forholdene sikkerlig atter trukket sig i Lave.

Nu kom imidlertid Brudet. Tyge Brahe havde længe vidst, at han skulde miste de to betydelige Indtægtsposter, og Grunden til, at han i det tidlige Foraar 1597 brød op fra Hveen og bosatte sig i Hovedstaden, maa utvivlsomt søges i andre Forhold. Hyppig ser man anført, at han og hans Familie først 29. April forlod det mangeaarige Hjem, og saaledes findes det ogsaa optegnet i hans Observationer, men rigtignok med den Tilføjelse: a Pascatis festo die 29. Aprilis.[37] Da Paaskedag det Aar faldt 27. Marts, er det klart, at Angivelsen er fejlagtig, og Notitsen er da ogsaa indført i Observationerne længe efter. Dette stemmer med, at den sidste Observation paa Hveen foretoges 10. Marts[38] og at der i den meteorologiske Dagbog under 21. Marts er indført en Bemærkning om, at man registrerede »alle Junkers Bøger«, hvilket altsaa vil sige, at Junker Tyge (saaledes kaldte altid hans nærmeste Omgivelser ham) laa midt i Flytningen.[39] Det stemmer ogsaa med, at der 4. April blev udnævnt

[36]) Udregnet efter Scharling: 1 Daler i Metalværdi = Kr. 4,10; Købeværdien var indtil 1875 faldet med 333 % og fra 1875 til 1914 maa den antages yderligere at være dalet til det halve. — Dreyer regner kun med Metalværdien, hvilket slet intet Begreb om de reelle Værdier giver (nedenfor anf. Værk, f. Eks. Side 246). Han har været opmærksom paa, at de 10500 Daler, som Tyge opgiver, at Kongen og Rigsraadet har ydet til Anlægene paa Hveen, er for lidt, og føjer til sin Omtale deraf følgende Note: Wahrscheinlich meint er (Tyge Brahe) exclusive seines jährlichen Einkommens von verschiedenen Stiftungen (Side 270). Men det strider mod Tyges eget Udsagn (jvfr. det i nærværende Afhandling citerede Brev af 12. Juli 1588).

[37]) Opera omnia XIII, 101.

[38]) Smstds. 100.

[39]) Opera omnia IX, 146. Den meteorologiske Dagbog er iøvrigt (af hans Medarbejdere) ført indtil 22. April. Der findes i April et Par Notitser om Tyge, der dog ikke afgjort viser, at han selv (midlertidigt) har været paa Hveen.

en Kommission, som skulde begive sig til Hveen og undersøge en Række Klagepunkter, der atter var indløbet over ham.[40] Her ligger øjensynlig den egentlige Grund til, at han forlod sin Ø. Det er saa meget mere forstaaeligt, at han ikke ønskede at være til Stede, som Klagerne til Dels var af personlig Art og hans egen Broder Axel var en af Kommissarierne (den anden var Kansleren) — hvilket forøvrigt synes at vise, at man ønskede Undersøgelsen foretaget ud fra objektive Synspunkter.

Klagerne var tilmed af graverende Natur. De gik ikke blot ud paa, at han havde behandlet Bønderne til deres »Skade og Trældom«, men hvad der i hin Tid var værre, at han havde ladet sin Præst handle imod Ordinansen. Ogsaa i den Henseende gjorde Tyge Brahe hvad han fandt for godt. I sine rent private Forhold var han efter Datidens Synspunkter ikke heller uangribelig. Det maa antages for godtgjort, at han levede i — hvad man nu om Stunder kalder »frit Ægteskab« med sin Hustru, der som bekendt ikke var af adelig Byrd. Det fremgaar med al Tydelighed af den Dom, der fældedes over Tyge Brahes Præst ved Sjællands Stifts Synode i Slutningen af April[41] og bekræftes af de vaklende og skruede Erklæringer, som mere end tredive Aar efter afgaves af Tyge Brahes nærmeste Slægt, da Børnenes Arveret til de for Salget af hans Instrumenter endnu ubetalte Summer droges i Tvivl.[42] Der synes ikke at kunne kastes nogen Skygge over Forholdet mellem de to, de holdt sammen Livet igennem og opdrog deres Børn i Fællesskab, og deres Samliv var af en helt anden Karakter end de løse Forhold, som trivedes frodigt bag Herregaardenes tykke Mure. Datiden havde imidlertid ikke Blik for det etiske i et Forhold, men spurgte blot, om det var efter Loven. Og det var det afgjort ikke, det stred tvertimod mod Kongens Brev af 1580 til Præsterne om at sætte dem i Ban, der holdt »Bolskab« i deres Huse, og mod Recessen af 19. Juni 1582.[43] Utvivlsomt har man vidst Besked med Tyge

[40]) Nr. 117.

[41]) Nr. 121.

[42]) Nrr. 289 og 290. Nr. 289, der er skrevet med Sønnen Georg Brahes Haand, hører aabenbart hen til det samme Tidspunkt som Nr. 290. Jvfr. iøvrigt Bricka i Hist. Tidsskr. 4. R. VI, Literatur og Kritik S. 65 ff.

[43]) Secher, Forordninger II, 160 f. og 296 ff.

Brahes irregulære ægteskabelige Forhold og set gennem Fingre dermed, men nu, da hans Præsts Omgaaelse af Ordinansen og egenmægtige Forandring af de kirkelige Ceremonier var kommet frem, er man blevet nødt til at tage denne Sag — som ogsaa Præsten blev gjort ansvarlig for — op til Undersøgelse.

Ogsaa Anklagen mod Gellius for den hævede Forlovelse med Datteren Magdalene synes at have skabt Uvilje om Tyge Brahes Person. Hvor uklogt det end var at hvirvle Støv op om sit eget Barn, kunde han ikke bringe det over sin Stolthed at lade den unge Gellius Sascerides, en af hans gamle Disciple, slippe uantastet fra sit brudte Løfte; det har aabenbart saaret hans Forfængelighed, at en Mand, der havde nydt den Lykke at opnaa Jaord af Tyge Brahes Datter, kunde slaa op med hende. For Resten maa hun have været en intelligent Pige af god Opdragelse — at dømme efter et Par bevarede Breve fra et lidt senere Tidspunkt.[44] Sagens Forundersøgelse, der foretoges for Konsistorium i Febr.—Marts 1596,[45] giver et slaaende Indtryk af, hvor ugerne Universitetet vilde have med denne Sag at bestille, man nægtede endog Tyge Brahe at se den Udskrift, han forlangte, forinden den var beseglet — d. v. s. man vilde ikke give ham nogen Indflydelse paa, hvorledes Forhørene refereredes i Udskriften. Det er ligesom Tyge Brahe heller ikke mere inden for de Lærdes Kreds blev betragtet med egentlig Velvilje.

Det er forstaaeligt, at alle disse Begivenheder i 1596—97, der kulminerede med Undersøgelsen paa Hveen i Foraaret 1597 og Præstens Domfældelse ved Synoden i Slutningen af April, kan have bragt Tyge Brahe ud af Sindsligevægt. Den stolte Mand, der ude fra den store Verden kun var vant til at høre Ros og Lovtaler, har da besluttet at forlade det hele, næppe for bestandig, kun for en Tid, saa at Bølgerne kunde lægge sig. Man har hidtil ikke bestemt kunnet fastslaa, naar Tyge Brahe forlod Danmark, men af et Brev til Landgrev Moritz af Hessen fremgaar det, at han rejste fra København den 2. Juni.[46] Det er af en vis Betydning. Thi derved bliver det en Kendsgerning, at Tyge Brahe

[44]) Nrr. 246 og 261.
[45]) Nr. 112.
[46]) Nr. 124.

først efter sin Bortrejse kan have faaet noget at vide om Professorerne Thomas Finckes og Iver Stubs Ekspedition til Hveen, som de netop 2. Juni fik kgl. Ordre om at foretage. Nogle Linjer i Tyge Brahes Elegia ad Daniam hentyder rimeligvis til denne Ekspedition, som Vennerne ud fra deres Viden og Synspunkter har berettet ham om og som senere Gassendus har opfattet saaledes, at de to Professorer sendtes til Hveen for at undersøge Nytten af Tyge Brahes Instrumenter, og om det hele Anlæg var de mange Penge værd — altsaa et Led i Forfølgelsen mod ham. Endnu F. R. Friis, der dog kender Indførslen om dette Kongebrev i Kancelliregistranten, mener at dets Udsigende blot er et Paaskud, kun Dreyer er utilbøjelig til paa dette Punkt at støtte sig til Tyge Brahes tidligere Biografer.[47] Der er næppe heller den fjerneste Underfundighed i Ordren til de to Professorer; den lyder paa, at de skal undersøge, om det er rigtigt, som Rygtet gaar, at Bønderne paa Hveen har gjort Hærværk paa de astronomiske Instrumenter,[48] et Rygte, der ingenlunde lød usandsynligt efter det, der havde været Tyge Brahe og hans Bønder imellem. Ordren synes tvertimod at vise, at man fra Kongens og de ledende Mænds Side for enhver Pris vilde undgaa, at det, der i de sidste Aar var overgaaet Tyge Brahe, skulde kunne udlægges som et Angreb paa ham som Videnskabsmand. Overhovedet rørte man ikke ved Hveen, selv ikke efter hans Ansættelse hos Kejseren. Først da sikre Efterretninger om hans Død var kommet til Danmark, bortforlenedes Øen til en anden.

Fremdeles er det en Kendsgerning, at Kansler Kristen Friis først efter hans Bortrejse fik Brev paa Helligtrekongers Kapel, skønt man baade af Epistlen til Vedel og det tyske Aktstykke nærmest maa faa det Indtryk, at det skete forinden og var en medvirkende Aarsag til, at han forlod Landet. Først 10. Juni fik Kapellets Bønder kgl. Ordre til at svare deres Afgifter til Kristen Friis.[49] At netop Kansleren, som just havde ledet Undersøgelsen paa Hveen, fik Helligtrekongers Kapel, maatte nødven-

[47]) Friis, Tyge Brahe, S. 234; Dreyer, Tycho Brahe (tyske Udgave), S. 251 ff.

[48]) Nr. 122.

[49]) Nr. 123.

digvis stille denne i et tvetydigt Lys og give Tyge Brahe Anledning til at udlægge Opnaaelsen af dette Len som et Motiv til Efterstræbelse. Om det virkelig var det, er vi ikke i Stand til at konstatere, men at Kongen havde Grund til at være utilfreds med Tyge Brahe som Kapellets Administrator og Kongegravenes Vogter, derom kan der kun være een Mening. Og forøvrigt vedblev Kapellet senere at være et fast Embedslen for Kongens Kanslere lige til det 1670 blev udlagt til Ryttergods.[50]

Efter alt hvad der foreligger, Breve og Udtalelser, var Tyge Brahe hvad man i hine Dage kaldte for »en hastig Mand«, med et uberegneligt Sind, der kunde beherskes af en pludselig og voldsom Handletrang. Men det kan ikke have været i et saadant Øjeblik han forlod sit Fædreland — hans Bortdragen med en Husstand paa 20 Personer[51] maa have krævet vidtløftige Forberedelser og modent Overlæg. Og dog var det ikke hans Agt at drage bort for stedse, han vilde udefra netop søge at genskabe sin tidligere økonomiske Stilling derhjemme — opnaa »lidelige Vilkaar« som han siger. Han vilde give dem, der i Danmark havde »Ansehen und Gehör«, Tid og Lejlighed til bedre at overtænke Sagen[51] — man skulde med andre Ord bringes til at savne ham. Derfor slog han sig ned i Rostock, senere i Wandsbeck, for ikke at være længere borte end at Tilbagetoget kunde staa ham aabent, naar Øjeblikket var inde og man hjemme skiftede Mening om ham. At han netop tog Vejen til Rostock, havde desuden bestemte Aarsager: her havde han en Ven og Velynder i den gamle Hertug Ulrik, Kristian IVs Morfader, og — som det skulde vise sig — han havde tillige vigtige Forretninger at varetage der.

Tyge Brahe havde ikke været mange Uger i Rostock, før han henvendte sig til Kongen af Danmark. Hans Brev af 10. Juli foreligger i talrige Afskrifter, men den til Kongen sendte Original er forlængst tabt. Datoen kendes kun af Kongens Svarskrivelse, der ogsaa kun findes i uofficielle Afskrifter. Der er overhovedet intet Spor af denne Brevveksling i Kancelliarkivet, skønt Kongens Svar er udfærdiget i Missiveform. Til Tyge

[50]) Werlauff, anf. Sted, S. 21. [51]) Nr. 138.

Brahes Brev findes derimod et Koncept, ganske vist ikke med hans egen Haand, men mærkeligt derved, at Holger Rosenkrantz har gennemgaaet det og forsynet det med Anmærkninger;[52] Tyge plejede nemlig at holde enkelte indflydelsesrige Venner underrettet om sine Forhold og tage dem paa Raad i vigtige Anliggender. Disse Anmærkninger er dog ikke af synderlig indgribende eller dybtgaaende Natur, og en Sammenligning med de eksisterende Afskrifter synes at vise, at Tyge ikke har benyttet sig af dem.

Brevets Indhold er bekendt nok. Det indledes med en Bemærkning om, at Tyge Brahe ikke havde haft Lejlighed til inden han rejste at faa Kongen i Tale, og derfor skriftlig vil lade ham vide, hvad han ellers havde tænkt at berette mundtlig. Han minder dernæst Kongen om, at det oprindelig havde været hans Agt at bosætte sig i Tyskland, men at Kongens Fader havde bevæget ham til at slaa sig ned paa Hveen — (en Ytring, der stadig gaar igen, hvor Tyge Brahe over for Udlandet omtaler sin Tilknytning til Danmark) — og at baade Frederik II og senere Regeringsraadet højtideligt har lovet at sørge for hans astronomiske Indretninger. Han kommer derefter til sit Hovedtema. Kongen erindrer uden Tvivl, at han nu er skilt ved de Indkomster, han skulde have til Opretholdelse af sin Kunst, foruden meget andet, »som uformodendes er tilkommet, og (som jeg agter) uden min Skyld og Brøde er hændet«. Selv har han ikke Raad til at fortsætte, thi han er allerede kommen saaledes til agters, at han trods de Forleninger, han nu har mistet, har været nødt til »at afhænde alt mit fædrene Gods«. Han haaber ikke, Kongen tager hans Udrejse unaadig op, thi han trængte højlig til at søge andre Midler til at fuldføre det, som er vel begyndt, saa han kan hævde sit gode Navn og Rygte i fremmede Lande. Dog er han ikke i den Mening uddragen, at han aldeles vil forlade sit Fædreland, »men ikkun at være ude om Hjælp og Bistand hos andre Herrer og Potentater, om saa muligt kunde være, paa det jeg ikke skulde være Eders Kgl. Majestæt eller Riget for meget til Besværing«. Og kan det blive ham for-

52) Nr. 125, jvfr. Fridericia i Videnskabernes Selskabs Oversigt 1901, S. [82].

undt at fortsætte sit Arbejde i Danmark, saa vil han »det ikke forsige«, thi han vil endnu som tilforn helst tjene Kongen af Danmark og sit Fædreland til Ære og priseligt Eftermæle — saafremt det da kan ske »med lidelige Vilkaar og uden min Skade«.[53]

Kongens Svar lod vente paa sig en god Stund, og imedens drøftede Tyge Brahe sin Sag med Hertug Ulrik, som velvilligt paatog sig at lægge et godt Ord ind for ham hos sin Dattersøn — dog uden Resultat.[54] Bedre Udfald fik de Underhandlinger, der samtidig plejedes mellem Hertugen og Tyge Brahe om et Laan paa 10000 Daler til de unge meklenborgske Hertuger, for hvilken betydelige Sum Tyge fik Borgen af ti fornemme Adelsmænd og tillige Amtet Doberan i Pant, indtil lovformelig Obligation kunde udstedes.[55] Saasnart denne Sag var i Orden, forlod Tyge Brahe Rostock; den 6. Septbr. brevveksledes endnu om Laanet, den 7. skriver Tyge, at han har bestemt sig til at rejse Dagen efter, og den 17. opholdt han sig i Segeberg i Holsten.[56] Tyges Biografer er enige om, at det var Kongens Svar (som er dateret 8. Oktbr.), der bragte ham til at bryde op fra Rostock, hvor han stadig havde afventet det, og at han først efter Modtagelsen bestemte sig til at efterkomme Indbydelsen fra Statholder Henrik Rantzau.[57] Dette strider dog mod Tyges egne Oplysninger i det tyske Aktstykke; det berettes her, at han opholdt sig et Fjerdingaar i Rostock, hvor Pesten grasserede, og først i Holsten modtog Kongens Svar — og dette stemmer nøjagtig overens med foreliggende Akter og Breve. blot har Tyge undladt at røre ved den egentlige Aarsag til Opholdet i Rostock: Laanet til de unge Hertuger.

Endelig efter tre Maaneders Ventetid indløb Svaret fra Kongen. Tyge Brahes Henvendelse, der unægtelig ikke havde Karakter af et underdanigt Bønskrift, havde ganske vist virket paa Kongen som en rød Dug paa en Tyr, men naar dennes Svar er

53) Nr. 125.
54) Nrr. 126—28.
55) Nrr. 129—31, jvfr. Lisch i Jahrbücher des Vereins für mecklenb. Geschichte XXXIV.
56) Nrr. 132 og 33, Tom. VIII, pag. 6.
57) Friis, S. 246; Dreyer, tyske Udgave, S. 266.

kaldt for et haardt og hadefuldt Brev,[58] saa er det i Grunden med Urette. Læser man Tyge Brahes Henvendelse opmærksomt igennem og holder sig de senere Aars Begivenheder for Øje, kan man ikke undgaa at lægge Mærke til, hvor let Tyge gaar hen over de Punkter, hvor Uretten vitterlig er paa hans Side, og hvor overlegen, paa sine Steder haanlig, en Undertone, der gaar gennem hans Brev til Kongen. Man kan sige, at Tyge Brahe fik raat for usødet, men de Bebrejdelser, Kongen rettede mod ham, var ikke uden Føje. Svaret er som nævnt holdt i vanlig Missiveform, og den Art Breve konciperedes i Reglen af Kancelliets Embedsmænd, men i dette Tilfælde minder Stilen mest af alt om Kristian IV selv.[59]

Som sædvanlig i Missiver refereres først Indholdet af Tyge Brahes Brev, som Kongen imødegaar Punkt for Punkt. Han bebrejder ham, at han rejste af Landet uden at spørge om Forlov — hvilket var hans Pligt som Embedsmand — og end ikke i de Uger, han laa i København, søgte at faa Kongen i Tale, »undertagendes den ene Gang de Hveenske Bønder og du varst for Os udi Rette og dig blev paalagt og befalet at møde for Os paa Slottet«.[60] Kongen føler sig krænket af Tonen i hans Brev, og han lader ham forstaa, at han efterdags vil være »anderledes respekteret«, om Tyge i ham skal finde »en naadig Herre og Konning«. Naar Tyge beder Kongen erindre, at han uden sin Skyld og Brøde har faaet opsagt nogle af sine Forleninger, saa skulde han dog huske paa, hedder det, hvilke Klagemaal Kongens fattige Undersaatter og Bønder paa Hveen har gjort over ham, og hvorledes han gennem mange Aar har taget Kirkens Indkomster og Tiender til sig, ikke forordnet nogen Kirkeværge, ladet Kirkebygningen forfalde, taget Jorden fra Præstegaarden og fjernet en Del af Bygningerne, og kun givet Præsten nogle Skilling om Ugen og ladet ham spise sammen med sine Arbejdsfolk — saaledes at der gennem faa Aar har været mange Præ-

[58]) Friis, S. 242; Dreyer, tyske Udgave, S. 265.

[59]) Nr. 134.

[60]) Der har altsaa — foruden den Tiltale, der rejstes mod Præsten — været en ligefrem Retssag som Følge af Kommissionens Undersøgelser, hvortil vi dog intet nærmere kender.

ster uden at faa Kald af Menigheden efter Kirkeordinansen eller at blive dømt fra Embedet efter Loven; endelig minder Kongen ham om, hvorledes Daabens Ord i langsommelig Tid er blevet udeladt af Ritualet, *med* hans Vidende men *imod* disse Rigers vedtagne Brug; sligt er nu hver Mand vitterligt, og Kongen har været bekendt dermed en rum Tid, inden det er kommet offentlig frem. Man aner bag Kongens hvasse Ord den Opsigt, Tyge Brahes Behandling af Bønderne paa Hveen og hans egenraadige Fremfærd har vakt, og hvor stor en Andel den har haft i Misstemningen imod ham.

At Tyge Brahe, som han hævder, har afhændet sit fædrene Gods — han havde i 1594 solgt sin Halvdel i Knudstrup til Broderen Steen[61] — og sat Pengene i astronomiske Indretninger paa Hveen, derom mener Kongen »bæres stor Tvivl«, »efterdi der siges, at du i mange Tusind Tal haver dennem til Herrer og Fyrster at udlaane, dine Børn til Bedste og ikke Riget til nogen Ære eller Kunsten til Forfremmelse«. Og Tvivlen var begrundet, som Kendsgerningerne viser det. Fremdeles bebrejder Kongen Tyge Brahe, at han har søgt Hjælp hos fremmede Fyrster — hvad der forstaaelig nok har krænket ham dybt. »Os er aldeles ukært at forfare«, siger han, »at du hos andre Herrer og Fyrster udi de Maader Hjælp søger, ligesom Vi og Riget vare saa uformuendes, at Vi sligt ikke af Sted kunde komme, mindre du med Kvinde og Børn skulde uddrage og slig Penninge hos andre betle«. Og han føjer harmfuldt til: »Dog, efterdi det nu gjort er, da nødes Vi sligt at lade ske, og ikke Os i nogen Maade anmode,[62] enten du drager af Landet eller bliver derudi«. Endelig lader Kongen ham vide, at dersom han vil tjene som Mathematicus, maa han først underdanig tilbyde sin Tjeneste »og derom bede som en Tjener bør at gøre«, og ikke fremføre sit Ærinde med »slige fordækte Ord, at du det ikke vil forsige«. Naar det sker, saa vil Kongen vide at erklære sig. Man ser som i et Lynglimt for sig den stolte Tyge, der gerne vil tilbage, og den unge Konge, der forlanger at blive behandlet som Majestæt,

[61]) Nr. 102 og Annotationes til Tom. XIV.

[62]) ɔ: lade røre af.

men iøvrigt, trods alt, ingenlunde er uvillig til at tage imod den landflygtige, naar han blot vil iagttage et vist decorum.

Kongen havde sagt Tyge Brahe sin Mening i aabenhjertige Vendinger, men ikke afskaaret ham Genkomsten til Hjemmet, og saaledes synes Tyge heller ikke at have opfattet det; han gjorde i hvert Fald endnu Forsøg paa at berede sig et Tilbagetog, der ikke gik hans Stolthed for nær. Ligesom han under Opholdet i Meklenborg havde faaet Hertug Ulrik til at intervenere hos Kongen, greb han nu atter Lejligheden, da den tilbød sig i Holsten. Markgreven og Markgrevinden af Brandenburg, det senere Kurfyrstepar, havde i Slutningen af Novbr. været til Stede i Haderslev ved deres Datters Bryllup med Kristian IV, og paa Nedrejsen gennem Holsten kom Tyge Brahe i Forbindelse med Fyrsteparret, der lod sig bevæge til at intercedere for ham hos Svigersønnen. Den Skrivelse, som Tyge i den Anledning rettede til Markgreven og som kom til at danne Grundlaget for Intercessionen, er skrevet i Bramstedt den 22. December og holdt i en anderledes nedstemt Tone end Brevet til Kongen. Han erklærer, at da det nu ikke kan være anderledes, saa nærer han intet Ønske om for sin Person at komme tilbage til Danmark — beder blot Markgreven søge at opnaa hos Kongen, at Hveen opretholdes som astronomisk Studieplads, om end ikke under hans Ledelse, saa dog under en af hans nærmestes.[63] En saadan Ordning var skitseret i det Tilsagn, Regeringsraadet i 1588 havde givet ham, men den skulde først indtræde efter hans Død, og Forudsætningen var, at han forblev i Danmark.[64] Det vilde i og for sig være rimeligt, om det efterhaanden var gaaet op for Tyge Brahe, hvor utryg hans Stilling paa Hveen maatte blive efter alt det, der havde været Bønderne og ham imellem, men alligevel kan man ikke rigtig tro, at det virkelig var hans Agt at faa en saadan Ordning i Stand, der maatte være unaturlig og meningsløs, saa længe han selv var i Live, snarere at det var et foreløbigt Forsøg paa atter at knytte den brudte Forbindelse, inden Lejligheden gik helt tabt.

Tvivlen bestyrkes af et Brev til Statholderen, skrevet en Uges-

[63]) Nrr. 137, 141, 142.

[64]) Nr. 65.

tid forinden, paa Wandesburg »in aller Eil« den 13. Decbr. Tyge instruerer heri Henrik Rantzau, der skal træffe sammen med Rigsraaderne og Kongen (som stadig opholdt sig i Hertugdømmerne), om hvad han skal sige, naar Talen kommer paa Tyges Affærer. Han maa ikke paa nogen Maade søge at gøre sin Indflydelse gældende hos Kongen, og skulde nogen spørge, om Tyge kommer tilbage til Danmark, saa maa Statholderen svare, at det ved man ikke. Skulde Kongen forekaste Statholderen, at han huser Tyge Brahe paa sit Gods, saa kan han svare noget saadant som, at da han fik at vide, at Tyge med sin Husstand længe havde opholdt sig i Rostock, hvor han svævede i saa stor Fare paa Grund af Pesten, saa kunde han ikke, for gammelt Venskabs og Frændskabs Skyld, undlade at imødekomme Tyges eget Ønske om at benytte dette Hus (ɔ: Wandesburg), da det alligevel stod ledigt — hvilket han har gjort i bedste Mening, for at Tyge skulde forblive paa Grænsen mellem Danmark og Tyskland og ikke saa snart rejse videre, maaske til Kejseren eller andre tyske Fyrster, thi han (Statholderen) vidste ikke, hvorledes Sagerne stod, om Kongen vilde kalde Tyge Brahe tilbage eller ikke, saa at han af den Grund kunde være i Nærheden etc.[65] Alt dette skal Statholderen altsaa sige for ikke at blive lagt for Had af den Aarsag, at han giver Tyge Brahe Husly, men samtidig faar man en Fornemmelse af, at det ikke er Tyge ukært, at noget saadant kommer Kongen for Øre. Hensigten med disse »fordækte« Vendinger saavel som Anmodningen til Markgreven er da tydeligvis den, at Tyge ønsker at blive kaldt tilbage af Kongen, men ikke for nogen Pris selv vil bede derom.

Endnu inden Følingen mellem Parterne helt var tabt, havde Tyge Brahe dog for Alvor begyndt at se sig om efter en anden Fyrste, der var villig til at tage ham i Tjeneste, og det var nærmest den tyske Kejser han havde for Øje. Et Led i disse Bestræbelser var Fremkomsten af det for vort Kendskab til Bygninger og Indretninger paa Hveen saa betydningsfulde Billedværk Astronomiæ Instauratæ Mechanica, hvortil Billederne for en stor Del allerede forelaa, skaarne paa Hveen, og som skynd-

[65]) Nr. 136.

somt blev trykt paa Wandesburg i hans egen medbragte Trykkerpresse omkring Aarets Slutning (ineunte anno 1598). Fortalen (dateret: pridie Calendarum Januarii 1598) var rettet til Kejser Rudolf, og Tyge sendte Værket rundt til Fyrster og Lærde i Europa for at underbygge sit Ry. Endnu den Dag i Dag finder man i gamle Fyrstebiblioteker i Tyskland, Østrig og Italien dette Værk, indbundet i Silke eller Fløjl, med Tyges Portræt i Guld og Farver og med ordrige Dedikationer, og man forstemmes i Grunden en Smule, naar man betænker »Absichten«. Ogsaa til Kongen af Danmark sendte han i Begyndelsen af Februar et Eksemplar, ledsaget af et sidste Brev, hvori han beklagede, at hans Henvendelse fra Rostock var forbleven uden Resultat.[66] Endelig i Løbet af Sommeren kronedes hans Bestræbelser med Held; Erkebispen af Køln og Hertug Ulrik var paa hans Anmodning traadt i Breschen for ham og havde banet Vej for en venlig Modtagelse hos Kejseren.[67] Og da han vel var ankommet til Prag Aaret efter, sendte han Slægt og Venner i Danmark de mest glimrende Skildringer af sin Stilling ved Kejserhoffet — som om han var bange for man hjemme skulde tro, at hans Forhold var ringere der end i Danmark.

Til at begynde med saa det ogsaa lyst ud for ham. Kejseren var ham velvillig stemt og gav ham rige Løfter, men havde Vanskelighed ved at opfylde dem. Thi var Kongen af Danmark afhængig af sine Omgivelser, saa var den tyske Kejser det endnu mere. Han havde en langt mere indviklet og storstilet Administration at trækkes med, og særlig i Pengesager havde han ondt ved at faa sat sin Vilje igennem. De forskellige Rentekamre, Hofkamret og det Schlesiske og Bøhmiske Kammer, forstod saa snildt at undskylde sig og vælte Kravene over paa hinanden, saa at Enden ofte blev, at der slet intet kom ud af de kejserlige Ordrer.

Det fik Tyge Brahe at føle. I Sommeren 1599, noget efter St. Hansdag,[68] var han kommen til Bøhmen og Kejseren havde givet ham Bolig paa Slottet Benátky og forskelligt Underhold,

66) Nr. 143.
67) Nrr. 148—50, 153, 155.
68) Nr. 162.

hvoraf det væsentlige var en Pension (d. v. s. Pengeløn) paa 2000 Gylden. Gylden og Thaler var endnu paa det Tidspunkt omtrent af samme Værdi som den danske Daler, og saa vidt man kan skønne lønnede Kejseren ham lidt ringere end Kongen af Danmark, men tillige var der den Forskel, at Lønnen faldt rettidig i Danmark — i hvert Fald forlyder der intet om det modsatte — medens der fra Bøhmen foreligger sikre Beviser for, at den ikke gjorde det. Pensionen skulde regnes fra 1. Maj 1599,[69] men endnu i Sommeren 1600 havde Tyge Brahe overhovedet ikke modtaget noget af den, trods Kejserens gentagne Ordrer om Udbetaling, saaledes at der nu indestod Restancer for mere end et Aar. Tyge klagede til Kejseren og forlangte, at Lønnen skulde udbetales ham hver Quatember (ɔ: Tamperdag), for at han ikke forgæves skulde ligge og ansøge om sine Penge. Han oplyser desuden i sin Klage, at der ogsaa er andre Mangler i det, der er bevilget ham, hvorover han har leveret den kejserlige Sekretær Johan Barvitius en Liste, og tilføjer, at han med det første venter Kejserens Resolution, »auf dasz ich einmahl eigentlich wiszen möchte, wie ich alhie daran wäre, und ob ich einige faste und bestendige Gelegenheit erlangen könte, mein vorhabendes hohes Studium und astronomisches Werk Euer Röm. Kais. Maiestät und dem Reich zu sondern Ruhm, Nutz und Ehren alhie unterthenigst zuvolziehen, oder vonnöten wäre andere Bequemigkeit darzu zu suchen«.[70] Disse Ytringer tyder just ikke paa, at Opholdet ved Kejserhoffet var lutter Idyl, og man synes at spore, at Tyge Brahe var godt paa Vej til ogsaa at blive misfornøjet med Forholdene i Bøhmen.

Klagen havde imidlertid den Virkning, at Hofzahlmesteren endelig bekvemmede sig til at udbetale Tyge Brahe de første 2000 Gylden (13. Juli 1600),[71] men mere fik han heller aldrig. Den 19. Oktbr. Aaret efter, da Tyge laa paa Dødslejet og Restancerne atter var oppe paa henimod 3000 Gylden, anviste Kejseren deraf ca. 2300 paa Indkomsterne ved det Schlesiske Kammer;

[69]) Medens Datoerne i det foregaaende overalt er gammel Stil, regnes i det følgende med ny Stil.

[70]) Nr. 200, jvfr. Nr. 188.

[71]) Nr. 201.

endnu 8. Juli 1602, da Tyge Brahe forlængst var stedt til Hvile i Teinkirken, havde dog ingen Udbetaling fundet Sted og Kejseren maatte atter minde Kammeret om denne Sag. Tyge Brahes ældste Søn drog da selv til Breslau, men fik kun udbetalt de 1300 og maatte lade de 1000 staa.[72] Overfor Enken og de efterladte Børn var Kejseren ogsaa meget rundhaandet, idet han umiddelbart efter Tyge Brahes Død ved Kontrakt af 28. Oktbr. 1601 afkøbte dem hans efterladte Instrumenter og Observationsbøger for 20000 Thaler, en hel Formue i vore Penge. Summen blev dog ikke udbetalt kontant, som Arvingerne havde ventet. I 1603 fik de 4000 Thaler, i 1608 1000 Th. — Resten oplevede ingen af Tyge Brahes Børn at faa inddrevet. De »solliciterede« bestandigt, forblev i Bøhmen væsentlig af den Grund og Børnebørnene fortsatte; i Aarenes Løb indgav de Ansøgninger i Hundredvis[73] og opnaaede ogsaa af og til at faa Renter udbetalt, for det meste dog kun Anvisninger paa Kamre og Byøvrigheder, som gjorde alle tænkelige Udflugter for at slippe. Kejser Rudolf døde og hans Efterfølgere udstedte Ordrer og Forsikringer, i Reglen dog uden nævneværdige Resultater. Endnu halvfjerdsindstyve Aar efter Tyge Brahes Død, da Arvingerne forlængst havde givet Afkald paa en Del af Restsummen til Fordel for Klostre eller paa anden Maade, synes Sagen ikke at være bragt ud af Verden, og blev det næppe nogensinde.[74]

Var Tyge Brahe saaledes ogsaa i Bøhmen, og med nogen mere Ret end i Danmark, utilfreds med sin økonomiske Stilling, saa var ogsaa hans Forhold til Omgivelserne præget af den samme Fordringsfuldhed og Ufordragelighed, som havde givet Anledning til Misstemning herhjemme. Som Eksempel herpaa skal til Slutning omtales Forholdet til Lensmanden paa Benátky.

I Slutningen af August 1599 havde Tyge Brahe med Hustru, Børn og Tjenestefolk holdt sit Indtog paa Slottet,[75] og i Novbr.,

[72]) Nrr. 206, 220, 229, 235, 236, 244, 246.

[73]) Allerede i 1609 taler Arvingerne om deres »vielhundertmahliges Supplicieren« (Nr. 263).

[74]) Jvfr. Annotationes til Tom. XIV.

[75]) Tom. VIII, 159.

da han endnu var ved at indrette sig, var han allerede kommen paa en spændt Fod med Lensmanden. Man var efter Kejserens Ordre gaaet i Gang med Byggearbejder til Anbringelse af de astronomiske Instrumenter, og Tyge Brahe havde dertil selv anslaaet en Sum, men udvidede bestandig Byggeplanerne, saa at Udgifterne saa ud til at ville løbe op til det dobbelte. Det vilde Lensmanden ikke tillade uden at spørge Kammeret, og Tyge truede ham da med Kejseren, at han vilde anbefale sig hos Hans Majestæt og atter drage af Landet, og nok skulde meddele Kejseren Grunden dertil. Barvitius skrev til Lensmanden, at der yderligere skulde bygges en »Stue« af Træ til Tyge Brahe, og forlangte Udgiften hertil og hvad Tyge ellers maatte behøve til Udøvelsen af sin Kunst, afholdt af Benátkys Indkomster, og at Lensmanden ikke maatte hindre ham paa nogen Maade. Men Lensmanden vilde ikke efterkomme det uden Kammerets Ordre. Da Tyge selv viste ham Svaret paa en Henvendelse til Barvitius, hvoraf det fremgik, at Kejseren havde bevilget ham til Underhold 1000 Skok Meisnisk (= 1000 Thaler), der ogsaa skulde udredes af Godsets Indtægter, erklærede Lensmanden rent ud, at hverken Kejseren eller Kammeret havde befalet ham noget saadant, og selv om saa var, saa vidste han ikke, hvor han skulde tage de mange Penge fra. Overfor Kammeret udtalte han, at hvis der var saa stort et Overskud, saa var der ogsaa nyttigere Ting at bruge det til, til Forbedring af Fiskedammene og Indkøb af Heste og Kvæg. Formelt gav Kammeret ham Ret i hans Optræden, og selv om det ikke kunde udtale sig mod Kejserens og Barvitius' Ønsker, saa tør man nok slutte, at det heller ikke reelt misbilligede den.[76] Kort efter gik der en kejserlig Ordre til Kammeret om Opførelse af den omtalte »Stue« og om Udbetaling til Tyge Brahe af 1000 Thaler, der skulde sættes som Udgiftspost paa Benátkys Regnskab,[77] men

[76]) Nr. 170. Dette Aktstykke (paa Czechisk) er benyttet i en Afhandling af Franz Dvorsky i 1883 og Indholdet af hans Afhandling gengivet paa Dansk af Friis (Nogle Efterretn. om Tyge Brahe, S. 18 f.). Her benyttet efter Originalen i en Oversættelse, som Forf. skylder Bibliotekar Frk. Helene Crone.

[77]) Nr. 173.

om han virkelig fik denne Sum udbetalt, det turde dog, saaledes som Forholdene laa efter Lensmandens Udsigende, ikke være helt sikkert. Tilfreds med Opholdet paa Benátky blev Tyge Brahe ikke, et godt halvt Aar efter forlod han det atter, endnu før alle hans Instrumenter var ankommet fra Tyskland.

— — —

Meningen med disse Blade er ikke at lade Mennesket Tyge Brahe kaste Skygge paa Stormanden Tyge Brahe. Men hans Forhold til Fædrelandet forstaas ikke, naar man ikke i dette Punkt tager hans Karakteregenskaber i Betragtning. Det var ikke et utaknemmeligt Fædreland, der kastede Vrag paa en af sine berømteste Sønner, det var ham selv, som gav Anledning til den Uvilje, der skabtes om hans Person, ham selv, der i sin Stolthed og Fordringsfuldhed brød med det. Han troede Verden laa ham aaben, og saa ikke, at han intet Sted kunde have opnaaet bedre Kaar. Det var en Lykke for Videnskaben, at han i saa mange Aar fandt Ly i sit eget Land, hvor man længst mulig bar over med hans menneskelige Skrøbeligheder, og en Lykke for ham selv, at han ikke oplevede de Skuffelser, som Landflygtigheden, om den var blevet af længere Varighed, utvivlsomt vilde have bragt ham. Thi her var han — trods al Berømmelse — kun en rodløs fremmed.

enne Sum udbetalt, det turde
laa efter Lensmandens Udsigende
freds med Opholdet paa Benåk
dt halvt Aar efter forlod han de
strumenter var ankommet fra Tysk

Blade er ikke at lade Menneske
a Stormanden Tyge Brahe. Me
t forstaas ikke, naar man ikke i
kteregenskaber i Betragtning. De
Fædreland, der kastede Vrag paa
det var ham selv, som gav An
es om hans Person, ham selv, der
dhed brød med det. Han troede Ve
kke, at han intet Sted kunde ha
ar en Lykke for Videnskaben, at
Ly i sit eget Land, hvor man
s menneskelige Skrøbeligheder, og
an ikke oplevede de Skuffelser
n var blevet af længere Var
gt ham. Thi her var han – tros
dløs fremmed.

NOGLE BEMÆRKNINGER OM DEN HISTORISKE INTERESSE HOS DEN GAMLE DANSKE ADEL

AF

WILLIAM CHRISTENSEN

OM den gamle danske Adels Interesse for Rigets Historie er der for det 16. Århundredes Vedkommende meddelt en Række Oplysninger af Rørdam.[1] I det følgende er samlet nogle Træk, hovedsagelig vedrørende det samme Emne i det 17. Århundrede, men i det væsentlige kun hentede fra Håndskrifter, der indeholder Afskrifter af ældre Tiders Aktstykker. Der er herved søgt fremdraget sådanne Håndskrifter, der selv ikke angiver, hvem der har ejet dem eller gjort Tilføjelser i dem, og ved hvilke man derfor, hvis man ikke har Opmærksomheden henvendt på de pågældende Personers Hænder, let vil være udsat for at overse, at de kan knyttes til et bestemt Navn.

Adelens historiske Interesse var ganske vist for en meget stor Del af rent personalhistorisk Art, således som den har givet sig Udslag i Affattelsen af de såkaldte Slægtebøger eller i Afskrivning eller Supplering af sådanne. Mangfoldige både af Adelens Mænd og Kvinder, både af dens mere og dens mindre betydelige Medlemmer har syslet med Slægtebogs-Arbejde; men under denne Syssel har adskillige af dem udstrakt deres Undersøgelser over ret omfattende Områder. Dette er blevet nævnt om Sophie Brahe,[2] den bekendte Tyge Brahes Søster; og det gælder ligeledes med Hensyn til Sophie Belows Slægtebog og til de mange Tilføjelser, som denne Slægtebogs senere Ejer Jens Rosenkrantz († 1695) har gjort i den.[3] Og om en anden slægtebogs-interesse-

[1]) Rørdam, Historieskrivningen og Historieskriverne i Danmark og Norge siden Reformationen I. 121—28. Jfr. Ellen Jørgensens mere almindelige Bemærkninger i Danske Mag. 6. R. III. 176 f. og i Hist. Tidsskr. 9. R. II. 385 f.

[2]) Hist. tidskr. f. Skåneland II. 48.

[3]) Personalhist. Tidsskr. 7. R. IV. 33—37.

ret Adelsdame, den af sin sørgelige Ungdomshistorie bekendte Rigborg Brockenhus († 1641), kan i så Henseende nævnes et enkelt, ganske karakteristisk lille Træk. I Håndskriftet af den udførlige Beretning om Forhandlinger mellem Kong Frederik I og Rigsrådet, som er trykt i Nye Danske Magazin 5.—6. Bind, har en Hånd fra det 17. Århundrede tilskrevet ét eneste Ord, nemlig Ordet Rossenkranzs, som findes i Udgaven i Nye Danske Magazin V. 51 L. 6 f. n.[4] Hvem denne Tilføjelse skyldes, siges intet Steds; men sammenholder man Hånden, der har skrevet den, med Rigborg Brockenhus's anden Steds fra kendte Hånd,[5] kan der ingen Tvivl være om, at det er hende, der har skrevet Ordet. Nu skal det ganske vist indrømmes, at Tilføjelsen ikke er noget Bevis for, at hun har gennemlæst hele den meget udførlige Beretning; thi de Ord (Hr. Otte Holgerssøn), hvortil Tilføjelsen er knyttet, findes på en Liste, der fremtræder adskillig mere iøjnefaldende i Originalen end i Aftrykket, så at hun ret let har kunnet finde Ordene; og når hun har gjort sin Tilføjelse netop til dette Navn, hænger det øjensynlig sammen med, at den pågældende var Farfar til hendes Søns Fader Frederik Rosenkrantz. Men på den anden Side er det klart, at hun, da Beretningen faldt i hendes Hænder, ikke kan have betragtet den som sig uvedkommende, men har bladet den igennem; og det lille Ord giver således et ret betegnende Vidnesbyrd om de genealogisk interesserede Adelsdamers Arbejdsmåde. At Tilføjelsen samtidig er et stærkt Indicium for, at Håndskriftet af Beretningen da var i Privateje (idet det vel dengang vanskelig kunde tænkes, at en Kvinde vilde få Adgang til Statens Arkiver), og at den således ikke er uden Interesse for Arkivhistorien, skal her kun i Forbigående berøres.

Når man fra det historiske Studium, således som det fremtræder i Slægtebøgerne, vender sig til de Håndskrifter, der vedrører dansk Historie i Almindelighed, vil man sikkert også her efterhånden blive i Stand til at identificere adskillige for Tiden navn-

[4]) Svarende til Originalens Bl. 43a (i RA. Ove Billes Arkiv).

[5]) Den findes med Navns Underskrift i Thottske Saml. 8vo 560 Bl. 137a; jfr. Personalhist. Tidsskr. 7. R. IV. 10.

løse Hænder. Og navnlig vilde det formentlig kunne blive en god Støtte hertil, hvis det blev gjort muligt for Rigsarkivet ved Hjælp af et moderne Fotografiapparat at anlægge en nogenlunde righoldig Samling af Prøver på sådanne Personers Hænder, som i denne Forbindelse kunde blive af Betydning. Men så længe Grundlæggelsen af en Samling af denne Art må henregnes til de fromme Ønsker, vil et Forsøg på at trænge til Bunds i et historisk Håndskrifts Oprindelse eller Historie ofte være dømt til at mislykkes; og hvis Forsøget lykkes, vil det ikke sjældent skyldes et rent Tilfælde.

I det 16. Århundrede kan man finde nogle få historiske Optegnelser af *Frants Banner* til Kokkedal († 1575, Søn af Erik Erikssøn Banner). De er efter, hvad han selv opgiver, skrevne med hans egen Hånd og vedrører delvis Kong Erik XIV af Sverige; men tillige afskriver han egenhændig en Rettertingsdom af 1492, om hvilken han siger, at den »findes hos Frantz Banner till Kockedall«, og den samme Bemærkning gøres om et Brev af 1471, som han har ladet afskrive ved en anden i det samme Håndskrift.[6] Ved Hjælp af de Prøver på hans Hånd, som findes her, kan det konstateres, at en Række Randbemærkninger, som er gjorte i et Lovhåndskrift, også er skrevne med hans egen Hånd; de er ganske vist ikke af megen Interesse og overvejende af retslig Art, men strejfer dog et Par Steder det personalhistoriske.[7]

Et Håndskrift, om hvis senere Skæbne der kan skaffes nogen Oplysning, er den såkaldte *»Anne Krabbes* Kopibog« (Gl. kgl. Saml. Fol. 844).[8] I dette Håndskrift forekommer en Række forskellige Hænder; men skønt Anne Krabbe i Håndskriftet jævnlig taler i 1. Person,[9] er Hånden på sådanne Steder ikke hendes

[6]) Rostgaards Saml. 4to 121, XLI.

[7]) Arnamagn. Saml. 4to 3 Bl. 8a, 9a, 38a, 46b, 47a, 53a, 55b, 60a, b.

[8]) Se om denne Gigas, Katalog ov. det store kgl. Bibliotheks Haandskrifter II. 268; Dueholms Dipl. udg. af O. Nielsen, dennes Fortale S. III; Repertorium diplomaticum IV. 138 f.; Fra Randers Amt 1926 S. 19; og T. A. Beckers m. H. t. Håndskriftets Tilblivelseshistorie mindre heldige Bemærkninger i Orion, Hist. Qvartalskrift I. 1.

[9]) Bl. 120a, 219a, 250a, 348b, 354a, 356a, 362a.

egen, og hendes egen Hånd forekommer kun et Par enkelte Steder i Kopibogen, hvad der må siges at være ret heldigt for så vidt, som hendes Hånd er vanskelig at læse og lidet øvet. At Håndskriftet er blevet fortsat en rum Tid efter Anne Krabbes i 1618 indtrufne Død, har man længe været opmærksom på.[10] Og det lader sig påvise, at det har tilhørt den som personalhistorisk Samler og Forfatter kendte *Axel Jørgenssøn Urne* († 1653).[11] Dennes Hånd[12] genfindes adskillige Steder i Håndskriftet,[13] hvor den ganske vist aldrig har skrevet en hel Side, men derimod jævnlig Rettelser, Tilføjelser o. l. eller f. Eks. en Overskrift til et Brev, som så afskrives fuldstændig af en Skriverhånd. Og ligeledes forekommer i Håndskriftet ret hyppig[14] en ved sin Fasthed og Tydelighed meget tiltalende Skriverhånd, der tilhører en Mand, som utvivlsomt har stået i Axel Urnes Tjeneste, eftersom man anden Steds kan finde et af Axel Urne underskrevet, men af den nævnte Skriver skrevet Brev fra 1648.[15] Håndskriftet har altså tilhørt og er blevet fortsat af Axel Urne, og der er forskellige Træk, der, sete under ét, tyder på, at han allerede har ejet det i alt Fald i den anden Halvdel af 1620'erne.[16]

Det kan her med det samme nævnes, at det vides, at den samme Axel Jørgenssøn Urne har forfattet et lille Skrift om Viffert Seefeldts Aner, der er bevaret i 2 forskellige Redaktioner. Den ene af disse hidrører fra Axel Urne selv, der egenhændig har skrevet 2 Titelblade til Skriftet, men iøvrigt ikke meget i Håndskriftet med sin egen Hånd; den anden Redaktion,

10) Se de anførte Steder af Dueholms Dipl. og Repertorium diplomaticum. Håndskriftet anfører Bl. 306a—308b Breve og Begivenheder af 1651.

11) Se om ham Dansk biograf. Lex. XVIII. 90 og Danm. Ad. Aarb. XXI. 491.

12) Den kendes fra RA. Genealog.-herald. Selsk., Gener. Fol. 116, de forreste Blade indtil Bl. 1b incl. og Bl. 7b.

13) Således Bl. 46b, 48a, 49a—b, 367a osv.

14) F. Eks. Bl. 252b—279b, 290a—300a.

15) RA. Hyldinger 95.

16) Se således Bl. 62b, hvor han til en med en anden Hånd skreven, ret udførlig Fortegnelse over den »Tillische armede« i 1626 egenhændig har tilføjet: »effter Hbtra Hbtrafmaf berettning«, hvad der skal læses: »effter Vogen Vogensøns berettning«.

der afviger fra den første og jævnlig er mere kortfattet, er skreven med Bogsamleren Jørgen Seefeldts (Viffert Seefeldts Broders) Hånd.[17] Thiset, der roser Forfatteren stærkt, fordi han flittig har benyttet gamle Dokumenter, har trykt Skriftet, men uheldigvis ikke efter Axel Urnes egen Redaktion, men derimod efter den af Jørgen Seefeldt skrevne Tekst.[18]

Medens det næppe kan oplyses, hvem der har ejet »Anne Krabbes Kopibog« i den nærmeste Tid efter Axel Urne, lader det sig derimod påvise, at Håndskriftet, formodentlig i Axel Urnes Tid, er blevet flittig studeret af en anden historisk interesseret Adelsmand, nemlig *Erik Lauridssøn Lunov* til Viskumgaard († formentlig 1674).[19] At denne havde for Skik at forsyne Originalbreve, der gik gennem hans Hænder, med Påtegningen: »Legi«, ses af adskillige endnu bevarede Originaler;[20] og at det er hans Hånd, der også har skrevet »Legi« i Håndskriftet ved de mange Breve, der har fået denne Tilføjelse, turde fremgå ved en Sammenligning mellem Hænderne i sådanne Notitser på bevarede Originaler og i Kopibogen.[21] At han har stået i Forbindelse med Axel Urne, ses af en Bemærkning i Håndskriftet, der lyder: »De Haarboes friehedtzbreff, som jeg haffuer seet hoesz Erick Lunow paa Wiskum den 25 octobris anni 1648«[22] — en Bemærkning, der er skreven af den ovennævnte Skriver i Axel Urnes Tjeneste, så at »jeg« øjensynlig her betegner Axel Urne.

Der er ikke Grund til her i Almindelighed at gå ind på alle

[17]) Thottske Saml. 4to 1888 og 1889; jfr. Repertorium diplomaticum IV. 139.

[18]) Personalhist. Tidsskr. 6. R. IV. 211—31.

[19]) Se om ham Danm. Ad. Aarb. XX. 259, XXIII. 506 og RA. Jydske Tegn. 1674 Nr. 43.

[20]) Således RA. Perg., Erik Stigssøn Pors's Arkiv 1462 Jan. 20; sstds., Stig Pors's Arkiv 1485 Oktbr. 13, 1493 Juli 4; sstds., Eskil Gøyes Arkiv 1494 Novbr. 2.

[21]) Sammenlign især Håndskriftets Bl. 148b og 149a og RA. Perg. Niels Høgs Arkiv 1505 Septbr. 30.

[22]) Håndskriftets Bl. 253a. Også Peder Dyrskjøt nævner Erik Lunovs Samlinger blandt sine Kilder (Saml. til jydsk Hist. III. 275). — At Axel Urne ligeledes har stået i Forbindelse med den slægtebogs-interesserede Fru Sophie Sehested (Niels og Jens Juels Moder), fremgår af Håndskriftets Bl. 301a (jfr. om hende Personalhist. Tidsskr. 7. R. IV. 27). Om Axel Urnes Forbindelse med Sophie Below eller dennes Datter se sidstnævnte Sted S. 33.

de Håndskrifter, der er afskrevne efter eller beslægtede med »Anne Krabbes Kopibog«. Det skal dog nævnes, at et efter Kopibogen afskrevet Håndskrift, der er skrevet med en ukendt Hånd fra det 17. Århundrede, et Sted i Slutningen af et Brev har c. 4 Linier skrevne med den bekendte Rigsråd *Otte Krags* Hånd, utvivlsomt fordi den egentlige Skriver ikke har været i Stand til selv at gengive disse på Latin affattede Linier rigtig efter Forlægget.[23]

Men endvidere er der bevaret 2 Brudstykker af en anden Afskrift af »Anne Krabbes Kopibog«,[24] Brudstykker, der begge er skrevne med én Hånd. Denne Hånd, som det, nærmest ved et Tilfælde, er lykkedes at identificere, tilhører en *Tønne Madssøn*, der døde ved Nytårstid 1696 i Nyborg, hvor han havde tilbragt en lang Årrække af sit Liv og bl. a. været Borgemester.[25] Men Brevene i »Anne Krabbes Kopibog« omhandler, for så vidt de vedrører en bestemt Landsdel, i alt Fald for den overvejende Del Jylland og Adelen dér; og man spørger derfor sig selv om Grunden til, at en borgerlig Mand i Nyborg har afskrevet et sådant Håndskrift. Det viser sig da, at Tønne Madssøn, så vidt det nu kan ses, har begyndt sin fynske Løbebane som Slotsskriver på Nyborg og det netop på en Tid, da Otte Krag var Lensmand og Amtmand dér;[26] og forfølger man dette Spor videre, træffer man mange Tegn på, at Tønne Madssøn har været i Otte Krags Tjeneste. Tønne Madssøn har således afskrevet en Del Erklæringer af Adelsmænd i Ribe Stift fra 1655—56, på hvilken Tid Otte Krag var Lensmand på Riberhus;[27] hans Hånd forekommer jævnlig i Skrivelser og Erklæringer, som Otte Krag i 1650'-

23) RA. Hist.-genealog. Ark. Fol. 33 Bl. B 23 a. At Hånden er Otte Krags, kan ses ved en Sammenligning med dennes Hånd f. Eks. i en Koncept af Maj 1660 (i RA. Nederlandene C, Pakken: Otto Krags og Godske von Buchwalds Gesandtskabsarkiv) eller i Ny kgl. Saml. Fol. 634 c.

24) Nemlig 2 Hæfter i Ny kgl. Saml., henholdsvis Fol. 594 b og Fol. 598 q.

25) Hans Håndskrift findes i forskellige Regnskaber for Nyborg Len og Amt i Tiden 1657—62. Om hans Liv i Nyborg se Personalhist. Tidsskr. IV. 260, jfr. 7. R. IV. 117, hvor der dog ikke på noget af Stederne oplyses noget om ham, før han kom til denne By.

26) Jfr. forrige Note.

27) RA. Danske Kanc. Ark., Akter ang. Forstrækninger og Kontributioner til Landets Defension 1625—58, Læg VII. 5.

erne har indsendt eller afgivet til Danske Kancelli vedrørende sine jydske Ejendomme eller Len;[28] og han har foran i 2 af Otte Krags Dagbøger (for 1656 og 1657) indført nogle Notitser, der ikke er af Dagsbogs-Karakter, men dog af den Art, at Otte Krag i dem delvis taler i 1. Person.[29] Der må da siges at være en overvejende Sandsynlighed for, at det er for Otte Krag, at Tønne Madssøn har udført sine Afskrifter efter Anne-Krabbe-Håndskriftet.

Når man atter her støder på Otte Krag, hænger det øjensynlig sammen med, at han har været i Besiddelse af ikke ringe litterær og historisk Interesse.[30] Han har ejet et ikke helt ubetydeligt Bibliotek, der imidlertid under Krigen 1658 kom i Corfits Ulfeldts Hænder, men senere med dennes øvrige Bibliotek konfiskeredes af Svenskerne, så at der nu i Stockholms kongelige Bibliotek findes enkelte Håndskrifter, som Otte Krag eller hans Fader har ejet, men som er uden særlig Interesse for dansk Historie.[31] Et Håndskrift af statsretligt Indhold, som for en stor Del er egenhændig skrevet af Otte Krag, findes på vort kongelige Bibliotek;[32] og samme Steds opbevares 2 Håndskrifter, der er skrevne i det 17. Århundrede og indeholder et stort Antal af (delvis mindre heldig afskrevne) Adkomstbreve henhørende til hans Gård Voldbjærgs Arkiv. Intet af disse 2 Håndskrifter er skrevet med hans egen Hånd; men det ene af dem, der måske allerede er fra hans Faders Tid, har dog en enkelt Randbemærkning af retshistorisk Art, der er skreven af Otte Krag;[33] og det andet, der formentlig hidrører fra hans egen Ejertid,[34] har en

[28]) Se således RA. Indl. til Jydske Reg. 1655 Nr. 100, 103 og til Jydske Tegn. 1655 Nr. 89, 159 osv.

[29]) Stykkerne i Udgaven i Danske Saml. 2. R. II S. 74 Tekstens L. 3 f. n.—S. 75 L. 8 og S. 80 L. 14—S. 81 L. 5 er skrevne med. Tønne Madssøns Hånd; se de originale Dagbøger i Ny kgl. Saml. 8vo 242—43.

[30]) Jfr. Fridericia i Dansk biograf. Lex. IX. 442.

[31]) Walde, Storhetstidens litterära krigsbyten II. 363, 392—94, 404—6.

[32]) Ny kgl. Saml. Fol. 634c; jfr. Gigas, Katalog over det kgl. Bibliotheks Haandskrifter III. I. 143.

[33]) Ny kgl. Saml. Fol. 1508, Brevet D i 1. Læg.

[34]) Ny kgl. Saml. Fol. 1507. Håndskriftet, der gør Indtryk af at være skrevet ud i ét Træk, indeholder et Brev (SSSS), der er dateret 1650 29. Jan., ikke 4 Måneder, før hans Fader døde.

Mængde med hans Hånd skrevne Randbemærkninger, som viser hans historiske Interesse, der strækker sig betydelig videre end til Gårdens egen Historie.[85] Også i et andet Håndskrift fra det 17. Århundrede, hvis Indhold hovedsagelig består af Afskrifter dels af middelalderlige Aktstykker og dels af forskellige Vers (hvoriblandt et Brudstykke af Lyskanders Bille-Slægtens Rimkrønike), kan man træffe Otte Krags Hånd; han har deri egenhændig dels suppleret et Brevs manglende latinske Slutning og dels tilføjet forskellige Randbemærkninger.[86] Og på endnu et Område viser Otte Krags historiske Interesse sig. Det fremgår af Påtegninger med hans Hånd på mange Breve i Rigsrådets Arkiv, at han har været, hvad man med et moderne Udtryk kunde kalde Arkivar for dette Arkiv; men medens hans nærmeste Forgængere i den nævnte Stilling som Regel lod sig nøje med at holde Orden i de efterhånden indløbende Sager, synes denne Side af Sagen at have interesseret ham mindre, hvorimod man kan finde Påskrifter med hans Hånd på ældre Breve i Arkivet, i alt Fald helt tilbage til 1568.[87]

I Forbindelse med Otte Krag kan foruden Tønne Madsson nævnes en anden borgerlig, fra hvem der foreligger et Håndskrift af historisk Interesse; men medens der vel næppe kan være Tvivl om, at det er i Otte Krags Tjeneste, at Tønne Madssøn har udført sine Afskrifter, stiller Sagen sig betydelig mere tvivlsom i

[85]) Et tredie Håndskrift, der ligeledes indeholder Breve fra Voldbjærg Godsarkiv og Otte Krags Arkiv (Ny kgl. Saml. Fol. 1332 c), har ganske vist også hen imod sin Slutning nogle Randbemærkninger med Otte Krags Hånd; men disse kan ikke anføres som Vidnesbyrd om hans historiske Interesse, da de kun vedrører Ejendomsforholdene i hans egen Tid.

[86]) RA. Hist.-genealog. Ark. Fol. 27 Bl. 3b, 18a, 19a.

[87]) Jfr. nærværende Meddelers Bemærkninger i Rigsarkivets Registrant 159 S. 6. — M. H. t. Otte Krags Interesse for Slægtebøger og Våbenbøger kan henvises til Danske Mag. 4. R. V. 357 f., til 2 af Bestanddelene i Ny kgl. Saml. Fol. 777d (af hvilke den ene er et Hæfte, hvori Otte Krags Hånd forekommer flere Gange, men Tønne Madssøns dog i højere Grad, og den anden er et Læg, der helt er skrevet med Otte Krags Hånd) samt endvidere til hans mange Tilføjelser i Bogen »Danska genealogica m. m. 12« i det svenske Rigsarkiv (3. sektion VI. 1). I Thottske Saml. Fol. 1107 (jfr. Personalhist. Tidsskr. 7. R. IV. 24) citerer Jørgen Seefeldt Christopherssøn jævnlig Otte Krags Bog eller Ottes Bog.

det andet Tilfælde, idet der her formentlig højest kan være Tale om en Påvirkning fra Otte Krags Side, og selv for dette foreligger der intet bestemt Bevis. Det drejer sig om et Håndskrift i det kongelige Bibliotek,[38] der er skrevet med forskellige Hænder; men den Hånd, der forekommer hyppigst, og som i alt Fald har skrevet det meste af, hvad Håndskriftet indeholder fra Middelalderen, viser sig at tilhøre en *Corfits Braem*, der var Søn af Gødert Braem († 1655), selv var født 1639 og blev Borgemester i Helsingør 1677, men døde allerede 1683.[39] Han ledsagede Otte Krag og Godske Buchwald på en Gesandtskabsrejse, som de i 1659—60 foretog til Nederlandene; fra denne Rejse, da han kun var 20 År gammel, har han indført i det nævnte Håndskrift forskellige Aktstykker, der vedrører Gesandtskabets Historie,[40] og det ligger nær at antage, at dette er sket på Foranledning af Otte Krag. Men Corfits Braem har ligeledes indført en Række middelalderlige Aktstykker i Håndskriftet; og om dette også skyldes Påvirkning fra Otte Krag, vides ikke. Det kan næppe påvises, når disse middelalderlige Aktstykker er afskrevne i Håndskriftet, hvorimod det kan ses, at Corfits Braem har beholdt og benyttet dette i alt Fald endnu i 1675,[41] altså en rum Tid efter Otte Krags i 1666 indtrufne Død. Og Corfits Braem synes at have været en Mand med flersidige Interesser, der vel selv kunde have fundet Tilfredsstillelse ved at sysle med Fortiden; han studerede i Leiden og foretog mange Udenlandsrejser.[42]

Langt betydeligere end Otte Krags Bibliotek var hans samtidige Kollega Rigsråden *Jørgen Seefeldts*.[43] Jørgen Seefeldt har

[38]) Ny kgl. Saml. Fol. 361.

[39]) Se om ham Elvius og Hiort-Lorenzen, Danske patriciske Slægter I. 27; Hostrup Schultz, Helsingørs Embeds- og Bestillingsmænd S. 14; Nicolaysen, Norske Mag. II (1868) S. 461—63; og »Corfitz Braem. Dagbok under en resa i Sverige åren 1671 och 1672. Utgifven af Bert Möller« (Stockholm 1916) S. V—VIII. Hans Hånd findes i RA. Regnskab for Otte Krags og Godske Buchwalds Ambassade til Nederlandene 1659—60, Bilag 18 og (med Navns Underskrift) i RA. Indl. til Sjæll. Reg. 1681 Nr. 141.

[40]) Håndskriftets S. 285, 299—301.

[41]) Håndskriftets S. 486 f.

[42]) Personalhist. Tidsskr. II. 203, 207. Thottske Saml. 4to 1926.

[43]) Om dette Bibliotek og dets Skæbne se Nyt hist. Tidsskr. VI. 204, 221—45 og Walde, anf. St. II. 363, 391—97, 406—34, 453.

ejet mange Håndskrifter, af hvilke en hel Del nu findes i Sverige; der er derimellem ikke få islandske eller oldnorske og tillige, hvad der vel i nogen Grad hænger sammen med hans Stilling som Landsdommer i Sjælland, Håndskrifter af de danske Landskabslove.[44] Af historiske Håndskrifter, i hvilke Jørgen Seefeldts Hånd forekommer, haves nogle her i Landet; de fleste er ganske vist allerede omtalte i Litteraturen, men også disse kan dog nævnes her, bl. a. fordi den tidligere Omtale af et Par af dem delvis ikke har været helt korrekt. Således finder man en håndskreven Frederik II.s Historie (Gl. kgl. Saml. 4to 2571) betegnet som »skrevet af Jørgen Seefeld«;[45] men i Virkeligheden er det, der er skrevet deri med hans Hånd, kun nogle Rettelser og mindre Tilføjelser samt hist og her en Side eller nogle enkelte Linier inde i Håndskriftets Text;[46] og en hermed omtrent stemmende Omtale af det kan da også træffes anden Steds.[47] Om et andet Håndskrift (Gl. kgl. Saml. 4to 3161), der indeholder nogle Privilegier for Helsingør, hedder det, at disse er »afskrevne af Jørgen Seefeld«;[48] men det er også her forholdsvis lidt af Håndskriftet, der er skrevet med hans egen Hånd, nemlig en (ganske vist ret betydelig) Række Rettelser til Afskrifterne, en Oplysning af ham om, hvorfra han har fået Kilden til Afskrifterne (Bl. 174 b), og et Register over nogle i Håndskriftet ligeledes indeholdte Malmø-Privilegier (Bl. 194 a). Et tredie Håndskrift, hvori Jørgen Seefeldts Hånd forekommer, er Gl. kgl. Saml. 4to 3170, der indeholder Afskrifter af forskellige Stadsretter og andre Aktstykker m. m. Man finder deri ikke blot adskillige Rettelser med hans egen Hånd (ligesom han et Par Gange selv har føjet den latinske Datering til et af en Skriver afskrevet dansk Brev);[49] men undertiden har han egenhændig skrevet et ikke helt ringe

44) Jfr. Walde, anf. St. II. 413, 428—32.

45) Gigas, Katalog ov. det kgl. Bibliotheks Haandskrifter III. I. 60 (jfr. Suhms Saml. II. 2. H. S. 187, Nyt hist. Tidsskr. VI. 245 og Walde, anf. St. II. 432).

46) Se Håndskriftets Bl. 16a—b, 42a—b, 223b, 236b, 250a—b, 346b, 382a, 386a—b.

47) Rørdam, Klavs Christoffersen Lyskanders Levned S. 103 f.

48) Repertorium diplomaticum IV. 84.

49) Bl. 235a, 237a.

Antal Sider i Håndskriftet.[50] Han nævner i dette flere Gange, hvem der har meddelt ham de pågældende Aktstykker (det er Laurids Mortenssøn Scavenius, der døde 1655 som Sjællands Biskop, og Jørgen Vind, der døde 1644 af sit Sår i Slaget på Kolberger Heide);[51] og han viser en ganske mærkelig Interesse for at notere de flest mulige af alle de forskellige Titler, som Christiern I til forskellige Tider har ført som Konge.[52] Af et fjerde Håndskrift, Ny kgl. Saml. 4to 1327, der indeholder en Række Diplomafskrifter m. m., er omtrent Halvdelen skreven af Jørgen Seefeldt selv. Og et femte Håndskrift er helt igennem skrevet egenhændig af ham, nemlig Thottske Saml. 4to 1889, der indeholder dels den ovenfor omtalte Redaktion af Axel Urnes Skrift om Jørgen Seefeldts Broder Viffert Seefeldts Aner og dels en påbegyndt Selvbiografi af Jørgen Seefeldt selv. Håndskriftets første Del er, som ovenfor nævnt, trykt fuldstændig, og Jørgen Seefeldts Selvbiografi foreligger ligeledes trykt, men kun i forkortet Form.[53]

En samtidig af Otte Krag og Jørgen Seefeldt var *Knud Ulfeldt Christopherssøn*, der faldt i Skåne 1657 under Frederik III.s første Krig med Sverige.[54] Han har formodentlig en Tid ejet de vigtige Håndskrifter til Middelalderens Historie, som Grev Christian Rantzau i 1731 forærede til Universitetsbiblioteket, og som i alt Fald delvis havde tilhørt Knud Ulfeldts Farmoders Broder Arild Hvitfeld.[55] Men selv under Forudsætning af dette Knud

[50]) Bl. 164a—170b, 196a—216a, 221a—223b.

[51]) Bl. 196b, 198a, b, 199a, b, 200a, 201a.

[52]) Bl. 238a. — De 2 Håndskrifter Gl. kgl. Saml. 4to 3161 og 3170 bærer begge Ejernavnet W. J. Coyet (jfr. Gigas, Katalog ov. det store kgl. Bibliotheks Haandskrifter II. 135) og hører således utvivlsomt til den Del af Jørgen Seefeldts Bibliotek, der var kommet i P. J. Coyets Besiddelse og under den store nordiske Krig kom tilbage til Danmark (Walde, anf. St. II. 395, 418, 425, jfr. Ny kgl. Saml. 4to 2231b S. 6, 7).

[53]) Personalhist. Tidsskr. 6. R. IV. 232—43.—Om Jørgen Seefeldts Slægtebøger se Suhms Saml. II. 2. H. S. 187, Nyt hist. Tidsskr. VI. 244 f. og Personalhist. Tidsskr. 7. R. IV. 24.

[54]) Se om ham Hist. Tidsskr. 8. R. I. 405—77.

[55]) Birket Smith, Om Kjøbenhavns Universitetsbibliothek før 1728 S. 25. Ex bibliotheca universitatis Hafniensis S. 57, 126 f. Rørdam, Historieskriveren Arild Hvitfeldt S. 298 f. Dansk biograf. Lex. XIII. 414.

Ulfeldts Ejendomsforhold (der i øvrigt næppe har strakt sig over lang Tid, da han kun overlevede sin Fader i få År) behøvede deraf jo ikke at følge, at han selv har næret historisk Interesse. Det kan dog påvises, at han i alt Fald har været levende personalhistorisk interesseret. Det viser sig, at hans Hånd forekommer blandt dem, der har gjort Tilføjelser i den såkaldte Jytte Gyldenstjernes Slægtebog.[56] Og et andet Slægtebogs-Håndskrift, Ny kgl. Saml. Fol. 779, må han åbenbart selv have ejet, at dømme efter de mangfoldige Gange, da hans Hånd forekommer i det. Jævnlig har han skrevet hele Sider i det; et Par Gange findes i selve Håndskriftet både en af ham selv skreven Kladde og en derefter af en Skriver foretagen Renskrift;[57] og ligesom det er nævnt om Otte Krag og Jørgen Seefeldt ovenfor, har Knud Ulfeldt et Steds ikke holdt sig for god til i et dansk Brev egenhændig at tilføje den latinske Slutning, som hans Skriver åbenbart ikke har kunnet tyde.[58] Men også på det rent historiske Område kan man træffe Knud Ulfeldts Optegnelser: et Sted i et andet Håndskrift har han med en lille fin Hånd skrevet en hel Folioside fuld af Spørgsmål om, i hvilket År en lang Række Begivenheder i Christian IV.s Regeringstid er indtruffet.[59] For en stor Del drejer det sig ganske vist her om Tildragelser af mindre Betydning; men det synes i det hele at være gået ham således, som det kan ske den Dag i Dag, at man har vanskeligere ved at huske Årstal for Begivenheder, som man selv har oplevet, end Årstal for, hvad der er hændt længere tilbage i Tiden.

En anden historisk interesseret Adelsmand i det 17. Århundrede var *Valdemar Lykke* til Grinderslevkloster, der havde en lignende Skæbne som Knud Ulfeldt, idet også han blev dræbt 1657 i Krigen mod Sverige, men ganske vist ved et Vådeskud.[60] Der kan næppe påvises noget egentligt historisk Håndskrift knyt-

[56]) RA. Genealog.-herald. Selsk., Gener. Fol. 48 S. 87.

[57]) Se Ny kgl. Saml. Fol. 779 Bl. 77 a—b (og 76a—b), 78a—b (og 87a—88b), 79a—80b (og 81a—84a). Bl. 65a skriver han: »NB. See paa den anden side aff bladett hoes teigned, som her schall indføris«.

[58]) Håndskriftets Bl. 32b.

[59]) Ny kgl. Saml. Fol. 606 Bl. 30a.

[60]) Se om ham Danm. Ad. Aarb. XX. 277 og om hans Død Hist. Tidsskr. 7. R. III. 122.

tet til hans Navn;[61] men et Par Steder findes Optegnelser om hans Slægt,[62] som viser sig at være skrevne med hans egen Hånd.[63] Og endvidere lader der sig rekonstruere et Arkiv, som Klevenfeldt c. 1750 erhvervede fra den daværende Besidderinde af Grinderslevkloster, og som for de middelalderlige Breves Vedkommende formentlig har været på Gården allerede i Valdemar Lykkes Tid. I alt Fald kan det påvises, at en Række af disse Breve har Påtegninger med en Hånd fra Midten af det 17. Århundrede, der tilhører en Mand, som har været i Valdemar Lykkes Tjeneste.[64] Og når denne Hånd i sine Påtegninger af og til anfører noget fra et rent praktisk Synspunkt så ligegyldigt som Medbeseglernes Navne,[65] kan man formentlig gå ud fra, at dette skyldes hans Herres historiske Interesse. Men ganske vist synes der for Valdemar Lykkes Vedkommende at have været et ret mærkeligt Sammenspil mellem historisk Interesse og rent praktiske Motiver. Han har 2 Gange (1642 og 1653) udvirket Kongebreve til Adelsmænd om at åbne nogle i Viborg Domkirke stående Brevkister og deraf udlevere til ham Breve vedrørende hans Gods. Den ene Gang drejede det sig om Breve indsatte i Domkirken af hans Faders Mormor Fru Magdalene Banner,[66] og når der blandt de Breve, som var på Grinderslevkloster c. 1750, fandtes i alt Fald 2, der var udstedte til Magdalene Banners Moders Farfar Erik

[61]) Det i Litteraturhistorien som Grinderslev-Håndskriftet betegnede Håndskrift (Arnamagn. Saml. 4to 783), der stammer fra den katolske Tid og mest er af litteraturhistorisk og kun i meget ringe Grad af egentlig historisk Interesse, vides ikke at have været på Grinderslevkloster i Valdemar Lykkes Tid; derimod fremgår det af et Par Steder (Bindets forreste Inderside og Bl. 246a), at det har været i den yngre Stephanius's Hænder.

[62]) RA. Klevenfeldt, Afskr. i Fol., Lykke. Thottske Saml. 8vo 548 S. 205—10.

[63]) Denne findes med Navns Underskrift i RA. Indl. til Jydske Tegn. 1652 Nr. 163.

[64]) Se RA. Indl. til Jydske Tegn. 1653 Nr. 283, ɔ: et af den nævnte Hånd skrevet, men af Valdemar Lykke underskrevet Brev.

[65]) Se RA. Aarhus Bisps Arkiv 1473 Novbr. 3; RA. Perg., Markvard Iverssøn Skernovs Arkiv 1487 Oktbr. 9; sstds., Henning Kirts Arkiv 1497 Febr. 20.; sstds., Niels Høgs Arkiv 1503 Oktbr. 18.

[66]) RA. Jydske Tegn. X. 522b (jfr. Wad, Om Eggert Christopher Knuth og Søster Lerche S. XVII f.), XIII. 238a.

Ottessøn Rosenkrantz,[67] er der ingen Grund til at antage, at det ikke først og fremmest skulde have været til praktiske Formål, at Valdemar Lykke begge Gange har ønsket Brevene fremsøgt i Domkirken. Den senere Tradition på Grinderslev-Egnen, der har beskæftiget sig en Del med Valdemar Lykke, lader ham da også gå igen efter hans Død på Grund af hans Begærlighed efter Jord; men det skal indrømmes, at når den samme Tradition ligeledes lader ham være hård mod Kugler,[68] passer dette ikke særlig godt med hans Dødsmåde.

De adelige, som vi hidtil har beskæftiget os med, har levet eller dog haft deres Hovedvirksomhed i Tiden før Enevælden. Men også efter dennes Indførelse kan man træffe Mænd af den gamle Adel med historiske Interesser. En sådan var Landsdommeren i Sjælland *Holger Parsberg*, der døde 1692, og efter hvis Død der på Auktion blev solgt adskillige Håndskrifter. Han havde gjort en Række Bemærkninger i et Eksemplar af den trykte Udgave af Vedels Saxo-Oversættelse.[69] Endvidere er han blandt dem, hvis Hånd[70] har gjort Tilføjelser i den såkaldte Jytte Gyldenstjernes Slægtebog;[71] og han har egenhændig skrevet en hel Slægtebog, der endnu er bevaret, om end i medtagen Forfatning,[72] og har ejet i ethvert Fald 2 andre bevarede Slægtebogs-Håndskrifter.[73] Af andre Håndskrifter, som han havde ejet, kan nævnes forskellige Dele af Resens Atlas[74] samt nogle nu i den Arnamagnæanske Samling havnede Håndskrifter;[75] det af disse

67) RA. Perg., Erik Ottessøn Rosenkrantz's Arkiv 1465 Jan. 19, 1466 Juli 29.

68) Hist. Aarbog for Skive og Omegn VI. 99, VII. 32. Skivebogen XVII. 64.

69) Ny kgl. Saml. 4to 870—71 (i det første Håndskrift betegner Langebek Bemærkningernes Affatter som »den berømte Holger Parsberg«). Jfr. også Suhms Nye Saml. II. 1.—2. H. S. 185—87.

70) Denne forekommer med Navns Underskrift i RA. Indl. til Sjæll. Reg. 1692 Nr. 78.

71) RA. Genealog.-herald. Selsk., Gener. Fol. 48 S. 175, 221.

72) Den udgør den sidste Del af »Düring-Rosenkrantz's Slægtebog« i Rigsarkivets Manuskriptsamling.

73) Ny kgl. Saml. Fol. 772 (se Personalhist. Tidsskr. 7. R. IV. 4) og Thottske Saml. 4to 1871 (se dette Håndskrifts Bl. 1a og 5a).

74) Birket Smith, Om Kjøbenhavns Universitetsbibliothek før 1728 S. 52 f.

75) Se Henvisningerne i Kålunds Katalog ov. den Arnamagn. håndskriftsaml. II. 737.

sidste, der har størst Interesse for dansk Historie, er et Lov=håndskrift (Arnamagn. Saml. 12mo 445), som tidligere havde til=hørt en Enevold Rasmussøn[76] Brochmand, der døde 1653 som Borgemester i Køge.[77] At Holger Parsberg er kommet i Besid=delse af dette Håndskrift, hænger ikke usandsynlig sammen med, at han en Tid havde som Kollega i Landsdommerembedet en Rasmus Schøller, der havde været Rådmand og Borgemester i Køge og var Søn af en Borgemester samme Steds og (ganske vist langt ude) besvogret med den nævnte Enevold Rasmussøns Moder.[78] Og i alt Fald er det sikkert dette Bekendtskab med Køge=Borgemesteren, der har bevirket, at man nu kan finde Hol=ger Parsbergs Hånd på nogle gamle Pergamentsbreve, der til=hører Køge Bys Arkiv, og som han har forsynet med Påskrifter om deres Indhold.[79] Men Holger Parsberg har også selv ejet gamle Dokumenter; der fandtes i hans »Museum« forskellige norske Breve, men tillige nogle danske.[80] Arne Magnusson siger, at den nedennævnte Samler Jens Rosenkrantz »har faaet« flere af Holger Parsbergs originale Dokumenter efter dennes Død, og at han selv (Arne Magnusson) »fick siden Rosenkrantzes Origi=naler«.[81] Men af dem af Holger Parsbergs Breve, af hvilke der haves Afskrifter, er det ikke alle, der er bevarede i Original, om end ganske vist et af dem nu findes i Original i den Arnamag=næanske Samling. [82]

Den nys omtalte *Jens Rosenkrantz,* der viser sig som Samler i ret stor Stil og ved sin Død 1695 efterlod et Bibliotek, der var det største, som indtil da var blevet solgt ved Auktion i Kø=benhavn,[83] var Søn af Hofmesteren på Sorø Jørgen Rosenkrantz

76) Kålund, anf. St. II. 490.

77) Personalhist. Tidsskr. II. 317 f. og Stamtavlen ved S. 310.

78) Personalhist. Tidsskr. 2. R. V. 228 f. og Stamtavlen ved S. 217.

79) Landsarkivet for Sjæll., Køge Bys Arkiv, Kongebreve 1329—1552: Brev 1434 Juni 30; sstds., Kongebre=ve 1567—1648: Brev 1608 Maj; sstds., Pergamentsbreve Køge vedk. 1444—1531: Brev 1531 Marts 1.

80) Se Bartholins Collectanea Bd. C S. 494 og de på de derefter føl=gende Sider afskrevne Breve af 1463 Febr. 6, 1480 Juni 1, 1495 Jan. 30 og 1467 Aug. 25.

81) Arnamagn. Afskrifter af dan=ske Diplomer, Pk. IX under 1495 Jan. 30.

82) Arnamagn. Saml., Danske Dipl. VII. 19.

83) Werlauff, Hist. Efterretn. om det store kgl. Bibl., 2. Udg. S. 96 f.

og Sønnesøn af den lærde Holger Rosenkrantz. Et betydeligt Antal Håndskrifter gik fra Jens Rosenkrantz over i Arne Magnussons Besiddelse, og af disse kan en stor Del findes ved Hjælp af det trykte Katalog over den Arnamagnæanske Håndskriftsamling.[84] Der nævnes herimellem ikke få oldnorsk-islandske Håndskrifter; men af Interesse for dansk Historie er af de i Kataloget til Jens Rosenkrantz henførte Håndskrifter kun Arnamagn. Saml. Fol. 291 (vedrørende Sorø og Vitskøl) og 4to 840, 861 og 872 (det sidste et Eksemplar af Præsten Frederik Drejers Skrift om Ondløse). Imidlertid kan det påvises, at Jens Rosenkrantz også har ejet andre af de nuværende Arnamagnæanske Håndskrifter, nemlig Arnamagn. Saml. 4to 871 (ɔ: et med Cornelius Hamsforts Hånd skrevet Eksemplar af Ribe Bispekrønike, tillige med Hamsforts egenhændige Tilføjelser),[85] 875 og 877 (der tilsammen udgør Dueholms Diplomatarium).[86] Og fremdeles har han besiddet Pergaments-Håndskriftet af Universitetets Statuter m. m., der nu findes i Additamenta 4to 299.[87]

Men endvidere viser det sig, at Jens Rosenkrantz også har ejet Håndskrifter, der nu findes anden Steds, og for hvilke kun den Omstændighed, at hans Hånd[88] forekommer mere eller mindre hyppig i dem, kan bevise hans Ejendomsforhold til dem. Det på en Måde mærkeligste af disse Håndskrifter er måske Ny kgl.

84) Se Registret i Kålunds Katalog II. 738.

85) Kålund har i sit Katalog ov. den Arnamagn. håndskriftsaml. II. 240 overset, at det Afsnit af Håndskriftet, som han betegner som 2), på Titelbladet i det nederste højre Hjørne har Ejernavnet »J. Rosencranz«. (Den Del af Håndskriftet, som Kålund betegner som 1), er, således som han også selv angiver, kun et trykt Skrift.)

86) Jfr. O. Nielsens Indledning til hans Udgave S. I, III f. Det er dog urigtigt, når Nielsen mener, at de 2 Håndskrifter på Jens Rosenkrantz's Tid har været samlede i ét Bind; at de også dengang var adskilte, fremgår af Bartholins Collectanea Bd. K S. 49 og 54; jfr. også Arne Magnussons Indholdsangivelse hertil i Arnamagn. Saml. 4to 1045.

87) At han har ejet dette Håndskrift, siges i Bartholins Collectanea Bd. K S. 217; senere ejedes det af Arne Magnusson ifølge dennes Indholdsangivelse i Arnamagn. Saml. 4to 1045. Om Håndskriftets tidligere Historie jfr. Matzen, Kjøbenhavns Universitets Retshist. I. 72.

88) Steder, hvor Prøver på denne kan findes til Sammenligning, er anførte Personalhist. Tidsskr. 7. R. IV. 11 Note 1.

Saml. 4to 634, der for en stor Del er skrevet med hans egen Hånd,[89] som bl. a. har gjort Uddrag af et ikke ringe Antal Breve, der oprindelig har tilhørt Maribo og Sorø Klostres Arkiver. Uddragene viser en for de Tider ret usædvanlig Interesse for Brevenes Segl, som Jens Rosenkrantz ofte beskriver eller gengiver i skitserede Pennetegninger. Og når han har haft Adgang til disse Breve, hænger det sikkert sammen med hans Fader Jørgen Rosenkrantz's Forhold til Sorø. Et andet Håndskrift, hvori Jens Rosenkrantz's Hånd forekommer i så stort et Omfang, at han sikkert har ejet det, er et Bind i Klevenfeldts Samlinger i Rigsarkivet, der bærer Titlen »Collect. geneal. Dan.«[90] — hvis da dette af mange forskellige Dele bestående Blandingsbind allerede i Jens Rosenkrantz's Tid har været forenet til en Enhed, hvad der dog synes Grund til at antage. Et tredie Håndskrift, Ny kgl. Saml. Fol. 785, indeholder ganske vist kun Jens Rosenkrantz's Hånd i ringe Omfang; men det har dog straks på sin første Side en af ham skreven Bemærkning: »Skr. aff en legebog, fru Ane RCrantz, Albreth Giøes, skreff met egen hand 1553.« Dette Håndskrifts Indhold er noget uensartet; det begynder vel med nogle Afskrifter af Breve, men er for en stor Del af Slægtebogskarakter[91] og danner således en Overgang til de af Jens Rosenkrantz ejede Slægtebogshåndskrifter. Blandt dem af disse, der er bevarede, turde det, som han har syslet mest med, være en ovenfor omtalt Slægtebog, som nu findes i Rigsarkivet, og som er besørget nedskrevet af den lærde Birgitte Thott på Grundlag af hendes Moder Sophie Belows og dennes anden Datter Anne Thotts Arbejde. På Suppleringen af denne Slægtebog har Jens Rosenkrantz anvendt en ikke ringe Tid;[92] men endvidere har han ejet Slægte-

[89]) Det er således urigtigt, når man har sat dette Håndskrift i Forbindelse med Peder Dyrskjøt (Erslev, Kilderne til Danmarks Hist. i Middelalderen S. 26; Repertorium diplomaticum III Nr. 4870, 6385).

[90]) Hans Hånd findes således Bl. 23a, 28a, 41b, 42a, 47a, 58a (efter 64a), 67a (hvor han har skrevet hele Siden), 120b, 121b, 122a, 146a, b.

[91]) Indholdet anføres i Lexicon ov. adelige Familier i Danm., Norge og Hertugdommene I S. XXXII f., der dog intet nævner om Håndskriftets Forhold til Jens Rosenkrantz.

[92]) Jfr. herom Personalhist. Tidsskr. 7. R. IV. 10 f., 35—37.

bogen Ny kgl. Saml. Fol. 771 f[93] og 2 Bind Våbenbøger i Ny kgl. Saml. 4to 1285.[94]

Men også originale Dokumenter har Jens Rosenkrantz ejet i et ret betydeligt Omfang ,og Bartholin har i sine Collectanea (Bindene C, H og især K) jævnlig Afskrifter, som angives tagne efter Originaler (men delvis dog også efter Afskrifter), der fandtes hos Jens Rosenkrantz eller i hans Museum. Over dette Brevstof findes anden Steds[95] en Oversigt; det viser sig, at det foruden norske Breve hovedsagelig har bestået af Breve fra Klosterarkiverne i Maribo, Sorø, Væ eller Bækkeskov og i Antvorskov samt fra Viborg Kapitels Arkiv. Og medens der af de sidste Breve (som sikkert ikke fandtes i Original hos Jens Rosenkrantz) kan være et enkelt bevaret, er Klosterbrevene, så vidt vides, alle tabte. Der har således hvilet en ond Skæbne over dem af Jens Rosenkrantz's Originalbreve, som Bartholin har ladet afskrive; derimod er der, som ovenfor anført, dog bevaret ét Brev i Original, som på Bartholins Tid var hos Holger Parsberg, men fra ham skal være kommet til Jens Rosenkrantz. Og endvidere findes der i den Arnamagnæanske Diplomsamling et ikke helt ringe Antal Dokumenter, som har tilhørt Sorø Klosters Arkiv; efter det nære Forhold, hvori Jens Rosenkrantz stod til Sorø og til Klostrets gamle Arkiv, synes det en rimelig Formodning, at disse Breve har været i hans Besiddelse, men noget Bevis herfor lader sig, så vidt vides, ikke føre, selv om et ældre Mærke på et Par af Dokumenterne peger i denne Retning.

Af det anførte vil det formentlig fremgå, at de bevarede Håndskrifter viser en ikke ringe Interesse for Landets Historie hos det 17. Århundredes Adel. Og som nævnt ovenfor, vilde der mulig kunne påvises adskilligt mere i så Henseende, hvis Adgangen til at identificere de pågældende Hænder kunde gøres lettere.

[93]) Hans Hånd forekommer i alt Fald flere Gange i det midterste Afsnit af dette, ganske vist af 3 forskellige Bestanddele sammensatte Håndskrift (jfr. Personalhist. Tidsskr. 7. R. IV. 26).

[94]) Også i disse finder man hans Hånd (ved en stor Mængde af Afbildningerne).

[95]) Repertorium diplomaticum IV. 140, 141, 142.

EN RENAISSANCESTAD

AF

VILH. LORENZEN

DORCH last vnd bevel / van de Connicklycke mayestteit »Christianus der vierte ets(?) Heb ick ondergesch zyner »mayesteits bestalter Ingenieur/geordineret de by gestelde Stadt »ofte forteficatie op Amack voor Coppenhaeuen/holdende 934 »huissteeden yder 4 roeden lanck ende breet ofte 16 roeden vier= »cant als het vierdepaert voor de marckt ende Straeten is afge= »togen. Ende zyn de wallen en werk aen de Lantzyde 634¹/₈ »roede(n) ende an de Waetercant 160 roeden van sez ellen Zee= »lants. Actum Ibstrup dessen 1 Septembr 1617. J. Semp m m p. »Geometer vnd Ingenieur.« (Efter Overdragelse og Befaling af kgl. Majestæt Christian den Fjerde etc(?) har jeg Underskrevne, hans Majestæts bestaltede Ingeniør, anordnet den vedtegnede Stad eller Fortification paa Amager foran København, indehol= dende 934 Hussteder, hver 4 Roder lang og bred eller 16 Quadrat= roder, naar Fjerdedelen er trukken fra til Torvet og Gaderne. Og er Voldene og Værket mod Landsiden 634¹/₈ Roder og mod Strandsiden 160 Roder, af seks sjællandske Alen. Skrevet (paa) Ibstrup den 1 September 1617. J. Semp, Geometer og Inge= niør. mmp.).

Dette staar at læse, skrevet med fin, nu stærkt afbleget Skrift, øverst til Venstre paa en ellers overordentlig velbevaret Teg= ning af en Byplan, udført i Pen og med paalagte Vandfarver.[1] Paaskriften indrammes af en dekorativ Ramme, tegnet i Pen alene. Øverst til højre angiver en Passer, hvis lange Ben er ind= tegnet i Slyngornamenter, en Maalestok med følgende Oplysning vedføjet: Roeden van ses ellen Zeelants. Heraf fremgaar, at

¹) Selve Papiret er ret groft. Des= værre er det klæbet paa Pap med hele sin Flade, saa bl. a. Vandmær= ket ikke kan ses. Størrelsen er nu 56 × 43 cm, men Papiret er en Del beskaaret foroven. Med Blyant er paa et eller andet Tidspunkt antydet et 5=kantet Anlæg (jvf. Christianshavns endelige Form).

Byplanen er i Maalestoksforholdet 1:2000. Ovenover selve By-planen og ligeledes med Pen alene, er tegnet Profilen af et Be-fæstningsanlæg med Vold og Grav og følgende Oplysning til-føjet: Standtteckening op ellen Zeelants gestelt. Af Enkelt-lokaliteter i Byplanen er angivet: Het Merkt, De Kerk og De . . . orte (Amagerport). Desuden er yderst i Papirets Rande skrevet: Ost, West, Noort, Suid (Afb. 1).[2]

Vi staar da her foran et Projekt til Anlæggelsen af den nye By paa Amager, der i sin endelige Skikkelse fik Navnet Christianshavn, opkaldt efter selve Majestæten.

Aktstykket med Tegninger og Tekster opbevares i Det store kgl. Bibliotheks Kort- og Billedsamling, hvor det mærkelig længe har ført en upaaagtet Tilværelse. Det er i mange Henseender interessant.

Med eet Slag fører det os direkte ind i Christian IVs By-politik — i hans og hans Mænds bestandige Overvejelser over en Fornyelse og Modernisering af Tvillingrigets Handel, Skibs-fart —og Forsvar, i første Fjerdedel af 17. Aarh. Det frodige Initiativ paa dette Omraade formaaede forøvrigt hverken de Nederlag eller Skuffelser, der senere ramte Konge og Rige, at svække. Selv efter at Ulykkernes Tid var begyndt, og ofte i nær Relation til dem, arbejdedes med store og vidtrækkende Pla-ner om Omregulering af Rigernes Næringsliv i Forbindelse med en Nyorientering af deres Forsvar . Christian IV er, uden Sam-menligning, Danmarks største Byplanlægger, ja næppe nogen anden samtidig Fyrste har saa mange Byanlæg — dels Udvidelser af ældre Byer, dels rene Nyanlæg — paa sin Samvittighed. I sin lange Regeringstid arbejdede han med mindst 15 Byer, hvoraf dog ikke alle blev til Virkelighed.

I Aaret 1617, da Tanken om den nye By Christianshavn — en »Forvidelse« af den ældre Stad — var sin Virkeliggørelse nær, var ganske vist Kongens første Byanlæg, Christianopel i Bleking, grundlagt 1599, saa nogenlunde fra Haanden,[3] og det

2) For Bistand ved Læsning og Tyd-ning af Indskrifterne bringer jeg Pro-fessor L. Hammerich min bedste Tak.

3) Will. Anderson: Christianopel i Tidskrift f. Konstvetenskap 1923—24 p. 72 ff.

Maal c. 1:10.000 Afb. 1.

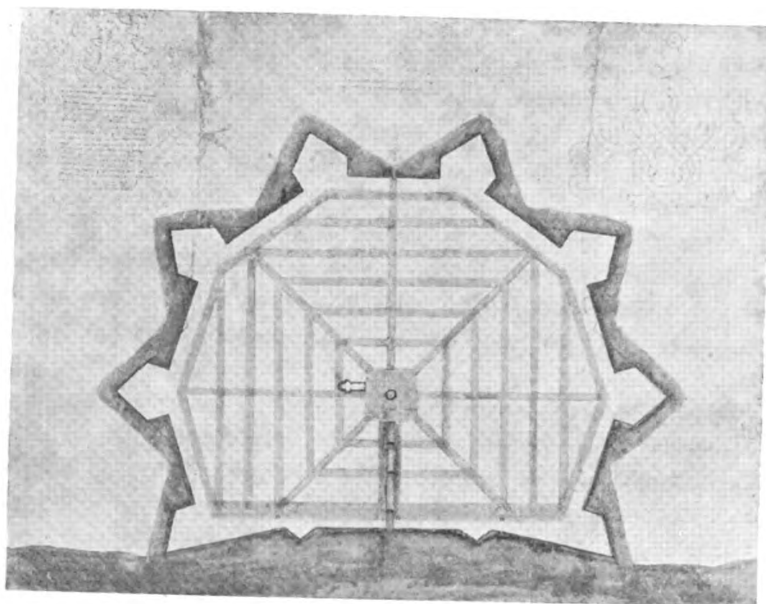
Maal c. 1:10.000 Afb. 2. Pla

alestoksforholdet 1:2000. Ovenover s
s med Pen alene, er tegnet Profilen a
ed Vold og Grav og følgende Oplys
ning op ellen Zeelants gestelt. Af
nen er angivet: Het Merkt, De Kerk
port). Desuden er yderst i Papirets
, Noort, Suid (Afb. 1).[1]
foran et Projekt til Anlæggelsen af
er i sin endelige Skikkelse fik Navnet
efter selve Majestæten.
Tegninger og Tekster opbevares i De
t- og Billedsamling, hvor det mærkelig
et Tilværelse. Det er i mange Henseen

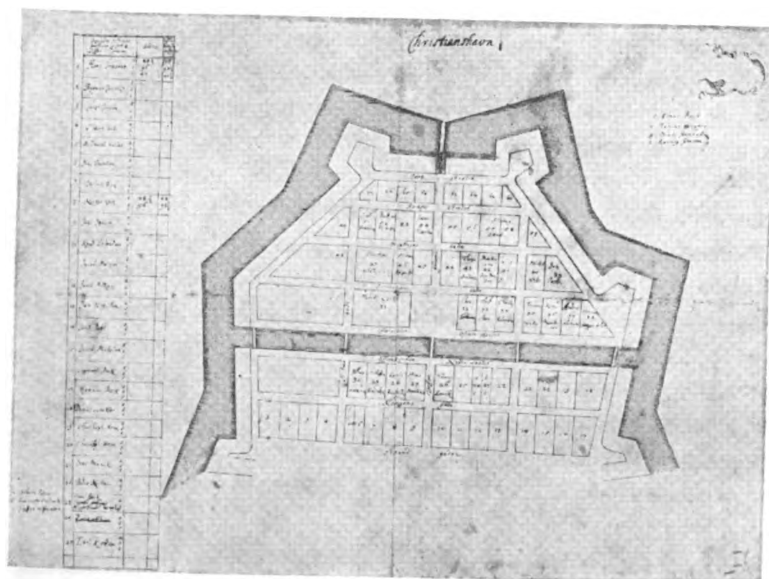
er det os direkte ind i Christian IV's
hans Mænds bestandige Overvejelse
lernisering af Tvillingrigets Handel
første Fjerdedel af 17. Aarh. Det
Omraade formaaede forøvrigt hverken
lser, der senere ramte Konge og Rige
Ulykkernes Tid var begyndt, og ofte
ejdedes med store og vidtrækkende
af Rigernes Næringsliv i Forbindelse
eres Forsvar. Christian IV er, uden
største Byplanlægger, ja næppe
har saa mange Byanlæg — dels Udvid
Nyanlæg — paa sin Samvittighed
ejdede han med mindst 15 Byer
Virkelighed.
en om den nye By Christianshavn —
ldre Stad — var sin Virkeliggør
ongens første Byanlæg, Christian
saa nogenlunde fra Haanden,[2] og

g Tyd
g Pro
Tak.

[2]) Will. Anderson: Christian
Tidskrift f. Konstvetenskap
p. 72 ff.

Afb. 1. Projekt til Christianshavn 1617.
Maal c. 1 : 10,000
Kgl. Bibl.

Afb. 2. Plan over Christianshavn i 1630'erne.
Maal c. 1 : 10,000
Kgl. Bibl.

samme gjaldt den lille
stiansstad i Skaane, gru
stadt i Holsten var ne
nye Udfaldsport mod
under Forberedelse me
Sandelig — Kongen
det ydermere beslutted
Side »Strømmen«, at gr
Historisk laa Situatic
ledes:

Københavns ældgaml
den stærkt forringet i
skrænket til Havneplad
Havnen trængte unæg
Byen fra Christian IIIs
i en lille Bugt ind i Am
bro, ind mod nuværen
hinsides Bremerholm ve
var og blev kummerlig
slet til dens egne og Ko
vidtspændende Skibsfar
havde dog Christian IV
Forholdene væsentligt
senalhavn mellem Flaa
sammen skabt ved Opf
i det klare Vand.

Men netop dette for D
havde medført, at den si
benhavns Kastel gik tab
intetsomhelst værd. I V
tilhørende Marineanlæ
saa meget farligere, son
sin Basis her — foruden
stian IV paa strategisk
og Hertugdømmernes (

¹) Projekt til Bredsted find

samme gjaldt den lille Stad, Kongelf, i Bohuslen; men paa Christiansstad i Skaane, grundlagt 1614, arbejdedes der stadig; Glückstadt i Holsten var netop paabegyndt 1616, og Anlæget af den nye Udfaldsport mod Verdenshavene, Bredsted i Sønderjylland, under Forberedelse med store Digearbejder.[4]

Sandelig — Kongen og hans Ingeniører havde nok at gøre, da det ydermere besluttedes ligeoverfor København, paa den anden Side »Strømmen«, at grunde et sjette, helt nyt Byanlæg.

Historisk laa Situationen 1617 — i al Korthed fortalt — saaledes:

Københavns ældgamle Havn indenfor Holmene var efterhaanden stærkt forringet i Værdi, og i Begyndelsen af 17. Aarh. indskrænket til Havnepladser ved Slotsholmen og ved Bremerholm. Havnen trængte unægtelig til Udvidelse. Ganske vist havde Byen fra Christian IIIs Tid den saakaldte Grønnegaards Havn i en lille Bugt ind i Amagerland nedenfor nuværende Knippelsbro, ind mod nuværende Strandgade, og Skibe kunde lægge til hinsides Bremerholm ved St. Annæ Bro. Men Havneforholdene var og blev kummerlige, Staden lidet værdige og stod yderlig slet til dens egne og Kongens ærgærrige Drømme om en stor og vidtspændende Skibsfart. Særlig Flaaden var ilde stedt, men her havde dog Christian IV i Aarhundredets første Tiaar forbedret Forholdene væsentligt ved sin med Rette stærkt beundrede Arsenalhavn mellem Flaadens nye Tøjhus og Provianthus — altsammen skabt ved Opfyldning og Udvidelse af Slotsholmen ud i det klare Vand.

Men netop dette for Datiden saa imponerende Ingeniørarbejde havde medført, at den sidste Rest af Slottets Betydning som Københavns Kastel gik tabt. Nu var det fortifikatorisk set absolut intetsomhelst værd. I Virkeligheden laa den hele Slotsholm med tilhørende Marineanlæg ret ubeskyttet hen, og dette var saa meget farligere, som Flaaden, to Rigers Hovedværn, havde sin Basis her — foruden i den gamle Havn. Allerede havde Christian IV paa strategisk vigtige Punkter — ved Sundprovinsernes og Hertugdømmernes Grænser — søgt at skabe velbefæstede

[4]) Projekt til Bredsted findes i Kgl.Krigsarkivet, Stockholm.

Vaabenpladser, der tillige kunde blive merkantile Centrer. Det blev snart paatrængende nødvendigt ogsaa at sørge for Residentsstaden og dens Livsnerve i Fred og Krig, Havnen med Omgivelser. Og navnlig Slotsholmen maatte komme i Betragtning. Thi netop her havde det ellers nogenlunde moderne befæstede København sit fortifikatorisk svage Punkt.

Men Kongen har ogsaa for Hovedstadens Vedkommende — og som sædvanlig i de Tiders Bypolitik — villet forene merkantile med militære Formaal. Han har villet benytte det nye Befæstningsanlæg til den haardt tiltrængte Udvidelse af Københavns Havn, med deraf følgende Muligheder for Livsophold for flere Mennesker til Aflastning af den snævert bebyggede By indenfor Voldenes Jærnring.

En Havneudvidelse kunde naturligt ske ved at udbygge og modernisere den primitive Grønnegaards Havn. Samtidig kunde man lægge Byen for de kommende Borgere ud mod den nye Havn. Og ved at befæste det Hele opnaaede Kongen saaledes ikke blot større militær Sikkerhed for den gamle By, men den militære Besætning kunde tillige — hvad man dengang lagde allerstørst Vægt paa — have Rygstød, Tilhold og Støtte i Byens Borgerskab. Første Gang vi hører om, at det paatænkes at lægge en Befæstning paa Amager er, da der i Kongens Proposition til Rigsraadet d. 25. Okt. 1617 er Tale om et Skattepaalæg, »efterdi aldeles fornøden haver været et Værk paa Amager at anligge«.[5] Skatten blev bevilget for næste Aar og Brev derom udgik 4. Juli 1618. I dette Brev udtrykker Christian IV selv klart sin Hensigt med Christianshavn. Det er hans Agt, skriver han »en Befæstning (paa Amager) at lade forfærdige, vor Skibsflaade, Tøjhus, Slottet og den gamle By, som største Magt paaliggende er, til Defension og Forsikring«. At Kongen her, hvor det gjaldt Appel til Patriotismen, kun anfører Forsvarshensynet, betyder *ikke*, at han ikke meget vel var klar over Værdien af en ny Havneby som Supplement til den gamle — med et flodlignende Havneløb imellem dem. Det viser allerede den nye Bys

[5]) Kr. Erslev: Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie I, 232.

Navn, og end mere dens endelige Form som Havne- og Kanalby tydeligt nok.

Christian IV har forøvrigt haft en Succes med sin Amagerby, som han næppe havde drømt om. Den bymæssige Bebyggelse, han her skabte, har i vore Dage bredt sig videre og videre, langt ud over Øen. Allerede nu er den af et saadant Omfang og tæller saa mange Sjæle, at den stiller Moderbyen det ene vanskelige Problem efter det andet, og den Mulighed maaske ikke er fjærn, da man maa vælge, om Københavns merkantile Fremtid skal baseres paa Byen paa Sjælland eller paa Byen paa Amager.

Aktstykket stiller os tillige Ansigt til Ansigt — foruden med dets egentlige Ophavsmand, selve Kong Christian — med den, der har udført hans Ordre, Ingeniøren *Johan Semp* — som han selv skriver sig. Han havde faaet Bestalling 30. April 1616 og blev aabenbart en Del brugt. Aaret efter, 5. Juli 1617, er der Tale om, at han skal sendes til Christiansstad for at besigtige Fæstningsværker dér. Da maa han imidlertid allerede have været i Gang med Forberedelsen til Anlægget af Christianshavn, om hvilken han sluttede endelig Kontrakt 7. Decbr. 1617. Men Aaret efter, 16. Septbr., er der atter Tale om hans Nærværelse i Christiansstad. Og samtidig med alt dette er han beskæftiget ved Digearbejderne ved Bredsted. Hans Sprog kunde stemple ham som Hollænder. Forøvrigt ved man ikke meget om ham af skriftlige Kilder.[6] Uden her at komme nærmere ind paa, om han er identisk med den Johan Semb, der 1613 faar Bestalling som Kaptejn med Forpligtelse til at lade sig bruge til Lands og til Vands, hvor Kongen ønsker det, og som i de følgende Aar faar Kommandoposter i Kongens Skibe, hæfter man sig særlig ved, at Johan Semp betegner sig selv som »Geometer og Ingeniør«, ja man maa sikkert tillægge det en særlig

[6]) Grundtvig: Medd. fra Rentekammerarchivet 1872 p. 197. — Chr. IVs egenhændige Breve I, passim — Lassen: Dokumenter og Aktstykker til Kbh.'s Befæstnings Hist. p. 124. — Kanc. Brevb. $^{30}/_{3}$ 1613, $^{23}/_{4}$ 14, $^{8}/_{9}$ 16, $^{5}/_{7}$ 17, $^{16}/_{9}$ 18.

Betydning, at han stiller Betegnelsen Geometer først, som om han dermed vil betegne, at han ikke er en ganske almindelig Ingeniør, men at der er noget særdeles ved ham: Han er tillige Geometer — han har videnskabelig Uddannelse som Landmaaler! Faktum er, at han baade har været Civil- og Militæringeniør og hørte til en Stand, hvis indgribende samfundsmæssige Betydning i de Tider ingenlunde hidtil har været vurderet efter Fortjeneste. Hans Specialitet har aabenbart været Jordværker i vanskeligt, vandfyldt Terrain, hvad enten det nu drejede sig om Digebygning eller Fortifikation. Dette kunde stemme særdeles godt overens med hollandsk Afstamning. Maaske allerede inden April 1621, i al Fald senest 1624, er han død.[7]

Pennetegningen af selve Byplanen er — som allerede antydet — farvelagt: Brunt er benyttet til Gader, Torve og Yderkant af Befæstningen mod Amager. Rødt er brugt til Kirke, Torvebygning, Porte, Broer og Yderkant af Befæstningen mod Stranden; denne Farve maa betegne Murværk. Blaat er Vandet i Havn og Grave.

Som Tegner har Semp artistiske Tilbøjeligheder, men i Virkeligheden arbejder han dilettantisk, og det egentlige — selve Byplanen — er, rent ud sagt, slet tegnet. Det »geometriske« i Figuren er i bedste Orden; her har han kunnet arbejde med Passer og Lineal. Men som Helhed er Tegningen sjusket udført. Gadeløb rammer udenom hinanden, Kirken er kluntet indtegnet, Portene kun lige antydet og Farverne ubehændigt lagt paa. Midt i den geometriske Projektion indtegner han sine perspektivisk gengivne Dukkebroer over Kanalen ind til Byens Centrum. Tegningen er ogsaa forsaavidt utilfredsstillende, som en videre Udførelse af Fæstningsværkerne — udover Profiltegningen — mangler. Projektet er under alle Omstændigheder kun at opfatte som en *Skitse.*

7) $^{18}/_{4}$ 1621 sluttedes Kontrakt med to andre Ingeniører om Christianshavn og $^{11}/_{2}$ 24 faar David Balfour Skøde paa en Ejendom paa Christianshavn, der har tilhørt J. S., »Kongens tidligere Ingeniør«. (Lassen: Anf. V. p. 128. — Kanc. Brevb. $^{11}/_{2}$ 24).

Men det er alligevel denne Skitse, der gør det hele Aktstykke saa fængslende. Thi den afslører for os en *Renaissancestad i Renkultur*.

Johan Semp tænker sig den nye By af omtrentlig samme Dimensioner som det endelige Christianshavn, opdelt i smaa Matrikelnumre paa kun c. 24 × 24 Alen, men følgelig ogsaa med Plads til 934 Husstande, ɔ: c. 5000 Mennesker, hvis man regner hver Husstand til 5 Personer, hvad forøvrigt efter den Tids Boligforhold vistnok snarest er for lidt. Alle disse Mennesker faar kun een Kirke, til Gengæld en treskibet Korskirke.

Ingeniøren var ved Planlæggelsen enestaaende heldigt stillet, thi hvor Byen skulde ligge, var praktisk talt kun et lille Omraade fast Land. Resten og vistnok Størsteparten af Omraadet var det klare Vand over lave Grunde. Byplanlæggeren kunde her tumle sig ganske frit, uhindret af Terrainhensyn. »Byggegrunden« var for saa vidt ideel. Saa formede Johan Semp da den tænkte By som et Centralanlæg, i Theorien en 10-Kant, men, da Byen skulde ligge ud mod Strand og altsaa maatte blive en Kystby, i Praksis som de 7 Sider af 10-Kanten. Fra det kvadratiske Midttorvs Sider og Hjørner udgaar 8 Trafiklinier, deriblandt en Kanal, med Gadeløb paa begge Sider, ud mod Stranden. Ved Torvet ligger Kirken og midt paa Torvet en lille Rundbygning. Havnen har han ikke faaet noget videre ud af. Den er indskrænket til Kanalen.

Befæstningen viser den bastionære Front med en Bastion paa hver af Polygonens Hjørner. Ud mod Strømløbet — henholdsvis overfor Bremerholm og overfor Søarsenalet er der kun Halvbastioner; den befæstede Linie mellem dem har to Smaaværker. Hvad Fortifikationssystemet angaar, er det almen nordeuropæisk for Tiden omkring 1600.[8] De smaa spidsvinklede Bastioner skulde gøre det muligt at tage Angriberen under Krydsild og med Virkning forsvare hvert Punkt paa de mellemliggende Volde — Courtinerne. Forværker mangler, skønt Tiden egentlig krævede dem. At komme nærmere ind paa Enkeltheder i Systemet er forøvrigt ugørligt paa Grund af Projektets hele skitse-

[8]) Reuleux: Die gesch. Entwicklung des Befestigungswesen 1912.

mæssige Karakter. Dog oplyser Profiltegningen, at Graven skal være 36 sj. Alen bred foroven og 4 Al. dyb; Volden, med Brystværn, 7 Alen høj over Gravens Kant.

Johan Semps Byplan er udpræget *italiensk*, i nøjeste Tilknytning til den af Italienerne skabte bastionære Front.[9]

I Italien havde allerede en af Renaissancekulturens Banebrydere, Leo Battista Alberti i sit epokegørende Skrift: De re ædificatoria, afsluttet ca. 1450, været inde paa Tanken om Byen som en gennemtænkt og rationelt gennemarbejdet Helhed, og fra Midten af 15. Aarh. begynder en ivrig Drøftelse af Byproblemet. Man forlanger, at Byen skal have brede — og helst lige — Gader, rummelige Pladser, at den æstetisk, samfundsmæssigt, hygiejnisk og fortifikatorisk skal være uden Lyde. Det klassiske Ordensbegreb skal — i Helhed som i Enkeltheder — træde i den middelalderlige Tilfældigheds Sted. En By skal være et Kunstværk. I Theorien er man ganske vist længe et godt Stykke forud for Praksis, men lidt efter lidt — op igennem 16. Aarh. — hænder det, snart ved et, snart ved et andet Foretagende, at begge Dele finder hinanden og forenes i et typisk Skoleeksempel.

Hensynet til Bysamfundets Trivsel og den borgerlige Tilværelse paa den ene Side og Hensynet til Byens militære Sikkerhed paa den anden Side havde dog ikke let ved at forenes. Særlig laa dette i, at det bastionære System, hvis Forudsætning igen var den stærke artilleristiske Udvikling, maatte stille visse Krav til Byens Form. Det kan da heller ikke undre, at de professionelle Militæringeniører, der fra Midten af 16. Aarh. begynder at skille sig ud som en særlig Stand, ofte staar ret skarpt overfor deres civile Kaldsfæller, som de beskylder for Dilettanteri — Mangel paa militær-tekniske Forudsætninger.

Problemet: Den rationelt anlagte By havde imidlertid allerede tidligt faaet to principielle Løsninger.

[9]) Det er mit Haab i anden Sammenhæng at faa Lejlighed til at give en udførlig Fremstilling af italiensk Bybygnings Theori og Praksis i Renaissancetiden.

1. Det mere traditionelt bestemte *Skakbrætanlæg* med snorlige Gader, der skærer hverandre under rette Vinkler og opdeler Bylegemet i kvadratiske eller rektangulære Karreer med Udsparing af Pladser paa dertil egnede Steder. Højt beundret af det 16. Aarhundredes Anlæg af denne Type var Maltas nye Hovedstad, som Johanniterordenens Stormester, La Valette 1566 lagde Grundstenen til, og som efter ham fik Navnet Lavaletta.

2. Det mere paa theoretiske Betragtninger baserede *Centralanlæg i Polygonalform med Gader, der straaler ud fra en Midtplads.* Bastionerne lægges paa Polygonens Hjørner. Det mest gennemførte og et den Dag i Dag velbevaret Eksempel paa Centralanlæget i denne konsekvent gennemførte Skikkelse er Palma nuova i det gamle venetianske Landomraade, anlagt 1593 af Staden Venedig. Denne Bytype er unægtelig den interessanteste. I den forenes i lige Grad civile og militære Hensyn (Afb.3).

Det første Udkast til et Centralanlæg skyldes Albertis Samtidige, den meget fantasifulde Arkitekt Antonio di Pietro Averlino, kaldet Filarete († ca. 1469). I sin romanagtige Bog: Trattato d'architettura, afsluttet 1464, giver han Kæmpestaden Sforzinda, tænkt anlagt for Francesco Sforza, Form af en 8-kantet Stjerne med Centralplads. Dette Projekt er ganske vist kun som en ren Utopi at betragte, men Filarete er faktisk den første, der baserer en Byplan paa gennemførte matematiske og geometriske Principper. Imidlertid var der andre og mere nøgternt indstillede Mænd, der arbejdede med Tanken om Centralanlæget. Dertil hørte den noget yngre Fra Giovanni Giocondo († 1515), denne mærkelige Franciskanermunk, lige udmærket som lærd Humanist, Arkitekt og Fæstningsbygger. Men navnlig bør her nævnes hans Jævnaldrende og Værkfælle, den alsidige Kunstner Francesco di Giorgio Martini († 1507). I sin Bog: Trattato di architettura civile e militare, afsluttet henimod Aar 1500, anbefaler han, der var en skarpsindig Fæstningsingeniør, den polygonale Befæstningslinie og træder dermed med stor Styrke ind for den polygonale Form for den befæstede By. Ligger denne paa fladt Terrain, skal Hovedpladsen ligge midt i Byen og her skal de vigtigste offentlige Bygninger opføres. Fra

Hovedpladsen udgaar Radialgader til Midten af hver af Mangekantens Sider, hvor saa Portene føres igennem Befæstningslinien. Forbindelsen mellem Radialgaderne besørges af Ringgader, og hvor disse skærer Radialgaderne, skal udspares mindre Pladser. Af Filaretes utopiske Projekt er her bleven en brugelig Byplan, fordelagtig baade for Opdelingen af Bylegemet i Karréer og for Gadeføringer.

Skønt hverken Filaretes eller Giorgios Skrifter blev trykte før i 19. Aarh., fik de alligevel en enorm Betydning for Samtid og Eftertid.[10] Tidligt blev de i Afskrifter kendt over hele Italien i politiske, militære og Kunstnerkrese. For Fortifikationsvidenskaben, der fra da af i stigende Grad indvirker paa selve Byplanen, blev Giorgios Tanker af eminent Betydning og i sit polygonale Centralanlæg havde han naaet den størst tænkelige Harmoni mellem By og Befæstning.

Allerede i Begyndelsen af 16. Aarh. var man da i Virkeligheden naaet til den theoretiske Erkendelse, at Centralanlæget ikke blot var det militært sikreste, men at det tillige, borgerlig set, bød paa overordentlige Fordele og muliggjorde store æstetiske Virkninger.

Meget ud over de Tanker, der var fremsatte af Alberti, Filarete og Giorgio naaede man faktisk ikke i den første Halvdel af 16. Aarh. De Problemer, de havde beskæftiget sig med, hørte til Tidens stærkt diskuterede, men hverken Mænd som Leonardo da Vinci, Balzasare Peruzzi eller Seb. Serlio bringer noget væsentlig Nyt. I Aarhundredets senere Del søger Andrea Palladio i sit 1570 udkomne Værk: Quattro libri del'architectura med Held at forene de modstridende civile og militære Synspunkter, men giver forøvrigt ikke nye Bidrag til Løsning af selve Byproblemet, og den sidste af de store Theoretikere, V. Scamozzi, hvis Arbejde: Idea dell' architettura begynder at udkomme 1615, kunde ikke føje noget Nyt til i Sagen. Denne maatte i Virkeligheden betragtes som — theoretisk — uddebat-

10) Filaretes udgivet og bearbejdet af W. v. Oettinger i: Quellenschriften für Kunstgesch. u. Kunsttechnik. N. F. III, 1890. Giorgios udgivet af C. Saluzzo: Trattato etc. di Fr. G. di Martini, 1841.

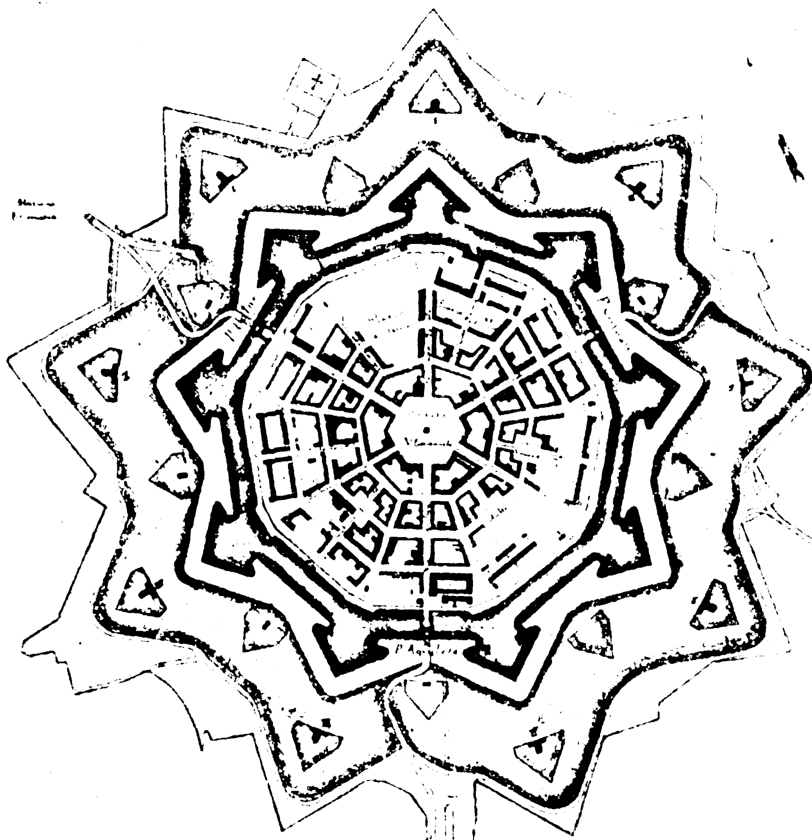
adialgader til Midten af hver af
ı Portene føres igennem Befæst
m Radialgaderne besørges af Ring
dialgaderne, skal udspares mindre
e Projekt er her bleven en brugelig
or Opdelingen af Bylegemet i Kr

s eller Giorgios Skrifter blev
gevel en enorm Betydning for Sa
de i Afskrifter kendt over hele
og Kunstnerkrese. For Fortifika
i stigende Grad indvirker paa
anker af eminent Betydning og
avde han naaet den størst tænke
æstning.

f 16. Aarh. var man da i Virke
tiske Erkendelse, at Centralanlæ
kreste, men at det tillige, bor
Fordele og muliggjorde store

der var fremsatte af Alberti, Fi
faktisk ikke i den første Halvd
de havde beskæftiget sig me
terede, men hverken Mænd so
Peruzzi eller Seb. Serlio bringe
dredets senere Del søger Andre
erk: Quattro libri del'architettu
ridende civile og militære Sys
e nye Bidrag til Løsning af sel
de store Theoretikere, V. Sc
' architettura begynder at ud
noget Nyt til i Sagen. Denne
som — theoretisk — uddeb

N. F. III, 1890. Giorgios udgivet af C.
Saluzzo: Trattato etc. di Fr. G. d
Martini, 1841.

Afb. 3. Plan over Palma nuova ca. 1925.

Byarkivet, Palma nuova.

teret, og Praksis var aller
erne. Man maatte blive s
anlæg med deres utallig
det polygonale Centrala
havde dog en stor Midtp

Der skabtes imidlertid
kantede eller polygonale
manden var Militæringer
67 udkomne Værk, L'arc
ner af denne Mellemtyp
er, gør han resolut Befæ
anlæget. Efter den maa
nættet rette sig saa god
foreslaaede Mellemtype
af 16. Aarh. grundlagte I
5-Kant.

Med de store Theoret
og Studier i Italien, m
ingeniører (der indkaldte
til Sverig), bredte de nye
bet af 16. Aarh. ud over
for Alperne begyndte m
Problemet. Men det er ty
andre, er det det polygon
Mand som Tyskeren Dan
tectura von Festungen,
tanker videre og var høj
Skandinavien, giver en N
Type.

Italienernes Interesse f
teret af Ønsket om at sk
keres Kendskab til latins
skillige af dem hørte til s
De kendte Vitruvs 10 B
tale af Byplanlægning,
Problemet, og de kendte

teret, og Praksis var allerede da i Færd med at løbe fra Theori=erne. Man maatte blive staaende ved de to Hovedtyper for By=anlæg med deres utallige Variationer — Skakbrætanlæget og det polygonale Centralanlæg med Radialgader; begge Typer havde dog en stor Midtplads tilfælles.

Der skabtes imidlertid en Mellemform: *Den regelrette, fir=kantede eller polygonale By efter Skakbrætprincipet.* Ophavs=manden var Militæringeniøren Pietro Cattaneo, der i sit 1554—67 udkomne Værk, L'architettura, giver en Række Mønsterpla=ner af denne Mellemtype. Som den professionelle Militær han er, gør han resolut Befæstningslinien til det afgørende for By=anlæget. Efter den maa saa Opdelingen i Karréer og Gade=nættet rette sig saa godt de kan. Eksempel paa den af ham foreslaaede Mellemtype er det af Medicierne i sidste Tredjedel af 16. Aarh. grundlagte Livorno, der fik Form af en bastioneret 5=Kant.

Med de store Theoretikeres Skrifter, ved Fremmedes Besøg og Studier i Italien, med italienske Arkitekter og Militær=ingeniører (der indkaldtes til mange Lande, bl. a. Brødrene Pahr til Sverig), bredte de nye Tanker om Byer og Byanlæg sig i Lø=bet af 16. Aarh. ud over det øvrige Europa. I Landene Nord for Alperne begyndte man nu selv at sysle selvstændigt med Problemet. Men det er tydeligt, at hos alle, baade Italienere og andre, er det det polygonale Centralanlæg, der bærer Prisen. En Mand som Tyskeren Daniel Speckle, der med sit Værk: Archi=tectura von Festungen, 1589, førte Italienernes Fortifikations=tanker videre og var højt skattet i Tyskland, Nederlandene og Skandinavien, giver en Mønstertegning til et Byanlæg af denne Type.

Italienernes Interesse for Byproblemet er i Virkeligheden dik=teret af Ønsket om at skabe *den ideale By.* De store Theoreti=keres Kendskab til latinsk og græsk Litteratur er bevislig. Ad=skillige af dem hørte til som de ypperste i Humanisternes Kres. De kendte Vitruvs 10 Bøger om Arkitektur, med deres Om=tale af Byplanlægning, der er præget af Grækernes Syn paa Problemet, og de kendte Plato og Aristoteles, ligesom de vidste

lidt om Platos Forgænger, Tænkeren og Byplanlæggeren Hippodamos fra Milet. Det er uimodsigeligt, at naar Plato i »Staten« og »Lovene« og Aristoteles i sin »Politik« tegner et Billede for os af den ideale Stat — for dem ensbetydende med den ideale By — var dette noget, der gav Genklang i italienske Bytænkeres Hjærter. Ogsaa i Datidens italienske Stater var *Byen* Hovedsagen. Der kan ikke være nogen Tvivl om, at Oldtidens Tanker og Drømme om det ideale Menneskesamfund, virkeliggjort i det ideale Byanlæg, har virket inciterende paa Quattrocento's Foregangsmænd i Byplanlægning. Et Sted i sit Værk om Bygningsvæsenet, hvor han taler om Anlæg af Byer og Vigtigheden af, at man finder den rigtige Plads til dem, antyder Alberti resigneret, at intet jo er helt fuldkomment. »Derfor«, siger han, »vil det være godt at følge Plato, der paa Spørgsmaalet om, hvor man egentlig skulde kunne finde den herlige Stat, han havde forestillet sig, gav til Svar: Vi er ikke af denne Verden, dog søge vi at udgrunde, hvordan den Stat vel maa være, der er den bedste af alle. Men hold Du blandt alle Stater den for den bedste, der mest ligner og mindst afviger fra den bedste, d. v. s. fra den ideale Stat«.[11]

Ingen af de græske Byer, hvis Planer man kender, har dog faaet Form af et Centralanlæg; de følger Skakbrætsystemet. Men at Tanken har været fremme, og været alvorligt drøftet, kunde man næsten tro, efter Aristofanes' spøgende Behandling af den i »Fuglene«. Det havde dog været ulige interessantere at kende 10 Centralanlæg paa Landjorden end eet i Luften.

I Aristofanes' Komedie er der nemlig Tale om at bygge en By i Luften, Fuglenes Rige. Mathematikeren — man fristes næsten til med Originalteksten at kalde ham »Geometeren« — Meton møder op med sine Landmaalerredskaber og vil hjælpe til med at maale Luften op og sætte den i Hartkorn. Manden for det hele, Raadkjær, faar at vide, hvem han er og spørger om, hvad hans Landmaalerredskaber skal bruges til.

11) De re ædificatoria IV Bog, Cap. 2. Se Max. Theuer: Leon Battista Alberti, Zehn Bücher über die Baukunst, 1912, p. 183.

Meton:

At maale Luften med;
thi ser Du, Luften er i Skabning ganske lig
en Bagerovn, og naar jeg nu vil lægge an
derovenpaa min Maalerstang, og stille saa
derpaa det krumme Passerben — forstaar Du?

Raadkjær:

Nej!

Meton:

Jeg lægger an min Lineal og maaler ud,
at Kresen blir en Firkant, og at Torvet blir
i Midten, og at lige Gader løber hen
dertil, som til et Midtpunkt, saaledes som
fra Solen, skønt selv rund, udstrømmer
dog lige Straaler.

Men hos Raadkjær vandt Centralanlæget — om end her i Firkantform — ingenlunde Bifald, og Meton bliver jaget bort med Spot og Spe.[12]

Da kongelig dansk Ingeniør Johan Semp 1617 tegnede sit Projekt til Byen paa Amager, var han i nøjeste Overensstemmelse med det moderne, af Italienerne skabte Syn paa en saadan Opgave. Han har endda valgt deres mest abstrakt-geometrisk udformede Type, det polygonale Centralanlæg med Midtplads, Radial- og Ringgader. Denne Type interesserede i det hele taget stærkt her i Nordeuropa i Begyndelsen af 17. Aarh. — aabenbart paavirket af, at Venedig havde anvendt den i Palma nuova i foregaaende Aarhundredes sidste Aar. Men de fleste Forslag naaede ganske vist ikke længere end til Papiret. Det er dog værd at bemærke, at den hollandske Fæstningsby Coevorden 1597 anlagdes som Halvdelen af Centralanlæget — altsaa med Gader

[12]) Gengivet efter Dorphs Oversættelse. — Forøvrigt synes Plato at have været inde paa Tanken om et Centralanlæg. Lindskog: Platos Skrifter: Lovene VI.

i Vifteform.[13] I Danmark fik Glückstadt samme Skikkelse; forøvrigt var det under Overvejelse at give Byen Form af et rent Centralanlæg, komponeret over 6-Kanten.[14]

Men Johan Semp har slet ikke forstaaet denne særlig fintmærkende Bytype efter dens inderste Mening og har anvendt den ganske uarkitektonisk. Den kan selvfølgelig benyttes i 7/10 Form som her, idet den tilpasses som Kystby. Men det forudsætter rigtignok, at Kystbyen er Udgangspunktet for et Straalenæt af Landeveje. Og her hænger hele Byen paa een enkelt Vej ud over Amager. Var der endda nogen Mening i Semps Gadenæt, havde han ladet Gader gaa til alle Bastionerne og undgaaet de Gader, der ganske meningsløst løber ud i tilfældige Courtinegader. Radialgadernes og Ringgadernes Trafik trænger, hvor de skærer hinanden, i høj Grad til at opsamles paa mindre Pladser. Gadeudløb fra Midtpladsens Hjørner er uheldige og Opdelingen i Karréer giver altfor ofte umulige Byggegrunde. Sidst — men ikke mindst — har han intet synderligt faaet ud af Havnemulighederne.

Johan Semp har faktisk ikke begrebet et Ord af det Hele! Og hvis man kun kendte ham efter dette Projekt, som Kongen fornuftigvis kasserede, vilde han ikke staa højt i vort Omdømme. Men det endelige Projekt, der ligger til Grund for Kontrakten af 7. Decbr. 1617, er saa langt bedre. Christianshavn som det blev, følger Pietro Cattaneo's Mellemtype. I denne fortræffelige og arkitektonisk rigtigt opfattede Havneby har Johan Semp sat sig et smukt og værdigt Monument (Afb. 2).

Men ogsaa hans her behandlede Projekt tæller med blandt de mange Vidnesbyrd om, at vi ogsaa herhjemme, i Renaissancetiden, var med i den europæiske Menneskeheds ivrige Arbejde for at skabe den ideale Ramme om et værdigt og smukt Borgerliv i Byerne — et Arbejde, hvis Traditioner kan forfølges tilbage til Hippodamos's, Plato's og Aristoteles's Indsats for at skabe den ideale Bystat.

13) Eberstadt: Städtebau u. Wohnungswesen in Holland, 1914, p. 74.

14) Kort over Glückstadt i Kgl. Krigsarkivet, Stockholm.

HOLLAND OG DANMARK

AF

LOUIS BOBÉ

EN udførlig, velunderbygget og alsidig Fremstilling af den politiske, kulturelle og økonomiske Indsats Danmark skylder Nederlandene gennem Tiderne, maa anses for en saa paakrævet og lønnende Opgave for en dansk Historiker, at dens Løsning kan ventes før eller senere.

Den Tilknytning, der i Middelalderen var blevet skabt mellem Holland og Danmark gennem Handelssamkvemmet over Ribe[1] og paa Markederne ved Øresund, styrkedes ved en dynastisk Forbindelse. I 1515 holdt Christiern II Bryllup med Kejser Carl V.s 13aarige Søster Elisabeth, der var opdraget af sin Faster Regentinden Margrethe. Da hun ved Skovshoved første Gang satte sin Fod paa Danmarks Jord, mødte hun strax sin Skæbne. Netop her, paa Hvidøre Kongsgaard, havde Kongen indrettet et Sommerskjul for sin Elskerinde Dyveke og hendes Moder Sigbrit Willumsdatter fra Amsterdam, som begge i en Aarrække havde været hans uadskillelige og som han selv efter sit Giftermaal ikke vilde slippe. Efter Dyvekes Død i 1517 steg Sigbrits Indflydelse yderligere. Medens hun før havde haft Øresundstolden og hele Toldvæsnets Styrelse under sig, blev hun nu med sin skæbnedystre Herskernatur den ledende i Landets indre Anliggender. En Samtidig siger om hende, at hun bragte Stæderne i en smuk Skik, holdt Borgerne til Renlighed i deres Huse og til at pynte og smykke dem *paa hollandsk Vis*. Myndig og hensynsløs bevarede hun sin Magt over Kongen og samlede som Modvægt mod Rigsraadet et demokratisk Parti om sig, indtil hun sammen med Dronningen fulgte Christiern II ved hans Afrejse fra Riget til Nederlandene i 1523. I Gent, hvor Dronningen et Par Aar senere stedtes til Hvile, taber sig ogsaa Sigbrits Spor. Ved den Trofasthed, hvormed Dronningen delte sin

[1]) Se Hugo Matthiessen: Middelalderlige Byer, 1927, 92 ff.

Gemals Landflygtighed, den stille Højhed og Blidhed, hun viste i al sin Modgang, staar hun i Historien i et Helgenskær, der minder om Folkevisens væne og fredsæle Dronning Dagmar. Baade Dronningens og Dyvekes Minde er knyttet til Helsingør som Sigbrit skal have paatænkt helt at befolke med Hollændere. Til Karmeliterklostret, hvor Dyveke ved sin tidlige Død efter Traditionen blev begravet, skænkede Christiern II den nu i Nationalmuseet opbevarede Altertavle af Jan Mostaert, hvor han og Dronningen ses knælende.

Af Dronning Elisabeths Brevvexling med sin Faster ved man, at hun interesserede sig stærkt for Havebrug. Samme Aar hun holdt Bryllup med Kongen, skal han ifølge Huitfeldt have ført Forhandlinger i Waterland om Indkaldelse af hollandske Bønder til Danmark, »hvortil Dronningen meget hjalp«. Indvandringen siges allerede at have fundet Sted Aaret efter i 1516. Antagelig har ogsaa Sigbrit været medvirkende hertil, hvad man tør slutte af Nærheden mellem hendes Hjemstavn, Amsterdam, og Waterland. Sikkert ved man, at der allerede 1519 til Amager indkaldtes en Familie de Cuyper fra Nieuwpoort ved Duynkerk. Privilegierne for de hollandske Bønder paa Amager, ialt 184, er udstedt 1521 af Kongen og Dronningen, hvorved de fik Ret til at bruge og beholde hele Landet og leve efter hollandsk Justits. For dem maatte de 118 Gaardmænd, der endnu 1518 beboede Øen, vige. Samtidig vel fik de ogsaa anvist Saltholmen, som de paa Grund af de idelige Oversvømmelser maatte forlade, hvorimod de til Gengæld erholdt anvist Bøtø ved Falster, som de inddigede og opdyrkede, saa at denne Ø fik en lignende Betydning for Nykøbing som Amager for København. Ogsaa den nærliggende Ø Hasselø fik de overladt, hvorfra de bredte sig over Falsters sydlige Sogne, Gedseregnen, som de prægede med deres Levesæt og Klædedragt. At hine første Indflyttere med historisk Hjemmel siges at stamme fra Waterland, bestyrker Overleveringen om Amager-Hollændernes Herkomst. En hidtil uænset Kilde til Oplysning om alle de nævnte hollandske Indflyttere er den hollandske Rejsende Johan Meermanns 1806 i Haag udkomne »Berichten omtrent het Noorden van Europa«, der desværre kun findes i en forkortet tysk Udgave paa vore Biblioteker.

Udover denne betydelige Indsats paa Landopdyrkningens Omraade tilførtes Danmark i dette Tidsrum fra Holland en fremragende aandelig Kraft i *Frantz Vormordsen* eller *Worm*, der kom hertil fra Amsterdam og havde en væsentlig Del i Reformationens Indførelse her i Landet og var den første protestantiske Biskop i Lund. Faa Aar efter Reformationens Indførelse fik Nederlænderen Cornelius van Hamsfort Ansættelse som Livlæge hos Kong Christian III og blev 1540 tillige beskikket til kgl. Hof- og Rejseapoteker. Hans i Kolding fødte Søn *Cornelius Hamsfort d. Y.* var ved Siden af sin Virksomhed som Læge og Apoteker ivrig sysselsat med Studier over Nordens Historie og efterlod sig omfattende Samlinger til de danske Bispers Historie med Benyttelse af originale Dokumenter, som Huitfeldt og Langebek har kunnet gøre frugtbringende.

Nederlandenes lange og heltemodige Frihedskampe, der gjorde Ende paa Spaniens Herredømme til Søs og sikrede de forenede Stater af Holland Uafhængigheden, Religionsfriheden og Handelsforbindelsen med Ostindien, affødte i det lille Folk en Blomstrings- og Storhedstid paa alle Omraader, Handel og Skibsfart, Kunst og Videnskab, et almindeligt mægtigt Vaarbrud af Evner og Viljer, af Kraft og Snille.

Amsterdam blev efter Oprettelsen af det ostindiske Kompagni, Aarhundredets eminenteste Handelsforetagende, og Erhvervelsen af Java Midtpunktet for Verdenshandelen. Et nyt Venedig opstod, i hvis Havn man, som en dansk Rejsende udtrykker sig, kunde se de hundreder af Skibe store og smaa ligesom en Masteskov. Byens travlt befærdede Grachter og de skønne Vandkunster er Genstand for hans Beundring. Som Amsterdam blev Stævnet for Evropas Købmænd, var Leyden med sit Universitet Højsædet for Tidens Lærdom, særlig for de medicinske, naturvidenskabelige og filologiske Studier. Professorerne, hvis Ry gik over den hele Verden, var, i Bevidstheden om Videnskabens høje Værd, iført lange, festlige Talarer, naar de holdt Forelæsninger, og to Pedeller gik foran dem med Sølvsceptre i Haanden paa deres Vej til Katedret. Dette højtidelige Væsen hindrede dem ikke i at mødes med de unge Studerende til tvangfri Samtaler i Byens skønne Alleer og Spadseregange, i den be-

rømte botaniske Have eller i deres egne Raritetskabinetter. Selv Bogtrykkerne dannede en Kulturmagt gennem det Snille, hvormed de fremstillede de skønne Klassikerudgaver, Elzevirerne. Holland var Hjemstedet for Tanke- og Talefrihed, for den abstrakte Tænkning, repræsenteret af Descartes og Spinoza. Den hollandske Digtning naaede i det 17. Aarhundrede sin højeste Blomstring i *Jacob Cats,* hvis Værker blev kendt i Danmark gennem Søren Terkelsens Oversættelser og Omplantninger under Titlen: »Galathea eller Hyrdeklage«, en Lovprisning af Landlivet fremfor Bylivet, og »Den kristelige Hustru«, et Læredigt.

I Amsterdam og Haarlem skabte Malerkunstens store Mestre, Frantz Hals, Ostade og Jan Steen og den hele talrige nederlandske Skole fra første Halvdel af Aarhundredet, ikke blot det træfsikre Genbillede af Folkets blodrige Sundhed, Livsnydelse og Realitetssans, men ogsaa det hjemlige Landskabs særmærkede Ynde og de stille Stuers Hygge og Syssel.

Baade i Henseende til gunstige Livsbetingelser, rige Muligheder for at uddannes og belæres i Forening med beslægtet Temperament var Holland i det 17. Aarhundrede mere end noget andet Land det forjættede Maal for Danske af alle Stænder, og en rig og mangesidig Vekselvirkning mellem begge Lande opstod og holdt sig længe. I Amsterdam fandt Danske og Norske den største Forekommenhed og følte sig derfor hurtig hjemme, saa at der her dannede sig en egen Koloni og Menighed.

Fremfor alt søgte Lærde og Kunstnere deres Uddannelse i Holland. I det første Aarhundrede af Leydener Universitetets Bestaaen 1575—1675 studerede ialt her ikke mindre end 700 Danske og Norske, blandt hvilke de berømteste er Griffenfeldt og Niels Steno. Enstemmig lyder der Lovord om den Gæstfrihed og humane Tone, der herskede her, og Belæringen, de har nydt. I Groningen studerede fra dets Stiftelse i 1615 til Aarhundredets Slutning 65 Danske og Norske; ved det 1648 oprettede Universitet i Harderwijk i de første 20 Aar af dets Bestaaen 1648—67 ialt 14 Danske og Norske.

Religionsforfølgelserne og politiske Uroligheder i Nederlandene gav Anledning til, at mange dygtige Kræfter søgte til Danmark, til Helsingør og selve Hovedstaden. Saa talrig var Indvan-

dringen af Hollændere til Sundtoldstaden i det 16. og 17. Aarhundrede, at man i Holland kaldte den Lille Amsterdam. Ved Aar 1565 bosatte *Isaac Peterszon* fra Haarlem og hans Hustru *Margrethe van Deten* sig i Helsingør, og her fødtes Ægteparrets to bekendte Sønner. Den ældste Maleren *Peter Isaksen*, der har malet de fortrinlige Portrætter af Kong Christian IV og hans Dronning, den yngste *Johan Isaksen*, der efter den Gade, hvori han fødtes, Brostræde, skal have antaget Navnet *Pontanus*. Efter sin Fader arvede Pontanus Stillingen som hollandsk Kommissær i Helsingør, erhvervede den medicinske Doktorgrad, blev Professor i Harderwijk og udnævntes til kgl. dansk Historiograf med det Hverv at skrive Danmarks Historie, som han ogsaa efterkom. Peter Isaksens Søn *Isaak Isaacsz* († 1648) var ogsaa Maler. Han har malet sin Farbroder Pontanus' Portræt, et fyrsteligt Gæstebud (i Statens Museum for Kunst) og en Allegori paa Øresund.

Filologen og Historikeren *Johannes Meursius* eller *van Meurs* fra Haag ombyttede i 1624 sin Stilling som Professor i Leyden med Professoratet i Historie ved Akademiet i Sorø og blev ligesom sin Ven Pontanus kgl. dansk Historiograf og forfattede en »Historia Danica«.

Saa rige og mangeartede er de Spor hollandsk Skulptur, Arkitektur, Malerkunsten og Haandværket har sat sig i Danmark særlig i det 16. og 17. Aarhundredes første Halvdel, at man maa nøjes med Antydninger og Navne i nærværende Oversigt, der kun beskæftiger sig med de nordlige Nederlande.

Under Frederik II indkaldtes til Danmark *Johan Gregor van Schacht*, en Billedhugger fra Nimwegen, der har udført den ypperlige, nu af Frederiksborg Museet erhvervede Buste af Kongen. I *Henrik de Keysers* Værksted i Amsterdam udførtes 1617—21 det prægtige Galleri i den indre Slotsgaard paa Frederiksborg samtidig med at *Adrian de Vries* 1615—22 skabte Neptunspringvandet (se nærmere Thorlacius-Ussing, Thomas Quellinus, Kbhvn. 1927).

Ligesom den ældste Hans van Steenwinckel, af den fra Antwerpen stammende Bygmesterfamilie, bidrog til at indføre de sandstensprydede Gavle fra Belgien til Danmark, og fik Betydning

for Indførelsen af den saakaldte Christian IV.s Stil, saaledes fortsatte hans Søn *Hans van Steenwinckel* i Faderens Spor ved som de Keysers Elev at indføre den rige hollandske Barokstil her til Landet. Af indvandrede hollandske Bygmestre er at nævne *Leonhard Blaes* († 1644), der bl. a. var beskæftiget ved Opførelsen af Holmens Kirke. Hans Søn var den danskfødte *Gerhard Blasius*, Professor ved den økonomiske Højskole i Amsterdam, der husede den med ham beslægtede Niels Steno under dennes Ophold her i 1632.

Den i Nederlandene stærkt fremtrædende Dyrkelse af Portrætkunsten førte flere ypperlige Repræsentanter for denne Kunstart til Danmark, saaledes *Jakob van Doort*, der har malet det maaske bedste Billede af Christian IV, og *Karel van Mander*, der blev vort Lands første betydelige Kunstner. Fra sin Fødeby Delft kom han som Dreng hertil i 1616, da hans Fader af samme Navn her tegnede Kartonerne til de Tapeter, som fremstillede Scener af Kongens Liv og anbragtes paa Frederiksborg Slot, hvor de brændte 1859. Faderløs vendte han senere tilbage til København med sin Moder Cornelia van Roswyke, der her oprettede en Forretning med Urtekramvarer. Uddannet i Holland og Italien paa Kongens Regning til Maler blev han dansk Hofmaler, udfoldede en forbavsende rig Produktivitet, særlig af karakterfulde og virkelighedstro Portræter. Han blev en holden Mand og førte et stort Hus i sin statelige Gaard paa Østergade. Skønt han blev Københavner fornægtede han aldrig i sit Livssyn og Levesæt sin hollandske Afstamning, og med frisk Lune skrev den forbavsende alsidige Mand Digtninger og Digte paa Hollandsk. Kendt er ogsaa hans Svogre, ligeledes fra Holland, den udmærkede Portrætmaler *Abraham Wuchters* og Kobberstikkerne *Simon de Pas* fra Utrecht og *Albert Haelweg*.[2]

[2]) Om hollandske Maleres Arbejder i vore offentlige og private Samlinger maa henvises til Karl Madsens forskellige herhen hørende Arbejder, især Nederlandsk Malerkunst i det 17. Aarhundrede (1925). Særlig historisk Interesse knytter sig til de i vort Nationalmuseum bevarede oliemalede Billeder af A. Eckhout (1641), forestillende brasilianske Indianere, af betydeligt Værd som de ældste kendte kunstneriske Fremstillinger af amerikanske Folketyper. Malerierne er skænket Kong Frederik III i 1654 af

Tapetvæveriet, som var den ældre Karl van Manders Specialitet, dyrkedes vedvarende her i Landet af indvandrede Hollændere som f. Ex. *van Unkelaer* i Frederik IV.s Tid.

Jævnsides med Videnskaben og Kunsten ydede Holland en betydelig Indsats i Danmarks Handel og Industri. I Nederlandenes Trængselstid blev der gennem Udvandrere tilført Søstæderne, særlig Hamborg og Bremen, et vækkende Initiativ af Købmandsskab og Kunsthaandværk. Navnlig de forskellige Grene af Textilindustrien, Silke- og Uldmanufakturen skabtes eller fuldkommengjordes her af driftige og snillerige fremmede. Allerede i 1607 sendte Christian IV Jonas Charisius til Nederlandene for at formaa Købmænd og Haandværksmestre til at nedsætte sig i Danmark, men Krigen med Sverige hindrede foreløbig Planens Gennemførelse. I 1619 kom den i Holland som Forfatter kendte *Theodorus van Rodenburg*, Ridder af den burgundiske Orden, til Danmark for at tilbyde Kongen sin Tjeneste med at formidle dygtige Næringsdrivendes Indvandring til Danmark. Sagen gik i Orden, og hjemvendt forhandlede Rodenburg med Handelsmænd og Haandværkere som Stykke- og Malmstøbere, Ølbryggere og Humleplantere, Oliemøllere og Sæbesydere, Voxblegere og Skibstømmermænd for at formaa dem til at indvandre til Danmark og fik tildelt en Generalfuldmagt i saa Henseende, og Kongen udstedte vidtgaaende Privilegier for Indvandrerne. Christian IV var i første Række interesseret i at faa Hollændere hertil, som kunde grundlægge en Silkemanufaktur med Tilvirkning af de dengang saa yndede Stoffer, Kaffat, blomstret Fløjel og Sayan med indvævede Guldtraade, efter de heldige Resultater man havde opnaaet i Hamborg. Det storstilet planlagte Silkemanufaktur indrettedes paa den herefter opkaldte Silkegades Grund, med 14 toetages Huse paa hver Side af Gadelinjen, et Pakhus og Registreringshus, hvori Fabrikaterne skulde stemples af den i sin Hjemstavn ansete Kaffatvæver *Karel Thijsen van dem Boem*. 1622 kom fra Leyden Sayanvæveren *Gorries*

Fyrst Johan Mouritz af Nassau, Statholder over de nederlandske Kolonier i det nordøstlige Brasilien, og har hørt til de af ham hjemførte store etnografiske Samlinger, han lod opstille i Mauritzhuys i Haag.

Petersen med 10 andre Fløjls- og Silkevævere hertil, og mange flere fulgte efter. Hertug Christian af Anhalt, der 1623 besøgte Væveriet, da det var i fuld Drift, blev imponeret af dets Storstilethed. Samme Aar bestemte Kongen St. Petri Kirke til Gudstjeneste for disse Silkevævere og andre udenlandske Folk. Rodenburg omtaler Kirken som bestemt for Hollændere. De store Forventninger, Kongen nærede til Silkemanufakturet, slog desværre fejl, og det overdroges da paa 12 Aar til et Kompagniskab bestaaende af her etablerede Hollændere, nemlig foruden den nævnte Karel Thijsen, *Lorenz van Meulengracht*, hans Svigerfader *Jan de Willum* og Brødrene *Böcker van Delden*. Ejheller disse uden Tvivl dygtige og virksomme Mænd kunde holde Foretagendet oppe. Manufakturet nedlagdes, og de fleste Silkevævere vendte tilbage til Holland. Et Minde om denne Virksomhed er nu kun Gadens Navn og en skøn Borddug, vævet af den senere saa berømte Damaskvæver Lambertijn og forsynet med Thijsens Navn. Den opbevares paa Rosenborg.

Den af Rodenburg organiserede Tilflytning af Hollændere satte dog sit Spor paa andre Omraader. Meulengracht var Leverandør til Hæren i stor Stil og blev Stamfader til en kendt Efterslægt, der endnu lever her i Landet og paa Spindesiden fører hans Navn. *Hans Hop*, Stamfader til den endnu existerende adelige Familie Hoppe og Fader til Admiral Hoppe, indrettede de første Oliemøller paa Christianshavn. *Hans Roeper* grundlagde Sæbesyderindustrien. *Jan Etters* fra Hertogenbosch grundlagde et Farveri paa Vandkunsten og oprettede en Valkemølle, den nuværende »Strandmølle«. Mange andre Navne kunde endnu nævnes, som det maa være Fremtiden forbeholdt at fremdrage af Glemsel.[3]

Paa Handelens og Søfartens Omraade bør nævnes *Roland Crappe*, der i 1616 tilskyndede Kongen til Oprettelsen af et dansk-ostindisk Kompagni, fulgte med Ove Gjedde til Ostindien og

3) Blandt de hollandske Handelsmænd, der fandt Vej til Danmark i Frederik III.s Tid, var Andreas Wulff, som 1662 fik Privilegium paa at anlægge en Komedieplads efter Mønster af den amsterdamske, Schouborg kaldet. Han opførte paa Slotspladsen det første egentlige Teater i København, men kunde ikke bestaa som »Komediantforvalter«.

blev den første Guvernør i Trankebar, ligeledes de store Handelsfyrster Brødrene *Johan* og *Gödert Braem*, Sønner af en til Hamborg indvandret Hollænder, og som Leder af vor første Navigationsskole indkom 1619 *Joris Carolus* fra Enckhuizen, der som Styrmand i »De noordsche Compagnies« Tjeneste havde gjort betydningsfulde geografiske Opdagelser i de arktiske Have, Grønlands Vest- og Østkyst og Jan Mayen.

Den livlige Forbindelse mellem Holland og Danmark støttedes af de fælles politiske Interesser. Under hele Trediveaarskrigen kæmpede Holland paa samme Side som Danmark. 1649 afsluttedes Traktaten mellem begge Lande til fælles Bistand. Ved den første Svenskekrigs Udbrud fik Danmark finansiel Hjælp fra kapitalstærke Købmænd som *Gabriel Marselis* fra Amsterdam, hvis Descendens endnu blomstrer her i Landet som Friherrerne Güldencrone (Marselisborg). Hollandske Digtere opflammede deres Landsmænd til at bringe Danmark Undsætning. Der udsendtes en Flaade og Proviant under Opdam-Wassenaer, der 29. Okt. 1658 forenede sig med Henrik Bjelke og efter en kort Kamp med Svenskerne under Kronborg bragte den belejrede Hovedstad Undsætning og saaledes frelste Riget. Hollændernes Deltagelse i det sejrrige Slag ved Nyborg bidrog sit til Kampens heldige Udgang.

Kort efter Fredsslutningen indkaldtes til Danmark den højt ansete Ingeniør fra Amsterdams Befæstning *Henrik Ruse fra Ruinen* som Overinspektør over Landets Fæstninger, i hvilken Egenskab han overalt, særlig paa Kronborg, Nyborg og i Fredericia iværksatte Forbedringer af Fæstningssystemet. Hans Efterslægt paa Spindesiden, Friherrerne af Juel-Rysensten lever endnu i Navnet her i Landet.[4]

Blandt danske Diplomater i Holland kom *Just Høg* med sin store Forkærlighed for Landet til at spille en betydelig Rolle i den følgende Tids politiske Begivenheder. Da Frankrig truede Holland og den almindelige Fred i Europa afsluttede han som Ambassadør Alliancen mellem Kejseren, Spanien og de forene-

[4]) Paa Frederiksborg Museet en karakterfuld Buste af Henrik Ruse, udført af Bartholomæus Eggers fra Amsterdam.

de Nederlande. Under den skaanske Krig 1675—79 fik Danmark Støtte til Søs af den berømte hollandske Søkriger Kornelis Tromp. Ved Fredsforhandlingerne i Nimwegen optraadte Just Høg paany med stor Myndighed og Dygtighed, men kunde ikke hindre, at Frankrig 1678 afsluttede en Separatfred med Holland. Levende historisk og litterært interesseret hjemførte han ikke alene en stor Del af Kongressens Forhandlingsakter, men ogsaa en værdifuld, i Landet opkøbt Samling af Bøger.

Samtidig med Just Høg boede i Holland to Danske, der her fandt et andet Fædreland, hvor de levede i Anseelse og Velstand. Den bondefødte *Jakob Petersen,* der fra Løbedreng var naaet til at blive Geheime-Overkammertjener hos Dronning Sophie Amalie, og ved hendes rundhaandede Gunst, egen Driftighed og Snuhed havde samlet sig meget Jordegods, men var falden i Unaade og tyet til Holland. Her ægtede han 1669 Catharine Bicker, Datter af Kommandant i Amsterdam Ridder Jacob Bicker til Engelenburgh, hvis Portræt, malet af Sandraert, findes i Rijksmuseum i Amsterdam. Ophøjet i Rigsfriherrestanden levede han endnu 1678 i Amersfoord som de brunsvigske Hertugers Kommissær i Haag. Hans Sønnesønner Jacob, Direktør for vestindisk Kompagni i Amsterdam, og Ernst de Petersen, Schoutbynacht, levede 1752. Rigsbaron Jakob Petersens Svoger *Joachim Irgens* eller Jürgens fra Itzehoe var ligesom han fra kongelig Kammertjener naaet til at blive en af Rigets største Godsejere og førte et rigt Hus i Amsterdam, hvor han ægtede Catharine Bickers Søster Cornelia, der sammen med ham 1674 optoges i den danske Adelsstand.

Gennem hele det 17. Aarhundrede tjente et stort Antal danske og norske Sømænd i den hollandske Flaade baade i Fred og Fejde og bidrog ikke lidet til, at Holland formaaede at hævde sin Stilling til Søs overfor England og Spanien, og til at udvide dets Handel i og udenfor Europa. Af Niels Juels Officerer har de fleste gjort Tjeneste i den hollandske Flaade fra Matros til Skipper. Den mest kendte blandt dansk-norske Sømænd, der lærte Sømandskabet i Holland, er Kort Sivertsen Adeler, der tjente som Adelsborst, hvoraf hans Navn. En anden Nordmand der i hollandsk Orlogstjeneste vandt sig et ev-

ropæisk berømt Navn var Peter Olsen fra Stavanger. I 1680 var han Skipper paa en hollandsk Spaniefarer, blev 1696 Ekvipagemester i Amsterdam og antog Navnet *Cornelis Cruys*. Under sit Ophold i Zaandam 1698 formaaede Czar Peter ham til at træde i russisk Tjeneste som Viceadmiral. Han skabte eller reorganiserede den russiske Østersø⸗ og Sortehavsflaade, og var medvirkende ved Kronstadts Befæstning. Efter at have svunget mellem Admiralitetsværdigheden og Stokkeprygl, som Skik var i Czarens Rige dengang, tjente han ogsaa under Kejserinde Katharine og døde 1727 paa sin 70. Fødselsdag i Finland paa et ham af Czaren skænket Gods. Sin Hengivenhed for Holland og Hollænderne viste han ved at hjælpe dem frem, hvor han traf dem i Rusland. Efter hans sidste Ønske blev hans Lig ført til Holland, hvor han med sin Hustru Cornelia Voogd ligger begravet i Oude Kerk i Amsterdam.

Omvendt har en Række hollandske Officerer i dansk Sold øget vor Sømagts Ære, saaledes *David Dannel*, der 1652—54 foretog sine tre med Held kronede Opdagelsesrejser til Grønland.

I 1670 blev Kort Adeler Direktør for det ostindiske Kompagni, der samme Aar fik Oktroj paa Holland. Til Skibsofficerer i Kompagniet hvervede man Hollændere, der havde tjent hjemme i Ostindiefarten, skønt det var dem forbudt at tjene fremmede Stater med deres indhøstede Viden og Erfaring.

Vort hjemlige Skibsbyggeri udviklede sig efter hollandsk Mønster. *Jonas Trellund*, der i en længere Aarrække havde været etableret i Amsterdam som Købmand inden han overtog den færøiske Handel, fik 1663 et vidtrækkende Privilegium paa en stor Plads paa Christianshavn til Indretning af et storstilet Skibsbyggeri, ved hvilket han skulde antage to hollandske Tømmermestre og saamange hollandske Tømmermænd, han havde fornøden, og som blev fritaget for borgerlig Tynge i 10 Aar med Tilladelse til »i Klædedragt, Køren og Riden« at holde paa den hollandske Maner.

Ogsaa de hollandske Klædestoffer var højt i Kurs herhjemme. I 1676 indrettedes i København et hollandsk Klædemanufaktur i Børnehuset, og nogle her opfostrede Børn bragte det saa vidt, at de kunde væve fint hollandsk Klæde.

Vore tidligste Lyststeder og deres Haver ved Øresundskysten var præget af hollandsk Indflydelse, saaledes Christiansholm og Sølyst, opført af indvandrede Hollændere som M. Fabritius og J. Freuchen. Efter hollandsk Forbillede byggede den tidligere danske Gesandt i Haag F. Weyberg et Lyststed i Lyngby som han gav Navnet Rustenborg. Udenfor Landstederne plantedes Linde og Ypern, der forskreves fra Holland.

Som det fremgaar af Skiftefortegnelser efter velhavende københavnske Dødsboer fra omkring Aar 1700 havde hollandsk Boligkultur paavirket den danske. Saaledes nævnes hyppigt hollandske ottekantede Borde til at slaa sammen, ligesaa hollandske Tresorer og Chatoller og Pyntefade af Messing. Hollandske Klinker, gule Sten fra Leyden, og Pottevarer indførtes hertil i stor Mængde.

I Aarene 1689—97 stillede Kong Christian V 12,000 Mand i engelsk-hollandsk Tjeneste; 1701—13 stilledes atter et lige saa stort Antal danske Hjælpetropper.

Det venskabelige politiske Forhold bevaredes gennem Tiden trods Forstemtheder, opstaaede ved Danmarks Ret til Øresundstolden og dets efter Hans Egedes Landing i Grønland 1721 stadigt voksende Handelsinteresser og Kolonianlæg langs Kysten. Endnu i 1725 anslaas Tallet af danske og norske Matroser, samlede i Amsterdam ved Efteraarstid, naar alle de øst- og vestindiske, grønlandske og andre Skibe paa fremmede Have var hjemkomne, til mellem 8—9000 Mand. Et stort Antal danske, særlig jydske Piger tjente der i Byen for en aarlig Løn af 100 Gylden.

Om Danmarks mangeartede Berøringer med Holland vidner mange i vort Sprog optagne Ord. I Søetaten førte Kontreadmiralen den officielle Titel Schoutbynacht analogt med Schout hos Hollænderne paa Amager og Waterschout. Fra det hollandske stammer Ordene Toldkammer, medens Matschapij, Betegnelsen for et Kompagni eller Selskab er blevet degraderet i Betydningen Maskepi, ligeledes er Ordene Rasphus og Spindehus hollandske Laaneord.

Om den store Indflydelse, nederlandsk Landbrug har haft paa det danske, vidner Ordene Hollænderi for Mejeri og Hol-

lænder for Mejerist. Ikke mindre skattet end den hollandske Ost var herhjemme den hollandske Tobak, kendt under de hyggelige Navne de volle Knaster og de vergulde Zeepard, røget paa de lange Kridtpiber.

Det aandelige Samkvem med Holland vedligeholdtes langt ned i det 18. Aarhundrede ved Danskes Universitetsstudier. *Holberg* var fire Gange i Holland, tidligst som tyveaarig theologisk Kandidat, da han tilbragte et helt Aar her, anden Gang 1725 som Professor, ganske kort paa Gennemrejse, noget længere i Sommeren samme Aar og endelig tre Uger i Marts 1726. I sit 1. og 3. Levnedsbrev har han givet en Karakteristik af hollandske Samfundsforhold og Folkeejendommeligheder, som er præget af den Pengeknaphed og skrantende Gnavenhed, han døjede af under sit første Ophold her, da han maatte staa op i Værtshusene, medens begede Skippere sad til højbords, var Genstand for Vexellerernes Mistænksomhed og følte sig ilde berørt ved de hollandske Videnskabsmænds Kulde og Utilnærmelighed. Det aandelige Liv i Holland har ikke paavirket ham, han søgte mere Landsmænd, blandt hvilke han nævner sit Bysbarn Adriaen Geelmuyden, end de navnkundige Videnskabsmænd, Holland den Gang kunde opvise, og af hvilke han kun lærte den berømte Polyhistor le Clery (Clericus) at kende. Af hans ensidige og ubillige Domme kan enkelte anføres. Hollænderne er vanslægtede i deres Forfædres Simplicitet og forfalden til Stads. Holland haver i Henseende til Stædernes Bygning og Nethed meget, som kan fornøje Øjnene, men Landet er usundt, efterdi alting er opfyldt med Taage og Tobaksrøg. I de hollandske Stæder kan man ikke komme frem for Heste og Carosser — til hvilken sidste Anke er at bemærke, at hans samtidige E. Pontoppidan netop fremhæver det som en Behagelighed ved Opholdet i Holland, at man her er i Fred for Vognrumlen.

I Komedierne nævnes Holland og Hollænderne oftere. I »Den ellevte Juni« omtales de hollandske Studehandlere, den brede Gemytlighed og Handelsforstand, de udviser ved deres Opkøb af Stude her i Landet. Adrian van Enckhuysen, der kommer hvert Aar for at afhente Stude, er en Mand paa nogle Tøn-

der Guld og gaar dog ei anderledes klædt end en gemen Skipper. Men disse lærde Studhentere er vanskelige at tilfredsstille. »Fanden er i Hollænderen nu til at vrage Stude, han bliver alt klogere og klogere«.

Hermed sigtes til, at Indførslen af jydske Stude til Holland, i tidligere Tider Danmarks Guldmine — man regnede alene Jyllands aarlige Udførsel til 50,000 Stykker — den Gang blev forbudt af Generalstaterne af forandrede politiske og merkantile Forhold.

Til Hollændernes Skepticisme sigter forskellige Repliker hos Holberg. I »Den ellevte Juni« hedder det: »Der er visse Folk i Holland, som svær og giver sig Fanden i Vold paa, at der er ingen Djævel til«. I »Uden Hoved og Hale« siger Ovidius: I Amsterdam ser man intet Spøgelse, fordi Hollænderne ikke tror dem at være. I »Philosophus udi egen Indbildning« hedder det: Vi ere ingen Christne, men Hollændere. I »Den ellevte Juni« lader Holberg én sværge »ved sin Hollænder-Salighed«. Jacob v. Thyboe, der tænkes at have staaet ved Hjælpekorpset i Nederlandene, brovter af at være kendt overalt udi Holland for sin Deltagelse i det store Slag ved Amsterdam, hvor han nedlagde over 600 Mand med egen Haand. I samme Komedie sigtes ogsaa til de førnævnte Kvægopkøbere: »Skam faa Hollænderen, han har sine Spioner allevegne. Skipper Adrian, som er nylig kommen fra Vlie, sad og pratede med nogle andre Kalfkoepers om sidste Brabands Belejring«. I »Det lykkelige Skibbrud« lader Holberg den Matrosklæder iførte Henrik prate Hollandsk. En Anerkendelse af de rige Hollænderes Usnobbethed træder dog frem i »Jean de France«, hvor Jeronimus som Modstykke til vore unge hjemlige Gallomaner fremhæver Mynheer Kalfs Søn fra Zaandam, der paa sin Udenlandsrejse trakterede Ministre ved alle Hoffer, men da han kom tilbage, solgte alt og tog sin serdamske Bondekjole paa.

Blandt Holbergs Samtidige har Erik Pontoppidan dels i sin Selvbiografi (1753) og sin 1742—43 udgivne moraliserende Roman »Menoza«, der oversattes paa flere fremmede Sprog, ogsaa Hollandsk, og som i over 100 Aar var skattet Folkelæsning herhjemme, givet fornøjelige Skildringer af Livet i Hol-

land og Personer han her lærte at kende. Som Hovmester for en ung Adelsmand opholdt han sig i 1720 i Amsterdam, Leyden og Utrecht — i Menoza henlægges dette Besøg til 1724—26. Sejladsen paa Kanalerne med Træskøjter hvor man under et Fordæk kan sidde lunt i Regn og Blæst, synes ham den behageligste Form for Rejselivet. Hovedemnet for Samtalen i alle Selskaber var de paa den Tid grasserende Aktiespekulationer. En Vinhandler fra København, M. Abbestee havde vundet 300,000 Gylden, men atter tabt dem. Som ejendommeligt for Holland fremhæver han Kaffehusene, der ved de »Statsforelæsninger«, man her kunde høre, var ligesom smaa Højskoler, og hvor man fandt et Bogskab med Landkort, Ordbøger og de bedste historiske Værker til fri Afbenyttelse for Gæsterne. Et Parallelsted til Holbergs ovenanførte Udtalelse er hans Bemærkning om at Øvrigheden har sine Spioner i disse Huse. I Henseende til Bygning og Plantning agtes Holland sædvanlig for det dejligste Land i Verden og Leyden for den dejligste By i Holland, kun anker han over, at Byens mange Klædefabriker og Farverier forurener Vandet i Kanalerne. Af berømte Universitetslærere her nævner han Boerhave, Vitriarius og Haverkamp. Her som i Almindelighed dadler han Hollænderne for deres Tilsidesættelse af den ydre Form. De tager kun Hatten af for Præster, de gaa i Slobrok paa Gaden ja endog i Kirken og paa Universitetet. Amsterdam priser han som den rigeste By i Verden ved Købmandskab og Søfart, med pyntelige og til Dels prægtige Huse særlig ved de store Grachter. Han boede i det af Svenske søgte Hotel »De lyseveldsche Bibel«, hvor han traf Grev Tessin og Stiftamtmand Baron Gersdorff. Livet paa Børsen skildres udførligt; paa en Pille læste han Indskriften: Bergen en de andre Platz in Deenemark en Norge. Særlig Omtale skænker han Byens velgørende Institutioner, det store Oude Manner and Wyver huys, en egen lille Fristat med smaa Husholdninger, Vajsenhusene, Spindehuset, Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset. Tiggere fandt man ikke i Amsterdam, da det Offentlige aarlig gav over en Million Gylden til de fattige. Med Interesse læser man i Menoza hans Samtaler med den oplyste, paa Grund af sit Frisind afskedigede Præst Balth. Becker, Forfatter af det

meget udbredte Skrift »Betoverde Wereld«, hvormed han bekæmpede Datidens Overtro. Utrecht, hvor han boede i det fornemme Herberge à la cour de Loo, berømmer han for dets sunde Luft fremfor andre hollandske Stæder. I Samtaler med de navnkundige Theologer Joh. Clericus, J. A. Lampe og David Martin giver han en Udsigt over de den Gang fremtrædende Sekter i Holland ligesom han beretter om et Besøg i van Moltens store Silkefabrik. I Haag, som han kalder en særdeles behagelig By, en af de store og skønne Stæder i Evropa og dog kun en stor Landsby, førte han lange Diskussioner med de derværende franske Præster Saurin og Bernard. — Om Rotterdam, hvorfra paa hin Tid engelske og franske Varer ad Maas og Rhin sendtes til Tyskland og hvor af tyske Produkter særlig Rhinskvinen udskibedes, siger han, at Byen med sine mange grønne Trætoppe, hvide Skorstene og blaa Skibsfløje, paa Afstand lod én i Tvivl om, det var en Skov, en Stad eller Flaade, man nærmede sig.

I Slutningen af det 18. Aarhundrede var Antallet af indvandrede Familier af nederlandsk Herkomst i København saa talrigt at der dannede sig en særlig hollandsk Menighed. Det største Kontingent udgjorde Søofficererne og andre til Flaaden knyttede. Hertil kom Købmænd og særlig Vinhandlere, saasom Familierne ***van Hemert*** fra Bommel i Gelderland, ***Abbestee*** og ***Fabritius*** (Tengnagel), hvis Navne har en kendt Klang i dansk Handelshistorie, samt Peter Pelt, fra Amsterdam, Fader til Klosterstifteren ***Abraham Pelt***, der oprettede det første Sukkerraffinaderi i København.

Som Hjælp til Opførelsen af en særlig Kirke for Hollænderne skænkede Kongen dem en Grund paa Hjørnet af Adelgade og Dronningens Tværgade og beskikkede i 1686 Mag. *Jakob Andersen* til Præst og Admiralerne Niels Juel og Henrik Span til Patroner for Menigheden. Til denne regnedes ikke blot de fødte Hollændere, i hvilket Sogn de end boede, men ogsaa de, der havde opholdt sig den meste Tid her og helst talte dette Sprog samt alle med Hollændere gifte. Da den tidligere udlagte Grund bestemtes til andet Øjemed ansøgte Menigheden om at faa skænket en Grund paa Kongens Nytorv. Kirken blev dog al-

drig rejst, 1703 indlemmed
men gik senere over til ty
betegnes som hoch- und ni
ste 1707—09 var den anse
merceraad og Toldinspek
holdtes fra Tid til anden
tionspræster, saaledes 169

Blandt Sønnerne og Efte
17. og 18. Aarhundrede in
sig op til den højeste Cha
et ærefuldt Eftermæle i
Viceadmiral *Ivar Hoppe*
Køgebugt 1677, overførte
stian V fra København til
anker, der hindrede Skibe
bevaret paa Rosenborg, h
Fas eller Fasvieser — (170
ogsaa hans mere navnkund
1820), hvis Minde er uadsk
2. April 1801, hvor han to
Sømagt og dens berømtes
Hooglant (1712—89), Søn
Hooglant, der med 28 Aa
landsk Tjeneste udstod e

5) Blandt dens første Medlemm
hvis Slægtsnavne fik en kendt K
i Danmark, maa nævnes Maleren
cob Conninck (se Fra Arkiv og
seum 2. Ser. I), Dirck Hoogland
hans Hustru Agathe Cornelia Sey
Willum Hoogland, gift 1704
Alida Ens (Navnet Alida nedarve
vore Dage i Familien Holten) og d
Søn *Hendrik Hoogland*, gift med
ria Buys; *Pieter van Hemert*, gift
med Susanne Margarethe *Vantan*
Herman Fabritius, gift 1706 med E
beth Abbestee; Skipper *Olferd*

drig rejst, 1703 indlemmedes Hollænderne i St. Petri Menighed, men gik senere over til tysk reformert Kirke, der allerede 1690 betegnes som hoch- und niederdeutsche Gemeinde, og hvis Ældste 1707—09 var den anseete *Jean Matthieu Leers*, dansk Kommerceraad og Toldinspektør. Gudstjeneste paa nederlandsk holdtes fra Tid til anden af de herværende hollandske Legationspræster, saaledes 1690 af Frederick Straetmann.[5]

Blandt Sønnerne og Efterkommerne af de til København i det 17. og 18. Aarhundrede indvandrede Hollændere har flere tjent sig op til den højeste Charge i den danske Marine og efterladt et ærefuldt Eftermæle i den dansk-norske Sømagts Historie. Viceadmiral *Ivar Hoppe* (1649—93), der deltog i Slaget i Køgebugt 1677, overførte s. A. i en voldsom Storm Kong Christian V fra København til Rügen, i hvilken Anledning det Varpanker, der hindrede Skibet i at strande, blev forgyldt og opbevaret paa Rosenborg, hvor det endnu sés. *Olfert Fischer* — Fas eller Fasvieser — (1704—61) var ligeledes Viceadmiral som ogsaa hans mere navnkundige Søn *Johan Olfert Fischer* (1747—1820), hvis Minde er uadskilleligt knyttet til Skærtorsdagsslaget 2. April 1801, hvor han tog Kampen op med Verdens stærkeste Sømagt og dens berømteste Søhelt Nelson. Admiral *Simon Hooglant* (1712—89), Søn af Købmand og Vinhandler Didrik Hooglant, der med 28 Aar var Chef for et Linjeskib i hollandsk Tjeneste udstod en sejrrig Kamp med Sørøvere paa

[5]) Blandt dens første Medlemmer, hvis Slægtsnavne fik en kendt Klang i Danmark, maa nævnes Maleren *Jacob Conninck* (se Fra Arkiv og Museum 2. Ser. I), *Dirck Hoogland* og hans Hustru Agathe Cornelia Seymes, *Willum Hoogland*, gift 1704 med Alida Ens (Navnet Alida nedarvet til vore Dage i Familien Holten) og deres Søn *Hendrik Hoogland*, gift med *Maria Buys; Pieter van Hemert*, gift 1704 med *Susanne Margarethe Vantangen; Herman Fabritius*, gift 1706 med Elisabeth Abbestee; Skipper *Olferd Faes* (Fischer) der 1696 ægtede Kaptajn Brunsmanns Enke og 1704 lod sin Søn Olfert døbe efter sin Fader Vaes Olfers; *Abraham van Schepsel* og hans Hustru *Elisabeth van Blanckeris*, indkaldt fra Holland som Fødselshjælperske for Dronning Charlotte Amalie; *Antoni van Steenwinkel*, der 1687 ægtede *Maria de Groot*. *Elias Podenphant*, Stamfaderen til en vistnok her endnu blomstrende Slægt og hans Datter Coseleintie. Pottkramer *Jan van Meurs* (Søn *Reimer* af 1706) o. a.

Middelhavet og senere blev kendt ved sin Deltagelse i Expeditionerne til Algier i 1753—68. *Martin van Dockum*, der 1736 indkaldtes fra Holland som Bygmester paa Holmen for at være behjælpelig ved Anlægget af en Dok og senere iværksatte forskellige Mølleanlæg, var Fader til Viceadmiral *Jost van Dockum* (1753—1834), kendt fra Kampen i Strædet ved Gibraltar 1799 og den Anseelse, han erhvervede sig i fransk Tjeneste paa Schelden 1809—13, som foranledigede at Napoleon udnævnte ham til fransk Admiral. Hans Søn var *Charles Edouard van Dockum* (1804—93), Gesandt i England, og Chef for Østersøeskadren 1864, Marineminister 1866—67 og senest Chef for Søofficerskorpset.

Da man herhjemme i Christian VI.s Tid efter Mønsterstaten Brandenborgs Forbillede bestemte sig til at indkalde fremmede til at ophjælpe og fremelske nye Erhvervsgrene og Næringsveje foretrak man Tyskerne. Trods alt det gode man kan sige om mange af disse, maa det beklages, at man ganske forsømte den saa længe og til saa stor Gavn for Danmark vedligeholdte Forbindelse med Holland.

DANSKE LOVS
SELVEJERB

HAN

SELVEJERBØNDERNE
fuldt Omfang, idet de
de betalte Afgifter og yde
sig i mange Henseender sa
delsen af de Rettigheder, d
get vanskelig for dem. Det
for hele Standen, hvorledes
Lovs Udstedelse. I 3. Bogs
om Selvejerbønder i 4 Arti
det mellem Bonden og hans
(Husbondens) Rettigheder,
derne til dem haves i Reces
fjerde og sidste Artikel har
Lovgivning og lyder saalede

Selvejerbonde maa ej med u
sværes, som Herligheden af (
heden efter Billighed kan udl
Del imod en Fæstebonde, som

Mens Landgilden laa fast
ændre for en Gaard, var H
Bønderne. Gammel Sædvan
men, men nogen lovlig Beg
paalægge sine Bønder Hov
ret særlig kyndige gamle
Testrup senere (1756) udtry
af Adel eller ikke, enten ha
kan paalægge sine Bønder

DANSKE LOVS BESTEMMELSE OM SELVEJERBØNDERS HOVERI

AF

HANS KNUDSEN

I.

SELVEJERBØNDERNE var i fordums Tid ikke Selvejere i fuldt Omfang, idet de havde en Husbond over sig, til hvem de betalte Afgifter og ydede Hoveri, og deres Forhold adskilte sig i mange Henseender saa lidet fra Fæstebøndernes, at Hævdelsen af de Rettigheder, de dog havde, efterhaanden blev meget vanskelig for dem. Det var derfor af allerstørste Betydning for hele Standen, hvorledes den retslig set blev stillet ved Danske Lovs Udstedelse. I 3. Bogs XII Kapitel findes Bestemmelserne om Selvejerbønder i 4 Artikler. De 3 første, der angaar Forholdet mellem Bonden og hans Medarvinger samt Herlighedsejerens (Husbondens) Rettigheder, indeholder ikke noget nyt, idet Kilderne til dem haves i Recessen af 1558 og Retsbrugen; men den fjerde og sidste Artikel har ingen Hjemmel i den forudgaaende Lovgivning og lyder saaledes:

> Selvejerbonde maa ej med utilbørlig Arbejde eller Tynge af den besværes, som Herligheden af Gaaden haver, videre, end som Herligheden efter Billighed kan udkræve, som eragtes at være den fjerde Del imod en Fæstebonde, som besidder en hel Gaard.

Mens Landgilden laa fast og ikke uden særlige Grunde lod sig ændre for en Gaard, var Hoveriet en stadig stigende Byrde for Bønderne. Gammel Sædvane var vel endnu paa denne Tid Normen, men nogen lovlig Begrænsning af en Godsejers Ret til at paalægge sine Bønder Hoveri fandtes ikke, hvad den i Landboret særlig kyndige gamle Herredsfoged Christen Sørensen Testrup senere (1756) udtrykker saaledes: »Enhver, enten han er af Adel eller ikke, enten han har Herregaard eller Bondegaard, kan paalægge sine Bønder saa meget Arbejde og Trældom, som

han selv lyster, eller i dets Sted saa mange Penges Udgift, som han selv vil.«[1]

Saaledes var Forholdene altsaa for Fæstebøndernes Vedkommende; men for Selvejerne medførte Danske Lov dog den Beskyttelse, at deres Hoveri kun skulde være en Fjerdedel mod Fæstebøndernes af lige Gaarde under samme Gods.

Da helt nye Bestemmelser i Danske Lov er saare sjældne, og da denne Beskyttelsesparagraf fik meget betydelige Følger for Selvejerbønderne, turde en nærmere Redegørelse for dens Tilblivelse og et Forsøg paa at klargøre Selvejerbøndernes Hoveribyrde i Forhold til Fæstebøndernes før og efter Lovens Udstedelse i 1683 have sin Betydning.

I »det første Projekt til en Lovbog«, som udarbejdedes 1669—72 af Rasmus Vinding, findes af danske Lovs XII. Kap. kun de to første Artikler og den første Halvdel af den tredie, og den anden Revisionskommissions sidste Projekt 1675 gik ej heller videre i Affattelsen af tredie Artikel, men den indførte Begyndelsen til den helt ny fjerde Artikel: »Selvejerbonde maa ej med utilbørlig Arbejde eller Tynge af den besværes, som Herligheden af Gaarden haver, videre end som Herligheden efter Billighed kan udkræve.« Der kan ikke være Tvivl om, at det, der tilsigtedes, var at beskytte Selvejerbønderne; men Udtrykkene var saa ubestemte, at hvis det kom til Proces mellem Bonde og Herskab, kunde der af Dommeren dømmes ganske vilkaarligt i dette Spørgsmaal.

Denne Mangel søgte den tredie Revisionskommission i 1681 at afhjælpe. Den bestod af Rasmus Vinding, Peder Scavenius og Holger Vind, som havde været Medlemmer af de ældre Kommissioner, og af følgende ny: Jens Juel, Ove Juel, Jørgen Reedtz til Vedø, Otte Skeel til Vallø, Mikael Vibe, Peder Resen og Povl Nielsen Rosenpalm.

Forhandlingsprotokollen vidner om, at den nøjere Bestemmelse af Selvejerbøndernes Hoveri har voldet Vanskeligheder, idet der under 14. Februar er bemærket: »Anlangende d. 4. Paragraf i bemeldte Cap. var Baron Juel i en anden Mening anlan-

[1]) Testrup: Danmark og Norges Krigsarmatur S. 276.

gende Proportionen.« Nærmere Oplysninger om den Meningsforskel, der saaledes var opstaaet inden for Kommissionen, faar man af Forhandlingsprotokollen for 8. Marts, hvor der findes tilført følgende Vota »anlangende, hvis Arbejd en Selfeierbonde burde giøre sin Hosbond.«

»Hr. H. Vind, Hr. O. Juel, M. Vibe, R. Vinding, P. Scavenius formente, at hand ei burde besvergis med høiere Arbejd, end som den fierde Part kand være af en hel Gaard, mens Hr. J. Juel og Otto Skeel, at de burde giøre halft saa megit Arbeid som af en hel Gaard.« Selv om Jens Juel saaledes havde faaet Støtte hos Otte Skeel, der ikke havde deltaget i Kommissionsmødet den 14. Februar, havde han stadigt et overvældende Flertal imod sig; men det ser dog ud, som hans Modstand har været anset for saa betydningsfuld, at denne nærmere Bestemmelse af Hoveriet ikke vilde blive optaget i Loven, idet den er medtaget paa en Fortegnelse over Punkter, som af Lovkommissionen indstilledes til Kongens Resolution med Bemærkning, at Hr. Baron Juel var i en anden Mening, og den vedføjede Resolution lyder: »Desse § skal alle udelades.«[2] Hvorledes det end forholder sig med denne Resolution, blev Resultatet dog, at den omstridte Bestemmelse findes i Danske Lov, og det skulde herefter vise sig, om Lovens Fædre havde været saa heldige, at de havde truffet en Norm, der var saa vidt i Overensstemmelse med gældende Praksis paa dette Omraade, at den ikke gjorde noget større Indgreb i Godsejernes Rettigheder, og dog var i Stand til at skærme Selvejerne mod ubillige Hoverikrav.

II.

Skønt der indenfor den tredie Revisionskommission kun var Uenighed om, i hvilket Forhold Selvejerbønder skulde have Ret til at præstere mindre Hoveri end Fæstebønder, men ikke om, at de i den Henseende burde være heldigere stillede, saa har det dog vist sig vanskeligt at finde Vidnesbyrd om Forholdet mellem Fæstebønders og Selvejeres Hoveri før Danske Lov.

[2]) Secher og Støchel: Forarbejderne til Kong Kristian V.s Danske Lov.

For den ældre Tid er det kun muligt at faa et lille Indblik i Forholdene paa Krongodset, hvor jo ganske vist ogsaa de fleste Selvejere eller jordegne Bønder fandtes, medens de jordegne Gaarde, der af Kronen solgtes til Adelsmænd med Ret for Køberne til at erhverve Bondens Rettigheder til Gaarden, vel oftest hurtigt er gaaet op i Fæstegodset.

Af alle sine Bønder, baade jordegne og Fæstere, krævede Kronen Ægt og Arbejde, idet Inne, Bondens Arbejdsydelse til Staten, oftest uopløselig var indgaaet i disse Præstationer, hvis den ikke havde vundet en selvstændig Tilværelsesform som Innepenge. Naar saa det Spørgsmaal stilles, om der var Forskel paa, hvad Kronen krævede af sine Fæstere og af Selvejere, synes Svaret at maatte blive, at det var der ikke, men at Bønderne selv ofte var af en anden Mening og undertiden fik Held til at undgaa Forhøjelser i Ægt og Arbejde. Deres Stilling var dog vanskelig, da de tit maatte kæmpe med dobbelt Front, nemlig ogsaa mod Lenets andre Bønder, der naturligvis var interesserede i den fælles Byrdes Fordeling paa de flest mulige. Det var saaledes ikke alene Lensmanden paa Nyborg Slot, men tillige de jordegne Bønder i Vindinge og Gudme Herreder, der i 1551 optraadte som Klagere over de jordegne Bønder i Sunds Herred, der havde vægret sig ved at gøre Arbejde til Nyborg Slots Ladegaard og Teglgaard, og ved Rettertinget den 30. Oktober s. A. fik dem dømt dertil.[3]

Nogle Aar efter klagede de jordegne Bønder i Skodborg Len over, at de andre Kronens Bønder der i Lenet vilde tvinge dem til at gøre Ægt og Arbejde, skønt de hævdede at have gamle Breve om Fritagelse derfor, og Lensmanden fik 1570 6. April[4] Ordre til at undersøge, hvilke Bønder der havde Frihed for Arbejde og anden Tynge, og lade dem nyde denne Frihed, hvis de i eet og alt havde overholdt Brevene; men hvis de ikke havde det, skulde han stævne dem for sig og tage Dom, om de ikke havde forbrudt Brevene. Udfaldet er ganske vist ubekendt, men at Bønderne under de Forhold skulde have staaet sig, turde være saare usandsynligt.

³) Kancelliets Brevbøger, anførte Dato. ⁴) Kanc. Brevb.

Allerede i 1552 var ogsaa en Del Bønder i Hads Herred blevet dømt til »at gøre os og Kronen slig Ægt og Arbejde til vor og Kronens Gaard Aakær, som andre vore og Stigtens Bønder og Tjenere gøre til andre vore Slotte og Gaarde baade med Inding at gøre, Hestegærning, pløje, harve, Hø at age, gærde og færde, og hvis andet Arbejde dennom tilsiges.«[5] Der staar ganske vist ikke udtrykkelig, at disse Bønder var jordegne, men der fandtes netop senere under Aakær mange Selvejere, og det hedder videre i Dommen, at hvis Bønderne ikke gav efter, skulde Lensmanden have Magt, at udsætte dem af Gaardene og sætte andre *Medarvinger* ind i Stedet, hvilket Udtryk vidner om, at Dommen maa angaa Selvejere.

Det var endog muligt, at Bønder kunde være jordegne og samtidig Ugedagsbønder til et kongeligt Slot. Om fem Bønder under Hagenskov hedder det 1600, at de var jordegne og Ugedagsmænd til Hagenskov; men Lensregnskaberne vidner dog om, at dette Forhold var noget usædvanligt, thi »blev bevilget af Rigens Raad udi Kolding den 18. Februar, at de maatte være beskaanet paa lige Skat med de andre Ugedagsmænd, dog derpaa udgaves ingen Brev.«[6] De kom altsaa ikke i Skatteklasse med jordegne, og man skulde tro, at de derefter næppe længe havde kunnet hævde sig som saadanne; men saaledes gik det ikke, thi tre af disse Bondergaarde i Sønderby er i Assens Amts Matrikul 1664 anført som Ejendomsgaarde, skønt de laa i samme Sogn som Hovedgaarden, og Frederiksgave Godsskifteprotokol for 1712 udviser endnu en Ejendomsgaard i Byen, saa det har dog taget Tid, inden de sidste Spor af Ejendomsret er gaaet tabt for disse jordegne Ugedagsbønder.

I Udtrykket Gangbol skulde der ogsaa ligge en særlig Anerkendelse af Hoveriforpligtelser, og der er derfor Grund til at nævne, at Rugaard Amts Matrikul 1664 anfører to jordegne Gangbol under Rugaard, det ene i Gamby, Haarslev Sogn, det andet i Vævlinge By og Sogn, i hvilket sidste ogsaa Hovedgaarden lig-

[5]) Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Domme I S. 189—90.

[6]) Mandtalsregister paa de Pendinge, som udgaves af Hagenskov Len til Møgeltønder Slot, som blev indkøbt til Martini 1600 (Rigsarkivet).

ger, og der er ikke Antydning af, at de paa Grund af særlig stor Hoveriydelse har været helt eller delvis fritagne for Landgilde, da denne omsat i Hartkorn for Gangbolet i Gamby var 8 Td. 3 Skp. 1 Fkr. 1 Alb., naar samtidig to jordegne Gaarde (ikke Bol) i samme By var ansat til godt 11 og 9 Tdr. Landgildehartkorn.

Som Regel var det dog ikke selve Ydelsen af Ægt og Arbejde, Bønderne gjorde Modstand mod, men Klagerne kom, naar Fordringerne øgedes. Rinds Herreds selvbevidste jordegne Bønder søgte saaledes at værne sig mod Forhøjelse, idet de 1566 klagede over, at der paalagdes dem usædvanlig Ægt og Arbejde mod det Brev, Kongens Fader havde givet dem, og Lensmanden paa Hald fik derfor 4. December[7] Ordre til at undersøge Sagen og sørge for, at de ikke besværedes med mere, end de var pligtige at yde. I 1593 lød de samme Klager derfra, at de mod Friheder og Benaadninger, givne af tidligere Konger, besværedes med Ægt og Arbejde og andre usædvanlige Paalæg mere end fra Arilds Tid sædvanligt, og 14. September gik der Kongebrev til Lensmanden paa Hald om nøje at undersøge Sagen, og hvis det viste sig, at de besværedes med mere end fra Arilds Tid sædvanligt, skulde han afskaffe det og lade det blive ved den sædvanlige Ægt og Arbejde.[8]

Baade her og i Skodborg Len havde Bønderne ikke i al Almindelighed hævdet, at Selvejere som saadanne skulde være fri for Ægt og Arbejde, men de hævdede at have særlige Kongebreve, der begrænsede det eller fritog dem derfor. Det turde dog være meget tvivlsomt, om der har foreligget saadanne Breve udstedt til en større Kreds. Hvad de paaberaabte sig, har rimeligvis været de til saamange Bønder efter Klemensfejden udstedte Breve, hvorved de fik deres forbrudte Bondeskyld tilbage, enten fordi de var saa heldige at kunne bevise, at de ikke havde deltaget i Fejden paa den forkerte Side, eller fordi de havde »handlet« med Kongen derom, idet der saa udstedtes Brev paa, at de fremtidig maatte beholde deres Bondegods for saadan Landgilde, Tynge og Afgift, som de gav og gjorde deraf før den sidste Fejde, idet der netop for Rinds Herred foreligger en betydelig Mængde af slige

[7]) Kanc. Brevb. [8]) Kanc. Brevb.

Udfærdigelser.[9] Ægt og Arbejde er vel ikke udtrykkelig nævnt i adskillige af disse Breve, men maa dog vel være indbefattet under Tynge, ligesom det andet Steds hedder slig Tynge og Tjeneste, som der gaves, før den sidste Fejde begyndtes. Det var derfor ikke uden Grund, at jordegne Bønder, der var i Besiddelse af slige Breve, søgte at bruge dem som Skærm mod Forhøjelse af Ægt og Arbejde; men i det lange Løb var det dog sikkert uden Held, da Fordringerne til alle Bønder maatte være stigende, dels paa Grund af intensivere Drift af de kongelige Slottes Ladegaarde, dels fordi Frederik II.s og Kristian IV.s mægtige Byggevirksomhed krævede Ægt og Arbejde som aldrig før.

At nogle Bønder indenfor hvert Herred helt fritoges, lettede ej heller Byrden for de øvrige, thi det blev efterhaanden en given Ting, at Herredsfogder og -skrivere samt Sandemænd, af hvilke sidste der skulde være 8 i hvert Herred, helt fritoges for Ægt og Arbejde,[10] saalænge de var i Bestillingen, og hertil kom, at Kongerne hyppigt tilstod Folk, som de paa en eller anden Maade følte sig i Gæld til for ydede Tjenester, en Ejendomsgaard med Frihed paa Livstid for Ægt og Arbejde. Saare hyppigt betegnede dog Frihed for Ægt og Arbejde Begyndelsen til Selvejendommens Ophør, idet Bønder, som for at slippe for denne forhadte Byrde til Kongen overdrog Bondeskylden i deres fra Fædrene nedarvede Gaarde, belønnedes med Tilsagn om Frihed for Ægt og Arbejde for en Generation.

Kristian IV.s Forsøg i 1624 paa at foretage en delvis Afløsning af Hoveriet med Arbejdspenge vidner ej heller om noget særligt Hensyn til de jordegne Bønder. Paa hvert Len skulde Bønder og Gadehusmænd inddeles i to Grupper, af hvilke den ene skulde svare Ægt og Arbejde, mens den anden skulde være fri mod at svare Arbejdspenge, Bønderne 1 Rdlr. af hver 4 Td. Hartkorn, deres Gaarde kunde anslaas til, og Gadehusmændene hver 1 Rdlr. Da Hartkornet beregnedes af Landgilden, og Selvejerbønderne navnlig i Jylland stod for mindre Landgilde end Fæsterne, kunde denne Beregningsmaade træffe at være til Fordel for dem, men noget saadant har sikkert ikke været tilsigtet.

9) Erslev og Mollerup: Danske Kancelliregistranter 1535—50, S. 250, 431.

10) Jydske Samlinger 4, III S. 374ff., Aarhus Stifts Aarbog 1918 S. 89.

Endnu inden Aaret var omme kom Klagerne fra den ene Gruppe over Arbejdet og fra den anden over Pengene, og Forholdet ordnedes nu saa viseligt, at alle Bønder igen skulde gøre Ægt og Arbejde og tillige yde Arbejdspenge, saaledes at det paaregnede Beløb alligevel kunde indgaa. At det da drejede sig om en Finansoperation og ikke om en Landboreform, fremgaar endelig ogsaa af Missiver 1624 14. Juli[11] til Lensmændene paa Havreballegaard og Kalø, hvem det tillodes at fritage Bønder i visse Byer for Arbejdspenge mod, at de forrettede Ægt og Arbejde som hidtil, men Lensmændene skulde saa af deres egne Penge udrede de Beløb, som skulde være indkommet fra Bønderne.

Naar Kronbønder, baade Selvejere og Fæstere, i Jordebøgerne er sat for Arbejdspenge, kan man altsaa for Tiden efter 1624 ikke deraf slutte, at denne Ydelse betyder Frihed for Arbejde.

Ved det store Krongodssalg efter 1660 kom ogsaa uden Forskel betydelige Mængder af jordegne Bøndergaarde fra Kronen til private Godsejere, idet Kongen solgte, hvad Rettighed han havde i dem, i adskillige Tilfælde endda uden, at Skøderne indeholder noget om Bondens Ret, saaledes at den ny Ejer ofte intet anede om, at de Bønder, der sad paa de ham overdragne Gaarde, ogsaa havde deres Skøder paa de selv samme Gaarde, men saalænge alt ordnedes efter, som det af Arilds Tid havde været, behøvede dette Forhold ikke at medføre Konflikter.

Allerede før Danske Lov blev givet, er der dog Vidnesbyrd om Sammenstød mellem Bønderne og de nye Godsejere.

Blandt disse var Gabriel Marselis, der 5. April 1661 havde faaet Skøde paa Aarhusgaard og Gods. Foraarsarbejderne maa øjeblikkeligt have givet Anledning til en Strid mellem ham og Selvejerne, og den blev afgjort ved et kongeligt Magtsprog, idet der 25. Juli s. A. udgik et Brev til disse Bønder, hvori det hed, at de »sig meget halsstarrig og modvillig med Ægt og Arbejde, som de hertildags udenFortræd gjort haver, nu siden han dennem bekom, at skal forholde. Thi er vores alvorlige Villie og Befaling, at bemeldte Selvejer-Bønder, hvis Gaarde bemeldte Selius Marselis

[11]) Kanc. Brevb.

solgt er, være hannem eller hans Fuldmægtig i hans Fraværelse hørige og lydige med Ægt, Arbejde og anden Herlighed og Rettighed, som de hertildags gjort og givet haver, saafremt de ikke efter Landsloven vil straffes, og deres Bondeskyld for Uhørsomhed have forbrudt.«[12]

Hvor stort disse Selvejeres Hoveri har været i Forhold til Fæstebøndernes, fremgaar vel ikke heraf, men senere, da Danske Lovs Bestemmelse af Selvejerbøndernes Hoveri havde forvoldt Proces, kunde der i Højesteret fremlægges et Tingsvidne fra Marselisborg Birketing, dateret 1693 14. Marts, »hvormed bevises, at i 70 Aar og derunder har Selvejerbønderne indtil hs. Majestæts højpriselige Lovs Udkomst Ao. 1683 gjort lige Arbejde med andre Fæstebønder.«[13] Bøndernes Opposition i første Omgang skyldes derfor snarest en almindelig Hoveriforøgelse, iværksat af den nye Godsejer, som maatte se at faa det mest mulige ud af det dyrt købte Gods; hvilket han dog ikke har fundet Anledning til at berøre i sin Klage til Kongen.

En anden af de nye Godsejere var Chr. Fischer, der 1664 19. August havde faaet Skøde paa Silkeborg Slot og Ladegaard m. v. Han maa straks efter være kommet i Strid med Selvejerne i Resendal og Kelstrup i Hids Herred, thi endnu samme Aar den 9. November frifandt Landsdommerne i Viborg disse Selvejere for at gøre videre Ægt og Arbejde til deres nye Ejer, end de befandtes af Arilds Tid at have gjort til kongelig Majestæt. De fra Resendal kunde endog møde med et Brev fra Kong Hans, men Dommerne fandt dog, at det i denne Sag hverken kunde komme dem til Befrielse eller til Skade; afgørende for Dommen blev derimod Tingsvidner om, at Bønderne i Resendal og Kelstrup ikke i Mands Minde havde gjort noget ret Ægt og Arbejde.

1672 kom det atter til Proces med endnu flere Selvejere i Hids Herred, og Bønderne havde her et Tingsvidne af 1637 at paaberaabe sig, hvor menige Herredsmænd, kgl. Majt.s Tjenere, havde vidnet, at siden de længst kunde mindes, havde Selvejerbønderne der i Herredet ikke gjort noget Arbejde til Slottet med Lade-

[12]) Aarhus Stifts Aarbog 1927, S. 167. Selius, Gabriels Broder, var Klageren.

[13]) Højesterets Dombog 1694 I, Fol. 586 ff.

gaardsavling, Møgagen, Vedagen, Høst eller Smediearbejde i nogen Maader. Yderligere havde de et Tingsvidne fra 1663 af omtrent samme Indhold, dog at hver Gaard skulde indføre et Læs Græs. Efter dette kunde det se ud, som disse Selvejere havde været i ualmindelig Grad privilegerede; men af Processen fremgaar det, at der paahvilede dem Arbejdspenge, saaledes at Ydelsen af disse dog her synes at have fritaget dem for egentligt Hoveri. Det, Chr. Fischer i 1672 stævnede dem for, var nemlig Arbejdspenge, som synes at have været ydet i Forholdet 6 Dlr. for en Helgaard og 3 Dlr. for en Halvgaard. Bønderne nægtede at svare dem, fordi »vi haver været tiltvungen at gøre saa vidt Arbejde, som os er bleven paalagt lige ved andre Fæstebønder,« skønt det kgl. Følgebrev i Anledning af Afhændelsen fra Kronen kun lød paa, at de skulde gøre og give deres nye Husbond »som de pleje og pligtig er, og som de af Arilds Tid til hans kgl. Majestæt gjort og givet haver.« Fra Fischers Side hævdedes det derimod, at da han havde overtaget Silkeborg Ladegaard, havde han gjort en Forening med sine Bønder og Tjenere i Hids Herred om Arbejde og Arbejdspenge, og at han ikke havde sagt at ville forholde sig anderledes dermed, og at en stor Del af Bønderne kontinuerede med begge, hvorfor han under Nam og Vurdering maatte kræve resterende Arbejdspenge inden 15 Dage efter den Dom, han vilde erhverve.

Herredsfogden Christen Knudsen i Sejling afsagde derpaa saa- lan Dom: »Da efter slig Lejlighed vidste jeg fattige ringe Under- lommer mig ikke at understaa med min Dom dennem deres Fri- ied at betage, men at svare deres Husbonde Chr. Fischer, som le plejer og pligtig er, og som de af Arilds Tid til hans kgl. Maje- tæt gjort og givet haver, og for videre Ansøgning derudinden ri at være, saa længe samme Vinder staa ved Magt.« Han fri- andt altsaa Bønderne for at præstere mere til Fischer, end de avde ydet som Kronbønder.[14]

Ved en Proces 1713—14 mod nogle Selvejere paa Taasinge før- ss der Vidner om Hoveriforholdene i Fortiden. Simon Larsen ommer, som kunde mindes i 50 Aar, vidnede »da Frøken He-

[14]) Ebstrup, Sejling Sogn (Topografisk Samling, Vib. Landsarkiv).

devig var Ejer af Taasinge Slot og alt Landet derunder hørte, da boede der en Mand paa det Sted, som Jep Nielsen nu ibor, ved Navn Hans Mikkelsen, som tillige da gjorde sin Hovning til Taasinge Slot tillige uden nogen Forskel lige ved de andre Bønder der udi Byen, og da er ham bevidst, at ingen her paa Landet nød Frihed for Ejendom, saa vidt han ved. Siden har de, som nu kaldes Ejendomsbønder, gjort ligeledes deres Hovning. Efter Frøken Hedevigs Tid kom en Del af Godset til Kongen, hvoriblandt var den Gaard i Strammelse, som Jep Nielsen nu paabor, da var de Ryttergods og selv udrede Ryttere 8 Td. Hartkorn til en Rytter.« Videre vidnede han, at disse Bønder ogsaa efter Overdragelsen til Niels Juel og i hans Efterfølgeres Tid havde »svaret deres fulde Hovning lige med samtlige de andre Bønder«, og en Snes andre Bønder vidnede omtrent som denne første. Modparten lignede vel disse Vidner med en Samling Klokkefaar, fordi de saa troligt fulgte Simon, men kunde dog ikke fremføre noget til Bevis paa mindre Hovning for Selvejere.[15]

Skønt det saaledes viser sig vanskeligt at fremdrage Vidnesbyrd om, at Selvejerne før Danske Lov sædvanlig har haft mindre Hoveri end Fæstebønder, turde det dog være for dristigt heraf at slutte, at samtlige Medlemmer af den tredie Revisionskommission kendte saa lidt til de bestaaende Tilstande, at de handlede ganske i Blinde, da de indsatte Bestemmelsen om ¼ Hovning, naar selv Forslagets betydeligste Modstander, den erfarne Jens Juel, vilde gaa med til, at Selvejerne kun skulde præstere det halve mod Fæstebønder.

Forholdet paa Krongodset har formodentlig været det, at en meget betydelig Mængde af Selvejerne og især de, der boede nogenlunde langt borte fra den Hovedgaard eller det kongelige Slot, hvortil de egentlig skulde svare deres Hoveri, har haft det afløst med Arbejdspenge, saaledes som de lige omtalte Processer fra Hids Herred vidner om. Arent Berntsen oplyser vel intet om Selvejernes Hoveri, hvilket næppe er tilfældigt, men han inddeler i al Almindelighed de hoveripligtige Bønder i tre Klasser: 1) Ugedagsbønderne, der bor nærmest ved Hovedgaarden

[15]) Taasinge Birks Justitsprot. 1714 24. Maj, Fol. 262, 286. (Od. Landsark.).

samme Sogn som den og yde 1—3 Dages Arbejde om Ugen ed alt, hvad der forefalder at udrette paa Gaarden og i Mar- en, 2) de fjærnestboende, der ikke præstere Hoveri, men kun ırbejdspenge, 4—10 Rdlr. om Aaret af en Helgaard, og 3) de, er bor noget nærmere og gør Vaar- og Høstarbejde, men i øv- igt er fri for Hoveri mod en ringe Arbejdspenge paa ½—1)lr.[16]

Da Kronens Besiddelse af store Gaarde ved 1660 væsentlig ar indskrænket til Hovedlenenes Slotte, kunde Tallet paa Kro- ens Ugedagsbønder derefter aldrig blive stort, og selv deres loveri var endda ifølge Arent Berntsen intet Steds saa strengt ɔm det, der krævedes af Adelens Ugedagsbønder. Der var saa- :des for Flertallet af Kronens Tjenere de bedste Udsigter til t komme enten blandt de Bønder, der kun gav Arbejdspenge, ller blandt dem, der kun gjorde Hovning i Vaar og Høst og ertil gav lidt Arbejdspenge. Der kunde derfor være Grund l at beskytte dem mod ubegrænset Hoveri, naar de fra Kronen k over til private Godsejere; men dette kan ikke være tilsigtet f Kommissionen, da Beskyttelsesparagrafen kun gjaldt Selv- erne, men ikke alle forhenværende Kronbønder. Noget andet ır det, om det lod sig bevise, at Selvejergaardene altid var andt det Bøndergods, som laa fjærnest fra Slottet, saaledes at : sjældent havde givet andet end Arbejdspenge; men selv om :r maaske nok er noget om det, og især for Strøgodsets Ved- ımmende, passer det dog ikke helt, som nogle Afstandsunder- gelser for Selvejergaardene under Hagenskov og Rugaard vise.

Under Hagenskov laa der efter Matriklen af 1664 1 Ejendoms- ard i Kerte Sogn og 4 i Skydebjærg Sogn, alle i ca. 15 Km.s stand fra Gaarden, 1 i Søllested Sogn i 9 Km.s Afstand, men : var samtidig 3 i Kærum Sogn i 2—4 Km.s Afstand og 1 i mtofte Sogn i 5 Km.s Afstand og yderligere de 3 i selve Søn- ·by Sogn, hvorfor der er al Anledning til at formode, at der llem disse Bønder har været Repræsentanter for hver af de Klasser, Arent Berntsen opstiller.

[16] Arent Berntsen: Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed 2. Bog S. 156f.

De 46 jordegne Gaarde, c
Rugaard, fordeler sig med H
den paa følgende Maade: 1
9, 3 med 8, 16 med 7, 1 med
hvilke sidste der var 3 i se
hvor Rugaard ligger, saaled
været Repræsentanter for
egne Bønder. Afstandene e
Vejlængderne oftest har væ
de Tiders usle Veje skulde
At Forholdene ikke var
jordegne Bønder paa Adels
1664 for Godset under Bra
de 8 laa i Hovedgaardens
sogns kun 2 naaede størst
ledes tager det sig ud paa
ejergaardene ligger i Afsta
Øens Form er sikkert her
betydelige Afstande mellen
Efter disse Prøver synes a
veriydelse ikke at hidrøre
hed fjernt fra Hovedgaarde

Efter disse ikke ganske
Forhold at finde Hjemmel
missionen indsatte i Dansk
følge dens Virkninger et lil
alligevel var i Harmoni me
stændig, saa at Lovgivnin
som et Indgreb fra nogen
ramt det rigtige, at de int
bøje sig under Loven uden
klare Bestemmelse.
Danske Lov blev givet

De 46 jordegne Gaarde, der efter Matriklen af 1664 laa under Rugaard, fordeler sig med Hensyn til Afstanden fra Hovedgaarden paa følgende Maade: 1 Gaard med 11 Km., 1 med 10, 8 med 9, 3 med 8, 16 med 7, 1 med 6 og 16 med 5 Km.s Afstand, blandt hvilke sidste der var 3 i selve Vævlinge By, altsaa i det Sogn. hvor Rugaard ligger, saaledes at der formodentlig ogsaa her har været Repræsentanter for alle tre Grupper mellem disse jordegne Bønder. Afstandene er over alt beregnet i Luftlinie, saa at Vejlængderne oftest har været betydelig større for dem, der ad de Tiders usle Veje skulde vinde frem til Hovmarken.

At Forholdene ikke var meget forskellige, naar der fandtes jordegne Bønder paa Adelsgodset, viser Assens Amts Matrikul 1664 for Godset under Brahesborg, hvor af 13 jordegne Gaarde de 8 laa i Hovedgaardens Sogn, Gamtofte, mens af de udensogns kun 2 naaede største Afstand med 11 Km. Lidt anderledes tager det sig ud paa Langeland, hvor adskillige af Selvejergaardene ligger i Afstande om 20 Km. fra Tranekær; men Øens Form er sikkert her tilstrækkelig Forklaring paa disse betydelige Afstande mellem Selvejerne og Slottet.

Efter disse Prøver synes altsaa Selvejernes mulige mindre Hoveriydelse ikke at hidrøre fra deres Gaardes heldige Beliggenhed fjernt fra Hovedgaarden.

III.

Efter disse ikke ganske vellykkede Forsøg paa i Fortidens Forhold at finde Hjemmel for den Bestemmelse, Revisionskommissionen indsatte i Danske Lov, maa det næste Skridt være at følge dens Virkninger et lille Stykke i Praksis for at se, om den alligevel var i Harmoni med de herskende Tilstande enten fuldstændig, saa at Lovgivningen paa dette Omraade ikke føltes som et Indgreb fra nogen Side, eller i hvert Fald saa nær havde ramt det rigtige, at de interesserede Parter fandt det rettest at bøje sig under Loven uden Forsøg paa at komme uden om dennes klare Bestemmelse.

Danske Lov blev givet 1683 15. April, men inden et Aar der=

efter var gaaet, var der allerede stærkt Røre mellem Bønderne under Riberhus Amt. 1684 11. Marts sendte en Del Selvejerbønder under Sneumgaard en stor Klage til Rentekammeret, hvori de gjorde rede for deres Ejendoms- og Beskatningsforhold og om Arbejdet meddelte, at de havde tildristet sig i Henhold til den nys givne Lov »at opsige vores Herre og Husbonde, som Herligheden af vores Selvejergaarde nyder, de 3 Parter Arbejde og erbøden den 4de Del imod vores Medtjenere, som er Fæstebønder, det dog vores Husbond siden næstafvigte Jul ikke haver villet imodtage,« hvorfor de nu var betænkelige, og »maatte vi heller i Tide erbyde os til vores forrige Arbejde lige ved Fæstebønderne.« Rentekammeret støttede dem dog i deres Modstand og resolverede 29. Marts: »Hermed forholdes efter hans kgl. Majestæts allern. udgangne nye Lov.«[17]

Rentekammeret havde her vovet sig længere ud, end det plejede. Landbosager henhørte vel under det, naar det drejede sig om Krongodset samt om Beskatning og Matrikulering, men Retsforhold henhørte under Kancelliet, og de to Myndigheder var ingenlunde altid enige. Da Bevægelsen bredte sig til flere Godser i Amtet, er Rentekammeret aabenbart blevet betænkeligt ved at fortsætte, som det havde begyndt, og skrev 24. Maj s. A. til Stiftamtmanden i Ribe: »Hvad ellers den Tvistighed angaar, som falder imellem Proprietarierne og de Selvejerbønder, hvilkes Herlighed de haver, er det en Sag, som mere vedkommer det kgl. Kancelli end Rentekammer, helst saasom det ej er af dem, som gør Arbejde til kgl. Majestæts Ladegaard.«[18]

Stiftamtmand v. Speckhan fulgte denne Anvisning og sendte Vicekansler Geheimeraad Mikael Vibe en Skrivelse, dateret). Maj s. A., og berettede, »at her udi Amtet adskilligt forefalder med en Del Bønder, som sig Selvejerrettighed tilegner, erfore lever continuerlig i Tvistighed med deres Husbønder, vorudover snart daglig Klagemaal til mig indgives.«[19] Da han

7) Ribe Stiftamts Kopibog over k. Breve 1683—87 Fol. 18—19. b. Landsarkiv).

18) Smst. Fol. 29.

19) Ribe Stiftamts Kopibog 1684—85, Fol. 19.

saa hyppigt plagedes dermed, udbad han sig nu en Resolution om, hvorledes der skulde forholdes med Selvejerbønderne. Mikael Vibe, der selv havde været Medlem af Revisionskommissionen og dér stemt for Begrænsningen af Selvejernes Hoveri, maatte være den rette at henvende sig til i Spørgsmaal om Lovens Forstaaelse, men megen Vejledning var der dog ikke i det lange tyske Brev, han den 14. Juni sendte v. Speckhan. Af dette Svar synes det at fremgaa, at nogle af de klagende Bønder havde opfattet Lovens Ord: Arbejde eller Tynge som omfattende alle Afgifter til Herlighedsejeren og krævet dem reduceret til ¼ mod Fæstebønders tilsvarende Ydelser, og her hævdede Vibe, at Bøndernes i Matriklen anførte Landgilde og Proprietærernes hidtil uanfægtede Oppebørsel af den ikke kunde omkastes af Lovens Bestemmelser, selv om de syntes at favorisere Bønderne. Hoverispørgsmaalet indlod han sig slet ikke paa og dækkede sig i øvrigt forsigtigt under sit manglende Kendskab til det specielle Tilfælde, men Sagen var af Importance og flere Tilfælde af samme Art kunde fremkomme »als wollte ich raten, dass mein hochgeehrter Hr. Bruder die Sache von sich ab und an Landslow und Recht verwiese, damit der Proprietarius die widerspänstigen Bauern vor ihrem foro ordinario citiren liese. Dem jenigen Teil nun, der mit dem richterlichem Spruch nicht vergnügt wäre, stände frei an das Landsding zu appelliren und von denem an das Höchste Gericht, wo selbsten alsdan ein Præjudicatum herauskommen würde, wonach man in dergleichen Fällen gehen konnte.«[20]

Denne Sagens Henvisning til Domstolene resulterede desværre ikke i et »Præjudicatum«, men indledede kun en uendelig Række af Processer snart sagt over alt, hvor der fandtes Selvejendom. 1685 26. Maj fik en af Selvejerbønderne under Sneumgaard beskikket en Sagfører, da hans Husbond handlede mod Loven mod ham og hans Selvejergaard, hvorfor han maatte begære en Mand til at gaa i Rette for sig.[21] 1685 12. Maj henvistes Major Fr. Sehesteds Bønder fra Vejen Sogn til Lands

[20]) Do. Kopibog over indkomne Breve 1683—87, Fol. 30.

[21]) Do. Kopibog 1684—85, Fol. 297.

Lov og Ret, da de klagede over, at deres Husbond besværede dem med formeget Arbejde.[22] Mikael Vibe havde ikke givet sit Raad forgæves, men saa let slap Stiftamtmanden dog ikke fra denne Sag. Her var det Hoverispørgsmaalet alene det drejede sig om, og Lovens Ord var saa klare, at Bønderne aabenbart mente, at Proces ikke kunde være nødvendig; de rettede nu deres Klage til den Konge, som havde givet Loven, og snart efter modtog v. Speckhan et Reskript, dateret 1685 1. August, der beordrede ham til, »saa vidt Lands Lov og Ret gemæs var« at forhjælpe 5 Selvejerbønder i Vejen til Rette, som klagede over, at deres Husbond paalagde dem Arbejde lige ved Fæstebønder.[23] Det meste af Aaret gik dog hen, inden Stiftamtmanden fandt Tiden belejlig til at tage sig af Bøndernes Sag. Først 8. December stævnedes de til at møde i hans Gaard i Ribe den 17. s. M., baade Selvejere og Fæstere under Krogsgaard.

Den berammede Dag mødte da Bønderne i Ribe, og Selvejerne fremviste deres Skøder paa Gaardene; men Stiftamtmanden fandt ikke, at de talte om »nogen sær tilkøbt Herlighed ej heller nævner nogen Bondeskyld«. Desuden benyttede han sig af Fæstebøndernes Uvillie mod Indrømmelser til Selvejerne, idet han spurgte dem, om de havde noget at klage over deres Husbond; men de svarede, at han handlede mod dem som en ærlig og god Husbond, og desuden erklærede de at have lige Jord og Brug imod dem, som holdt sig for at være Selvejerbønder. »Derudover formanede hs. Excellence de Selvejere, at de skulde være deres Husbonde hørig og lydig og gøre, hvis han befalede dennem, efterdi de intet havde, som de deres Selvejerrettighed med bevise kunde.«

Bønderne protesterede herimod, og efter dette mislykkede Forsøg paa at faa dem til at falde til Føje, vidste v. Speckhan nu ikke anden Udvej end at henvise Sagen til Rettergang, idet han dog i Overensstemmelse med sit Embedes Pligter efter Ansøgning vilde bevilge dem en Prokurator.[24]

[22]) Ribe Stiftamts Kopibog 1684—85. Fol. 289.

[23]) Do. Kopibog over indk. Breve 1683—87, Fol 150.

[24]) Do. Kopibog 1684—85, Fol. 471—72.

De Processer, som derefter maatte ventes i de lokale Tingbøger har dog ikke været at finde, og det kom til at vare adskillige Aar, inden disse Bønder gik til Højesteret. Det var andre jydske Bønder, der først naaede saavidt, idet Højesteret 1686 7. September kom til at paakende den første Sag, foranlediget af Lovens Bestemmelse om Selvejernes Hoveri. Det var tre Selvejerbønder i Geding By, Tilst Sogn, som ikke vilde nøjes med Viborg Landtings Dom af 31. Marts s. A. Ikke helt vel motiveret havde Landsdommerne frakendt dem Selvejerrettighed og dømt, »at de og deres Efterkommere pligtig er og bør herefter som tilforn at gøre det sædvanlige Arbejde til Ristrupgaard lige ved Lossows Fæstebønder«; men denne Dom underkendte Højesteret i alle Henseender. Deres Selvejerret var bevist, og deres Husbond Hans v. Lossow maatte ikke besvære dem med mere Arbejde eller Tynge, end Loven tillod, og han maatte betale Omkostningerne.[25]

Vidnesbyrd om Trætte snart efter Danske Lovs Udstedelse har man ogsaa fra en anden Kant af Jylland, fra Odder Sogn i Hads Herred, hvor Admiral Jens Rodsteen til Rodsteenseje fik udvirket en kongelig Resolution 1687 27. August[26] om, at Selvejerbønderne dér skulde gøre Hovning og Arbejde som andre Fæstebønder, da de ikke skulde eje Bondeskylden i deres Gaarde. Selve Resolutionen har ikke været at finde i Rigsarkivet, men den lyder rimelig nok, naar henses til, at Kongen ej heller respekterede Lovens Bestemmelser i Forholdet til Bønderne under Marselisborg, men 1692 21. Juni konfirmerede det af hans Fader givne Brev af 25. Juli 1661,[27] som dog indirekte indrømmer, at Bønderne dér var i Besiddelse af Bondeskylden, idet de truedes med at have den forbrudt, naar de ikke adlød. Her kom blot det tidligere Kongebrev til at gælde mere end Loven, og for Selvejerne blev Resultatet Hoveri som Fæstebønder i det ene som i det andet Tilfælde. Det vilde Bønderne dog ikke finde sig i, nu de havde Loven at støtte sig til, og Højesteret saa sig snart stillet overfor det pinlige Spørgsmaal: Lovens

[25]) Højesterets Dombog 1686 Fol. 781ff.

[26]) Hads-Ning Herreders Justitsprotokol 1734 19. Juli Fol. 373. (Vib. Landsarkiv).

[27]) Aarhus Stifts Aarbog 1927, S. 168.

eller Kongebrevenes Gyldighed. Af Voteringen den 23. Maj 1694[28] fremgaar det, at Assessorerne navnlig var betænkelige ved, at Kongen, efter at Loven var givet, havde konfirmeret det gamle Kongebrev, som var i Modstrid med den. De allerfleste af dem havde vel mest Tilbøjelighed til at hævde Lovens Gyldighed, men deres Vota endte dog altid med, at Sagen burde refereres Kongen. Nogle Assessorer af gammel dansk Adel som Otte Krabbe, Marcus Gjøe, Knud Thot og Otte Skeel var vel nærmest imod Bønderne, anfægtede tildels deres Selvejerrettighed og mente, at der ihvert Fald var Hævd for fuld Hovning, og havde desuden Kongebrevene at støtte sig til; men ogsaa de fleste af dem holdt dog paa, at Sagen skulde refereres til Kongen. Efter at det var sket, afsagde Højesteret den 11. September 1694[29] en Dom, der var yderst bekvem for Retten, men lidet tilfredsstillende for de stridende Parter. Den underkendte vel den Dom af Marselisborg Birketing, som Bønderne havde appelleret, men henviste Sagen til Landsdommerne i Nørrejylland, der hidtil ikke havde haft Lejlighed til at behandle den, da der var Appel direkte til Højesteret fra det friherrelige Birk. De skulde som Kommissarier kalde Parterne for sig paa et belejligt Sted og lade sig informere om det Arbejde, Selvejerne enhver for sig i forrige Tider havde gjort til Havreballegaard, inden Herligheden til dem var blevet afhændet, og iøvrigt undersøge »Herlighedens og Bondeskyldens Proportion imod hverandre og derefter skønne, hvorvidt enhver af Selvejerbønderne efter saadan Beskaffenhed bør med Billighed formedelst den kgl. allern. konfirmerede Ordre fremdeles udi Ægt og Arbejde at gøre.«

Det endelige Udfald kendes vel ikke, men uden her at komme nærmere ind paa Spørgsmaalet: Bondeskyld og Herlighed, maa det dog siges, at der herved sattes Problemer under Debat, som skulde blive meget farlige for de fleste af dem, der hidtil var blevet kaldet Selvejerbønder og mente at være det.

I disse Sager havde der alene været Tale om virkeligt Hoveri, men dette kunde, som tidligere nævnt, være afløst med Arbejds-

[28]) Højesterets Voteringsprotokol 1694 A. Fol. 226ff.

[29]) Do. Stævningsprotokol 1694, Nr. 134.

penge, paalignede efter Gaardenes Inddeling i Hel- og Halvgaarde, men uden Hensyn til, om det var Selvejer- eller Fæstegaarde, og efter at Danske Lov var udgaaet, fandt Bønderne paa forskellige Steder, at naar det virkelige Hoveri for Selvejerne skulde begrænses til en Fjerdedel, maatte Konsekvensen være, at ogsaa Arbejdspengene burde reduceres i samme Forhold.

Den første Sag af den Art, der naaede frem til Højesteret, var fra Grevskabet Langeland. Her var der ifølge et Tingsvidne af 8. Marts 1666 oprettet en Kontrakt, hvorved Selvejerbønderne tillige med Fæstebønderne var gaaet ind paa aarligt at give 5 Rdlr. af hver hel Gaard i Budpenge, og saa skulde de endda foruden age og skibe Slottets Korn, holde Gærderne om det ved lige og skære Rør i Søen en Dag om Aaret.[30] Da denne Kontrakt blev oprettet, var Tranekær under Kronen, og den havde hidtil været uanfægtet under Ahlefeldterne, indtil Bønderne i Henh. t. Danske Lov krævede Kontrakten hævet og Ydelserne formindskede til en Fjerdedel. Grevskabets Birkedommer havde givet dem Medhold allerede i en Dom af 12. Februar 1684[31] samt ogsaa i et Par senere Domme, hvorefter en anden Birkedommer uden Hensyn hertil havde dømt, at Kontrakten ikke kunde anses for ophævet ved Loven. 1690 5. Marts[32] voterede Højesteret i Sagen, og samtlige Assessorer fandt, at Bøndernes Selvejerret var bevist, og at de var berettigede til Moderation i Overensstemmelse med Loven, dog fandt den gamle Jens Juel, at selv om en Proprietarius ikke kunde tage saa meget Arbejde af en jordegen Bonde som af en Fæstebonde, saa skete der Greven »for kort«, naar han af Gaarde paa 10 eller 12 Td. Hartkorn kun skulde have ¼ Arbejdspenge.

Greven bøjede sig dog loyalt for denne Dom, og der oprettedes en ny Kontrakt med Selvejerne under Grevskabet i 1690, i Henhold til hvilken baade Landgilde og Hoveri var afløst med Penge paa meget gunstige Vilkaar for dem.[33]

30) Do. Dombog 1689 II, Fol. 913.

31) Samme, Fol. 916.

32) Do. Voteringsprotokol 1689 A. Fol. 313.

33) Langelands Birks Justitsprotokol 1690—93, Fol. 71, og 1719 4. September, Fol. 533. (Od. Landsarkiv).

Nogle Aar efter rejstes en lignende Sag af en Del Selvejerbønder i Vandfuld Herred. Under den oplystes det, at disse i Mogens Sehesteds Tid (1655—57) havde maattet gøre lige Arbejde ved Fæstebønder til Bøvling Slot. 1664 solgtes dette fra Kronen til Henrik Ryse og fik senere Navnet Rysensteen. Ved Kontrakter med Bønderne var baade Landgilde og Hoveri blevet afløst med Penge i 1678, men i 1695 opsagde Selvejerne deres Kontrakter og ønskede fremtidig at svare Landgilde og Gæsteri efter Jordebogen og yde Hoveri eller betale Arbejdspenge i det af Danske Lov bestemte Forhold. Fra Baroniet Rysensteens Side rejstes der ikke Indvendinger herimod, men Bønderne krævede nu ¾ af de Arbejdspenge tilbage, som de havde givet, siden Danske Lov var udgaaet, og nedlagde aldeles Arbejdet.[34] De fik naturligvis ikke Medhold heri noget Sted, og Højesteret stadfæstede 1698 19. Maj en Kommissionsdom, efter hvilken de skulde gøre Ægt og Arbejde i Overensstemmelse med Loven uden Godtgørelse for, hvad de hidtil maatte have ydet for meget, og betale Omkostningerne.[35]

Endnu større Fordringer prøvede Selvejerne under Kronen i Halsted Amt paa Lolland at opstille, opmuntrede af Grevskabet Langelands Selvejeres heldige Proces, idet de vilde fortolke Lovens Ord: Tynge som gældende Landgilden eller i hvert Fald Gæsteri og Smaaredsel, som de vilde have reduceret med ¾ mod Fæstebønderne, men Rentekammeret, hvis Mening blev hørt, erklærede under 18. April 1691, at der under Arbejde eller Tynge ikke skulde forstaas videre end Ægt og Arbejde, men ikke Landgilde,[36] og Højesteret dømte 1693 3. Juli i Overensstemmelse hermed, at disse Bønder kun skulde fritages for ¾ Ægt og Arbejde.[37]

Fra selve Fyen er der ikke straks efter Danske Lovs Udstedelse fundet Vidnesbyrd om, at Lovens Bestemmelser ligefrem har vakt Strid mellem Herskab og Selvejere, idet i hvert Fald Landstinget ikke har haft Lejlighed til at paakende slige Sager

34) Højesterets Dombog 1698 19. Maj, Fol. 422ff.

35) Do. Stævningsprotokol 1698, Nr. 16.

36) Do. Extraordinære Session 1693, Fol. 573ff.

37) Do. Voteringsprotokol 1693, A, Fol. 133ff.

før efter 1700. I 1704 var der en Sag mellem Gehejmeraad Niels Krag til Egeskov og Bonden Rasmus Detlefsen i Ollerup, der mødte med Tingsvidner af 1671 og 1691 om Skøder paa Ejendommen, men da det kongelige Skøde til Otte Krag intet meldte om Bondens Rettighed, og det tillige oplystes, at der havde været svaret fuld Hovning af Gaarden, dømtes han den 9. April til fremdeles at svare som hans Naboer, og allerede 18. Juni s. A. opnaaede Niels Krag en lignende Dom over en Bonde i Stenstrup, som ogsaa tidligere havde svaret fuld Hovning. 1704 22. Oktober fik ogsaa Jørgen Rosenkrantz til Roseneje (nu Hofmansgave) Dom over en Bonde i Ørridslev, skønt denne fremlagde et Skøde af 1660 28. September paa Gaardens Ejendom, men der var Tingsvidne om fuld Hovning i 30 Aar, hvorfor Landstinget dømte ham til at svare sædvanlig Landgilde, Ægt og Arbejde.[38]

Det er værd at lægge Mærke til, at i disse tre Tilfælde er det Bønder, som efter Tingsvidner har svaret fuld Hovning, der alligevel hævder at være Ejendomsbønder, hvilket turde være et Vidnesbyrd om, at Danske Lovs Regel om ¼ Hovning mod Fæstebønder heller ikke her kan have været den sædvanemæssige Norm. Det kan vel indvendes, at Retten heller ikke anerkendte deres fulde Selvejerret efter Loven, men der kan ikke lægges megen Vægt herpaa. Bønderne havde deres Skøder at holde sig til, og Modparten sine, og det var ofte et Træf, om Herskabsskøderne indeholdt noget om Bøndernes Ejendomsret. Snarere er Lovens Bestemmelse brugt til at svække Bøndernes Stilling ud fra det Ræsonnement, at de havde gjort fuld Hovning og altsaa ikke kunde være Selvejere.

Resultatet af denne Undersøgelse bliver altsaa, at naar Danske Lovs i og for sig klare Bestemmelse om Selvejerbønders Hoveri i Løbet af faa Aar gav Anledning til saa talrige Processer, ihærdigt førte gennem alle Instanser, saa var det ikke blot, fordi den var ny, men fordi den tillige var et betydeligt Indgreb i det sædvaneretlige Forhold, at Selvejerbønder hidtil havde præsteret fuldt Hoveri eller Arbejdspenge lige med Fæsterne under samme Gods. Forhandlingerne i Lovkommissionen, da

[38]) Fyenbo Landstings Domsbog, anførte Datoer (Od. Landsarkiv).

det kun debatteredes, om de skulde svare halvt eller kvart mod Fæstebønderne, gør det vel tvivlsomt, om fuldt Hoveri overalt kan have været den gældende Sædvane; men de mange Processer med Vidnesbyrd fra forskellige Egne af Landet bestyrker dog denne Antagelse, om end det maa indrømmes, at Vidnesbyrd om Hoveri i Overensstemmelse med Loven vanskeligere lader sig skaffe, da det ikke gav Anledning til Retstrætte.

Det lovfæstede Privilegium, Selvejerne her havde faaet, viste sig i første Omgang at være til deres Gavn, thi selv om der kan spores Vaklen ved Landstingene og til Tider ogsaa i Højesterets Voteringer, saa hævdede denne Ret dog Lovens Bud. I det lange Løb rummede Privilegiet imidlertid en betydelig Fare, idet denne Undtagelsesstilling øgede baade Herskabets og Fæstebøndernes Uvillie mod Selvejerbøndernes særlige Rettigheder.

For de fleste Godsejere blev nemlig Hoveriet senere af større Betydning for deres Ejendommes Forrentning end Landgildeindtægten af Bøndergaardene. Paa de større Godser oprettedes der ny Avlsgaarde eller Mejerigaarde, som krævede endnu mere Hoveri, og Selvejernes Privilegium var her en Hindring; kunde man bevise, at de ikke var Selvejere »efter Lovens Maade«, var al Hindring for fuld Udnyttelse af deres Arbejde fjærnet.

Allerede i 1694, da Højesteretsdommerne voterede i Sagen om Marselisborg Bønder, vilde Knud Thott have, at der skulde gøres Forestilling til Kongen om »den Misbrug, som er ved Selvejerbønder, som ofte kalder sig Selvejerbønder og dog ikke kan bevise deres Selvejerrettighed, enten de har den Rettighed for hel eller halv Gaards Jord eller ikkun en Del; bør vides, med hvad Ret en Bonde har Gaarden, og hvorledes han besidder Gaarden, førend man dømmer ham til at være Selvejerbonde,« men de Fordringer, der her stilledes, kom dog først ret til Orde i 18. Aarhundrede. Da blev det meget sjældent, at Bøndernes Beviser godkendtes, og da fik de for Alvor at føle, at deres Hævdelse af Hoveriprivilegiet i Overensstemmelse med Danske Lov kun førte til Angreb paa deres Stilling som Selvejerbønder.

KONG FREDERIK IV's PERSONLIGE INDSATS SOM KRIGSHERRE I DEN STORE NORDISKE KRIG

AF

A. P. TUXEN

NAAR Statsoverhovedet er Indehaver af Retten til at erklære Krig og slutte Fred og frit kan forføje over Rigets Stridskræfter, er han *Krigsherre*. Han udnævner og afsætter Overfeltherren, angiver ham i store Træk de Maal, der skal naas, men lader ham selv vælge Midlerne. Idealet er, at Krigsherren tillige er Overfeltherre som Carl XII, Frederik II og Napoleon I; men er han ikke i Besiddelse af de dertil nødvendige Karakteregenskaber og Kundskaber, maa han helst holde sig borte fra Krigsskuepladsen, særlig fra Slagmarken. »Den Monark, der ikke selv kommanderer, taber gerne de Slag, han overværer,» siger Andreas Hojer.[1] Krigsherren træffer Bestemmelser om Hærens og Flaadens Udrustning og Armering; han leder Krigens Politik, skaffer Forbundsfæller, ordner Forholdet til disse og træffer Forberedelser til en »ræsonabel Fred«, som det hed i gamle Dage. Egentlig talt kan kun enevældige Monarker være Krigsherrer.

Da Frederik IV besteg Tronen, var han slet forberedt til at overtage sin Kongegerning; han skulde være Krigsherre, men havde ikke faaet nogen virkelig militær Uddannelse. I Begyndelsen af 1678, altsaa inden Prinsen var fyldt 7 Aar, udnævnte Kongen Justits- og Kancelliraad Michael Vibe til at lede hans »Information og Education« under Tilsyn af Rigsmarskalk Joh. Christof. Körbitz. I Instruxen af 30. Marts[2] hedder det, at Hofmesteren (Vibe) skal møde ved Taflet i det mindste om Middagen og dertil indbyde nogle Generaler og »kvalificerede Krigsofficerer« og sørge for, at der under Maaltidet føres nyttige Dis-

[1]) Glorw. Leben I, S. 234.

[2]) Kongehusets Arkivalier: Kong Christian V. Kronprins Frederiks Opdragelse m. m.

kurser og fortælles Krigshistorier og andre »lustige Begebenheiten«. Det er alt, hvad Instruxen indrømmer Krigsvidenskaben, og det var mere end nok for en Dreng paa 7 Aar; men der kom aldrig mere.

Nu skulde Prinsen have en Informator, og hertil havde Vibe udset en ung Bartholin; men da denne ikke var videre stiv i Tysken, indstillede han Frederik Lellius »som jeg har kendt længe, og som er en meget brav Mand«, og bad Oversekretær Biermann anbefale Sagen;[3] han blev ansat med 600 Rdl. i aarlig Løn, et efter den Tids Forhold rundeligt Honorar.[4] Længe kom Lellius ikke til at virke som Prinsens Informator; i 1682 blev han afløst, men beholdt sin Gage som Pension og blev ansat hos Landkommissær Friis.[5] Efterfølgeren, Christian Cassius, var født i Holsten c. 1640, blev 1668 udnævnt til Professor Eloquentiæ og Poeseos ved det nye Universitet i Lund og kaldtes 1671 Generalauditør; blev 1682 Informator hos Prins Frederik, senere Kancelli- og Justitsraad, Landsdommer i N. Jylland og Ejer af Tandrupgaard i Ribe Stift, hvor han døde 1699.[6] Hans militære Kundskaber har ikke været store; han konfererede om Undervisningen i Krigsvidenskab med Joachim Schäffer, der 31. Marts 1684 havde faaet Bestalling som Prinsessernes Informator,[7] og i et udførligt »Udkast til de Videnskaber, som for en Prins er nødvendige at lære (naar samme nogenlunde har været øvet i at læse og skrive) o. s. v.« udtaler denne 27. Decbr. 1686: »Det siger sig selv, at der ikke gives noget, hvortil en Informator er mindre skikket end til at undervise sin Herre i Krigskunst; det er heller ikke Meningen, og det kræves ikke af ham; dog skal han

[3]) Vibe til Biermann $^{15}/_{1}$ 77. (Nævnte Pakke i Kongeh. Ark.). Det er mærkeligt, at Brevet til Biermann er skrevet 14 Maaneder før Vibes Udnævnelse.

[4]) Kongens Haandbog 1680. Udnævnelsesdatoen er ikke funden.

[5]) Assignationsbog 1682—1684, $^{31}/_{5}$ 1683, $^{21}/_{2}$ 1684.

[6]) Worm: Lex. o. lærde Mænd S. 146. Nævnte Ass.bog $^{9}/_{5}$ 1682, $^{31}/_{5}$ 1683. Suhm: Nye Saml. B. I, S. 181. Riegels: Udkast til Fjerde Fr.s Hist. B. I, S. 8. Cassius, der 1677 som »kongelig Undersaat« søger dansk Tjeneste, angiver, at han har været Generalauditør; 1678 ansøger han om at blive Overauditør paa Rygen (Indk. Sager).

[7]) Nævnte Ass. bog.

sørge for, at hans Herre faar Vejledning i Matematikens Elementer, lærer Fortifikation, faar Kendskab til Søkort, faar at vide, at der er noget der hedder Land- og noget, der hedder Søkrigsvæsen, at det ene behøver Mandskab, Skibe og Arsenaler, det andet Soldater, Fæstninger og Proviantmagasiner. Saadan noget maa hans Herre ikke være uvidende om«.[8]

Medens man ved god Besked om det Undervisningsmateriel, der anvendtes ved Carl XII.s militære Uddannelse, som lededes af den svenske Hærs allerbedste Mænd,[9] aner man ikke, om Frederik IV over Hovedet har faaet nogen teoretisk militær Undervisning. Riegels, der siger, at Krigsvidenskaben »omfatter næsten det hele af menneskelige Kundskaber«, paastaar — ikke helt med Urette — at Prinsen blev »dannet til at sysselsætte sig med militære Ranglerier«;[10] der er dog meget, der taler for, at han tidlig har studeret »Kongens Haandbøger«. Dette lille haandskrevne Værk udkom aarlig fra 1680—1763, og er endnu for største Delen bevaret. De første Aargange er i meget lille Format men særdeles indholdsrige; paa 80—90 smaa Sider giver de gode Oversigter over den danske og norske Militæretat, over Søetatens Personel og Materiel, Militær- og Kammerreglementet, d. v. s. Budgettet, over Hof- og Civilbetjente, Toldere og Toldbetjente, Pensioner og Benaadninger, Rangforordningen ja endog over svenske militære Forhold. Denne Handbog er som skabt for en lille Prins, der paa en nem Maade skal lære sit Lands militære Hjælpekilder at kende. Det blev da ogsaa Administrationen, der fangede Frederik IV.s Interesse; han vidste god Besked med Hærens og Flaadens Organisation, kendte hvert Regiment og hvert Skib, interesserede sig levende for Udskrivnings- og Munderingsvæsen, Bevæbning og Udrustning, mønstrede indgaaende sine Tropper, vaagede over, at de givne Bestemmelser blev overholdte, var lydhør overfor Klager fra Underordnede og søgte at gøre Ret og Skel til alle Sider. Paa de administrative Omraader blev han en Kapacitet; det er jo ogsaa den Gren af

[8]) Nævnte Pakke i Kongeh. Ark.
[9]) Svsk. Genst. Karl XII på slagfältet. Stkh. 1918. B. I, S. 208—217.
[10]) Riegels Bind I, S. 12.

Krigsvidenskaben, hvor man kan komme frem ved Redelighed, Flid og Ordenssans uden fremragende Begavelse. I Frederik IVs Regeringstid blev Haandbogens Indhold rent militært; den sidste bevarede Aargang fra hans Dage er fra 1727; den er svulmet op til 460 Oktavsider med mange Tabeller og giver meget udførlige Oplysninger om de danske og norske Stridskræfter.

Om Hær- og Flaadeføring, Strategi og Taktik indeholder Haandbogen intet; der er ikke noget, der tyder paa, at Prinsen har faaet Vejledning paa disse Omraader eller faaet Undervisning i Krigshistorie. Taktiker blev han aldrig; men han kendte sin Begrænsning og blandede sig ikke i Hærførerens Dispositioner. Strateg var han heller ikke; men paa dette Omraade maatte han ofte træffe afgørende Bestemmelser. Strategien bestemmer, naar og hvor der skal kæmpes; men Hær og Flaade var jo Kongens personlige Ejendom; hverken den kommanderende General eller Admiral turde derfor levere Slag uden hans Tilladelse; selv naar man sejrede, gik det ud over Personel og Materiel; kun naar man ikke paa anden Maade kunde faa Overtaget, søgte Hovedparten af det 18. Aarhundredes Strateger en Afgørelse ved Vaabnene.

Angrebet paa Holsten-Gottorp 1700, hvormed Frederik IV debuterede som Krigsherre, fik paa Grund af Hertugens Garanters energiske Indgriben og Kongens Allieredes fuldstændige Magtløshed et uheldigt Udfald. Hans Politik var derfor, saa længe Krigslykken fulgte Carl XII i Kampen mod Danmarks tidligere Forbundsfæller: Rusland og Sachsen-Polen, præget af stor Forsigtighed.

I 1706 kunde Spørgsmaalet om, hvem der efter Frederik Augusts Død skulde besidde Bispedømmet Lybæk, have ført til et Brud med Holsten-Gottorp, hvis Tropper allerede i Oktober 1705 var rykket ind i Eutin, hvor de den 30. Decbr. havde haft et Sammenstød med de kongelige.[11] Men Kongen tog Sagen under grundig Overvejelse, og hans Udtalelser vidner om, at han forstod den politiske Situation og nøje kendte sit Lands finansielle og militære Ressourcer: »Paa Grund af den nylige svenske

[11]) Bidrag til d. St. Nord. Kr. Hist., udg. af Genst., Kbhvn. 1903. B. II, S. 15 f.

Sejr [Grodno] ser Vi Sagen i et ganske andet Lys end forhen, og, da Konjunkturerne har forandret sig, maa Vi paa alle Maader forandre vore Mesurer, da Vi ingen Støtte kan vente af Vore Allierede, hvad deres Ministre daglig melder os; selv om de vilde, kunde de ikke.» Kongen har kun 13000 Md. gevorbne Tropper og 15000 Md. Landmilits, hvis Bevæbning, Udrustning og Uddannelse endnu er mangelfuld og ikke kan komme i Orden, hvis de dertil bestemte Penge anvendes til at begynde en Krig. »Men det er bedst ikke at begynde en Krig, som man ikke kan gennemføre«. Aviserne siger jo nok, at Svenskerne er slagne ved Grodno, men man kan være sikker paa at »solche victorien von dem Sarren oder dem Könige von Pohlen nur par buttaden ohder ohne grosse bedacht und purement auf den Hazard ankommen«. Kongen vil derfor ikke sætte alt paa ét Kort men gaa den sikre Vej ved at lægge Sagen i Dronningen af Englands Haand. Heri var hans Broder, Prins Carl, hvem Bispedømmet tilkom, enig, og Generalstaterne og Storbritanniens Gesandter, med hvem Kongen »diskursive« havde talt om Tingene, syntes ligeledes godt om denne Udvej og mente, at man kunde gøre sikker Regning paa Hds. Majestæts Bistand. Ved denne Lejlighed har Frederik IV vurderet sine Allierede, sin Modstander og sig selv rigtigt og har paa Grundlag heraf opgivet at benytte sig af sin Ret til at bryde Freden.[12]

I 1709 laa Forholdene anderledes: Carl XII var flygtet til Tyrkiet; hans slagne Hær havde overgivet sig til de sejerrige Russere, der desuden havde gjort sig til Herre over de svenske Østersøprovinser. Sachserne rejste sig, de Allierede var langt mere værd end 3 Aar forud; den danske Hær var bleven forstærket med det fra Kejserlig Tjeneste hjemvendende Hjælpekorps; Landmilitsen — særlig Dragonerne — havde vundet meget i Brugbarhed. Kongen mente nu, at det vilde være rigtigt at erklære Krig, og det skønt de Mænd, der vidste bedst Besked med Monarkiets militære og finansielle Hjælpekilder: Overkrigssekretær, Gehejmeraad Chr. Lente og Finansdeputeret Joh. Georg

12) Kongeh. Arkivalier: Kong Frederik IV. Egenhændige Optegnelser. Udateret Koncept.

Holstein, paa det bestemteste fraraadede det. Han bøjede sig for den sachsisk-polske Minister og Feltherre Grev J. Flemmings: »Nunc aut nunquam!« I det Skaanske Felttog 1709—1710 greb han ikke personlig ind; den 12. Nvbr. landede han ved Raa, og den 4. Dcbr. sejlede han tilbage til Sjælland; i Begyndelsen af Januar 1710 modtog han Overgeneralens Plan til Fremrykning mod Christianstad og Erobring af Landskrona og Malmø, men han viste den kun ringe Interesse, og General Grev Chr. Ditl. Reventlow udtalte i skarpe Ord baade overfor Kongen og overfor Overkrigssekretæren sin Misstemning over, at han ingen Forstærkning fik.[13] Da Stenbock rykkede frem med overlegen Styrke, beordrede Kongen Hæren tilbage til Helsingborg; her indtraf han uventet den 5. Marts og rejste Dagen efter atter tilbage til Helsingør efter at have forhandlet med den syge Overgeneral, som den 7. Marts forlod Hæren og overgav Kommandoen til Generalløjtnant Jørgen Rantzau. Naar Riegels[14] siger at Kongen gav alle Ordrer uden at konferere med Reventlow eller Krigsraadet, er det ikke rigtigt. I Krigsraadet den 9. Marts fremlagde Generalkvartermester H. H. Scheel et Forslag til en Opstilling, som i noget ændret Form blev vedtaget, men ikke fuldt gennemført; Kongen blandede sig ikke heri og overværede ikke Kampen; ham var det dog, der gav Bemyndigelse til at levere Slag og gav den slagne Hær Ordre til at gaa tilbage til Helsingør.[15]

Da der efter Slaget ved Helsingborg skulde vælges en ny Overgeneral, synes Kongen at have overladt Initiativet til sin højtbetroede Minister, Gehejmeraad, Oversekretær i Danske Kancelli, Ditl. Vibe, som foreslog at henvende sig til den berømte sachsisk-polske, senere venetianske General, Math. Joh. v. d. Schulenburg, eller til den nederlandske Wachtmeester-General Fr. Jan. van Baer van Slangenburgh; han tog imidlertid Kongens Generaladjutant, Ob. Bendix Meyer, med paa Raad, og da denne foreslog sin Svigerfader, Generalløjtnant J. Scholten, der havde tjent Danmark i mange Aar og kendte Forholdene til Bunds, blev han indstillet og udnævnt. Samtidig blev Valentin Eickstedt ansat som Overkrigssekretær og Valdemar Løvendal som

[13]) »Bidrag« B. II, S. 307 og 387.
[14]) II, S. 45 ff.
[15]) »Bidrag« II, S. 429.

Statholder og Kommanderende General i Norge, ligeledes paa Vibes Forslag.[16]

Den af Kongen approberede Felttogsplan for 1711 gik ud paa at anvende den danske Hær mod Wismar, medens de Allierede tog sig af de pommerske Fæstninger; en »Diversion« fra Norge skulde i Forbindelse med Flaaden hindre Svenskerne i at sende Forstærkninger over Østersøen.[17] Trods Vibes, Eickstedts og Scholtens Modforestillinger lod Kongen sig imidlertid i Sptbr. af August II overtale til at lade Wismar ligge og anvende alle disponible Kræfter mod Stralsund. De vidt fremskredne Forberedelser maatte nu ændres; Belejringsartilleriet maatte omlades i mindre Fartøjer, da de større ikke kunde flyde i de pommerske Indvande; herved gik en kostbar Tid til Spilde; Efteraarsstormene indfandt sig; først den 5. Dcbr. naaede et mindre Antal Artilleriskibe til Pommern, og da var det for silde.[18] Her optraadte Kongen altsaa paa en uheldig Maade som Krigsherre; hans Indgriben i Løvendals Operationer gjorde ogsaa Felttoget i Baahus Len resultatløst; ved at formindske Flaadestyrken i Kattegat, tvang han den norske Hær til at gaa tilbage.[19]

Frederik IV følte sig overlistet af Kong August og søgte at sikre sig ved en ny Traktat. I hans Papirer findes nogle Koncepter med mange Overstregninger, hvorigennem man kan følge hans Betragtninger. Han fortryder, at han har ladet Wismar ligge, og overvejer, om han bør drage Russerne til sig og ved deres Hjælp tage denne Fæstning, eller om det er bedre at angribe Rygen, hvor det pommerske Rytteri opholder sig; lykkes det at erobre denne Ø, kan de talrige Heste ikke forplejes, og den svenske Hær i Pommern udelukkes da fra at gaa offensivt til Værks; maaske vilde det være endnu bedre at forlede Ganisonerne i Stralsund og Stettin samt paa Rygen til at komme Wismar til

[16]) Dsk. Mag. 5. R. III, S. 332. Prof. Edv. Holm har S. 324—356 aftrykt D. Vibes Votum af 27. Sptbr. 1718 i den saakaldte »store Votering«, hvori der gives en knap, klar og korrekt Fremstilling af Krigens Forløb til denne Datum. Paa et Par Steder har Holm med Urette korrigeret Vibe, og flere af hans personalhist. Noter er urigtige.

[17]) »Bidrag« III, S. 184 f.

[18]) do. S. 299—303.

[19]) do. S. 241 ff.; jfr. S. 352.

Hjælp; man kunde da med 7000 Md. holde denne Fæstning blokeret og med 20000 Md. gaa de 13000 Svenske i Møde, »slaa dem for Panden« og maaske »ved Guds Naade« ødelægge hele den pommerske Armé og herved blive Herre over Stralsund og Stettin.[20] Resultatet af Overvejelserne blev Traktaten af 18. Sptbr. 1711,[21] der tilsyneladende sikrede Danmark et tilfredsstillende Udbytte af Samarbejdet med Sachsen-Polen. Det havde været heldigere, om Kongen havde kunnet hævde sig overfor sine Forbundsfæller end overfor sine Raadgivere; men man maa alligevel indrømme, at han i 1711 »kom tilbage til de Pligter, der af idelige Forlystelser var bortskyllede for hans Øjne«.[22]

I det følgende Aar voxede Kongen aandelig talt, »strøg Svagheden af sig« og optraadte med Fasthed overfor Fjenden og Forbundsfællerne. Det er ikke udelukket, at den Forbindelse, han indgik med Anna Sophie Reventlow, har bidraget dertil. Den 31. Juli 1712 gik den danske Hær over Elben. Trods Sømagternes Advarsler og Kurfyrsten af Hannovers Protester holdt Kongen fast ved sin Hensigt: »Bremen und Ferden in wirckliche possession erhalten und letzer an den Curfürsten von Hannover sediren«.[23] Denne kom ham ganske vist i Forkøbet ved at besætte Verden; men den 7. Sptbr. kapitulerede Stade, og Provinsen St. Bremen faldt derved i Kongens Hænder; den var et godt Skatteobjekt, og ved at sælge den til Kong Georg I vandt Frederik IV ham som Allieret, først som Kurfyrste, senere til en vis Grad ogsaa som Konge.

Det skal siges til Kong Frederiks Ros, at han havde flere sunde militære »Maximer«, som han nødig fraveg; saaledes holdt han meget paa, at hans Styrke forblev samlet; da Kong August i Sommeren 1712 bad ham sende Fodfolk til Stralsund, afslog han det, idet han paaviste, at hans Kræfter kun forslog til at tage Stade og blokere Wismar; og senere hen i Krigen paadrog han sig Czarens Uvilje ved at nægte at forstærke hans Flaade med en lille dansk Eskadre. Da Stenbock i Slutningen af Oktbr. 1712

20) Egenh. udat. Konc. i Kongeh. Ark., Kong Fr. IV.

21) »Bidrag« B. V, S. 2.

22) Riegels B. II, S. 33.

23) Egenh. udat. Koncept i Kongeh. Ark., Kong Fr. IV.

stod med en marchefærdig Hær i Stralsund, gik Kongen dog ind paa at støtte Sachserne med sit Rytteri; men da Svenskerne 3. Novbr. uden at støde paa Modstand rykkede ind i Meklenborg, gik Rytteriet tilbage til Hovedhæren.[24]

Kongen overværede en Del af Slaget ved Gadebusch, viste her ligesom ved Stade personligt Mod, men greb ikke ind i Dispositionerne. Efter Nederlaget bevarede han Sindsligevægten, erklærede, at Tærningerne laa paa Bordet, og at Gud endnu kunde vende alt til det bedste.[25] Naar Vibe siger,[26] at Kongen tog den »gloriøse« Beslutning at sende General Dewitz med det kampdygtige danske og sachsiske Rytteri til Czaren for at faa ham til at følge efter Stenbock og forvandle hans taktiske Sejr til et strategisk Nederlag, maa dette ikke tages bogstaveligt; det var Scholten, der gjorde Indstillingen, men Kongen approberede den strax og lod den øjeblikkelig sætte i Værk.[27] Kun nølende fulgte Czaren Opfordringen; men han naaede dog i Slutningen af Januar 1713 til Rendsborg, og her indtraf Kongen og bragte Liv i Operationerne. »Det kan blive interessant at se, hvorledes Kongen og Czaren kan enes om Kommandoen,« skriver en af de fremmede Diplomater, der fulgte de Allieredes Hær; »han vil næppe være Tilskuer i eget Land, han er nu fast, næsten stædig.«[28] I Slutningen af Febr. 1713 forlod Czaren Hæren, og Kongen overtog ene Kommandoen; han optraadte med Fasthed overfor Menschikoff og Flemming, skar igennem Görtz' Intriger, men formaaede ikke at faa sine Forbundsfæller til at erklære Gottorp for Fjende; han maatte nøjes med Kapitulationen i Oldenswort, der kun omfattede Stenbocks Hær, og formaaede ikke overfor Russernes Modstand helt at gennemføre dens Bestemmelser; mod sin Vilje maatte han beholde den tagne Feltherre og hans Tropper som Krigsfanger i sit Rige.[29]

[24]) »Bidrag« B. IV, S. 111—116; B. VIII, S. 197.

[25]) Torms Antegnelser (Suhm Nye Saml. B. II, S. 18).

[26]) Dsk. Mag. 5. R. III, S. 338.

[27]) »Bidrag« B. IV, S. 207. Naar Hojer B. I, S. 234 siger, at Kongen paa Gehejmeraad J. G. Holsteins Raad afsendte General Dewitz, er dette ganske urigtigt.

[28]) »Bidrag« B. IV, S. 272.

[29]) »Bidrag« B. IV, S. 360—369, B. V, S. 245—358.

Efter et Nederlag er man altid glad ved at kunne skyde Skylden paa Forhold, man ikke selv er Herre over, særlig paa Fjendens overlegne Bevæbning. I Slaget ved Gadebusch havde en Del af det svenske Fodfolk været bevæbnet med Piker, et Stødvaaben, som var det danske Bajonetgevær langt overlegent; og det svenske Feltartilleri havde været let bevægeligt, hurtigtskydende og nøje forbundet med Fodfolket. Skønt alle militære Myndigheder fraraadede det, befalede Kongen, at en Tredjedel af Mandskabet ved hvert Regiment skulde være Pikenerer. Megen Tid blev spildt med at indøve Tropperne i Brugen af dette forældede Vaaben, som tilmed var meget vanskeligt at skaffe til Veje, da det nødvendige Asketræ ikke kunde opdrives. I Felttoget 1715 fik man ingen Anvendelse for Pikerne, som blev kørte efter Regimenterne paa særlige Vogne, medens alle Infanteristerne var geværbevæbnede. Under Carl XII.s Fraværelse havde flere af de hjemmeværende svenske Regimenter afskaffet Piken; men efter hans Tilbagekomst blev dette Vaaben genindført og i 1716 slæbt med til Norge, hvor der ingen Brug blev for det. Feltartilleriets Reorganisation blev af Kong Frederik gennemført til almindelig Tilfredshed; de tagne svenske Kanoner tjente som Modeller, og i Løbet af 1714 blev hvert Fodfolksregiment forsynet med et Artilleridetachement til Betjening af 2 hurtigtskydende Kanoner med Karduskarrer, ligesom hvert af dem blev udstyret med et Antal Patronkarrer efter svensk Mønster.[30]

I det heldige Felttog i Pommern 1715 mærkes jævnlig Kongens Initiativ; hans Nærværelse bidrog meget til at neutralisere Sachsernes Intriger og til at tilvejebringe Harmoni i de Allieredes Operationer.[31]

Strax efter Stralsunds Kapitulation 23. Dcbr. 1715 ilede Kong Frederik til København, hvor han indtraf 6. Jan., kun ledsaget af Gehejmeraaderne Vibe og Eickstedt. Man ventede, at Kong Carl, der kort forinden var kommen til Skaane, over Isen skulde rette et Angreb paa Sjælland hvor der— fraregnet 2 Rytter-

[30]) »Bidrag« B. VI, S. 242—247, B. VIII, S. 73.
[31]) »Bidrag« B. VIII, S. 202—209.

regimenter—kun fandtes Militstropper. At Hærstyrken i Skaane kun var lidet egnet til en saadan Operation, vidste Kongen af Danmark ikke, men han tabte ikke Modet, og der er ingen Tvivl om, at det var ham personlig, der satte de Forsvarsarbejder i Gang, som ufejlbarligt vilde have faaet et Angreb paa København til at strande.[32] Midt i April 1716 rejste Kongen til Holsten for at træffe Aftale med Czar Peter om en Overgang til Skaane. Under hans Fraværelse fordrev en overlegen svensk Flaade den danske Østersøeskadre og lagde sig i Køge Bugt. Regeringen og Overkommandoen i København traf vidtgaaende Forsvarsforanstaltninger; men Kongen bevarede sin Sindsligevægt og skrev til dem, at der ikke var ringeste Grund til at være urolig; Svenskerne havde nok at gøre i Norge og manglede Kræfter til at angribe Sjælland og de andre danske Øer.[33]

Under det svenske Indfald i Norge 1716 bevarede Kongen Roen, satte Mod i Myndighederne deroppe og traf energiske Foranstaltninger til at sende dem Hjælp.[34] I Foraaret 1712 havde han besluttet at »agere defensivt« i Norge[35] og havde givet Gehejmeraaderne Vibe og Eickstedt Ordre til at udfærdige de dertil sigtende Bestemmelser, »damit die Siville so wohl als die Militer personen wissen mögen, wie sie sich den zu verhalten haben;« der skulde udnævnes en »vitze Stadthalter«, hvad der fandt Sted i 1713, og Kommandoen skulde fratages Generalløjtnant Hausmann, »weillen seine Condevitte so wenig als sein Verstandt hierzu gar nicht sufficient, derohalben müsste man ihm mit guter manner conchidiren und ihm den Rang als General oder Geheimbter Rath geben.«[36] Hausmann fik dog Lov til at staa til 7. Jan. 1716, da han fik Afsked med Gehejmeraads Karakter. Hvad der havde paadraget ham Kongens Mishag, var vistnok, at han havde ønsket at have ikke blot den øverste militære, men ogsaa den øverste civile Myndighed i Norge.[37]

Der er ingen Tvivl om, at Kongen i Foraaret 1716 har været ivrig for sammen med Czar Peter at gaa offensivt frem mod

[32]) »Bidrag« B. VIII, S. 5—11.
[33]) »Bidrag« B. VIII, S. 51—53.
[34]) »Bidrag« B. VIII, S. 100 ff.
[35]) »Bidrag« B. III, S. 378.
[36]) Egenh. udat. Koncept i Kongeh. Ark., Kong Fr. IV.
[37]) »Bidrag« B. VIII, S. 63.

Sverige; personligt har han under Sammenkomsten med denne i Hamborgs Omegn bearbejdet ham for at faa ham med til at foretage en Landgang i Skaane; de kostbare Foranstaltninger, der blev trufne for at samle en efter den Tids Forhold imponerende dansk-russisk Hær omkring København, tyder nok som paa, at det var Alvor. De store Betænkeligheder, som gav sig Udtryk i de Indberetninger, Kongen modtog fra sine Generaler, om Udsigterne for et heldigt Udfald af Operationerne i den fremrykkede Aarstid i det fjendtlige Land, virkede vel nok afsvalende; men han skyndede dog paa Czaren, hvis Iver var stærkt kølnet, og som gav sine pessimistiske Anskuelser Udtryk. Man har Følelsen af, at det egentlig ikke var Kongen ukært, at Foretagendet blev opgivet, men at det var ham meget om at gøre, at »den upartiske Verden« kunde se, at han ikke var Skyld i at »Descenten« ikke blev til noget; derimod maa han bære Ansvaret for, at den kombinerede Flaade saa sent løb ud; han vilde ikke lade den danske Flaade sejle, før den var stærkere end den engelske og russiske hver for sig, ligesom han ogsaa stædigt holdt paa, at Operationerne blev holdt indenfor Bornholm. Da Czaren endelig foreslog at udsætte Angrebet til det følgende Aar, blæste Kongen af for stedse, og al Kraft blev sat ind paa at faa Russerne bort saa snart som muligt.[38]

I de 2 første Aar, efter at Landgangen i Skaane var opgivet, var Kongen hovedsagentlig optaget af organisatoriske Arbejder. Allerede i 1715 havde han paabegyndt en Omordning af Ryttergodset; i 1720 var Arbejdet til Ende; ved Køb, Salg og Mageskifte havde han, der navnlig i 1717 og 1718 personlig udfoldede stor Virksomhed, faaet den allerstørste Del af Ryttergodset samlet paa Øerne; samtidig slap Rytterbønderne for at huse Rytterne, der blev kasernerede paa Landet eller indkvarterede i Byerne, men de kom til at stille Dragoner, der blev organiserede i 3 Regimenter,[39] som f. T. var ganske overflødige.

I 1716 havde det vist sig, at et Samarbejde mellem Frederik IV og Peter I var meget vanskeligt, og samme Aar kom det til

38) »Bidrag« B. VIII, S. 267—312.
39) K. C. Rockstroh: Frederik 4.s Godspolitik, Hist. Tidsskr. 9. R. V. S. 1—92.

et Brud mellem Czaren og Kongen af Storbritannien; begge disse Fyrster var inderlig kede af Krigen; de havde opnaaet hvad de ønskede, og var nu villige til at slutte Særfred med Carl XII uden Hensyn til Kongen af Danmark. Da de russiske Afsendinge i Maj 1718 paa Aalandsøerne begyndte at forhandle med den svenske Konges Minister, Baron Görtz, og da Kong Frederik fra sin Envoyé i London fik Efterretning om, at Kong Georg var rede til Særfred, hvis han beholdt Bremen og Verden, blev han betænkelig ved Udsigten til at komme til at staa ene over for en uforsonlig Fjende; det gjaldt derfor om at slutte sig til én af de tidligere Forbundsfæller, men til hvem? Fra Kong Georgs Side skete i Løbet af Sommeren Tilnærmelser, der aabenbart sigtede paa at afstedkomme et Brud mellem Danmark og Rusland; men inden Kongen bestemte sig, ønskede han at høre, hvad kyndige Mænd ogsaa udenfor hans Raadgiveres Kreds mente om Sagen, og i Begyndelsen af September afæskede han et stort Antal af Hærens, Flaadens, Administrationens og Diplomatiets Spidser samt en Del andre fremstaaende Mænd deres Mening. De allerfleste holdt paa, at man burde søge Tilslutning til Kongen af England.[40]

Skønt baade Overkrigssekretær Gabel og Oversekretær Vibe, der plejede at have Kongens Øre, var stemte for at søge Støtte hos Kongen af England. gik Frederik IV sine egne Veje. Da det svenske Angreb paa Norge efter Carl XII.s Fald blev opgivet, mente han, at der nu vilde være noget at udrette ved herfra at gaa offensivt til Værks mod Sverige, som i enhver Henseende maatte være svækket. Rent militært set kunde der være nogen Mening i det Indfald i Baahus Len, som fandt Sted 1719, hvis Angrebet da var ført til Bunds; men Kongen maatte jo vide, at den af hans Forbundsfæller, hvem det i Øjeblikket mest kom an paa, nemlig Kongen af England, aldrig vilde tillade, at Sverige, som han nu var i Færd med at nærme sig, blev slaaet til Jorden, saa at det blev værdiløst som eventuel Allieret. Han vidste ogsaa, at, hvis Czaren afbrød sine Forhandlinger med Sverige og gik frem til Angreb samtidig med ham, vilde Kongen af England beskylde

[40]) Edv. Holm, Hist. Tidsskr. 6. R.V, S. 295—313.

ham for at være i Ledtog med Russerne og tage dette meget ilde op; sluttede Czaren derimod Fred og Forbund med Sverige, vilde Kongen af Danmarks Angreb uvægerlig strande. Under disse Omstændigheder havde det vistnok været bedre, om Kongen ikke var traadt ud af den »Inactivitet«, som han fandt saa utaalelig, at han absolut vilde bryde den. Indfaldet blev da ogsaa resultatløst, skønt Russerne samtidigt hærgede Sveriges Østkyst; det samme skete i 1788; begge Gange strandede Angrebet paa Modstand fra England, der ikke vilde forstyrres i sine Bestræbelser for at genoprette Fred i Norden.

Den eneste Bedrift, Felttoget 1719 har at opvise, er Erobringen af Marstrand. Det er med Urette paastaaet, at Frederik IV ikke gav sig af med Flaadens Officerer og savnede Forstaaelse af Flaadens Betydning.[41] Han holdt stadig sin Haand over Tordenskiold, selv naar dennes dristige, men fuldt berettigede Foretagender mislykkedes; naar Samarbejdet mellem Hær og Flaade i Felttogene 1715 og 1716 var godt, skyldes det ham; det tyder heller ikke paa Ringeagt for Flaadens Officerer, at han i 1717 udnævnte Viceadmiral Gabel til Overkrigssekretær. Naar han i 1715 udnævnte Christen Thomesen Sehested til Admiral og snart efter ansatte ham i Civiltjenesten i Stedet for at sætte ham i Spidsen for Østersøflaaden, saa var det ikke, fordi han havde skiftet Anskuelse om hans Dygtighed, men fordi han hørte til den gamle Adel.

Det er Krigsherren, der tager Initiativet til Indledning af Fredsforhandlinger; i 1719 havde Frederik IV før Indrykningen i Baahus Len ladet sin Generaladjutant, Oberst Poul Løvenørn, under Haanden sondere den svenske Regerings Stemning, og dels gennem ham, dels gennem Grev Holstein Holsteinborg søgt at sikre sig Kongen af Englands Hjælp til at opnaa en fordelagtig Afslutning paa Krigen. I Kongens Papirer ligger der en Redegørelse for hans Bevæggrunde til at slutte Fred »und alle sonsten aus dem Kriege hoffende avantages an die Zeitten [Seite] zu setzen«. De er følgende: Kærlighed til Gud, Land og Rige, til tro Undersaater og endelig »Libe vohr mir selbsten.« Disse

41) Riegels B. I, S. 277.

Motiver udvikles meget omstændeligt, hvorpaa Kongen — efter at have takket Gud, fordi han har skænket ham Kurage — slutter med følgende Ord: »Allein mein Gesundheit und Leibes Kreffte befinden sich fihl zu schwach die unruhe, Mühe und Sorgfalt des Kriges lenger zu ertragen.«[42]

I den sidste Udtalelse har man den enevældige, noget smaatskaarne Monark. Nogen stor Aand var Frederik IV saa vist ikke; men han besad flere for en Krigsherre værdifulde Egenskaber; først og fremmest den »Kurage«, han takker Gud for, som ikke blot fik ham til at udsætte sit Liv for Fare, men som ogsaa lod ham bevare Sindsligevægten under kritiske Omstændigheder. Han lod sig ikke forknytte af Nederlag, men rejste sig hurtigt igen. Til Trods for Finansernes elendige Tilstand forstod han at bevare Hærens Kampdygtighed, og med ganske utilstrækkelige Midler udrustede han Aar efter Aar en Flaade, der trods Mangler og Brøst holdt Søen med Ære. Manglede Kong Frederik end glimrende Egenskaber, besad han megen bon sens, og hans Afgørelser vidner i Reglen om, at hans Principer var fornuftige og rigtige; var han end ingen stor Diplomat, og lod han sig af og til overliste, saa forstod han dog i Reglen modigt og værdigt at hævde sig overfor sine højst upaalidelige og lunkne Forbundsfæller; derom indeholder hans Brevvexling med Czaren mange Vidnesbyrd. I Krigens 7 sidste Aar viste han fuld Forstaaelse af, at han var Krigsherre, og at han som saadan var forpligtet til at gøre en stor personlig Indsats, men hans Selvstændighedsfølelse kunde udarte til Stædighed og føre til uheldige Resultater. Skønt han ikke altid fulgte de forstandige Raad, der fra kompetent Side blev givet ham, kunde han godt taale Kritik. Som omtalt afæskede han i 1718 bl. a. en Del fremstaaende Officerer deres Mening om Situationen, og flere af dem udtalte sig ret frimodigt. General Grev Chr. Ditl. Reventlow fraraadede at sætte Hæren ind paa en »Hovedaktion« mod Svenskerne; i 1710 var hans Profeti gaaet i Opfyldelse ved Helsingborg. Han dadlede Kongens Forkærlighed for Rytteriet, der var langt talrigere end nødvendigt, og hvis Underhold

[42]) Egenh. udat. Koncept i Kongeh. Ark., Kong Fr. IV.

slugte alt for mange Penge; særlig var de 3 nye Dragonregimenter overflødige; de vilde først blive brugbare, naar Krigen var forbi og berøvede Infanteriet alt for mange Folk; hellere 6000 godt uddannede og forplejede Soldater end 12000, der sultede og løb bort. Næsten alle Officererne klagede over, at Pengene blev urigtigt anvendte, og alle Forberedelser for sent paabegyndte. Særlig kraftigt udtalte Overkrigssekretæren, Viceadm C. C. Gabel sig; Kongen maatte love ham 3 Ting, hvis Krigen skulde kunne fortsættes med Held: Alle Reformer ved Rytteriet og Uniformsændringer maatte han lade fare og anvende Pengene til Operationerne; alle ikke militære Udgifter maatte indskrænkes til det mindst mulige; Hertugen af Württemberg, der nylig havde forladt Landet, skulde sættes i Spidsen for Hæren, medens en af de sachsiske Generaler, Fr. Heinr. v. Seckendorff eller Ernst Ludv. v. Wilcken, skulde formaas til at føre Infanteriet, og endelig skulde der strax tages fat paa Forberedelserne, saa at man var klar den 1ste April; i alle de foregaaende Aar var man begyndt for sent; fulgte Hs. M. ikke disse Raad, maatte man hellere opgive det hele og blive hjemme. Man burde vistnok være bleven hjemme i 1719.

ige; særlig var de 3 nye Drago
ilde først blive brugbare, naar K
fanteriet alt for mange Folk;
orplejede Soldater end 12000. de
alle Officererne klagede over, at
e, og alle Forberedelser for sent
ltalte Overkrigssekretæren. Vice
maatte love ham 3 Ting, hvis K
med Held: Alle Reformer ved
ger maatte han lade fare og an
; alle ikke militære Udgifter m
t mulige; Hertugen af Württemb
ndet, skulde sættes i Spidsen for H
iske Generaler, Fr. Heinr. v. Se
Wilcken, skulde formaas til at
de der strax tages fat paa For
klar den 1ste April; i alle de fo
ndt for sent; fulgte Hs. M. ikke d
opgive det hele og blive hjem
even hjemme i 1719.

OM AMBROSIUS STUBS LIV OG PERSONLIGHED

AF

TH. A. MÜLLER

INTERESSEN for Stubs Poesi og Personlighed er næppe saa ny, som Romantikkens Litteraturhistorikere vilde gøre den til. Selv havde Stub næppe nogen Interesse for at faa sine Poesier samlet og udgivet, i hvert Fald ikke saa megen, som behøvedes til at overvinde de praktiske Vanskeligheder derved; han lod selv kun trykke et eneste af sine Digte, og det endda uden Navn, nemlig en Kritik over Provst Andr. Raarups Ligvers over Chr. Falster.[1] Men mange baade i Samtiden og den nærmeste Eftertid vurderede fuldt ud baade dem og hans Personlighed. Mundtlig var hans Sange i Omløb baade paa Fyen og i København endnu i Begyndelsen af 19de Aarhundrede, da R. Nyerup og Rahbek begyndte deres Samlinger til den danske Litteraturs Historie, og der existerede talrige skrevne Samlinger af dem, ogsaa indeholdende mange nu ukendte Digte.[2] Hans Drikkeskaal »Kongen opnaa snehvid Alder« skal have været i stadig Brug ved Frederik V's Taffel; den har i hvert Fald været anset i Samtiden; den indleder saaledes — rigtignok uden Forfatternavn — første Bind af det anselige Værk »Danmarks økonomiske Magazin« for Aaret 1757.[3] 13 Aar efter Stubs Død udgav Præsten T. S. Heiberg

[1]) I »Kiøbenhavnske Danske Post-Tidender« $^{11}/_{12}$ 1752.

[2]) Fr. Barfod: Stubs saml. Digte 1852 S. LIX.

[3]) Den indtager her, under Overskriften »et Patriotisk Ynske« en hel Side foran Indholdsfortegnelsen. De to Digte »Vel født er vel en Trøst« og »Fødes, græde, svøbes, ammes«, vel de berømteste af alle de Digte, der tilskrives Stub, er som bekendt kun Oversættelser fra henholdsvis tysk og svensk. Oversættelsen »Vel født er vel en Trøst« tilskrives, som G. Wad har paavist, ogsaa andre af Stubs Samtidige (Fra Fyens Fortid III, 204 ff.). Hvem de end skyldes, har de allerede i Stubs Levetid været meget udbredte. Selv paa et Sted, der da laa saa afsides fra Alfarvej som Samsø, findes de saa tidlig som 1748 og 1752 anvendt som Overskrifter over Døre i et Par Bondestuer i Tranebjerg Museum. Selv om det er Stub, der har

en Samling af hans Digte i Trykken, og allerede 10 Aar efter kom der en forøget Udgave og et Anhang dertil af Stubs Søn Christian, der var havnet som Skoleholder i Fuglebølle paa Langeland. Og mange i Samtiden og den nærmeste Eftertid forstod vel at vurdere ham; allerede Studenterkammerater var paa det rene med, at »han duede til noget langt bedre og højere« end til at undervise; Fr. Rostgaard omtaler ham 1741 som »den ypperlige Poet Mr. Ambrosius Stub«; og da den første Udgave af hans Digte kom 1771, blev den straks i »Lærde Efterretninger« anmeldt i de mest rosende Vendinger: »ingen, ikke den største Mester, skulde have leveret den bedre«.

Ogsaa for hans mærkelige Personlighed var Interessen tidlig vaagen. Grev Fr. S. Rantzau (1744—1822), Søn af Geheimeraad Chr. Rantzau til Brahesborg, Holbergs Beundrer og Stubs Velynder, tilskyndede den senere Præst i Ørsted, A. Hviid, til at søge Oplysninger om Stubs Liv og Digtning; en Bekendt af Rahbek, der kort efter Stubs Tid havde været Huslærer paa Valdemarsslot, var ogsaa ivrig for at finde Minder om Stub. Udgiveren af Stubs Digte, T. S. Heiberg, sad inde med et betydeligt Materiale til Belysning af Stubs Personlighed, men mente, at det »billigt burde belægges med Tavshed«, »saavidt det stødte an mod Moralitet eller Sædelighed og Religion«; ud derfra har han i et Brev til R. Nyerup,[4] der hos mange søgte Bidrag til sin Litteraturhistorie, givet en fra et korrekt borgerligt Synspunkt ganske rammende Karakteristik af ham, som senere vil blive meddelt. Et virkeligt Kendskab til Stubs Liv fik man dog først, da man fra at søge Oplysning i den mundtlige Tradition vendte sig til Arkiverne; det grundlæggende Arbejde blev her udført af Fr. Barfod og fortsat af Jørgensen Kistrup, A. D. Jørgensen, G. L. Wad og John S. Møller. Ud fra det og fra Stubs Digtning vil der i det følgende blive forsøgt at give en Skildring af Stubs

foretaget Oversættelsen, hvad den maaske nok kan tyde paa, kan den i hvert Fald ikke være bleven til som Improvisation ved et Aftenselskab i Ribe, hvor P. Forsoms Fader sagde at have hørt den (Barfod S. 193) thi Stub kom først sidst i 1752 til Ribe. Atter et Bevis paa, hvor forsigtig man maa være over for tilsyneladende godt afhjemlet Tradition.

4) Brev til Rasmus Nyerup $^{25}/_{8}$ 1815 (Danske Saml. II, 2).

Liv og Personlighed.[5] En Periode af hans Liv, som kun har væreret lidt kendt, er Opholdet paa Valdemarsslot; til den er der her fremdraget nyt Kildemateriale fra Valdemarsslots Arkiv, som nu for største Delen opbevares paa Landsarkivet i Odense. For megen Interesse og Hjælpsomhed takker jeg fra mit Ophold paa Valdemarsslot Godsets daværende Administrator Fru Ada Kiær. Landsarkivar Hans Knudsen har godhedsfuldt gjort mig opmærksom paa det interessante store Dokument.

UNGDOM

Midt paa den gamle meget befarede Landevej mellem Odense og Assens ligger Landsbyen Glamsbjerg, højt oppe paa et mægtigt Bakkedrag, en Udløber af de fynske Alper. Fra dets Top ser man ud over et langt og bredt Sletteland, bag hvilket der atter hæver sig høje Bakker. Gennem Sletterne løber Vandløb mod Nordøst og Sydvest, Ulvsbæk og Haarby Aa, der fal-

[5]) Af største Betydning for Kendskabet til Digterens Liv var det jo at kende de forskellige Digtes Tilblivelsestid. Det lader sig kun gøre for en Dels Vedkommende. *Drikkeviserne* som »Gid den faa Skam . . .«, der efter Rahbek gik paa Pilos Vinstue i København og hos »Mester Hans i Taarbæk«, er som A. D. Jørgensen (Hist. Afhandl. III) har gjort opmærksom paa følgelig digtet i København i Studenteraarene, er ikke overført dertil fra Fyen; dette gælder vel den i Stemning ensartede Gruppe (No. 47—57 hos Barfod). — *Fest- og Lejlighedsdigtene*, der for største Delen lader sig nøje datere, stammer mest fra Tiden paa Fyens Herregaarde og i Odenses velstaaende Borgerkredse, men strækker sig dog lige fra 1733 (Bryllupsdigtet til Joh. Klugh) til 1757 (Kantaten til Odense Gymnasium). — De *»gudelige Arier«* med deres pietistiske Farvning har man almindelig og vel med Rette henlagt til Stubs sidste syge og svære Aar i Ribe; man maa dog være opmærksom paa, at en vis Grebethed af Pietismen trods al Spot lader sig spore helt tilbage til Studenterdagene, da han i Crambambolivisens Lystighed aabenbart ganske alvorlig taler om sin Gru for Tordenprædikenerne af »Herrerne af den sorte Orden« og om den Trøst, han har hentet af deres »Englerøst«. Og paa Valdemarsslots Bibliotek findes fra Stubs Eje et Exemplar af Gottfr. Arnolds Værk om »Den indvendige Kristendom« med bred Redegørelse for hele Pietismens Saliggørelsesgang. For en stor Del af Digtene lader Tiden sig ikke eller kun tilnærmelsesvis afgøre.

der ned ad Glamsbjerg Bakke og driver en ældgammel Vandmølle paa dens Skraaning. Særlig ved Aftenstid kan dette »Alpelandskab« om Sletten tage sig helt storladent ud. Det er denne Egn, der er Midtpunktet for Stubs Ungdoms og Manddoms Tid. Nedenfor de stejle Glamsbjerg Bakker, hvor Engdragene begynder, ligger endnu yderst i Landsbyen Gummerup hans fattige Fødehus, og oppe paa Randen af Glamsbjerg Bakker og i Skovene bag dem de Herregaarde, til hvis Ejere han og hans Slægt stod i Klientforhold, og hvor han — som hans Sødskende — færdedes fra Børn: Søholm ved en lille Sø og Krængerup og Brahesholm længere tilbage. Til højre for Søholm — set nede fra Dalen — ligger Verninge Præstegaard, hvor Slægten i vanskelige Tider havde Tilhold hos hans gode Søster Karen, Pastor Schytts Hustru; og lige ved Siden af i et sidt Engdrag om en lille hurtig Bæk med mange Træer Landsbyen Langsted, hvor Stub som nygift et Par Aar forsøgte sig som Gaardmand. I en tæt Omkreds de Herregaarde, hvor han under sin ustadige »Skriverkarletid« i Manddommen kom paa Besøg: Grev Chr. Rantzaus Brahesborg, General Neubergs Vejlegaard, Generalmajor Windtz' Brobygaard. Og rundt om i Kirkerne paa Bakkeskraaningerne hviler hans Slægt og Velyndere under deres Epitafier: Broderen Morten i Kjøng Kirke paa Bakkeskraaningen, Svogeren Pastor Schytt i Verninge, General Neuberg foran sine 3 Gravfaner i Nørre Broby Kirkes Kor.

Derfra strækker hans Land sig saa et Par Mile mod Øst og Syd: til Odense, hvor han boede som Latinskoleelev, lige til han blev Tyve, hvor hans Familie senere fandt Tilhold til Hustruens Død, og hvor han havde glade Dage med Byens Storborgere — til Faaborg, hvor Svogeren Prokurator Engberg boede, og til Valdemarsslot paa Taasinge og Smaalandshavet med dets Købinger. Og som Yderpunkterne for hans Tilværelse: København, hvor han levede sine lange og glade Studenteraar og siden oftere søgte hen paa Smaabesøg, og Ribe, hvor han i sine sidste Aar fandt et fattigt Levebrød og sin Grav.[6]

[6]) Af *synlige Minder* til at gøre sig Stubs ydre Tilværelse levende er der foruden Fødeegnen med Fødehuset og Kirkerne med deres Epitafier — hvis

Til Dannelsen af Stubs Personlighed og Skæbne bidrog som sædvanlig mange sammenstødende Omstændigheder, af hvilke vi i hvert Fald kan gøre Rede for nogle.

Faderen, Christoffer Stub, var en lille Skrædder i Gummerup, men hans Børn fik for en hel Del gennem Forbindelse med Familierne paa de nærliggende Herregaarde, Søholm og Braheshholm, for hvem han arbejdede, og ved gode og smukke naturlige Anlæg en god *Opdragelse* og Start i Livet og hævede sig ud over Faderens Stand. Den ældste Søn Morten bliver 22 Aar gammel Fuldmægtig paa Søholm, gifter sig med Egnens rigeste Pige og overtager Aaret efter den store Forpagtning af Søholm. Datteren Karen er samtidig Kammerjomfru hos den smukke og energiske Fru Anna Kaphengst paa Søholm, der 1729 skaffer hendes Mand Lauritz Schytt Embedet som Sognepræst i det nærliggende Verninge. Hun var en ypperlig og hjærtensgod Kone; Familiens Medlemmer finder, efterhaanden som de træn-

Vers Barfod vist med Rette tilskriver Stub — væsentlig følgende: *Brahesborg* og *Valdemarsslots* Hovedbygning staar væsentlig som paa Stubs Tid; det karakteristiske Gaardinteriør paa Valdemarsslot stammer derimod fra Aarene efter Stubs Afrejse (Billeder f. Ex. fra Pontoppidans Atlas giver derfor en fejlagtig Forestilling om Forholdene paa Stubs Tid). Derimod er Bygningerne fra Stubs Tid paa Søholm, Krængerup og Braheshholm nedrevne. — *Familiens Bolig i Odense* hos Værtshusholder Kyhn, Klaregade Nr. 2, er nedrevet 1904, kun Gaarden med Krohaven er bevaret (G. Wad: Fra Fyens Fortid III, 221 f.). Billeder af *Verninge Præstegaard*, som den saa ud paa Stubs Tid, findes i John H. Møller: Verninge Sogn S. 86—87. Billeder af *Apotekerne i Odense og Ribe*, hvor Stub færdedes meget, findes fra Tiden før Ombygningerne 1853 og 1884 i »Odense Løveapotheks Historie 1549—1903« S. 114 og Dam og Schäffer: De danske Apothekers Historie I, 226. Beskrivelse af *Indboet i Stubs Hjem i Odense* i Skiftet efter Hustruen (John H. Møller: Verninge Sogn S. 56), af *Stubs egne fattige Efterladenskaber* i Skiftet efter ham (Barfod S. XLV). *Malerier* af Niels Juel til Taasinge paa Valdemarsslot og af Stubs nære Ven v. Westen i »Odense Løveapotheks Hist.« S. 66.

Af *Efterladenskaber* fra Stub findes paa Valdemarsslot to Bøger: et Exemplar af Gottfr. Arnolds Wahre Abbildung des innwendigen Christenthums. Frankf. 1709 4⁰ med Penneprøver af Stubs Navn, glemt af Stub ved hans Afrejse 1752, samt Falsters Cogitationes variæ Philologicæ 1719 8⁰. Sst. findes et Ex. af Stubs Digte fra 1780, af Sønnen sendt til Fasteren Karen Schytt og Stubs Datter Christine, hvis Navne findes paa Titelbladet.

ger dertil, et Hjem hos hende: den gamle Fader, Broderen Mortens Søn og, da Ambrosius Stubs Hjem opløstes, hans Datter Christine. Nærmest har dog sikkert den yngste Søn Ambrosius gennem Faderen og Sødskende staaet de nærliggende Herregaardes højadelige Familier; Fru Stockfleth paa Brahesholm, Søster til Fru Kaphengst paa Søholm, var hans Gudmoder, og han stod hele Livet de unge adelige Herrer nær, der færdedes paa Brahesholm, som den mecklenburgske Adelsmand J. H. v. Cramohn, der i sin Ungdom boede hos Tanten paa Søholm, og den senere Oberstløjtnant H. F. Windtz. Nærmest kom han dog til at staa sin Gudmoders Søn, den 10 Aar yngre Christian Stockfleth, der arvede Brahesholm, Krængerup og Søholm. Stubs Smaadigte til disse Mænd ved glædelige Begivenheder i deres Liv er trods de høje Stillinger, de senere kom til at indtage, tvangfri og fortrolige.

Naar Ambrosius Stub sættes i Latinskolen i Odense, hvorfra han 1725 blev Student, skyldes det maaske de to fornemme Damer paa Brahesholm og Søholm. Men langt større Betydning har sikkert det fortrolige Liv med de fornemme Familier i Barndommen og Skoleferierne haft for hans Livssyn, Holdning og Karakter. Han har vel der faaet Smag paa et let og tvangfrit Liv, Sans for Digtning, Sang og Klaverspil, der bliver Hovedinteresser for ham, men først og fremmest den Finhed og Frihed i Omgang med alle Slags Mennesker, som hele Livet — Side om Side med meget andet — blev en væsentlig Side af hans Personlighed. Den kommer allerede til Syne i den uimponerede Maade, hvorpaa han som Skolediscipel høfligt og sagligt (»skyldigst«) kvitterer for de smaa Skolestipendier i Modsætning til Kammeraternes »allerydmygst« og »i største Ærbødighed«.

Denne naturlige Elskværdighed og Finhed forlod ham aldrig. Den kommer paa en smuk Maade frem selv i en Retsprotokols tørre Referat af en grov Skændsmaals- og Slagsmaalsscene 1736 i Verninge Kro;[7] Stub har fulgt sin unge Svoger Peder Skovsboe derind og Svogeren kommer i Skænderi med Krokonen, Kromanden griber ham i Brystet og river hans Krave itu og Søn-

[7]) John H. Møller: Verninge Sogn S. 27 ff.

nen truer ham med et Gevær; men under hele Bulderet bevarer Stub, der søger at berolige, en naturlig Finhed, der kommer for Dagen i hans galante Tone selv overfor Krokonen og hans venlige Ro overfor alle de ophidsede Mennesker. Den satte ham gennem hele Livet i Stand til at kunne omgaas fornemme og ringe. Han er sig ogsaa selv denne Side af sit Væsen bevidst som noget værdifuldt, og giver den flere Steder Udtryk i sine Digte: »vær i Omgang varsom kærlig — — vis dig beleven ej for fri« eller det bekendte: »stamper Grovhed mig imod — Finhed bliver mit Gevær — viser Barskhed hidsigt Blod — den skal finde Køling her«. Hans muntre Sind, hans Takt, hans Vittighed, hans Sang og Musik har i hele Livet gjort hans Selskab meget tiltrækkende, ogsaa i Manddommen, da de vanskelige økonomiske Forhold noget forgrovede den.

1705 kom han som Student til København. Meningen var vel, at han skulde tage teologisk Embedsexamen og ligesom Svogeren af sine fornemme Velyndere anbringes i et Præsteembede, men det gik anderledes. Han mødte i København blandt Studenterne en i mange Retninger plump og grov Tone med Fuldskab og Slagsmaal. Men der var ogsaa i Aarene efter den Store nordiske Krigs lykkelige Afslutning nok, der kunde interessere de unge, i det aandelige Liv, der — delvis støttet af Dronning Anna Sofies Kreds — var ved at bryde frem: en ny verdslig Livsanskuelse og Dannelse var i Færd med at afløse den gamle humanistisk-teologiske; i Naturvidenskaberne, i Juraen, i Historien drøftedes de nye Synsmaader med Fryd og Ængstelse af Falster, Holberg, Hoier, Pontoppidan. I Litteraturen havde Reenbergs Fremdragen af Bording med hans Jævnhed og Simpelhed efter Barokkens Pomp og Kunst været noget af en Aabenbaring; selv for den fransk orienterede Holberg har »eet Blad af Bordings Vers« opvejet alle Brandts trøsterige Viser. Falster og Holberg havde begyndt deres satiriske Digtning. København havde faaet sit Teater, og de 3 første Bind af Holbergs Komedier var trykt. Gennem den italienske og fra 1721 den tyske Opera havde Københavnerne for første Gang faaet et Glimt af det store Gennembrud i Musikken fra forrige Aarhundredes Begyndelse med Udvikling af Operaens

Kunstform, Solosangen i Stedet for den ældre polyfone Sang, Instrumentalmusikken som en særlig Kunstart; man havde med Undren i Operaens Arier opdaget den menneskelige Stemmes uanede Udviklingsmuligheder. Selv i ret brede Lag var man betaget af de nye Kunstformer. Samlinger af italiensk, fransk, tysk Lyrik med Musik var almindelig udbredte; i »Kilderejsen« ytrer Leonoras Galskab sig i Koloraturforedrag af danske og tyske Arier; og til Selskabslivets Plager hører Damen, der medfører sin »Visebog med 30 skiønne tyske og franske Viser« (Barselstuen II, 5).

Stub har stiftet Bekendtskab med alle Sider af Hovedstadens Liv. Han regner sig i et Digt til Poul Løvenørn[8] til »Studenterflokken«, de uforbederlige »Københavnske Drenge«, om hvem intet godt er at sige; han bliver som en god Københavner optaget af aktuelle Forhold i Byen: de stinkende Kanaler, Fabrikkerne der ikke betaler sig, og den nye Dok, der aldrig bliver færdig, de pralende tyske Officerer og den hellige Pastor Ewald; han skriver Drikkeviser, der gaar hos Pilo og Mester Hans i Taarbæk, og hvori Flasken forherliges som den tro Ven, og Forfatteren »krydser tæt op ad skiden Stræde«. Ogsaa Kærligheden har vel her optaget ham, den spillede jo alle Dage en stor Rolle i hans Liv; Følgerne af et Forhold til en ganske ung Pige hjemme i Fyen tvang ham faa Aar efter til at indlade sig i Ægteskab, og det sidste vi hører om ham i Hjemstavnen, før han syg og værkbruden drog til Ribe, er Lundby Kirkebogs Optegnelse om Fødslen af »et uægte Barn af Moderen Maren Hviid; Faderen sagdes at være Ambrosius Stub«. I sine Digte er han fuld af Spot over Pietisternes Prædiken Afhold; over Mand-

[8]) Digtet fra Tiden omkring 1735 er trykt i Rahbeks Hesperus III, 305 ff., det havde sammen med Stubs Ligvers over Poul Løvenørn været i den løvenørnske Families Eje. Allerede Rahbek var paa det rene med, at det maatte være af Stub; det eneste, der voldte ham Betænkeligheder, var de Udtryk, som Forfatteren bruger om sig selv, at han har hørt til »Studenterflokken« og nu er indrulleret i »Skriverkarlenes« Tal; han mente ikke, at dette passede paa Stub; vi ved nu, at det netop er Tilfældet. Senere Forskere som S. Birket Smith (Danske Saml. II, 2, 246—47) og Carl Bruun (Kjøbenhavn II, 207) har ogsaa været paa det rene med, at Digtet er af Stub.

folkene, »de tynde tørre Gække«, »med Thevand for og Hvidløg bag« i Stedet for et godt Glas, og Kvinderne, disse »Helgeners udvalgte Søstre«, der »lystre naar Lysten stikker, ja synde for at gøre Bod«. Og trods al Formaning til »Dyden« som den eneste sikre Havn, — i Tidens Stil, — er hans Viser fulde af Glød og Erfaring.

Af Tidens Aandsliv har den nye Videnskab, der fortryllede saa mange af hans Samtidige, ikke haft altfor stor Betydning for ham. Trods hans skarpe logiske Sans, der senere — under Paavirkning af Svogeren Sagfører Engberg — gjorde ham til en ganske habil Sagfører,[9] har de store Problemer næppe nogensinde interesseret ham synderlig. En af de »gudelige Arier« fra hans senere Aar (No. 2) om de formastelige »Naturens Ransagere«, der »prædiker Løgne for Vantroens Folk«, kan tyde paa, at han har kendt den moderne Videnskabs Fristelser til Vantro, men Kendskabet har næppe været synderlig dybtgaaende og han finder alle Dage let Hvile i Kristendommen. Meget mere end Tidens Videnskab har den nye Skønlitteratur og Musik betydet for Stub. Holbergs Skiemtedigte, der var udkommet 1722, efterlignes i et Par af hans tidligere Digte: Bryllupsversene til Joh. Klugh (Barfod No. 64) med deres Opregning af Typer paa slemme Kvinder er en Genklang af Holbergs 4de Satire, ligesom Slutningen af Klientdigtet til Løvenørn til Forbillede har Gratulationsdigtet til Hans Mikkelsen foran i Skiemtedigtene. Men mest har Stub dog fordybet sig i Tidens rige Sangdigtning. Den var som bekendt én af de mange Aarsager til, at den unge Brorson forsømte sine teologiske Studier. Den danner ogsaa Baggrunden for Stubs Digtning[10] og har vel

[9]) Han møder for Prokurator Borring i Odense i Sager fra Retten paa Valdemarsslot (Tingbogen for 1740 S. 509—10); se ogsaa hans Aktorat mod Pastor Iversen i Bilag 2.

[10]) Hvilke bestemte Komponister og Digtere der har haft Betydning som Forbilleder for Stub, og *hvor meget* de har betydet for ham, er et Problem til hvis Løsning der kun er gjort lidt. Prof. Brix har i Afhandlingen om Stub i »Danske Digtere« kort peget paa Joh. Chr. Günther (1696—1723) og Sperontes »Singende Muse an der Pleise« som litterære Forbilleder. En nærmere Undersøgelse af Rækkeviden af disse Iagttagelser og af andre Muligheder vilde være af Interesse.

ogsaa bidraget til at trække ham fra Examensstudiet. Trods en halv Snes Aars Studenterliv fik han aldrig sin teologiske Examen, der dengang ikke stillede store Fordringer; Holberg tog den saaledes et Aar efter anden Examen.

Naar det endte saaledes med hans Studier, skyldes det vel flere Ting. Hans Konstitution har været noget sart.[11] Naar han som Student priser f o r s i g t i g Nydelse, er det—i Modsætning til hans traditionelle Forherligelse af Vinen og Brændevinen — noget individuelt og meget betydende til Forstaaelse af hans Konstitution; den sorte Kaffe er ham som alle gigtsvage en Gift; derfor priser han »tynd Caffé — den stærke brænder Blodet — den stærke svækker Modet — og giver Hjærte-Ve«; den har ogsaa den slemme Følge, at den hæmmer Kærlighedens ædle Nydelse; »i Pigens hvide Arme — bør ej den Karl faa Varme — der findes kold som Sne — af sort og stærk Caffé.« 1741 maa han tage Permission hos Baron Juel »formedelst min svage Constitution« og en halv Snes Aar senere betegner han sig selv som »Krøbling« af Ledegigt. Denne Stofskiftesygdom har gjort ham noget magelig og lidet anlagt for Anstrængelse. Ogsaa hans Opdragelse i forholdsvis gode Kaar, hvor andre har sørget for ham, og Herregaardslivet har vel bidraget til at føre ham ind i det nydende dolce farniente uden Bekymring for Fremtiden, som ikke heller Manddomsaarenes vanskelige Forhold og Krav ret kunde rive ham ud af.

I hans Digtning afspejler alle Sider af hans Liv sig. Mindst interessante, fordi de baade i Form og Indhold er mindst særprægede og efter en bestemt Skabelon, er de Digte, der omhandler Studenter- og Værtshuslivet, og Klientdigtene.

Langt mere personlige er de af hans erotiske Digte, der ikke ender i Forherligelse af »Dyden«. Erotiken har her intet af den Magt og Betagethed, hvormed den greb ind i Ewalds Liv; men den er af en sanselig og galant Ynde, som helt er det 18de Aar-

[11]) Familien, i hvert Fald i den næste Generation, har været skrøbelig. Broderen Morten dør 1725 kun 32 Aar gammel. Hans eneste Søn bliver kun 25 Aar. Søsteren Karens Børn dør alle i en spæd Alder ligesom Ambrosius Stubs 3 yngste Børn. Stubs yngste Broder Peder, der arvede Fædrenehuset i Gummerup, efterlod ikke Børn.

hundredes. Foraarstiden er for ham ganske haandgribeligt den Tid, da »Solen brænder som en Glød og tænder Ild i Barm og Skød«; han søger at berolige den sky unge Pige: »eja, hvi tripper du saa fast — hvad stikker dig, du pene Pige — at du vil løbe saa og skrige — blot ved et Elskovs Øjekast«; husk paa, at Ungdommen er saa kort; derfor »bøj dit Hoved hid. Elsk, elsk! det er den rette Tid. — Naturen gav hvert Køn sin egen Elskovs Lyst og Lov. — Den ene Ungdom (ɔ: Unge) har den anden højt behov. — Din Moder selv befandt — at det var sandt.«

Ikke faa af Digtene handler om det, der betingede hans sorgløse Liv: Ligegyldigheden for alt det, som Menneskene ellers anstrænger sig for: Penge, Anseelse og i sidste Instans ogsaa sanselige Nydelser; ti trods alt er han Herre over sig selv. Tidens Litteratur, baade den fremmede og den danske, priser ofte »Nøjsomheden«, fordi den gør uafhængig i Livet; men dens Forherligelse har hos Stub en særlig Inderlighed, og man føler, at der bag den ligger en personlig Erfaring, hvis Værdi han kender (»o Nøjsomhed min Ære«, »o rige Nøjsomhed«). Og helt Udtryk for det noget sarte og forfinede i hans Natur, noget af det mest ejendommelige for den, er det, naar han forherliger de Glæder, som ikke koster, og hvis Nydelse er helt uafhængig af andre: Musik og Sang. Det er det inderste i sit Væsen, saaledes som han selv opfatter det, han vil give i Ordene: »Uskyldig Tidsfordriv jeg har — i Dans, Musik og Sang — naar andre helst til Glasset taer — jeg springer Stuen lang; — Klaver jeg elsker i mit Sind . . . Jeg er da mere frank og fri — end andre Giekke som — vil gaa i slavisk Liberi og under Herredom. — Jeg spiller, synger, danser, gaar — saa tit jeg det i Sinde faaer. — For Resten er jeg ganske fri — for Lysters Tyranni.« Musikken blev ham hele Livet en Trøst; som gammel giver han det Udtryk i »Tanker foran i en Psalmebog«: »her slaar jeg al min Sorg rent hen i Veir og Vind — og morer med min Sang mit misfornøjet Sind«; han sidder alene og glæder sig ved at synge gamle Salmer. Hans musikalske Sans ligesom hans Sinds Simpelhed og Renhed giver sig ogsaa Udtryk i Digtenes Form; de er af en fuldendt Naturlighed og Enkelhed i Ordvalg og i Ord-

stilling, og han mestrer de ofte ret indviklede Verseformer som en Leg, behøver f. Ex. sjælden at tage sin Tilflugt til Inversioner.

Blandt de Ting, der har baaret ham oppe i Livet, af samme Art som Musikken, er ogsaa Glæden ved Naturen; den har næppe i den danske Litteratur faaet et renere og mere ubevidst betaget Udtryk end i Foraarsvisens Udraab over hvert nyt Under i den vaagnende Natur: »ak se, hvor pyntet Solen gaar med lange Straaler i sit Haar ... ak se, hvor spejleklar og glat ... ak se ..«, eller i hans Undren over Rosens hemmelighedsfulde Skønhed.

Pietisterne talte om »de troendes forborgne Liv«; det inderlige Liv, som de levede bag Dagliglivets Ensformighed og Skrøbelighed; hvert Menneske har vel sit. Glæden ved Musikken og Naturen var den Form, det antog for Stub i denne Tid af hans Liv; det fik senere andre Former, selv om det dybest inde vedblev at være det samme.

Den uberørte Ynde, der er en væsentlig Del af Stubs Personlighed, skriver sig ikke blot fra Tidens Tilsløren og Forskønnen. Ogsaa hans Samtidige saa den, vel mest i Ungdom og Alderdom; da han som et gammelt Vrag kom over til Ribe og der traf 2 gamle Studenterkammerater, der var endt i ansete Stillinger, turde de ikke bede ham om at undervise deres Børn; ti de vidste, at han »var skabt til noget langt højere og bedre«. Det var Indtrykket fra Studenterdagene.

MANDDOM

Flere Ting tyder paa, at Stubs fornemme Bekendte, vel nærmest Fru Kaphengst paa Søholm, har støttet ham i hans første Studieaar, men har slaaet Haanden af ham, da det ikke blev til noget med hans Examen.[12] Han har da søgt et beskedent Underhold i »Skriverkarles Tal«, ɔ: som Sekretær hos en eller

[12]) I Digtet til Amtmand Grev Holstein i Ribe siger Stub, at han har maattet opgive sin Bog, »sin kære tro Veninde«, fordi han ikke vilde finde sig i »nogens Agt og Nykke«.

anden rig eller fornem Mand, en Stilling hvortil ikke blot hans Uddannelse, men ogsaa hans elskværdige Optræden og selskabelige Talenter kunde gøre ham særlig skikket. Der var i Datidens København med de store Husholdninger og paa Herregaardene rig Anvendelse for den Slags Folk, der halvt regnedes til Familien, halvt indtog en Slags Gæste- eller Klientstilling. Paa de store Gaarde i Vendsyssel traf man endnu i min Barndom hyppig Folk af den Slags, ofte ældre Studenter eller Kandidater. Stub har ogsaa udenfor sin Virksomhed søgt sig fornemme Patroner i København; han har saaledes været knyttet til den muntre og dygtige Poul Løvenørn, der 1730 var vendt hjem fra sin Gesandtskabspost i Berlin for at indtage høje Militærposter under Kristian VI. Der er som før omtalt fra Tiden omkring 1735 bevaret et Digt fra Stub til Løvenørn, hvori Stub takker for bevist Naade, forsikrer om sin Hengivenhed og lægger sin Skæbne i sin mægtige Patrons Haand: »i mange Aar jeg var iblandt Studenterflokken — endnu er jeg desværr i Skriverkarles Tal — min Lykke gaar det med saa langsomt som med Dokken[18] — Gud ved om noget af os begge blive skal«; hvis Løvenørn kun vil vise lige saa stor Energi som den emsige »Greve«,[18] vil en sikker Fremtid være Stub vis og hans Taknemmelighed vil aldrig ophøre. Tonen overfor Løvenørn er fri og fortrolig; og da Løvenørn døde 1740, sendte Stub fra Taasinge en anden af sine Patroner, en unavngiven Ven af Løvenørn, et pompøst Barokdigt, hvor allegoriske Figurer som paa Tidens Gravmæler følger den døde til Graven: den floromhyllede Fama med Basun, Retsindighed og Sandhed, der priser Løvenørn baade som Kriger og som Statsmand, der »forstod saa fix med Pen at fægte, saa Blod blev spart ved Blæk paa Valplads af Papir«. Stub kom hele sin Manddom til at leve som fornemme Herrers Sekretær og Klient, et Liv som han jo var vant til fra Ungdommen og som vel ogsaa kunde tilfredsstille et enligt Men-

18) Grev Fr. Danneskjold Samsøe, Løvenørns Fjende og Rival, der 1735 havde paabegyndt det vanskelige Anlæg af en Dok paa Christianshavn; Besværlighederne ved Anlæget var saa store, at mange tvivlede om, at Arbejdet vilde lykkes. Carl Bruun: Kiøbenhavn II, 713—14.

neske med Stubs nøjsomme Krav til Livet. Hans Ægteskab 1735—47 gjorde kun periodevis Afbrydelser i denne Levevis, og til at ernære en Familie slog den ikke til. Han vedblev ogsaa i sit Ægteskab med sit sorgløse omflakkende Ungkarleliv og har næppe — trods god Vilje — bidraget noget synderligt til Familiens Underhold.

Den 17. Oktober 1735 blev den 30aarige Mand nødt til at gifte sig med en lige 19aarig Pige Mette Cathrine Skovsboe, en Præstedatter, der boede hos sin 80aarige Farmoder, den velstaaende Anna Skovsboe, i Langsted tæt ved Verninge, hvor Stubs Søster Karen var Præstekone; og kort efter fødtes deres ældste Datter Christine. Stubs Forhold til den unge Pige er indledet, da han har været hjemme i Julen, og da den gamle Farmoder laa syg. Efter Farmoderens Død arvede Stubs Hustru den betydelige Sum af 548 Rd., og Stub tog Bolig paa en af Farmoderens Gaarde i Langsted, der var fæstet bort for 1 Td. Rug, 1 Td. Boghvede, 16 Rd. og Græsning til 2 Køer og 6 Faar. Han lever her et Par Aar som bosiddende Mand i Omgang med sine nye Svogre og Søstren i Verninge, hos hvem den gamle Fader var flyttet ind. Mærkelig levende ser vi i den før omtalte Retsprotokols Referat et Glimt som af et gammelt hollandsk Billede, en Situation af hans Liv her i Verninge: Stub og Svogeren Peder Skovsboe, der en Sommeraften kommer ind i Kroen for at faa Ordning paa den gamle Bedstemoders Grav, hvor Ligstenen er sunken; Stub staaende ved Bordenden med Krokonen og spøgende med hende; Slagsmaalet, og Stub der tilsidst fredelig forlanger et Glas Øl og Brændevin, skærer Tobak til sin Kridtpibe og i Sommernatten gaar hjem til Langsted med Svogeren og Sergeant Ørbech fra Verninge. Mindst af alt var Stub vel skikket til det stræbsomme Liv, som en lille Bondegaard krævede; han begyndte at gøre Gæld, og i Januar 1738 maa han sælge Gaarden til Svogeren Peder Skovsboe og flytter med Familien til Faaborg, sagtens til Svogeren Prokurator Engberg. Fra Begyndelsen af 1743 er Familien bosat i Odense, hvor den efter 1744 bor til Leje hos Værtshusholder Kyhn. Stub selv var kun hjemme i Perioder, mest søgte han Underhold for sig og sine som Sekretær paa Brahesholm og Valdemarsslot; men Kaarene

var yderst fattige. I Skattemandtallet i Odense for 1743 hedder det: »Monsr. Stub og Hustru; er i slet Tilstand; ser derfor ikke, han kan svare noget«; de tre Børn, der fødes efter Afrejsen fra Verninge, dør ganske smaa; Hustruen 1747, kun 31 Aar gammel. Af Skiftet efter Konens Død faar vi et Indblik i Familiens ringe Kaar; Lejligheden bestaar af Stue, Kammer, Køkken og Spisekammer; det gamle Indbo af et indlagt Bord, 2 Gueridoner, 1 Lænestol, 6 Ruslæders Stole, en Ege Dragkiste og et Sengested med blaastribet Omhæng. De to Børn maatte Slægtninge tage til sig; Datteren Christine kom til Fasteren i Verninge; Sønnen Christian, der senere udgav Faderens Digte, vist til Morbroderen Niels Skovsboe, der var Værtshusholder i Odense.

I Odense er Stub kommen sammen med Folk af alle Slags. Først det jævne Lag, hvor Familien økonomisk hørte hjemme; Værtshusholdere som Svogeren Niels Skovsboe, Herman Chr. Kyhn, Familiens Vært, og Peder Jørgensen, hos hvilke to sidste han tog ind under sine Besøg i Odense efter Konens Død.[14] Hos Folk af dette Samfundslag har han ogsaa af og til praktiseret en Smule som Prokurator; 1747 yder han Farversvend Lauritz Bang juridisk Bistand til at komme bort fra et ubekvemt Lejemaal gennem et »Project«, hvor pludselig en ganske anden Mand figurerer som Lejer.[15] Han har ogsaa omgaaedes Folk, han kendte fra sin Skoletid, som hans gamle Rektor Søren Anchersen, der altid blev ham god. Og han har forlystet Byens højere Borgerskab som Raadmand Nøragger, Postmester Melbye og den vidtberejste og rige Apoteker v. Westen, der i sin Svendetid sammen med sin Kollega Claus Seidelin havde foretaget vide og galante Rejser rundt i Europa,[16] og som nu sad som Indehaver af Apoteket med Vinstue, og som Udslag af de Interesser, Rejserne havde vakt, med en Samling af Musikinstrumenter, italienske Malerier og Raritetskabinet; Byens Officerer, hvoraf enkelte som Major Cramohn og Oberstløjtnant v. Windtz var Bekendte fra Søholm, helt op til den kommanderende General Neuberg; og høje Embedsmænd som Stiftamtmanden Grev

14) Fra Fyens Fortid III, 221.
15) sst. 220.
16) Claus Seidelins Dagbøger i Memoirer og Breve XXII.

Chr. Rantzau til Brahesborg, Falsters og Holbergs Velynder. Han har moret dem ved sine Improvisationer og Drikkeskaaler ved festlige Anledninger i deres Hjem eller i et lystigt Lag paa Apotekerens Vinstue, som da han gjorde det ypperlige Impromptu over en Ælling[17] med to Hoveder i v. Westens Raritetskabinet; undertiden ogsaa med kaad Spøg over fraværende Trediemand.[18] Men ogsaa her finder vi, trods Stubs Fattigdom og borgerlig set noget forhutlede Stilling, Udtryk for Venlighed og Respekt, naar Omgangsfællerne fra denne Kreds senere mindedes ham; ofte anført er en Udtalelse om Stub, der vel i hvert Fald indirekte gaar tilbage til Grev Chr. Rantzau: »en ganske egen Fyr, men et Pokkers godt Hoved«.[19]

Disse Odense Storborgere kunde vise ham den Ære at staa Fadder til hans Børn og forstrække ham med Smaalaan; men sit Underhold fandt han som Skriverkarl paa Brahesholm og Valdemarsslot. Brahesholm og senere Krængerup og Søholm ejedes af Chr. Stockfleth, Søn af Stubs Gudmoder, en dygtig Mand, Landsdommer og en Tid Stiftamtmand i Throndhjem, og tillige en elskværdig Mand, »i hans svage Legeme (siges der i Ligprædiken over ham) var til Herberge en munter Sjæl«; Stub havde kendt ham fra han var Dreng, der var 10 Aars Aldersforskel; Forholdet synes at have været fortroligt, »min umistelige Patron« kalder Stub ham; hos ham opholdt Stub sig en Del i Aarene 1743—47 og det sidste Aar før

[17]) Som Kuriosum kan anføres, at Ællingen med de to Hoveder figurerer til Salg 1774, da v. Westens Søn var gaaet fallit (Odense Løveapotheks Historie S. 77).

[18]) »Et Bekiendtskab, jeg har havt til Ambrosius Stub i Hans Velmagts Dage, da vi begge kiendte Ham fra en god og en ond siide, og jeg veed den onde Siide hidrørede fra en Kaadhed alleene, især at fornøye et Selskab paa 3die Mands Bekostning«. (Brev fra Krigsraad Wedel til Borgmester Seidelin i Odense fra 1791 om Fribolig for Stubs Datter Christine. Fra Fyens Fortid III, 219).

[19]) Barfod anfører den (S. XXIX) efter »den gamle (forhenværende) Forvalter A. Fentz«, der sagde at have den fra »den gamle Rantzau« efter »hans Forespørgsel for mange Aar siden«. Fentz kan næppe have den direkte fra Grev Chr. Rantzau selv, der døde 1771, men vel fra dennes Søn Grev Fr. S. Rantzau (1744—1822), der atter maa have den fra Faderen; selv kan han ikke have kendt Stub.

Stockfleths Død 1750. Men længere og fastere var han knyttet til Baron Niels Juel paa Valdemarsslot; om ham og Stubs Stilling hos ham lader der sig hente nye Oplysninger gennem Valdemarsslots Arkiv. Niels Juel har ogsaa været en betydeligere og mærkeligere Mand end Stockfleth, men uden dennes Venlighed og Munterhed, og han fik stor Betydning i Stubs Liv.

Kammerherre Niels Juel (1696—1766) var en halv Snes Aar ældre end Stub. Han var Sønnesøn af Søhelten Niels Juel. Han tiltraadte Stamhuset Taasinge 1714, men var 1718—23 Ritmester ved første fynske Rytterregiment; 1723 tog han Ophold paa Valdemarsslot.

Han var i mange Henseender en betydelig Mand; baade i Udseende og Karakter kan han minde om Frederik Wilhelm I af Preussen. Han holdt et lille Hof paa Valdemarsslot, og sit Gods drev han med stor Dygtighed. Det er ham, der har lagt Grunden til Taasinges store Frugtavl, idet han — under megen Modstand — tvang Bønderne til at plante og passe Frugttræer, som han udleverede dem. Han anlagde en Klæde- og Hattefabrik i Troense, holdt Bønderne til at væve Hørlærred. Han havde sit eget Skib. »Thorsing Slot«, der bl. a. sejlede paa Frankrig.[20]

1754—55 lod han den nuværende lange Slotsgaard anlægge af Holsteneren G. D. Thierscke, et anseligt Barokanlæg med stor Dam og Springvand i Midten; paa Stubs Tid existerede det endnu ikke. Husholdningen er som et lille Hofs.[21] Han havde et ypperligt Bibliotek, hvortil stadig den nye Litteratur anskaffes (Niels Klim saaledes saa snart den udkom), Teater og Orkester med 4—8 Stemmer (2 Violiner, Cello, Bas, 2 Oboer, 2 Horn); der anskaffedes den nyeste Musik som den nyeste Litteratur, i Julen 1750 saaledes Kompositioner af Benda, Graun, Førster og Holbergs Ven Scheibe.[22]

20) 1752 assureret for 1600 Rdl.

21) Indkøbene er i Regnskaberne meget store, ikke blot af Fødevarer. 1750 indkøbes Masser af Glasvarer og Legetøj: 12 Par Glarøjne, 3 Uringlas, 44 Stk. Dukketøj, 12 Stk. Skalmejer, 12 Smaa Trompeter, 34 Spejle o. s. v. (Regnskaberne: Odense Landsarkiv).

22) Regningerne i Odense Landsarkiv.

Om Efteraaret deltog han i Selskabslivet i Odense og København, og ved Siden af Avisernes Efterretninger faar han Besked om Forholdene i København gennem en fast Kommissionær, Renteskriver Pauw.[23]

Han kunde være brutal og uberegnelig; han holder Forhør over sine Bønder med en Tyrepisk, fordi de har kørt Kornet hjem, før Ridefogden har beregnet Tiende;[24] han har flere Processer om Laan, han i en eller anden Forlegenhed har optaget, men pludselig nægter at betale;[25] han anvender i sine mange Processer alle Fif; en ufuldendt Koncept »efter Hr. Cammerherre Juels Dictat« giver en Forestilling om hans Tone overfor Underordnede, som han var misfornøjet med: »Dersom Iversen ey havde employeret hans ledige Timer til Liderlighed med Kort Spil bland Drengene om Aftenen, og Natten med at holde sig hos gemeene Scrubber og Horer, ja brugt den Tiid Vinter og Sommer i 3 Aar han har haft til overs til at see saavel efter Hovningsfolk og Gaardsens Folk til . . ., saa . . . o. s. v.«

Paa den anden Side viser han sine Bønder en vis Billighed i Processerne mod ham selv og støtter dem mod Fremmede. Og betegnende er det, at han 1765 afskaffer Træhest og Justitspæl, som han lod sælge ved Auktion.[26]

Ved denne mærkelige og betydelige, men vanskelige Herres

[23]) I et Brev af $^{18}/_{2}$ 1747 meddeles Holbergs Baronisering og hvad man mente derom i København: »Holberg er ophøjet i den friherrelige Stand og har faaet Patent som Baron, saa mand heraf seer, at han for efterkommerne icke vil være mindre mand end den Svenske Puffendorf. NB hand har som Folck siger testamenteret hans Jordegods til Sorøe Academie efter hans Død at henfalde«. Efterretningen saa umiddelbart efter Udnævnelsen viser den Opsigt den vakte.

[24]) Procesakterne i Valdemarsslots Arkiv.

[25]) Paa en Københavnsrejse 1735 har han laant Penge af Dr. Bohms Enke mod Pant i et Par Diamant Ørenringe. Samtidig har han laant Penge, Juveler, Guld- og Sølvsager af Provst Berg. I begge Tilfælde søger han at slippe udenom sine Forpligtelser gennem den snu Sagfører Borring i Odense. Det samme er Tilfældet 1740 i en Sag mod Dreiers i Hamburg, hvor Stub føres som Vidne. (Procesakterne til de to første Sager var paa Valdemarsslots Bibliotek. — Den sidste i Tingbogen.).

[26]) C. G. Hagstrøm: Taasinge paa Niels Juels Tid. Nyborg 1916. S. 91.

»Hof« var det, at Stub havde sin Gang store Dele af sine Mandsdomsaar.

Stubs Forbindelse med Baron Juel gaar senest tilbage til Aaret 1739,[27] da han og hans Familie opholdt sig i Svogeren, Prokurator Engbergs Hjem i Faaborg; ikke usandsynligt er det, at det er indledet gennem Engberg, der var Juels Sagfører; mulig ogsaa gennem en anden af Juels Sagførere, Prokurator Borring i Odense, for hvem Stub møder i en Sag for Retten paa Valdemarsslot 1740.[28] Stub kommer saa i Aarene 1739—41 oftere og længere Tid ad Gangen paa Slottet i Juels Tjeneste uden at have fast Ophold der,[29] indtil han i Sommeren 1741 træder i Juels Tjeneste som hans Sekretær med fast Ophold paa Slottet, 27 Rd. halvaarlig og særligt Skrivesalær for de forefaldende Sager.[30] Lige til Efteraaret 1752 bliver da Valdemarsslot med kortere og længere Afbrydelser — i Odense hos Familien og paa Brahesholm — hans stadigste Opholdssted.[31] Han har ført Juels Regnskab og haft hans juridiske Dokumenter under sig, han har haft Opsyn med Biblioteket og festlige Lejligheder har han forherliget med Digte.[32] Paa Juels Rejser har han ledsaget ham med det øvrige Følge; 1749 tilbringer Juel om Efteraaret en Maaned i København, Stub, der fører Regnskab over Udgifterne, bor da med 3 Lakajer paa »Tre Hjorter«, men han har sit eget Værelse og faar dobbelt saa meget til Fortæring som Lakajerne; i Efteraaret 1751 er han alene med Juel paa en lille Rejse i Odense.

27) Decbr. 1739 faar Stub for 12 Rd. Klæder af Juel; Jan. 1740 har han faaet 35 Rd. foruden adskillige Rejsepenge af Patronens egen Haand. (Redegørelse til Juel $^{18}/_{12}$ 1741. Odense Landsarkiv. Se ndfr. Bilag 2).

28) Valdemarsslots Tingbog 1740 S. 509—10.

29) Tingbog 10. Maj 1740 hævder han i en Vidnesag, at Valdemarsslot ikke er hans rette Forum efter »hans Forretninger til og fra Slottet«. I Skrivelse til Juel Marts 1741 (Bilag 1), at han vel ofte har været i Forretninger paa Slottet, men ikke har fast Bolig der; han er ikke Domestique.

30) Vidnestævning $^{10}/_{7}$ 41 (Valdemarsslots Tingbog) kaldes han Baron Juels Secretair. Lønnen findes anført i Redegør. $^{18}/_{12}$ 41.

31) Længere Ophold kan konstateres 1739—41, 1747—49, 1751—52.

32) Digtet i Anledning af Juels Fest ved Christian VII.s Fødsel $^{29}/_{1}$ 1749: »Herop vor Glædes danske Flag — saa fyr vor Thorsing Skude«.

Forholdet til Juel har ikke været fortroligt som til Storborgerne i Odense, end ikke som Forholdet til Stockfleth paa Brahesholm. Men Juel var ikke smaalig, Stub er for sine Tjenester til sin Hustrus og sit eget Ophold »meget genereux blevet aflagt«; og ligesom i Forholdet til Løvenørn haabede Stub ogsaa her stadig gennem den mægtige Herre at opnaa en fast Stilling, hvoraf han og Familien kunde leve og »have fælles Ophold ved et og det samme Bord« — et Haab han Gang paa Gang, efter Tidens Skik i meget underdanige Vendinger, giver Udtryk overfor Naadigherren; »jeg har — skriver han saaledes 1741 — fra første Gang Guds Forsyn insinuerede min Nødtørft min Høy gunstige Patrons Bevaagenhed ey heller nogensinde været her paa Slottet uden i det umistelige Haab, at — al som Gud selv i Himlen hjælper ved Midler (ɔ: Kristus) her paa Jorden — min Lykke og fælles Fremtarv for mig og mine da engang kunde vaagne ved den Herre, hos hvilken dog saa mange Nødlidende, ja endog nogle utaknemmelige Stakler (ɔ: Pastor Iversen i Bregninge) har hentet det Brød og den Velstand, som de i denne Time saa ufornuftig pukke af.«[33] Det er vel det samme Haab, der i simplere og skønnere Ord faar Udtryk i Foraarsvisen overfor Gud; »han kommer vist min Tarv ihu — endnu. — Han rammer nok den rette Tid — da Himlen den skal blive bliid; — Jeg tør maaske — vel faa at se — min Vinter blive til en Vaar — i Aar.« Han fik jo aldrig sit Ønske opfyldt, hverken Naadigherren eller Gud eller vel han selv hjalp til, som de skulde, her paa Jorden.

Helt let og behagelig har Stubs Stilling ikke været ved Hoffet paa Valdemarsslot. Juel var en altfor fornem og selvbevidst Herre til at omgaas sin Skriver paa lige Fod; der var her i de større Forhold mere der kunde nærme ham Tjenerskabet. Hans eget godmodige og sorgløse Væsen har sikkert ogsaa bidraget dertil. T. S. Heiberg, Udgiveren af Stubs Digte, skriver om ham, at Juel »tog sig meget af ham og havde ham stedse i sin Gaard, først for at holde ham i god Orden, men siden især for at more sig over hans Vittigheder. Men nogle Gange løb han nogen Tid

[33]) Bilag 1.

bort, helst naar han havde Penge hos sig,[34] og kom tilbage forsviret og næsten uden Klæder. Juel maatte nogle Gange klæde ham op for dog at have ham i et anstændigt Udvortes i sine Selskaber . . . Stub havde helst Omgang med Gaardens Betiente, med hvilke han øvede Spil og Drik, men i de kultiverede Selskaber kom han meest tvungen, fordi han behagede ved sine Vittigheder, men sielden stod han ædru fra Bord; han kunde være fiin og gemeen i sine Udtryk, ligesom han fandt Selskab til.«[35] I denne Betragtning af Stub er der tiltrods for dens noget bedsteborgerlige og forskræmt forargede Syn *noget* rigtigt. Han har sikkert ofte befundet sig bedre blandt Gaardens Folk end ved Naadigherrens Bord, hvor han skulde more med sine Talenter, og vel ikke helt med Urette. Paa muntre Øjeblikke i Folkenes Selskab tyder maaske ogsaa de mange knuste Ruder i »Monsr. Stups Kammer,« der figurerer i Slottets Regnskaber, sidst i Juli 1741 10 Ruder med Bly, »som en Hund udsprang«, et Tal der kun overgaas af de 12 Ruder »i Pigernes Kammer«, der indsattes den 28. Maj, samme Dag som Stub maatte have 1 Rude indsat.[36]

Stub kom derfor undertiden i den Situation overfor taktløse Folk at maatte hævde, at han ikke var »Domestique«. Dette var saaledes Tilfældet, da den unge Præst i Bregninge Christoffer Iversen, en yngre Skolekammerat af Stub fra Odense, paa en hovmodig og selvgod Maade i 1741 krævede Juels Hjælp overfor forskellige mistænkelige Personer, der opholdt sig paa Godset uden Pas og Bevis og som derfor ikke kunde tilstedes Adgang til »Kirkens gode Ting«. Præsten forlanger at disse »vildfarende Faar uden Hyrde, uden Enighed med andre Guds Børn« skal tvinges til at fremvise Pas eller »forvises Menigheden og udryttes af den« for ikke at være til Forargelse for de enfoldige. Blandt

34) I December 1741 er Stub »formedelst sin svage Constitution« taget bort nogle Dage; han har maattet aflevere Regnskaber og Dokumenter, og der mangler 11 Rdl., som han »formedelst en og anden mig forcerende Mangel har betient sig af«, og som han beder om enten at faa eftergivet eller Udsættelse med (Redegørelse i Bilag 2).

35) Brev til R. Nyerup $^{28}/_{8}$ 1815.

36) Juels Regnskaber i Odense Landsarkiv.

dem er »Ambrosius Stub, som opholder sig paa Slottet, fra sin ægte Hustru; Hans Møller, Karetmager paa Slottet; Johannes Nielsen Holst med en Quinde Engel Marie Lauridsdatter, som han siger at være sin Hustru o. s. v.« Baron Juel kræver mærkelig nok en skriftlig Erklæring af Stub, som ogsaa giver den, fuld af Forargelse overfor den selvgode Kammerat.

Han gør opmærksom paa, at Præsten fra Drengeaarene har kendt ham; at han hverken er Domestique eller fast bosiddende paa Slottet og derfor ikke behøver Pas; at han er der med sin Hustrus Tilladelse for at tjene til deres Ophold, for saa at gennemhaane Præsten for hans ukristelige Sindelag og hans Misundelse mod andre, der nyder Herskabets Gunst. I dette Indlæg lægger Stub trods al Forargelse Baand paa sig; i den gamle Karetmagers Indlæg, der næppe er forfattet af Karetmageren men af Stub,[87] gaas der i Ly af den gamles Naivetet kraftigt løs paa den »forfærlige« Præst, der har forskrækket ham, saa at han end ikke tør lade ham hente i Dødens yderste Nød.

Saa trist, som det kan se ud efter de bevarede Aktstykker, har Stubs Liv paa Slottet ikke været. De smaa Glæder, der for ham betød mere end Penge og Ære, hører vi efter Sagens Natur lidet om: glade Gilder i Odense og paa Herregaardene, Rejser til København, Venner, Musik og Sang; dertil kom, som hans Exemplar af Gottfred Arnolds store pietistiske Værk i Valdemarsslots Bibliotek viser, Kristendommens Trøst. Og saa ikke mindst det store Værn, som han havde i sin egen Naturs Optimisme, i Haabet om at hans Navn stod i Herrens Bog, og at Gud nok endnu kom hans Tarv ihu.

Som Aarene gik, blev Tilværelsen dog stadig besværligere for Stub. Efter Hustruens Død 1747 opløstes Hjemmet i Odense, og hans Liv blev mere omflakkende og hjemløst. I November 1747 stævnedes han som Vidne i den før omtalte Lejesag i Odense;[88] Stævningen forkyndtes hos Familiens gamle Vært, Værtshus-

[87]) Den indviklede Periodebygning er i en Orden, som Karetmageren efter sin Udtryksmaade og Haandskrift næppe selv har kunnet præstere. Akterne i denne Sag er trykt nedenfor som Bilag 1.

[88]) Fra Fyens Fortid III, 221.

holder Kyhn, men denne erklærede, at Stub kun kom som Gæst, der betalte for hver Nat og hvert Maaltid, skiftevis hos ham og Kromand Peder Jørgensen, »saa at han ingen Bopæl har her i Byen,« han opholder sig mest paa Thorsing hos Hr. Kammerherre Juel og paa Brahesholm; men intet af Stederne kan Stævningen træffe ham; han er lige rejst fra Thorsing, da den indtræffer der, »uden at man ved egentlig, hvor den gode Mand er eller opholder sig«; i Foraaret opgiver man at føre ham som Vidne, »siden Mr. Stub ingen vis Bopæl eller Betjening har og rejser ofte fra et Sted til et andet«. I 1748 er han i København, uvist i hvad Anledning, og optager et Laan paa 10 Rdl. hos Juels Kommissionær Renteskriver Pauw.[39]

Samtidig blev hans Helbred ringere; Ledegigten gjorde ham helt kroget og hans Arbejde blev ham besværligt. Sørgmodigt virker det Vers, vel fra Tiden om 1750, hvormed han henvendte sig til Grev Rantzau og Oberstløjtnant Kentler om en lille Gave: de to der er »stærke i Ryggen« maa hjælpe den, der »har det i Ryggen af Brud og Værk; — I Rige, I Stærke, o hjælper et Skrog.«[40]

I Efteraaret 1752 forlod han Taasinge og Baron Juel for at begive sig til Ribe. Efter en i Begyndelsen af forrige Aarhundrede almindelig udbredt Tradition skal Afskeden fra Juel have været højst uvenlig. Juel skal forbitret over et altfor frimodigt Digt have sendt ham op paa Biblioteket efter en Bog og der ladet ham gennemprygle af et Par Karle og med sine Ejendele føre over til Fyen.[41] Afskeden kan i hvert Fald ikke være foregaaet

[39]) Juels Regnskaber i Landsarkivet i Odense.

[40]) Barfod No. 72 og 73.

[41]) Beretningen findes i 2 af de Breve om Stubs Liv, der 1815 indsendtes til R. Nyerup, det ene af den da ældgamle T. S. Heiberg, der havde udgivet Stubs Digte 1771, den anden af en anonym Mand fra Ribe. (S. Birket Smith: Til Belysning af litterære Personer og Forhold S. 336—38). — 1837 hørte Fr. Barfod den af en nogle og firsindstyveaarig Kammertjener paa Valdemarsslot, der havde den fra sin Fader, der var Kammertjener paa Slottet paa Stubs Tid (Barfod XXXI). Jørgensen (Kistrup) giver Beretningen yderligere udsmykket »efter Kirstine Stubs (Ambrosius Datter) Fortælling«. Han anfører imidlertid ikke, hvorfra han selv har denne Beretning af Kirstine Stub. (Museum 1893 II S. 125).

paa denne pludselig og brutale Maade. Blandt Juels Regnskaber findes en Kvittering fra Stub dateret Thorsing Slot d. 19de Oktober 1752, hvori Stub »nest underdanigst Taksigelse« anerkender Modtagelsen af 50 Rdl. fra Kammerherre Juel.[42] I Begyndelsen af December er han i Ribe og allerede saa kendt med de anseligste Mænd i Byen, at han føler sig kaldet til at hævde deres Betydning overfor Provst Andr. Raarups Paastand om, at Ribe efter Falsters Død var tom for store Mænd. Han maa vel da være kommet til Ribe henimod 1. Novbr. Kvitteringen gælder altsaa sikkert et Beløb, som Stub har faaet ved Afskeden med Juel, derpaa tyder ogsaa dets Størrelse, næsten et Aars faste Løn som Sekretær. Stub har ogsaa ved Modtagelsen befundet sig paa Slottet, kan ikke være bleven voldelig bortsendt derfra, som Traditionen vil. Meget tyder altsaa paa, at Traditionen ikke har noget paa sig, at den i hvert Fald har udsmykket en eller anden mindre sensationel Kærne; mulig blot det, at det ikke var med venlige Følelser, at Stub drog bort fra Taasinge; Tjenesten og Pligten til at underholde havde — vel paa Grund af hans Sygelighed — i lang Tid været ham besværlig og vel som Følge deraf heller ikke til Tilfredshed for Juel. Mozart, der jo stod i et lignende Forhold til Ærkebisp Hieronymus af Salzburg som Stub til Juel, maatte som bekendt endnu saa sent som 1781 døje en lignende Medfart som den, Traditionen lader Stub udstaa; Beretningen herom har vel været en Lidelse for enhver, der holder af Mozarts Kunst og Personlighed. Det vil ogsaa være lidt af en Befrielse, hvis det lod sig godtgøre, at Stub ikke har lidt den Ydmygelse, som den senere Tradition fortæller om.

De besværlige Manddomsaar, hvis Kamp passede saa lidt for en Personlighed som Stubs og bragte ham i mangen vanskelig, vel ogsaa uværdig Situation, var nu tilende, og han gled ind i Alderdommens roligere Aar.

Ogsaa i denne Periode afspejler hans Digtning hans Liv, baade

[42]) »I Følge Høyvelbaarne Hr. Cammerherre Juells Ordre ved Lauritz Switzer haver Fogeden Christian Nielsen i Dag leveret mig underskrevne 50 Rdlr — siger Halvtredssindstive Rigsdaler —, hvorfor nest underdanigst Taksigelse herved qvitteres. Thorsing Slot d. 19. Oct. 1752. Ambrosius Stub«.

den Side, der vendte ud mod Verden, og den indre, som han havde for sig selv. Hans Lejlighedsdigte stammer for største Delen fra denne Tid, de fortæller om de mange Mennesker, han efterhaanden traadte i Forhold til; om Bryllupsgilder som det, den store Ærøkøbmand Jens Clausen 1738 fejrede for sin Datter, Anna, hvor der »sadde 500 Siæle i Rad« og mange Dage i Træk fyldtes med Mad og Vin; om Drikkelag i v. Westens Vinstue i Odense Apotek, og om Gæstebudet paa Søholm, da Stockfleth 1747 vandt Processen om Søholm og Krængerup, og Gaardens gamle pæreformede Pokal gik rundt. Disse Smaadigte er for en stor Dels Vedkommende ypperlige ved deres Pointe og ved deres Prægnans, der staar i en mærkelig Modsætning til Samtidens mange overflødige Ord.

Stubs øvrige Digte lader sig jo kun formodningsvis tidsfæste; det er ikke bestemte tidsbundne Forhold, der interesserer ham, men Menneskelivets almindelige og dybeste Forhold, der er nogenlunde ens til alle Tider: Liv og Død, Venskab og Kærlighed, Frygt og Haab, Timelighed og Evighed. Nogle af Digtene afspejler dog saadanne Stemninger, som *særlig* maatte være fremme hos Stub i denne Periode af hans Liv, og som det vel derfor er rimeligt at henføre til den. Det er f. Eks. Tilfældet med det smukke Digt (Barfod Nr. 34), der taler om Længslen efter Hjemmet og de Kære, og hvor han gennem de sidste 6 Linjer, der alle begynder med Ordet »Haabet«, synes at ville hamre Forløstningen om Gensynet ind i sin Sjæl. Eller Digtene, der handler om Kærlighedens Ustadighed og om Vennerne, der svigter i Modgang; i Digtet »det rette Venskabs Tegn« (Nr. 95), der begynder: »Du har lovet ej at svigte — ske for Resten hvad der vil,« synes han at tale om sine sidste skrøbelige Aar, naar han spørger Vennen: »Fæster Svaghed mig til Sengen — skal jeg blive Skind og Ben — visne som en Urt i Engen — stinkende for mangen en — kan du der — komme nær — have en elendig kær?«

Og i Foraarsvisen kunde enkelte Ting maaske opsaa tyde paa, at den stammer fra de sidste frysende Aar paa Fyn; dens befriede Aanden op efter Kulden og Følelsen med »den Fisk, som stak i Dynd og Skarn — og slap for Frost og Fangegarn — han

faar nu atter Mod og Liv — og spøger frit i Rør og Siv« er ogsaa Udtryk for hans egen Situation fra de sidste Aar paa Fyn, saaledes som han i næsten enslydende Ord skildrer den i det selvbiografiske Digt fra 1756: »jeg maatte sidst, i Frost, snart efter Livet lede — jeg kom halv død derfra — jeg fik ret Liv igen.« Det kunde vel i disse vanskelige Aar være vanskeligt at holde Haabet, hans stadige Tilflugt, oppe; men han gjorde det; og i hans sidste Aar fik det et nyt Maal.

SIDSTE AAR

Sine sidste 5—6 Aar tilbragte Stub i Ribe. Han var syg og mismodig og bitter, da han i 1752 forlod Taasinge. I et lille Impromptu, digtet til Grev Chr. Rantzau og Oberst Kentler, vel sidst i 40'erne, i hvert Fald før Afrejsen, kalder han sig selv »Krøbling«, »Stodder«, »Skrog«, og anfører som Aarsag »Rygve og Værk«; af et Digt til Stiftamtmand G. F. v. Holstein i Ribe 4 Aar senere, ses det, at denne Periode af hans Liv, de sidste Aar paa Fyn og de første i Ribe, da har staaet i et ondt Lys for ham, han taler om, hvorledes han i de Aar har mistet sin Førlighed, hvorledes hans »Helbred smeltede«, hvorledes han har erfaret, hvor slemt og dyrt det er at trænge til Lægerne, hvorledes han »i Frost« har maattet »lede efter Livet« og endelig tilsidst som »berget Vrag« er sluppet i Havn. Skriverstillingen forekommer ham nu en Trældom, som han aldrig mere vil ind i, ja dens »Slæb« som Aarsagen til hans Sygdom. A. D. Jørgensen har som Aarsag til, at han uden Udsigt til Beskæftigelse drog til Ribe, hvor han ingen Familie havde, gættet paa, at det var for at søge Hjælp hos den over hele Landet berømte Provincialmedikus Ancher Anchersen, Broder til hans gamle Rektor og Ven fra Odense, Søren Anchersen, en Antagelse, der er rimelig og ogsaa støttes ved den Interesse, Anchersen ellers synes at have vist ham. Hans Sygdom har efter Beskrivelsen været en ondartet Ledegigt af samme Art som den, der trak Ewald krum, og det er følgelig uden Grund, at han har anset sit »Slæb« paa Valdemarsslot som Aarsag til den, selv om det maaske kan have fremmet den. Helt saa slem, som den første Tid i Ribe

od og Liv — og spøger frit i Rør og Siv«
s egen Situation fra de sidste Aar paa
næsten enslydende Ord skildrer den i
t fra 1756: »jeg maatte sidst, i Frost,
g kom halv død derfra — jeg fik ret Liv
disse vanskelige Aar være vanskeligt at
adige Tilflugt, oppe; men han gjorde det
fik det et nyt Maal.

SIDSTE AAR

6 Aar tilbragte Stub i Ribe. Han var syg og
, da han i 1752 forlod Taasinge. I et lille
til Grev Chr. Rantzau og Oberst Kentler,
hvert Fald før Afrejsen, kalder han sig
dder«, »Skrog«, og anfører som Aarsag
Digt til Stiftamtmand G. F. v. Holstein i
; det, at denne Periode af hans Liv, de
de første i Ribe, da har staaet i et ondt
er om, hvorledes han i de Aar har mistet
des hans »Helbred smeltede«, hvorledes
slemt og dyrt det er at trænge til Læge
Frost« har maattet »lede efter Livet« og
erget Vrag« er sluppet i Havn. Skriverstil
am nu en Trældom, som han aldrig mere
b« som Aarsagen til hans Sygdom. A. D.
ırsag til, at han uden Udsigt til Beskæftig
han ingen Familie havde, gættet paa, at
ælp hos den over hele Landet berømte
cher Anchersen, Broder til hans gamle Re
ense, Søren Anchersen, en Antagelse, der
ıttes ved den Interesse, Anchersen ellers
ı. Hans Sygdom har efter Beskrivelsen
gt af samme Art som den, der trak Ewald
elig uden Grund, at han har anset sit »Slæb
om Aarsag til den, selv om det maaske kan
Helt saa slem, som den første Tid i Ribe

senere stod for ham, har den næppe været; i hvert Fald havde han straks efter at være kommen til Ribe Kraft og Lyst til at styrte sig ind i en litterær Polemik med den lærde Provst Andreas Raarup i Ølsted; denne havde i Anledning af sin gamle Rektor Chr. Falsters Død 24. Oktober 1752 ladet indrykke et Sørgedigt i »Københavnske Danske Posttidender«, hvori han hævder, at nu, da de berømte Ripensere fra hans Ungdom, Lektor Terpager, Biskop Anchersen og Falster er døde, er det forbi med Ribes litterære Storhed. Stub tager i en bidsk Kritik i »Posttidenderne«,[43] som lægges Falster i Munden, Afstand fra denne Overdrivelse og hævder — paa Klientvis — at Ribes, hans nye Hjems, Embedsmænd vel kan staa Maal med de afdøde. Og med Rette, Anchersens Efterfølger som Bisp var jo selve Salmedigteren Brorson. I Ribe traf han gamle Kammerater og Beundrere fra Studenteraarene, Falsters Efterfølger, Rektor Sinnel Lange og Pastor P. Müller ved St. Cathrine Kirke; ved deres Hjælp slap han for at optage sin forhadte Skriverværksomhed og fik et lille fattigt Levebrød. En Del af Byens fineste Borgere, som de to Præster ved St. Cathrine Kirke, Müller og Grønlund, Apoteker Carstensen, Raadmand Clausen, Postmester Wulfsberg, o. a. havde længe været i Forlegenhed med at finde en ordentlig Lærer til deres smaa Børn. Gennem Rektor Lange lod de da senest i Foraaret 1754 forespørge Mons. Stub. »om han kunde bequemme sig til paa sin gamle Alder at informere nogle faa skikkelige Folks Børn for Kammer, Lys, Ild, Kost, Løn etc.«, og da han gik ind derpaa, lejede de ham Kammer hos Sadelmager Han

[43]) A. D. Jørgensen (Dansk Tidsskr. 1898 S. 22) mener, at Stubs Digt ikke behøver at være affattet i Ribe, men lige saa godt kan være skrevet et hvilketsomhelst andet Sted i Landet, da Falsters Død overalt har vakt Opsigt. Det er dog ikke let at se nogen Grund til, at Stub skulde have forsvaret ikke blot den berømte Brorson, men ogsaa Falsters ganske ukendte Eftermand Rektor Sinnel Lange og den end mere ukendte Konrektor Thomas Montagne, saa ivrigt, som han gør, hvis det ikke va fordi han da selv opholdt sig i Rib og personlig var knyttet til den Rektor Lange var hans gamle Studer terkammerat, og af Konrektor Mon tagne laante han — som Kravene t hans Dødsbo viser — maanedlig i s sidste Leveaar Smaabeløb (Skiftet ho Barfod XLVII). Spørgsmaalet ha som før omtalt, nogen Interesse fo Forstaaelsen af Forholdet meller Stub og Baron Niels Juel ved Stub Afrejse fra Taasinge.

sen i St. Kathrine Menighed; her underviste han da 16 Børn. Forældrene og Stub fik i den følgende Tid ikke lidt Bryderier med et Par gamle uduelige Skoleholdere, der klagede over uberettiget Indgreb i deres Næring baade til Magistraten og til Stiftamtmanden;[44] Striden begyndte allerede i Forsommeren 1754 og fortsattes endnu i Sommeren 1756, da Stub hos Stiftamtmanden ansøgte om Lov til at fortsætte sin Undervisning foreløbig et Aars Tid for saa, naar de gamle Skoleholdere gik af eller døde, at blive betroet »Byens Almene Skole«, »til Børnenes Nytte og Forældrenes Fornøjelse«.

De Forhold, hvorunder Stub virkede, var yderst fattige. Gennem Skiftet ser vi hans ringe Indbo: et laant blaamalet Egeskab, et Par Malerier uden Ramme, Skolerekvisitterne, et Øjeglas til de svage Øjne og nogle faa Bøger. Vi kan ogsaa derigennem forestille os, hvorledes hans gigtkrogede Skikkelse har gaaet klædt; Parykken som Parykmager Rosenbaum akkomoderede, en gammel grøn Kjortel med Halskrave og Manchetter, den røde Vest, de sorte Everlastings Bukser, sorte Strømper og Spændesko. Hvor gerne vilde vi ikke have set Skikkelse og Ansigt. Sin Føde fik han bragt ude fra, en Kone vartede ham op, og en gammel Korporal vaskede og syede for ham.

Men som i sit tidligere Liv omgikkes han ogsaa her Byens bedste Familier. En ukendt Brevskriver fra Ribe fortæller 1815 R. Nyerup, hvorledes Stub med de vittigste Mænd i Byen som den gamle preussiske Kirurg Schamvogel, Alb. Schumacher og Byfogden, Prokurator Steensen skal have »udgjort som et sluttet Selskab og samledes paa Apoteket for at drikke og tale med hinanden. De havde visse Vedtægter, naar de kom, drak og gik, som i Vers var forfattede af Stub«, altsaa en Slags bellmansk Orden.[45] Biskop Fogtmann mindedes at have set Stub hos Rek-

[44]) Akterne i denne Strid, som Barfod har offentliggjort, er en vigtig Kilde til vort Kendskab til Stubs Liv i Ribe, og i den versificerede Selvbiografi til Stiftamtmanden fortæller han i almindelige Træk ogsaa om sit tidligere Liv.

[45]) Brevet hos Birket Smith: Til Belysning af litterære Personer og Forh. 1884, 336—38. Brevskriverens Fader har sine Oplysninger fra Stubs Ven Steensen. Hans Efterretninger er ellers nøjagtige. Af det muntre Selskabs Medlemmer gik Apoteker Carstensen fallit 1771. Dam & Schæffer: Danske Apotekers Historie I.

ine Menighed; her underviste han da
Stub fik i den følgende Tid ikke lidt
ıle uduelige Skoleholdere, der klagede
i deres Næring baade til Magistraten
;[44] Striden begyndte allerede i Forsommeren
lnu i Sommeren 1756, da Stub hos Stift
Lov til at fortsætte sin Undervisning
saa, naar de gamle Skoleholdere gik
betroet »Byens Almene Skole«, »til
lrenes Fornøjelse«.
vorunder Stub virkede, var yderst fattig
i hans ringe Indbo: et laant blaamalet
ıden Ramme, Skolerekvisitterne, et Øje
nogle faa Bøger. Vi kan ogsaa derigennem
ledes hans gigtkrogede Skikkelse har
som Parykmager Rosenbaum akkomo
jortel med Halskrave og Manchetter, den
erlastings Bukser, sorte Strømper og
ilde vi ikke have set Skikkelse og Ansigt
ude fra, en Kone vartede ham op, og en
ede og syede for ham.
ligere Liv omgikkes han ogsaa her Byens
kendt Brevskriver fra Ribe fortæller 18
Stub med de vittigste Mænd i Byen som
irurg Schamvogel, Alb. Schumacher og
Steensen skal have »udgjort som et
s paa Apoteket for at drikke og tale
visse Vedtægter, naar de kom, drak og
attede af Stub«, altsaa en Slags
tmann mindedes at have set Stub hos

d, som Bar
en vigtig
Stubs Liv
rede Selv
fortæller
aa om sit
aith: Til

Belysning af litterære Personer
Forh. 1884, 336—38. Brevskriver
Fader har sine Oplysninger fra
Ven Steensen. Hans Efterretninger
ellers nøjagtige. Af det muntre
skabs Medlemmer gik Apoteker
stensen fallit 1771. Dam & Schæ
Danske Apotekers Historie I.

tor Jens Lange, da han som Dux bragte denne Klassens latinsl
Stile og nød den Ære, at Rektor forelæste hans Stil for Stub
Interesse for Stubs Skolevirksomhed synes ogsaa den udmæ
kede Læge Ancher Anchersen, Buchwalds Elev, at have ha
ved sin Død 1760 testamenterede han 2000 Rigsdaler til Opre
telsen af en Skole i Ribe af den Art, som Stub havde ønsket f
fine og fattige Folk: som Skoleholder en Student med en Me
hjælper og to Skolestuer.[47] Ogsaa hans gamle Skole minded
ham; til Odense Gymnasiums Fest den 30. Marts 1757 bestilt
Kantaten hos ham derovre i Ribe. Og trods al Elendighed hav
man ogsaa her Fornemmelsen af, at Stub ogsaa rent personl
var noget ud over det sædvanlige; den gamle Studenterkar
merat Pastor Müller fortæller: »samme Student at anmode o
at indformere Børn kom aldrig Hr. Grønlund eller mig i Ta
ker«; »thi vi vidste, at han duede til noget langt bedre
højere«.

Den 15. Juli 1758 Klokken 6 om Morgenen døde »Mons. A
brosius Stub, studiosus, i den yderste Armod«, siger Past
Grønlund i sin Dagbog. De mange ubetalte Regninger fra d
sidste Aar for Kost, Rengøring, Vask og Syning og den sto
Apotekerregning (13 Rdl.)[48] tyder paa en lang Svaghed og Sy
dom. Børnene fragik Arv og Gæld.[48]

Men bag Omgangen med Ribe Borgere, Fattigdommen
Skolestuen levede Stub ogsaa nu sit »forborgne Liv«, som v
hans Væsens Blomst, og som har givet sig Udtryk i hans Di
ning. Fra disse sidste Aar stammer vel største Delen af
»gudelige Arier«. Han havde jo altid, selv naar han glæde
sig over Venskab og Elskov, Vin og Musik, haft en stærk Føle
af Tingenes Forgængelighed; den havde tjent ham til at
grunde den ringe Interesse, han altid havde haft for at tje
Penge og vinde Berømmelse. Nu under de ringe Kaar og Gi
lidelser svandt i ensomme Timer Tingenes Betydning hen
intet, hele hans Udbytte af Livet, da han »slap som bjer

[46]) Barfod: XLIII.
[47]) A. D. Jørgensen Dansk T. 1898, S. 21.
[48]) Barfod XLVI—IL.

Vrag i Havn«, hele hans »Rigdom« var bleven »et Skolemesternavn«. I mange Digte opsummerer han dette simple Facit, bekendtest i Digtet: »Hvad vindes ved Verdens vidtløftige Hav — O! tusinde Farer i skummende Trav — Man ved kun to Havne — bekendte af Navne — den ene vor Vugge, den anden vor Grav«. Hans Tanker vendte sig nu mere og mere mod det Hinsidige. Men under dem kunde Mindet om hans svundne Liv fylde ham med Rædsel. Han havde jo hele Livet haft Føling med Pietismen; Livet i Brorsons By saavel som Aarene og Sygdom har forstærket den. Frygten for Døden og for Helvede er Motivet for flere af de »gudelige Arier«. Han kunde nu føle sig som »et blodigt Skarn«, hvem »den kildre Lyst« har drevet i Fortabelse;[49] han føler sig i »Guds Vredes Persekar«; »her lugter som en Brand«, og han beder »frels mig fra Satans Røverklo«. Angsten klinger ud af Rhytmens hastige Staccatoaccompagnement, som af Ordene i en Arie som: »Op af Synden — op af Dynden — snart herop du Adams Søn — Du er væltet — nok og æltet — Kom din skidne Sjæl ihu — — Tiden svinder — Tiden rinder — Tiden flyver hastig bort — tag dig vare i din Fare — da din Time er saa kort«. Eller: »Eja hvor Sjælen gruer — Guds Vredes Torden truer — Her lugter af en Brand — — Hvor skal, hvor skal jeg hen — Hvor er en mægtig Ven?« Eller: »Hele Verden gaar til Grunde. — Af den lille Jordens Bold — af den store Himmels Runde — bliver intet i Behold — — Søg en Bolig som bestaar«.

Men med den samme Optimisme, som i hans yngre Dage altid havde ladet ham finde Ro i Tanken om, at det nok alligevel gik godt her paa Jorden, »at eet Slags Blæst blev aldrig ved«, at »Kulevejr gaar over«, at »Gud kommer nok min Tarv ihu, endnu«, ender han ogsaa altid her i Fortrøstningen om, at Gud trods alt er ham god, og at Jesus ved sin Forsoningsdød har taget hans Skyld paa sig og vil lede ham til de salige Boliger. I Digtene om »Christi 7 Ord paa Korset« gennemlever han som Middelalderens Malere og hans Aarhundredes store Passions-

[49]) Blandt Stubs faa efterladte Bøger findes en »Kort Underretning at tage sig vare for Forførelse til det Onde« (Skiftet hos Barfod XLVI).

ele hans »Rigdom« var bleven »et Skole
Digte opsummerer han dette simple Fa
: »Hvad vindes ved Verdens vidtløftige
i skummende Trav — Man ved kun to
Navne — den ene vor Vugge, den ande
ıker vendte sig nu mere og mere mod de
er dem kunde Mindet om hans svundne
Rædsel. Han havde jo hele Livet haft F
ivet i Brorsons By saavel som Aarene og
ket den. Frygten for Døden og for Hel
re af de »gudelige Arier«. Han kunde nu
gt Skarn«, hvem »den kildre Lyst« har
n føler sig i »Guds Vredes Persekar«
ıd«, og han beder »frels mig fra Satans R
ıger ud af Rhytmens hastige Staccato
Ordene i en Arie som: »Op af Synden —
herop du Adams Søn — Du er væltet —
n skidne Sjæl ihu — — Tiden svinder —
flyver hastig bort — tag dig vare i din
saa kort«. Eller: »Eja hvor Sjælen grue-
n truer — Her lugter af en Brand — — H
hen — Hvor er en mægtig Ven?« Elle
il Grunde. — Af den lille Jordens Bold-
ls Runde — bliver intet i Behold — —
r«.
me Optimisme, som i hans yngre Dage
finde Ro i Tanken om, at det nok allige
den, »at eet Slags Blæst blev aldrig ved
er«, at »Gud kommer nok min Tarv
saa altid her i Fortrøstningen om, at Gu
og at Jesus ved sin Forsoningsdød har
og vil lede ham til de salige Boliger.
Ord paa Korset« gennemlever han som
og hans Aarhundredes store Passions-

ıdte Bø- tage sig vare for Forførelse til det
ning at Onde« (Skiftet hos Barfod XLVI

komponister bedrøvet, men fortrøstningsfuld, hvad Jesus har maattet lide for hans Skyld: »O se, hvor tavs han kunde — i min den tabte Sag — fordøje falske Munde og uforskyldte Slag. — Hans Ansigts Glans og Ære — led Spyt og Spot og Spe — — O se! han blev jo bunden — saa haardt med stærke Baand — endskiønt der ei blev funden — Misgierning i hans Haand. — Jeg seer min egen Strikke, — hvori han førtes om — — *min* Straf stod Jesus ud — — han bar *min* Hovmods Krone — — O! se, hvor slog hans Hjærte — paa Korset i hans Bryst — O! se, hans Død og Smerte — for al *min* Synd og Lyst«. Men efter hans Natur maa Passionen ende godt; »Lyksalig endte dog min Frelser sine Dage«, og som Frelseren han selv: »dig menes intet ondt af Gud«, »min Sag er god«.

Og det »varige Vel«, den »Sjælens dybe Hvile«, »hin meget stille Ro«, som han i Livet havde længtes efter og forgæves havde søgt i Venskab og Kærlighed, finder han ikke mere her i Verden, men i den »evig rolige Bolig« i Guds Stad, som han ser i en Vision fuld af Lys og Musik: »Se hvor Jaspismuren tindrer! — Se de Perle-Portes Glans — Staden selv og Stadens Gade — er jo af det pure Guld — Hør Musik, som ret er fuld! — Hør den kvæde — i den Glæde — som er fri for Nag og Nød — — Fri for Graad, ja fri for Død — — Se, den Hellig Gud er Sol! — Se, der skyder Straaler ud fra Lammets Stol«.

I Slutningen af »Marie Grubbe« fører som bekendt I. P. Jacobsen den unge Ludvig Holberg og den fattige gamle Marie ind i en Samtale om Udødeligheden. Holberg spørger hende, om hun da ikke tror paa Opstandelsen og Gengældelsen efter Døden, og Marie Grubbe svarer dertil: ja »hvordan skal jeg egentlig opstaa? som det unge uskyldige Barn jeg var, da jeg først kom ud mellem Folk og Ingenting vidste og Ingenting kjendte, eller som dengang, jeg æret og misundt som Kongens Yndling var Hoffets Zirat, eller skal jeg opstaa som den gamle, fattige, haabløse Marie Færgemands .. og skal jeg svare til, hvad de andre, Barnet og den livsranke Kvinde de synded', eller skal en af dem svare for mig? Kan I sige mig det, Hr. Magister?«

Det Jacobsen her tager op til Behandling er jo det ofte drøftede Spørgsmaal, om der virkelig existerer en Kontinuitet, noget blivende i Personligheden fra Vuggen til Graven. Der kan være Mennesker, hos hvem Brydningerne og Forandringerne er saa store, at det kan synes vanskeligt at fastholde noget blivende. Hos Stub er der — trods Livets Forvandlinger — meget væsentlige Sider af hans Personlighed, legemlige og sjælelige, der under ændrede Former holder sig Livet igennem. Der er som noget Centralt en — i Konstitution og Opdragelse bundende — magelig Hvilen i sig selv og i Øjeblikket, der som alt i Verden har en Vrangside og en Retside. Vrangsiden er jo den, der vendte ud mod det borgerlige Liv, og som bedømtes saa haardt af den borgerlige Tids Mænd som T. S. Heiberg, og som Stub selv betalte for, hvad den kostede: Pengesorger, Uorden, Klientforhold, Spild af Tid, som det kaldes. Men Retsiden var saa fremtrædende og antog — ved Natur og Opdragelse — saa smukke Former, at den i hans Personlighed glædede hans Samtidige og gennem hans Digtning glæder Eftertiden. Hans Ligegyldighed for de Ting, der gør afhængig, for Berømmelse og Penge, hans Nøjsomhed og Optimisme, hans Glæden sig ved Ting, der intet koster: Musik og Sang, Naturens Skønhed og Herligheden i Guds gyldne Stad gav ham trods Fattigdom og underordnet Stilling en egen fornem Frihed og Naturlighed, som Opdragelsen havde forædlet; Samtiden havde som sagt gennem hele hans Liv, ogsaa den borgerlig set elendigste Del, Blik for den, som f. Eks. Grev Chr. Rantzaus Udtalelse netop fra disse Aar viser. Den blev ham ogsaa et Værn mod hans Skibbrud i det borgerlige Liv. Og den præger det bedste af hans Digtning. Denne er ikke stor og ikke dybsindig. Men i mange af hans Digte siger han simple og dybe og altid nye Sandheder om Livets mest fundamentale Ting, og de er altid talt ud af Livet selv og Oplevelse. Og de kommer fra Sjælen med en fuldkommen Jævnhed og Naturlighed uden Tanke paa sig selv eller paa Læseren, helt umiddelbart og ubevidst. I denne Hvilen i sig selv ligger ikke det mindst skønne ved de bedste af hans Digte som det har gjort det ved hans Personlighed.

BILAG

1. Klage til Baron Niels Juel fra Sognepræst C. Iversen over Ambrosius Stub o. a. og Stubs Svar Marts 1741

(Landsarkivet i Odense).

Høyædle og Velbaarne Herre.[1]

Høygunstige Patron.

Jeg haver tilforn udi underdanighed andraget for min Høygunstig Hr. Patron |: som Herskab for min anbetroede Menighed, som Je altid har hafft den Tillid til og faste haab om at handhæve og *assister* mig udi hvad jeg maatte behøve Hans *assistence* udi Embedets *affaire* og Sager :| hvorledes adskillige Personer her udi mit Sogn sig ophold uden lovlig Pass og beviis og udaf dessens Mangel ey har kunde *admitteres* til Kirkens gode Ting, være indlemmet her udi Guds børn samfund, hvilke Personer Jeg ofte har æsket Pass og beviis fra, me ey har kundet obtinere det, aldsaa falder min underdanigste Bøn o Begiering til min Høygunstige Hr. *Patron,* Hand vilde tilholde diss vildfarende Mennisker at enten forskaffe lovlig Pass og Beviis, elle ogsaa at faa dem udrydet fra denne Guds Menighed, som de hidindt har forarget, deels for at see dem, som udi deres værende Stand er som vildfarende faar uden hyrde, uden eenighed med andre Gud børn, befordret til saligheds oplysning og opbyggelse, deels for a hemme den forargelse, som de eenfoldige af dem har draget. Per sonerne ere disse:

Ambrosius Stub, som opholder sig paa Slottet fra sin ægte hustr *Hans Møller* Karetmager paa Slottet, *Anders Jørgensen* opholdend sig udi *Knudsbølle, Johannes Nielsen Holst* med en Qvinde, *Eng*

[1]) Sognepræst Christopher Iversen (1710—51) var 1738 kun 28 Aar gammel bleven kaldet til Sognepræst i Bregninge af Niels Juel. Han indtog en høj Plads i Juels Gunst; da hans Præstegaard brændte 1745, efter at han allerede havde flyttet alt sit Indbo ind i den og Dagen efter selv skulde rykke ind, blev Indboet ham rigelig erstattet af Niels Juel, »hvorunder vel laae nogle skjulte Aarsager« (Wiberg: Præstehist. I, 211). Hans Anklage, der vel for en hel Del skyldtes Misundelse mod Juels nye Klient Stub, var derfor ikke ufarlig. — Ha havde gaaet i Odense Skole samme med Stub, men 6 Aar bagefter denn (han blev Student 1731, Stub 1725 derfor kan Stub sige, at han har va ret bekendt med ham, siden han va »et ganske ungt Barn«. Iversen va Søn af Sognepræst Iver Lagesen St. Hans i Odense, der var født Tyrstrup i Haderslev Amt. Familie har derefter baaret Tilnavnet *Ty strup,* hvormed Stub senere benævn ham (Wiberg: Præstehist. II, 526).

Marie Lauridsdatter, som hand siger at være sin hustrue, begge opholdende sig udi *Troense*, som ey engang burde at være sammen, siden de ingen Pass har fremviist. Hvilke Personer, saasom de har været et anstød for mig og den ganske menighed, Jeg allerunderdanigst bønfalder til min Høygunstige Hr. *Patron* om, de enten strax maatte fremviise deres lovlige Pass og beviis, eller forviises menigheden og udryttes af den; thi hidtil har Jeg været ophold af dem med løfter snart om Pass, snart om at forføye sig bort. Denne min underdanige bøn og ansøgning om *Assistence* udi denne mit Embeds forretning, som den i ald sigter til Guds ære og meenighedens opbyggelse, saa at Guds og Kongens Lov derved efterleves, har Jeg det faste og tilforladelige haab om at vorder bønhørdt, som med ald Guds Velsignelses Ernske stedse lever

Min Høygunstige Hr. Patron

Troense d. 16. Martij 1741 een underdanig tienere

C. Iversen

Paa ofvenstaaende Klagemaal hafver Enhver af de anklagede sig skriftlig at erklære og her paa meddele hvad de derimod kand have at erindre. Thorsing Slott d 16 Martij 1741

N. Juell

Høyædle og Velbaarne Herre

Høy⸗gunstige *Patron!*

I underdanigst Følge Høy⸗gunstige Hr. Patronens Naadige Behag haver jeg undertegnede ey kundet undlade paa dette Klagemaal herved i Korthed saaledes at replicere, idet Jeg af Besværingens u⸗besværede *Auctor* paa et ugrundet *fundament* er nærmest blandt dem, imod hvilke hand her søger Assistence og Handthævelse. —

Her klages over Nogle efter hans Beretning sig her i Sognet virkelig opholdende Personer, af hvilke hand har ofte æsket Pass og Beviis, men ey kundet obtinere det, og disse er det jo hand af en formeent retskaffen Iver saa hiertelig søger udryddet af Guds Meenighed, med viidere —

Det er ikke min Sag at *examinere*, hvorledes Manden bør holde sig sin Allernaadigste Konges Villie efterrettelig i at æske Pass og Beviiser: Hvorledes hand bør efterkomme baade Guds og *Majestetens* overensstemmende Villie i at behandle de Faar, han her i sin anbetroede Meenighed kalder Vildfarende: Hvorledes hand imod saadanne sig hos ham opholdende virkelig forvildede Mennisker er pligtig at erviise Nidkiærhed med Forstand: Hvorledes hand bør nøye betragte, at den Leye⸗Svend, der af frygt for ulven lader Faarene adspredes, er ey engang

tter, som hand siger at være sin hustrue,
li *Troense,* som ey engang burde at være
ss har fremviist. Hvilke Personer, saasom
og den ganske menighed, Jeg allerunderdanigst
ygunstige Hr. *Patron* om, de enten strax
Pass og beviis, eller forviises menigheden og
har Jeg været ophold af dem med løfter
forføye sig bort. Denne min underdanige
tence udi denne mit Embeds forretning,
s ære og meenighedens opbyggelse, saa at
ed efterleves, har Jeg det faste og tilforladelig
nhørdt, som med ald Guds Velsignelses

Min Høygunstige Hr. Patron

tij 1741 een underdanig tienere

C. Iversen

e Klagemaal hafver Enhver af de anklagede
og her paa meddele hvad de derimod
g Slott d 16 Martij 1741 N. Juel

arne Herre

Patron!

ge Høy=gunstige Hr. Patronens Naadige
le ey kundet undlade paa dette Klagemaal
replicere, idet Jeg af Besværingens
t *fundament* er nærmest blandt dem, imod
ence og Handthævelse. —
gle efter hans Beretning sig her i Sognet
f hvilke hand har ofte æsket Pass og Beviis,
t, og disse er det jo hand af en formeent
clig søger udryddet af Guds Meenighed,

at *examinere,* hvorledes Manden bør holde sig
es Villie efterrettelig i at æske Pass og Beviser
erkomme baade Guds og *Majestetens*
handle de Faar, han her i sin anbetroede Me
de: Hvorledes hand imod saadanne sig
forvildede Mennisker er pligtig at erviise
vorledes hand bør nøye betragte, at den
ulven lader Faarene adspredes, er ey engang

saa last=værdig, som den, der med Forset forjager de Vildfarende Faar.

Men *Quæstio* bliver egentlig denne: Om Hr. *Iversen* med nogen Sand=færdighed har foregivet, det Jeg er een af disse paa=ankede Personer, som hand, efter sin Beretning, har æsket og ofte æsket Pass og Be=viis af?

Dersom jeg nu var forsikkret om *accuratesse* i Mandens Hukom=melse, som Jeg virkelig er forsikkret, at der ingen utidige *Passioner* bør herske over ham, saa maatte hand selv gandske gierne besvare denne *Quæstion,* da hand efter en upartisk Samvittighed i ald Guds Sandhed skulde tilstaae, at dette hans foregivende, saaviit mig Be=treffer, er aldeles urigtigt og u=sandfærdigt.

Men, som hand derfore muligt vilde huske feyl paa Nye saa svarer Jeg selv og sandfærdelig erklærer, det min Anklagere Hr. *Iversen* aldrig af mig har været Pass og Beviis begiærende.

Og da Jeg 1) har været kiendt med ham, siden hand var kun et ungt Barn, 2) har alt i nogle Aar været min egen Mand og vel givet andre, men ey til dato været anmodet at give mig selv Pass, Ja 3) har aldrig nogen Gang paa Slottet indfunden mig som *Domestique,* men alleene som fremmet hos min Høy=gunstige *Patron,* undertiden hafft at forrette; saa veed jeg ey heller med hvad *raiçon* slige Ting af mig kunde forlanges.

Om nogen af de andre omklagede Personer har været ham ube=kiendte, og tillige som Huusfolk eller Tieneste Tyende eller paa andre Maader virkelig opholdet sig i hans Meenighed uden at lade ham paa betimelig Anfordring see hvad Pass og Beviis de har bragt med sig, kand over alt være mig lige meget.

Saa meget seer Jeg, at Hans Vellærde Velærværdighed ved denne deres Anklagelse *prætenderer* at vilde bringe store Ting til Veye, som efter hans egne Ord er Deels at befordre dem til Saligheds oplysning og opbyggelse, deels at hemme den Forargelse, de Eenfoldige af dem har draget.

Men bliver *Connexionen* ret *observeret,* saa kand ved denne Man=dens *Methode* endog de oplyste i hans Meenighed en merckelig *Scrupel* foraarsages, og endda derved hverken skee Saligheds oplysning hos de Vildfarende, ey heller den selv=tagne Forargelses Hemmelse hos de Eenfoldige.

Thi hans Velærværdighed giver jo forstaaelig og klarlig nok til kiende, at endskiønt alle de af ham omklagede virkelig, som hand fore=giver, opholder sig i hans Meenighed, saa befordrer han dem dog ikke til nogen Saligheds Oplysning og opbyggelse, førend de kand viise ham de samme Pass og Beviiser, som hand, efter egen sigelse, har ofte æsket. Men i Mangel heraf, søger hand at see dem af denne Guds Meenighed udryddede, hvor de da hos ham hverken har Saligheds op=lysning eller opbyggelse at vente.

Hvad om nogen af dem u=mulig kunde bringe ham pass og beviis

i den Form og façon hand faldt paa at æske, og derved efter hans ivrige forlangende bleve hovedkulds udryddede og udfeyede af denne Guds meenighed? I! saa kunde jo alle her værende oplyste og retsindige Guds Børn meget let falde i disse tanker:

Herre Gud! Mon vor Præst dog ikke være et lidet for nidkiær i somme Poster? Mon et stakkels Menniskes Oplysning, opbyggelse og Salighed ved ingen anden Middel og *Methode* uden alleene efter Præstens Paastand, kunde blevet befordret? Mon dog ingen Retsindig Siele⸗Sørger, hvor de efterdags kommer, kand udfinde nogen slags Maade, hvorpaa de blandt andre Guds Børn kand befordres til Salighed? Eller mon alle ret⸗lærende og ret⸗lovende Præster ligeledes vil see dem udryddede? O saa maae de jo omsider *emigrere* til Steder, hvor ikke engang opbyggelse i den Sande Christendom eller oplysning til Salighed bliver funden? Herre Gud! mon dog Vor Præst ikke være et lidet for nidkiær i somme Poster?

Jeg har derfore i Klagemaalet forgieves leedet efter en særdeles Hoved⸗Post, idet Manden derudi har glemt at foredrage, at paa hans Side, som Siele⸗Sørger, ey har manglet den Broderlige formaning og Paamindelse, den Betænksomme og Bequemme Behandling, den kiærlige Sagtmodighed, som de af ham kaldede Vildfarende Mennisker, hver efter sin Tilstand kunde behøve, da det dog ufeylbar kommer an paa Siele⸗Sørgerens Andsvar, i fald nogen Siel enten ved hans Fordømmelse eller Fremfuusenhed skulde *periclitere*.

Har imidlertid den Eenfoldige Mængde i hans Vellærde Velærværdigheds anbetroede Meenighed da selv efter hans egne Ord NB *Draget* nogen Forargelse, Saa er det meget ilde, at denne farlige Forseelse ey allerede af Præsten selv, efter Embeds⸗Pligt, er bleven *remederet*, hos dem hand erklærer og kiender for sine egne Tilhørere, da den gode Mand, der maaske nok veed den heel bekiendte *Distinction* mellem en *given* og *tagen* Forargelse, det mand ey med nogen Retsindighed kand *prætendere* nogen udryddet, just fordi nogle Eenfoldige Mennisker, i Mangel af fornøden Oplysning, af een og anden kand selv *drage* eller *tage* Forargelse. Men dette er endelig en Sag, som de sig i saa maade forargende kand deele med deres Lærere, og mig uvedkommende med hverandre afgiøre. —

Hvad mig i særdeleshed betreffer, maae Jeg uforbigængelig tiene denne Anklagere med et par ord til Erklæring paa den heftige *Expression*, hvorudi Jeg i Klagemaalet er angreben som en Person, der opholder sig paa Slottet fra sin ægte Hustrue.

Mand skulde snart falde paa at tænke, det Hr. *Iversen* var forivret paa min ringe Person, siden hand for min skyld synes at foretage sig en liden *Reformation* her paa Slottet. Men da sligt i sig selv er u⸗nødvendigt, og jeg à parte veed hand lade sig Navnet af en opbyggelig og omhyggelig Præst for alle Ting være angelegen, saa faae mand undskylde ham som en ung Mand, der ey meener det saa ilde.

açon hand faldt paa at æske, og derved efte
e bleve hovedkulds udryddede og udfeyede af
? I! saa kunde jo alle her værende oplyste og
n meget let falde i disse tanker:
on vor Præst dog ikke være et lidet for nid
Mon et stakkels Menniskes *Oplysning*, opbyg
ngen anden Middel og *Methode* uden allee
l, kunde blevet befordret? Mon dog ingen Re
vor de efterdags kommer, kand udfinde noge
e blandt andre Guds Børn kand befordres til
lle ret=lærende og ret=lovende Præster ligele
e? O saa maae de jo omsider *emigrere* til
pbyggelse i den Sande Christendom eller oply
funden? Herre Gud! mon dog Vor Præs
idkiær i somme Poster?
i Klagemaalet forgieves leedet efter en sær
anden derudi har glemt at foredrage, at paa
ger, ey har manglet den Broderlige forman
etænksomme og Bequemme Behandling, den
som de af ham kaldede Vildfarende Mennis
nd kunde behøve, da det dog ufeylbar komme
Andsvar, i fald nogen Siel enten ved hans F
fuusenhed skulde *periclitere*.
Eenfoldige Mængde i hans Vellærde Velær
Meenighed da selv efter hans egne Ord
else, Saa er det meget ilde, at denne farlige F
Præsten selv, *efter* Embeds=Pligt, er bleven
nd erklærer og kiender for sine egne Tilhør
er maaske nok veed den heel bekiendte *Dis*
og *tagen* Forargelse, det mand ey med no
etendere nogen udryddet, just fordi nogle E
Mangel af fornøden Oplysning, af een og an
tage Forargelse. Men dette er endelig en S
e forargende kand deele med deres Lærere, o
ed hverandre afgiøre. —
hed betreffer, maae Jeg uforbigængelig tie
et par ord til Erklæring paa den heftige E
Klagemaalet er angreben som en Person, de
fra sin ægte Hustrue.
de paa at tænke, det Hr. *Iversen* var forin
den hand for min skyld synes at foretage sig
paa Slottet. Men da sligt i sig selv er u=an
eed hand lade sig Navnet af en opbyggeli
alle Ting være angelegen, saa faae man
g Mand, der ey meener det saa ilde.

For resten finder Jeg i bem.te Expression aldeles ingen Realitet ti nogen min *Præjudice*, i hvor haard en Forklaring *Auctor* selv derove vil formere. — Thi skal ordene forstaaes ligesom Jeg var stændig elle som en *Domestique* her paa Slottet, og det for at være fra min ægt Hustrue, saa er hans Vellærde Velærværdigheds heele Bogstavelig Meening paa dette Sted urigtig og uefterrettelig og ordene beskrive alleene deres Auctors egne ukyndighed om den selv samme Ting han ponerer og anker paa.

Vel er jeg ofte kommen til Slottet, Vel har jeg mangen Gang være her i Forretninger, men min Høy=gunstige *Patron* er bedst selv v dende, det Jeg ingen gang har været her i nogen Tieneste. Og mi Anklagere skal aldrig med mindste Skin af Sandhed kunde sige, de jeg nogen Gang er paa Slottet uden min Hustrues Bifald og Sam tykke. Ja! derudi *consenterer* hun saa meget des hellere, som Jeg ad skillige Gange, for et og andet at forrette, er af min Høy=Gunstig *Patron* saa vel til hendes som mit Ophold meget *genereux* blevet aflag

Og da ingen, end ikke *malice* og misundelse Selv, med nogen Føy skal kunde nægte, det Jeg jo efter ald muelighed stræber engang a erlange det Brød, hvoraf min Hustrue og Jeg i Fremtiden stedse kund have fælles ophold ved eet og det samme Bord; Saa har Jeg fra de første Gang Guds Forsyn *insinuerede* min Nødtørft i min Høy=gunstig Patrons Bevaagenhed, ey heller nogensinde været her paa Slotte uden i det ulastelige Haab, at, som Gud selv i Himlen hjælper ve Midler her paa Jorden, min Lykke og fælles Fremtarv for mig og min da engang kunde vaagne ved den Herre, hos hvilken dog saa mang Nødlidende, ja endog nogle u=taknemmelige Stakler har hentet de Brød og den Velstand, som de i denne time saa ufornuftig pukker a

Hr. *Tyrstrup* er selv et merkeligt *exempel*, saa vist han for si ærværdige Stand har største Aarsag at ære og takke den samme Herr og som hand i denne Lyksalighed jo ikke har glemt, ved hvis Haan den Gode Gud af særdeles Naade og Barmhiertighed rakte ham si og Hustrues Velfærd, saa seer Jeg aldeeles intet, at Hans Velærvæ dighed enten kand holde det utilladeligt eller u=rimeligt, at Jeg n hand selv har faaet nock, undertiden seer paa Patronens haand, hvo udi Guds Forsyn maaskee alleene til en tid har forvaret, hvad Hel og Lykke Jeg og mine skal have her i Verden.

I andre Hensigter og paa anden Maade har Jeg ingen sinde være her paa Slottet. Men er den, der ikke sørger for sig og sine, værn end en Hedning, saa er den jo ikke et haar bedre, der vilde hindr mig i en lovlig og anbefalet omsorg, hvor ved Jeg hverken har vær eller er til anstød for noget retsindig Menniske.

Sluttelig kand hans Velærværdighed alle tider være forsikkret enten hand kiører eller rider paa Slottet, saa er Jeg ham aldrig hinde lig i farten eller i nogen maade anstødelig med mindre hand imo

forhaabning selv behagelig vilde løbe an. Jeg, for min Part, og saa vidt sømmeligt, skal gierne vige af til en side, hvor hand farer frem paa lovlige Veye, som Jeg og alvorlig vil ynske ham Saliggiørelsens Forstand til saaledes at opsøge sine Vildfarende, at hand maae blive dem en tilforladelig Formand og Ledsagere paa den Vey, hvor Eenfoldige og Daarer skal ikke fare Vild.

Der Jeg iøvrigt med særdeles *Veneration* og Hengivenhed forbliver

Høy=ædle og Velbaarne Herres

Thorsing Slot Høy=gunstige *Patrons*

d. 17de Martii 1741 Underdanigste Tienere

Ambrosius Stub

Velborne Herre

ieg fattige gamle enfoldige mand forstaar intet at svare andet paa prestens angivelse, end ligesom derres Velbornhed saae mit rigtig pas og bevis fra Kiøbenhafn da ieg kom her første Gang, saa har ieg og forreviset her iversen det same, den tid han self kom her til hvad der kan verre paa passet at sige veed ieg intet, men det veed ieg gud bedre det alt for vel, at som ieg miste alt min versens velfert i Kiøbenhauns ildbran og har siden bode nögen og rad vild fristet adskillig slags elendighed paa min alderdom, saa har ieg derimod Gud bedre det ingen trøst eller gode rad funden hos her iversen, men er sanderdelig bleven saa afskreket at ieg ike tør see paa ham for mig tyckis hand er somme tiid en forfærlig mand, ieg frygter aller mest om mit svage helbred blev saa slet i disse tider at ieg skulde blive sengeliggende før ieg fik det arbeid ferdig deris velbornhed har efter sedvaane nu sidst akkorderet med mig om. for ieg veed i hvor hart ieg blev syg at ieg aldrig torte sende bud efter her iversen i min yderste nød, for ieg var bange hand skulde faa i sinde at handle med mig som han handled med det kvindmenneske i troense ved nafn Anne hedvig som hand loed nogle gange sende bud efter sig og da han kom ville han dog efter hendes hiertelig forlangende ey betiene hinder men gik bort og lod hende strax derefter døe for uden saligheds midler og det i en stor elendighed. Gud forlade ham alle saadanne ufuldkommenheder i sit embed ellers ville ieg gierne bede deres velbornhed ophæve denne siste akort om det arbeide ieg har under hænde, saa kunde ieg tage herfra strax og dermed være den heele allarm til ende. thosing slot den nitende martii

af deres velborenheds

allerymygste tienere

Hans Møller Karetmager

behagelig vilde løbe an. Jeg, for min Part, og
kal gierne vige af til en side, hvor hand
eye, som Jeg og alvorlig vil ynske ham Salig
aaledes at opsøge sine Vildfarende, at hand
ladelig Formand og Ledsagere paa den Vey,
er skal ikke fare Vild.
ned særdeles *Veneration* og Hengivenhed for

Høy=ædle og Velbaarne Herres

Høy=gunstige *Patrons*

Underdanigste Tienere

Ambrosius Stub

re

enfoldige mand forstaar intet at svare andet
nd ligesom derres Velbornhed saae mit rigtig
nafn da ieg kom her første Gang, saa har ieg
det same, den tid han self kom her til hvad
t at sige veed ieg intet, men det veed ieg
at som ieg miste alt min versens velfert i
siden bode nögen og rad vild fristet
min alderdom, saa har ieg derimod Gud
gode rad funden hos her iversen, men er
kreket at ieg ike tør see paa ham for mig
forfærlig mand, ieg frygter aller mest om
a slet i disse tider at ieg skulde blive
t arbeid ferdig deris velbornhed har efter
eret med mig om. for ieg veed i hvor hart
orte sende bud efter her iversen i min yderste
hand skulde faa i sinde at handle med mig som
vindmenneske i troense ved nafn Anne
ange sende bud efter sig og da han kom
iertelig forlangende ey betiene hinder men
derefter døe for uden saligheds midler og
Gud forlade ham alle saadanne ufuldkommen
s ville ieg gierne bede deres velbornhed
om det arbeide ieg har under hænde, saa
ax og dermed være den heele allarm til ende
martii

af deres velborenheds

allerymygste tienere

Hans Møller Karetmager

2. Skrivelse fra Ambrosius Stub til Baron Niels Juel af 13. December 1741,
(Valdemarsslots Bibliotek)

Høy=ædle og Velbaarne

respective Herre og Patron!

Siehn mig, formedelst min svage *Constitution*, nogle Dages Fra-
relse gunstigst er *permitteret*, Saa bliver udi underdanigst Følge
Naadigste Herres *Ordre* herved *insinueret* 2de rigtig forfattede I
signationer paa de hos mig nu Værende Papirer.

Andre mig desuden betroede Documenter, og de især Thorsing La
og Stamme=Huus vedkommende, ere forhen og forleden igien ov
leverede, som naadigst maatte erindres.

Under indesluttede Designation No. 2 har jeg separat specifice
Beholdningen fra den Hagedornske Commissions Documenter, sa
nogle Particulariteter Hr. Iversen[1] angaaende, som jeg mener bur
puttes hen i et à parte Rum.

Designationen No. 1 indeholder Resten, hvis Samling og Ord
maatte finde Gunstigste Approbation.

Alle Regninger findes til Slutning anførte og Designationens Pag.
Under No. 25 min den 5te Oct. sidstleden underdanigst indlevere
samt rigtig befundne Indtægts og Udgifts Regning for 310 Rdlr., so
Marcus Jacobsen og Lars Winther udleverede, og jeg i følge den me
hafte *ordres* Tilhold maatte *qvittere* for.

Bem.te Regning findes bilagt med alle behørige *Quiteringer*, und
gen for de 100 Rdlr. som til Velbaarne Hr. Captain Juell d. 4. O
blev udtallt. Hvilken Udgift Naadigste Herre Selv sagde ey behøve
nogen *Quitering*.

Allersidst pag. 15 sub No. 26 følger underdanigst Regning for
d. 17de Oct. af Naadigste Herre Selv, Under Forsegling og til Udgifft
mig leverede Penge, med Forklaring saa vel paa den Befundne Summ
som paa de der af tagne Udgifter efter vigtigste Specification.

Men idet Beholdningen |: den bekomne Matte Tobak iberegnet
beløber sig til 17 Rdlr 5 ß 9 β, og jeg formedelst en og anden mig fo
cerende Mangel har paa nogen Tid betient mig af de 11 Rdlr., s
bliver min Underdanigste Ansøgning, at een Naade maatte lægg
til alle de forrige, og bem.te Regnings Punctuelle Afgiørelse en lid
Tid udsettes, enten til min Hiemkomst om nogle Dage eller og til m
Høy=Gunstige Patron engang finder Behag i at see sin nødtørfti
og Oprigtige tienere med nogen Subsistence aflagt, da intet skal bli
mig kiærere end deraf at bringe denne skyldige Rigtighed u=ophold
lig til Veje.

Midlertid som min øvrige Livs Tid skal den Ære af min Bevaag

[1]) Se Noten til S. 441.

Herres Patrocinio, den Naade i Hans Medfart, den Godhed fra Hans Haand erkiende her og alle vegne med aller største Taksigelse: Lige-som og

De ved den Hagedornske Commission af Skriver Salario beholdne	13 Rd.	3 ß	8.
De siden 1740 Aars Begyndelse af Hr. Patronens Egen Haand |: foruden adskillige Reyse Penge :| givne	35		4.
De i Decembri 1739 af Hr. Patronen og paa sin egen Regning hos P. Clausen[2] mig beordrede Klæder for	12		
De in med. Decembri for mit første halve Aars Forretning naadigst givne	27		

Ere i alt optegnede udi en Taknemmeligst Erindring ved inderlig Ynske, at saadan Godhed af den rige Gud med særdeles og stedse varende Velsignelse maa vorde Belønnet.

Overalt, som min Høy-ædle Herres til denne Tiime u-foranderlige Naade er det eeneste Clenod, jeg herefter udi alt mit Intet behøver serveret, saa bliver dette Summen af alle mine Begieringer, at jeg til Misundelsens Harm fremdeles maae forblive een iblandt de mange, som tør vente sig Brød eller Befordring og gunstig *recommendation* fra Thorsing Stam-Herres Velgiørende Haand.

Jeg forbliver

Høy-ædle og Velbaarne

respective Herres og Patrons

Underdanigste Tiener

og hengivne Client

Thorsing Slot

d. 13de Dec. 1741

Ambrosius Stub.

[2]) P. Clausen, stor Købmand i Ærøskøbing, Broder til denne Bys Matador Jens Clausen, til hvis Datters Bryllup Stub 1738 har skrevet et Bryllupsdigt. Begge Brødrene havde, som Valdemarsslots Regnskaber udviser, store Leverancer til N. Juel.

len Naade i Hans Medfart, den Godhed fra H
og alle vegne med aller største Taksigelse
dornske Commission af Skriver Sa
13 Rd.
s Begyndelse af Hr. Patronens Egen
adskillige Reyse Penge :/ givne 35
39 af Hr. Patronen og paa sin egen
Clausen[2] mig beordrede Klæder for 12
nbri for mit første halve Aars For
givne 27

le udi en Taknemmeligst Erindring ved inder
odhed af den rige Gud med særdeles og s
maa vorde Belønnet.
Høy=ædle Herres til denne Tiime uforandr
e Clenod, jeg herefter udi alt mit Intet beh
ette Summen af alle mine Begieringer, at jeg
fremdeles maae forblive een iblandt de man
ød eller Befordring og gunstig recommend
rres Velgiørende Haand.

Høy=ædle og Velbaarne
respective Herres og Patrons
Underdanigste Tiener
og hengivne Client
Ambrosius Stub.

mand i
nne Bys
vis Dat
skrevet

et Bryllupsdigt. Begge Brødrene har
de, som Valdemarsslots Regnskabe
udviser, store Leverancer til N. Jue

SCHACK CARL RANTZAUS UNGDOM OG FØRSTE MANDDOM

EN BIOGRAFISK UNDERSØGELSE[1]

AF

JOHANNE SKOVGAARD

I Januar 1769 skrev Schack Carl Rantzau faa Dage efter sin Fader Hans Rantzau=Aschebergs Død om denne til Vennen P. E. Gähler:[2] »Han var min Ven, han havde selv opdraget mig; saadanne Baand er stærkere end Blodets«. At Schack Rantzau virkelig er bleven opdraget i Hjemmet under Faderens personlige og stadige Opsyn, fremgaar af Ytringer i samtidige Breve,[3] og han var saa meget mere overladt til dennes Omsorg, som et ulykkeligt Forhold mellem Forældrene, der kan spores tilbage til Drengens spæde Aar,[4] tidlig maa have fjernet ham fra Moderen.[5] Skylden tilskriver Ditlev Rantzau — der dog synes at have set paa sin Broder med kritiske Øjne — Hans Rantzaus ægteskabelige Utroskab.[6] Selv søger denne i fortrolige Breve[7] til Søsteren Anna Sophie Schack Aarsagen i Uoverensstem=

[1]) De vigtigste Kilder for den følgende Skildring er Breve til Anna Sophie Schack fra Schack Rantzau selv, hans Fader Hans Rantzau og hans Svigerfader Ditlev Rantzau. Af disse Breve findes nogle i Anna Sophie Schacks Privatarkiv, som opbevares i Rigsarkivet, andre i Arkivet paa Gram. At jeg har kunnet benytte de sidste, skylder jeg Grev Brockenhuus=Schacks Velvilje. Endvidere er benyttet Akter fra Krigskancelliets, Generalkommissariatets, Danske Kancelli's, Tyske Kancelli's og de finansielle Kollegiers Arkiver. Navnlig har det været mig magtpaaliggende at trænge til Bunds i, hvilke Oplysninger de militære Kollegiers Arkiver kan afgive angaaende dette lidet kendte Tidsrum af Rantzaus Liv (tidligere behandlet af Arup i Hist. Tidsskr. 8. R. IV, S. 1—10). — Hvor intet andet er bemærket, findes de citerede Breve og Akter i Rigsarkivet. Citaterne er gengivne med moderniseret Retskrivning, men iøvrigt bogstavret.

[2]) Brev af $^{20}/_{1}$ 1769 i Inkvisitionskommissionens (1772) Arkiv.

[3]) F. Eks. Hans Rantzaus Brev 1723 $^{5}/_{10}$, Gram.

[4]) H. Rantzaus Breve, pass., Gram.

[5]) Margrethe Hedvig, f. Brockdorff.

[6]) Ditlev Rantzaus Brev til Schack Rantzau, u. D. i Anna Sophie Schacks Privatarkiv.

[7]) Navnlig Brev af 1733 $^{11}/_{8}$, Gram.

melse med Hensyn til de almindelige Principper for Livsførelsen, deriblandt ogsaa for Barnets Opdragelse; han klager over sin Hustrus uberettigede Mistillid, men erkender aabent, at visse Svagheder ved hans Temperament trænger til Overbærenhed. I Foraaret 1733 forlod Grevinde Rantzau ifølge en formelig Overenskomst med sin Mand Hjemmet. Hun synes fra nu af til sin Død i 1741 at have ført en omflakkende Tilværelse, under hvilken hun kun kom til Ascheberg paa Besøg.

Uenigheden mellem Forældrene, der endte med, at Drengen i Sekstenaarsalderen faktisk blev moderløs, maa have virket uheldigt paa hans Opdragelse, og Faderen giver da ogsaa Udtryk for Bekymring af denne Art i sine Breve. Til Gengæld viede han selv i sjælden Grad sin Søn sin Tid og sine Tanker. Hans Rantzau var ikke nogen almindelig Personlighed. De berømte Reformer paa Ascheberg, ved hvilke han afskaffede Hoveriet, udflyttede Bøndergaardene og indførte Livsfæste, og det paa et Tidspunkt, hvor Virkeliggørelsen af saadanne Ideer endnu laa enhver Godsejer i Danmark, endsige da i Holsten, fjernt, bundede ikke blot i Forstaaelse af Bondesagens økonomiske Problemer, men ogsaa i et varmt Sindelag for de undertrykte og en aaben Sans for de aandelige Værdiers Betydning. Han havde en ualmindelig Evne til at vinde Mennesker,[8] ligesom hans Breve[9] giver Indtryk af spillende Liv, ja Lidenskab, med stærkt skiftende Stemningsovergange. De er skrevne med en Oprigtighed, som indgyder Tillid til Ægtheden af den Stræben efter Uafhængighed af Livets ydre Kaar, af Magt og Penge, for hvilken de ofte giver Udtryk. Skønt mere Selvbeherskelse og Sindsligevægt vilde have været gavnlige Egenskaber at medbringe til den Opgave at opdrage en Natur som Schack Rantzaus med dens Mangel paa moralsk Ballast, maa Faderens hele ejendommelige og lødige Personlighed dog have haft stor Betydning for den Søn, som, omend ikke af Karakter, saa dog af Temperament og Begavelse slægtede ham paa. Det er da ogsaa sikkert nok, at han

[8]) Jvf. Ditlev R. til Schack R. u. D., A. S. Schacks Privatarkiv.

[9]) De fleste af disse findes paa Gram, enkelte i A. S. Schacks Privatarkiv.

yn til de almindelige Principper for Li
gsaa for Barnets Opdragelse; han klage
erettigede Mistillid, men erkender
ved hans Temperament trænger til O
et 1733 forlod Grevinde Rantzau ifølge
mst med sin Mand Hjemmet. Hun syne
i 1741 at have ført en omflakkende Tilv
n kun kom til Ascheberg paa Besøg.
ellem Forældrene, der endte med, at D
eren faktisk blev moderløs, maa have
s Opdragelse, og Faderen giver da ogsaa
ng af denne Art i sine Breve. Til Gengæld
n Grad sin Søn sin Tid og sine Tanker.
nogen almindelig Personlighed. De berøm
eberg, ved hvilke han afskaffede Hoveri
aardene og indførte Livsfæste, og det
Virkeliggørelsen af saadanne Ideer end
i Danmark, endsige da i Holsten, fjern
Forstaaelse af Bondesagens økonomiske
a i et varmt Sindelag for de undertrykte
de aandelige Værdiers Betydning. Han
ie til at vinde Mennesker,[8] ligesom hans
af spillende Liv, ja Lidenskab, med
gsovergange. De er skrevne med en O
ler Tillid til Ægtheden af den Stræben
ivets ydre Kaar, af Magt og Penge, for
dtryk. Skønt mere Selvbeherskelse og
været gavnlige Egenskaber at medbringe
age en Natur som Schack Rantzaus med
Ballast, maa Faderens hele ejendomme
ed dog have haft stor Betydning for den
Karakter, saa dog af Temperament og
n paa. Det er da ogsaa sikkert nok, at

ck R. u. D.,

8) De fleste af disse findes paa Gram, enkelte i A. S. Schacks Privatarkiv.

holdt af og saa op til Faderen,[10] og i intellektuel Henseende det mindste var Opdragelsen vellykket. Fra alle Sider anerke des den fortræffelige Uddannelse, han har modtaget,[11] form dentlig ved Lærere i Hjemmet, da han ikke synes at have besø Gymnasium eller Universitet. Hans Begavelse har, væsentl receptiv som den var og kendetegnet ved en klar og hurtig O fattelse, gjort sig gældende i en tidlig Alder og har i Forbindels med den levende Erkendelsestrang, der var en af hans mest ti talende Egenskaber som moden Mand, sikret Undervisninger gode Resultat.

Det var med blandede Følelser, at Hans Rantzau sendte si syttenaarige Søn ud i Livet, da han i Foraaret 1734 lod ham be gynde sin militære Løbebane som Fændrik ved Grenaderkorpse der havde Garnison i selve Hovedstaden. Hans Ytringer i e Brev[12] af November s. A. til Anna Sophie Schack er karakter stiske — »Ak, kære Søster, hvor De har Ret i alt, hvad De sige om min Søn i Deres Brev. . . . Vær overbevist om, at jeg, mi Furcht und Zittern, har forudset alt, hvad han udsættes for ve at blive overladt til sig selv, men vær ogsaa overbevist om, at je uden uigendrivelige Grunde aldrig havde kunnet beslutte mi til saaledes at sætte et Værk i Vove, som har kostet mig sa mange Penge, saa megen Møje, og som jeg i Sandhed har ofre den skønneste Del af mit Liv«. En Adskillelse var dog uund gaaelig. Ifølge sit Temperament maatte han nu enten »périr dan l'apprentissage« eller forlade Hjemmet for blandt fremmede a lære Anvendelsen i Praksis af den hjemlige Undervisning. — Den unge Mand selv begyndte sit Soldaterliv med stor Appetit. et Brev af Okt. 1734 til Fasteren Anna Sophie Schack[13] udtrykke han sin Glæde over Rygtet om Krig til Foraaret — »Bonn nouvelle que cela, Madame. Il faut prier Dieu qu'il la rend certaine«. Det følgende Aar sendtes han af Faderen til de kejserlige Lejr ved Rhinen for at deltage i Felttoget der (un der den polske Tronfølgekrig), ledsaget af Kaptain Joh. Fr. Dit

10) Ditlev R. til A. S. Schack 1756 27/2, A. S. Schacks Privatarkiv.

11) Jvf. Ditlev R. til Schack R. u. D., A. S. Schacks Privatarkiv. Conduitelisterne i Krigskanc.'s Arkiv.

12) 1734 23/11, Gram (oversat fr Fransk).

13) 1734 28/10, Gram.

mar, der i et og alt skulde overvaage hans Skridt og navnlig føre Tilsyn med hans Økonomi. Det sidste Punkt spiller en stor Rolle i den ham af Faderen medgivne Instruks[14] for Rejsen (underskrevet 22. Juni 1735). Sønnen skal føre en nøjagtig Regnskabsbog, »denn ohne richtige Rechnung kann niemand wirtschaften, und ohne Wirtschaft kann niemand bei Brot bleiben, viel weniger zu Brot und noch viel weniger zu fortun kommen«. Den yderste Sparsommelighed indskærpes, da Faderen har maattet stifte Laan for at bestride Udgifterne ved denne Campagne, »und schlechterdings ausser Stande bin nach diesem das geringste mehr als jährlich 1000 Rthlr. zu meines Sohnes Unterhalt zu fournieren, wessentwegen er seine Lebensart schlecht, recht und officiermässig einrichten und sich stets erinnern muss, dass seine Adel eine leere Einbildung und seine Mitteln sehr klein sind«. Han skal opføre sig efter en honnet Mands og Officers Grundsætninger, »welcher sich auf nichts anders in der Welt zu verlassen hat als auf seine ernstliche Application auf sein métier und auf eine sparsame Oeconomie«. Intet maa udgives »zum Staat und Magnificence«, thi Menneskenes Agtelse og vor egen Lykke beror ikke derpaa, »sondern nächst Gott in unsere gesetzte Vernunft, gutes Hertz und verständige Oeconomie«. Under Ed — medens Løftet for de øvrige Punkters Vedkommende er under Officers-Parole — lover Sønnen endelig: »[1]) Seines Vaters Ordre nach diesem ohne Ausnahme zu folgen und besser zu gehorsamen, als er bishero gethan. [2]) In denen ersten dreien Jahren absolute keine Karte oder Würfel oder sonst um Geld zu spielen. [3]) Keine Schulden zu machen, noch etwas auf Credit auszunehmen oder ein mehreres zu kaufen, als er mit baar Geld bezahlen kann«.

Instruksen giver et stærkt Indtryk af, hvor Svaghederne i Sønnens Karakter laa, særlig naar man husker paa, at Rollen som den bekymrede Fader ikke laa for en Grandseigneur som Hans Rantzau — i et Brev[15] af samme Aar til Anna Sophie Schack havde han med Henblik paa Sønnen opstillet følgende liberale

[14]) Sager vedr. Schack Carl Rantzau-Ascheberg i A. S. Schacks Privatarkiv.
[15]) Af 1735 $^{11}/_{8}$, Gram.

ɔg alt skulde overvaage hans Skridt og
d hans Økonomi. Det sidste Punkt spille
ham af Faderen medgivne Instruks[14] for
2. Juni 1735). Sønnen skal føre en nøjagtig
ı ohne richtige Rechnung kann niemand
ıne Wirtschaft kann niemand bei Brot
Brot und noch viel weniger zu fortun komm
rsommelighed indskærpes, da Faderen har
ɔr at bestride Udgifterne ved denne Camp
ings ausser Stande bin nach diesem das
h 1000 Rthlr. zu meines Sohnes Unterh
entwegen er seine Lebensart schlecht,
g einrichten und sich stets erinnern muss
leere Einbildung und seine Mitteln sehr
opføre sig efter en honnet Mands og Offic
»welcher sich auf nichts anders in der Welt
auf seine ernstliche Application auf sein
parsame Oeconomie«. Intet maa udgives
cence«, thi Menneskenes Agtelse og vor
derpaa, »sondern nächst Gott in unsert
ıtes Hertz und verständige Oeconomie«.
Løftet for de øvrige Punkters Vedkomme
arole — lover Sønnen endelig: »¹) Seines
sem ohne Ausnahme zu folgen und besser
bishero gethan. ²) In denen ersten drei
ine Karte oder Würfel oder sonst um Geld
Schulden zu machen, noch etwas auf Cred
ein mehreres zu kaufen, als er mit baar Geld

et stærkt Indtryk af, hvor Svaghederne
a, særlig naar man husker paa, at Rolle
Fader ikke laa for en Grandseigneur som
Brev[15] af samme Aar til Anna Sophie Schack
lik paa Sønnen opstillet følgende liberale

Carl Rantzau-Ascheberg i A. S. Schacks Privatarkiv

Grundsætning: »On doit être assez content d'un jeune, qua à son age il ne fait pas parler de lui«. Af Krigstjenesten l Schack Rantzau næppe lært stort, idet det Aars Campagne l stod i trættende Manøvrer uden virkelig Kamp, medens de ov ordnede Officerer, blandt hvilke ogsaa de danske, udsugede l folkningen. Det hedder da ogsaa karakteristisk nok om har det Aars Conduiteliste[16] (ɔ: Regimentschefens Indberetning Officerernes Vandel, Flid og Evner): »Er hat die Campag gethan am Rhein, so ihn nichts geschadet«. 23. Jan. 1736 f fremmedes han til Kaptain réformé (ɔ: Grad som Kaptain uc Gage som saadan eller eget Kompagni at føre), samtidig med han efter Ansøgning[17] af Faderen, der ønskede at have han Nærheden »for at kunne observere hans Økonomi og Conduit forflyttedes til Dronningens Livregiment i Rendsborg. Hens ten opnaaedes imidlertid ikke, idet han i Conduitelisten for 17 anklages baade for umaadelig Spillelidenskab og for Efterlad hed i Tjenesten. I de følgende Aar indtraadte ifølge samme K de nogen Bedring, og 11. Juni 1740 opnaaede han, treogtyve A gammel, at blive virkelig Kaptain ved det holstenske hverve Infanteriregiment for to Aar senere at forflyttes til det f nemme Grenaderkorps i København. De forskellige Regimen chefer omtaler gennemgaaende i Conduitelisterne[18] hans l vevis, Flid og Tjenesteiver i ugunstige Udtryk, hvilket is træder frem, naar man foretager en Sammenligning med O talen af Regimentets andre Officerer. En stadig tilbagev dende Anklage, selv naar der noteres Fremskridt paa an Omraader, er Fremhævelsen af hans Ødselhed og deraf f gende Forgældethed. Derimod anerkender de alle hans go Forstand, hans Kundskaber og Iver for at udvide dem Studier af Historie, Filosofi, Matematik og Fortification. praktiske Uddannelse førte han videre ved paa russisk S at deltage i Felttoget i Finland i 1742.[19] Her traf han i U Fr. Vald. Løvendal en Feltherreskikkelse efter sit Hjerte,

[16]) Krigskancelliets Arkiv.

[17]) Krigskanc., Konc. til kgl. Exped. 1736, Nr. 43.

[18]) Om disse jvf. iøvrigt Arups handling i Hist. Tidsskr. 8. R. IV

[19]) Se ibid.

den Begejstring og ærbødige Hengivenhed, hvormed han omtaler ham, kan sidestilles med de Følelser, han senere i Livet nærede for St. Germain.

Efter Frederik Vtes Tronbestigelse synes Rantzau at have haft gode Muligheder for en smuk Løbebane. Lerche, som paa dette Tidspunkt blev Overkrigssekretær, omtaler han i Breve som sin Beskytter. Med den altformaaende A. G. Moltke stod hans Faster og moderlige Veninde, Anna Sophie Schack, i venskabelig Forbindelse,[20] og endelig har Rantzau aabenbart vundet selve den enevældige Konges Yndest — en Lykke, hvortil hans Vid og selskabelige Talenter sikkert har hjulpet ham. Den kongelige Gunst omtales oftere i hans Breve, han spiser endogsaa med ved Majestætens »petit couvert« kun sammen med Moltke og Danneskjold-Laurwigen,[21] allerede 5. Septbr. 1746 udnævnes han til Kammerherre[22] og Aaret efter, 3. Juni, til Kongens Generaladjutant. I Sommeren 1747 gjorde han Felttoget i Nederlandene med, hvor han tjente med Honnør under Løvendal; Breve til Anna Sophie Schack vidner om hans Begejstring for sin Feltherre og hans Glæde ved det friske, daadrige Krigerliv.[23]

Kort før sin Afrejse fra Nederlandene spørger Rantzau i et Brev[24] Anna Sophie Schack, hvad hendes Mening er angaaende »mon mariage d'Oppendorf« i følgende indtrængende Vendinger: »Est ce que Vous voulez que je la finisse? ou avez Vous d'autres desseins sur moi? au nom de Dieu, ma chère Tante, mandez moi vos volontés, et que je les trouve à Hambourg .. Par mille, mille raisons je ne veux régler mon tout que sur vos directions«. Tanten ønskede i høj Grad »le mariage d'Oppendorf« eller, for at bruge en knapt saa træffende Udtryksmaade, et Parti mellem Rantzau og hans Kusine Cathrine Rant-

20) Ditlev Rantzaus Breve til A. S. Schack i dennes Privatarkiv, passim. Caroline Andersen: Grams Historie, S. 174.

21) Brev 1748 $^{21}/_{9}$, A. S. Schacks Privatarkiv.

22) Rentekammerets Forestillinger 1746, Nr. 38. Frederik V gjorde ham ogsaa — til Svigerfaderens Forargelse — til Direktør for Operaen.

23) Se Arups Afhandling i Hist. Tidsskr. 8. R. IV.

24) 1747 $^{7}/_{10}$, A. S. Schacks Privatarkiv.

zau, Datter af den tidligere nævnte Ditlev Rantzau til Oppendorf, som var en Mand af solid Velstand og solide Grundsætninger. Efter at Svigerfaderens Modvilje mod Forbindelsen var besejret, stod Brylluppet paa Oppendorf den 22. April 1748.[25] I alt overvejende Grad havde Rantzau i sit Valg ladet sig lede af Fornuften, og allerede i Ægteskabets første Tid viste han stor Koldsindighed over for sin unge Hustru, som var besjælet af en stærk og trofast Kærlighed til ham. Baade umiddelbart før og efter Brylluppet var han stærkt optaget af en Plan[26] om paany at gaa til Nederlandene for at tjene der under Løvendal. Han ansøgte derfor om at faa Karakter som Oberstlieutenant og begrundede sin Ansøgning i et fortroligt Brev til Overkrigssekretæren; med lidenskabelig Selvfølelse udvikler han her, hvorledes den Opdragelse, hans Fader har givet ham, i Forbindelse med egne Studier og medfødt Forkærlighed for hans métier berettiger ham til Forfremmelse.[27] Ansøgningen blev dog afslaaet, og af Felttogsplanen blev der intet, rimeligvis, fordi Svigerfaderen ikke vilde afholde Udgifterne. Endnu et halvt Aar efter Brylluppet boede Rantzau stadig alene i sin Ungkarlelejlighed i København (i Laxegade),[28] medens hans Hustru maatte blive hos Anna Sophie Schack paa Gram, fordi han af pekuniære Grunde ikke vilde begynde Husførelse som gift Mand. Man kan ikke andet end fatte Medlidenhed med den unge Grevinde Rantzau, naar man læser hendes Mands Breve til Tanten og dennes Godsinspektør, i hvilke han i de stærkeste Udtryk bønfalder begge om at holde hans Hustru tilbage paa Gram og lægge en Dæmper paa hendes utaalmodige Længsel efter at forenes med ham, idet hendes Komme til Byen vil ruinere ham.[29]

Vanskelighederne blev dog overvundne, som det synes, ved

[25]) Se Breve fra dette Aar til A. S. Schack fra Schack Rantzau og Cathrine Rantzau, Gram.

[26]) Se Brev til A. S. Schack 1748 $^{27}/_{4}$, Gram.

[27]) Krigskanc., Refererede Sager 1748 $^{3}/_{4}$.

[28]) Hist. Meddel. om København VII, S. 580.

[29]) Breve af Juni, Septbr. og Oktbr. 1748 til A. S. Schack og Overinspektør Lehmann, A. S. Schacks Privatarkiv.

Anna Sophie Schacks Hjælp,[80] og Rantzau besluttede at søge sin Lykke, ikke i fremmed Krigstjeneste, men i sit eget Land — »le roi m'aime, le favori, le ministre (ɔ: Moltke og Lerche) me protègent, j'aie la comtesse de Schack pour tante« — saaledes opgør han i et optimistisk Øjeblik sine Fremtidsudsigter.[81] Ved Skøde af 10. Oktbr. 1750[82] købte han en rummelig Gaard i Gothersgade (nuv. Nr. 11), som han lod kostbart udstyre. Ved Udnævnelse af 4. Marts 1750 blev han — efter Kongens personlige Ønske og med Forbigaaelse af andre[83] — karakteriseret Oberst for to Aar senere (5. April 1752) at blive forfremmet til virkelig Oberst og Chef for Kronprinsens Regiment, der havde Kvarter i Helsingør.

Som Regimentschef udfoldede Rantzau paa visse Punkter ikke liden Energi.[84] De herskende slette Forhold i Hæren kunde den enkelte Officer ikke bøde paa, men han har aabenbart gjort, hvad han kunde, for at holde Materiellet i mønsterværdig Orden. Netop denne Bestræbelse gav imidlertid Anledning til Skærmydsler med Myndighederne, idet Grænsen mellem, hvad Kompagnicheferne skulde bekoste anskaffet, og hvad Generalkommissariatet skulde anvise Penge til, var usikker, og Rantzaus Tjenesteskrivelser, som ikke sjælden udmærker sig ikke blot ved Klarhed og Fyndighed, men ogsaa ved en ironisk, ret uærbødig Tone, har ikke virket beroligende. Eksempelvis skriver han 28. Decbr. 1754[85] saaledes:

»I Anledning af sidste Campement og den saavel den Gang som nu højst nødvendige Reparation af Teltene og de øvrige Feltrekvisitter blev der trods mine gentagne Forestillinger ikke anvist mit Regiment det ringeste af et højpriseligt Generalkommissariat.

[80]) Brev 1748 14/9, A. S. Schacks Privatarkiv.

[81]) Brev 1748 21/9, ibid.

[82]) Kbh.Bytings Skødeprotokol under 1751 15/2, Landsarkivet.

[83]) Jvf. herom Vibe Ostens Klage over Forbigaaelse i Krigskanc. Refererede Sager 1756 13/8, Nr. 2.

[84]) Se Generalkommissariatets indk. Sager fra Kronprinsens Regiment, 1752—56. Om Forholdene i Hæren jfr. C. A. Trier: Ulr. Ad. Holstein S. 39 f.

[85]) ibid.

Kompagnicheferne har sørget for alt paa egen Bekostning, og alt har været i Stand.

Af Deres Excellences og Høj- og Velbaarenheders Ærede af 24de fremgaar, at man vil forholde sig paa samme Maade ved det forestaaende Campement, og at intet vil blive godtgjort.

Altsaa har jeg for ikke at besvære Deres Excellence og Høj- og Velbaarenheder med vidtløftige Lister og unyttig Brevveksling kun skyldigst at anmelde dette, at det kronprinselige Regiments Telte og øvrige Feltrekvisitter ogsaa denne Gang vil være i tilfredsstillende Stand til Campementet.« — Punktum!

Enkelte Gange peger Rantzaus Forslag frem mod den St. Germainske Reformperiode. Ved en Indstilling til Posten som Feltskær ved Regimentet tillader han sig saaledes at indskærpe, at Køb under ingensomhelst Form maa finde Sted, og at man heller ikke maa gøre Anciennitetsspørgsmaalet gældende ved Besættelsen af et saa vigtigt, selve Samvittigheden berørende Embede, da ikke den højestbydende eller den ældste, men den dygtigste Person udfordres hertil.[36] Det er Reformtidens Grundsætninger og humane Tankegang, der her allerede gør sig gældende. Ogsaa af dens religiøse Skepticisme og Fornuftdyrkelse finder vi Spor i enkelte af Rantzaus Breve, som iøvrigt i denne Periode ikke er meget oplysende for hans Anskuelser.

Som bekendt afsluttedes dette Tidsrum af Rantzaus paa Omskiftelser rige Liv med, at han i Juli 1756, efter at have søgt og faaet sin Afskedigelse[37] fra den danske Hær, forlod Landet for i seks Aar at føre en omstrejfende Tilværelse, det meste af Tiden i Udlandet. At udrede Grunden til dette bratte Omslag er vanskeligt, ogsaa fordi Begivenheden har efterladt meget faa Akter i Krigskancelliets Arkiv. Muligvis har Forhandlingerne, da det drejede sig om en Officer, der hørte til Kongens personlige Omgang, væsentlig været mundtlige. Frederik Vtes Bevaagenhed synes han ikke at have mistet. Samtidig med Afske-

[36]) Krigskanc. Refererede Sager 1756 $^{1}/_{4}$, Nr. 12.

[37]) Problemet om Grunden til Afskedigelsen er behandlet af Arup i Hist. Tidsskr., 8. R. IV og af Aa. Friis i 9. R. I, S. 347 f. — Krigskanc. Konc. til kgl. Exped. 1756, Juli, Nr. 840. Overkrigssekretærens udf. Haandbreve 1756, Juli Nr. 160.

digelsen fik han for at kunne gøre sig gældende ved fremmede Hoffer Generalmajorsbestalling samt Tilsagn om paany i Fremtiden at kunne indtræde i Kongens Tjeneste. Det er heller ikke sandsynligt, at A. G. Moltke[88] har brugt sin Indflydelse til Ugunst for Rantzau. Var der sket en Vending i hans velvillige Stemning, vilde Ditlev Rantzau, som holdt sig nøje underrettet om sin Svigersøns Forhold og ikke var tilbøjelig til at se for lyst paa dem, ikke have undladt at bemærke det — især, da han i sine Breve til Anna Sophie Schack oftere omtaler Moltke. Naar Bernstorff[88] senere blev anført som Ophavsmand til Afskedigelsen, kan man ikke benægte Muligheden herfor, selv om der ikke findes Spor deraf i de helt samtidige Kilder, og en saadan Forklaring let kunde tænkes at opstaa i Eftertiden med dens aabenbare Fjendskab mellem de to Mænd.

Derimod er det meget vel tænkeligt, at de militære Myndigheder — navnlig siden Lerche fra 1753 ikke mere var Overkrigssekretær — med Tilfredshed har set en underordnet som Rantzau forsvinde af Hærens Rækker. Allerede den attenaarige Lieutenant havde Faderen i sin Instruks for Rhincampagnen maattet paalægge »keine raisonnements über die Conduite der Generals und Obern«, og sin Lyst til vittig og raillerende Kritik saavel af sine overordnede som af andre kunde han i Aarenes Løb mindre og mindre styre — selv i hans Tjenesteskrivelser til »et højpriseligt Generalkommissariat« dukkede den frem. Som vi skal se, var man ogsaa fra Krigskancelliets Side særdeles villig til at hjælpe Rantzau med at komme bort fra Landet. Et Brev,[89] skrevet af ham til Overkrigssekretæren umiddelbart før Afrejsen, med varm Taksigelse for de mangfoldige Tjenester, han har vist ham under »denne Affære«, gælder rimeligvis netop kun denne Hjælpsomhed. I alle Tilfælde beviser den hjertelige

[88]) Suhm gør i sine »Hemmelige Efterretninger om danske Konger« (i Rigsarkivet) S. 35 Bernstorff til Ophavsmanden. (Denne Henvisning skylder jeg Meddelelse af Prof. Arup). Den preussiske Gesandt Borck indberettede 1766 $^{11}/_{10}$ til sin Regering, at Moltke og Bernstorff havde bevirket Rantzaus Unaade (Hist. Tidsskr. 9. R. I, S. 348) og gengiver herved maaske Rantzaus egen senere Fremstilling, idet han hørte til dennes Forbindelser. U. A. Holstein (Anecdota I, S. 62) angiver Gælden som Grund.

[89]) Overkrigssekretærens udf. Haandbreve, 1756, Nr. 160 Lit. A.

Tone intet. Rantzau skulde ogsaa senere i Livet vise, at han forstod den Kunst at vige med Anstand og uden at røbe sit Nag til dem, der fordrev ham.

Har man ønsket at komme af med Rantzau, var der i hans egne fortvivlede økonomiske Forhold nok, der kunde hidføre Virkeliggørelsen af et saadant Ønske. Hans Rantzau, der var en rundhaandet Natur, men selv kunde have ondt ved at klare Terminerne, har aabenbart i Aarenes Løb givet op over for Sønnens Ødselhed og Samvittighedsløshed i Pengesager. Allerede i 1743 nægtede han at indløse en af denne udstedt Veksel,[40] og i et samtidigt Brev[41] til Anna Sophie Schack klager han sin bitre Nød. Nylig har han betalt Schacks Gæld med 9000 Rdlr., i Aarenes Løb har han ifølge dennes egne Kvitteringer forstrakt ham med hele 69000 Rdlr., og sidste Kieler Omslag slap han kun over ved et Laan i yderste Øjeblik, som dog maa klares inden næste Omslag. — Rantzaus i det foregaaende oftere nævnte Faster, Enkegrevinde Anna Sophie Schack,[42] en myndig, praktisk anlagt og særdeles dygtig Dame, har aabenbart haft en Del tilovers for sin morsomme og indtagende Brodersøn — det var ikke uden Grund, naar Faderen under et af sine heftige Sygdomsanfald i 1747 skrev: »Wo ich bald sterbe, vermache ich Ihnen Schack«.[43] Hun hjalp ham med Raad og Daad, afholdt Udgifterne ved Felttogene i Finland og Nederlandene, bragte ham gentagne Gange over økonomiske Kriser[44] og fik ham godt gift. I Længden maa hendes Taalmodighed dog være bleven sat paa for haard en Prøve. Med sin Sans for Penges Værdi afveg hun i sit Syn paa Tingene stærkt fra Rantzau, der tog ganske cavalièrement paa sine Pengesager. Endnu mere gælder dette om Svigerfaderen. Ditlev Rantzau til Oppendorf var en retskaffen, husholderisk Mand uden højtflyvende Ideer, knarvorn, men i Virkeligheden velvillig og rede til Overbærenhed med ungdommelig Letsindighed, naar den ikke gik

[40]) Se Obligation til Cardinal bl. Sager vedr. Schack Carl Rantzau i A. S. Schacks Privatarkiv.

[41]) 1743 $^{18}/_{1}$, Gram.

[42]) Jvf. Caroline Andersen: Grams Historie, S. 174.

[43]) 1747 $^{5}/_{10}$, Gram.

[44]) Se Schack Rantzaus og Ditlev Rantzaus Breve til A. S. Schack passim.

over visse Grænser. Fra sin Broder Hans Rantzau og endnu mere fra dennes Søn var han vidt forskellig — træffende siger han om sig selv, at »Ordnung und Richtigkeit« er hans »passion dominante«.[45] Med stigende Ængstelse, som han gav Luft i vidtløftige, moraliserende Breve,[46] iagttog han sin Svigersøns Levevis, ligesom dennes uværdige Forhold som Ægtemand ikke kunde andet end vække hans Harme og faderlige Bekymring for hans eneste, elskede Barn.

I April 1755 forlod Cathrine Rantzau sin Mand, med hvem Samlivet var blevet hende mere og mere uudholdeligt, og tog Ophold hos sin Fader. Denne havde længe overvejet Udstedelsen af et Proclama til Advarsel for alle, med hvem Svigersønnen stod i Forbindelse;[47] det ses ikke, om dette er blevet til Virkelighed, men det daarlige Forhold mellem ham og Schack Rantzau, som nu var blevet aabenlyst, maatte gøre dennes Kreditorer urolige. To af de mest energiske, Vinhandler Asmus Holtzfresser og Jøden Amsel Jacob Meyer, opnaaede efter gentagne Henvendelser til Krigskancelliet en kgl. Resolution af 17. Marts 1756,[48] hvorved man lovede dem at tage fat paa Sagen, hvis Rantzau ikke til Juni Termin kunde tilfredsstille deres Fordringer. Disse lød kun paa henholdsvis 345 og 1150 Rdlr., men bag dem stod en Hærskare af andre Kreditorer. Der var (endnu opbevarede blandt Anna Sophie Schacks Efterladenskaber)[49] Regninger til et Beløb af 8500 Rdlr. fra Haandværkere og Leverandører — end ikke Brødkonen havde Rantzau siden Januar betalt. Hertil kom en Veksel- og Obligationsgæld paa over 6000 Rdlr., hvortil Begyn-

[45]) Brev 1754 $^{13}/_{12}$ i A. S. Schacks Privatark.

[46]) Breve til A. S. Schack passim, og Brev u. D. til Schack Rantzau i A. S. Schacks Privatark.

[47]) ibid.

[48]) Generalkomm. kgl. Resolutioner. Indkomne Sager fra Kronprinsens Regiment 1756 $^{22}/_{2}$. Bl. Meyers Fordringer var en Regning paa Regimentstelte. Det drejer sig her sikkert om Anskaffelsen af Officerstelte, hvorom Rantzau havde haft en langvarig Strid med Generalkommissariatet, foranlediget ved den sædvanlige Forskel i Opfattelsen af, om Kompagnicheferne eller Staten skulde betale. I sin Forsvarsskrivelse i Anledning af Meyers Klage indtager Rantzau pludselig det Standpunkt, at Teltene er hans egne private og ikke Regimentets.

[49]) Sager vedr. Schack Carl Rantzau i A. S. Schacks Privatark.

delsen var gjort allerede under et Ophold i Danzig paa Hjemvejen fra Finland i 1742. Men alt er ikke medtaget her. Anna Sophie Schack skyldte han 10000 Rdlr,[50] Biskop Hersleb 16000, i Kraft af en Obligation, som ogsaa hans Hustru havde maattet skrive under paa, og Fabrikant Joseph Wessely 3000.[51] Om Dækning af Gælden var der ikke Tale. Gaarden i Gothersgade var næsten straks efter Købet overprioriteret,[52] og Besiddelsen af den lille Lystejendom Aggershvile[53] i Vedbæk, som han havde ejet et Par Aar, har sikkert ogsaa kun været nominel.

Gældens Størrelse kan ikke bestemmes paa Grundlag af det tilfældigt opbevarede Materiale, men det afgørende har sikkert ogsaa været Kredittens Svigten, fordi Obligationer og Veksler ikke blev indløst, og Kreditorerne ikke mere kunde betragte Ascheberg eller Oppendorf som Sikkerhed for deres Tilgodehavende — visse Udsagn viser iøvrigt, at de kongerigske Kreditorer ikke i *alle* Tilfælde kunde opfatte de holstenske Godser som Sikkerhed for deres Obligationer.[54] Hertil kom det pinlige og nedværdigende ved den Stilling, i hvilken Rantzaus idelige Forsøg paa at rejse Penge havde bragt ham, og ikke uden egen Skyld. Han havde ikke altid haft Raad til at »trouver mauvais ce que je ne trouve pas bon«, som han selv udtryk-

[50]) Caroline Andersen: Grams Historie S. 218.

[51]) Ditlev Rantzaus Breve 1756 $^{23}/_{8}$ og $^{10}/_{9}$ i A. S. Schacks Privatarkiv. Finanskoll. Div. Sager ang. Statsgælden 1771—75. — At baade Hersleb og Brorson — der som Biskopper havde offentlige Midler (f. Eks. Enkekasser) at forvalte — fandtes blandt R.s Kreditorer, kan ikke undre, idet Kapitalanbringelse endnu væsentlig maatte ske ved Laan til private.

[52]) Københavns Bytings Obligationsprotokol under 1751 $^{15}/_{2}$ og 1755 $^{27}/_{1}$. Major Grevenkop, hvis økonomiske Forhold ogsaa var meget mislige, var gaaet i Kaution for R. ved Købet af Aggershvile, se hans Breve i Sager vedr. Schack Carl Rantzau i A. S. Schacks Privatarkiv.

[53]) Jvf. E. Nystrøm: Søllerød Sogn, S. 109.

[54]) Faderens Pengeforlegenhed har sikkert været velkendt saavel som det daarlige Forhold mellem R. og hans Svigerfader. Han anfører selv i Indkomne Sager fra Kronprinsens Regiment til Generalkommissariatet, 1756 $^{22}/_{2}$ Rygtet om sin forestaaende Skilsmisse som en af Grundene til Kredittens Sammenbrud. — Om Forholdet mellem de danske og tyske Kreditorer jfr. Wessely's Skr. 1773 $^{20}/_{8}$ i Finanskollegiet, Div. Sager ang. Statsgælden 1771—75.

ker sig i et Brev til Gähler,[55] da han efter Faderens Død haabede at kunne afryste sin Gældsbyrde. Faderens Overlegenhed over for Penge udartede hos ham til en Uforsigtighed og Mangel paa Ansvarsfølelse, som hans luksuriøse Tilbøjeligheder gjorde endnu farligere, især naar hertil kom den Upaalidelighed, som det er umuligt at frikende ham for. Det var saaledes misligt, naar han som Sikkerhed for et Laan af Regimentskvartermester Købke[56] i Efteraaret 1755 bl. a. gav 2. Prioritet i sit Hus i Gothersgade, da denne allerede tilhørte Overkrigskommissær Højer som Sikkerhed for et tidligere Laan. Ganske vist synes han i saa Henseende at have kunnet give Købke, der efter at have opdaget dette ikke vilde opfylde sine Forpligtelser, tilfredsstillende Forklaring, men sikkert kun fordi Højer, som var en Ven af hans Fader, har været rede til at hjælpe ham af Kniben. Da Sagen kom for en af Danske Kancelli nedsat Kommission, for hvilken ikke Rantzau selv, men hans Fætter, Stiftamtmand Otto Mandrup Rantzau, til hvem han i Mellemtiden havde overdraget Laanet, gav Møde, og da man vilde udvide Undersøgelsen til ogsaa at gælde Mellemværendet mellem ham og Købke, nægtede han at møde med den Begrundelse, at Købke (som forøvrigt virkelig ogsaa synes at have været en dreven Forretningsmand) ikke skal gøre ham Livet surt og Pungen tom med sine Procedurer, og at han derfor ikke vil lade sig drage fra en Overkrigsret som sit eneste forum.

Til en Krigsret kom det saa lidt i denne som i andre Sager, hvor det krævedes af Kreditorerne. Men Situationen var nu bleven uudholdelig for Rantzau, og han, for hvem Tanken om at gaa i fremmed Krigstjeneste aldrig laa fjernt, har da foretrukket at hugge Knuden over fremfor at løse den — og har maaske ogsaa *maattet* gøre det. Som vi har set, er det meget sandsynligt, at de militære Myndigheder har haft en Finger med i Spillet, og muligt, at Bernstorff har haft det. Vist er det, at Krigskancelliet har givet ham Lejlighed til at slippe ubemærket bort.

55) 1769 $^{22}/_{1}$, Inkvisitionskommissionen af 1772.

56) Se om denne Sag D. Kanc. Supplikker 1755 II, Nr. 1203 og Breve 1756 Nr. 140, samt Krigskanc., Overkrigssekretærens udf. Haandbreve 1756 $^{18}/_{1}$, Nr. 64.

Allerede 10. Juli skriver Ditlev Rantzau,[57] at hans Datter og Bro=der til deres Bestyrtelse fra Celle har faaet Meddelelse fra Svi=gersønnen om, at han er paa Vejen til Wien for at søge kejserlig Tjeneste. Da saavel Rantzaus som Krigskancelliets egne Skri=velser i Anledning af Afskedigelsen er daterede den 21. og 22. Juli, maa her være sket en Postdatering, rimeligvis for at han kunde forsvinde i Stilhed, inden Kreditorerne fik Tid til at fore=tage en større Aktion. Iøvrigt maatte han inden Afrejsen ud=stede en Revers,[58] hvorved han i de mest bindende Udtryk for=pligtede sig til ikke at tiltræde nogen Arv, før al hans Gæld var betalt med Kapital og Renter. Kort efter Afskedigelsen betalte Overkrigssekretæren paa Kongens Befaling de Kreditorer, der havde meldt sig inden denne (med et Beløb af c. 2800 Rdlr.).[59] Af de øvrige henvendte flere sig til Grevinde Rantzau, hvis vanskelige Stilling fremgaar af et samtidigt Brev til Biskop Bror=son. Det er hende umuligt at tilfredsstille hans eller andres Fordringer, skønt hun »als Frau, welche mit ihrem Mann in Ei=nigkeit leben soll«, har maattet medunderskrive flere Obliga=tioner. Hvad der tilkommer hende efter hendes afdøde Moder og endnu mere »ist an meinem Herrn ausgezahlt«, og hun maa nu leve af sin Families Naade. — Adskillige af Kreditorerne fra denne Tid, eller rettere sagt deres Arvinger, optræder endnu paa Listerne over Rantzaus Gæld fra Aarene 1774—84.[60]

Først fire Aar senere kom Rantzau paany inden for Monarkiets Grænser. Den Skilsmisse mellem ham og hans Hustru, som i Ti=den efter hans Afrejse havde været alvorligt paatænkt i det mindste af hans Svigerfader, var ikke kommet i Stand,[61] og da han i Juni 1760 paany viste sig paa Ascheberg, blev han mod=

[57]) Brev til A. S. Schack, A. S. Schacks Privatark.

[58]) Krigskanc. Overkrigssekretærens Haandbreve Juli 1756 Nr. 160, Lit. A. Trykt i Arups Afhandl. Hist. Tids=skr. 8. R. IV, S. 10.

[59]) Se Overkrigssekretærens Haand=breve 1756 $^{9}/_{10}$, Nr. 61.

[60]) H. A. Brorsons Privatark. Brev 1756 $^{9}/_{9}$. Skatkammerdirektionen, Do=kum. ang. Rantzau=Aschebergs Gæld og Pension, 1770—84.

[61]) Breve fra Ditlev Rantzau 1756 $^{14}/_{9}$, 1757 $^{29}/_{2}$ i A. S. Schacks Privat=arkiv.

taget af hende med Glæde.[62] Han havde ikke naaet det Maal, som han vistnok havde sat sig, da han forlod Danmark, nemlig at vinde Berømmelse paa de europæiske Valpladser — i et forbavsende kortfattet og køligt Brev til Anna Sophie Schack,[63] skrevet undervejs til Wien, lover han hende Efterretninger, som ikke skal gøre hende eller Marschallen (ɔ:Løvendal) til Skamme. Ganske vist deltog han kort efter sit Komme til Wien, hvor han straks søgte hen, med Hæder i Slaget ved Lobositz, i hvilken Anledning han omtales med Anerkendelse af den østrigske Feltherre Browne.[64] Men om yderligere Deltagelse fra hans Side i Syvaarskrigen, der dog ellers frembød gode Muligheder for en fremragende Officer, foreligger intet. Et Forsøg paa at blive optaget i russisk Krigstjeneste strandede,[65] maaske paa hans Mangel paa Midler. Til at spille en Løvendals eller St. Germains Rolle i fremmed Krigstjeneste har han haft for liden Dygtighed og maaske ogsaa for megen Fædrelandsfølelse.

Den meste Tid af disse Udlændigheds Aar synes Rantzau at have tilbragt i Italien. Man maa anse det for sandsynligt, at en Mand med hans skarpe og hurtige Iagttagelsesevne og personlige Charme har forstaaet at knytte Forbindelser og gøre Erfaringer, hvorom ogsaa spredte Data fra hans senere Liv vidner. De foreliggende Oplysninger kaster imidlertid et ubestrideligt Skær af Nedværdigelse over disse Rejser, paa hvilke hans Vej er kendetegnet ved brudte Løfter og ubetalte Regninger. I Neapel gjorde han to længere Ophold, det sidste fra Efteraaret 1757 (eller tidligere) til Sommeren 1758. Den danske Konsul, Lewcam,[66] kan til at begynde med ikke noksom lovprise hans hjertelige, vindende Væsen, hans Talentfuldhed og rørende Iver efter at faa Lejlighed til at tjene sin Konge og sit Land. Efter denne Begejstring kommer dog et stærkt Bagslag. For at redde Rantzau fra at blive arresteret for Gæld har han maattet skaffe

62) Breve fra samme 1760 6/6 og 1/8, ibid.
63) 1756 31/7, ibid.
64) T. K. U. A. Orig. Relationer fra Wien 1756 1/11 Apostille, Depecher 1756 Nr. 403 og 412.
65) T. K. U. A. Rusland B. Relationer 1762 13.—24. Marts III, Fol. 3.
66) T. K. U. A. Italien B. Begge Sicilier Indberetninger fra Konsul Lewcam i Neapel 1757 27/12, 1758 14/2 P. S., 8/8, 1759 14/6.

ham et Veksellaan paa 2000 Daler, Vekselen er bleven protesteret, og de pinligste Bryderier har været Følgen. Endogsaa Konsulens Kok har af sine Spareskillinger forstrakt Rantzau med et Laan paa 10 Zecchiner, som han ikke har faaet tilbage. »Han er undveget med et meget slet Rygte, han vanærer sin Fødsel og hele sit Folk, hans Tunge er meget farlig for hans Land«.

Fra Neapel drog Rantzau til Venezia. Hans Ophold her er foreviget gennem et Dokument,[67] udstedt af Greve Pepoli Musotti, hvorved denne bevidner, at han er gaaet i Kaution for 250 Zecchiner, som Rantzau skyldte Venetianeren Michel Brunelli for Bolig, Klæder og Kost i syv Maaneder, i hvilke han har boet i Brunellis Hus. »Han har imidlertid intet betalt, men har brudt sit Løfte til mig og er rejst herfra den næstsidste Dag i Marts, efter hvad han sagde over Wien . . . Og dette har jeg udstedt efter Anmodning af den ulykkelige Kreditor, som ikke kan skaffe Underhold til sin Familie paa ni Personer eller betale den Gæld, han har paadraget sig for Rantzaus Skyld. Venezia 24. Juli 1760«. Vedlagt følger i Afskrift Brunellis ubetalte Regninger fra Brødudsalg og andre smaahandlende samt Gældsbeviser til Jøder.

Ved disse Wanderjahre afsluttede Rantzau den tidligste Periode af sit Liv, som indbefatter Aarene indtil hans første Optræden som Statsmand ved Sendelsen til St. Petersborg i 1762.[68] De Kilder, som har staaet til Raadighed ved dette Forsøg paa at kaste i det mindste et Strejflys over hans lidet kendte Ungdom og første Manddom, kan maaske karakteriseres som noget ensidige, idet Breve fra en Svigerfader af Jeronimustypen og ubetalte Kreditorers Klager ikke kan stille en Kavaler som Schack Rantzau i et gunstigt Lys. Det maa dog erindres, at hans egen Fader og han selv, saavel som militære foresatte og private Venner og Bekendte, giver ham det samme Vidnesbyrd. Vi finder da mange tiltalende Træk: Intelligens, ualmindelig Viden og Videlyst, Evne til Begejstring og Hengivelse, hvor han møder

[67]) T. K. U. A. Italien A. III. Forsk. Akter og Dokum. 1562—1760.

[68]) Hvor R. opholdt sig fra 1760 til Vinteren 1762, da han dukkede op i Danzig, er det ikke lykkedes mig at opklare.

en Helt efter sit Hjerte, først og fremmest et Vid og en Charme af Væsen og Optræden, som bedaarer alle. Men ikke mindre iøjnefaldende er allerede i dette Tidsrum hans Ødselhed, Upaalidelighed og Mangel paa Ansvarsfølelse — Karakterfejl, som ogsaa i Eftertiden skulde vise sig skæbnesvangre.

og fremmest et Vid og en Chr
bedaarer alle. Men ikke
tte Tidsrum hans Ødselhed.
ısvarsfølelse — Karakterfejl
e sig skæbnesvangre.

TRÆK AF VANDALISMEN I FYEN

AF

GUSTAV LUDVIG WAD

MISHANDLINGEN og Vanrøgten af Minderne fra Fortiden, den private saavelsom den offentlige, lovbeskyttede Vandalisme, har mange forskellige Former og søger sit Bytte over alt, hvor Uvidenheden og Havesygen tillader den at trænge ind. Exempler herpaa vil man utvivlsomt kunne finde i hele Europa; Alle have læst om, hvad den franske Revolution førte med sig af Voldsgerninger mod Kirker, Monumenter af enhver Art, Grave og Archiver, *ces ridicules paperasses,* som en Revolutionsmand kaldte dem og af hvilke mere end 10,000 bleve helt eller delvis ødelagte.[1]

Selv efter Revolutionen, under de sidste Bourboner, kunde man fare saa hensynsløst frem mod Frankrigs gamle Mindesmærker, at Victor Hugo i *Revue universelle* 1832 offentliggjorde en harmdirrende Protest mod Voldshandlingerne under Titelen »Til Vaaben mod Vandalerne« (gjengivet af N. Høyen i Schouws Dansk Ugeskrift III, 1833); i Paris blomstrer og trives Vandalismen lige for Alles Øjne, skriver han, og anfører rystende Beviser for sin Paastand; end ikke Cathedralen i Reims, der allerede under Revolutionen blev ilde medhandlet, undsaa man sig for at underkaste en Mishandling, hvis Fuldstændiggørelse gjennemførtes ved Tydskernes barbariske Indfald i Frankrig 1914. I Danmark har Ringeagten for Fortidens Minder givet sig talløse Udslag, og der er intet Felt,[2] hvor den kunde tumle sig, uden at den har fejret Triumpher, som vilde faa Vandalernes Konge, hvis han kunde se dem, til at vende sig i sin Grav af Harme over at være besejret. End ikke en saa uskyldig Overlevering fra Fortiden som Byernes ældgamle, minderige Gadenavne har man

[1]) Gautherot, Le Vandalisme Jacobin, Paris 1914.

[2]) R. Mejborg nævner i Tidsskr. for Kunstindustri VI, 82 ff. en Række Omraader, i hvilke dansk Vandalisme har ytret sig i det 19. Aarhundrede.

kunnet lade være i Fred; i Kjøbenhavn ere de forsvundne i Snesevis, idet man i det sidst forløbne Aarhundrede har ført en bevidst Udryddelseskrig imod dem,[3] og i Odense har man, støttende sig til de absurdeste Argumenter, ombyttet Aarhundreder gamle Navne med meningsløse nye;[4] begge Steder have naturligvis Grundejerspeculationer haft deres Andel i Skaden.

Uvidenhed og Dumhed, siger Vedel Simonsen,[5] anser Intet for Hærværk og Niddingsdaad uden hvad som udtrykkelig strider mod Lov og Catechismus eller skader paa den grovest i Sandserne faldende Art og fatter ingenlunde, at der endnu er en anden, men derfor ikke mindre utilgivelig Maade at skade det Offentlige paa, nemlig den at ødelægge Kilderne for sin Nations Historie og derved forgribe sig paa sine Forfædres og sit Fødelands Ære.

I Fyen er det især paa tvende Omraader Ødelæggelsen har vundet sine største Sejre: Mishandlingen af Bygninger, især Kirkebygninger med deres Inventar, og Tilintetgjørelsen eller Vanrøgten af Archiver, hvilken sidste Form for Vandalisme her skal gjøres til Gjenstand for Omtale, da den under min mangeaarige Virksomhed som Landsarchivar for Fyen Gang paa Gang er rykket mig ind paa Livet. At ødelægge eller skamskjænde Kirker og andre Bygninger er i Regelen forbunden med Bekostning; hvor langt lettere er da ikke Adgangen til at tilintetgjøre Archiver, som man kan skille sig af med enten ved at brænde dem eller sælge dem som Maculatur til Kræmmere eller Papirmøller, hvorved desuden nogen Fortjeneste kan paaregnes.

Fyens Bispearchiv, der paa Reformationstiden opbevaredes paa Bispens Slot Ørkel ved Svenborg, led i Grevens Fejde 1534 uerstattelige Tab, da Byens Borgere plyndrede og opbrændte Slottet; som Følge deraf ere nu kun nogle faa af dette Archivs ældre Pergamentsbreve komne til Nutiden.[6] Archivet, der efter Reformationen har henstaaet i Bispegaarden i Odense under gode

[3]) Villads Christensen, Forsvundne Gadenavne i Hist. Medd. om København III.

[4]) Fra Fyens Fortid IV, 43.

[5]) Udsigt over Natjonalhistoriens ældste og mærkeligste Perioder I, 1 S. 107 f.

[6]) Dänische Bibl. IV, 387. Huitfeldt, Danmarks Riges Krønike S. 1428.

Forhold, har dog lidt enkelte Tab, som ikke lade sig forklare uden ved Ligegyldighed og slet Behandling fra Contoirpersonalets Side; af de værdifulde saakaldte Provstebøger 1571—72 og 1667 ere saaledes adskillige bortkomne, og Visitatsbøger mangle for Tidsrummet efter Biskop Jacob Madsens Død 1605 og indtil Biskop Christian Ramus' Tiltrædelse 1732; man har ondt ved at tænke sig, at en Række samvittighedsfulde Biskopper ikke skulde have ført saadanne, der forøvrigt heller ikke haves for Bisperne Hansens og Plums Tid (1803—34); først Biskop Faber indrettede 1834 Visitatsbøger, omfattende i Regelen et Par Herreder — og en af disse, først sluttet 1896, har jeg reddet hos en Antiqvar!

Utallige ere de Tab, som de gejstlige Embedsarchiver have lidt; selv om det maa indrømmes, at Flytningen af *Provstearchiver* fra den ene Præstegaard til den anden er i høj Grad truende for deres Bevaring, kan man dog ikke give denne Omstændighed alene Skylden for de mange Mangler, der nu charakterisere dem. Et saa oprørende Exempel paa selvraadig Vandalisme, som den, der udøvedes mod et saadant Archiv i Sjælland en Gang i sidste Halvdel af forrige Aarhundrede, kan Fyen heldigvis ikke opvise Magen til. En Rigsdagsmand fremdrog det i Folketinget under Forhandlingerne om Rigsarchivloven 1888,[7] idet han som Bevis paa, hvorledes Gejstligheden forsømte Archivsagerne, kun vilde nævne et enkelt Exempel, «hvor en meget bekjendt Præst, en Vækkelsesprædikant i stor Stil, fik det Hverv at overtage Tilsynet med et Provstearchiv, og han gjorde det da paa den Maade, at han kjørte to store Vognlæs af Archivsager ud paa Marken, tændte et stort Baal af dem og lod dem gaa op i Røg.« Havde endda Provsterne og Præsterne rettet sig efter Biskoppens Opfordring paa Landemode 1718 om at indrette et Skab »til Herredsbrevenes Gjemme og Forvaring«; men den er maaske ikke bleven fulgt mange andre Steder end i Lunde Herred, hvor alle Præsterne gave deres Bidrag dertil.[8] Flere Herreders Provstearchiver ere gaaede op i Luer ved Præstegaards-

[7]) Rigsdagstidende, Forhandl. paa Folketinget 1888—89 Sp. 358.

[8]) Lunde Herreds Provstis Justitsprot. 1707—43 Fol. 15.

brand (Bjerge, Vinding og Gudme Herreder); i *Vends Herreds Provstearchiv* har en eller anden Samler ødelagt en Stævningsprotokol (1682—92) ved hist og her at udklippe Underskrifter. En egen Skjæbne ramte Archivet i *Odense Amtsprovsti*, der kun bestod 1806—36, styret af Amtsprovst P. W. Lütken i Lumby, efter hvis Død hans Efterladte opbrændte en stor Del af det, for at det ikke skulde komme Nogen til Skade. Adskilligt undgik dog denne af Humanitet dicterede Vandalisme og havnede hos en Lütkensk Descendent i Marslev Præstegaard, hvorfra det 1899—1900 afgaves til Landsarchivet; alle de nu bevarede 15 Protokoller af Amtsprovstearchivet ere paa den Maade reddede.

I *Sognekaldsarchiverne* maa Ministerialbøgerne, Kirkebøgerne, siges at være af størst Betydning; Indretningen af dem blev for Fyens Stift paabudt ved Kongl. Missive af 17. Maj 1646, efterat enkelte Præster allerede tidligere af egen Drift havde begyndt at føre saadanne; i Fyen ere nogle faa af disse komne til Nutiden (Dreslette, Kjørup, Stubberup, Ørbæk og Vester Aaby-Aastrup, der endog gaar tilbage til 1622); fra 1646 ere i alt kun 14 tilbage. Af Stiftets lidt over 200 Sognekald ere Kirkebøger brændte Tid efter anden i de 83. Denne Ødelæggelse ved Ildsvaade i de straatækte Præstegaarde skyldes naturligvis ikke altid Ligegyldighed, skjønt man skulde synes, at en Embedsmand i slige Tilfælde først og fremmest burde redde sine vigtigste Embedsbøger; men man faar uvilkaarlig Mistanke om, at denne Fejl jævnlig har medført Tabet, naar man erfarer, at en Præst i Baag Herred, hvis Præstegaard nedbrændte 1874, reddede sin Præstekjole, men lod Kirkebøgerne, af hvilke den ældste begyndte 1682, brænde, eller naar det constateres, at ved *Snøde Præstegaards* Brand ved Lynnedslag 1883 tilintetgjordes hele Embedsarchivet, deriblandt Kirkebøgerne og den værdifulde »Jordbog« af 1576 (Kirkehist. Saml. II og Ny Kirkehist. Saml. IV), som alt opbevaredes i en af Gaardens Udlænger. Af Ligegyldighed ere utvivlsomt adskillige Kirkebøger paa anden Vis forkomne.

Korup-Ubberud Kirkebog, der nu begynder 1715, gik i Midten af det 18. Aarhundrede tilbage til 1609; i *Dalby-Stubberup* begynder den ældste fra Præstegaarden, der aldrig vides at være brændt, til Landsarchivet afleverede med 1737; en Kirkebog for

Stubberup 1640—85 fandtes 1894 paa Odense Raadhus. Ved *Skjellerup* Præstegaards Brand 1835 gik alle de der beroende Kirkebøger tabt; heldigvis havde en Sognepræst engang, ulovligt selvfølgelig, udlaant sin Kirkebog 1660—1716 til Rønninge-Søgaard, hvor den 1909 er funden.

I Kjøbstæderne, hvor Præstegaardenes Stuehuse næppe nogensinde have været straatækkede og, med Undtagelse af Faaborg, aldrig vides at være brændte, skulde man paa Forhaand vente, at alle Kirkebøger fra 1646 af maatte være opbevarede; men kun i *Bogense* og *Nyborg* er dette Tilfældet. I *Assens*, hvor Kirkebogen nu begynder 1679, har den endnu ved Midten af det 18. Aarhundrede naaet tilbage i det mindste til 1648;[9] *Kjerteminde* Kirkebog begynder først 1677, *Middelfart* 1709, *Faaborg* 1658, *Rudkjøbing* 1686, *Svenborg* to Sogne 1687 henholdsvis 1677, *Ærøskjøbing* 1664. Selv i Stiftets Hovedstad *Odense* have Kirkebøgerne lidt den skammeligste Behandling; da den i Staden fødte Historiker Christian Brandt (1733—80) 1758 gjorde de heldigvis endnu bevarede Uddrag af Kirkebøgerne, havdes St. Knuds Sogns tilbage til 1658 — nu naar den kun til 1698; i en Retssag blev 1670 fremlagt en Daabsattest af samme Sogns Kirkebog 1639,[10] altsaa har der dengang existeret en Kirkebog for Tiden før 1658, som allerede 1675 var bortkastet.[11] Af vor Frue Sogns Kirkebog naa Brandts Udtog tilbage til 1649 — nu begynder Kirkebogen først 1692; endnu 1668 havdes en, der i alt Fald gik tilbage til 1641.[12] St. Hans Sogns Kirkebog begyndte i Brandts Tid 1646, nu først 1705.

Et ejendommeligt Exempel paa slet Behandling frembyder Kirkebogen *i Vejlby*, i hvilken Sognepræsten Jesper Larsen Kildgaard (f. 1711, død 1773) overhoved Intet indførte fra sin Ankomst til Stedet 1746; heldigvis fik han 1764 en pligtopfyldende Capellan, Johan Jørgen Jensenius, der senere efterfulgte ham; efter Forhandling med Sognets Beboere indførte han med megen

[9]) Bloch, Den fyenske Geistligheds Hist. II, 226.

[10]) Odense Raadstuebog 1667—71 Fol. 185.

[11]) Odense Tingbog 1673—76 Fol. 267.

[12]) Odense Tingbog 1668—71 Fol. 39.

Møje og Flid saavidt muligt alle de Ministerialia, som Sognepræsten i 18 Aar havde ignoreret.[13]

I *Kværndrup*, hvor den ældste bevarede Kirkebog 1657—1709 er temmelig beskadiget og flere Steder defect, mangler aldeles Kirkebogen 1710—52; om dennes Skjæbne oplyser Sognepræsten Clemen Jensen 1754, at da han for faa Aar siden var meget syg, saa han om Natten maatte have en brændende Lampe for sig, havde hans Folk af Uforsigtighed overspildt Kirkebogen tilligemed en Del andre af hans Papirer og Documenter med Olie, og for at skjule dette for ham, havde de henkastet det altsammen paa et Sted, hvor det blev saaledes beskadiget af Mus, at han siden med Møje havde maattet samle saa meget han kunde af den beskadigede Kirkebog.[14] Senere maa hans Efterfølgere have skjønnet, at Bogen overhoved ikke egnede sig til at opbevares og uden videre tilintetgjort den; den ældste bevarede bærer tydeligt Præg af Olien og Musebid. De øvrige beskadigede Archivalier har man ligeledes kasseret med Undtagelse af Hr. Mads Knudsen Lægaards Tegnebog 1660—80, der ogsaa er i en miserabel Tilstand.

En ganske særegen Art af Vandalisme er den, som udøvedes af Præsteenker. Th. Br. Bircherod (død 1731) fortæller, at det endnu til hans Tid ikke var sjeldent, at Præsteenker, naar deres Mands Successor afslog deres Ægteskabstilbud, endnu inden de forlode Præstegaarden, opbrændte saavel til Kaldet som til Kirken henhørende Documenter og Brevskaber for derved ikke blot at sætte Eftermanden i Forlegenhed, men endogsaa tilføje ham betydelig Skade ved hans paa den Maade foranledigede Ukjendskab til hans nye Stilling og hans Embedes Pligter og Rettigheder.[15] Et prægnant Exempel paa, hvorledes en saadan Enke kunde fortrædige Eftermanden i Kaldet, fortæller Sognepræsten til Klinte og Grindløse, Rasmus Pedersen Brun, i en Indberetning af 1. Juni 1690,[16] hvor han under Rubriken *Documenta*

[13]) Biskoppens Copibog 30. April 1785.

[14]) Biskoppens Copibog 1752—54 S. 525, 535, 544.

[15]) Dänische Bibl. IV, 383.

[16]) Bispearch., Skam Herreds Breve Nr. 1, Jordebog 1690.

publica, som Præstens Indkomster kan vedkomme, skriver: »Da haer Ieg icke andet, end som det K. Frideric 3. bref om Æbelø,[17] her tilforn under Decimantes omrørt. Hvilcket bref mig først kom tilhænde nu næste Matthisdags Marcked d. 26. Febr. —90 udi Othinse af Her Søren [Pedersen Winther] i Iandrup i Iylland, min sl. Formands Enckis Broder oc arving. Naar Ieg spurte dend sl. qvinde, mens hun lefde oc var hos os, om der var icke noget saadant, breve eller Bøger, Kaldet vedkommende, fick Ieg aldtid kun undskyldning. Een Tiendebog, ved tre finger tyck foliant laante hun mig een gang, nep saa længe, mens Ieg snarist kunde afskrive tienden udi 1673 oc — 74, oc siden fick dend icke meer at see; naar Ieg spør Her Søren hindes Broder om dend, da siger hand, at hand haer leet efter dend, men icke endnu fundet, meener derfor, at dend skulde være bleven brændt med nogle andre hindes bøger i Meelfart: var dend at finde, troer Ieg, at hand nock flite dend ud, fordi hand veed vel, at bogen er ham intet nyttig, men her kunde være til god underretning.«

At talrige Kirkebøger have kunnet bortkomme, selv om de ikke ere fortærede af Ild, og mange føres saa ligegyldigt, viser, at Bisper og Provster paa deres Visitatser ikke have efterset dem. Heldigvis blev det da omsider ved Rescript 1. Decbr. 1812 befalet, at ogsaa Degnene skulde føre en Kirkebog, efterat Generalkirkeinspectionscollegiet allerede 28. Maj 1776 havde gjort Forslag dertil.[18]

Af de mange andre Archivalier, der kunde findes ved et Præstekald, ere kun tarvelige Rester bevarede fra ældre Tider. Mange have haft ondt ved at skjelne mellem Embedsarchiver og Bibliotheker (Samlinger af Literatur), blandet dem mellem hverandre og derved foranlediget, at de i Dødsboer ere blevne solgte. Og man vil endnu den Dag i Dag træffe paa Præster, der confundere disse Begreber.[19]

Af de gamle 1661 ophævede *Lens* Archiver ere de fleste for-

[17]) Kongebrev 13. Juli 1656 (Kirkehist. Saml. 4. R. V, 765, 780). Klinte Præstegaard brændte 1731 og den ældste Kirkebog begynder nu 1741; alle ældre Archivalier ere tabte.

[18]) Bispearch., Rescripter 1776, Copibog 1773—78 S. 618.

[19]) I en af den danske Præsteforening udgiven Kirkelig Aarbog 1923 er S. 235 under *Bibliotheker* opført:

svundne paa enkelte Rester nær, som ere undgaaede Ødelæggelsen; af *Rugaard* Lensarchiv haves kun 1 Kongebrev af 1635 (fundet i Fyens Bispearchiv), af *Hindsgavl* Lensarchiv ligeledes kun 1 Brev af 1603 (der var havnet i Kongl. Bibliothek), af *Nyborg* Lens Archiv 11 Breve og Actstykker 1616—28 (ligeledes i Kongl. Bibliothek) og Nyborg Slots Jordebog 1661. En heldigere Skjæbne har *Odensegaard* eller *St. Hans Klosters* Lensarchiv haft, fordi det stod paa nævnte Kloster, nu Odense Slot; af dette Archiv, der gaar tilbage til 1540, ere 11 Pakker bevarede. Det fortsattes med *Odense Amts* og de dermed forenede Amters Archiv, i Almindelighed Stiftsarchivet kaldet som hørende til Stiftsbefalingsmandens, Stiftamtmandens, Embede. Da den for sine historiske Interesser bekjendte Greve Christian Rantzau blev Stiftamtmand, fandt han det Kammer, som paa Slottet var anvist til Stiftsarchiv, helt knap og lidet og derhos saa opfyldt med Papirer, at ej flere derudi kunde rummes; han indgav derfor 12. Aug. 1741 Forestilling til Kongen om at faa anvist et Kammer endnu til Opbevaring af tilkommende Archivalier, da det ellers ikke vilde være muligt at holde dem i tilbørlig Orden. Hertil svarede Rentekammeret 12. Sept. s. A., at Kongen havde resolveret, at Archivet skulde efterses, om deriblandt maatte findes nogle unyttige Skrifter, som uden Skade kunde kasseres og derved give Plads til andre mere nyttige uden dertil flere Kamre at lade indrette. Uopholdelig svarede Rantzau med en indtrængende Forestilling til Rentekammeret om, hvor betænkeligt det vilde være at skride til en saadan Kassation, som en hel Provinds i Tiden kunde komme til at lide under — men Rentekammeret understod sig ikke denne Sag imod den kongelige Resolution nærmere at forestille og paategnede Skrivelsen »henlagt«.[20]

det kongl. Bibl., Universitetsbibl., Aarhus Statsbibl., *Rigsarchivet, Landsarchiverne!* Og i Aarsberetn. for det Kgl. Bibliothek 1909—18 opføres S. 18 som *modtagne* Gaver bl. a. Visitatsbøger fra Sjællands Bispearchiv! Man fristes til at ønske en Docentur i Brugen af almindelig Menneskeforstand oprettet ved Pastoralseminariet.

[20]) Odense Amtsarchiv Nr. 28a S. 85, Nr. 128 $^{24}/_{472}$. Fyens Stifts Renteskrivercontoirs Journal 12. Sept. — 31. Dec. 1741 Nr. 837 og Kammercollegiets Extractprotokol Bd. C C (1741 —42) Nr. 471, velvillig medd. af Archivar, Dr. William Christensen.

Da Odense Amts Archiv endnu hører til de bedst bevarede, tør man slutte, at Rantzau paa en eller anden Maade har formaaet at huse det; Tab har det dog ogsaa Tid efter anden lidt, idet der mangler flere Copibøger fra det 18. Aarhundrede, af hvilke en enkelt tilligemed andre Amtsarchivalier er gjenfunden paa en Herregaard, hvor ingen Amtmand har resideret.

Sammen med Stiftsarchivet opbevaredes *St. Hans Klosters* Archiv, hvor Vedel Simonsen endnu 1811 forefandt et meget stort Antal Breve, af hvilke Paludan-Müller tyve Aar senere kun gjenfandt syv, og af disse er nu kun et eneste bevaret, for faa Aar siden i en Privatmands Besiddelse.[21] Hvilken Vandal der her har virket, har man ingen Kundskab om.

En stor Del af *Odense Graabrødre Klosters* Archivs Breve — i Hofmans Fundationer V, 167 f. opregnes 181 Breve paa Pergament og Papir — ere ødelagte af ligegyldige Hospitalsforstandere i den Grad, at de ved en Undersøgelse for snart hundrede Aar siden befandtes aldeles forraadnede.[22]

Da *Assens og Hindsgavl Amter,* hvis Archiv sidst stod paa Wedellsborg, 1809 sammenlagdes med Odense Amt og deres Archiv flyttedes til Odense, viste det sig at være meget mangelfuldt; kun lidet er levnet fra det 17. Aarhundrede, Copibøger begynde først 1718, Journaler 1735 o. s. v.; de adskillige Omflytninger, det har været underkastet, have utvivlsomt medført Tabene.

Svenborg Amts Archiv — tidligere Nyborg og Tranekjær Amters — har været Gjenstand for den højeste Grad af Mishandling, første Gang i Krigsaarene 1807—14, da det var opsat enten i Klokketaarnet i Faaborg eller i Svenborg Klosterkirke, hvorfra man hentede af dets Indhold til Patroner;[23] anden Gang 1856, da dets ældste Dele, som henstode paa Nyborg Raadhusloft, af Amtmanden solgtes til Drewsens Papirfabrik, ialt omtr. 4000 Pund, dels Documentpakker, dels Protokoller;[24] saaledes øde-

21) Christensen, De ældste danske Arkivregistr. V, 605 f.

22) Aktstk. udg. af Fyens Stifts lit. Selskab I, 133 f.

23) Aktstk. udg. af Fyens Stifts lit. Selskab II S. III.

24) Personalhist. Tidsskr. 2. R. IV, 211 f.

lagdes 29 Bind Journaler 1719 ff. med tilhørende Sager, saa der nu knap findes en Journalsag ældre end 1820.

Archivet fra det gamle 1805 ophævede *Fyenbo Landsting* i Odense lider ogsaa under slet Behandlings Følger; 1674 klager Landstingsskriveren over, at han ikke kan faa Archivalier udleverede af sine Formænd, der i den Anledning faa et alvorligt Tilhold af Stiftsbefalingsmanden;[25] men hvor meget det har frugtet overfor den hos Embedsmænd i gamle Dage indgroede Tilbøjelighed til at betragte Embedsarchiver som Privatejendom, ses ikke. Af Copi-Domprotokoller fandtes ved Afleveringen til Landsarchivet 1893 kun en for 1669—73; 1907 erhvervedes ved Bytte fra det kongelige Bibliothek i Stockholm en tilsvarende for 1610—13, hvilket tyder paa, at disse Protokoller for en lang Aarrække ere ødelagte; en manglende Justitsprotokol for 1675 er 1913 modtaget fra en Herredsfoged i Aarhus.

At *Retsbetjentenes* Archiver have lidt ved bestandige Omflytninger fra Fogedernes Bolig, siger sig selv; ogsaa Afleveringen fra Formand til Eftermand har utvivlsomt medført Tab, og det var næppe Alle, der, som Cancelliraad C. A. Falbe i 1806, paakaldte Cancelliets Bistand til af sin Forgængers Søn at faa udleveret manglende Dele af Ravnebjerg Herredsfoged-Archiv.[26] At Skovby Herredsfoged-Archiv nu er saa mangelfuldt, skyldes en Ildebrand, der 4. August 1770 aldeles lagde Herredsfogdens Gaard i Særslev i Aske, efter Sigende foranlediget af en ham fjendtlig Herremand, der paa denne Maade ogsaa optraadte som Archiv-Ødelægger.[27]

I Kjøbstæderne vare *Retsbetjent- og Magistratsarchiverne* bedre forvarede, idet de havde deres Plads i Raadhusene; men ved Uorden og Ligegyldighed er meget gaaet til Grunde. I *Odense* ønskede 1718 nogle af Magistratens Medlemmer Stadens Archiv ordnet, men, uagtet Stiftamtmand Lente fik Arbejdet sat i Gang og en Registratur færdig i Løbet af syv Maaneder, er Resultatet aabenbart blevet kummerligt; thi 1753 maatte Magistra-

25) Odense Amtsarch. Nr. 158.

26) Odense Amtsarch. Nr. 350 og 352.

27) Vedel Simonsen, Odense II, 1 S. XII. Optegnelse af Samme.

ten indrømme, at Archivet i mange Aar havde været i saadan Uorden, at den umuligt kunde give nogen tilforladelig Efterretning deraf.[28] Og med Omhu for at bevare Fortidens Brevskaber har det været slet bevendt; thi 1699 forespurgte Borgmester Blanchenborg Storkansler Reventlow, om han ikke skulde kassere et Pergamentsbrev, udstedt i Odense 1335.[29] Svaret kjendes ikke; maaske drejer det sig om et Brev, der nu opbevares i Rigsarchivet og i sin Tid har tilhørt Jacob Bircherod.[30] Det ældste i Magistratens Archiv nu bevarede Pergamentsbrev er et Kongebrev af 1409; indtil 1618 haves ialt kun 6. Den ligegyldige Behandling af Stadens Archiv vedvarede; da Vedel Simonsen 1811 undersøgte det, forefandt han det i den højeste Grad af Uorden saaledes som den daværende Borgmester havde modtaget det af sin Formand og denne igjen af sin. »De dertil henhørende Papirer og Documenter — skriver han[31] — fandtes uden Orden sammendyngede mellem hinanden paa Gulvet og et Loftskammer, oppe under Taget, uden i mindste Maade at være sammenbundne eller indsvøbte. Ukræ havde fortæret en Del af samme, Raad og Fugtighed en anden, og Resten var af Mursvendene, som havde udspækket Taget, sammentraadt, sønderrevet, med Kalk og anden Uhumskhed besudlet og tildels aldeles fordærvet. Registrant over sammes Indhold var ingensteds at finde. Aarsagen til denne Forvirring angaves forskjellig; de fleste paastode, at de forskjellige Reparationer, Raadhuset havde undergaaet, deri vare Aarsag samt at Borgmester Martfelt, som i det 7. Decennium af det 18. Aarhundrede beklædte denne Post, havde bortskænket de vigtigste og interessanteste til sine Patroner og Venner;[32] Andre, at adskillige Private i fremfarne Borgmestres Tid havde haft alt for fri Adgang dertil, og endelig Andre, at Arrestforva-

28) Odense Amtsarch. Nr. 20 S. 395 ff., Nr. 53 Fol. 58, 61, 129, 131, Nr. 207 $^{2}/_{775}$.

29) Suhms Nye Saml. til den danske Hist. IV, 2. H. S. 191.

30) Repertorium dipl. I, 279.

31) Bidrag til Odense Byes Hist., Mscr. i Nationalmuseet.

32) August Martfelt, f. omtr. 1694, Byskriver fra 1727, til han kort før sin Død 1763 blev afskediget for Forsømmelighed, var fra 1743 tillige Borgmester og paadrog sig som saadan jævnlig Ubehageligheder for sin slette Embedsførelse og Egenraadighed.

reren havde solgt hele Pakker deraf til Høkere og Kjøbmænd som Maculatur. I 1821 skred man dog til en Ordning af, hvad der var bevaret; men dette forhindrede ikke, at der en Aarrække senere (1862) blev foretaget en Slags Archivordning, hvorved mangfoldige saavel Acter som Protokoller bleve overgivne til Fortæring i en af Raadhusets store gamle Kakkelovne.

Odense Byfoged-Archiv begynder først med 1544. Den ovfr. omtalte Uskik, at Embedsmænd toge Archivalier til sig som privat Ejendom, har for disse Archivers Vedkommende frelst mange, til Dels værdifulde Sager, som i Nutiden ere forefundne paa Rønninge-Søgaard.

I *Assens* har man altid hævdet, at Manglerne i Magistratens og Byfogdens Archiver skyldes Svenskerne, som ved Byens Plyndring 1657 borttoge dens gamle Privilegier og kongelige Gavebreve.[33] Der findes dog endnu nogle faa Pergamentsbreve, det ældste fra 1555, men ellers kun Lidet ældre end 1660 i Magistratens Archiv; Byfogdens Archiv begynder først 1662, saa det har i alt Fald været slet behandlet, hvem det saa skyldes.

I *Middelfart* maa ogsaa Archiverne have været vanrøgtede — ikke et eneste Pergamentsbrev fandtes ved Afleveringen til Landsarchivet.

I *Svenborg* har Raadstuearchivet ogsaa været daarligt behandlet; i Begyndelsen af forrige Aarhundrede skal man endog have anvendt Kalktønder til dets Opbevaring[34]). Desto mere maa man forbauses over den Mængde Pergamentsbreve, der ere conserverede i det; men man maa billigvis ogsaa forbauses over, at det ved Afleveringen til Landsarchivet viste sig, at fem saadanne (1337—1560), der endnu 1840 vare tilstede,[35] vare bortkastede.

I *Rudkjøbing* handlede man 1846 summarisk: samtlige gamle Skatteprotokoller tilligemed en Mængde Documenter bleve udskudte af Stadens Archiv og solgte som Maculatur, fortæller

[33]) Aktstk. udg. af Fyens Stifts lit. Selskab I, 144.

[34]) Hempels Avis 1832 Nr. 198 og 213. Olsen, Svendborg Bys Hist. S. 188.

[35]) Aktstk. udg. af Fyens Stifts lit. Selsk. I.

Procurator, senere Byskriver P. Rasmussen 1849 i sine Oplysninger betræffende Rudkjøbing Kjøbstad S. 164.

Private Archiver af større Betydning ville i Almindelighed kun findes paa Herregaardene, især paa dem, der have været Sæde for Lens- og Majoratsbesiddere. Naturligvis har Archivbehandlingen været højst forskjellig og rettet sig efter Ejerens (Besidderens) eller hans Fogeds Betragtning af Archivalier. «Jeg mindes hel vel en Herregaard her i Landet — skriver Vedel Simonsen[36] — hvor der fra fordums Tid havde henstaaet en Kasse med gamle Documenter og Diplomer, men hvor Ejeren nu fra Tid til anden rev Sigillerne af for at give sine Børn til Triller og hvor man i Huset sparede paa Papir ved i ethvert Tilfælde at bruge Membraner.« Dette tør dog vel regnes for en Undtagelse, højst værdifulde Archiver ere endnu i Behold, men der kan ogsaa nævnes Steder, hvor de ere ødelagte. En mærkelig Skæbne fik saaledes Urnernes Archiv paa *Billeshave*, som Godsets svenske Ejer, Etatsraad Anders von Raiser 1765 sammen med sit Indbo afsendte fra Stockholm med en Galease til Kjøbenhavn; under Efteraarsstormene strandede Skuden ved Stenshamn udenfor Karlskrona, og selv om Archivet reddedes, blev det ødelagt af Dykkercompagniets Folk.[37] Om Archivet paa *Broholm* skriver Stamhusets Besidder 10. Aug. 1841 til Vedel Simonsen:[38] »For en Snes Aar siden fandt her paa Gaarden en »Grevens Fejde« i det Smaa Sted og varede nogle Aar. Under denne blev hele Archivet bortført og mine Efterforskninger have bragt mig den Erfaring, at det er tilintetgjort.«

Paa *Harridslevgaard* bleve Bønderne ved Midten af det 18. Aarhundrede plagede af en brutal og ondskabsfuld Forvalter Niels Hunderup (død 1771); saadan en Mand kunde naturligvis efter Bøndernes Mening ikke dø rolig; efter Døden saa man ham Nat og Dag ride omkring paa en graa Hest, og tilsidst maatte Capellanen i Bogense mane ham ned i hans Grav i

[36]) Udsigt over Natjonalhistoriens ældste og mærkeligste Perioder I, 1 S. 103 f.

[37]) Weibull, Skånska Samlingar 1892 II, 2. S. 10 f. Fra Fyens Fortid III, 173.

[38]) Orig. i Landsarchivet.

Skovby Kirke. Men det værste var, at hans Enke strax efter hans Død lod Ovnen hede og deri alle Gaardens gamle Documenter opbrænde, forat intet af hans Skarnsstykker deraf lovlig skulde kunne bevises, fortæller Vedel Simonsen.[39]

Ved *Skovsbos* Reparation 1752 blev ved Nedbrydelsen af et dobbelt Loft funden en forgyldt Figur, en Mand til Hest, og et Pergamentsdocument, hvilke Haandlangerne stak til sig og solgte til en Guldsmed i Odense, som, formodentlig for at lære Documentets Indhold at kjende, leverede dette til Præsten ved St. Hans Kirke, Hans Wøldike, der ikke var i Stand til at tyde det og derfor — brændte det.[40]

Paa *Tranekjær* lod — vistnok i Slutningen af det 17. Aarhundrede — Fogeden Thomas Beck en Kiste med Pergamenter begrave under Resterne af et rundt Taarn, ved hvis Nedbrydning han ikke fandt det Umagen værd at lade Kisten bortføre.[41]

Endnu i vore Dage kan det hænde, at en Herremand lader opbrænde store Dele af sit Archiv uden forudgaaet sagkyndig Undersøgelse. —

Uagtet det paa Fyens Landemode 1577 blev indskærpet, at Kirkernes gamle Bøger — Missaler, Gradualer, Psalmebøger og Bibeler — paa Pergament eller Papir ikke maatte bortkastes eller anvendes til Bogbind,[42] er der handlet saare uforsvarligt med den Slags Sager, saa kun lidet er tilbage. Hr. Jørgen Kjeldsen, paa Christian IV.s Tid Præst i *Føns*, siger, at i hans Kirke tilforn vare smukke gamle Pergamentsbøger, af hvilke han Intet fik uden nogle *fragmenta lacerata;* dog fandtes der et Afladsbrev af 1478.[43] Fra *Ellested* Kirke blev i Frederik II.s Tid solgt en Bog, af hvilken man læste over Besatte,[44] og saaledes er det vel gaaet de fleste Steder.

I den saakaldte *Priorgaard i Odense* Korsgade, der i sin

[39]) Haandskr. Saml., Skovby Sogn.
[40]) Vedel Simonsen, Udsigt over Natjonalhistoriens ældste og mærkeligste Perioder I, 1 S. 92 f.
[41]) Dänische Bibl. IV, 384 f.
[42]) Suhms Saml. til den danske Hist. II, H. 2, 147.
[43]) Danske Atlas III, 495.
[44]) Jac. Madsens Visitatsbog ved Crone S. 180.

Tid var Posthus — nu nedbrudt og for 30 Aar siden afløst af en ny Bygning — fandt Postmester Matthias Kurrelbaum (død 1793) ved under en Hovedistandsættelse at nedbryde en hul Stenpille et indmuret Skab, fyldt med gamle Pergamenter og Brevskaber; han lod dem dog ikke nøjere undersøge, og Ingen ved, hvad der blev af dem.[45]

Hvorledes Archivsager kunne spredes og formodentlig tilintetgjøres, faar man en Prøve paa ved at se, hvad der paa en Auction i Odense omtrent Aar 1800 blev solgt i Bundter, der viste sig at indeholde Archivalier fra forskellige Embedsomraader, saavel fyenske som andre, fra Frederik II.s til Christian VII.s Tid; hvor de havnede, vides ikke.[46]

Paa Auction, ligeledes i Odense, solgtes 1791 Conferentsraad Fr. Chr. Lente-Adelers Efterladenskaber, deriblandt i det mindste en Del af den Antiqvitetssamling, som Landsdommer Jacob Bircherod havde arvet efter sin Fader, Professor Th. Br. Bircherod og i sin Tid for 220 Rdl. og 30 Læs Brænde havde solgt til Conferentsraadens Fader, Gehejmeraad og Amtmand Theodor Lente-Adeler (død 1767) paa Lykkesholm, en Mand, der roses for sin »rare Indsigt i vort Lands Historie og priselige Omhu for at fritage nogle af dens Stykker for Forglemmelse.« Paa denne Auction, hvor det Kongl. Bibliothek var repræsenteret, solgtes bl. a. 62 Kobberplader, deriblandt de Bircherodske Odense Monumenter, til Privatpersoner, og Arcimbolds Signet, som Bircherod havde faaet fra Langeland, hvor det var fundet i Graven om Tranekjær. Heldigvis blev det for 1 Mark kjøbt af Klokker Morten Kisbye (død 1799), hvis Slægtning, Studiosus Brandt, 1824 skjænkede det til Oldnordisk Museum.[47]

[45]) Vedel Simonsen, Bidr. til Odense Byes Hist., Mscr. i Nationalmuseet.

[46]) Iversens Avis 1810 Nr. 18 og 33, der giver en Fortegnelse over en Del af Sagerne; Auctionen siges at være afholdt for nogle Aar siden, men det er ikke lykkedes at finde, hvilken der sigtes til.

[47]) Auctionskatalog i Odense Magistrats Archiv. Werlauff, Bemærkninger i Anl. af den til de nordiske Oldsagers Samling og Opbevaring nedsatte Commission S. 47 f. Ledreborgs Mscr. Saml. Nr. 342, 4to. Dänische Bibl. IV, 403. Antiqvariske Annaler III, 252, IV, 441, 615. Worsaae i Dansk Folkekalender 1843 S. 146.

31

Ved Tilintetgjørelse i Dødsboer tilføjes der utvivlsomt Historien mange Tab af Breve, Optegnelser o. l. Her skal nævnes et Par Exempler. Da den ovenfor omtalte Landsdommer Jacob Bircherod i Odense døde 1737, havde han til Executor i sit Bo indsat sin Morbroder, Professor ved Gymnasiet Erik Mule, en i mange Maader fortræffelig og lærd Mand, men, som Klevenfeldt kalder ham, »austere Philosophus og Hader af de Videnskaber, hans philosophiske Caprice ringeagtede,« hvorfor han til Flammerne overgav en stor Samling Breve fra Gram, indeholdende Besvarelser af mangfoldige historiske Forespørgsler fra Bircherod.[48] Den fyenske Lokalhistoriker, Skolelærer Søren Jørgensen i Kistrup, efterlod sig ved sin Død 1903 betydelige Samlinger, bl. a. mange møjsommelig tilvejebragte Uddrag af fyenske Ting- og Skiftebøger; uagtet han havde lovet det fyenske Landsarchiv sine Samlinger, bleve disse uopholdelig brændte af hans Arving. »Saaledes er en stor Del af Udbyttet af et langt Livs flittige og nøjagtige Arbejde, som kunde have været til Nytte for Mange og sparet dem Tid og Ulejlighed, blevet ødelagt forsætligt i en Uforstandighed, som man ikke skulde have ventet at finde i vor Tid«.[49]

48) Suhms Nye Saml. til den danske Hist. IV, 1 S. 178.

49) Medd. fra det danske Rigsarkiv I, 19.

NOVEMBERMINISTERIETS FREDSMAAL*

AF

AXEL LINVALD

PAA Treaarskrigens Tærskel, d. 27. Marts 1848, udstedte Kong Frederik VII en Proklamation til Slesvigerne, som indeholdt det politiske Program, til hvis Gennemførelse han paakaldte deres Støtte. »Eder, Slesvigere! — erklærede Kongen — har jeg tilsagt og tilsiger herved, at I nu i Forening med Danmark og ved Eders egen Medvirkning skulle faae en fri, folkelig Forfatning. Eders Selvstændighed som Slesvigere skal, ved Siden af den fælles Forfatning, sikkres ved en egen Landdag, egen Administration, egne Domstole, ligelig Andeel i Statsafgifter efter Forhold af Folkemængden, retfærdig Anvendelse af Statsindtægternes Overskud, ingen Consumtion, lige Berettigelse af det tydske og danske Sprog baade paa Rigsforsamlin-

*) I Danske Magazin 6. Rk. IV Bd. S. 216—379 offentliggør jeg omtrent samtidig med Fremkomsten af dette Skrift en omfattende Række Aktstykker vedrørende »Novemberministeriet og dets Stilling til det slesvigske Spørgsmaal« fra November 1848—September 1849. For Tilladelsen til at benytte disse Akter, som findes blandt Konseilpræsidiets Journalsager, beder jeg Hr. Departementschef, Statsraadssekretær Fr. V. Petersen modtage min ærbødige Tak. Desuden er der ifølge Statsministeriets Indstilling ved kgl. Res. bleven mig meddelt Udskrifter af Statsraadsprotokollens Oplysninger om Ministeriets Forhandlinger i det samme Tidsrum. Ogsaa herfor udtaler jeg min Taknemmelighed. — De i Danske Magazin meddelte Aktstykker er Betænkninger, personligt nedskrevet af Ministeriets Medlemmer; deres Indhold er paavirket af den øjeblikkelige politiske Situation og gengiver de Standpunkter, som de under dens Indflydelse fandt det rigtigt at forfægte. *C. E. Bardenfleth* har i sine *Livserindringer* (S. 112 f.) gjort opmærksom paa, at Statsraadsprotokollen kun giver »en svag og ofte mangelfuld Fremstilling af det virkelig Foregaaede«. For saa vidt dens Meddelelser vedrører Forhandlingernes Gang, kan dette være rigtigt. Det bør dog bemærkes, at i det her behandlede Tidsrum er der vel en Del af Referaterne, som mere eller mindre har Karakteren af Protokoltilførsler; andre synes derimod virkelig at gengive de faldne Udtalelser. I hvert Fald vil Protokollen være en ypperlig Kilde til Konstatering

gen og Landdagen«.[1] Trods Vaabenlykkens Omskiftelser fastholdt man i det længste dette Fredsmaal. Da Martsministeriet fattede Tvivl om dets Gennemførlighed og ønskede at skabe Muligheder for en anden Løsning, blev Resultatet, at det paany bekræftedes. Under Folkestemningens Tilslutning nedlagde Kongen sin bestemte Protest mod Delingstankens Godkendelse, modtog Kabinettets Demission og fik dannet et nyt — Novemberministeriet — som erklærede sig rede til at arbejde videre med det oprindelige Program. For Holstens Vedkommende vilde man stadig gøre de videstgaaende Indrømmelser, for Slesvigs holdt man fast ved en Ordning, som bevarede Hertugdømmets uopløselige Forbindelse med Kongeriget, men samtidig sikrede dets indre Selvstændighed. Regeringens diplomatiske Tilkendegivelser understregede bestandig dette Krav; i dens officielle Udtalelser blev det stadig gentaget.[2] Ministeriets Instruks for de danske Fredsforhandlere slog det fast over for

af de Betragtninger, Forhandlingsdeltagerne paa det paagældende Tidspunkt har ønsket at gøre gældende. Desuden er den altid det bedste Hjælpemiddel til at fastslaa, hvad der er bleven besluttet.

Den følgende Redegørelse har til Formaal, væsentlig paa Grundlag af disse Kilder, at give Oplysninger om de forskellige Ministres Opfattelse af det slesvigske Forfatningsproblem, som det tegnede sig for dem i deres første Ministertid. Jeg haaber i en eller flere Studier at faa Lejlighed til at supplere dette Bidrag.

1) Proklamationen trykt i *Schous* Forordninger.

2) I Statsraadsmødet d. 18. Januar 1849 blev det vedtaget, at Ministeriet vilde benytte den første Lejlighed til i Statsraadet at udtale, at der ved Ministeriets Forandring d. 15. Novbr. »ikke var foregaaet nogen Tilbagegang med Hensyn paa Slesvigs Tilsluttelse til Danmark«. (Statsraadsprot. jvnfr. *Kriegers* Dagbøger. Udg. af *Aage Friis, Elise Koppel* og *P. Munch.* I, S. 37). H. N. Clausen fik Bemyndigelse til at udfærdige en Bladartikel, som over for Offentligheden fastslog dette Forhold. I Statsraadsmødet d. 24. Marts blev det udtrykkelig paalagt Konseilpræsidenten i Rigsforsamlingens forestaaende hemmelige Møde at fremhæve, at Ministeriet ikke havde forladt sin tidligere Basis, hverken for den provisoriske Tilstand eller for den endelige Fred, »hvilken bestod i Slesvigs fuldstændige Adskillelse fra Holsteen og uadskillelige Forbindelse med Danmark til een Stat«. (Statsraadsprot.).

Udlandets Magter;[3] dets Tiltrædelseserklæring i den grundlovgivende Rigsforsamling bekendtgjorde det for Statens Undersaatter.[4]

Den nærmere Ordning af Slesvigs Forhold afslog Ministeriet at gøre til Genstand for diplomatiske Forhandlinger. »Enhver Bestemmelse herom — hedder det i Instruktionen af 1. Decbr. — som indeholdes i Fredstraktaten, vil give Tyskland et Paaskud til fremtidig Indblanding. . . . Ordningen af Slesvigs tilkommende Stilling er et aldeles indre Anliggende, som er enhver anden Magt end Kongen fremmed og uvedkommende, og hvis nærmere Modalitet efter alle statsretlige og folkeretlige Grundsætninger i det højeste kan gøres til Genstand for Aftale mellem Kongen og den slesvigske Befolkning«.[5] Dette Standpunkt lod sig kun delvis opretholde. Allerede i Statsraadsmødet d. 28. Decbr.[6] maatte Marineminister *Zahrtmann* meddele, at den ene af Danmarks Fredsunderhandlere, General Oxholm fandt det formaalstjenligt straks ved Hærens Indrykning i Slesvig at give Meddelelse om de konstitutionelle Forhold, som var Hertugdømmet tiltænkte. Foreløbig beskæftigede man sig alene med den midlertidige Ordning og vedtog at overdrage Udarbejdelsen til L. N. Scheele og Carl Moltke, tidligere Præsidenter for Regeringen paa Gottorp og det Slesv. holst. lauenb. Kancelli. Snart efter gik man i Gang med Udarbejdelsen af endelige Forfatningsbestemmelser. I Statsraadsmødet d. 10. Marts[7] fremhævede Indenrigsminister *Bang*, at man nødvendigvis maatte give de danske Fredsforhandlere Underretning om den Selvstændighed, man agtede at indrømme Slesvig. Modpartens Repræsentanter kunde med Grund forlange Oplysning, navnlig om hvorledes man i Spørgsmaal om Hertugdømmets finansielle Forfordeling vilde sikre en upartisk Afgørelse. Medens *H. N. Clausen* ønskede at holde dette Anliggende uden for Drøftelsen,

[3]) Udførligst gengivet i *A. Thorsøe:* Kong Frederik den Syvendes Regering. I. S. 450 ff.

[4]) Den grundlovgivende Rigsforsamlings Forhandl. I, Sp. 345. Erklæringen var formuleret af H. N. Clausen. (Konseilpræsidiets Journalsager 1848 Nr. 163.)

[5]) *Thorsøe:* Anf. Arb. I, S. 452.

[6]) Statsraadsprot.

[7]) Smstds.

skønnede baade *Madvig* og *Zahrtmann*, at det var nødvendigt at sætte Fredsforhandlerne i Stand til confidentielt at afgive de ønskede Meddelelser. Inden længe blev man stillet over for ligefremme Krav. D. 3. April 1849 forlangte Lord Palmerston, at den danske Regering »ufortøvet« skulde offentliggøre en Forfatning.[8] Statsraadet tog denne Opfordring ad notam,[9] erkendte, at et nærmere Kendskab til den paatænkte Ordning vilde gøre det indlysende, at man ikke tilsigtede nogen Inkorporation, og besluttede at fremskynde Drøftelsen. Ved samme Tid fremhævede Indenrigsminister *Bang*,[10] at »en længere Tilbageholdenhed vil kun holde Underhandlingerne i den nærværende svævende Tilstand og berøve os al Tillid til vor Redelighed hos den mæglende og de venskabelige Magter«. D. 17. April bebudede Regeringen at ville meddele Forfatningsudkastet i London;[11] d. 23. blev det oversendt.

Den kongelige Kundgørelse havde lovet Slesvigerne, at de skulde komme til at medvirke ved Tilvejebringelsen af Hertugdømmets Forfatning. Baade i Loven om Valgene til den grundlovgivende Rigsforsamling og i Konseilpræsidentens Tale ved dens Aabning var Tilsagnet blevet gentaget.[12] Efterhaanden kunde man dog indse, at det var umuligt at holde Løftet. Straks at imødekomme Palmerstons Ønske og oktroyere den slesvigske Forfatning lod sig heller ikke gøre. Som navnlig Indenrigsminister *Bang* fremhævede[13] maatte den være fælles med Kongerigets og derfor samtidig. At give ogsaa Danmark en oktroyeret Forfatning krævede Opløsning af den danske Rigsforsamling, »der ei har antaget nogen mærkelig oppositionel Karakter«; et saadant Skridt — erklærede han — vilde være »en juridisk og moralsk Umulighed«. Tilmed havde man ingen Garantier for, at en oktroyeret slesvigsk Forfatning vilde blive godkendt ved den endelige Fredsslutning. Man burde derfor alene forelægge

8) *Thorsøe:* Anf. Arb. I, S. 464.

9) Statsraadsprot. $^{11}/_{4}$ og $^{13}/_{4}$ 1849. Jvnf. de af mig meddelte Aktstykker i Danske Magazin 6. Rk. IV Bd. S. 276 f. (i det flg. citeret som Aktst.).

10) Betænkning $^{12}/_{4}$ 1849. Aktst. Nr. 21.

11) *Thorsøe:* Anf. Arb. I, S. 470.

12) *Neergaard:* Under Junigrundloven. I, S. 377.

13) Aktst. Nr. 21.

England det udarbejdede Forfatningsudkast og kun forpligte sig til Oktroyeringen, saafremt Fredsslutningen muliggjorde dets Anvendelse. Løftet til Slesvigerne, tilføjede Bang, var opfyldt, naar Forfatningen blev underkastet en Revision i den dansk-slesvigske Rigsdags og i Landdagens førstkommende Session.[14] Dette Forslag fandt Tilslutning baade hos *H. N. Clausen, Madvig* og *Moltke*.[15] Under den afsluttende Statsraadsforhandling d. 20. April blev det vedtaget at afgive Løftet om Forfatningens Oktroyering, men samtidig udtale, at det i Øjeblikket var umuligt at foretage den.[16]

Udarbejdelsen af det slesvigske Forfatningsudkast mødte store Vanskeligheder. Først og fremmest kunde man vide, at de tyske Magter vilde lægge overdreven Vægt paa Selvstændigheden og kunde vente vidtgaaende Imødekommenhed hos de Neutrale. Lige saa sikkert vilde den danske Folkestemning kræve en Løsning, som bevarede Statsenheden og sikrede Sønderjydernes danske Nationalitet. Ogsaa den slesvigske Særfølelse var en Faktor, hvis Betydning ikke kunde undervurderes. Dertil kom store Modsætninger indenfor selve Ministeriet.[17] Ministrene Clausen og Madvig var paa Forhaand kendt som Tilhængere af en udpræget national Løsning af det slesvigske Spørgsmaal. Begge hældede til Delingstanken. *H. N. Clausen* ønskede Ejderstaten, men tvivlede om dens Gennemførlighed. Allerede under Forhandlingerne om Ministeriets Dannelse havde han skriftlig fastslaaet,[18] at han ikke kunde gaa ind paa en Løsning, som medførte, at Foreningen mellem Danmark og Slesvig »i sit indre Væsen svækkes og udtyndes«. Tværtimod vilde han foretrække »at sikkre det, der lader sig bevare ved en Forening, der i sig selv har Kraft til at voxe i Fasthed og Inderlighed«, og til Gengæld »opoffre den Deel af det slesvigske Land, der har en

[14]) Aktst. Nr. 22.

[15]) Aktst. Nr. 24, 25, 30.

[16]) Statsraadsprot. Jvnf. *Krieger* I, S. 46.

[17]) Der kan ikke være Tale om i det flg. at gøre nærmere Rede for de enkelte Ministres nationalpolitiske Anskuelser; jeg maa nøjes med nogle Antydninger, som skitserer de Modsætninger, som fra Begyndelsen gjorde sig gældende.

[18]) Se Aktstykker Nr. 63. Jvnf. *H. N. Clausen:* Optegnelser om mit Levneds og min Tids Historie, S. 344.

reen tydsk, Danskheden modstræbende Befolkning«. *Madvig* erklærer i sine Erindringer[19] at have betragtet »en Afstaaelse af en Del af Sydslesvig ikke blot som det, hvortil vi efter forgjæves Forsøg i andre Retninger maatte komme tilbage, men som det, hvorpaa vi egentlig direkte burde styre løs, og som i og for sig selv var billigt og rigtigt«. Kun i ringe Grad, meddeler han i Juli 1849,[20] havde han deltaget i Ministeriets forberedende Drøftelser og var derfor lidet kendt med de Forhold, som tilsidst havde foranlediget Martsministeriets Opløsning. Allerede i sin første Samtale med A. V. Moltke og siden i Ministeriets første Møde havde han bragt Delingstanken paa Tale og forbeholdt sig, om det først fastsatte Grundlag skulde vise sig uheldigt, at forlange Delingen taget under fornyet Overvejelse.[21] Selv om baade Clausen og Madvig loyalt har arbejdet med paa Virkeliggørelsen af Ministeriets fælles Program, maatte deres særlige Forudsætninger i høj Grad fremme deres Tilbøjelighed til at skyde Enhedssynspunktet i Forgrunden. Glippede Muligheden for en tilfredsstillende Løsning, havde de begge Delingsplanen at falde tilbage paa.

Af Martsministeriets tidligere Medlemmer var A. V. Moltke, C. E. Bardenfleth og *Zahrtmann* gaaet over i det efterfølgende Kabinet. Alle tre var de Modstandere af Delingstanken. Marineministeren var i sit Hjerte Helstatsmand[22] og havde i det tidligere Ministerium erklæret,[23] at »Danmark var bedre tjent med et Slesvig-Holstein end med et deelt Slesvig, hvis danske Deel aldrig vilde lade sig incorporere i Kongeriget og meget snart vilde slutte sig til Tydskland«. I hvert Fald var det hans Overbevisning, at Danmark maatte bringe Ofre enten med Hensyn til Grænsen eller Selvstændigheden.[24] Ogsaa *Bardenfleth* og *A. V. Moltke* var nødig gaaet med til Delingstankens subsidiære

19) S. 144. Jvnf. *J. N. Madvig:* Et Bidrag til historisk Belysning af Tanken om Slesvigs Deling som Løsning af den dansk-slesvigholstenske Strid. Hist. Tidsskr. 5. Rk. IV Bd. S. 315 ff.

20) Smstds. S. 325. Jvnf. Aktst. Nr. 68.

21) Anf. Afh. i Hist. Tidsskr. S. 325. Jvnf. Aktst. Nr. 68.

22) Se *M. K. Zahrtmann:* Admiral C. C. Zahrtmann. S. 133, 137, 172.

23) Statsraadsprot. $^{8}/_{11}$ 1848.

24) Smstds. $^{9}/_{11}$ 1848.

Fremsættelse.[25] Begge havde de villet foretrække at give Slesvig en større Selvstændighed; begge havde de erklæret sig tilbøjelige til at indgaa paa enhver Betingelse, som bevarede hele Slesvig for Danmark. Ganske vist var deres Anskuelser lidet afklaret, givet var det dog, at de ogsaa som Medlemmer af det nye Ministerium vilde være stemt for i høj Grad at imødekomme Selvstændighedskravene.

Ministeriets øvrige Medlemmer havde tidligere haft ringe Lejlighed til at udtale sig om de foreliggende Spørgsmaal. Forfatningssagens Drøftelse viste, at Krigsminister *C. F. Hansen* bestandig sluttede sig til Zahrtmann, Finansminister *Sponneck* til Ministeriets ejderdanske Fløj. Indenrigsminister *P. G. Bang* var paa Forhaand Tilhænger af Slesvigs Selvstændighed[26] og havde allerede ved Ministeriets Dannelse fastslaaet, at han ønskede at give Hertugdømmet en »virkelig, ei blot en provindsiel Selvstændighed«.[27]

Novemberministeriets slesvigske Forfatningsudkast fik ingen praktisk Betydning. Da det langt om længe, d. 23. April, blev tilsendt de danske Repræsentanter i London og d. 30. April overgivet Lord Palmerston,[28] var Fredsforhandlingerne saa nogenlunde gaaet i Staa og i Færd med at blive overført til Berlin.[29] Centralmagten havde paa Forhaand betegnet den danske Erklæring som utilfredsstillende,[30] og Meddelelsen blev lagt til Side. Under Berliner-Forhandlingen blev det ganske vist paalagt Kammerherre Reedtz at arbejde henimod en Ordning, som nogenlunde svarede til Forfatningsudkastet.[31] Udviklingen gik dog paa dette Tidspunkt i en anden Retning. Efter Fredspræliminærernes Vedtagelse d. 10. Juli var der ikke længer nogen Mulighed for Forslagets Virkeliggørelse. Derfor har de vidt-

[25]) Smstds. $^{2}/_{11}$ og $^{3}/_{11}$ 1848. Om *Bardenfleths* Opfattelse se hans Livserindringer passim.

[26]) Se *Neergaard* I, S. 152.

[27]) Aktst. Nr. 21.

[28]) *Thorsøe:* Anf. Arb. I, S. 472.

[29]) Om den alm. politiske Stilling henvises éngang for alle til *A. Thorsøe:* Anf. Arb. I, S. 442 ff., 670 ff. og *Neergaard,* I, S. 332 ff., 366 ff.

[30]) Skr. f. Gagern t. Bunsen $^{27}/_{4}$ 1849. Erläuterungen zu dem Promemoria d. k. preussischen Regierung über die dänische Angelegenheit. 1849. Anlage 2. (S. 44).

[31]) *Neergaard:* Anf. Arb. I, S. 367.

løftige Voteringer om Indholdet alligevel deres store historiske Interesse. Først og fremmest gør de det muligt at klarlægge de enkelte Ministres Opfattelse af det slesvigske Forfatningsspørgsmaals mangfoldige Enkeltheder. De viser Argumenterne, som bestemte deres Standpunkt, og meddeler Holdepunkter for Vurderingen af deres senere Udvikling. Tilsammen giver de et Billede af de Tanker og Overvejelser, der ved et for Folk og Rige afgørende Vendepunkt var bestemmende for dets Statslederes Optræden.[32]

Ejderpolitikens Tilhængere havde de bedste Kort paa Haanden. Den offentlige Mening gav dem Styrke og forøgede deres Indflydelse. Ved Forhandlingernes Begyndelse var det naturligt at stille Forslag om en Ordning, som tilfredsstillede Danmarks Ønsker. Tilhængerne af Hertugdømmets Selvstændighed kunde alene henvise til Slesvigernes Særfølelse, til Regeringens Løfter og til Udlandets Anskuelser. De arbejdede mindre for et Ideal end for det politisk opnaaelige, men kunde foreløbig kun i ringe Grad hente Argumenter fra Forhandlingerne med de tyske Magter og med de Neutrale. Navnlig var det umuligt at forudse, om selv de videstgaaende Indrømmelser kunde bane Vej for Freden. Endnu vanskeligere stillet var Tilhængerne af en Helstatsordning, som ogsaa omfattede Holsten. For Gennemførelsen af deres Opfattelse var der for Øjeblikket ingen Muligheder. De kunde alene sætte deres Lid til Fremtiden og varsomt kaste deres Lod i den af Vægtskaalene, som hældede til deres Side.

Under enhver Forhandling staar det i Indlederens Magt at fastsætte Rammerne for Drøftelsen og øve Indflydelse paa dens Gang. For Ejderstatens Tilhængere var det derfor en Fordel, at Ministeriets sagkyndige Tillidsmand var deres Meningsfælle, den tidligere Professor i Kiel *Chr. Paulsen,* der 20. Maj 1848 var bleven udnævnt til Udenrigsministerens provisoriske Med-

[32]) Under Offentlighedens Meningsudveksling møder man iøvrigt i mærkelig Grad de samme Betragtninger, som under Ministeriets Forhandlinger var bleven gjort gældende. Se f. Eks. de store Afhandlinger i Dansk Tidsskrift. Udg. af *J. F. Schouw* 1849. S. 396 ff. og 477 ff.

arbejder ved Behandlingen af de tidligere slesvig-holsten-lauen-burgske Kancellisager.[33] Maaske efter Ministeriets Anmodning, maaske efter uofficiel Opfordring af een eller flere af dets Medlemmer[34] udarbejdede han en udførlig Betænkning: »Tanker om Slesvigs tilkommende Forhold til Danmark«.[35] Konseilpræsident A. V. Moltke forelagde den i Statsraadsmødet d. 25. Februar,[36] men gjorde opmærksom paa, at den mindre drejede sig om en midlertidig Ordning af Slesvigs Styrelse, snarere om den endelige Fastsættelse af dets forfatningsmæssige Stilling. Han satte imidlertid Afhandlingen i Cirkulation og gjorde den saaledes til Grundlag for Ministeriets Overvejelser.[37]

Chr. Paulsens Betragtninger var vel afvejede og behændigt affattede. Forhandlingen viste, at ogsaa Modstanderne af hans Forslag og Standpunkter maatte følge de Baner, han havde afstukket. Tilsyneladende tog han ligeligt Hensyn til Rigsenheden og Slesvigs Særstilling. I Virkeligheden kæmpede han for den første, søgte at fjerne alle Muligheder for en Ordning, som gennem Indrømmelser til Hertugdømmets Selvstændighed kunde føre til en Lammelse af Statsvirksomheden og grave en Kløft mellem de to Rigsdele. Paa det kulturelle Omraade søgte han at

33) *H. N. Clausen:* Chr. Paulsens Livshistorie i Omrids. *Chr. Paulsen:* Samlede mindre Skrifter. I, S. 82.

34) H. N. Clausen meddeler, at det skete iflg. Ministeriets Opfordring. (Smstds. S. 87). Jvnf. Biogr. Lex. XII, S. 590 (»efter ministeriel Opfordring«). Statsraadsprot. synes ikke at give nogen Oplysning.

35) Trykt i *Chr. Paulsen:* Samlede mindre Skrifter. I, S. 551 ff.

36) Statsraadsprot. Jvnf. *Krieger.* I, S. 39.

37) Ved Forhandlingens Begyndelse forelaa desuden fire Betænkninger, af Politimester *Schrader* $^{23}/_{2}$ 1849 (Aktst. No. 7), af *L. N. Scheele* $^{26}/_{2}$ 1849 (Aktst. Nr. 8), af *Carl Moltke* $^{3}/_{3}$ 1849 (Aktst. Nr. 9) samt af Professor *Chr. Paulsen* $^{14}/_{3}$ 1849 (Aktst. Nr. 10). Moltkes og Scheeles, maaske ogsaa Schraders, Betænkninger, var, som ovenfor omtalt, bleven udarbejdet ifølge Regeringens Opfordring. I Hovedsagen behandlede de den foreløbige Ordning af Slesvigs Styrelse, som vilde være at indføre, naar den danske Regering vandt Magt over større eller mindre Dele af Hertugdømmet. Baade Schrader og Scheele fremsatte dog tillige Betragtninger over den endelige Ordning af Landsdelens Forhold. Af Ministrenes Overvejelser synes det ikke at fremgaa, at de har øvet videre Indflydelse; udelukket er det dog ikke, at de har haft Betydning. Schrader opstillede det som Statsstyrelsens Opgave: »das Herzogthum

tilvejebringe Garantier for den danske Nationalitet og for Udviklingen af en rigstro Embedsstand. Med Styrke fremhævede han, at det først og fremmest gjaldt om at fastholde Slesvig som »dansk Rigsdeel«. Slesvigs Krav paa indre Selvstændighed kom i anden Række og burde kun for saa vidt imødekommes, som de ikke gjorde Brud paa Enheden eller medførte »en slesvigsk Stats Uafhængighed«.

Lignende Synspunkter var bestemmende for Ministeriets ejderdanske Medlemmer.

Justitsminister *Bardenfleth* — som paa dette Tidspunkt delte deres Anskuelser — gav Begrundelsen for Regeringens formelle Ret til at skyde Enhedssynspunktet i Forgrunden.[38] Naar Kongen i sin Proklamation af 27. Marts 1848 havde givet Slesvigerne Løfte om en »egen Administration«, var det i Forventning om at undgaa Krigen med de tyske Magter eller i hvert Fald berøve dem Slesvigs Tilslutning. Da Haabet var bristet, blev det naturligt ved Fortolkningen af den kongelige Tilkendegivelse at lægge Hovedvægten paa Sammenknytningen mellem de to Rigsdele. Det var Opgaven allerede nu at gøre dem »til eet organiskt Hele« og yderligere tilrettelægge en saadan Udvikling, at et fremtidigt Fællesskab ogsaa i den øverste Administration vilde blive Følgen. Lignende Strenge anslog *Sponneck*.[39] »Vi maae vel vogte os for den af de Danske eiendommelige Billigheds- og Resignationsfølelse at forkjæle Slesvig med Hensyn til dets Selv-

Schleswig den Einrichtungen Dänemarks immer mehr zu nähern und zuletzt damit zu verschmelzen. . . . Schleswig selbst muss die demselben bewilligten, sogenannten Selbständigkeiten als eine kostbare und unnöthige Einrichtung erkennen, darauf verzichten und sich allen andern Theilen Dänemarks gleich stellen«. (Aktst. S. 228 f). Ifølge L. N. Scheele burde Fællesskabet omfatte Hof og Diplomati, Hær og Flaade samt Finanser. Rigsdagen skulde have lovgivende Myndighed i alle Fællesanliggender, Landdagen alene i de provinsielle. Hertugdømmets Forfatning, hævdede han, burde bygges op paa det kommunale Selvstyre og først træde i Kraft, naar der var indtraadt ordnede Forhold. Man kunde ikke uden videre overføre Kongerigets liberale Friheder, men skulde tage Hensyn til den mere aristokratiske Samfundsorden, som var raadende Syd for Kongeaaen. (Aktst. S. 240 ff).

[38]) Aktst. Nr. 17.

[39]) Aktst. Nr. 12.

stændigheds-Attraa, paa samme Maade som den danske Regjering i en Række af Aar har forkjælet begge Hertugdømmerne istedetfor i Tide at tage Staalhandskerne paa«. Ogsaa for Sponneck gjaldt det om at naa frem til en fuldkommen Enhed. Gennemførtes hans Forslag om Landdagens Stilling og Ordning, ventede han, at dens Medlemmer en Gang i Tiden vilde finde Slesvigs Interesser tilstrækkelig varetaget i den fælles Rigsdag og derfor opgive dens Eksistens. »Den deraf flydende Eenhed, saa at der kun bliver een dansk Rigsdag uden Aflæggere til den ene eller anden Side, maae vi dog alle betragte som det ønskelige Maal«.

Mere end nogen af sine Kolleger kendte *H. N. Clausen* Slesvigernes stærke Selvfølelse og benyttede derfor Lejligheden til — ligesom Chr. Paulsen og Sponneck — at advare mod en for vidtdreven Hensyntagen til deres Ønsker.[40] »Hvor en langvarig Forvænnelse er gaaet forud, kunne slige opskruede Paastande ikke udeblive, og den Methode at fordre det hel urimelige for at opnaae det halv urimelige har fra den Side længe været anvendt«. »Uden mindste Forbeholdenhed« maatte man varetage det danske Folks »dyrt og blodigt erhvervede Ret« til at blive »betrygget mod Gjentagelse af Katastropher, der bringe Staten paa Afgrundens Rand«. Ved saadanne Baand skulde Slesvig forbindes med Danmark, »at en altid fastere Forening kan ventes at ville udvikle sig paa naturlig Maade«. Modstanderne af Enhedsordningen paaberaabte sig altid Stormagternes Uvilje. Behændig fremdrog H. N. Clausen de samtidige Begivenheder i det habsburgske Rige og krævede dem benyttet som Argument.[41] Ved at efterligne Kejseren af Østrigs Ordning af Ungarns og de slaviske Kongerigers Forhold til de østrigske Arvelande kunde Kongen vente Sympati ikke blot hos de Magter, som havde Del i den slesvigske Garanti, men hos enhver, »hvem Opretholdelse af det monarchiske Princip ligger alvorligt paa Hjerte«. En tydelig Appel til Ruslands Czar. H. N. Clausen oversaa alene, at Konsekvensen førte Statsenheden over Ejderen til Elben.

40) Aktst. Nr. 16.

41) Aktst. Nr. 24.

Kultusminister *Madvig* stillede det nationale Hensyn i Forgrunden[42] og afviste en Selvstændighed, der maatte skabe vanskelige Vilkaar for de danske Slesvigere. Da han endnu ikke fandt Øjeblikket kommet til at gøre sine egentlige Anskuelser gældende, kunde han kun med Varsomhed støtte Forkæmperne for det størst mulige Fællesskab. Han nøjedes med en Advarsel mod at overskære noget Baand, som i fordums Tid havde knyttet Slesvig til Danmark, og betonede, at Hertugdømmets danske Befolkning havde en naturlig Ret til at faa tilfredsstillet sin Trang til aandeligt Samliv med de kongerigske Landsmænd.

Indenrigsminister *P. G. Bang* var paa dette Tidspunkt alene om at føre Kampen for Slesvigs Selvstændighed.[43] Han gjorde det med Fynd og Klem. Skulde de Anskuelser, som var bleven gjort gældende, navnlig af Sponneck, Clausen og Bardenfleth, vinde Tilslutning hos Ministeriets Flertal — hævdede han — var det ensbetydende med et Forsøg paa at give de danske Ministre Raadighed over Slesvigs indre Anliggender og med en virkelig Inkorporation. I og for sig, indrømmede han, vilde en saadan Ordning være i Danmarks Interesse. Den gik dog langt ud over alle tidligere Krav og vilde i det tyske Slesvig nødvendiggøre en fortsat Anvendelse af Vaabenmagt. Saa vidt vilde det dog aldrig komme. Slesvigerne havde modtaget gentagne Tilsagn om at faa Lejlighed til at udtale sig om Hertugdømmets forfatningsmæssige Stilling. »Næsten enstemmigen« vilde de protestere mod den planlagte Inkorporation. Tilmed var den i Strid med baade Frankrigs og Ruslands Anskuelser og vilde, om den blev foreslaaet, berøve Danmark Understøttelse hos disse Magter. Stillingen var saa meget farligere, som Preussen var i Færd med at nærme sig til Czarriget, og Danmark saa svagt, at det ikke længer end til Efteraaret var i Stand til at udholde Krigen. Selvfølgelig vilde heller ikke Bang gaa med til Bestemmelser, som kunde »dele Staten i tvende Dele« eller give de tyske Slesvigere nogen Mulighed for »at forberede og tilsidst iværksætte Slesvigs Løsrivelse fra Danmark«. Dette vilde dog heller ikke blive Følgen, fordi Slesvigerne opnaaede en virkelig Selvstændighed

[42]) Aktst. Nr. 15 og 25. [43]) Aktst. Nr. 14 og 21.

og paa det finansielle Omraade fik Garantier imod en »Overgivelse af deres pecuniære Interesser til den danske forenede Rigsforsamling«. De positive Forslag, som blev Følgen af disse Betragtninger, var præget af Respekt for Slesvigs Fortid og Ordningen før 1848. En upartisk Nationalitetspolitik og fælles materielle Interesser, erklærede Bang, vilde knytte Slesvig tættere til Danmark end til Preussen. Saa beskedent udtrykte han sine Forhaabninger.

De militære Medlemmer af Kabinettet, Krigsminister *C. F. Hansen* og Marineminister *Zahrtmann*, har lige saa lidt som Konseilpræsident *A. V. Moltke* givet udførlige Redegørelser for deres Standpunkt. De to første har rimeligvis erkendt kun at kunne vente ringe Sympati og Imødekommenhed overfor deres helstatslige Anskuelser;[44] Moltke har sikkert ønsket at holde sine personlige Meninger tilbage for først i sidste Øjeblik at optræde som forsonende Mægler. Alle tre var desuden lidet skrivende og heller ikke anlagt paa Udviklingen af almindelige Synspunkter.

Ogsaa om Ordningen af Slesvigs Sprogforhold gjorde der sig forskellige Meninger gældende. Paa dette Omraade var det *P. G. Bang, Madvig* og *H. N. Clausen*, som førte Ordskiftet.

Tilsyneladende var de alle enige om at fastslaa Sprogenes Ligeberettigelse. Bang vilde love »at give begge Nationaliteter lige Ret og lige Beskyttelse og ei at vige et Haarsbred til nogen af Siderne«.[45] H. N. Clausen understregede,[46] at »den danske og den tydske Nationalitet erholder i Hertugdømmet fuldkommen lige Berettigelse navnlig med Hensyn til Brugen af det danske og det tydske Sprog i Rigsdag og Landdag, i Retspleie og Forvaltning, i Kirke og Skole«. »Begge Nationaliteter, hævdede Madvig,[47] maae fremtræde som lige berettigede, lige fredede og hævdede i deres Udvikling«. Alligevel saa de tre Ministre for-

[44]) *Zahrtmann* har dog — sikkert under disse Forfatningsforhandlinger — nedskrevet sit politiske Program. Det var udpræget helstatsligt og i fuldkommen Modstrid med de Anskuelser, som ellers blev gjort gældende. (Se *M. K. Zahrtmann:* Anf. Arb. S. 172).

[45]) Aktst. Nr. 14.

[46]) Aktst. Nr. 24.

[47]) Aktst. Nr. 25.

skelligt paa Spørgsmaalet. Medens Clausen fremhævede Hensynet til den danske Nationalitet, følte Bang det nødvendigt at advare mod Bestemmelser, som kunde medføre Fare for den tyske. For Bang var Nationaliteten ensbetydende med Sproget, for H. N. Clausen og navnlig for Madvig var den tillige en Kultur. Naar Bang ønskede at vinde »en mere dansksindet Embedsstand«, tænkte han paa dens Loyalitet og Troskab. Naar Clausen og Madvig anvendte lignende Vendinger, krævede de Embedsmænd med dansk Aandsdannelse. Bang forlangte,[48] at alle Hertugdømmets Embedsmænd skulde beherske begge Sprog, og vilde — som H. N. Clausen udtrykte det[49] — gøre Slesvigerne til en Mellemting mellem Danske og Tyske. For Clausen og Madvig var der Tale om enten Dansk eller Tysk, og Sprogforskellen var en Kløft, som skilte mellem to Slags Dannelse. Bang var i Grunden unational, Clausen og navnlig Madvig viste derimod den dybeste Forstaaelse for Nationalitetsproblemet. Respekten for den tyske Nationalitet, hævdede Kultusministeren,[50] var ikke tilfredsstillet ved en retfærdig Sprogordning. De tyske Slesvigere havde tillige Krav paa, at Undervisningen og Kirketjenesten foregik efter tyske Metoder og i tysk Form. Den tyske Præst, erklærede han, kunde gøre Fordring paa, at »hans Tale og præstelige Gave« vurderedes efter tysk Opfattelse af gejstlig Veltalenhed.

Bang nærede ingen Ønske om nationale Erobringer. Han krævede alene det danske Kirkesprog indsat i sin Ret i de nordslesvigske Byer, Haderslev og Aabenraa, Sønderborg og Tønder, »dog at tydsk Gudstieneste ogsaa holdes i disse Byer«.[51] Hverken Madvig eller H. N. Clausen vilde derimod slaa sig helt til Taals med den øjeblikkelige Tilstand. Madvig vilde ikke anerkende Tyskhedens Berettigelse i Egne, hvor den »oligarchisk behersker en undertrykt eller sin folkelige Bevidsthed berøvet dansk Befolkning«.[52] I de nordslesvigske Stæder, erklærede han, burde man give Tysken en »Stilling, der tilkommer den indvandrede

[48]) Aktst. Nr. 14.
[49]) Aktst. Nr. 16.
[50]) Aktst. Nr. 15.
[51]) Aktst. Nr. 14.
[52]) Aktst. Nr. 15.

drede Colonie«. Det tyske Sprog, hævdede H. N. Clausen,[53] er endnu i senere Tider paa adskillige Steder, og selv hvor Folkesproget »idetmindste tildeels« er dansk, »bleven indtvunget eller indlistet i Kirke og Skole«. Det danske Sprog havde i disse Egne en naturlig Ret til at vinde sine Enemærker tilbage og Beboerne skulde have Lejlighed til at vælge mellem dansk og tysk Gudstjeneste og Skole, indtil det viser sig, »hvilket Sprog der endnu har naturlig Rod og tiltrækkende Magt i Folket«. Paa det kulturelle Omraade, hævdede Madvig,[54] skulde der »kæmpes for at styrke det danske *Sind*, hvor det er ilive, vække det, hvor det slumrer, udbrede det, hvor det savnes«. I Virkeligheden var dermed opstillet Programmet for den senere danske Sprogpolitik og antydet Indretningen af de blandede Sprogdistrikter. De praktiske Forslag viste dog, at man endnu var langt fra at drage disse Konsekvenser.[55]

Ordningen af Lovgivnings- og Bevillingsretten, Tilvejebringelsen af konstitutionelle Regeringsformer, de fælles for hele Riget og de særlige for Hertugdømmet, Afgrænsningen af deres Magtsfærer og Tilvejebringelsen af deres Organer, var den store Opgave, som laa nærmest for. Forholdet mellem Danmarks Rigsdag og den slesvigske Landdag — skrev Chr. Paulsen i sin Betænkning[56] — »er Tyngdepunktet i den tilkommende Forfatning for det danske Rige, hvoraf dets Sammenhold eller Opløsning vil være afhængig. Faaer Landdagen en Stilling, der tilsteder de slesvigske Sær-Interesser at hæmme den danske Rigsdags Beslutninger og at udvide den Slesvig tilstaaede Selvstændighed til altid større Uafhængighed af og Fjernelse fra det øvrige Rige, saa er dermed hele det danske Riges Skjæbne lagt i Rigsdelen Slesvigs Haand og dennes Løsrivelse, ifølge de historiske og geographiske Forhold, om kort eller lang Tid saa godt som vis, og dermed den danske Stats Undergang«. Ministeriets Overvejelser viser, at det delte disse Betragtninger.

Med de ydre Forfatningsformer beskæftigede man sig kun lidt.

[53]) Aktst. Nr. 16.
[54]) Aktst. Nr. 15.
[55]) Se S. 506.
[56]) *Chr. Paulsen:* Saml. mindre Skrifter. I, S. 556 f.

Et- eller Tokammer, Valgret og Valgbarhed betragtede man som Spørgsmaal, der maatte afgøres i Overensstemmelse med Kongerigets Ordning. Alene *Sponneck* benyttede Lejligheden til ogsaa af Forholdet mellem de to Rigsdele at skaffe sig et nyt Argument til Fordel for Etkammer-Systemet.[57]

Ogsaa paa anden Maade faldt Meningerne sammen. »Da Slesvig med det egentlige Danmark skal danne eet Rige, og dets Selvstændighed kun finder Sted i Henseende til enkelte Forhold — udviklede Chr. Paulsen[58] — saa synes det naturligst og hensigtsmæssigst, at de samme Mænd, som Slesvigs Folk udkaarer til sine Rigsdagsmænd, tillige danne Landdagen for at forhandle de denne forbeholdte Anliggender«. Alle Ministeriets Medlemmer sluttede sig til dette Forslag. Navnlig afviste *Sponneck* enhver Tale om at lade den slesvigske Landdag sende Delegerede til den danske Rigsdag — hvad han mente vilde blive Følgen af Tokammersystemets Godkendelse: I saa Fald »bliver Slesvig aldrig dansk«.[59]

Om Landdagens Mødested var der Uenighed. Praktiske Hensyn øvede Indflydelse paa Anskuelserne, endnu mere den større eller mindre Tilbøjelighed til at imødekomme Selvstændighedskravet. Chr. Paulsen ønskede København,[60] men tænkte sig, at det vilde forøge Frygten for »danske Overgreb«, og anbefalede foreløbig Flensborg. »Den gamle gode danske Aand i denne altid kongelige Stad vil ogsaa have en god Indflydelse paa hele Landdagens«. Flertallet fylkede sig til en Begyndelse om København, *Sponneck* og *Clausen*, dernæst *C. F. Hansen* og delvis *Bang*. Omvendt kastede *Madvig* sig kraftigt i Brechen for en slesvigsk Stad.[61] »Ligesom jeg ikke vilde erkjende det for en *dansk* Rigsdag, der holdtes *udenfor Danmark*, saaledes vilde jeg som Slesviger aldrig erkjende det for en slesvigsk Landdag, der holdtes udenfor Slesvig«. *Bardenfleth* havde den mærkelige Ide,[62] at baade Rigsdag og Landdag skulde holde Møder i Kolding. Argumentet var det gammelkendte, Ønsket om at gøre

57) Aktst. Nr. 12.
58) Saml. mindre Skrifter. I, S. 565 f.
59) Aktst. Nr. 12.
60) Saml. mindre Skrifter. I, S. 566.
61) Aktst. Nr. 15.
62) Aktst. Nr. 17.

Folkerepræsentationerne uafhængig af de skiftende Folkestemninger. For dette Forslag fik han dog ingen Støtte. Madvig vandt derimod øjeblikkelig Tilslutning indenfor Selvstændighedsfløjen, hos *Bang* og de militære Ministre. »De tydske Slesvigere — erklærede *Zahrtmann*[63] — ville dog ligesaalidt nu møde her, som danske Rigsdagsmænd ville gaae til Frankfurt«. Ogsaa *Sponneck* og *Bardenfleth* sluttede sig til.

Ved Bestemmelsen af Landdagens Myndighedsomraade stod Bevillingsspørgsmaalet i første Række: Fastsættelsen af Indtægter og Udgifter, direkte og indirekte Skatter, deres Opkrævning og Anvendelse. Chr. Paulsen fremhævede paa Forhaand, at der ikke kunde være Tale om at gøre Landdagen medlovgivende i Rigets almindelige Finanssager.[64] »Ved at gjøre Vanskeligheder ved Bevillingen af Udgifterne til almindelige Statsøiemed, eller ved at nægte dem f. Ex. til Statslaan, til Hær og Flaade, til Underviisningsvæsenet, navnligen med Hensyn til fælleds Læreanstalter og danske Skoler, vilde« Landdagen »kunne lamme hele Statsforvaltningen, ja forberede Statens Opløsning«. Hans positive Forslag var mere ubestemte. Landdagen skulde paase, at Slesvig kom til at bære en ligelig Andel af Statsafgifterne, vaage over, at en rimelig Del af Overskuddet blev anvendt til dets Fordel, være medbestemmende ved Fastsættelsen af lokale Afgifter, maaske ogsaa afgive Betænkning om Paaligningen af nye Skatter.

Fra alle Sider viste man en lignende Forsigtighed. Alle var enige om, at en fælles Rigsdag skulde være fuldkommen Herre over den samlede Finansstyrelse. Selvfølgelig skulde Slesvig og Kongeriget udgøre et fælles Tolddistrikt og Rigsdagen træffe alle Bestemmelser. Kun paa Tilvejebringelsen af de direkte Skatter kunde man indrømme Selvstyret en beskeden Indflydelse. Naar Rigsdagen havde ansat Størrelsen af Slesvigs Andele, vilde *Sponneck* give Landdagen Lejlighed til at fastsætte Detaljen i »aldeles specielle Skatteligninger«.[65] Efterhaanden blev man dog enige om at indrømme den Indflydelse paa den

[63]) Aktst. Nr. 28.
[64]) Saml. mindre Skrifter. I, S. 564 f.
[65]) Aktst. Nr. 12.

samlede Skattefordeling. *H. N. Clausen* taler om »Paaligningsmaaden«,[66] *Madvig* om »Tilveiebringelsesmaaden«.[67] Videst gik *A. V. Moltke*[68] og *Bang*.[69] Den første var tilbøjelig til at give Landdagen »en friere og besluttende Virksomhed i Henseende til Fordelingen af den paa Slesvig faldende Andeel af directe Skatter«; den sidste vilde lade Rigsdag og Landdag »tilveiebringe Beløbet paa den af enhver især selvstændigen bestemte Maade«. Udtrykkene peger i Retning af en Ordning, som vilde gøre Landdagen bestemmende over Hertugdømmets egentlige Skattelovgivning.

Det blev ligeledes *Bang*, der stillede Krav om Garantier mod en mulig finansiel Forfordeling af Hertugdømmet.[70]

Selvfølgelig saa det smukt ud, at Folketallet skulde bestemme Slesvigs Andel i de fælles Statsbyrder og Befolkningen have Løfte om en ligelig Anvendelse af Indtægterne; med Rette gjorde Indenrigsministeren opmærksom paa den nærliggende Indvending: Med en Rigsforsamling, i hvilken Slesvigs Repræsentanter udgjorde en Femtedel, og som ubegrænset kunde udskrive Skatter og raade over deres Anvendelse, havde man paa Forhaand ophævet al Selvstændighed for Hertugdømmet »i det, som er Hovedsagen for al Folkerepræsentations Virksomhed«. Kun ved samtidig at skabe Garantier imod, at Rigsforsamlingen kunde misbruge sin Magt »til Slesvigs Prægravation«, var der Haab om at faa Udlandets Magter med til den foreslaaede Ordning. Statens samlede Indtægter, direkte og indirekte, burde paa Grundlag af Folketallet fordeles mellem de to Rigsdele, og Fællesudgifterne i Budgettet opføres med to Beløb, Kongerigets og Hertugdømmets. Viste det sig ved Statsregnskabets Afslutning, at en af Rigsdelene var bleven forfordelt, skulde det paagældende Beløb ved det følgende Aars Budget stilles udelukkende til den paagældende Statsdels Raadighed »for, *efter dens Repræsentations Bestemmelse*, forlods at anvendes til dens Fordeel«. Som almindelig bekendt kan baade Budget og Regnskab

66) Aktst. Nr. 24.
67) Aktst. Nr. 25.
68) Aktst. Nr. 19.
69) Aktst. Nr. 14.
70) Smstds.

opstilles paa mange Maader. Mente derfor den slesvigske Landdag at være forfordelt, skulde den have Appelret til en Statsdomstol, sammensat af lige mange Medlemmer af begge Rigsdeles højeste Domstole.

Selvfølgelig havde Forslaget mange Ulemper. Bang indrømmede det villigt. Ogsaa praktiske Vanskeligheder vilde der være forbundet med dets Gennemførelse. Tanken vandt dog almindelig Tilslutning, først hos *Madvig* og *Moltke*, dernæst hos *Sponneck* og *Bardenfleth*. Betegnende nok udtalte H. N. Clausen sig ikke om Bangs Forslag. Med blide Øjne har han sikkert ikke betragtet det.

Fra alle Sider var man enige om at give Landdagen lovgivende Myndighed i alle slesvigske Særanliggender. Formuleringen var forskellig og Udtrykkene mere eller mindre bindende. Stærkest udtalte *Bang* sig[71]: Landdagen »skal have den samme besluttende Medvirkning med Hensyn til Hertugdømmets egne indre Anliggender, som der ved Kongerigets Forfatning tillægges dettes Folkerepræsentation i Henseende til Kongerigets Anliggender«. Om selve Forholdet var der ingen Tvivl.

Desto mere om den nærmere Fastsættelse af Hertugdømmets Særanliggender.

En Vrimmel af modstridende Forslag blev Resultatet af Anskuelsernes Forskelligartethed. Selvfølgelig kan man spore den almindelige Modsætning mellem Selvstændighedens Tilhængere og Enhedsstatens Forkæmpere. Opfattelsen af Nationalitetsproblemet delte efter beslægtede Linjer, men rummede Nuancer, der komplicerede Forholdet. Dertil kom Tilbøjeligheden til at hævde personlige Særmeninger. Det var ikke uden Grund, at Marineminister *Zahrtmann* fandt det »unyttigt« at forøge Forvirringen »med endnu et fuldstændigt skriftligt Votum«.[72] Tre af Ministrene var særlig fremtrædende under den skriftlige Forhandling: Madvig, Clausen og Bang. Alle tre giver de derigennem vigtige Bidrag til deres Karakteristik. Bang var Juristen, ivrig, paastaaelig og meget skrivende, kritisk overfor sine Kollegers Forslag, kølig og i Virkeligheden lidet bevæget ved det

71) Aktst. Nr. 22.

72) Aktst. Nr. 18.

store Problem, der var sat under Debat. Personlig Følelse og Varme mærker man kun sjældent i hans Indlæg. Paa hver eneste Linje, H. N. Clausen nedskrev, føler man, at han med Liv og Sjæl havde været med i den nationale Kamp. Mellem dem staar Madvig, ligesaa nationalt bevæget som Clausen, men med Videnskabsmandens Afdæmpethed, uden Bitterhed mod Modstanderne og ivrig efter at yde dem Retfærdighed.

Paa Forhaand var der nogenlunde Enighed om, at Slesvigs Særstilling — enten den blev større eller mindre — maatte finde Udtryk i Ministeriets Sammensætning. Alene *H. N. Clausen*[73] ytrede Tvivl om Nødvendigheden af et særligt slesvigsk Ministerium og Frygt for, at Tankens Virkeliggørelse skulde medføre Oprettelsen af mindst to, maaske tre selvstændige Lokalministerier. Han fandt det hverken nødvendigt — ifølge Løfterne i den kongelige Kundgørelse af 27. Marts — eller hensigtsmæssigt — i Modsætning til de Principper, som var lagt til Grund for Kongerigets Administrationsordning — for Slesvigs Vedkommende at gennemføre ikke en faglig, men en stedlig Deling. En eller flere slesvigske Særministre, frygtede han, vilde i Statsraadet blive alene om den fornødne Sagkundskab og derfor i Stand til at »udøve en Slags statholderlig Myndighed«. Tilsagnet om en »egen Administration« fandt han tilstrækkelig imødekommet ved at udnævne en Slesviger til Minister uden Portefølje og ved i de paagældende Fællesministerier at indrette særlige slesvigske Afdelinger. H. N. Clausens Betragtning var nærliggende, men for afvigende fra den almindelige Tankegang til at vinde Tilslutning. Han lod Forslaget falde, men henstillede[74] indtil videre at tilbageholde Tilbudet om et særligt slesvigsk Ministerium. »Skulde det ikke være god Politik at have sig et og andet forbeholdt, som kunde haves i Beredskab for at tilfredsstille yderligere Fordringer?«

Ministeriets overvældende Flertal gik ud fra, at Statsraadet skulde være fælles for hele Riget og dets samtlige Medlemmer bestemmende ogsaa i slesvigske Anliggender. Det modsatte vilde i Virkeligheden have været ensbetydende med Indførelsen

[73]) Aktst. Nr. 16.

[74]) Aktst. Nr. 24.

af en delvis Personalunion. Ogsaa *Bang*[75] vilde fra først af forsøge paa at faa en saadan Ordning gennemført. I Virkeligheden fandt han, »at den slesvigske høieste Regiering herved incorporeres i den danske«. For at mildne paa Forslaget ønskede han oprindelig to Ministre for Slesvig, men opgav Tanken. En Del af Ministrene, *Bang, Madvig* og *H. N. Clausen,*[76] understregede udtrykkelig, at Ministeren for Hertugdømmet skulde være en indfødt Slesviger; andre forbigik Spørgsmaalet i Tavshed, men var aabenbart indforstaaet med Tanken.

Kongehuset samt Udenrigs-, Krigs-, Marine- og Finansstyrelsen betragtede alle som Fællesanliggender, henhørende under fælles Rigsministerier. Som en Indrømmelse til den slesvigske Særfølelse — sikkert ogsaa under Indflydelse af historiske Traditioner — havde Chr. Paulsen foreslaaet[77] i alle Rigsministerier at oprette særlige Afdelinger for de slesvigske Sager og derunder baade danske og tyske Ekspeditionskontorer. For Finansministeriets Vedkommende fandt *Sponneck* dog,[78] at en saadan Ordning var lidet hensigtsmæssig. *H. N. Clausen* — som helst ønskede samtlige Ministerier fælles — søgte at gøre Tanken mere antagelig ved at støtte Chr. Paulsens Forslag om Særafdelinger.[79] I sit andet Votum[80] foreslog han endogsaa at give Slesvigerne Eneret til Chefstillingerne.

Efter at ogsaa H. N. Clausen var gaaet med til Oprettelsen af et slesvigsk Ministerium, var der Enighed om derunder at henlægge Justits- og Indenrigssagerne: Rets-, Politi- og Skiftevæsen, Kommunal- og Fattigvæsen, Nærings- og Landbovæsen. Disse Forhold — havde Chr. Paulsen hævdet[81] — var »saa nøie sammenvoxet med Folkelivet . . ., at en Stræben efter Eensformighed og en Banlysning af Særegenheder vilde støde Slesvigerne for Hovedet, især i Kjøbstæderne og i de Landskaber, hvis Communalforfatning er af ældgammel historisk Oprindelse, som f. Ex.

[75]) Aktst. Nr. 14.

[76]) Aktst. Nr. 22 (S. 283), 24 og 15. Mærkeligt nok blev der ikke ytret Tvivl om, at Carl Moltke, hvem der var Tale om at overdrage denne Post, opfyldte Betingelsen. (Aktst. Nr. 16 og 26).

[77]) Saml. mindre Skrifter. I, S. 560 f.

[78]) Aktst. Nr. 12.

[79]) Aktst. Nr. 16.

[80]) Aktst. Nr. 24.

[81]) Saml. mindre Skrifter. I, S. 562.

de frisiske«. Desuden — tilføjede *Bardenfleth*[82] — vilde det blive umuligt at finde Ministre, som var i den Grad inde i baade Kongerigets og Slesvigs Anliggender, at de ikke blev blotte Redskaber for deres underordnede Embedsmænd.

Ordningen af Slesvigs Kirke- og Undervisningsvæsen blev det store Stridsspørgsmaal.

Tilsyneladende var det Konseilpræsident *A. V. Moltke*,[83] som ved sin Tilbøjelighed til under det særlige slesvigske Ministerium at henlægge Hertugdømmets samlede Kirke- og Undervisningsvæsen, repræsenterede den mindst nationale Anskuelse. Maaske var det de historiske Traditioner, der øvede Indflydelse paa hans Tankegang, maaske de nærliggende Formodninger om Udlandets Opfattelse. I Virkeligheden var det *P. G. Bang*,[84] som ogsaa paa dette Omraade var Ejderpolitikens virksomste Modstander. Hans Standpunkt var for saa vidt vaklende, som han begyndte med at ønske det dansk-slesvigske Kirke- og Undervisningsvæsen henlagt under det danske Kultusministerium, det tysk- slesvigske under Lokalministeriet, derefter i sit andet Votum foreslog at overdrage Hertugdømmets samlede Kirke- og Skolevæsen til dette, for endelig i sine Omredaktioner at vende tilbage til Delingen. Et stod dog bestandig fast for ham. Fik det danske Kultusministerium Myndighed over samtlige Slesvigs Kirker og Skoler, vilde det blive anset »som et aabenbart voldsomt Skridt til at danisere det tydske Slesvig«. Skulde de tyske Gejstlige, de tyske Gymnasier og det tyske Seminarium underordnes den fælles Minister, som selvfølgelig maatte blive »en reen dansk Mand«, vilde de tyske Slesvigere føle sig krænket i deres Nationalitet. En saadan Ordning vilde være stridende mod Regeringens Tilsagn og tillige være en Forandring af Retsforhold, som havde bestaaet i mindst 150 Aar. Bang fandt Tilslutning hos de militære Ministre. »Det opnaaes aldrig — skrev *Zahrtmann*[85] — at faa Sydslesvigs Kirke- og Skolevæsen henlagt under den danske Cultusminister«.

Paa den modsatte Fløj stod de nationalliberale Ministre. Som

82) Aktst. Nr. 17.
83) Aktst. Nr. 19.
84) Aktst. Nr. 14 og 22.
85) Aktst. Nr. 28.

allerede fremhævet, havde *Madvig*[86] fuld Forstaaelse for Nationalitetsproblemets forskellige Sider. Tilhængeren af Slesvigs Deling burde ogsaa paa Forhaand nære Sympati for en Adskillelse. Med den mærkelige Svaghed og Inkonsekvens, som bestandig prægede Delingstankens Forkæmpere, blev det alligevel hans Standpunkt, at man for det danske Slesvigs Vedkommende burde »overspringe de Skrupler, der fra Selvstændighedsbegrebet« kunde gøres gældende, og fandt det rimeligt at henlægge ogsaa Sydslesvig under det fælles Kultusministerium. For *H. N. Clausen* var der slet ingen Tvivl.[87] For ham var det Roden til alt ondt, at Bestyrelsen af alle aandelige Anliggender, navnlig af Undervisningsvæsenet, ikke i Fortiden havde været fælles for Kongeriget og Hertugdømmerne. »Jeg er i den Grad overbeviist om Rigtigheden af denne Sætning, at jeg maae betragte alle Forholdsregler og Bestræbelser for at holde Slesvig fast ved Danmark for utilstrækkelige, dersom denne Feil ikke nu bliver rettet fra Grunden af.« Af Bangs Delingsforslag var han derfor den bestemteste Modstander. »De unaturligt forrykkede og forskruede« Tilstande i Slesvig, skrev han, »forudsætte Oversigt og Magt over Forholdene i deres Heelhed, altsaa Eenhed i Bestyrelsen«.

Baade *Sponneck* og *Bardenfleth* støttede det Madvig-Clausenske Forslag. Alene derved — mente den sidste[88] — vilde man opnaa Garantier for »Dannelsen af dansksindede Embedsmænd«; allerede i Forvejen, fremhævede den første,[89] var en Del af Slesvig henlagt under kongerigske Bispestole og Danske Kancelli.

Tilsyneladende var der et Svælg mellem Ministeriets to Fløje; i Virkeligheden var der allerede slaaet en Bro, som burde kunne forene dem. Allerede under Voteringens første Del foreslog *Madvig*[90] i det fælles Kultusministerium at oprette et særligt Departement for de tysk-slesvigske Kirke- og Skolesager, styret af en tysk Chef eller Direktør. Et Departement, tilføjede han forudseende, »der forresten vil skaffe Ministeren ikke liden Be-

[86]) Aktst. Nr. 15.
[87]) Aktst. Nr. 16.
[88]) Aktst. Nr. 17.
[89]) Aktst. Nr. 12.
[90]) Aktst. Nr. 15.

svær, Rivning og Modstand«. Med en saadan Ordning, erklærede *H. N. Clausen,*[91] »vil enhver virkelig grundet Retfærdighedsfordring fra slesvigsk Side kunne skee Fyldest«. I Praksis godkendte man saaledes Delingen. Den nationalliberale Fløj vilde alene standse paa Administrationens næstøverste Trin, den Bangske føre den helt igennem.

For den praktiske Sprogordning opstillede man de liberaleste Principper. Selvfølgelig vilde man give Slesvigerne Part i samtlige borgerlige Rettigheder, som ifølge Grundlovsudkastet vilde blive Kongerigets Befolkning til Del. Dertil skulde Tysk-Slesvigerne have vidtgaaende sproglige Rettigheder. Baade Bang og Clausen, Madvig og de øvrige var enige paa dette Punkt. Formuleringen var lidt forskellig, men Indholdet det samme. Ogsaa om Sprogenes territoriale Afgrænsning var man enig. *H. N. Clausen*[92] henviste til en Grænse, »som nærmere bliver at bestemme efter de tvende Sprogs Enemærker«. *Bang* endte[93] med blot i Almindelighed at ønske fastslaaet, »at hvert Steds Sprog, Dansk eller Tydsk, tilstaaes ligelig Ret og Beskyttelse«, saaledes — tilføjede han — »som nærmere skal blive ordnet ved en Forfatningen ledsagende organisk Lov«. For *Bang* var de dansktalende Egne begrænset til Haderslev, Aabenraa og Sønderborg Amter, Tønder Amts danske Herreder »og vel en Deel af Flensborg Amt«. For *Madvig*[94] omfattede de hele Tønder Amt med Undtagelse af de frisiske Distrikter, det Augustenborgske og andet Angler Godsdistrikt. Et Territorium skulde ligge udenfor disse Grænser for med Stemmeflertal at kunne forlange Kirke- og Skolesproget forandret i Overensstemmelse med Talesproget. I første Række skulde Sproggrænsen være bestemmende for Fastsættelsen af de kultusministerielle Centralorganers Myndighedsomraader.

At Slesvig skulde have sin egen Højesteret, betragtede man som givet, ligeledes at man burde undgaa et Statholderskab. Alene *Sponneck*[95] var inde paa Tanken om en Guvernør eller

[91]) Aktst. Nr. 16.
[92]) Aktst. Nr. 24.
[93]) Aktst. Nr. 22.
[94]) Aktst. Nr. 25.
[95]) Aktst. Nr. 12.

Overamtmand, men lod den falde, da ingen af hans Kolleger vilde gaa med til Oprettelsen af en saadan Melleminstans. »Det er den Slags Poster — hævdede *H. N. Clausen*[96] — hvoraf det i Tidens Løb kan lykkes at bringe noget ganske andet ud, end det fra først af har været paatænkt«. En øverste lokal Kirkemyndighed var derimod en Nødvendighed, som alle anerkendte. Spørgsmaalet var, om der burde være een eller to Biskopper, en fælles for hele Slesvig eller én for hvert af de to Sprogomraader. Paa dette Punkt fandt *Madvig*[97] og *Bang*[98] hinanden. Den første ud fra sin Respekt for begge de to Nationaliteter, den sidste af Tilbøjelighed til at imødekomme Tysk-Slesvigerne. For det modsatte Standpunkt kæmpede *H. N. Clausen.*[99] Naar Bispestolen forbeholdtes indfødte Slesvigere — erklærede han — vilde praktiske Sprogvanskeligheder ikke gøre sig gældende. Saa meget mindre, som »en upartisk og velvillig Stilling til begge Nationaliteter bliver en ueftergivelig Fordring til dem, der skulle kunne komme i Betragtning til denne Post«. For H. N. Clausen var det stadig den ledende Tanke saa stærkt som muligt at sikre den ensartede Nationalitetspolitik. *Sponneck* og *Bardenfleth* begyndte med at dele Clausens Anskuelse, men endte med at slutte sig til Madvig. I dette Spørgsmaal kom Clausen til at staa alene.

Under Forhandlingen om den lokale Embedsstand mærker man et naturligt Ønske om at drage Lære af Fortidens Erfaringer. *H. N. Clausen*[100] var dog den eneste, som slyngede en formelig Banstraale mod Kiels Universitet og i det mindste foreløbig vilde forhindre, at Tysk-Slesvigere ved denne Læreanstalt erhvervede Adkomst til Embeder i Hertugdømmets tyske Dele. Ingen af Ministrene — heller ikke Bang — havde Tanker om i Almindelighed at give Slesvigerne Ene- eller Fortrinsret til Landsdelens Embeder. Alene *H. N. Clausen* foreslog det for Bispestolens Vedkommende. Paa den anden Side mærkedes der

96) Aktst. Nr. 16.
97) Aktst. Nr. 25.
98) Aktst. Nr. 14.
99) Aktst. Nr. 16.
100) Aktst. Nr. 16. Jvnf. Madvigs Udtalelser i Hist. Tidsskr. 5. Rk. IV, S. 323.

heller ikke nogen Tendens til at fremme Indvandring af kongerigske Embedsmænd. Skarpe Modsætninger fremkaldte Kravene til Embedsmændenes Uddannelse.[101] *Bang* vilde slaa Bro mellem Slesvigs to Nationaliteter, *H. N. Clausen* og *Madvig* fastholde Skellet. Bang forlangte, at samtlige Embedsmænd skulde beherske begge Sprog og i to Aar have studeret ved Københavns Universitet, i to ved en eller anden tysk Læreanstalt. H. N. Clausen stillede Krav om enten dansk eller tysk Uddannelse. »Det vil . . . være Dimissionen til det danske eller til et tydsk Universitet og Studiet i Danmark eller i Tydskland i visse foreskrevne akademiske Aar, der giver den naturlige Berettigelse til at søge Ansættelse i den danske eller den tydske Deel af Slesvig«. For Madvig var Sagen mere indviklet. De vordende juridiske Embedsmænd, baade i dansk- og tysksprogede Egne, vilde han paalægge »et vist Ophold« ved Københavns Universitet, hvor de alene kunde erhverve Kendskab til dansk Statstjeneste og Administration. Naar de ved en særlig Prøve godtgjorde deres Brugbarhed i Hertugdømmet, var der derimod ingen Anledning til at foreskrive dem Ophold ved et tysk Universitet. Præsterne i det danske Slesvig vilde Madvig paalægge i mindst to Aar at have studeret i København. For at en dansk Mand skulde erhverve Adkomst til at blive tysk Præst, forlangte han til Gengæld, at han i passende Tid havde studeret ved et tysk Universitet og desuden kunde godtgøre en tilstrækkelig Sprogfærdighed.

Den 20. og 23. April 1849 kom den slesvigske Forfatningssag til endelig Forhandling i Statsraadet. Allerede tidligere er det omtalt,[102] at Regeringen oprindelig var tilsinds kun i ringe Grad at gøre Udlandet bekendt med Enkelthederne i den paatænkte Ordning. Ogsaa under den skriftlige Votering var denne Betragtning fra forskellig Side bleven gjort gældende.[103] Navnlig Konseilpræsidenten havde med Styrke fremhævet de nærlig-

101) Det flg.: Aktst. Nr. 14, 15 og 16.
102) Se S. 485 f.
103) Af H. N. Clausen (Aktst. Nr. 24).

gende Betænkeligheder.[104] *Udenrigsministeren* var klar over, at det var i Danmarks Interesse, den nuværende og fremtidige, om de færrest mulige af Monarkiets indre Anliggender blev gjort til Genstand for internationale Aftaler. *Premierministeren* havde allerede under den skriftlige Votering haft tilstrækkelig Anledning til at bemærke de dybe Modsætninger, som skilte Kabinettets Medlemmer. Altsammen forklarer det, at han i Statsraadsmødet[105] indledede Forhandlingen med »indstæn⸗digen« at lægge sine Kolleger »paa Hjerte ei at indlade sig for⸗meget i Detail, men kun at give Forfatningens Hovedtræk«. En Fremgangsmaade, tilføjede han, som ogsaa ønskedes af den mæglende Magt.

I Statsraadsmødet d. 20. April[106] oplæste Indenrigsministeren de forskellige Vota og benyttede derefter, dels sit eget, dels Kultusminister Madvigs Forslag til Grundlag for Diskussionen og til Formulering af den endelige Erklæring.

Den fik følgende Ordlyd:[107]

Art. 1.

Hrtd. Slesvig er uadskillelig forenet med Kongeriget Danmark un⸗der en fælleds almindelig Grundlov; med en egen Forfatning for Hertugdømmets særlige Anliggender. Indfødsretten vedbliver at være fælleds.

Art. 2.

Hrtd. Slesvigs Indvaanere have som Følge heraf de samme Grund⸗rettigheder, som ved Grundloven tilsiges Danmarks Indvaanere.

Art. 3.

Slesvig vælger et til dets Folkemængde svarende Antal Medlemmer af den fælleds Rigsdag, for der at deeltage i Forhandlingerne om de almindelige Rigsanliggender.

Art. 4.

De slesvigske Medlemmer af Rigsdagen danne tillige den særskildte slesvigske Landdag, der sammentræder i en slesvigsk Stad, for at for⸗handle de slesvigske Anliggender med besluttende Myndighed.

104) Aktst. Nr. 30. Jvnf. Scheeles omtalte Betænkning. Aktst. Nr. 8. 239).

105) Statsraadsprot. $^{20}/_{4}$ 1849.

106) Smstds.

107) Her meddelt efter Statsraads⸗prot. Udkastet er tidl. offentliggjort i *A. Thorsøe:* Anf. Arb. I, S. 472 ff. og i *Kriegers* Dagbøger I, S. 45 f.

Art. 5.

De for Slesvig særlige directe Skatter bestemmes af Kongen i Forening med den slesvigske Landdag, efterat det paa Rigsdagen er fastsat, hvilket forholdsmæssigt Bidrag til den hele Stats Fornødenheder der ved deslige Skatter særskildt af Hertugdømmet skulle udredes. Slesvigs Andeel i fælleds Statsbyrder bestemmes efter dets Folkemængdes Forhold til Danmarks, ligesom samme tilsiges en ligelig Anvendelse af Statsindtægterne.

Art. 6.

Som Hertugdømmet Slesvigs særegne Anliggender ansees det hele Justits- og Politie-Væsen, dets Communal-, Nærings- og Landbo-Væsen, samt lignende indre Forhold. Disse skulle forhandles paa den slesvigske Landdag og have deres særegne Administration; navnligen bliver der at udnævne en slesvigsk Minister.

Til Betryggelse for begge Nationaliteter skal i den Deel af Hertugdømmet, som har udelukkende tydsk Kirkesprog, Kirke- og Underviisningsvæsenet underlægges det slesvigske Ministerium, hvorimod de Dansktalende Amter Haderslev, Apenrade[108] og Sønderborg samt Tønder Amts danske Herreder, med de i samme liggende Kjøbstæder og Godser, ligesom hidtil allerede Als og Ærøe og det Tørninglehnske District skulle være undergivne det danske Kirke- og Underviisningsministerium.

Hertugdømmet skal have sine egne og selvstændige Domstole og navnligen sit eget øverste Tribunal, som skulle dømme ene efter den til enhver Tid i Hertugdømmet gjeldende Lovgivning.

Art. 7.

Saavel paa Rigsdagen som paa den slesvigske Landdag skulle Slesvigerne være lige berettigede til at benytte begge Sprog, det Danske og det Tydske, og skal iøvrigt i Hrtd. i Kirke- og Skole-Anliggender, som i alle Rets- og Administrations Anliggender, hvert Steds Sprog, Dansk eller Tydsk, tilstaaes ligelig Ret og Beskyttelse.

Konseilpræsidentens Henstilling var paa adskillige Punkter taget til Følge. Erklæringen omfattede slet ikke den egentlige Administrationsordning. Om særlige slesvigske Departementer og Kontorer var der ikke Tale, heller ikke om en dansk og tysk Undervisningsdirektør, om een eller to Biskopper, om Embedsmændenes Uddannelse etc. I Modsætning til Moltke fandt man

[108]) Da Erklæringen d. 23. April forelagdes Statsraadet i fransk Oversættelse, tilføjedes »for at hæve al Tvivl«: »og Lygumkloster«. (Statsraadsprot.).

det dog nødvendigt at stille Forslag om Ordningen af den øverste Styrelse for Kirke- og Undervisningsvæsenet saavel som om Oprettelsen af et særligt slesvigsk Ministerium.[109]

Vigtigst var det, at Arvefølgen var bleven forbigaaet i fuldstændig Tavshed.[110] Ikke blot dens nærmere Ordning — som der ikke i Øjeblikket var nogen Anledning til at komme ind paa — men endogsaa den blotte Konstatering af, at Slesvig og Kongeriget fulgte fælles Arveregler. Under den skriftlige Votering var der ikke en eneste af Ministrene, som havde hentydet til dette Spørgsmaal. Først under den mundtlige Drøftelse blev Sagen rejst.[111] Konseilpræsidenten gjorde imidlertid opmærksom paa, »at Arvefølgespørgsmaalet under alle Underhandlinger med Flid og selv i Overeenstemmelse med Palmerstons Ønske var holdt uden for Forhandlingerne«. Statsraadet vedtog derfor ogsaa i Forfatningsudkastet at lade det uomtalt.

Kun gennem gensidige Indrømmelser havde man opnaaet Enighed. Baade Ejderstatens og Selvstændighedens Forkæmpere havde maattet bringe Ofre. De førstes var dog de betydningsfuldeste. Saaledes var der ikke længer Tale om at faa Hertugdømmets samlede Kirke- og Skolevæsen henlagt under det fælles Kultusministerium. *Madvig* er rimeligvis med Sindsro gaaet ind paa Delingen, som han udtrykkelig erklærede vilde skabe tilfredsstillende Vilkaar for det danske Kirke- og Skolesprog. *H. N. Clausen* protesterede til det sidste. Allerede tidligere er det omtalt,[112] at baade Clausen og Madvig i deres almindelige Betragtninger var inde paa en Tankegang, som indeholdt svage Ønsker om en kraftigere Nationalitetspolitik. Under den mundtlige Drøftelse fik de fastere Form. Straks i Mødet d. 20. April var *Clausen* betænkelig ved den foreslaaede Afgrænsning af det danske Kirkesprog. I det følgende Møde fremhævede han, at der udenfor de angivne Distrikter fandtes dansktalende Sogne, hvor Kirkesproget ikke kunde siges at være

[109]) Moltke havde fraraadet at medtage disse Bestemmelser. (Aktst. Nr. 30).

[110]) Det flg. paa Grundlag af Statsraadsprot. $^{20}/_{4}$ og $^{23}/_{4}$ 1849.

[111]) Spørgsmaalet var netop d. 18. April bleven gjort til Genstand for Ministeriets Overvejelser. (*Krieger*. I, S. 44).

[112]) Se S. 496 f.

»udelukkende« Tysk, og som derfor hverken vilde komme til at henhøre under Kultusministeriet eller det slesvigske Ministerium. Statsraadets øvrige Medlemmer vedtog dog, »at den paagjeldende Artikel ikke skulde forandres i den af Minister Clausen antydede Retning«. Han opnaaede alene, at Fredsunderhandlerne eventuelt skulde ytre sig derhen, at dette Punkt »forbeholdtes nærmere Regulering«.

Selvstændighedsgruppen opnaaede væsentlige Indrømmelser. Kun foreløbig maatte Bang give Afkald paa Bestemmelsen om den øverste Domstol, der skulde sikre Hertugdømmet mod finansiel Forfordeling. Da Statsraadet tillod Fredsforhandlerne »i yderste Fald at fremkomme med dette Forslag som en Concession«, var det at forudse, at Forslaget paany vilde komme paa Dagsordenen. Paa alle Drøftelsens tidligere Stadier havde man været enig om at fastslaa Rigsdagens absolute Ret til paa Grundlag af Folketallet at bestemme Rigsdelenes Bidrag til de fælles Statsformaal. Desto vigtigere var det, at man nu — paa *Sponnecks* Forslag[113] — fandt det nødvendigt »for det yderste Tilfælde« at bemyndige Underhandlerne til at indgaa paa en Bestemmelse, hvorefter Hertugdømmets Andel i de fælles Skatter skulde fastsættes af et lige Antal Delegerede fra Danmarks Rigsdag og Hertugdømmets Landdag. Ikke engang derved blev man staaende. Ganske vist skulde Forhandlerne modsætte sig Modpartens forventede Forslag om, at det aarlige Budget og alle Finanssager skulde unddrages den fælles Rigsdag og behandles af Delegerede. Uagtet *Sponneck* var klar over, at en saadan Ordning »vilde aldeles ophæve et af de væsentligste Sammenknytningspuncter mellem den danske Rigsdag og den slesvigske Landdag«, fik han alligevel vedtaget, at Underhandlerne, om det ikke skulde være dem muligt at vise en saadan Fordring tilbage, maatte »tage Sagen ad referendum« og efter Samraad med deres russiske Kollega gøre Indstilling til Regeringen om en endelig Afgørelse. Med disse Beslutninger havde Selvstændighedsgruppen vundet en overordentlig Sejr. Ministeriets nationalliberale

[113]) Jvnf. S. 498.

Fløj var i Opløsning og Sponneck i Drift over mod dens Modpart.

Og *Bang* gik endnu videre. Allerede tidligere havde han i forsigtige Vendinger gjort Betænkeligheder gældende mod en Ordning, som gav det samlede Statsraad — og ikke blot den slesvigske Minister — Indflydelse paa Hertugdømmets særlige Anliggender.[114] I Statsraadsmødet d. 20. April vendte han tilbage til Sagen. Med den største Bestemthed gjorde han gældende, at den slesvigske Minister under disse Vilkaar vilde blive fuldkommen afhængig af sine Kolleger. Alle slesvigske Spørgsmaal, hævdede han, vilde blive afgjort »i dansk Retning«. Han fandt dette Forhold i en saadan Strid med den kongelige Kundgørelse af 27. Marts, at han maatte gøre dets Forandring til en Betingelse for sin Forbliven i Ministeriet.

Meningerne stod skarpt overfor hinanden. Bang fandt øjeblikkelig Tilslutning hos de militære Ministre. Allerede tidligere havde *C. F. Hansen* tilraadet at gøre Forfatningsudkastet »saa tilnærmende som muligt«.[115] I Øjeblikket fremhævede han Nødvendigheden af »at indrømme Slesvigerne en saadan Forfatning, at de vilde tage imod den«. *Zahrtmann* sluttede sig ganske til Indenrigsministerens Betragtninger. For det modsatte Standpunkt kæmpede *Madvig, Sponneck* og *Clausen*. Alle hævdede de, at i det mindste Udenrigs-, Krigs-, Marine- og Finansministrene var ligesaa vel slesvigske som danske Ministre og nødvendigvis maatte kunne gøre deres Meninger gældende, ogsaa i de slesvigske Anliggender. Justitsminister *Bardenfleth* søgte at forlige Modsætningerne ved at henvise til Praksis, som uanset den formelle Ordning vilde føre til, at den slesvigske Minister kom til at træffe Afgørelse i Hertugdømmets allerfleste Anliggender.

Konseilpræsidenten benyttede med Held den sædvanlige Udvej at forbigaa Spørgsmaalet i Tavshed. Uagtet Bang og hans Tilhængere mente, at der »ufeilbarligen« vilde blive stillet Krav om nærmere Bestemmelse, gik de dog med til at lade Spørgs-

114) Se S. 502 f.

115) Krigsministerens Votum om Vaabenstilstand. (Aktst. Nr. 35).

maalet uafgjort. Ogsaa i dette Spørgsmaal var det saaledes lykkedes at bygge en foreløbig Bro mellem de forskellige Parter. Ikke mindst af Statsraadsforhandlingen var det imidlertid bleven tydeligt, hvor store Modsætninger der skilte Ministeriets Medlemmer. Allerede under den skriftlige Votering var de traadt for Dagen; under den mundtlige Drøftelse fik de en saadan Skarphed, at en Ministerkrise blev en Mulighed. Udarbejdelsen af det slesvigske Forfatningsudkast har saaledes været en af de Faktorer, som bragte Splid i Regeringen og kom til at forberede den følgende Tids Brydninger.

i dette Spørgsmaal var de...
n foreløbig Bro mellem de for...
tsraadsforhandlingen var det ...
store Modsætninger der skilte ...
ede under den skriftlige Votering...
r den mundtlige Drøftelse fik ...
Ministerkrise blev en Mulighed ...
e Forfatningsudkast har saaledes ...
bragte Splid i Regeringen og ...
Tids Brydninger.

LONDON-KONFERENCENS HOVEDPROBLEM

AF

ERIK MØLLER

FRA Slutningen af Halvtresserne begyndte Spørgsmaalet om Slesvigs Deling atter at dukke op under de uendelige Forhandlinger mellem Danmark og de tyske Magter, der var bleven en Følge af, at Helstatsordningen fra 1855 ikke havde kunnet virke i Praksis, og under en Samtale med den danske Gesandt, Kammerherre Quaade, 2. Maj 1861 udtalte den prøjsiske Udenrigsminister, Baron Schleinitz, sig bestemt for en saadan Løsning, der forekom ham at være lige saa »let som simpel«.[1] Den Betragtningsmaade, som Schleinitz her gav Udtryk for, er utvivlsomt bleven Eftertidens Opfattelse her i Landet;[2] »Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie« knæsatte den ved Aarhundredeskiftet med Emil Elberlings Afhandlinger, og de gængse Domme over den danske Politik paa London-Konferencen er umiskendeligt blevet præget heraf. Begivenheder, der endnu er i frisk Minde, har dog senere vist til Evidens, at hvor ønskelig den nævnte Løsning iøvrigt rent principielt kunde være, har det hverken været let eller simpelt at finde en Delingslinje, som vandt almindelig Billigelse. Udfra disse Erfaringer og paa Grundlag af forskelligt i de senere Aar tilkomment Materiale lønner det sig maaske endnu engang at vende tilbage til Spørgsmaalets Behandling i 1864. Personlig føler jeg saa meget mere Trang dertil, som jeg allerede tidligere gennem Beskæftigelse med nationalpolitiske Spørgsmaal anden Steds i Verden var kommen bort fra Forestillingen om Deling som noget, der gik glat, og har udtalt mig i den Retning.[3]

1) *Alex. Thorsøe:* Kong Frederik den Syvendes Regering II, S. 780—81 jfr. 685—86 og samme: Den danske Styrelse i Slesvig, S. 51—52.

2) »Den eneste fornuftige Løsning« *P. Munch* i Ottosen: Vor Historie III, S. 391.

3) Se min Bog: »Britisk Politik«, S. 66. (Spørgsmaalet om Grænsedragning mellem Ulster og Syd-Irland).

Hvordan man iøvrigt bedømmer Samtidens Stilling til Delings-spørgsmaalet, laa Fejlen under alle Omstændigheder ikke i, at dens Øjne var lukkede for Problemet. Det var tværtimod blevet grundigt drøftet i Forbindelse med Treaars-Krigen, men andre Veje var bleven fulgt, som A. D. Jørgensen siger, fordi det endnu ikke var godtgjort, »at vi ikke formaaede at løse den Opgave ved en retfærdig og hensynsfuld Styrelse at knytte Sydslesvig til det danske Folk«.[4] Men hvorledes Forholdene end havde ligget i 1848 og de følgende Aar, var Spørgsmaalet i Foraaret 1864 bleven praktisk Politik, og det meldte sig nu atter til os ude fra, hvis vi ikke selv var opmærksomme paa det, f. Eks. klart og skarpt i den franske Udenrigsminister Drouin de Lhuys's Udtalelse til den danske Gesandt i Paris: Naar en Stat er syg, bliver en Amputation nødvendig.[5]

Det ejendommelige Forhold, som allerede Neergaard fyldestgørende har paapeget,[6] er nu, at den danske Regering, da Konference-Delegationens Instruktioner blev skrevne først i April, var ganske klar over denne Kendsgerning, og nævnte Forfatter har ligeledes rigtigt udviklet Grundene til, at man ikke tog den nødvendige Konsekvens heraf. Stemningen i Landet var endnu afgjort mod Deling,[7] og Hoffet bekæmpede Tanken; Dronning Louises Forestilling om, at det blot gjaldt at bevare Integriteten, angaaende Resten ordnede man sig paa en eller anden Maade med Tyskland, er her yderlig karakteristisk,[8] og Ministeriet Monrad stod hverken overfor Offentligheden eller Kongemagten saa stærkt, at det formaaede selvstændigt at følge sin egen Linje. Den under disse Forhold parlamentarisk set rigtige Udvej: at

[4]) *Danmarks Riges Historie VI* I, S. 419. Tanken stammer muligvis fra *H. N. Clausen* (Mit Levneds og min Tids Historie, S. 345).

[5]) Moltke-Hvitfeldts Depeche af 12. April 1864 (Rigsarkivet). Lignende Tanke hos Manderström (*Neergaard:* Under Junigrundloven S. 1172).

[6]) Under Junigrundloven II, S. 1198, S. 1193 ff.

[7]) Smlgn. den franske Gesandt Dotezac's Referat af Samtaler med Monrad og Quaade i Depeche af 23—2—1864. *(Origines diplomatiques de la guerre 1870—71.* II, S. 19—21). Ogsaa *Vilh. la Cour:* Stemninger og Standpunkter under Krigen 64, S. 90—91.

[8]) Dotezac 6—III—1864 (*Origines* II, 91).

træde tilbage var samtidig ikke virkelig farbar, fordi Helstatspolitikerne baade her i Foraaret og de følgende Sommermaaneder gøs tilbage for Ansvaret, hvergang det blev budt dem; da de saaledes atter havde svigtet den 20. Juni, gav Christian IX Monrad Ret i, at »de saakaldte Conservative er nogle gamle Kjærlinge«.[9] Ministeriet Monrad var lænket til Aaren, og under disse Omstændigheder maatte Regeringen anvise Delegationen paa Konferencen at afholde sig fra ethvert aktivt Skridt i Delingsspørgsmaalet, endskønt den godt saa, at Forslag herom kunde blive stillet baade fra de tyske Magters og Stor-Britanniens Side; »thi fra os bør det ikke komme«, som det hedder i Instruktionen.[10] Derfor gik Initiativet over til andre, og Konferencen maatte følge den Vej, Bismarck allerede ved Midten af April havde skitseret for Talleyrand, den franske Gesandt: Man maatte som Indledning vise Umuligheden af de Løsninger, der byggede paa Personalunion og Agnaternes Rettigheder;[11] hvorledes hans Stilling iøvrigt egentlig var til den Delingsplan, de Franskes Kejser hyldede, sagde den prøjsiske Ministerpræsident naturligvis ikke til hans Sendemand i Berlin.

Hvad man under de ovennævnte Omstændigheder fra dansk Side maatte søge at gøre til Udgangspunktet, var da en, i hvert Fald foreløbig, Afgørelse af Successionsspørgsmaalet, hvis »Prioritet«, som det hedder i Instruktionerne, melder sig med logisk Styrke, ligesom det fremhæves, at vor Stilling ingen andre Steder er saa fast og god som i denne Sag. Dette var i og for sig, *folkeretslig set*, rigtigt. Hvor stærkt Danmarks Standpunkt, rent argumentativt blev, naar Striden førtes paa London-Protokollens Grund, saa længe man hævdede Konfliktens europæiske Karakter, viser Forhandlingerne paa Konferencens IX. Møde (den 9. Juni). Men *politisk* set var hele Forsvaret for Integriteten Spilfægteri. Allerede Instruktionerne indrømmer, at Forudsætningen for alt dette maatte være, at de Neutrale fastholdt London-Traktaten. Og man behøvede ikke den danske Delegations Beret-

[9]) *Kriegers Dagbøger* III, S. 185.
[10]) Udenrigsministeriets Registratur 1864, 9. April (Rigsarkivet).
[11]) *Origines* II, S. 264.

ning om Mødet med de nævnte Magters Repræsentanter den 1. Juni — hvor Lord Clarendon sagde, at Europa ikke vilde skamme sig ved at løbe fra sine Garantier[12] — for at faa at vide, at de ikke gjorde det. Allerede 16. Marts havde Monrad billiget en Bemærkning af den engelske Gesandt, Paget, om, at Anerkendelsen af Grundlaget fra 1851—52 ikke udelukkede en Drøftelse af andre Muligheder, hvis en Overenskomst ikke lod sig opnaa paa denne Basis,[13] hvad der berettigede den engelske Udenrigsminister, Lord Russell, til i sit Svar (til Paget) at konstatere, at Forskellen mellem de Krigsførendes Opfattelse nu var reduceret til en Formsag.[14] Og rigtig nok udvikler Udenrigsminister Quaade i sin Depeche til Gesandten i London (Bille), at Regeringen forstaar Sagen saaledes, at Ordningen fra 1851—52 danner Grundlaget,[15] men allerede 30. Marts hedder det i en følgende Depeche, at Regeringen er villig til i »Løbet af Forhandlingerne« at søge en anden Kombination,[16] og umiddelbart efter, at den Skrivelse var afgaaet, hvori den citerede Sætning forekommer, erfarede man gennem Moltke-Hvitfeldts Depeche af 2. April,[17] at Frankrig havde stillet sig paa Selvbestemmelses-Rettens Grund.[18] Saaledes saa man paa Tingene i Paris, og for Lord Rus-

[12]) Delegationens Depeche No. 24 af 3. Juni (Rigsarkivet).

[13]) *Hist. Tidsskrift* 3. IV, S. 626.

[14]) ib. S. 639—40 jfr. S. 637—38.

[15]) ib. S. 631.

[16]) *Diplomatiske Aktstykker vedrørende det Dansk-Tydske Spørgsmaal Septbr. 1863—Maj 1864*, S. 69. Smlgn. *Origines* II, S. 256.

[17]) No. 25. Smlgn. *Origines* II, S. 191—92.

[18]) Den franske Regerings Standpunkt skifter stadig i Foraarets Løb. I Slutningen af Februar er det: 1) Monarkiets Integritet og Opretholdelse af London-Traktaten (Moltke-Hvitfeldts Telegram 26—II—1864); 3. Marts nævner Drouin de Lhuys som en mulig Løsning 2) Personalunion med Deling af Slesvig (M-H.s Depeche No. 18. 4—III—1864); 20. Marts rejser han Spørgsmaalet om, hvorfor man ikke skal gøre 3) Nationaliteternes Ønske til Grundlag for Afgørelsen (*Origines* II, S. 144—45), en Tanke han allerede en Maaned før havde strejfet (Depeche No. 14. 16—II—64), og 29. Marts slaas dette derpaa fast i Depeche til Gesandten i London, la Tour d'Auvergne (ib. S. 189—92); smlgn. Circulærdepeche af 4. April (ib. S. 212—13) og Depeche til London (ib. S. 226—27). Som bekendt mente Hertug Ernst af Coburg, at det var ham, der under et Besøg i Paris havde vundet Napoleon III for denne nationale Politik (*Aus meinem Leben* III, S. 416—17).

sell i London var og blev den Traktat, Danmark havde ønsket som Grundlag for Drøftelserne, kun et Udgangspunkt[19] for Forhandlingerne. Det var ganske vist ogsaa dér, man begyndte, da Konferencen endelig den 12. Maj tog fat paa sit egentlige Arbejde, men allerede i samme Møde blev London-Protokollen i Virkeligheden gravlagt, og paa lignende Maade gik det den 17. Maj — planmæssigt efter Bismarcks Program — med Forslaget om Personalunionen.

Vi er hermed naaet til et af de omtvistelige Punkter i Konferencens Historie. Det er nemlig bleven hævdet af Neergaard, at de danske Underhandlere ikke burde have forkastet »Personalunion-Grundlaget« saa absolut som de faktisk gjorde,[20] fordi der var politiske Muligheder i denne Løsning. Naturligvis ikke i en Personalunion mellem Kongeriget og Hertugdømmerne, mellem et dansk Land og en nationalitetsblandet Stat, hvor den danske Befolkning vilde blive undertrykt, men i en Personalunion kombineret med en Deling af Slesvig. Ganske vist tror Neergaard ikke, at denne Ordning kunde være bleven opretholdt, men han tænker sig, at den indenfor Monarkiets Omraade saaledes trukne Grænse ogsaa i Tilfælde af en ny statslig Omvæltning i Elb-Egnene vilde være bleven vor Rigsgrænse »under Forudsætning af, at Delingslinien [i Tide] var bleven draget saaledes, at kun den helt eller ganske overvejende danske Del af Slesvig var forbleven ved Danmark«.[21]

Det sidste kan vanskeligt betegnes som andet end et Postulat, og hele Udviklingen er saa hypotetisk og har, som vi straks skal se, saa lidt med de faktiske Forhold at gøre, at yderligere Uddybning af dette Problem næppe kan opfattes som frugtbringende; rent principielt maatte man forøvrigt henvise til det utilraadelige i at arbejde frem mod en Løsning, der vitterlig ikke kunde vinde Varighed, og som derfor rummede alle Uberegnelighedens Farer. Men i Virkeligheden ligger der samtidig en anden og tilsyneladende langt rigtigere Betragtning bag Neergaards Standpunkt, den nemlig, at Danmark ved at fastholde Personal-

[19]) *Hist. Tidsskrift* 3. IV. S. 628. Smlgn. *Origines* II, S. 154—55.

[20]) *Under Junigrundloven* II, S. 1241.

[21]) ib. S. 1195.

unions-Planen skulde have sikret sig en antagelig Delingslinje:[22] her var nemlig, efter hans Skøn, et Punkt, hvor Bismarck stod svagt, fordi han skulde bort fra det Forslag om Personalunion, han selv efter Østrigs Ønske havde stillet,[23] og hvor de neutrale Stormagters Interesse kunde tænkes at spille direkte ind;[24] Personalunions-Politiken burde, med andre Ord, være brugt rent taktisk. Tanken er forøvrigt ikke ny. Monrad har selv i sin Redegørelse for Begivenhederne i 1864 været inde paa den som Alternativ til Russells senere Delingsforslag, men han afviser den med en Bemærkning om, at Ministeriet for at føre en saadan Politik maatte have »havt langt større Tillid hos og Indflydelse paa Konge og Folk, end det i Virkeligheden havde«.[25] Betragtningen er utvivlsomt rigtig, men den Vej, der førte gennem Personalunionen, var ogsaa spærret af andre Grunde.

Ved Midten af Maj 1864 var de Neutrale nemlig ganske færdige med denne Plan. Nogen Sympathi nærede man for den i Petersborg, men hvad der interesserede her var Integritetens Bevarelse; Ordningen *indenfor* det samlede danske Monarki beskæftigede man sig mindre med.[26] Tanken om en Personalunion i Forbindelse med Deling af Slesvig forfægtedes endnu nærmest i Slutningen af April af den svenske Udenrigsminister, Manderström, under en Samtale med den franske Gesandt, Fournier,[27] og baade Drouin de Lhuys og de engelske Delegerede paa Konferencen, Lord Russell og Lord Clarendon, havde været inde paa den,[28] men som tidligere nævnt var den kejserlige Regerings Standpunkt allerede fra Slutningen af Marts et ganske andet: Deling efter Nationalitet, og dette Standpunkt var derpaa den 14. Maj bleven accepteret af det engelske Kabinet. Inden Midten af Maaneden var altsaa det, man virkelig drøftede i London, hvad

22) *Under Junigrundloven*, S. 1196.
23) ib. S. 1240.
24) ib. S. 1193.
25) *D. G. Monrads Deltagelse i Begivenhederne 1864. En efterladt Redegørelse udg. ved Aage Friis S. 102—03.*
26) *Origines II*, S. 234—35.
27) ib. S. 298.
28) Om Drouin de Lhuys se ovenfor: Note 17; 14. April er han ganske færdig med Tanken (Moltke-Hvitfeldts Depeche 15—IV—64, No. 30) Lord Clarendon tvivlede allerede i April (*Kriegers Dagbøger* III, S. 117 og 118); Lord Russell begyndte at vakle i Maj (ib. S. 129).

den franske Udenrigsminister havde kaldt Amputationen, den folkeretslige Adskillelse. Og den 16. havde Lord Russell meddelt Danmarks Førstedelegerede, Kammerherre Quaade, at Tiden »i det mindste efter Englands Mening« nu var »kommen til at foreslaa Afstaaelse af Holsteen og den tydske Deel af Slesvig«.[29] Den Støtte, som den anden danske Delegerede, Krieger, endnu 11. Maj til en vis Grad regnede med fra de Neutrale for Personalunion og Deling[30] var glippet, hvad de danske Delegerede ikke kunde være i Tvivl om, og hermed var Muligheden for at udnytte denne Kombination taktisk paa Mødet den 17. allerede svundet. Hvad man derimod ikke vidste i Samtiden, hvad Neergaard heller ikke kunde vide, da han skrev sit i mange Henseender saa udmærkede Værk, men hvad der gør hele denne Tankebygning fuldkommen ørkesløs, er imidlertid den Kendsgerning, at Bismarck overhovedet kun vilde acceptere en Personalunion, naar den *ikke* blev sat i Forbindelse med en Deling, den var »alene mulig for Hertugdømmerne i deres Helhed.[31] Og angaaende Haabløsheden af ethvert Forsøg med en Løsning, hvor vi fik Kongeriget og Hertugdømmerne som sideordnede Statsdele, synes der jo nu at herske almindelig Enighed paa dansk Side.

Det formelle Forslag om Afstaaelse af Holsten og Syd-Slesvig blev derefter fremsat paa Mødet den 28. Maj samtidig med, at

[29]) ***Kriegers Dagbøger*** III, S. 137 jfr. Delegationens Depeche No. 15, 18—V—1864.

[30]) Brev til Andræ anf. Dato (*Hist. Tidsskrift* 6. V. S. 146).

[31]) Telegram til v. d. Goltz i Paris af 19. Maj; se ***Bismarck:*** Die gesammelten Werke. Politische Schriften IV (1927) No. 372. — Saa længe man maatte regne med Løsningen: Personalunion og Deling som en virkelig Mulighed, havde det indviklede Problem, hvorvidt Bismarck foretrak en Ordning med en Personalunion eller Dannelsen af en ny, augustenborgsk Stat, Slesvig-Holsten, mellem Østersø og Vesterhav (se herom *A. O. Meyer:* »Die Zielsetzung in Bismarcks schleswig-holsteinischer Politik« i »Zeitschrift d. Gesell. f. Schl.-Holst. Geschichte« 53. B.) en vis Betydning ved Vurderingen af de politiske Chancer paa Konferencen i Midten af Maj. Bismarck var maaske ikke saa utilbøjelig til en Personalunion, som man har villet mene; den kunde nemlig blive et Gennemgangsled til den Annexion, der altid stod som hans endelige Maal. Men naar Sagen ligger som ovenfor udviklet, faar dette Spørgsmaal kun rent historisk-akademisk Interesse og skal ikke drøftes nærmere her.

Konferencen efter Bismarcks Forventning ogsaa udtalte Dødsdommen over »Agnaternes [i denne Sammenhæng Augustenborgerens] Rettigheder«. Lord Russell hævdede her Ønskeligheden af, at den nye Grænse ikke blev »trukket nordligere end Sli-Mundingen og Danevirke-Linjen«. Overfor dette Mæglingsforslag svarede man paa det følgende Møde, den 2. Juni fra tysk Side med Linjen Aabenraa—Tønder, fra dansk med Linjen Ekernförde—Frederiksstad.

Den danske Delegations Tilbud var imidlertid kun fremsat, for at man kunde have noget at slaa af paa. Allerede de oprindelige Instruktioner af 9. April nævnede en Linje fra Slien til Frederiksstad som det ønskelige, ja, man vilde endogsaa, hvis dette skulde vise sig umuligt, »være tilbøjelig til at gaa ind paa en Linie umiddelbart Nord for Slesvig By og Husum«, og det viste sig senere, at heller ikke dette var den yderste nordlige Linje, Danskerne kunde tænke sig. Man kan anse denne Forhandlingsvilje for utilstrækkelig, men det springende Punkt ligger ikke her. Det egentlige centrale Spørgsmaal er, hvorvidt det tilsvarende tyske Forslag: Aabenraa—Tønder-Linjen i samme Grad var tænkt alene som et rent taktisk Tilbud, hvorvidt Bismarck paa lignende Maade, som Danskerne var rede til at gaa imod Nord, fra første Færd var bestemt paa at vige tilbage til Flensborg—Tønder-Linjen.

Her er vi ved London-Konferencens Hovedproblem, og ovennævnte Spørgsmaal er vistnok hidtil bleven besvaret bekræftende.[32] Det er denne Forestilling, der har betinget Dommen over den danske Politik i Somren 1864, idet Eftertiden har ment sig berettiget til at bruge haarde Ord, naar de National-Liberale virkelig havde sprængt London-Konferencen trods sikker Udsigt til at redde, hvad der for os staar som det egentlige Nord-Slesvig. Imidlertid maa det paagældende Svar, som jeg skal prøve at vise, i hvert Fald formes med adskillig større Forsigtighed end sket er.

[32]) Saaledes *Neergaard* i »Under Junigrundloven«: »Bismarcks personlige Mening var . . . ., at Flensborg—Tønderlinien var den rette« II, S. 1182, jfr. S. 1272, og »Danmarks Riges Historie« VI, II, S. 248.

Indtrykket af, at Flensborg—Tønder-Linjen var Bismarcks Program, stammer vistnok væsentlig fra en Bemærkning hos Sybel om, at Wilhelm I efter sit Besøg i Slesvig ikke vilde udlevere noget tysk Omraade til Danmark igen og »altsaa i det mindste hævdede alt Landet til Aabenraa«, medens Bismarck gerne havde nøjedes med mindre.[33] Men dette er én af den kendte tyske Historikers luftige Paastande. Kong Wilhelms Standpunkt, som vi kender fra et Brev til Bismarck af 27. Maj, gik nemlig ud paa følgende: »Egentlig skulde vi gaa lige til Kongeaaen; naar imidlertid Deling maa proponeres eller dog accepteres, saa maa Prøjsen i Bevidstheden om sin Sejr *bestemt forlange* Linjen Aabenraa—Tønder, saaledes at vi højst kan lade os prutte ned til Flensborg—Tønder«.[34] Standpunktet er altsaa ikke det af Sybel paastaaede; Kong Wilhelm forstaar, at i visse Tilfælde maa der slaas af; og dette falder ganske i Traad med den Instruks, Bismarck 26. Maj telegraferede til Bernstorff (Gesandten i London og Prøjsens Førstedelegerede paa Konferencen): »Gaa foreløbig ikke sydligere i Koncessioner end Aabenraa-Linjen«.[35] Der er her aabenbart ingen Meningsforskel mellem Monarken og hans Ministerpræsident.[36] Aabenraa—Tønder-Linjen er ikke noget Ultimatum, men der er heller intet, der tyder paa, at Flensborg—Tønder-Linjen betragtes som »den rette«.

Det maa i denne Forbindelse yderligere fremhæves, at Bismarcks Holdning altid havde været rent opportunistisk, naar det drejede sig om Delingstankens praktiske Gennemførelse. Under de Forhandlinger i April, ved hvilke han sikrede sig om ikke Napoleon III's Støtte saa i hvert Fald hans Velvilje paa Konferencen, afviser han ikke paa Forhaand Sli-Linjen,[37] ja, han er

33) *Die Begründung des Deutschen Reiches* (Volksausgabe, 1913) III, S. 225. Det er tydeligt denne Passus, der ligger bag Neergaards Fremstilling (*Under Junigrundloven* II, S. 1182).

34) *Anhang zu den Gedanken und Erinnerungen*, I, S. 111. Smlgn. *Bismarck* Gesaml. Werke l. c. No. 376.

35) *Bismarck und die nordschleswigsche Frage. 1864—79. Die diplomatischen Akten zur Geschichte des Artikels V des Prager Friedens*, S. 77. (citeret som »Diplom. Akten«).

36) *Sybel* l. c. S. 239.

37) *Diplom. Akten* S. 68—69.

i værste Tilfælde rede til at tage den, hvis Holsten og Syd-Slesvig afstaas til Prøjsen;[38] i Slutningen af Maj er det en Linje Flensborg—Bredsted (eller nordligere), han instruerer Grev Goltz i *Paris* om at sige, at kun »force majeure« kan faa ham bort fra; her skal denne Kombination aabenbart berolige; han udtrykker, naar der tales i den franske Hovedstad, selv Tvivl om, at Aabenraa-Linjen lader sig realisere[39] — medens under Samtalen med Hertugen af Augustenborg den 1. Juni det samme tydeligt bruges for at gøre ham mør.[40] Det hele er, for saa vidt Sagen angaar Syd-Slesvig, ganske elastisk, og vi har ingen som helst Grund til at tro, at Bismarcks Holdning, naar det gjaldt Landet mellem Aabenraa og Flensborg, skulde have været en anden. Vi ved, at han senere var bestemt mod at opgive Sundeved og Als.[41] Han motiverer det i Marts 1865 med Prøjsens maritime og militære Stilling[42] og henviser iøvrigt til, at disse Egne »nu engang er knyttede til den preussiske Vaabenære«.[43] Han hævder atter samme Standpunkt i Efteraaret 1866,[44] og i Overensstemmelse hermed bliver det saa endelig i 1867 Linjen vest efter fra Gjenner-Bugt (med Garantier for de tyske Mindretal), han standser ved.[45] Selvfølgelig kan man ikke uden videre slutte tilbage herfra og af disse Erklæringer konstruere et tilsvarende Standpunkt i 1864, men det er paa ingen Maade ugørligt at finde Paralleludtalelser hertil fra de Maaneder, denne Afhandling beskæftiger sig med; saaledes motiverer Bismarck 21. Februar i en Samtale med den engelske Gesandt, Buchanan, eventuelle forøgede Krav overfor Danmark med de store Ofre, Erobringen af Dybbøl og Als vil medføre.[46] Spørgsmaalet om Sikring af Tyskernes Stilling i den

[38]) ib. S. 71—72. jfr. S. 71 og 70. Smlgn. *Bismarck:* Gesaml. Werke l. c. No. 344 S. 399. Her er der en Modsætning mellem Bismarck og Kong Wilhelm, der vil have mere. Er det denne, der har ledet Sybel vild?

[39]) *Diplom. Akten* S. 78.

[40]) *Jansen & Samwer:* Schleswig-Holsteins Befreiung S. 731.

[41]) *Diplom. Akten,* S. 102. Smlgn. *»Det nordslesvigske Spørgsmaal 1864—1879«.* I, S. 56—57.

[42]) *Diplom. Akten,* S. 100, 106—07.

[43]) *Det nordslesvigske Spørgsmaal* I, S. 24—25.

[44]) *Diplom. Akten,* S. 128.

[45]) ib. S. 175—76.

[46]) *State Papers. Denmark and Germany* (1864. No. 1037). Lignende Udtalelse af Goltz til Drouin de Lhuys (Depeche af 9—II—1864 hos *Oncken:* Die Rheinpolitik Napoleons III, 1863—70, I No. 12 S. 27).

Del af Slesvig, som blev ved Danmark, rejses af Bernstorff under Konferencen,[47] samt omtales i Bismarcks Instruktion til ham af 15. Juni.[48] Og at ogsaa Sundeveds strategiske Betydning spillede en Rolle i Somren 1864 fremgaar bl. a. af en Udtalelse af Kronprins Friedrich til en af Augustenborgernes Tillidsmænd, Dr. Steindorff.[49] Naturligvis er dette ikke afgørende Beviser for, at Bismarcks Opfattelse allerede nu var den samme, som Aaret efter, men man ser i alt Fald, hvorledes de Tanker dæmrer, der senere tager fast Form. Det principielle Krav var iøvrigt, at alt Tysk skulde med;[50] det kunde række langt. Og for Resten vilde det stemme daarligt med Bismarcks politiske Methoder at stile mod et ganske bestemt Maal; han var Vandringsmanden i Skoven, der nok holdt sin almindelige Retningslinje, men ikke nøjagtigt vidste, ad hvilket Vejgab han vilde komme ud til aabent Land.[51]

Hvad der yderligere har bidraget til at befæste Forestillingen om, at Bismarck gerne var gaaet tilbage til Linjen Flensborg—Tønder, er naturligvis ogsaa den prøjsiske Førstedelegerede, Grev Bernstorffs kendte Udtalelse paa Konferencens VII. Møde om, at han og hans Kollega, Balan, var »tilbøjelige til at anbefale deres Regering Antagelsen af en saadan Linje«.[52] Om mere end en Anbefaling er der altsaa ikke Tale, og dette var, som Bernstorff selv sagde under Mødet med de neutrale Magters Delegerede den 31. Maj, kun hans personlige Mening fremsat paa eget Ansvar.[53] Sagen er, at endskønt Russell klager over hans Tone paa Møderne,[54] var *Albrecht v. Bernstorff*, som det tyske Forbunds De-

[47]) Den danske Delegations Depeche No. 15, 18—V—1864, smlgn. *Origines* II, S. 230—33 og *Denmark and Germany* No. 1031.

[48]) *Bismarck:* Gesaml. Werke No. 406.

[49]) *Gebauer:* Herzog Friederich VIII von Schleswig-Holstein. S. 113 jfr. 122.

[50]) *Diplom. Akten.* S. 66.

[51]) Se Samtale med Bismarck i »Anhang« til II Bind af *Friedjung:* Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland. Smlgn. hans almindelige Instruktioner af 1. Maj 1864. *Bismarck:* Gesaml. Werke No. 350.

[52]) *Hist. Tidsskrift* 3. IV. S. 709.

[53]) *Kriegers Dagbøger* III, S. 152 og Danske Delegations Depeche No. 24, 3—VI—1864 smlgn. *Origines* III. 143.

[54]) *Later Correspondence of Lord John Russell* II, S. 309—10. Lord Granville forklarer det ved en senere Lejlighed med, at han er »bange for ikke at komme paa Højde med, hvad Bismarck forlanger af ham« *(Letters of Queen Victoria.* Sec. Ser. II, S. 13).

legerede paa Konferencen, Grev Beust hævder, »afgjort stemt for en rimelig Indrømmelse« og gjorde »sit Synspunkt gældende i Berlin«.[55] Det Memorandum fra Oktober 1861, der udvikler den Politik, han som prøjsisk Udenrigsminister agtede at føre, viser os, at det er Tanken om en virkelig Deling af Slesvig efter Nationaliteten, han er inde paa,[56] og samme Opfattelse hyldede han endnu 1864 i London.[57] Han mente ved en saadan Løsning at handle i A. P. Bernstorffs Aand.[58] Hans Familieforbindelser med Hertugdømmerne lod ham samtidig se de historiske Forudsætninger for Linjen Flensborg—Tønder, Sprogskellet i Skole og Kirke fra Reformationen til 1848.[59] Følgelig kom hans personlige Opfattelse her stærkt frem, og i logisk Konsekvens af denne bad han efter Mødet den 2. Juni, hvor de krigsførende Parter endelig havde taget Stilling til Sagen, om Bismarcks Billigelse til at indbringe Forslag om Flensborg—Tønder-Linjen eventuelt som Ultimatum.[60] Men Bismarcks Standpunkt var et andet; hans telegrafiske Svar af 4. Juni lød paa, at Linjen Flensborg—Tønder ikke skulde tilbydes, saa længe de Neutrale fastholdt Sli-Linjen.[61] Som bekendt opgav de Neutrale Sli-Linjen. Allerede under Mødet den 2. Juni var Lord Russell ved at løbe fra den.[62] Paa Mødet den 18. Juni blev det vitterligt for Verden; alligevel instrueredes Bernstorff *ikke* om at svare med Flensborg—Tønder-

[55]) *Beust:* Aus drei Viertel—Jahrhunderten I, S. 370, smlgn. Bernstorffs Depeche af 13. Maj i *Ringhoffer:* Im Kampfe für Preussens Ehre, 563—64.

[56]) *Ringhoffer*, S. 432—33.

[57]) Udtalelser til Russell om hans personlige Mening refererede i den danske Delegations Depeche Nr. 15. 18—V—64, i Bille's Depeche No. 48 4—V—64 og hos *Krieger* III S. 128—29; lignende til *Vitzthum v. Eckstädt* (»St. Petersburg und London« II, S. 325) smlgn. *Gebauer* l. c. S. 102.

[58]) *Ringhoffer* l. c. S. 435.

[59]) *Hist. Tidsskrift.* 3. IV, S. 751.

[60]) *Diplom. Akten* S. 79—80.

[61]) ib. S. 80. Standpunktet opretholdes endnu 15. Juni. *Bismarck:* Gesamlt. Werke No. 406. Den oldenborgske Gesandt i Berlin, Geffcken har fortalt Bernhardi, at Bernstorff paa Konferencen var »plumpet ud« med Linjen Tønder—Flensborg uden Bemyndigelse, og at Ministerraadet i den Anledning havde forlangt hans Afsked, men Kongen havde holdt paa ham. Upaalidelig i Enkelthederne viser Historien, at der var en Modsætning mellem Bismarck og Bernstorff i Delingsspørgsmaalet *(Aus dem Leben Theodor v. Bernhardis* VI 125).

[62]) *Kriegers Dagbøger* III, S. 154—55.

Linjen, han skød den tvært imod nu mere i Baggrunden,[63] og at baade den og Aabenraa-Linjen *efterhaanden* gik ganske ud af Bismarcks Program behøver kun at nævnes. Problemet er blot, hvorvidt dette alene skyldtes Vished for, at Europa ikke vilde sætte noget ind paa en bestemt Løsning af en Konflikt, der nu kun drejede sig om, hvorvidt »en Grænse skulde trækkes nogle flere eller færre Mil mod Nord«,[64] eller hvorvidt der ligger en paaviselig Ændring i Forholdene bag hans mere og mere selvsikre Holdning.

Forklaringen findes muligvis i den Instruktion, som Bismarck den 8. Juni sendte til Bernstorff.

Det hedder her: »I mit Telegram af 26. og 27. forr. Maaned havde jeg henstillet til Deres Excellence at vige tilbage fra Aabenraa- til Flensborg-Linjen, saafremt den Mistanke skulde vise sig rigtig, at Østrig, naar Grænselinjen blev skudt saa langt frem, skulde lade hele Delingsplanen falde og vende tilbage til Personalunionen. Efter hvad vi siden da har bragt i Erfaring, har denne Frygt ikke vist sig begrundet.«[65] — Vi ser heraf, at Bismarck en Tid lang har ment, at der var Fare for, at Prøjsen kunde blive fuldstændig isoleret paa Delingsspørgsmaalet; i sine Forhandlinger med Regeringen i Wien skyder han derfor 25. Maj Flensborg-Linjen frem,[66] og den 4. Juni udtaler han overfor Kong Wilhelm Frygt for, at de Neutrale kan lægge Skylden for et negativt Resultat af Konferencens Forhandlinger over paa Prøjsen, hvis »vi definitivt holder fast ved« Aabenraa-Linjen, der kun er »et Underhandlingsmiddel».[67] Men omkring 8. Juni er han altsaa bleven beroliget angaaende den østrigske Forbundsfælles Holdning, og under Samtalen med Alexander II i

[63]) Danske Delegations Depeche No. 33, 21—VI—64, *Krieger* III, S. 173—74 smlgn. *Neergaard* l. c. II, S. 1343—44.

[64]) Russells Erklæring paa Mødet 18—VI—1864 (*Hist. Tidsskr.* 3. IV, S. 771). — Drouin de Lhuys havde uforbeholdent sagt det til Krieger i Maj: »Frankrig begynder ei Krig, fordi nogle Miil i Slesvig lægges mod Syd eller Nord.« (Dagbøger III, S. 147—48).

[65]) *Diplom. Akten*, S. 81. Smlgn. *Bismarck:* Gesamlt. Werke l. c. No. 383 og 384.

[66]) ib. No. 381.

[67]) ib. No. 397.

Berlin den 10. Juni er Flensborg-Linjen allerede bleven »et Minimum« for Tyskland.[68] Fra de Neutrale var der nemlig under disse Forhold intet at frygte; det er netop nu, at Bismarck i et Par Depecher til Werther i Wien anfører de gyldigst mulige Grunde for, at disse Magter ikke vil skride til Krig.[69] Og herefter maatte Delingssagen blive aldeles flydende — selv om Flensborg—Tønder-Linjen stadig kan betegnes som antagelig[70] — ja, blive lige saa uhaandgribelig som den senere (paa Mødet den 22. Juni) tilbudte Mægling angaaende Fastsættelse af den nye Grænse, af hvilket Skøn de tyske Magter imidlertid *ikke* vilde føle sig bundne.[71] Dette svarede iøvrigt ganske til Bismarcks almindelige Opfattelse af Konferencens Karakter som frie Drøftelser alene.[72]

Naar dette er Forholdet — og at det er det, synes næppe at kunne være Tvivl underkastet — maa Dommen over den danske Politik paa London-Konferencen formes mindre ugunstigt, end man hidtil har udtalt den.[73] Det har sikkert været den fremherskende Mening i Eftertiden, at vi skulde have slaaet til paa Flensborg—Tønder-Linjen; langt vanskeligere vil Enighed kunne opnaas, naar det viser sig, at hvad det drejede sig om, var et andet nordligere, men unævneligt Skel, der skulde fastsættes efter en ikke forbindende Afstemning, som tilmed kunde komme til at gaa ud over Aabenraa-Linjen,[74] og at ogsaa Bevarelsen af Landet mellem denne og Kongeaaen maaske var bleven betinget af Garantier for det tyske Mindretal, som vi ved, at de krævedes senere, og som vi har set, at de overvejedes allerede i 1864. Naturligvis kan man med en moderne Historiker hævde, at det vilde »være blank Selvopgivelse ikke at værge hvert Sogn af

[68]) ib. No. 402.

[69]) ib. No. 403 og 404.

[70]) *Diplom. Akten*, S. 81, smlgn. *Bismarck:* Gesamtl. Werke l. c. No. 406.

[71]) *Hist. Tidsskrift*. 3. IV, S. 787. Smlgn. *Bismarck:* Gesamlt. Werke, l. c. No. 413.

[72]) *Bismarck:* Gesamlt. Werke l. c. No. 362.

[73]) Se saaledes *Neergaard:* D. R. H. VI II 274 og *Marcus Rubin:* Tysklands Historie fra 1848 til Nutiden, S. 121—22.

[74]) *Bismarck:* Gesamlt. Werke l. c. No. 390 S. 447 jfr. No. 409.

dansk Land saa langt som muligt«,[75] men hvad der vejer tungt til i denne Sammenhæng er, at ogsaa et følgende dansk Ministerium i dette Spørgsmaal indtog samme Standpunkt som de National-Liberale i Somren 1864. Faktisk var, som jeg har prøvet at paavise, Situationen dengang en lignende, som da man senere forhandlede om Udførelsen af Paragraf Fem; skønt Bismarck ved sidstnævnte Lejlighed gik endnu nordligere med sit Tilbud (Linjen fra Gjenner-Bugten vest efter), var de danske Statsmænds Opfattelse den samme. Maaske er det stadig Udenrigsministeriets mere og mere beherskende Leder, Gehejmelegationsraad Vedels Synsmaade, som præger Standpunktet. Det var ham som i August 1864 klart havde udtalt: »Lad hellere Tydskerne incorporere den hele danske Nationalitet i Nordslesvig end en Stump, som maaske vilde mangle Styrke til at gjøre energisk Modstand mod Fortydskningen, Als og Dyppel samt Flensborg maa vi have, hvis Besiddelsen skal have nogen Betydning«.[76] Men selv om dette er Forklaringen, vil alene den Kendsgerning, at han kunde vinde en fra »Professorpartiet« saa forskellig Personlighed som Grev Frijs for sin Anskuelse, tale stærkt for dens indre Rigtighed. Ogsaa den daværende Konsejlspræsident udtaler sig nemlig paa en Maade om Sagen, der ikke er til at tage Fejl af: Skønt han forstaar den »anden Opfattelse«, at »Noget er bedre end Intet«,[77] mener han dog selv, at »naar vi ikke kunne faa Flensborg Linien, er den hele Retrocession ikke meget værd«.[78]

Men selv om man rent retrospektivt kan godkende den saglige Rigtighed af alt dette, selv om man indrømmer, at ogsaa en national Regering af anden Partifarve end Ministeriet Monrads maatte have taget Brudet paa London-Konferencen, at *dansk* Statspolitik — de taktiske Misgreb naturligvis fraset — i Somren 1864 var nogenlunde givet, er det hermed paa ingen Maade afgjort, at man ved en rent historisk Bedømmelse kan lægge en

[75]) *Povl Engelstoft:* »Det danske Folks Historie«, VII B. S. 173. Smlgn. *Rubin:* l. c. 121.

[76]) *Ur Henning Hamilton's Brefsamling.* II, S. 169.

[77]) *Det nordslesvigske Spørgsmaal* I, S. 553.

[78]) ib. S. 465, 593 og II, S. 331—32.

tilsvarende Betragtningsmaade til Grund. Spørgsmaalet er konkret stillet, hvorvidt Problemet i Juni Maaned 1864 formede sig som her skitseret for de National-Liberale, og dette Spørgsmaal lader sig paa ingen Maade besvare med et klart Ja.

Konfronterede med det paa den ovenfor opstillede Maade er der naturligvis ikke Tvivl om, hvordan deres Svar var falden ud, og naar Krieger i sine Dagbøger under 23. Juni spørger, hvad man »vilde have arrangeret i Haderslev og Aabenraa« sammen med en Afstemning i Flensborg,[79] viser det, at han var klar over, at Modstandernes Planer gik adskilligt videre end til Linjen n. f. sidstnævnte By, men hvad den danske Delegation slutter sine Indberetninger med, er en Udtalelse om, at »det er blevet klarere, at den Linie, som Grev Bernstorff personlig paatog sig at anbefale .. virkelig var den yderste Grændse, hvortil Preussen paa Conferencen vilde gaae«.[80] — Allerede dette var efter de danske Befuldmægtigedes Mening aabenbart Grund nok til at motivere et Brud, og Sammenhængen er, at hvad de havde deres Opmærksomhed henvendt paa, ikke var Nord-Slesvig i moderne Forstand, men dette i *Forbindelse med,* hvad vi nu kalder Mellem-Slesvig, og her har vi samtidig Forklaringen paa de National-Liberales fundamentale Uvilje overfor enhver Tanke om Afstemning, idet deres bedste Kender af Forholdene, Departementschef Regenburg, vidste, at en saadan dèr nede vilde gaa Danmark imod;[81] i de oprindelige Instruktioner for Delegationen hedder det derfor ogsaa, at ethvert »Forslag af denne Art maa forkastes som uantageligt.« Man kunde motivere dette ganske *generelt* med en Henvisning til, at Principet aldrig var bleven anvendt til »at dele en Provins, inden hvis Territorium forskjellige Nationaliteter mødes og brydes i umærkelige Overgange og Sammenslyngninger i vexlende og ubestemmelige Linier«;[82] man kunde *specielt* henvise til Umuligheden af at foretage en saadan Prøve paa et Tidspunkt, hvor Landet var over-

79) III, S. 179.
80) Depeche No. 36, 27—VI—1864.
81) *Kriegers Dagbøger* III, S. 158. Smlgn. tilsvarende Opfattelse hos en moderne Forfatter: *Vilhelm la Cour:* »I Kamplinien«, S. 99.
82) Instruktionen af 9. April.

svømmet af tyske Agenter,[83] den virkelige Grund var utvivlsomt den, der aabent udtales ved Slutningen af *C. F. Allens* Værk om »Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland«, det literære Hovedforsvar for den danske Nationalitetspolitik mellem Krigene: Man kan, hævdes det her, ikke lade »Menighederne« stemme om, hvad Sprog de vil have i Skole og Kirke, fordi »det vilde være uforsvarligt at lade en Slægt, der er hildet i saadanne Fordomme .. være den afgørende i en Sag, der saa dybt berører ikke blot deres egen, men alle fremtidige Slægters aandelige Velfærd«; disse »ville (mener Forfatteren), velsigne den danske Regjering for det, den har gjort i disse Aar, om end den nærværende Slægt miskjender det«.[84] Den Synsmaade, der her er gjort gældende for Sognenes Vedkommende, gjaldt selvsagt endnu stærkere, naar det drejede sig om hele Landets Skæbne.

I Virkeligheden kommer denne Betragtning af Selvbestemmelsesretten i betænkelig Nærhed af, hvad den østrigske Udenrigsminister, Grev Rechberg, udviklede i Begyndelsen af April, at man ikke ved Afgørelsen om det danske Monarkis Skæbne kunde tage flygtige Folkestemninger som Ledetraad,[85] ligesom man kan komme til at tænke paa den russiske Konferencedelegerede, Baron Brunnows, kendte Indsigelse mod, at »Slesvigs Bønder« skulde trække Grænsen.[86] Vi møder her noget af det, en moderne Tid har sværest ved at forlige sig med i den national-liberale Politik, idet den paa dette Punkt synes at fornægte sit eget folkelige Grundlag.[87] Men ogsaa dette Forhold maa be-

[83]) Quaade under Samtale med den franske Gesandt la Tour d'Auvergne efter Delegationens Ankomst til London *(Origines* II, 257); lignende Udtalelser af Moltke-Hvitfeldt til Drouin de Lhuys, 19. April (Depeche fra Paris 15—IV—1864, No. 30), der godkendes af Udenrigsministeriet (Regist. S. 628). — Afstemning er uheldig, hedder det her, under de nuværende Forhold, hvis Virkninger kan vare længe.

[84]) l. c. II, S. 627—28.

[85]) *Origines* II, S. 218.

[86]) Paa Konferencens X. Møde 18. Juni (*Hist. Tidsskrift.* 3. IV. S. 576).

[87]) En enkelt Gang kan den principielt rigtige Synsmaade slaa igennem som i Monrads Depeche til Delegationen af 26—V—64 (Registr. No. 822), hvori der henvises til, at Danmark vilde være bedst tjent med at opgive Distrikter, som tilhører en fremmed Nationalitet. — Men mente han dermed det dansk-*talende* Mellem-Slesvig?

tragtes historisk. Dens Bærere stod nemlig midt i en Kamp om de blandede Egne, som efter deres Mening alene var gaaet tabt for Danskheden ved tidligere Tiders Ugunst, og hvor Befolkningen vilde »komme til Besindelse«, naar man fik Bugt med »den oprørske slesvig-holstenske Stemning, som Præsterne havde indpustet dem [Angelboerne], der kastede sig paa Sproget«, og fjærnet de fremmede Agitatorer, overfor hvilke »Almuen er lettroende, fordi den fattes Evne til at bedømme Forhold, der ligger udenfor de Forestillinger, hvori den daglig bevæger sig«; navnlig under Henvisning til de gode pædagogiske Resultater, der opnaaedes i Skolen med dansk Undervisningssprog, var det tilladt at haabe paa et Sindelagsskifte.[88]

Standpunktet kan forekomme os, der er vante til at betragte Sprogpolitiken i Halvtresserne under Synspunkt af den senere Udvikling i Mellem-Slesvig, højst mærkværdigt, men i Begyndelsen af Tresserne maatte Sagen ganske sikkert se anderledes ud. Det var egentlig kun i Angels østlige og sydlige Sogne, at Tilstanden syntes fortvivlet; i Nord og Vest indenfor det blandede Omraade var Forholdene i Følge Præsteindberetningerne mod Periodens Slutning begyndt at falde til Ro og var enkelte Steder ved at blive normale.[89] En Del af de Indberetninger, som det slesvigske Ministerium i Januar 1864 afkrævede de lokale Embedsmænd om Stemningen,[90] gaar ud paa noget lignende. Borgmester Holm i Tønder mener saaledes, at man mere og mere forsonede sig med Sprogordningen; fra Viding og Böking Herreder lyder Beretningerne paa Forbedring af Stemningen i de senere Aar; ligeledes fra Bredsted. Om Flensborg er Meningerne delte; Overpræsident Rosen tror dog, at den store Del af Befolkningen er loyal, og at de ligegyldige ser de økonomiske Fordele ved Forbindelsen med Kongeriget. Naturligvis lød der ogsaa andre Røster, men det var Udtalelser som de anførte, der kunde faa ledende Mænd i København til *ikke* at bedømme

[88]) Citaterne fra Allens anf. Bog II, S. 629, 620 og 622; smlgn. S. 629 ff.

[89]) *Holger Hjelholt:* Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene, S. 198 ff.

[90]) Udgivne af *Axel Linvald* i »Danske Magazin« 6. III.

Udsigterne i Mellem-Slesvig absolut ugunstigt,[91] ligesom de kunde trøste sig med, at det var de provisoriske Forfatningsforhold og de hyppige Ministerskifter, som bidrog til at holde Uroen ved Lige,[92] sammen med den evige Indblanding ude fra.

Det er indenfor denne Afhandlings Ramme kun muligt at skitsere de Stemninger og Synsmaader, der saaledes var Baggrunden for den Holdning, de National-Liberale indtog til Tanken om *Afstemning;* i selve *Delingsspørgsmaalet* var de forøvrigt langtfra saa faste. Som tidligere nævnt regnede allerede Delegationens oprindelige Instruktioner i givet Tilfælde med »en Linie umiddelbart Nord for Slesvig By og Husum«, men vi kan af Kriegers Breve og Dagbøger se, hvorledes hans Tanker i den følgende Tid stadig vandrede mod Nord. Dagen efter Mødet den 28. Maj, hvor Delingsplanen først blev omsat i et positivt Forslag, spørger han Andræ, om der gives »nogen rimelig militær Grændse Syd for Flensborg undtagen netop Slien—Danevirke«;[93] fra Begyndelsen af Juni »forfølges« han af Spørgsmaalet om, hvorfra Kejser Napoleon har faaet Troen til, at Danmark kunde opnaa en Linje Syd for Flensborg til Husum;[94] han mener iøvrigt, at »alt er usikkert, naar vi ikke til Syvende og sidst ville lade os nøie med Bovlinien«;[95] og endelig den 19. Juni ønsker han Bemyndigelse til at foreslaa Linjen Gelting—Husum.[96]

Ogsaa denne Linje vil vel nu af de fleste blive opfattet som meget sydlig, og det er almindelig bekendt, hvorledes det var Ønsket om at sikre Flensborg et Opland ogsaa til denne Side, der her var bestemmende for Krieger. Men ogsaa paa dette Punkt er det interessant at følge, i hvor ringe Grad Standpunktet er ændret i Henseende til, hvad man *haabede* at faa med, da Spørgsmaalet to Aar senere meldte sig paany under en an-

[91]) Det er i denne Forbindelse ikke uden Interesse, at en Forfatter som *Hedemann-Heespen* indrømmer, at Modstanden var ved at svækkes mod Slutningen af Perioden. (Die Herzogtümer Schleswig-Holstein und die Neuzeit, S. 695—96).

[92]) Smlgn. *Hjelholt* l. c. S. 76 ff.

[93]) Brev af 29. Maj — *Hist. Tidsskrift.* 6. V. S. 159.

[94]) *Dagbøger* III, S. 156, jfr. S. 154.

[95]) ib. 172 jfr. S. 112.

[96]) ib. 175 jfr. S. 167.

den Regering i Forbindelse med Muligheden af en Genafstaaelse. Den Artikel, hvormed »Dagbladet« endelig 4. August 1866 brød Tausheden fra dansk Side,[97] og hvori Bille erklærede sig for en Afstemningsgrænse Syd for Flensborg til over mod Bredsted, betegnes af Grev Frijs som »mesterlig«,[98] og Udenrigsministeriets Memoire af 15. August udtaler sig for Afstemning ned til Gelting Bugt—Søholm Aa,[99] nord for hvilken Linje Regenburg mente, der sikkert vilde kunne opnaas et *samlet* dansk Flertal.[100] Men faktisk er man i de konfidentielle Motiver til Memoiren allerede da tilbage ved »Flensborglinien [som] den, der bedst stemmer med de nationale Forhold og tilfredsstiller Danmarks vigtigste Interesser«,[101] og Valgene 1867 maatte naturligvis end yderligere bestyrke Regeringen i denne Opfattelse;[102] de viste samtidig, at Forestillingen om, at »den danske og tyske Nationalitet er blandet og indfiltret med hinanden i Hertugdømmet«,[103] som vi tidligere har mødt i Instruktionerne af 9. April 1864, som endnu skal have spillet en Rolle under den belgisk-slesvigske Kommissions Forhandlinger paa den interallierede Konference i Paris 1919,[104] ikke holdt Stik. Det lettede Løsningen af Delingsspørgsmaalet. Ogsaa i Somren 1870, da Danmark stod overfor Muligheden at genvinde Landet paa en anden Maade, var der i bestemmende Kredse ingen væsentlig Vaklen angaaende den Linje, vi skulde standse ved; ganske naturligt vilde man dengang have Flensborg med, der jo kun tre Aar tidligere havde haft dansk Flertal, men sydligere var der Betænkelighed ved at gaa. Gehejmelegationsraad Vedel regnede iøvrigt ogsaa med Muligheden af en Grænse nord for Byen,[105] allerede i 1868 havde han været inde paa Tanken om »Baulinien«[106] — praktisk taget den nuværende Grænse.

[97]) *Bille:* Tyve Aars Journalistik, III. S. 515.

[98]) *Det nordslesvigske Spørgsmaal* I. S. 236.

[99]) ib. S. 259—60.

[100]) ib. S. 256—57.

[101]) ib. S. 263.

[102]) Smlgn. ib. S. 371 og S. 578—79.

[103]) Memoiren af 15. August, ib. S. 259.

[104]) *Tardieu:* Slesvig paa Fredskonferencen, S. 51.

[105]) Se min Artikel i *»Grænsevagten«*, Novbr. 1924. S. 614.

[106]) *Det nordslesvigske Spørgsmaal* I. S. 793.

Den store og afgørende Forskel mellem Danmarks Holdning i 1864 og 1866 med paafølgende Aar er imidlertid, at de Styrende nu uforbeholdent havde stillet sig paa Afstemningsprincipets Grund, og skønt Grublerier over, hvad der kunde være sket, alene hører hjemme paa Historieforskningens Overdrev, kan man ikke værge sig for Tanken om, hvorledes Udviklingen vilde have formet sig paa London-Konferencen, hvis den danske Regering resolut havde tilbudt Deling med Plebiscit som Vejledning til at finde den nye Grænse. Det er paa ingen Maade givet, at et saadant vilde have faaet andet Udfald end Valgene i 1867, de Sogneafstemninger, som Civilkommissærerne afholdt under Krigen Nord for Flensborg om Kirke- og Skolesprog, gik Tyskerne imod. Men Tiden var endnu ikke inde hertil, og det var en Politik som i hvert Fald Ministeriet Monrad var ude af Stand til at sætte igennem og *ikke* alene af den Grund, at det ogsaa maatte tage Hensyn til Christian IX' Ønsker bl. a. om at bevare Slottet Louisenlund Syd for Slesvig.[107] Den eneste danske Politiker, som *maaske* kunde have gjort det, var *Hall*, der i Somren 1864 ikke holdt paa Sli—Danevirke-Linjen,[108] der ikke var bange for det franske Forslag om Afstemning,[109] og som derfor ogsaa skal have været den første, der (i 1865) formede Kravet om en Generhvervelse af *alt, hvad der vilde være dansk*.[110] Krieger beklagede senere, at han ikke havde faaet ham sat ind i Regeringen som selvstændigt politisk Element ved Siden af Monrad,[111] men Magtens Dage var forlængst talte for Hall og hans.

London-Konferencens Hovedproblem er Spørgsmaalet om, hvorvidt Delingen af Slesvig, der fra Foraaret 1864 var rykket ind i det politisk muliges Fase, lod sig gennemføre paa en for danske Stats- og Folkeinteresser tilfredsstillende Maade. Svaret herpaa har, som allerede nævnt, hidtil væsentlig været bekræftende; den Redegørelse for Bismarcks Standpunkt, der er givet

[107]) Telegram fra Udenrigsministeriet til Gesandtskabet i London 25—V—1864 (Registr. No. 816).

[108]) *Hist. Tidsskrift.* 6. V. S. 166.

[109]) *Neergaard* l. c. S. 130.

[110]) *Diplom. Akten* S. 107—08.

[111]) *Dagbøger* III, S. 107 Note.

i ovenstaaende Afhandling, maa formentlig under alle Omstændigheder gøre Sagen mindre sikker, som Følge af, at det er meget tvivlsomt, hvad Delingslinje Bismarck i sidste Instans vilde have givet sig tilfreds med, og fordi det viser sig, at den danske Politik paa Konferencen i mange Maader svarede til den, der blev valgt og vistnok nu almindeligvis godkendes som den rigtige, da det senere gjaldt om eventuelt at bringe Prag-Fredens Paragraf Fem til Udførelse. Det er nemlig ikke det mindst interessante ved Professor Aage Friis's fortjenstfulde Udgivervirksomhed og Forfatterskab angaaende den diplomatiske Udvikling i sidste Halvdel af Tresserne, at vi ved Kendskab til disse Forhandlinger faar større Kontinuitet i den nationale Politik ved Overgangen fra anden til tredje Menneskealder i det 19. Aarhundrede. De senere Begivenheder kaster her som andensteds Lys over de foregaaende, og Forstaaelsen af dem giver andre Synspunkter for Bedømmelsen af de tidligere Tildragelser, saaledes som vi smukkest har set det i dansk Historieforskning, da Kr. Erslev udfra sin enestaaende Viden om den senere Middelalders Forhold brød nye Baner for Vurderingen af »Valdemarernes Storhedstid«.

g, maa formentlig under alle O
dre sikker, som Følge af, at det
gslinje Bismarck i sidste Instans
d, og fordi det viser sig, at den
i mange Maader svarede til de
almindeligvis godkendes som de
om eventuelt at bringe Prag-Fr
. Det er nemlig ikke det mindst
ge Friis's fortjenstfulde Udgive
angaaende den diplomatiske U
esserne, at vi ved Kendskab til
Kontinuitet i den nationale P
til tredje Menneskealder i de
egivenheder kaster her som an
ende, og Forstaaelsen af dem
mmelsen af de tidligere Tildrag
ar set det i dansk Historieforsk
taaende Viden om den senere
Baner for Vurderingen af »Val

TREITSCHKES OVERGANG TIL KRAVET OM PREUSSENS ANNEKSION AF HERTUGDØMMERNE[1]

AF

HOLGER HJELHOLT

I en omtale af Bismarcks politik i det slesvigholstenske spørgsmål udtaler den tyske historiker, professor Fr. Meinecke, at Bismarck selv anså det for sit største diplomatiske kunststykke, at det imod det ganske Europas vilje og ønske og i forbund med Preussens nærmeste og stærkeste konkurrent lykkedes ham at løsrive hertugdømmerne Slesvig og Holsten fra Danmark og at forberede Preussens erhvervelse af hertugdømmerne.[2] Dette resultat tilskriver Meinecke Bismarcks forfinede sans for det mulige og det opnåelige:

»Hentedes der i dag til ærgrelse for de nationaltfølende alt frem fra reaktionstidens europæiske traktater, som kunde lette aktionen imod Danmark, så var allerede den følgende dag det øjeblik til stede, da der åbnedes for Æolus' sæk, og da folkebevægelsens kraft sattes i gang for et stykke af vejen, som atter den følgende dag måske allerede fordrede en ganske anden, kontrær drivkraft. Det almindelige mål var på en eller anden vis at bringe hertugdømmerne ind i Preussens magtsfære; men om dette skulde ske ved den fuldstændige indlemmelse eller ved dannelsen af en af Preussen afhængig augusten-

[1]) Nærværende undersøgelse vil i det væsentlige indgå som led i et arbejde om Heinrich von Treitschke og det slesvigholstenske spørgsmål, der vil fremkomme i en formentlig ret nær fremtid.

Breve til Treitschke, der i det følgende citeres uden nærmere angivelse, befinder sig i det preussiske statsbibliotek i Berlin; breve fra Treitschke, der er trykt i Max Cornicelius' udgave: Heinrich von Treitschkes Briefe I — III, citeres ligeledes uden nærmere angivelse.

[2]) Fr. Meinecke: Grundzüge unserer nationalen Entwicklung bis zur Aufrichtung des neuen Reiches (Internationale Monatschrift für Wissenschaft, Kunst und Technik. 10. Jahrg. 1915—16. S. 1083 f.).

borgsk mellemstat, afgjordes for den smidige statsmand først i det øjeblik, da den stejle, farlige vej til den fuldstændige indlemmelse blev gangbar.«

Den nationale og liberale bevægelse i Tyskland havde forståeligt nok fra først af svært ved at fatte retningen af den Bismarckske udenrigspolitiks slyngede stier. Forudsætningerne for en forståelse var desuden stærkt svækkede gennem Bismarcks konflikt med deputeretkammeret og hans kamp mod den preussiske liberalisme. Men de mere klartseende begyndte dog i løbet af året 1864 at skimte den Bismarckske politiks mål, og der begyndte at hæve sig røster for, at Preussen skulde annektere de lande, som dog Preussens sværd havde erobret. Augustenborgerens »klare ret« var jo nok sat op som kampdevise mod Danmark, men Sybel f. eks. bekendte i et brev af 19. juni 1864 i anledning af Oldenborgerens optræden som tronprætendent, at han for sit vedkommende aldrig havde lagt vægt på personen, og at Peter eller Paul i og for sig passede ham lige så godt som Fritz eller Frantz, forudsat at den pågældendes optræden garanterede »hertugdømmernes befrielse og Preussens interesser«.[3] Augustenborgerens »klare ret« var for at bruge et udtryk af Kölnische Zeitungs redaktør bogens titel, men det var ikke dens indhold.[4]

På bogens sidste blade kom der som bekendt til at stå: hertugdømmernes fuldstændige indlemmelse i den preussiske stat. Til at forlige den offentlige mening i Tyskland med denne slutning bidrog mere end nogen anden pennens mand den i 1864 kun 30-årige historiker Heinrich von Treitschke, der 1863 var bleven professor i Freiburg i den liberale mønsterstat Baden. Som sine liberale og nationale meningsfæller optrådte han i novbr. 1863 som agitator for Augustenborgerens arvekrav, ja erklærede endog sin beredvillighed til eventuelt at nedlægge sit professorat og gå i Augustenborgerens tjeneste. Men det bør

[3]) Deutscher Liberalismus im Zeitalter Bismarcks. Eine politische Briefsammlung. Von P. Wentzchke und I. Heyderhoff I. 1925. S. 224 (citeres i det følgende som Deutscher Liberalismus I.).

[4]) l. c. S. 189.

betones, at han kraftig fremhævede, at legitimitetsprincippet og Tysklands helligste interesser faldt sammen i det slesvigholstenske spørgsmål. I løbet af året 1864 vendte han sig fra Augustenborgeren for sidst på året at erklære sig for tilhænger af anneksionstanken. Til forsvar for denne optrådte han i den artikel, der skal danne nærværende undersøgelses hovedemne, samt i et par senere artikler. Hans optræden her gjorde ham i året 1865 til en af de mest kendte og omtalte mænd i det ganske Tyskland.

Den Bismarckske politiks resultater i krigen med Danmark fremkaldte hos Treitschke både glæde og stolthed. Til sin fader, den gamle sachsiske general Eduard von Treitschke, der ligesom Sachsens ledende statsmand, grev Beust, holdt på Augustenborgeren, skriver han den 30. august 1864, altså på et tidspunkt, hvor Danmarks afståelse af hertugdømmerne kunde anses for given: »Om den slesvigholstenske sag vil jeg ikke stride, kære fader. De to lande er ved ærlig kamp igen bleven tyske; det er det største resultat, som vor udenrigske politik har opnået i de sidste 50 år. Efter min formening har vi alle grund til at glæde os over dette; alle andre spørgsmål synes mig underordnede . . .« Overfor det hos hans omgivelser som i hans egen familie herskende Preusserhad reagerede hans natur kraftigt, og man har al anledning til at tro, at han i sit inderste har frydet sig over den ydmygelse, som Preusserne den 21. juli havde beredt hans »snævrere« landsmænd Sachserne ved at tvinge dem og de andre forbundstropper til at rømme fæstningen Rensborg. I et brev 21. august til forlæggeren S. Hirzel bemærker han, at han fra en fælles bekendt har fået »et helt vanvittigt lidenskabeligt brev om Rensborg affæren«, og hånende tilføjer han, at hans kære fædrestad igen har flettet et nyt blad i sin æreskrans.

Som Treitschke ikke kunde dele Preusserhadet eller begejstringen for de tyske middelstore staters travle diplomatiske virksomhed i det slesvigholstenske spørgsmål, således kunde han heller ikke længe opretholde sin interesse for Augustenborgeren og hans stamtræ. Allerede så tidligt som i et brev af 5. juli anvender han udtrykket »Augustenborgeri«, hvorved en redaktør, der iøvrigt tilhørte det »lille-tyske« parti, efter hans, Treitschkes, opfattelse havde syndet svært. Hen på efteråret ud-

kom Treitschkes samling: Historische und politische Aufsätze vornehmlich zur neuesten deutschen Geschichte, og da han oversender den til vennen Alfred von Gutschmid, der i efteråret 1863 var bleven ekstraordinær professor i historie i Kiel, fremkommer han med forskellige mindre smigrende bemærkninger om holstensk partikularisme og om Holstenernes arvefyrste og herre (»Angestammter«). Han frygter for, at denne er en tysk småkonge som de andre, og at han, når han først vel er kommet på tronen, vil udfolde alle denne almenskadelige arts udyder.

Treitschkes Historische und politische Aufsätze indeholdt bl. a. den store afhandling Bundesstaat und Einheitsstaat, hvori han udviklede og begrundede sit preussiske og enhedspolitiske program. Med dette stemte det egentlig dårligt, at der i Norden skulde oprettes en ny middelstor stat, men trods denne modsigelse holdt Treitschke dog her endnu fast ved Augustenborgeren og fordømte »den lille ærgærrighed« og »de smålige anneksionslyster« i Berlin. På Treitschkes begrundelse for sit standpunkt i Bundesstaat und Einheitsstaat skal jeg i denne undersøgelse ikke gå ind. Men netop omkring dette tidspunkt, da han sendte sin bog ud i verden med de nævnte ytringer, skete omslaget hos ham, og han gik over til at hejse anneksionstankens fane.

Nogen bestemt dato for dette omslag kan næppe angives, og heller ikke kan der peges på begivenheder eller påvirkninger, om hvilke det kan siges, at de har været enebestemmende for omslaget. Forskellige ting, der har bidraget til dette, skal dog i det følgende omtales, men samtidig må det betones, at skridtet fra Treitschkes tidligere til hans senere standpunkt i det slesvigholstenske spørgsmål dybere set ikke er så overvættes stort.

Som svar på Treitschkes brev af 16. novbr. til Gutschmid sendte denne ham i slutningen af samme måned en lang skildring af forholdene i Holsten og med en stærk fremhævelse af, at hertugdømmernes indlemmelse i Preussen var den eneste fornuftige løsning.[5] Til dette Gutschmids brev skal jeg senere vende tilbage.

[5]) Brevet er delvis trykt hos M. Liepmann: Von Kieler Professoren. Briefe aus drei Jahrhunderten zur Geschichte der Universität Kiel (1916) S. 341 ff.

Det er ganske givet, at det må have gjort et dybt indtryk på Treitschke. Endnu den 3. decbr. bemærker denne dog ved en omtale af Gutschmids standpunkt, at hans egne forhåbninger ikke flyver så højt, og at han vil være tilfreds, når der bliver sluttet en god bindende aftale mellem Kiel og Berlin, men dette finder han også uundgåelig nødvendigt. Foruden Gutschmids brev har sikkert også et en uges tid senere skrevet brev fra den daværende redaktør af tidsskriftet Preussische Jahrbücher W. Wehrenpfennig, bidraget sit til Treitschkes omslag. Så vidt ses, er det i svaret (14. decbr.) på dette brev, at han første gang tager til orde for anneksionstanken.

Fra grundlæggelsen af Preussische Jahrbücher i 1858 havde Treitschke hørt til disses flittigste og betydeligste medarbejdere. Med årbøgernes ledelse brød han imidlertid i somren 1863 i anledning af hans fra redaktørens, R. Hayms, stærkt afvigende syn på den holdning, man burde indtage overfor den Bismarckske presseforordning af 1. juni 1863. Men i somren 1864 tog han nu selv initiativet til en udsoning, og denne lettedes for så vidt ved, at Haym som redaktør var blevet afløst af Wehrenpfennig. Denne kom med åbne arme Treitschke i møde, og da Treitschke som et ydre udtryk for forsoningen i efteråret 1864 bebudede et essay til optagelse i årbøgerne, vakte det hos Wehrenpfennig den største glæde. »Så er da altså,« udbrød han, »hvert spor af uoverensstemmelse mellem os og Dem bortvisket« (brev af 8. decbr.). »Mellem juli måned 1863 og nu,« fortsætter han, »ligger jo også en verden af begivenheder og af begivenheder, ved hvilke alle hidtidige modsætninger jo væsentlig blev reducerede til den ene: preussisk eller ikke-preussisk, tysk eller ikke-tysk.« Denne modsætning troede han vilde i den nærmeste tid blive endnu skarpere, og han holdt for, at man skuffede sig, når man betragtede Augustenborgerens chancer som gode. Den preussiske politik vilde blive mere og mere anneksionistisk, hvis det lykkedes Bismarck lige så godt som hidtil at føre kongen efter sine anskuelser. Såfremt det nu kunde lykkes efterhånden at vinde en kærne af Slesvigholstens befolkning for denne vej, skulde man da alligevel af principstrenghed sætte sig imod anneksionstanken? »Jeg opkaster blot dette som et åbent spørgsmål; måske

kommer begivenhederne dog anderledes, end jeg tænker, og gør det overflødigt at grunde over svaret. Men tager jeg ikke fejl, så hører De til de mænd, hvem det er ligegyldigt, under hvilken titel Tyskland vokser frem til et hele — om det sker ved, at Preussen skridtvis udvikler sig til et Storpreussen, eller på hvilken anden måde.«

Wehrenpfennigs formodning her stemte egentlig dårligt med, hvad Treitschke havde udviklet i den lige udkomne afhandling Bundesstaat und Einheitsstaat, hvor han havde hånet de smålige anneksionslyster i Berlin og udtalt at »Brunsvig eller Slesvigholsten eller Dresden, Preussens naturlige fæstning mod syd, idag ikke er til fals for Preussen for nogen ringere pris end herredømmet over hele Tyskland.«[6] Men det viste sig, at Treitschke nu var fuldt rede til at opgive dette standpunkt. Han gik over til at kæmpe for anneksionen med en lidenskabelig voldsomhed, hvorom allerede hans svar af 14. decbr. til Wehrenpfennig vidner: »Hvad anser De mig for, siden De forelægger mig anneksionen som »et åbent spørgsmål« — denne smukkeste og retfærdigste handling i tysk politik siden toldforeningens dannelse«. Endnu for få uger siden, skriver han, havde han holdt den for uigennemførlig — dette gør han jo endnu i brevet 3. decbr. (se ovfr.)—,og han havde som følge deraf talt imod den for ikke unødvendigt at irritere partikularismen. Skønt han endnu ikke indser, hvorledes man skal få Østrigerne bortmanøvrerede,[7] kan der dog nu, da der viser sig et glimt af håb, ikke være tale om at afvise denne »herlige plan«. Eventuelle hensyn til Augustenborgerens pergamenter — for at bruge et af hans senere udtryk — og til den offentlige mening i hertugdømmerne afviser han med nogle spottende bemærkninger om begge disse faktorer.

Idet anneksionstanken nu fremstod for Treitschke som »en herlig plan«, der, når den udførtes, vilde udgøre »den smukkeste og retfærdigste handling« i tysk politik siden den preussiske toldforening, så kunde det ikke være andet, end at han dobbelt

[6]) Historische u. politische Aufsätze 1. udg. S. 570f.

[7]) En lignende ytring findes i Treitschkes brev til G. Freytag $^{27}/_{12}$ 64.

måtte beklage, at han nylig offentlig var optrådt imod den. Medens andre mulig vilde have følt sig bundne af sådanne tidligere udtalelser, har dette åbenbart ligget en natur som Treitschkes fjernt, ja, snarest kunde man tænke sig, at hans foregående optræden yderligere tilskyndede ham til åbent at træde i skranken for sit nye standpunkt. Hertil kom, at hans gamle udtalelser blev brugte i en artikel i Preussische Jahrbüchers januarhefte: »Sylvesterbetragtninger fra Sydtyskland« af den ansete, preussisksindede og liberale historiker professor Ludwig Häusser i Heidelberg. Häusser var allerede 1846 i anledning af det åbne brev optrådt i det slesvigholstenske spørgsmål til forsvar for hertugdømmernes påståede ret til uadskillelighed og selvstændighed, som han fandt var tilsikret ved »pergamenter og segl« for århundreder tilbage. (Brochuren »Schleswig-Holstein, Dänemark und Deutschland«). I artiklen i Preussische Jahrbücher, som indeholdt et tilbageblik på spørgsmålets udvikling siden novbr. 63, gik han nu hårdt i rette med den Bismarckske politik. Ganske vist anerkendte han fuldt ud, at hertugdømmernes løsrivelse fra Danmark var tysk politiks største resultat i de sidste 50 år, og han betonede ligeledes Preussens ret til at kræve »en snævrere statsretlig forbindelse« mellem sig og hertugdømmerne. Men bortset herfra vilde han have disses selvstændighed anerkendt. Hans og hans venners mål var forbundsstaten under preussisk førerskab, ikke Preussens udvidelse ved anneksioner, der kun vilde resultere i Mainlinien, Tysklands deling mellem de to stormagter. Til støtte for denne betragtning var det, at han anførte, hvad »en af de varmeste venner af preussisk førerskab i Tyskland, Treitschke« herom havde udtalt, nemlig den citerede bemærkning om, at Brunsvig, Slesvigholsten eller Dresden ikke var til fals for Preussen for nogen ringere pris end herredømmet over hele Tyskland.

Som det bl. a. ses af Wehrenpfennigs brev til Treitschke af 8. decbr., faldt de af Häusser i hans Sylvesterbetragtninger udviklede anskuelser ikke sammen med Wehrenpfennigs. Denne anså det for nødvendigt i en redaktionel note at fremhæve uoverensstemmelserne og at betone, at han vilde anse hertugdømmernes »snævreste tilslutning« til Preussen for den mest fuldkomne løs⸗

ning af det stadig svævende spørgsmål — forudsat, hed det med spærret skrift, »at Slesvigholstenerne, hvis selvbestemmelsesret vi agter, er at vinde for denne løsning.« Overfor Treitschke begrundede Wehrenpfennig optagelsen af Häussers artikel med, at den var aftalt, inden anneksionen var bleven et praktisk spørgsmål, og at det havde været årbøgerne meget magtpåliggende at få Häussers navn blandt medarbejderne.[8] Iøvrigt havde han også i breve til Häusser søgt at påvirke denne i anneksionistisk retning.[9] Han havde fremhævet, hvordan man i Berlin for fulde sejl styrede mod anneksionen, og havde fortalt, hvordan mange af de roligste og mest nøgterne hoveder begyndte at betragte anneksionen for det sandsynligste. Men ikke blot syntes anneksionstanken således at kunne forliges godt med ro og nøgternhed, heller ikke med moralen havde den åbenbart noget særligt udestående. »Den moralske Haym«, meddelte Wehrenpfennig, »tænkte anneksionistisk«. Om Treitschkes ændrede anskuelser havde han ligeledes givet Häusser oplysning. Kedeligt nok var det dog, at han måtte indrømme, at en liberal ikke kunde være nogen ubetinget anneksionstilhænger, men stedse måtte gå ud fra den forudsætning, at det kunde lykkes at vinde »Slesvigholstenernes kærne« for den fornuftige løsning. I brevet til Treitschke hed det jo noget mere ubestemt »en kærne«, og i betragtning af Wehrenpfennigs hjertens mening havde det naturligvis været klædeligere ikke just at lade agtelsen for selvbestemmelsesretten optræde i højtideligere typografisk skrud.

Til Wehrenpfennigs oplysning om Treitschkes ændrede anskuelser havde Häusser intet hensyn taget. Wehrenpfennig betegner ham derfor overfor Treitschke som »skalken«, og Treitschke selv udtaler, at det var denne Häussers »perfidi«, der bragte ham frem på arenaen.[10] I janr. 1865 skrev han den artikel, der fremkom i årbøgernes februarhæfte: »Die Lösung der schleswig-holsteinischen Frage. Eine Erwiederung«, en artikel, der blev af væsentlig betydning for den

[8]) Wehrenpfennig til Treitschke 30/12 64.

[9]) Wehrenpfennig til Häusser 8/12 og 28/12 64. Deutscher Liberalismus I, S. 233 f.

[10]) Treitschke til S. Hirzel 11/2 65.

offentlige menings stilling til anneksionstanken, og som gjorde dens forfatter kendt og omtalt i det ganske Tyskland, med et slag til en »berømthed«. Wehrenpfennig havde før modtagelsen af artiklen udtalt, at han vilde holde en optræden uden alle forbehold for anneksionstanken for påbudt, såfremt han var vis på, at Bismarck havde den oprindelig augustenborgsksindede konge »i sækken« og bemyndigelse til eventuelt for anneksionens skyld at optage en krig med Østrig.[11] Efter modtagelsen af artiklen skrev han: »Naturligvis vilde en Preusser ikke have kunnet tale så utilsløret, men De kan det, og den sejrende magt i artiklen består netop i denne utilslørethed.«[12]

Sit udgangspunkt tog Treitschke i det Häusserske citat fra afhandlingen Bundesstaat und Einheitsstaat. Han bemærkede, at vel lød Häussers ros behageligt i hans øre, men han følte sig alligevel forpligtet til at vedgå, at de citerede udtalelser hørte til de få steder i hans bog, som han allerede nu erkendte som urigtige. De var skrevne i juli måned 1864 — på et tidspunkt, hvor han ligesom mange andre, der dog var bedre underrettede, betragtede Slesvigholstens indlemmelse i Preussen som ganske vist meget ønskelig, men anså den for uigennemførlig. Stillingen var imidlertid bleven en ganske anden, og anneksionen var nu et praktisk spørgsmål. Efter disse indledningsord gik han over til at behandle spørgsmålet om den positive ret. Nogen tvivl om Augustenborgerens arvekrav, den nationale og liberale bevægelses kampdevise i den lige endte krig mod Danmark, kommer endnu ikke frem hos ham. Arvekravene forekom ham så velbegrundede som det overhovedet var muligt ved rettigheder, der rakte tilbage i fjerne århundreder. Men idet han kraftigt betonede, at hertugdømmerne var vundne ved Tysklands sværd, opkastede han det spørgsmål, hvordan de i fremtiden bedst kunde sikres for Tyskland. Allerede dette viste klart nok, hvor han vilde hen, og det samme fremgik af hans spørgsmål om, hvorvidt blodet på Als og på Dybbøl skanser var flydt, »for at denne tyske krig skal ende med en partikularistisk farce«. Havde de tyske

11) Wehrenpfennig til Treitschke 5/1 65.

12) Wehrenpfennig til Treitschke 19/1 65.

småstater og middelstore stater i Treitschkes øjne ingen udsigt til varigt at kunne hævde sig i staternes samfund, hvor langt mere måtte dette da ikke gælde om den eventuelle nye stat ved den tyske nordgrænse. For at gøre klart, hvor usikker en tilværelse denne, henvist alene til sig selv, måtte komme til at føre, nævnte han i sin artikel den store statsgæld, som den vilde få, men navnlig gjorde han i høj grad brug af den dansksindede del af Slesvigs befolkning.

Han bekendte sig til den »kætterske mening«, at erhvervelsen af Nordslesvig betød en tvivlsom vinding for Tyskland, og han udtalte, at han havde beklaget, at Preussens forslag på Londonkonferencen at udskille det danske Nordslesvig fra Tyskland ikke gik igennem. Til denne ytring havde Wehrenpfennig iøvrigt gjort den kritiske bemærkning, at Preussen kun havde foreslået linien Åbenrå—Tønder, og at denne linie dog vilde have tildelt Tyskland en tredjedel af de danske Slesvigere.[13] Han havde henstillet at undlade at kalde forslaget preussisk, men han lagde, som han skrev, ingen videre vægt herpå, og hans henstilling blev heller ikke taget til følge. Trods Treitschkes kætterske mening om Nordslesvigs erhvervelse som en tvivlsom vinding for Tyskland, så havde Nordslesvig dog efter hans opfattelse nu at forblive ved Tyskland og måtte holdes fast af dette. Befolkningens knurrende modstand imod den nye tingenes orden kom ham for så vidt vel til pas som argument imod en selvstændig stat Slesvigholsten. En sådan vilde være ude af stand til at forsone Nordslesvig med tysk væsen, og dette var det første og vigtigste krav, som Tyskland havde at stille til den. Hvilke kræfter havde en sådan stat endvidere at stille op imod eventuelle nye farer fra Danmarks side? Nordslesvig burde være i en stats besiddelse, hvis magt forbød enhver tanke på frafald. I modsat fald vilde Danmark ikke høre op med at agitere og opægge Nordslesvigernes nationalfølelse. Nordslesvigerne var, udtalte han, af dansk blod og dansk sindelag, og spottende føjede han til, »hvad end vore folkeforsamlingers vise statsmænd prædike.« Den eneste måde at sikre denne »mark« for Tyskland var at give

[13]) Wehrenpfennig til Treitschke 25/1 65.

den fremmede stamme bevidstheden om at tilhøre en mægtig og agtet stat, som fuldt ud evnede at tilfredsstille de materielle interesser. »Med eller mod sin vilje må Nordslesvig føje sig i den uigenkaldelige tingenes orden og skal erfare, at Preussen i norden som i østen forstår den vanskelige kunst at germanisere uden retskrænkelser.« »Retfærdigt og mildt,« hedder det et andet sted i artiklen, skal der gås frem imod den besejrede nationalitet — til trods for, at det jo gælder om at kvæle de danske sympathier. Noget mere realpolitisk end disse Treitschkes almindelig holdte udtalelser tegnede Kölnische Zeitungs redaktør billedet af de kommende forhold i Slesvig, når han udtalte: »De 150,000 danske er og bliver menneskealdre igennem »landsforrædere!« Og de må altså »forblive udelukkede fra alle embeder og værdigheder, gejstlige og verdslige.« *Må behandles som fuldstændige Heloter!*«[14]

Augustenborgerens arvekrav stod, konkluderede Treitschke, i direkte strid med Tysklands sande interesser, og for at varetage disse var der ikke andet at gøre end at fatte en »i god forstand revolutionær beslutning«. Man måtte forlade retsgrundlaget. Om en ordning, hvorved der skabtes et hertugeligt Slesvigholsten under preussisk formynderskab, udtalte han, at den set fra den tyske forbundsrets standpunkt var ikke mindre retsstridig end den fuldstændige indlemmelse, og han kunde ikke betragte den som nogen varig eller for Tyskland lykkelig ordning. Helt afviste han den dog ikke. Det tilkom ikke ham eller hans meningsfæller, der jo ønskede Tysklands enhed, at hævde de små dynastiers arveret som et urørligt dogme, og hvorfor skulde huset Augustenborgs arveret være helligere end den tyske forbundsret? »Ikke for et hertugeligt huses ret har vore patrioter fægtet med sværd og pen siden en menneskealder. Kampens høje formål har allerede i det åbne brevs dage en digter udtalt i de ligefremme ord: vi vil ikke være danske, vi vil forblive tyske.« Historien, også huset Augustenborgs historie, frembød, bemærkede han videre, så mange eksempler på prætendenter, der til deres lands lykke havde givet afkald på deres

14) Heinrich Kruse til Sybel $^1/_5$ 65. Deutscher Liberalismus I. S. 249.

arveret imod en pengesum eller en uskyldig arvestatholderværdighed. Om Preussen nu fik Augustenborgeren til sligt, betød det den lykkeligste løsning. Ellers var der åbenbart intet andet for end, som han et andet sted skrev, at nationen måtte beslutte sig til den gavnlige jesuitisme med et spark at fjærne den ubekvemme mand.[15]

Fra et dansk standpunkt vil man være fristet til at spørge, om Treitschke ikke kunde tænke sig, at de samme betragtninger om Augustenborgeren og hans arvekrav, som han her anstillede, også kunde have fundet anvendelse til fordel for opretholdelsen af det danske monarki, til hvis kongeslægt det augustenborgske hus hørte. Man vil være fristet til endvidere at spørge, om han ikke kunde tænke sig, at man fra tysk side havde gjort klogere i lidt mindre patetisk i tiden før 1864 at tale om den »hellige ret« og gjort klogere i at undlade at mobilisere hele den tyske videnskab i kampen for legitimitetsprincippet. Imidlertid lå det hverken for Treitschke at skue tilbage eller ligeligere og alsidigere at drøfte et problem. Den lidenskabelige ensidighed var hans styrke, som den i det hele er det for handlingens mænd. Til trods for, at han i sin optræden i det slesvigholstenske spørgsmål i de nærmestfølgende år efter krigen forkastede så uhyre meget af, hvad der på tysk side i forvejen var godt latin til agitationsbrug mod Danmark, så ses det ikke, at han nogensinde har udtalt et eneste dadlende ord over, at det var bragt i anvendelse til at hidse den tyske nationalfølelse op imod den lille nabo mod nord.

Anvendelsen af legitimitetsprincippet fra tysk national og liberal side i kampen mod Danmark havde som forudsætning, at det faldt sammen med, hvad Treitschke kaldte »Tysklands helligste interesser.« Selvfølgelig havde han ganske ret i, at det måtte ligge ham og hans venner, enhedspolitikerne, noget fjernt at hævde dette princip som et urørligt dogme. Men hvordan nu med selvbestemmelsesprincippet, med den agtelse, som Wehrenfennig foregav at nære for Slesvigholstenernes selvbestemmelsesret? Treitschke kalder dette for »en meget alvorlig, af fortræffelige mænd fremhævet betænkelighed,« der går ud på,

[15]) Treitschke til S. Hirzel $^{11}/_{2}$ 65.

at man som liberal ikke tør undlade at tage hensyn til folkets selvbestemmelsesret. Hvad han fremsætter for at hæve denne betænkelighed er i det væsentlige den betragtning, at Slesvigholstenerne ikke er nogen selvstændig nation, men en del af det tyske folk, og som sådan kan de ikke have nogen uindskrænket selvbestemmelsesret. Egentlig skulde en tysk centralmyndighed afgøre det foreliggende tilfælde, men da man ikke kunde anse forbundsdagen for en sådan, så måtte Preussen træde i stedet som den stat, hvis stilling tvinger den til at sørge for »hele fædrelandets magt og vel«. Iøvrigt havde man, bemærker han, jo heller ikke ønsket at høre Slesvigholstenernes mening om det ulige vigtigere spørgsmål tysk eller dansk. Det falder godt i tråd med hans afvisning af selvbestemmelsesprincippet, når han et sted i artiklen erklærer, at han vurderer den offentlige menings betydning og modenhed langt ringere end Häusser. Om Slesvigholstens beboere udtaler han, at han tænker meget højt om deres sejge vedholden, men han anser dem dog ikke for uimodtagelige for belæring: »Fra loyale danske undersåtter, som de var, blev de i løbet af få år til gode Slesvigholstenere; hvorfor skal det ikke lykkes en retfærdig, indsigtsfuld regering at opdrage dem til trofaste preussiske borgere?«

Når Treitschke skriver, at en liberal — og til de liberale regner han sig selv — ikke let beslutter sig til det standpunkt, at Preussen først efter den fuldbyrdede indlemmelse har at forhandle med Slesvigholstens landdag, så kan der være grund til at betone, at han heller ikke anså sit mål: Tysklands enhed for at kunne opnås ad forståelsens vej. Hans politiske attrå gik ud på, at Preussen skulde vende sine våben også mod de kære fæller i det tyske forbund, bl. a. mod hans egne »snævrere« landsmænd. Til vennen Gutschmid skriver han 16. novbr. 1864, at under hans Freiburgophold, midt i den afskyelige sydtyske partikularisme, er det blevet ham klart, at det tyske spørgsmål vil finde sin løsning ved en ren og skær erobring. »Når det drejer sig om magtudvidelse for den eneste stat, som kan værne fædrelandet, om et mægtigt skridt fremad til målet Tysklands enhed«, hedder det i artiklen, »så skal vi agte partiets overleveringer ringere end fædrelandets magt.« For at opnå enheden var han vil-

lig til at ofre »ethvert andet politisk gode,« og i denne ene henseende var hans parti radikalere end alle andre. Med denne såre enkle formulering fejede han for så vidt alle drøftelser af »principper« til side. I relation til fædrelandets magt og enhed blev alt andet småt. Med sådanne anskuelser var det ikke underligt, at han erklærede sig villig til at acceptere den vej, som Wehrenpfennig havde vist ham: den skridtvis foregående udvidelse af Preussen. Hans tidligere anskuelser, som Häusser havde citeret, stod nu for ham som reminiscenser fra »romantiske ungdomsidealer,« erindringer fra tilstandene i årene 1848—50, og disse gjaldt det om at frigøre sig fra. Indtil småstaterne af frygt for den nordtyske erobrer frivillig afstod deres militærhøjhed måtte man understøtte »den udenrigske politik hos enhver preussisk regering, som dådskraftig stræbte efter at udvide dens stats magt.« Og ganske som Wehrenpfenni[?] skrev han: »»Tysk eller ikke-tysk, preussisk eller partikularistisk?« Dette vil, hvis ikke alle tegn bedrager, i den nærmeste tid være det største af alle tyske spørgsmål. Fremtiden tilhører det parti, der troest fylker sig om Preussens fane.«

Treitschkes såre enkle formulering af forholdet mellem principper og fædrelandets magt og enhed havde som baggrund hans flammende politiske og patriotiske lidenskab. Det skal også fremhæves, at der var dele af det tyske folk, som efter hans mening havde at lade sig erobre af Preussen med deres gode eller onde vilje. Nordslesvig var herfra en undtagelse. Når han også vilde lade dette blive en genstand for germanisering, så åbnede han her en principiel mulighed for det berettigede i erobring af fremmede folkestammer, blot disse lod sig fordøje af Preussen, var underlegne i kultur eller politisk kraft. Men »fordøjelige« skulde de naturligvis være. Han erklærer, at han vilde anse også anneksionen af Slesvigholsten for »ryggesløs« (ruchlos), såfremt han ikke så fast troede på Preussens statsdannende kraft. Denne måtte jo have de letteste opgaver, hvor det var andre tyske stammer, der blev indlemmede. — Om hans beredvillighed til at ofre ethvert andet politisk gode for det store mål: fædrelandets enhed skal det endvidere fremhæves, at når dette mål var nået, så kunde jo igen andre politiske goder finde den skyldige

hensyntagen. Som et overgangsstandpunkt var han villig til at acceptere cæsarismen. Liberalismens krav var for at bruge Freytags udtryk[16] som en knyttet hånd, der blev stukket i lommen for at vove sig frem ved bedre tider. Med hvilken kraft den da kunde føres, er et andet spørgsmål.

Af de nu omtalte mere principielle drøftelser af det tyske og det slesvigholstenske spørgsmål fremgår det, i hvor høj grad Treitschke gør Wehrenpfennigs og Gutschmids opfattelser til sine. Man forbavses næsten over, hvor ordret udtryk fra disses breve går igen hos Treitschke i artiklen eller i hans samtidige breve. Det er tilfældet med selve Wehrenpfennigs betragtning af vejen til Tysklands enhed: et skridtvis sig udvidende Preussen og med hans bemærkning om, hvad der i den nærmeste fremtid vil blive det vigtigste politiske løsen: tysk eller ikke-tysk, preussisk eller ikke-preussisk. Med Gutschmids betoning af, at en patriot må understøtte enhver kraftig optrædende regering i Preussen, stemmer Treitschkes hævdelse af, hvilken holdning man skal indtage overfor en dådskraftig optrædende preussisk regering. Når Gutschmid kalder anneksionstanken for »vort århundredes retfærdigste og skønneste handling«, så ser vi dette udtryk gå igen i Treitschkes brev 14. decbr. til Wehrenpfennig (se ovfr.), og Gutschmids mening, at den slesvigholstenske sag er bleven et ret kriterium for enhedspolitikere og »Kyffhäusertyske«, finder vi i Treitschkes brev til årbøgernes forlægger G. Reimer 14. febr. 1865 som »en ret prøvesten for de gode Preussere og Kyffhäuser-fraseheltene«.

Endnu stærkere end ved den principielle behandling benytter Treitschke forståeligt nok Gutschmids brev ved de i artiklen indstrøede bemærkninger om stemninger og forhold i hertugdømmerne. Det er ikke for meget sagt, når Treitschke kalder sin benyttelse for en bestjæling.[17] En sammenligning mellem den trykte del af Gutschmids brev og artiklen viser allerede til fulde, i hvor udstrakt grad brevet er gået op i artiklen. Dette ind-

[16]) I artiklen »Die Pflichten eines Mitgliedes der liberalen preussischen Partei«. Grenzboten 1866. nr. 11. Aftrykt i Politische Aufsätze. S. 275f.

[17]) Treitschke til Moritz Busch 13/2 65.

tryk forstærkes, når man inddrager også den utrykte del af brevet i sin undersøgelse. Som kuriosum kan nævnes, at selv en stilblomst som den fra Ovid hentede, at de elskendes eder er skrevet i vand, stammer fra det Gutschmidske brev, hvor den imidlertid bruges om Samwer. Nogen kritik overfor Gutschmids meddelelser ses det ikke, at Treitchke har øvet, med mindre man som en sådan vil betragte det, at han afdæmper de voldsomme udtryk, som vennen bruger om Holstenerne og disses nationalegenskaber. Et par enkelte misforståelser, der nedenfor skal nævnes, er indløbne ved benyttelsen. Treitschke omtaler også senere sin artikel som »de rask henkastede blade«.[18]

Gutschmids udtryk om Holstenerne og disses nationalegenskaber kunde nok trænge til at afdæmpes, og egentlig er brevet dårlig egnet til at optages i et festskrift for det holstenske universitet.[19] Intet rosende ord har Gutschmid tilovers for sit nye hjemland. Holstenerne er et bondefolk, skriver han: »Også folk af bønder har deres tid, og der er noget smukt ved dygtige bønder på det sted, hvor de hører til, nemlig på landet, og i den tid, hvor de hører hen, nemlig i middelalderen. Men har bonden overlevet sig selv, er han draget ind til byerne, så er han i mine øjne noget usædvanligt afskyeligt. Nuvel, Holsten er en levning fra middelalderen, Holstenerne er bønder forklædt som bybeboere. Det er et havesygt, dyrisk grådigt, luddovent, »stivkravet« (steifleinenes) og barnligt forfængeligt pak, af hvilket der blot ved årelang, streng preussisk tugt endnu måske engang kan blive mennesker . . . .« Da de fire femtedele af universitetets professorer er sydtyskere, bliver de udsugede af skatter. Håndværkerne har forskellig takst for adelige og borgerlige, professorer og lægmænd, udlændinge og indfødte, og Gutschmid, der er adelig, professor og udlænding, piskes altså med tredobbelt ris. Hykleriet overgår al forstand, og ingen steder er det kvindelige køn i den grad kommet de preussiske soldater i møde som i Holsten; landet er en eneste stor fødselsanstalt. Det eneste punkt, i hvilket Gutschmid, da han gik til Kiel, ikke havde næret

18) Treitschke til Th. Mommsen 16/4 65.

19) En væsentlig del er som forhen sagt også udeladt.

illusioner, var det holstenske klikevæsen, men alligevel havde han ikke forestillet sig det så slemt, som det virkelig var. Øllet er dyrt og slet. Alle »normalmenneskenes« (ɔ: Holstenernes) frastødende egenskaber, ender Gutschmid, kan man unddrage sig, men ett undgår man ikke: deres forfærdelige selskaber!

Den holstenske bondeindbildskhed var yderligere bleven øget ved danskertidens foregivne martyrium. Om et sådant kunde der ifølge Gutschmid nu aldeles ikke være tale, thi om Holsten havde danskerne slet ikke bekymret sig: »her var lige så megen og mere frihed end ellers noget sted i Tyskland«. Slesvigerne havde været martyrerne, og det holstenske normalmenneske lod sig herfor fodre af ved politiske banketter (bezweckessen). Gennem 20 år havde Holstenerne rost sig selv med en sådan skamløshed, at de uskyldige sydtyskere var endt med at tro dem: Audacter te ipse lauda: semper aliquid haeret! — Gutschmid berører ved sine udtalelser her et forhold, som adskillige lande efter genforening med fraskilte stammebrødre har haft lejlighed til at lære at kende. Så længe de pågældende er bundne til en fremmed stat, fremstår de for modernationen forståeligt nok i et noget idealiseret skær, og efter en forening indtræder der let en reaktion i denne opfattelse. Men omslaget fra den i Tyskland før 1864 hævdede opfattelse af befolkningen i Slesvigholsten som »lødig, kraftig og ægte tysk«[20] til Gutschmids var unægtelig voldsom. Det turde dog være for meget forlangt, at den just skulde berøre Holstenerne behageligt, hvis repræsentanter i janr. 1864 i Frankfurt med klædelig beskedenhed og under stærkt bifald havde udtalt, at de ikke anså sig for den ringeste del af det store tyske folkelegeme.[21] Dette gode og skuddede mål af hån og foragt blev dem nu oven i købet til del, fordi de holdt fast ved de højtidelige eder, som de nys havde svoret Augustenborgeren under hele den tyske retsvidenskabs hævdelse af hans legitime arvekrav.

I sin artikel afdæmper Treitschke som sagt de voldsomme udtryk, Gutschmid bruger om Holsten, men ellers er overensstem-

20) Häusser: Schleswig-Holstein, Dänemark und Deutschland S. 5.

21) Jansen-Samwer: Schleswig-Holsteins Befreiung S. 219.

melserne slående. Heller ikke Treitschke vil længer høre noget om et martyrium for Holstenerne i den danske tid. Om et sådant martyrium kan der ikke tales mellem oprigtige mænd. Danmarks hånd har kun hvilet let på Holsten, og Danmark lod her alt gå og ligge, som det gik og lå. Gutschmid havde talt om Holstenernes stolthed over deres »tyske Kina« med dets korporationer, klosterfogeder, bondefogeder, herredsfogeder osv., kort sagt hvad de kalder deres selfgovernment, og han havde fundet, at Holstenerne kappedes med Mecklenborgerne om den første pris, hvad selvtilfreds ynkelighed angik. Treitschke finder den samme lighed mellem »det meget roste holstenske selfgovernment« og tilstandene i Mecklenborg; om disse minder det i hvert fald mere end om den engelske selvforvaltning, som Treitschke jo i sine første arbejder havde prist. Den holstenske håndværker, der havde oprørt Gutschmid så stærkt ved sin forskellige takst, finder heller ingen nåde hos Treitschke. Som Gutschmid anser han det for givet, at han på grund af sit mindre fremskredne standpunkt vil modsætte sig Holstens optagelse i den tyske toldforening med den deraf flydende større konkurrence. Danmark havde hidtil været syndebuk for alt, hvad en sydtysker ikke fandt rigtigt i Holsten, skrev Gutschmid, men trods det at syndebukken nu var borte siden år og dag, var intet blevet afskaffet af det, som var bleven ham betegnet som dansk uvæsen. Nu måtte interregnet holde for, og kom der en fornuftig aftale med Preussen, vilde dette rykke op som syndebuk. Men skabtes den holstenske mønsterstat, hvad Allah og alle engleskarer dog forbyde, så vilde det fra denne Augiasstald stinke til himlen! Slet så drastisk en skildring finder vi naturligvis ikke hos Treitschke, men også denne omtaler mangen gammel slendrian, som Danmark »snart med, snart uden grund« har fået skyld for, og han mener ligesom Gutschmid at Preussen vil blive syndebuk, så snart dannelsen af en forbundsstat, underordnet Preussen, måtte finde sted. Det hos Gutschmid så hyppigt brugte udtryk »normalmennesker« genfindes hos Treitschke, hvor han skriver, at i visse slesvigholstenske blade tales der om afståelse af militærhøjheden til Preussen i en tone, »som skulde et mønsterfolk af urgermanske normalmennesker underordnes en asiatisk barbar-

stat«. Betegnelsen normalmennesker bliver forøvrigt hos Treitschke i den følgende tid et stående udtryk. Det kan i forbindelse hermed nævnes, at »havomslynget« (meerumschlungen), der før 1864 klang med så fuld en brysttone, nu hos Treitschke og hans meningsfæller bliver brugt spottende. Der tales om »det havomslyngede Østrig«, den »havomslyngede landdag«, »havomslyngethjem« (Meerumschlungenheim) osv., ja Karl Mathy taler endog om »de havomslyngede, udelte smertens børn«.[22]

Treitschke havde i artiklen håbet på, at hertugdømmernes beboere næppe vilde være uimodtagelige for belæring, og han opkastede det spørgsmål, hvorfra man da så sikkert vidste, at de vilde være og forblive augustenborgsksindede! Fra det fjærne syden var det vanskeligt nøjagtig at konstatere landets stemning. De holstenske aviser lod han ikke uden videre gælde som udtryk for denne, da han vidste [fra Gutschmid], at der bestod et augustenborgsk pressebureau, og at dette svævede over den holstenske og en del af den slesvigske presse »som Guds ånd over vandene«. Efter »pålidelige meddelelser« mente han at kunne hævde, at der overfor anneksionstanken var væsentlige stemningsforskelle til stede mellem de enkelte dele af landet. De pålidelige meddelelser er også her i hovedsagen det Gutschmidske brev. Til anneksionisterne i Holsten regnede han som Gutschmid adelen, da denne hadede den liberale forfatning af 1848, på hvis grund prætendenten havde stillet sig, og desuden en del af de rigere bønder, navnlig i »provstiet«,[23], hvilke ifølge Gutschmid havde regnet ud, at såfremt krigsomkostningerne fordeltes på hele Preussen og Holsten, vilde de slippe billigere fra det. Dette motiv optrådte hos Treitschke som »lidet idealistisk, men respektabelt.« At det augustenborgske sindelag dog var det fremherskende i Holsten, indrømmede han. Til Nordslesvig kunde der, da det var dansksindet, naturligvis intet hensyn tages; iøvrigt mente han, at det af beregning for at svække Tyskland vilde stemme for Augustenborgeren. Tilbage blev så Sydslesvig, og

[22]) Treitschke: Briefe II. S. 350 anm. 1, 383 og 394. Busch til Tr. udat. brev 1866.

[23]) »Provstiet« er en del af klostergodset Preetz.

her herskede en for de preussiske anneksionstanker langt gunstigere stemning. Sammenlignede man nu stemningen i Sydslesvig, i Nordslesvig og i Holsten, så var der for Treitschke ingen tvivl om, at hensynet til stemningen i Sydslesvig måtte veje tungest for Tyskland. Sydslesvigerne optræder for så vidt for ham som den kærne af befolkningen, der efter Wehrenpfennigs mening måtte vindes for at gøre anneksionen forsvarlig også i liberale mænds øjne. Det var Sydslesvigerne, skrev Treitschke, der 14 år igennem med ubøjet nakke havde båret »danskernes tyranni«, og i lidelsernes hårde skole var de bleven gennemtrængt af en langt kraftigere nationalfølelse end Holstenerne. Dette havde også vist sig ved spørgsmålet om edsaflæggelsen til kong Christian IX. »Ved overretterne i Plön og Kiel føjede de fødte Holstenere sig i stort tal efter den uforskammede fordring, medens de fra Slesvig stammende embedsmænd i hele landet næsten uden undtagelse handlede som tyske mænd; af Kiel professorerne gjorde kun fem i k k e deres skyldighed, deriblandt fire Holstenere, en Dansker, men ingen Slesviger osv.«

Disse Treitschkes bemærkninger om stillingen til hyldingseden til Christian IX var i flere henseender urigtige. Der bestod for det første ingen »overretter« i Plön og Kiel. I Plön fandtes den i novbr. 1862 oprettede holstenske regering, og i Kiel residerede overappellationsretten, medens overdicasterierne havde sæde i Glückstadt. For det andet havde de slesvigske embedsmænd i Holsten ikke »næsten uden undtagelse« vægret hyldingseden, og endelig var bemærkningen om Kiel professorerne urigtig, idet her, da det kom til stykket, kun de to danske professorer aflagde eden. Kilden til Treitschkes pågældende bemærkninger var Gutschmids »pålidelige meddelelser«, men dels havde Treitschke benyttet dem noget skødesløst, og dels var de lette at misforstå og heller ikke ganske pålidelige. Det hedder i Gutschmids brev efter omtalen af det foregivne holstenske martyrium: »Er det en tilfældighed, at i krisen, hvor der af 30 professorer blot var 6 Holstenere, kun 5 i k k e gjorde deres skyldighed, og at der blandt disse 5 var fire Holstenere? Er det en tilfældighed, at i Plön og her ved appellationsretten hvad der var holstensk har svoret en masse?« Er det en tilfældighed, at de på

grund af deres bedre kvalifikationer over hele Holsten udbredte slesvigske embedsmænd uden undtagelse har gjort deres skyldighed? Som Gutschmid i et senere brev af 5. april skriver, havde Treitschke foretaget en falsk konjektur, idet han, Gutschmid, med de nævnte ytringer kun vilde have sagt, at der var 5, der havde haft til hensigt at aflægge hyldingseden. Med hensyn til bemærkningen om de slesvigske embedsmænds stilling mener Gutschmid, at den vel ikke er helt urigtig, men at Treitschke dog havde gjort klogere i ikke at pukke på dette forhold.

Urigtigheder som de nu nævnte eller som Treitschkes ytring, at Nordslesvigerne af beregning kunde tænke sig at stemme for Augustenborgeren, var det naturligvis let for anneksionstankens modstandere at hæfte sig ved. I den lidenskabelige polemik, der opstod om anneksionstanken i tilslutning til Treitschkes »brandskrift«, undlod modstanderne selvfølgelig heller ikke at gøre brug af de blottelser, som disse urigtigheder frembød. Et medlem af de holstenske stænder, pastor L. Schrader, udsendte således et lille modskrift (Kurze Bemerkungen zu Heinrich von Treitschkes »Die Lösung der schleswig-holsteinischen Frage«), i hvilket han udtrykte sin forundring over, at det kunde times en historiker at fremsætte sådanne notorisk urigtige angivelser som med sandheden stemmende kendsgerninger og på disse at bygge falske slutninger. Pastoren havde, skrev han, altid været af den anskuelse, at det først og fremmest sømmede sig for historikeren at gå samvittighedsfuldt og kritisk til værks ved benyttelsen af sine kilder. Han fandt, at de kilder, hvorfra Treitschke havde øst sine oplysninger om forholdene i Holsten, åbenbart havde været af en stærkt plumret beskaffenhed.

Treitschke havde imidlertid ganske ret i sin opfattelse, at en påvisning af sådanne urigtigheder i og for sig intet havde med sagens kærnepunkt at gøre. Kærnepunktet i Die Lösung der schleswigholsteinischen Frage var det agitatoriske og teoretiske forsvar for Bismarcks politik, der fandt alle midler anvendelige i kampen for Preussens magtudvidelse og Tysklands enhed. På den dag, da Frederik den stores ørn vajer over de frisiske øer og tyske skibe sejler i tysk farvand — nord-østersø kanalen — mellem »vore to have«, fuldbyrdes, slutter Treitschke

sin artikel, den største handling i tysk politik siden toldforeningens dage. Længere forude skimtede han selvfølgelig, trods hans afstandstagen fra de romantiske ungdomsidealer, den dag, da ravnene ikke længer kredsede om kejserbjærget, og Frederik Barbarossa igen svang sit riddersværd, eller udtrykt i billeder, som lå Treitschkes »ærkepreussiske« sjæl nærmere: den dag, da ørnen fra Fehrbellin og Hohenfriedberg bredte sine vinger fra den blå Kielbugt til Neckarflodens smilende strand.

SKELLET I I
EF

POVL

PERIODEDELING i I
Nødvendigheden giver
indlysende. Man kan dele p
Skellet ved en enkelt Begiv
den eller aldrig alle Traad
være tvivlsomt, om ikke de
mende ligger et andet Sted.
over en længere eller korter
Men det fordeler kun Vans
Ligegyldigt er det ikke, hv
vejende tjener praktiske S
nok vise sig, at de bundfæ
Maade. Heraf megen forh
ord, vilkaarlige Rammer, Fo
sammen Ulemper, der side
nem Tilbageblik, ved samvi
tiderne, som de var i sig s
gennem Hvile i en Tid, ved
gennem Opsugelse af alle de
til den Erkendelse, der be
bagud og frem.
Disse Bemærkninger finc
nyeste Historie. Det ligger
et Skel i 1864 eller kort d
mende paa den intense Erk
vialitet er det gentaget, at
Krigen og Freden, at der de
mokratiske Linie i vor indr
og kulturelt rejstes en Beva
var tabt«, og at denne Beva

SKELLET I DANSK HISTORIE EFTER 1864

AF

POVL ENGELSTOFT

PERIODEDELING i Historien er et nødvendigt Onde. Nødvendigheden giver sig af sig selv, Ondet er ikke mindre indlysende. Man kan dele paa forskellig Maade. Man kan sætte Skellet ved en enkelt Begivenhed. Men en saadan skærer sjælden eller aldrig alle Traade saa brutalt over, at det ikke kan være tvivlsomt, om ikke det virkelige Skel for nogles Vedkommende ligger et andet Sted. Man kan lægge Skellet lidt bredere over en længere eller kortere Række Aar, en Overgangsperiode. Men det fordeler kun Vanskelighederne, fjerner dem ikke.

Ligegyldigt er det ikke, hvor Skellene sættes. Selv om de overvejende tjener praktiske Skole- og Oversigtshensyn, skal det nok vise sig, at de bundfælder sig i Videnskaben paa uheldig Maade. Heraf megen forhastet Rubricering, fastslaaede Slagord, vilkaarlige Rammer, Forskydning af Fakta og Personer, altsammen Ulemper, der siden møjsommelig maa ryddes ud gennem Tilbageblik, ved samvittighedsfuld Prøvelse af Overgangstiderne, som de var i sig selv. Det er dog givet, at det kun er gennem Hvile i en Tid, ved at lytte til alle dens Udtryksformer, gennem Opsugelse af alle dens Livsytringer, at Historikeren naar til den Erkendelse, der berettiger ham til at trække Linierne bagud og frem.

Disse Bemærkninger finder i høj Grad Anvendelse paa vor nyeste Historie. Det ligger saa snublende nær, at der falder et Skel i 1864 eller kort derefter, at det ligefrem virker hemmende paa den intense Erkendelse af dette Tidehverv. Til Trivialitet er det gentaget, at vor ydre Politik led Skibbrud ved Krigen og Freden, at der derefter fulgte et Skibbrud for den demokratiske Linie i vor indre Politik, at der derimod økonomisk og kulturelt rejstes en Bevægelse for »at vinde indad, hvad udad var tabt«, og at denne Bevægelse fortsattes, ogsaa da Overgangs-

aarene i 60-erne gled over i en forbitret Kamp, fremkaldt af det demokratiske Nederlag i 1866. Letfatteligt og tilsyneladende indlysende som alt dette er, kræver det dog i høj Grad en nærmere Undersøgelse, før det gaar over i den videnskabelige Historie. Der maa nødvendigvis gaa en rimelig Tid, før en saadan Undersøgelse kan foretages med Udbytte, og først efter at Udviklingen fra 1864 har fundet en Slags Afslutning ved Begivenhederne i det 20de Aarhundrede, kan Øjeblikket siges at være inde. Imidlertid, der er langt igen. Her skal kun fremsættes nogle Betragtninger over Synspunkter og Arbejdslinier.

Det ydrepolitiske Nederlag i 1864 er nu utvivlsomt nok, og det Skel, det sætter i Danmarks europæiske Stilling, ligesaa. Det drejede sig her virkelig om en Indsnævring af Landets Opgaver og Muligheder, som gjorde det til et andet end før. Det vil heller ikke kunne undgaas, at det nationalliberale Parti faar det historiske Ansvar for denne Afslutning paa en Udvikling, det selv havde ledet. Et helt andet Spørgsmaal er det, hvor stor Skyld i Nederlaget dets enkelte Mænd havde, og om en anden Politik overhovedet havde været mulig. Det vil vise sig, at mange nationalliberale Politikere havde regnet med en Udgang, som den kom, som en Mulighed, der laa ret nær, og det er en af Grundene til, at vor ydrepolitiske Ledelse efter 1864 ikke behøvede nogen Frontforandring. Lige saa vist det er, at de nationalliberale maa bære det historiske Ansvar for 1864, lige saa taabelig uretfærdigt vilde det være at fremstille deres Politik som en blind og hasarderet Ilen mod Undergangen. Hvad der i den Henseende blev sagt f. Eks. mod Hall, røber Mangel paa historisk Blik. Hans Politik var og blev en velovervejet Helhed, der i væsentlig Grad benyttede den svagere Stats Kampmidler, Henstillen, Hvilen paa de dobbelttydige Værdier. Der er saa meget mere Anledning til at betone dette, som det ikke engang er bevist af Begivenhederne, at Hall ikke kunde have ført sin Politik til en taalelig Ende.

Men er det saaledes, saa er det ikke desto mindre berettiget ved 1864 at tale om en Klasses Fald. Kun var det, som saa ofte før og senere, ikke netop den virkelige Sammenhæng med Faldet, der blev skudt i Forgrunden. Til det historiske Ansvar for

vor ydre Politik, som de nationalliberale maatte bære, knyttede man en Skyld, som de delte med mange andre. Nederlaget her kunde, ret beset, kun berettige en Tids Karantæne, og andet ramte der da heller ikke Partiet trods alt, hvad der raabtes i modsat Retning. Indrepolitisk blev det anderledes — blev det ganske vist under Medvirkning ogsaa af det ydrepolitiske Nederlag, men ingenlunde paa Grund af det.

For at forstaa dette maa man gøre sig klart, hvad det var, der skete 1849. Det var ikke noget spontant, følgerigtigt Udslag af en fremadskridende Bevægelse, der skabte Junigrundloven. Snarere var det skete et Brud paa Udviklingen fra Landboreformernes og Stænderforsamlingernes Tid. Det staar til kommende Forskninger nærmere at paavise dette; at det vil blive det, er utvivlsomt. Martsrejsningen var en voldsom Eksplosion, fremkaldt væsentlig udefra, men virkende skæbnesvangert indadtil ved en dels alt for tidlig, dels alt for omfattende Forløsning af 30=ernes og 40=ernes Ideer. En Viderebyggen paa Stænderordningen havde i mangt og meget været naturlig; ogsaa i det slesvigske Spørgsmaal kunde der i 40=erne have været skabt Udveje, som 1848 gjorde umulige.

Omvæltningen i 1848 skabte nu socialt og politisk en mægtig Chance for de Mænd og de Lag, der bar Junigrundloven frem. Det blev Akademikernes og Embedsmændenes Tid med næsten fuldstændig Udelukkelse af Godsejerne. At der heri laa et Brud paa Udviklingen fra Stændertiden, kan næppe betvivles, og det var i Virkeligheden en ganske naturlig Reaktion, der efter 1864 for en Tid bragte Godsejerne i Forgrunden — rigtig nok uden at de fik de Ledere, der kunde have bragt de konservative Ideer, de repræsenterede, til en rimelig og højmodig Sejr.

Under den »godsejerløse« Tid imellem Krigene havde de nationalliberale gerrig fastholdt den Førsteplads, de havde faaet i 1849. Men de havde i det afgørende Spørgsmaal store og smaa Landmænd imellem, Fæstesagen, søgt at indtage et Mellemstandpunkt, der ikke vandt dem Venner til nogen Side. Eller rettere, de havde ikke taget noget virkeligt Mellemstandpunkt — om de havde det, havde de højst sandsynligt haft den moralske Ret paa deres Side — men de havde vaklet mellem to Hensyn uden at

kunne tage deres Parti. De erkendte gennemgaaende den sociale og etiske Berettigelse i Fæsteafløsningskravet, men de vovede ikke at sætte deres Styrke ind paa at gennemføre det. I et afgørende Spørgsmaal af den mest kapitale Betydning for Landets bærende Kræfter var de kommet til at svæve i Luften.

Dette betød meget, saa meget, at der var ikke saa lidt Udsigt til, at det kunde gaa, som det tit gaar i slige Tilfælde, at de to Modstandere enedes om at slaa den vankelmodige ned. Det betød for saa vidt mindre, at de nationalliberale trods deres Kamp for Juniforfatningen under dens hensygnende Tilværelse i Virkeligheden havde nærmet sig deres Modstandere. Heri laa en ganske naturlig Reaktion, ikke mindst fordi mange af de nationalliberale aldrig havde været begejstrede for Grundloven i dens Helhed. Det havde ikke været noget Brud paa den historiske Udvikling fra 1849, om Forfatningsrevisionen havde ført til en beklippet Junigrundlov, præget af det ledende nationalliberale Partis Skepsis overfor Folkeflertallet, og om Nederlaget ikke var kommet imellem, var det maaske ogsaa sket.

Men Nederlaget kom og faldt, som før sagt med Urette, tungt over de nationalliberale. De var dømt. Mens det synes en taabelig Udtalelse af Bille, at naar det danske Folk ikke havde kunnet værne sin nationale Frihed, kunde det heller ikke bevare den politiske, saa kunde denne Vending med større Ret bruges om de nationalliberale. Hvem vilde give dem Magt til at ordne de indre Forhold, naar de havde ødelagt de ydre? I Kraft af den Øjeblikkets Nemesis, der hersker i Historien (den længere rækkende Nemesis kan være tvivlsom), var de virkelig en falden Klasse. Kun gennem Alliancer og Intriger kunde de naa den Myndighed, der faa Aar før syntes dem selvskreven.

Grundlovskampen bliver da en Offensiv fra to Sider, paa forskellig Maade rettet mod de nationalliberale. Folkepartiet vil standse Reaktionen fra 50-erne og benytte de nationalliberales Prestigefald til at sætte Junigrundloven i Kraft, ja vel endog gaa et Skridt videre end med den. Godsejerne, eller rettere den forholdsvis faatallige Kreds af dem, som havde Evne og Villie til at gribe ind i Politik, vilde vinde nogle af de konservative Garantier, som ikke var blevet dem til Del ved Omvæltningen

1848. Dette er uden Tvivl den rette Værdsættelse af Situationen. Om noget nyt snedigt Anfald mod Forfatningen fra de nationalliberales Side var der ikke Tale, kun om en Videreførelse af ældre Linier, og Godsejeraktionen var, for saa vidt Talen var om de ansvarlige og betydende Ledere, ikke direkte rettet mod Folkefriheden. Den havde saa stærk en Farve af Uvillien mod den Embeds- og Akademikerstand, der tog Magten 1848, at den af snilde Bondepolitikere skulde synes at kunne benyttes til deres Formaals Fremme.

I denne Situation bunder Oktoberforeningstanken. Ideen om en Samvirken af store og smaa Bønder var ingenlunde ny, og den maatte naturnødvendig blomstre kraftig op nu, da Øjeblikket tydelig viste en regerende Klasses Fald. Det er nu let nok at paavise, at de Mænd, der tog den op, ikke var Førere af den Art, der skaber nyt. J. A. Hansen manglede ikke alene alle Betingelser for at slaa Bro, han var ogsaa allerede paa dette Tidspunkt mærket af adskillig personlig Svaghed. Hele den Underverden af Intriganter, der synes at have formidlet Sammenslutningen, udmærkede sig mere journalistisk og spirituelt end ved detailleret politisk Kløgt. Zytphen-Adeler var utvivlsomt en Mand med ikke almindelig Følsomhed for Tidens Muligheder og Nødvendigheder. Han havde Blik for det evige Krav til konservativ Politik: giv for at beholde. Ikke: do, ut des, men: do, ut habeam. Han havde ikke Estrups af gammel Embedsaand mærkede Hang til at slaa Bom, ikke Frijs' og Carlsens Skræk for et rustikost Demokrati. Men nogen Statsmand var han ikke; han gav ingen personlig Indsats i Politikken, og han var alt for forfængelig i det smaa til at staa stærkt i det store. Med alt det er det dog berettiget i Oktoberforeningstanken at se en af Tidens interessanteste Ideer, i sin Teori af en konstruktiv Styrke, som sjælden er set i vor Historie.

Og for en Alliance mellem de nationalliberales Modstandere syntes der i Øjeblikket ypperlige Muligheder. Betingelsen var jo ganske vist, at Parterne først kunde enes om Forfatningssagen, siden om Fæstespørgsmaalet. Naar intet af dette lykkedes, synes det berettiget at lægge Skylden overvejende paa to Steder, dels Estrup som Godsejernes Nerve, dels den nye stærke aande-

lige Bevægelse, som 1866 havde skudt frem, Grundtvigianismen. Man kan naturligvis gøre den Betragtning gældende, at Godsejeres og Bønders Interesser var for forskellige, til at de overhovedet kunde gaa i Spand sammen. Men den Slags Højesteretskendelser har ikke meget at gøre med den levende Historie. Deri, at to Klasser før eller senere maa naa til et Opgør af Mellemværender, deri, at den ene er krævende, den anden bevarende, ligger dog ikke, at de ikke parallelt i en Tidsperiode kan følge fælles Veje. Og af saadanne kunde der være fundet mange.

Oktoberforeningstanken bristede dels ved de Mænds Ufuldkommenhed, der bar den frem, dels fordi stærke Magter udefra satte sig imod den. Frijs var en saare lunken Ven af den, Fonnesbech vovede aldrig helt Springet og savnede ogsaa Forudsætningerne som Fører. Estrup var Manden, baade personlig og socialt, men der stak for meget af Embedskulturen i ham, til at han kunde tage Konsekvenserne af sit Syn paa de konservative Værdier og gøre Bonden medprivilegeret. Forudsætningen for den senere Estrup'ske Politik ligger i Virkeligheden i denne Inkonsekvens i 1866. Med sit Gemyt og sin Overlegenhed dreves Estrup derefter Skridt for Skridt ud i Provisoriepolitikken. Om dennes Berettigelse skal ikke her tales; dens Fordærvelighed er utvivlsom.

Ligesaalidt her som andensteds kan det personlige Moment elimineres af Historien. At Estrups rent fysiske og aandelige Egenskaber har været af største Betydning for et kvart Aarhundredes Historie, er givet.

Estrup undlod at trække Linierne helt op i 1866, han hindrede Fæsteforliget under Ministeriet Frijs, og hermed havde han knækket Oktoberforeningstanken. Men den havde rigtig nok ikke blidere Kaar i Venstre. Det var ikke »Forliget« i 1866, der kompromitterede den. Dette Forlig formede sig, alt ret beset, som en klog Slaaen sig til Taals med det, der kunde fravristes den fremadskridende Reaktion (ved Reaktion forstaas her blot, hvad der sproglig ligger i Ordet). Den demokratiske Offensiv var i sin Helhed brudt, og den kunde have frygtet langt større Nederlag. Trods denne »Svigten af Demokratiet« kunde den J. A. Hansen'ske Fløj meget vel have fulgt med en konsoliderende

Agrarpolitik, om Ministeriet Frijs havde villet en saadan. Det havde været denne Regerings Opgave at skabe en ny Klasse som Arvtager af de nationalliberale, og den manglede ingenlunde i sin Midte Mænd, der egnede sig til at danne den nødvendige Garanti mod Ensidigheder. Ministeriets indre Historie er endnu ret uoplyst, men det tør antages, at det ikke mindst var Estrup, der modvirkede en saadan Politik. Ministeriet faldt sejerløst, og efter det fulgte Ragnarok.

Dette mytologiske Billede er retfærdiggjort af Kendsgerninger, thi det var, ret beset, Grundtvigianismen, der fældede Overgangsministeriet. Der vil vel engang blive skrevet bindstærke Værker om denne det 19de Aarhundredes stærkeste aandelige Bevægelse i Danmark, der ud fra en saare upolitisk og spirituel Begyndelse blev Politik og Økonomi, saa det forslog. Det er berettiget at nævne den med Hæder og Beundring, selv om ikke alle dens Frugter er lige kernerige. Den overtog og folkeliggjorde Nationalliberalismens Danmarkstro, den bragte ind i Bondevennernes, i det 18de Aarhundrede rodfæstede, Opdrift en Tone af Patos og Poesi, som tiltalte store Dele af den danske Bondestand. Den adopterede efter 1866 med genialt Skarpblik en Opfattelse af Junigrundloven og dens folkelige Værd, som skabte den Myte i Bevidsthederne, der drager de store Læs. Naar J. A. Hansen var Prokuratoren, blev Grundtvigianismen Tyrtæos. Den satte Fanfare i Venstres Melodier, og med den er det halve vundet. Rigtig nok ogsaa kun det halve.

Det er vanskeligt at skifte Ret mellem de gamle Bondevenner og Grundtvigianismen. Modsætningen mellem dem var sikkert større end mellem Godsejerne og Bondevennerne. Der var saa faa fælles Værdier. Større ogsaa end mellem Bondevennerne og de senere Europæere. Det blev efter 1866 en Livsfornødenhed for Grundtvigianerne at tvinge J. A. Hansen og hans Folk ud af Ledelsen, og derfor modarbejdede de fra Begyndelsen den Politik, der skulde have været Følgen af Forfatningsforliget.

Indrepolitisk ligger Skellet efter 1864 først ved 1870, da Oktoberpolitikken var slaaet ned, og Grundtvigianismen tog Ledelsen i Venstre. De nationalliberale havde undgaaet Koalitionen mellem deres Modstandere, og deres Trængselsaar var forbi. Rig=

tignok afgav de det folkelige Førerskab til Grundtvigianerne og maatte bestaa en besværlig Kamp med Godsejerne, inden de opsugede dem i det estrupske Højre, men det maa erkendes, at de kom overraskende lykkelig over Krisen fra 1864.

Ogsaa paa et andet saare væsentligt Omraade kan Skellet først sættes efter 1870, det sociale Spørgsmaal. 60-erne er her en Tid, der vel ingenlunde er død, men hvor Brydningerne gaar kaotisk mellem hinanden, til Dels under Overfladen. Det er forbavsende at se, hvor faa Spor de sociale Debatter sætter i Rigsdagen. Arbejderspørgsmaalet nævnes som eksisterende, men nogen Betydning for Landet som Helhed tillægges der det ikke, og det er naturligvis i hvert Fald udelukkende et økonomisk-eksistentielt Problem. Pauperismen, især i København, var for iøjnefaldende til ikke at blive berørt, og Praktikere som Rimestad, David og Tobiesen gjorde det da ogsaa. Rent teoretisk stod Socialisme og Kommunisme i taaget Fjernhed; den Tanke, at der kunde opstaa alvorlige Brydninger fra denne Side, syntes ikke at ligge nogen nær. Naar J. A. Hansen f. Eks. under Skattedebatten 1867 erklærede at være noget af en Socialist, var det aabenbart ikke ud fra nogen dyb Forstaaelse. Regeringen satte ikke meget ind paa at modvirke Pauperismen og de Følger, der kunde frygtes af den. Det eneste Forsøg fra dens Side paa at gøre en Indsats her er Fonnesbechs Forslag i Landstinget om en statsgaranteret Alderdomsforsørgelse, et Initiativ, der som Regel tillægges Estrup, men vist nok snarere er Davids; denne optraadte ogsaa som Forslagets ivrige Forkæmper. Det mødte iøvrigt ingen stor Tilslutning fra Venstre eller de nationalliberale, og det blev liggende i Landstinget; at dets Principper (Selvhjælp) i sig selv var sunde, skal ikke nægtes.

Den arbejdende Byklasse havde ingen egentlige Repræsentanter i Rigsdagen, og dens Synspunkter kunde derfor ikke komme til Orde. Venstre saa nu som længe ned i Tiden det sociale Spørgsmaal overvejende som et Husmandsspørgsmaal, og Berg og Thomas Nielsen optraadte her som Pionerer. Udenfor Rigsdagen førtes der adskillige Debatter om Understøttelseskasser, Arbejderboliger, Forbrugsforeninger o. a., men de naaede ikke ind i den aktive Politik. Man vidste Besked om Socialismen, men

man regnede ikke med den som Realitet. Begivenhederne i Begyndelsen af 70-erne kom som en Overraskelse for de ledende. Mellem Arbejdsgivere og Arbejdere begyndte en Kamp, der fra først af var ganske anderledes tilspidset end den mellem Godsejere og Bønder. Partierne og de ledende maatte hurtig føle sig stillede overfor en Realitet, som Dag for Dag blev mere levende.

Skellet i Midten af forrige Aarhundrede ligger ydrepolitisk i 1864. Det kan ikke her tillægges tilstrækkelig Betydning, at det først var 1870, at Danmark saa at sige slog sig til Ro med Tabet af Slesvig. Indrepolitisk er 1864 kun en Etape, og 1866 betyder ikke det stærke Brud med Fortiden, som det ofte er blevet gjort til. Junigrundloven var sygnende, og Udviklingen bort fra den var i fuld Gang; Juliforfatningen bevarede snarest mere af den, end man kunde ventet. Det nye, der knyttede sig til Forfatningsforandringen og kunde have skabt en ny Epoke, var Oktoberforeningstanken. Da den bristede i 1870, var alt forberedt til en Kamp paa en helt ny Basis, hvor de aandelige Vaaben gjorde Saarene farlige. Politisk begynder Skellet snarest her. Socialpolitisk ogsaa.

Hvad angaar den økonomiske Udvikling, lader den sig endnu vanskeligere dele i Kapitler. Det maa her bemærkes, at de finansielle Følger af Krigen overvandtes forbavsende hurtigt — de bør i det hele ikke overvurderes. Allerede kort efter 1870 var de direkte Eftervirkninger overstaaet. Den nye Offensiv tog sin Begyndelse allerede i 60-erne, og Følgerne af Næringslov, Laugsopløsning og Toldlov gjorde sig jo ogsaa gældende ret hurtigt. Alligevel turde det virkelige Skel her snarest ligge senere end i ydre og indre Politik. De store Prisforskydninger, der var Baggrund for Landbrugets Omdannelse, faldt først mod 70-ernes Slutning, og Haandværkets Industrialisering tog ogsaa først Fart efter 1870. Et meget vigtigt Aar er ganske vist 1868, da Anlæget af Esbjerg Havn vedtoges. Man tør her se Estrups Hovedindsats i dansk Historie, gjort i skarp Modsætning til den nationalliberale Opfattelse og i sit Væsen Udtryk for den Landbopolitik, som Estrup ikke vilde eller kunde gennemføre politisk. Havde der været større Enhed i hans Politik, vilde man maaske kunne have taget 1868 som Udgangspunkt for en ny Epoke. Men 1870 brød Linien — og i Praksis fik Esbjerg jo først Betydning efter 1875.

Paa endnu et Punkt ligger Skellet først efter 1870. Det var 1871, Georg Brandes optraadte i sin nye, europæiske Skikkelse. Medens det er meget omstridt og tvivlsomt, i hvor høj en Grad han hermed bragte et nyt realistisk Moment ind i vort Aandsliv, er de skelsættende Følger af hans Optræden sikre nok. De virkede sammen med Grundtvigianismen til at give det nye Venstres Vaaben Klang af Aandens Skræp, og i stærk Modsætning til den byggede de en Bro fra Venstre til en ganske anden Side, end det blev forsøgt 1866, Arbejderne. Til Oktoberforeningstankens Virkeliggørelse var der derefter endnu længere end før. At Hørup og andre senere i Praksis eksperimenterede med den, viser kun, hvor nær den i Virkeligheden laa.

Utvivlsomt er Perioden 1864—70 en Overgangstid, for saa vidt som den ikke direkte fortsætter 1864 og ikke direkte fortsættes 1870. Men hvis man derfor vilde karakterisere den som værende uden selvstændige Ideer og uden Muligheder i sig selv, vilde man tage fejl. For at forstaa og skildre den maa man først gøre sig klart, at Forfatningsændringen 1866 ikke var nogen isoleret Overrumpling, men en Videreførelse af en mangeaarig Udvikling. Det skyldes Nederlaget, at denne Fortsættelse blev, som den blev, og det skyldtes bestemte Mænd, at Konsekvenserne ikke blev draget fuldt ud.

1866 maa ikke skildres alene ud fra 1864. Man maa se det i Lys ogsaa af 50-erne, af 1849 og Tiden før da. Saa vil der komme større Retfærdighed i Dommen over de to Forfatninger, Junigrundloven og dens Revision.

MINISTERIET ESTRUP OG OPHÆVELSEN AF PRAGFREDENS ARTIKEL V

AF

AAGE FRIIS

I

OKTOBERTRAKTATENS BEKENDTGØRELSE DE ØSTRIGSKE MEDDELELSER I WIEN OG KØBENHAVN FALBES UDTALELSER OM DANMARKS RET[1]

DEN 13. April 1878 blev det i Pragfredens Art. V i 1866 optagne Forbehold om en Tilbagegivelse til Danmark af de nordlige Distrikter af Nordslesvig efter en forudgaaende Folkeafstemning ophævet ved en Traktat mellem Tyskland og Østrig. Den 27. April 1878 blev Ratifikationerne udvekslede.[2] Efter Bismarcks egen udtrykkelige Erklæring havde han aldrig opnaaet Østrigs Billigelse af dette Skridt uden ved at benytte netop dette Øjeblik og den Forlegenhed, hvori Østrig da befandt sig paa Grund af den vanskelige politiske Stilling efter Freden i St. Stefano.[3]

Efter Aftale blev Traktatens Afslutning, foreløbig for et Aar, strengt hemmeligholdt. Men i November 1878, umiddelbart efter Prinsesse Thyras Forlovelse med Hertug Ernst August af Cumberland, anmodede Bismarck i Wien om at faa Traktaten offentliggjort, og Grev Andrássy opnaaede Kejser Franz Jo-

[1]) Efterfølgende *Forstudie* til anden Del af min Bog: »Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark« bygger paa Aktmateriale fra danske og udenlandske Arkiver, der for største Delen vil blive trykt i 3. og 4. Bind af Aktstykkesamlingen: »Det nordslesvigske Spørgsmaal 1864—79«.

I min senere Fremstilling vil flere vigtige Punkter, der i det følgende kun kort berøres, blive udførlig behandlet, saaledes de fremmede Stormagters Overvejelser, den danske Regerings Stilling til den danske Rigsdagsopposition i Vinteren 1879 og den af Venstre fremtvungne Meddelelse om Forhandlingerne vedrørende

sephs Samtykke hertil.[4] Den 22. Januar 1879 fandt i Wien den gensidige Tilbagelevering af den oprindelige Traktat af April 1878 Sted, efter at en ny Traktat med væsentlig det samme Indhold var blevet underskrevet med den Fremdatering til 11. Oktober 1878, som den østrigske og den tyske Regering var enedes om.

Offentliggørelsen af Annulleringen af den Forpligtelse for Preussen, som Pragfreden indeholdt, skete paa et Tidspunkt, da der i Danmark herskede stærk Utrygheds- og Uhyggestemning paa Grund af en Række voldsomme Angreb i den tyske officiøse Presse, hvorved Bismarck siden Midten af December havde tilkendegivet sin Forbitrelse over Ægteskabet mellem Prinsesse Thyra og Hertugen af Cumberland og over, at der ved Formælingshøjtideligheden i København 21. December 1878 efter hans Skøn var vist utilladelig Opmærksomhed overfor Hannoveranere, der havde overrakt Brudeparret Lykønskninger og Gaver.

Den Cumberlandske Forbindelse var, som jeg i sin Tid har paavist,[5] ikke Aarsagen til Art. V's Ophævelse; Ægteskabet medvirkede kun til, at Offentliggørelsen af den fremdaterede Traktat fandt Sted paa et tidligere Tidspunkt end oprindelig paatænkt. Bismarcks Forbitrelse over den welfiske Opposition, der, efter hans Formodning, fandt en, ogsaa i Anledning af Brylluppet udtrykt, Støtte i engelske og russiske med den danske

Nordslesvig 1864—1879, der blev givet i hemmelige Rigsdagsmøder den 28. og 29. Marts 1879. —

Som Forkortelser er i de flg. Citater anvendt: D.A. = Det nordslesvigske Spørgsmaal 1864—79 (1921—25). — Krieger = Kriegers Dagbøger. — T.A. = Bismarck und die nordschleswigsche Frage 1864—1879 (1925). — U.A. = Udenrigsministeriets Arkiv, København. — P.V. = P. Vedels efterladte utrykte Papirer. — Wien = Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Polit. Archiv, Dänemark. — Paris = Archives du ministère des affaires étrangères, Paris. — Moskwa = R.S.F.S.R.'s Centralarkiver, Moskwa. — Sthm. = Utrikesministeriets Arkiv, Stockholm. — London = Foreign Office, London. —

Hvor der ved Citat af danske Aktstykker eller Breve intet særlig er angivet, findes de i Original i U.A.

²) Tilskueren 1921, I, 106—18, T.A., Nr. 336.

³) T.A., Nr. 366.

⁴) T.A., Nr. 341—49.

⁵) Tilskueren 1921, I, 106—18.

Kongefamilie nær forbundne Kredse, bragte ham til at ønske konstateret, at Tyskland ikke var nødt til at tage samme Hensyn som tidligere til Stemninger i St. Petersborg og London. I Løbet af Aaret 1878 havde han opnaaet at knytte Østrig saa nær til sig, at Tyskland var stærkt nok til at taale den Misstemning over Art. V's Ophævelse, der maatte vækkes baade i England og i Rusland ved denne Hensynsløshed mod Danmark og den danske Kongefamilie.[6]

Den første Meddelelse til Offentligheden om Art. V's Ophævelse skete ved en af Grev Andrássy i »Wiener Fremdenblatt«s Søndagsnummer 2. Februar 1879 inspireret Artikel, i hvilken der taltes om, at der paa Foranledning af Tyskland førtes Forhandlinger mellem dette Land og Østrig om at sætte Art. V ud af Kraft. Det fremhævedes, at Art. V vel indeholdt en Ret for Østrig-Ungarn, men ikke nogen Pligt, og den var desuden kun blevet optaget i Pragfreden paa Foranledning af den daværende franske Regering. Det udtaltes, at man i Wien med Glæde vilde hilse et gunstigt Udfald af disse Forhandlinger, da Østrig ikke havde nogen Interesse i, at Art. V vedblivende bestod, saa at der blev opretholdt Forhaabninger paa ubestemt Tid; en Overenskomst vilde være et nyt Bevis paa de intime Forbindelser mellem den østrig-ungarske og den tyske Regering.

Efter Aftale imellem Udenrigsministerierne i Berlin og i Wien[7] skulde Offentliggørelsen finde Sted den 4. Februar. Den tyske Gesandt i København, Hr. von Heydebrand und der Lasa, havde været i tvungen Congé siden i November, fordi Bismarck derved vilde vise sin Misfornøjelse over den Cumberlandske Forbindelse; allerede forinden havde det været meddelt, at han paa Grund af sin Hustrus svage Helbred skulde bytte Plads med den tyske Gesandt i Stuttgart, Baron Magnus. Sidst i Januar[7*] var Hr. v. Heydebrand dog vendt tilbage til sin Post, som han iøvrigt meget snart skulde forlade, men han var ikke underrettet om Traktaten. Derimod havde den østrigske Regering den 21. Januar givet sin Gesandt i København, Grev Kalnóky,

[6]) T.A., Nr. 341 f.
[7]) T.A., Nr. 375 f.
[7*]) Berlingske Tidende 24. Januar 1879.

Meddelelse om Konventionens Ordlyd og Motivering, men med foreløbig Ordre om absolut Hemmeligholdelse.[8]

Den danske Gesandt i Wien, Kammerherre Falbe, læste Søndag den 2. Februar Avisartiklen og søgte om Formiddagen den 3. Februar Foretræde hos den østrigske Statssekretær, Baron Orczy, for at interpellere om, hvad der gik for sig. Baron Orczy sagde ham, at en Overenskomst allerede var afsluttet og den følgende Dag, Tirsdag den 4., vilde blive offentliggjort i »Wiener Zeitung«. Mandag Eftm. Kl. 4^{20} kunde Falbe afsende et Chiffertelegram til København med denne Meddelelse, og samme Aften Kl. 8^{18} meddelte Kammerherre Quaade fra Berlin i et Chiffertelegram sin Regering, at Rygter fra Wien om, at den østrigske Regering havde givet Afkald paa Opretholdelsen af Art. V, i Berlin betragtedes som begrundede.

Fra Hr. v. Heydebrand modtog den danske Regering derimod ingen Meddelelse; først om Morgenen den 3. fik han en fortrolig Underretning om Konventionen af den østrigske Gesandt; den 4. fik han fra sin Regering Ordre om ikke at give den danske Regering nogen Art Meddelelse.[9]

Telegrammet fra Kammerherre Falbe efterfulgtes af en Depeche, der blev skrevet straks efter Samtalen med Baron Orczy og udførlig refererede denne; Baron Orczy's Beretning har vi kun i et Referat, som den tyske Ambassadør i Wien, Prins Heinrich VII Reuss, Dagen efter gav i en Depeche til Berlin paa Grundlag af en Meddelelse, Baronen havde givet ham.[10]

Den tyske Regering havde, udtalte Baron Orczy efter Falbes Referat, gentagne Gange i Løbet af det sidste Aar anmodet det østrigske Kabinet om at annullere Forbeholdet i Pragfredens Art. V. Grev Andrássy havde samtykket og ved den nu afsluttede Overenskomst givet Afkald paa Retten til Indblanding i Spørgsmaalet om Nordslesvigs Tilbagegivelse til Danmark. Det var ikke stemmende med en Stormagts Anseelse, at dette Spørgsmaal holdtes svævende i ubestemt Tid. Østrigs Interesse i at se Artiklen opfyldt stod ikke i Forhold til Ansvaret. Man

8) Wien.
9) T.A., Nr. 378 f.
10) Telegram og Depeche fra Falbe 3/2 1879. — T.A., Nr. 381.

havde tillige ladet sig lede af den Betragtning, at ethvert Tryk, der hvilede paa den ømfindtlige tyske Regering, snarere var til Skade end til Gavn for Sagens endelige Ordning mellem de to direkte interesserede Parter.

Ifølge sin Indberetning svarede Kammerherre Falbe, at man ikke maatte vente, at den trufne Overenskomst vilde blive vel optaget i København. Den østrigske Regering kunde ikke beklage sig over, at vi i de forløbne Aar havde besværet den med den nordslesvigske Sag; den danske Regering var gaaet ud fra, at Sagen bedst lod sig ordne mellem Berlin og København, og den havde endnu den Tillid til den tyske Regering, at dette vilde ske i en ikke fjern Fremtid. Efter hvad Falbe senere, i et Brev af 2. Marts til Direktør P. Vedel,[10*] supplerende meddelte, havde han, da Orczy betonede, at Østrig *alene* ved den nys afsluttede Traktat havde givet Afkald paa den Østrig tilkommende *Ret*, ønsket at faa at vide, »hvormeget vort Forhold til Art. V berørtes ved den nye Traktat eller om denne maaske stillede en direkte Udsoning mellem os og Preussen i Udsigt«. Han havde derfor tilføjet, »at den nu trufne Overenskomst ikke kunde berøre Danmarks Rettigheder i Sagen, hvilket Baron Orczy bekræftede«.

Om Aftenen, den 3., var Falbe til en Soirée dansante hos Grev Andrássy, og henvendte sig da til sin Vært og bad ham bevise ham den Godhed at give ham nogle nærmere Oplysninger om Sagen.

Greven blev synlig forlegen, og Forlegenheden forlod ham ikke under Samtalen, som han søgte at afvende ved at sige, at han næppe kunde meddele mere og andet, end hvad Baron Orczy havde sagt. Falbe svarede, at han kun havde talt meget kort med Baron Orczy og bad Greven sige ham, hvorvidt den trufne Overenskomst kun berørte Østrigs særlige Indblandingsret. Dette bejaede Andrássy og gav samtidig Falbe en Forklaring af sine Motiver, der stemte med hvad Orczy havde udtalt, idet Andrássy dog maaske noget stærkere gjorde gældende Frygten for det Ansvar, som tidligt eller sent kunde lægges paa

10*) P.V.

den østrigske Regering, saafremt den ikke som nu trak sig helt ud af Sagen. Paa Falbes Spørgsmaal ytrede Greven, at han intet vidste om det tyske Kabinets videre Intentioner eller mulig tilsigtede Skridt til en direkte Ordning af det nordslesvigske Spørgsmaal med den danske Regering. »Han havde kun søgt at ordne Sagen for sit Vedkommende saaledes, at det ikke kunde siges, at der havde været Tale om Kompensationer«; og han lod senere nogle Ord falde om den Analogi, der kunde drages mellem det slesvigske Spørgsmaal og Forholdene i »det Trentinske Gebet« m. v., altsaa i Sydtyrol, om hvis Tilknytning til Italien den italienske Irredenta stillede Krav. Greven sagde, at han havde instrueret Grev Kalnóky om Sagen, for at den kongelige Regering kunde være forberedt derpaa, forinden Overenskomsten offentliggjordes. Falbe takkede, fordi Ministeren havde taget dette Hensyn til den danske Regering, saa meget mere som Sagen vilde vække megen Opsigt i Danmark og berede Regeringen nye Vanskeligheder, da de danske Kamre just traadte sammen, medens Publikum var begyndt at komme til Ro efter de uberettigede Beskyldninger, man fra tysk Side havde udslynget imod det danske Hof og den danske Regering i Anledning af det Cumberlandske Giftermaal. »Tror De virkelig?« spurgte Grev Andrássy. »Hermed staar jo Sagen i *slet ingen Forbindelse;* den er jo blevet afsluttet *længe forinden der var Tale om dette Giftermaal«.*

Samme Dag, Mandag den 3., da disse Samtaler fandt Sted i Wien, mødte den østrigske Gesandt i København, Grev Kalnóky, i det danske Udenrigsministerium. Natten mellem Lørdag og Søndag havde han fra Wien modtaget telegrafisk Ordre til nu at gøre Brug af de Meddelelser, han allerede den 21. Jan. havde faaet tilsendt om Traktatens Afslutning og den østrigske Regerings Motiver.[11] Det paalagdes ham ogsaa nu at afholde sig fra enhver officiel Meddelelse; han skulde, idet han meddelte Traktatens Indhold men ikke dens Ordlyd, erklære, at den østrigske Regerings Forhandlinger med Tyskland var afsluttede, men at »derved intet laa den østrigske Regering fjernere end

[11]) Chiffertelegram til Kalnóky $^1/_2$ 1879, Depeche fra Kalnóky $^5/_2$ 1879 (Wien).

at tilføje Danmark noget ubehageligt«. Det lykkedes ikke Kalnóky om Søndagen at træffe hverken Udenrigsministeren eller Direktør P. Vedel, men Mandag Morgen den 3. Februar traf han i Udenrigsministeriet Baron Rosenørn-Lehn.[12]

Telegrammer til Ritzaus Bureau den foregaaende Dag og de københavnske Morgenaviser havde forberedt Ministeren, men ikke destomindre gjorde Kalnókys Meddelelse »et rystende Indtryk paa ham«. Den østrigske Gesandt udviklede Traktatens Indhold og de Motiver, som havde bestemt den østrigske Regering til at sige sig løs fra Art. V, og Udenrigsministeren syntes efter Gesandtens Referat fuldkommen at forstaa de Grunde, han anførte: Østrig-Ungarn havde end ikke den fjerneste Interesse i Slesvig eller i, om de danske Nordslesvigere hørte til Preussen eller til Danmark; en Stormagt kunde ikke finde sig i, at en overfor den indgaaet traktatlig Bestemmelse Decennier igennem ikke blev udført; dette maatte omsider ordnes. Endelig var det fra Østrigs Synspunkt et ganske utilladeligt Princip, at der indrømmedes en Grænsebefolkning Selvbestemmelsesret efter Nationalitet med Hensyn til, om den vilde tilhøre denne eller hin Stat. Hvad man havde gjort, var alene en Følge af den østrigske Regerings Overvejelse af Dobbeltmonarkiets Stilling og Interesse; intet laa Østrig fjernere end at ville Danmark noget ondt. Rosenørn-Lehn sagde, at herpaa tvivlede han ikke, men det var smerteligt saavel ved Form som ved Indhold, baade for Danmark og for Kong Christian, at et for Nationen saa tungt vejende Spørgsmaal var bleven afgjort, uden at man havde haft Anelse derom; det vilde blive følt i hele Landet som et meget tungt Slag.

Grev Kalnóky gik fra Udenrigsminister Rosenørn-Lehn til »Udenrigsministeriets egentlige Forretningsleder«, P. Vedel. Vedel var ikke mindre overrasket og foruroliget end Rosenørn-Lehn; ogsaa han indrømmede uden videre, at ingen østrig-ungarsk Interesse talte for Opretholdelsen af Art. V, medens mange vigtige Grunde kunde lade den østrigske Regering ønske dens Ophævelse. Vedel selv havde, refererede Kalnóky,

[12]) Krieger VII, 94.

heller aldrig troet, at den Idé om en Afstemning i de nordlige Distrikter i Slesvig, som skyldtes Napoleon III, endnu havde nogen Udsigt til at blive udført, men hvad han tillidsfuldt havde haabet var, at ved en eventuel Revision Danmarks og de danske Nordslesvigeres berettigede Forventninger ikke helt var blevet ladet ude af Betragtning, men at der i Stedet for en Afstemning var traadt »en anden gennemførlig Modalitet«. Nu, sagde Vedel, da Art. V simpelthen var strøget, var det eneste faste Holdepunkt, paa hvilket i 14 Aar alle Danske paa begge Sider af den slesvigske Grænse havde støttet deres nationale Forhaabninger, sønderbrudt; dette var en meget smertelig Skuffelse og det føleligste Slag, der kunde træffe det lille, haardt prøvede danske Folk.

I Samtalen mellem Kalnóky og Vedel kom til Orde Synspunkter, der i disse Dage og Uger i høj Grad beskæftigede alle Kredse i Danmark. De Vanskeligheder, Oktobertraktaten vilde medføre saavel for den danske Konge som for hans Ministre, forøgedes ved, at dens Offentliggørelse fandt Sted umiddelbart efter de bitre Angreb og Beskyldninger, som den officiøse preussiske Presse havde rettet imod det danske Hof og Regeringen, og som var faldet i frugtbar Jord hos den demokratiske danske Opposition.

Kalnóky gjorde overfor Vedel det samme gældende som Orczy og Andrássy havde sagt til Falbe i Wien: Forhandlingerne om Oktobertraktaten var begyndt paa et Tidspunkt, da man i Berlin umulig kunde have vidst noget om Forbindelsen mellem Prinsesse Thyra og Hertugen af Cumberland. Efter Samtalen med Vedel maatte Kalnóky fremhæve, hvor vigtigt det var, at det klart bevistes, at Ophævelsen af Art. V ikke var en Følge af hin Forbindelse, og at der derfor ikke kunde rejses Beskyldninger mod den kgl. Familie for, at den havde ofret Danmarks Interesse for denne. Kalnóky forudsaa Angreb paa Regeringen fra Venstreoppositionen og mente, at Ministeriets Stilling vilde være meget vanskelig, om ikke uholdbar.

Samtidig med, at Falbes Rapporter af 3. og 4. Februar var paa Vej til København, var det Referat af hans Udtalelser til Baron Orczy, som denne havde meddelt den tyske Ambassa-

dør, Prins Reuss, i sidstnævntes Gengivelse straks videresendt til Berlin.[13]

Prins Reuss fortalte, at Falbe var kommen »i stor Ophidselse« til Baron Orczy og havde klaget over den Hensynsløshed imod Danmark, som laa i den tysk-østrigske Overenskomst. Han havde spurgt, om det ikke havde været muligt for Østrig at undgaa denne Eftergivenhed overfor Tyskland, hvorved Danmark nu blev bragt i en meget vanskelig Stilling, og han havde fremhævet, »at Danmarks Ret til Tilbagegivelse af de danske Distrikter i Nordslesvig ikke blev ophævet« ved, hvad der var sket. Baron Orczy havde meddelt Prins Reuss, at han overfor Falbe afgjort havde benægtet, at der skulde være udvokset nogen Ret for Danmark af Pragfredens Art. V. »Alene Østrig-Ungarn havde Ret til at insistere paa hin Artikels Udførelse, men havde saa meget hellere opgivet denne Ret, som det var Grev Andrássys Princip ikke at lade uklare Forhold bestaa i Forhold til andre Stater.« Yderligere havde Baron Orczy fremhævet, at det ogsaa var bedre for Danmark, at Art. V, der stadig paany havde givet Anledning til indre Ophidselse i Danmark, en Gang blev skaffet ud af Verden. Det var ikke altid heldigt for Staternes Liv, naar der blev næret Forhaabninger, som ikke kunde opfyldes, og hvis Viderebestaaen kun kunde føre til Misstemning, maaske ogsaa til Forviklinger. Disse Betragtninger havde for Østrig vejet tungere end Hensynet til Danmarks private Ønsker.

Dette Referat, hvis Hovedindhold telegrafisk var afsendt fra Wien 4. Februar Kl. 11[40] Fm. og som i Brevform kom til Berlin den 5., foranledigede, at der allerede den 6. Februar fra Statssekretær Bernhard von Bülow efter Bismarcks Befaling afgik en Ordre til Hr. von Heydebrand und der Lasa.[14] Gesandten fik en Kopi af Prins Reuss' Beretning og Befaling til efter Rigskanslerens Ordre »mundtlig, tørt og bestemt« at sige følgende til den danske Udenrigsminister: Den tyske Regering havde fra Wien faaet Beretning om, at den derværende danske Gesandt overfor Grev Andrássys Repræsentant havde opstillet

[13]) T.A., Nr. 381.

[14]) T.A., Nr. 384.

den Paastand, »at Danmarks Ret til Tilbagegivelse af de danske Distrikter i Nordslesvig heller ikke ved Overenskomsten af 11. Okt. f. A. blev ophævet«. Denne Udtalelse havde maattet overraske og forbavse (befremden) den tyske Regering, thi Grænse- og Besiddelsesforholdene mellem Preussen og Danmark var alene bestemt ved Fredstraktaten af 30. Okt. 1864. Aftalen i Art. V af Fredstraktaten mellem Preussen og Østrig af 23. August 1866 havde ikke kunnet give Danmark nogen Ret, da en Overenskomst som bekendt kun skabte jus inter partes. Den tyske Gesandt havde derfor Paalæg om at spørge, hvorvidt Hr. von Falbe havde været instrueret om at opstille den ovennævnte Paastand og hvoraf eventuelt den danske Regering afledede en Ret til Afstaaelsen af et Omraade, som udgjorde en Bestanddel af en til Kongeriget Preussen og det tyske Rige hørende Provins.

Yderligere instrueredes Hr. von Heydebrand om, saafremt den danske Udenrigsminister skulde benytte Samtalen med ham til paa anden Maade at ytre sig om Overenskomsten af 11. Okt. 1878, at afslaa enhver Drøftelse med den Bemærkning, at han ikke havde modtaget nogen Instruktion vedrørende denne Overenskomst.

Dette sidste Paabud blev givet i Tilknytning til en telegrafisk Ordre, som var sendt Hr. von Heydebrand allerede den 4. Febr. fra Berlin Kl. 3^{45} Eftm. som Svar paa et Telegram fra ham, der var indtruffet i det tyske Udenrigsministerium omtrent Kl. 2 samme Dag, hvori von Heydebrand meddelte, at den østrigske Gesandt fortrolig havde sagt ham, at han havde faaet Ordre til konfidentielt at meddele den danske Regering Traktatens Afslutning.[15] Svartelegrammet indeholdt den ovenfor nævnte Meddelelse fra Bülow om, at den tyske Regering ikke havde til Hensigt at meddele den danske Regering Overenskomsten, der den 4. vilde blive offentliggjort i »Reichsanzeiger«; Heydebrand skulde paa eventuelle Spørgsmaal svare, at han ikke havde noget Paalæg om en Ytring. Ordren til Hr. von Heydebrand af 6. Februar maa vel være kommen til København d. 7. eller 8. Februar, men blev ikke straks udført.

[15]) T.A., Nr. 379, 378.

II

DE FØRSTE OVERVEJELSER I KØBENHAVN 3.–5. FEBRUAR

Allerede Søndag den 2. Februar naaede gennem Ritzaus Bureau[16] et Rygte om Traktatens Afslutning til København, og Aviserne Mandag Morgen bragte Rygterne frem for Offentligheden.

Mandag Formiddag, umiddelbart efter at Rosenørn-Lehn af den østrigske Gesandt (S. 575) havde modtaget Bekræftelsen paa Rygtet, gik han til Kongen med Efterretningen. Fra nu af var det danske Folk og dets Regering Uger igennem optaget af det skete. Overraskelsen og den smertelige Bevægelse var i alle Kredse stor. Ingensinde siden de tunge Efteraarsdage i 1864 havde Nederlaget og den politiske Afmagt været følt saa stærkt og tyngende; Tvivl om Rigets Fremtid og om Folkets Levedygtighed brød paany frem i bitre, selvopgivende Udtalelser.

Den indrepolitiske Konflikt havde i December ført til Folketingsopløsning; under den paafølgende Valgkamp var de to Oppositionsgrupper, »Det forenede Venstre« og »Folketingets Venstre«, gaaet haardt løs paa Ministeriet Estrup. Den 3. Januar havde Nyvalg fundet Sted; af det nye Folketing hørte næsten de to Tredjedele til Regeringens Modstandere. Den 31. Januar var Rigsdagen traadt sammen. Det haarde Slag, der havde ramt Folkets dybeste Forhaabninger, blev et nyt Element i Venstreoppositionens Kamp mod Regeringen, og indenfor Højres Rækker fik Sorgen over Art. V's Ophævelse en bedsk Tilsætning af Mistvivl om, hvorvidt Regeringen ikke ved sin Holdning til det Cumberlandske Bryllup var medansvarlig for, hvad der var sket. Denne pinlige Forøgelse af den politiske Konflikt spillede i de følgende Uger en stor Rolle i Regeringens Overvejelser. Hvorledes var det formelle eller det moralske Retsstandpunkt? Hvad tillod Landets Ære og Hensyn til Folkestemningen, hvad den europæiske Situation og Bismarcks hemmelige Planer Regeringen at gøre eller undlade? Regeringen samlede sig trods al Optagethed af den indrepolitiske Kamp

[16]) Krieger VII, 93.

med Folketinget uopholdelig og energisk i Overvejelser om, hvad der skulde gøres.

Midtpunktet for Drøftelserne var Udenrigsministeriet og indenfor dette, som stedse i hine Aar, Direktøren P. Vedel. Han havde at udarbejde Betænkninger til Ministermøder, Forestillinger, der efter Beslutning i disse skulde gaa i Statsraad, Udkast til de vigtige Ordrer til Gesandten i Berlin, Instrukser og Forespørgsler til andre Gesandter. Samtidig maatte han skabe Grundlag for Ministrenes Overvejelser, ikke blot i Svarene paa Forespørgsler og i Samtaler, men ved Tilrettelægningen af en Oversigt over det nordslesvigske Spørgsmaals Udvikling siden 1864, der ogsaa kunde tjene som Grundlag for den Meddelelse til Rigsdagen, som Oppositionen straks stillede Krav om. En saadan Beretning maatte skabes ved Gennemarbejdelse og Supplering af tilsvarende Oversigter, der var givet ved Ministerskifterne i 1870, 1874 og 1875.

Vedel gennemtænkte og konciperede alt af politisk Betydning, der udgik fra Udenrigsministeriet. Hans Personlighed dækkede helt ud Begrebet Det danske Udenrigsministerium; han var Summen af dets Indsigt, dets Overlæg, dets Villie. Med sin Chef, Baron Rosenørn-Lehn, stod han sig udmærket; mindre godt med Konseilspræsidenten, Estrup. Vedel yndede i det hele hverken Konseilspræsidentens Politik eller hans personlige Form, og det kom øjensynlig ogsaa i disse Dage til Brydninger, idet Estrup vistnok var ikke lidt nervøs og gav dette Udtryk i den for ham egne selvbevidste og stundom noget koleriske Form. Han trængte lejlighedsvis saa stærkt ind paa Udenrigsministeriet med Krav om hurtig Udredning og Forslag, at Vedel maatte holde igen og forlange Tid til rolig Overvejelse. Krieger fortæller, at Vedel »i sin lidenskabelige Selvhævdelse ligeoverfor Godsejerhovmodet, der ikke selv kan arbejde, men kræver alt uden Anerkendelse af, hvad der ydes«, en Gang »forivrede sig til at svare, at han ikke *vilde* levere en udførlig Fremstilling af Art. V's Historie« saa hurtigt, som den noget paagaaende Estrup havde forlangt. Den fredsommelige Rosenørn-Lehn maatte glatte over.[17]

17) Krieger VII, 107.

Uophørlige Drøftelser fandt Sted i Udenrigsministeriet med de andre Medlemmer af Regeringen saavel som med Kongen og Kronprinsen. Fremmede Gesandter, den svensk-norske og franske, den russiske og engelske, ja, som vi skal se, med en vis Begrænsning ogsaa den østrigske og den tyske, inddroges i fortrolige Overvejelser; Krieger og Grev C. E. Frijs holdtes af P. Vedel à jour med alt, hvad der skete. Mellem Medlemmer af Regeringen og ledende Politikere og Redaktører, bl. a. *Dagbladets* Redaktør Topsøe, fandt Meningsudvekslinger Sted; i Rigsdagen holdtes Partimøder og der førtes Underhandlinger mellem Partierne om, hvorledes Sagen bedst skulde bringes til Forhandling i Rigsdagen. Man søgte straks Forbindelse med de danske Nordslesvigeres parlamentariske Repræsentant, Hans Krüger, for at afholde ham fra overilede Skridt i Nordslesvig eller i Berlin, hvor den tyske Rigsdag en Uge senere skulde træde sammen.[18]

Jules Hansen, den utrættelige Arbejder for Danmarks Sag, det franske Udenrigsministeriums Hjælper og Medarbejder ved franske Blade, var kort før naaet til København over Berlin og kom i stor Bevægelse.[19] Han førte Forhandlinger med den franske Gesandt, Tiby, og var, efter Kriegers Mening, »endnu saa naiv, at han troede, at Bismarck vilde bryde sig om hans Løfte om ikke at skrive mod ham, hvis Bismarck vilde lade Danmark faa Nordslesvig tilbage«. Den 6. Februar sendte Jules Hansen Bismarck et Brev, hvori han udtalte, at den Fase, hvori den nu afsluttede Konvention havde bragt det nordslesvigske Spørgsmaal, gjorde ham det til Pligt indtrængende at bede Rigskansleren om en Audiens; han erindrede om, at det var mere end 15 Aar siden, han første Gang, i Biarritz, havde talt med Bismarck om det nordslesvigske Spørgsmaal. Det var nu ikke Tidspunktet til at drøfte, hvad der var sket i Mellemtiden; desværre havde han maattet betragte det som sin Pligt at være Bismarcks Modstander, men ikke desto min-

18) Krieger VII, 102. — Brev fra C. St. Bille til H. A. Krüger 13/2 1879 (Krügers Privatark. Rigsarkivet).

19) Krieger VII, 96. — T.A., Nr. 385.

dre havde det stedse været hans inderligste Ønske, og var det endnu, at se enhver Anledning til Konflikt mellem Tyskland og Danmark fjernet, for saa at kunne leve roligt i Danmark. Men før dette skete, maatte han vide, om da virkelig ethvert Haab for Danmark maatte opgives om at opnaa en billig Ordning af det slesvigske Spørgsmaal. Danmarks Ønsker var beskedne; det vilde visselig ikke være vanskeligt for ham at bevise dette, hvis Bismarck vilde give ham Lejlighed til en Samtale. Hvis Bismarck vilde se ham, bad han om Besked pr. Brev eller Telegram. Hansen modtog vistnok intet Svar.

Han forlod København, og den 9. Februar sendte han fra London Rosenørn-Lehn et Telegram, hvori han bebudede Interpellation i Parlamentet og konstaterede, at den engelske Regering var misfornøjet, men ikke kunde foretage nogen Intervention; i engelske Hofkredse var der Bevægelser for en Protest til Hoffet i Berlin. Fra København havde han telegraferet til *Moniteur* i Paris, hvor han var Medarbejder, og havde bebudet, at den danske Regering vilde henvende sig til Berlin og, hvis det ikke hjalp, til Stormagterne.[20]

Den 4. Februar gav Udenrigsministeriet, for at intet skulde foregribes, Quaade telegrafisk Ordre til ikke at forsøge at faa nogen Samtale med Statssekretær v. Bülow, før han havde modtaget Brev fra København. Samme Dag fulgte en Depeche fra Udenrigsministeren til Gesandten, der giver et Indtryk af Regeringens første Synspunkter og Overvejelser, inden et længere og roligere Overlæg fæstnede den endelige Beslutning.

Ordren til Quaade udtalte, at det uventede Skridt fra Preussens Side kunde have to Betydninger. Maaske var Meningen, at Preussen overhovedet ikke agtede at tilbagegive Danmark nogen Del af Slesvig, idet man i Berlin gik ud fra, at enhver Forpligtelse var bortfaldet, naar Østrig havde givet sit Tilsagn til Ophævelse af den paagældende Passus i Art. V. Men Me-

[20]) Krieger VII, 98, 101. — Kopi af Breve til Jules Hansen fra unavngivne Korrespondenter i Berlin 7/2 1879, Telegram fra Jules Hansen til Rosenørn-Lehn 9/2 (alle paa Oreby). — Berlingske Tidende Nr. 32 7/2 1879 Tillæg.

ningen kunde ogsaa være, at Preussen vilde genoptage den tidligere Forhandling med Danmark fra 1867—68, men paa en for os fordelagtigere Basis, idet man vilde sige, at alt kun beroede paa Preussens frie Vilje, og at Danmark blot havde Valget mellem at modtage, hvad og hvorledes man tilbød, eller ogsaa at afslaa. Man var nærmest tilbøjelig til at tro, at Meningen var den førstnævnte, men ogsaa den sidstnævnte Mulighed kunde foreligge.

I første Tilfælde vilde den danske Regering ikke kunne forholde sig tavs og resigneret overfor »Skuffelsen af et Haab, paa hvis Opfyldelse vi saa længe have ventet«. Udenrigsministeren tænkte sig, at man burde henvende sig til de andre Stormagter og til Sverige-Norge, forklare, at der var sket Brud paa en international Forpligtelse og paa Danmarks moralske Ret, samt anmode disse Magter om paa passende Maade at virke hen til, at Preussen ikke opfattede Østrigs Erklæring om at holde sig udenfor Sagen som en Hjemmel til at betragte denne som ganske bortfaldet. En naturlig Lejlighed for de paagældende Magter til at opfylde et saadant dansk Ønske vilde formentlig komme til at foreligge, fordi Pragfreden sikkert i sin Tid var blevet disse Magter meddelt; deraf fulgte, at en ny Overenskomst, som forandrede denne Fred, ligeledes maatte meddeles dem, hvorefter de i deres Svar kunde tage en Reservation som den antydede.

Overfor Østrig vilde det naturlige være, at Falbe, naar han besvarede den Meddelelse, som Grev Kalnóky havde givet ham, saa vidt mulig søgte at sikre Danmark en moralsk Understøttelse hos Østrig, hvad jo ikke var udelukket ved, at denne Regering havde opgivet sin traktatmæssige Ret til at fordre.

Men videre vilde det være nødvendigt, at den danske Regering ligeoverfor Preussen hævdede Danmarks og den dansk-slesvigske Befolknings Ret, saa de ikke anerkendte Spørgsmaalet som endelig afgjort. Det vilde være vanskeligt at finde den rette Mellemvej mellem for meget og for lidt, men i formel Henseende vilde det være en Fordel, »om vor protesterende Reservation kunde fremkomme som Svar paa en officiel Meddelelse af den preussiske Regering«. Vor Retsbasis var nemlig

den, at Preussen i sin Tid officielt havde meddelt os Pragfredens Art. V og aabnet Forhandlinger med os paa dette Grundlag. Derved var denne Artikel blevet modtaget af os som et internationalt Løfte, der ikke ensidig lige overfor os kunde ophæves. Da Forhandlingerne fra 1867 ingen Sinde var blevne formelt afbrudte, var det vanskeligt for Preussen at undlade at meddele os den ny Overenskomst. Men gav det os en saadan officiel Meddelelse, var derved sket en implicite Anerkendelse af, at den ny Overenskomst forandrede vor retlige Stilling, og dette kunde vi med Fordel benytte under Diskussionen.

Denne Betragtning havde fremkaldt den telegrafiske Ordre til Quaade, om at han burde undgaa at søge Hr. v. Bülow, idet man i Udenrigsministeriet frygtede for, at Bülow kunde benytte Lejligheden til i Samtalens Løb at give Quaade en mundtlig, uofficiel Meddelelse om Traktaten. Quaade skulde forholde sig rolig og kun gaa til Statssekretæren, hvis denne anmodede derom. Hvis Bülow da selv tog Initiativet til at tale om Sagen, skulde Quaade søge at bringe det hen til, at der blev givet en officiel Meddelelse i København gennem Hr. v. Heydebrand; hvis dette ikke kunde opnaas, skulde Quaade tage Meddelelsen ad referendum, idet han reserverede sin Regerings Udtalelser derom.

Men hvad enten Quaade nu fik Lejlighed til en Forklaring med Hr. v. Bülow eller ikke, vilde det være vigtigt, at han snarest mulig satte sig i fortrolig Forbindelse med den engelske Ambassadør, Lord Odo Russell. Quaade havde ofte talt fortroligt med denne om det nordslesvigske Spørgsmaal, og i Sommeren 1878 havde han haft indgaaende Samtaler i Anledning af et forgæves Forsøg, den danske Regering havde gjort paa under Berlinerkongressen at bringe det nordslesvigske Spørgsmaal frem til Drøftelse mellem Stormagterne.[21] Paa Grundlag af den Interesse, som den engelske Regering den Gang havde vist for Danmarks Fremtid, skulde Quaade søge at bevæge Lord Russell til at skrive til London ud fra de Synspunkter om en eventuel Indgriben fra Stormagternes Side, som det danske Udenrigsministerium nu havde angivet.

21) Akter i U.A.

Hvis det, i Modsætning til den her forudsatte Mulighed, var den preussiske Regerings Hensigt at gøre Danmark nye Tilbud, vilde vel Hr. Bülow snarest gøre indledende Skridt og derom kunde man da vente Meddelelse fra Quaade. —

Regeringen havde altsaa fra første Færd overmaade liden Tillid til, hvad man kunde vente af Tyskland, men man erkendte, at Danmark ikke passivt kunde se paa, at Bismarck betragtede Spørgsmaalet om en Tilbagegivelse af de nordslesvigske Distrikter som bragt ud af Verden ved den nu afsluttede Traktat. Man tænkte sig straks Muligheden af i passende Form at foranledige en direkte Intervention fra Magter, der hidtil havde vist Danmark Sympati i det nordslesvigske Spørgsmaal og Interesse for en Opfyldelse af Art. V. Tanken rettedes her udelukkende mod England, Rusland og Sverige-Norge.

Om at andre Magter skulde røre sig, kunde der, som den europæiske Stilling var, ikke være Tale. Man turde vel haabe, at den *østrigske Regering*, skønt den faktisk havde bøjet sig for Bismarcks Ønsker paa en mod Danmark uvenlig Maade, bl. a. af Hensyn til den Cumberlandske, i Østrig bosatte Familie, kunde ønske at yde Danmark en vis velvillig Støtte under Sagens videre Udvikling, men havde der i Wien været mindste Interesse for os, vilde det naturligvis have sat sit Spor før Traktatens Afslutning.

Fra *Frankrig* kunde i Kraft af hele Art. V's Historie ingen Indblanding ventes eller ønskes. Ganske vist mente Jules Hansen allerede den 4. Febr. at kunne meddele,[22] at den franske Gesandt, Tiby, antog, at Waddington, den franske Udenrigsminister, efter sit gode Forhold til Bismarck kunde benyttes til at indlede Forhandlinger i Berlin, men allerede den næste Dag maatte Krieger notere, at Tiby efter at have overvejet Sagen yderligere var kommet til det Resultat, at det vilde være umuligt at faa de europæiske Magter udenfor Tyskland til — som han selv efter Jules Hansens Mening straks havde gjort det — at betragte Sløjfningen af Art. V »som en stor Sag«. Ingen vilde røre sig; Bismarck vilde ikke taale nogen Forestilling el-

[22]) Krieger VII, 96 f.

ler Indblanding af fremmede i dette Forhold, der alene vedkom de to kontraherende Magter; Tiby mente, at den danske Regering maatte være yderst forsigtig, idet den bedst selv kunde bedømme, om Danmark havde et saadant Tilhold i England og Rusland, at det ikke udsatte sig for Overfald og Okkupation. Bismarcks Lidenskabelighed var aldeles tøjlesløs.

Til dette Referat af Tibys Mening passer godt hans eget Referat af en Samtale, han den 5. Febr. havde med Vedel, da Rosenørn-Lehn den Dag slet ikke kom i Udenrigsministeriet. Vedel havde talt aabent om Regeringens Overvejelser, men intet tyder paa, at Tiby under »Undersøgelsen af de forskellige Hypotheser om Magternes passive Stilling til Art. V's Ophævelse« har gjort andet end, hvad han i sin Rapport har udtrykt ved at sige, at han havde passet paa personlig at holde sig reserveret.[23]

At den formelle Ophævelse af Tilsagnet i Art. V skulde blive Indledning til en reel, mere eller mindre begrænset Imødekommenhed fra Tysklands Side, troede man lige saa lidt i det danske Udenrigsministerium som i det øvrige Danmark. Men naturligvis kunde Regeringen ikke uden videre afvise Muligheden, saa længe man kunde nære Forventning om, at den tyske Regering under en eller anden Form vilde give Meddelelse om Traktaten i København. Betydningen af en saadan Notificering spillede i de første Dage en meget stor Rolle i Regeringens Overvejelser og dertil knyttede sig Betragtninger om *Retsforholdet*.

Ordren til Quaade viser tydeligt, at Regeringen vel ikke mente, at Danmark havde nogen juridisk eller international Ret i Kraft af Art. V, men dog fandt »en Retsbasis for en protesterende Reservation« deri, at Preussen i sin Tid officielt havde meddelt Danmark Pragfredens Art. V og aabnet Forhandlinger paa dette Grundlag. Man mente, det fremgaar baade af Ordren til Quaade af 4. Febr. og f. Eks. af, hvad den østrigske Gesandt efter sine Samtaler med Rosenørn-Lehn og Vedel indberettede,[24] at Art. V var blevet meddelt den danske Regering af Preus-

[23]) Depeche fra Tiby $^{5}/_{2}$ 1879 (Paris).

[24]) Depecher af $^{5}/_{2}$ 1879 (Wien).

sen som et internationalt Løfte, der ikke uden Meddelelse til Danmark kunde ophæves. Det var vel baade logisk og rimeligt, at Østrig-Ungarn, der i 1866 ingen Foranledning havde haft til at notificere Pragfreden i København, nu kun fortrolig omtalte Revisionen af denne Traktat, men det var umuligt, at Tyskland nu uden videre kunde tie Sagen ihjel. Den danske Argumentation var efter Kalnókys Opfattelse følgende: Da Danmark i Wienerfreden paa Forhaand havde forpligtet sig til at anerkende, hvad Østrig og Preussen maatte beslutte med Hensyn til de afstaaede Hertugdømmer, overtog Preussen i Aaret 1866, med den Modalitet der fandtes i Art. V, Forpligtelsen til at give Danmark Meddelelse om Indholdet af denne Beslutning, og havde, saa ugerne det ogsaa skete, til syvende og sidst heller ikke kunnet unddrage sig at give den danske Regering en saadan Meddelelse. I Foraaret 1867 havde Preussen ikke blot meddelt Bestemmelserne i København, men den havde ogsaa taget Initiativet til Underhandlinger med den danske Regering for at bringe Art. V til Udførelse. Det var, efter den danske Regerings Mening, derved anerkendt og konstateret af den preussiske Regering, at Danmark ikke blot havde en moralsk, men en reel Ret til at faa Kendskab til denne Sag, i hvilken det selv var indblandet, og man kunde derfor nu forlange at erholde officiel Meddelelse af Berlinerkabinettet om Indholdet af Overenskomsten af 11. Okt.

Haabet om en Notifikation fra tysk Side maatte man dog hurtig opgive. Bismarck var ikke til Sinds at lette Stillingen for Danmark. Hr. v. Heydebrand vedblev at være tavs, naturligvis ogsaa, da han den 4. Febr. om Aftenen traf den danske Udenrigsminister ved en Middag hos den franske Gesandt.[25] Allerede den 4. offentliggjordes Traktaten i »Reichsanzeiger«. Det ønskede Udgangspunkt for en »protesterende Reservation« forelaa ikke.

Men selv uden et saadant Udgangspunkt kunde Regeringen ikke forholde sig passiv.

Haabet om en Generhvervelse af det danske Nordslesvig var

[25]) Depeche fra Beck Friis $^{5}/_{2}$ 1879 (Sthm.).

en integrerende Del af det sønderlemmede Danmarks Kamp for en sund og lykkelig Fremtid. Det vilde være et altfor tragisk Tegn paa Selvopgivelse, hvis man i fuldkommen Tavshed modtog dette nye Slag; det var ikke blot vaandefuldt, men slet ikke til at bære. »Skulle nu denna traktatbestämmelse försvinna utan att ens från Danska Regeringens sida en röst deremot höjdes, skulle detta se ut som ett erkännande deraf, att ett af de nordiska folkens sjelvständiga tillvaro numera endast berodde på Tysklands gunst og nåd«, skrev den svensk-norske Gesandt, Baron Lave Beck Friis, hjem d. 5. Februar.[26] Det var hans Indtryk, at denne Betragtning vilde tvinge Regeringen til, selv uden Haab om positivt Resultat, i Berlin at gøre Skridt til at hævde den nordslesvigske Befolknings Rettigheder.

Men dernæst maatte Regeringen betvivle, om det vilde være den muligt overfor Tryk fra Folket at bevare fuldkommen Passivitet; en saadan kunde udlægges som Ligegyldighed for en Sag, hvor Landets og Folkets Værdighed krævede i alt Fald nogen Handling. De fremmede Gesandter fik et levende Indtryk af, at Regeringen ventede en Storm i Rigsdag og Presse, for hvilken den vilde blive nødt til at bøje sig, hvis den ikke vilde gaa af.

Maaske mærkedes i første Øjeblik ogsaa nogen Tilskyndelse til at prøve den relativt aktive Politik, der fandt Udtryk i Ordren til Quaade. De venligtsindede fremmede Gesandter lod det ikke mangle paa stærke og oprigtigt mente Udtryk for Uvilje overfor Bismarcks Politik. Ingen af dem var glade ved det nye Udtryk for den Bismarckske Magtudfoldelse, hverken den franske Gesandt Tiby, den engelske Sir Charles Wyke eller mindst af alt den Fjende, Bismarck havde i den russiske Gesandt, Baron Mohrenheim, der i ganske særlig Grad var persona grata ved det danske Hof. Hans Depecher til Fyrst Gortchakow i disse Uger var opfyldt af den stærkeste Harme over Bismarcks Fremfærd og af Bekymring for, hvad dette typiske Udtryk for Tysklands Magtfølelse betød for hele Europa. Baron Beck Friis havde at repræsentere en svensk-norsk

[26]) Depeche fra Beck Friis 5/2 1879 (Sthm.).

Udenrigspolitik, der i Overensstemmelse med Oscar II's Ønsker saa en vigtig Opgave i Udviklingen af et meget godt Forhold mellem de forenede Riger og Preussen, men naar han, som hans Depecher viser, var inderlig med i de danske Forhaabninger og Bekymringer, vidste han sig ogsaa i fuld Samklang med sin Konge. Beck Friis gik i sin af Uvilje mod Bismarcks Politik prægede første Indberetning efter at have følt, hvor dybt nedslagen man var i Udenrigsministeriet, videre end til passiv Medfølelse. Den danske Regering nærede ikke, skrev han hjem den 5., »några förhoppningar att, under närvarande förvirrade politiska förhållanden, i utlandet finna något verksamt understöd.« »Detta oaktat kan jag dock icke underlåta att finna att de Förenade Rikena av den framstående ställning som de i Norden intaga borde känna sig uppmanade att, såväl här som i Berlin, tydligt tillkännagifva att de djupt beklaga upphävandet af det traktatmässiga skydd, som varit Nordslesvigs Danska befolkning tillförsäkradt«.

Der mærkes heri en Stemning, der overfor det danske Udenrigsministerium meget vel kan have faaet Udtryk, der kunde vække Forhaabninger om Muligheden af en vis Aktion fra svensk Side. Om noget saadant kunde der dog ikke være Tale. Kong Oscar II og med ham Kabinetssekretæren, Alfred Lagerheim, var paa dette Tidspunkt i Christiania, hvor Christian IX's Broder, Prins Hans, ligeledes var i Besøg. Ogsaa gennem Prinsen fik man Besked om den triste Stemning i København, men Kong Oscar og Lagerheim havde trods al Deltagelse øjeblikkelig den Opfattelse, at det vilde være uklogt, om Sverige fremsatte nogen beklagende Udtalelse i Berlin, i ethvert Tilfælde ikke før man var klar over, hvilke Hensigter der egentlig laa bag ved Oktobertraktaten. Denne Mening fastholdt man ved nærmere Overvejelse, ja frygtede, at ogsaa en Udtalelse fra dansk Side kunde være skadelig. Men før den danske Regering tog sin Beslutning i Sagen, naaede, saa vidt vi kan se, ingensomhelst Tilkendegivelse af den svenske Regerings Synspunkter København.

Vi har allerede nævnt, hvor hurtigt enhver Tanke om, at der i Udtalelser af den franske Gesandt kunde ligge nogen Støtte for, at udenlandsk Henvendelse i Berlin kunde føre til noget, for-

svandt, men heller ikke i de andre Gesandters Udtalelser af Harme over Bismarcks Brutalitet, Beklagelser over Danmarks haarde Skæbne eller Udtalelser om, hvor farligt Præcedens den begaaede Voldshandling kunde være for det europæiske System, blev det muligt at finde alvorlig Antydning af Mulighed for positiv fremmed Støtte. Og de var selv i deres forbeholdne Udtalelser snarest mere imødekommende end deres Regeringer viste sig at være overfor Tanken om blot den mindste Indgriben.

Baron Mohrenheim var, efter Kriegers Optegnelser den 5., »noget tilbageholdende, selvom han naturligvis rasede imod Østrig«. Krieger karakteriserede i disse Ord Mohrenheims Standpunkt korrekt.[27] Mohrenheims samtidige Indberetning til Rusland viser dyb Forbitrelse over det skete, over Bismarcks Politik og Lamentationer over den fordærvede politiske Tilstand i Europa; men han fremsætter tilsvarende Betragtninger som de, der tillagdes Tiby om, hvor farligt det var for Danmark at røre sig.

Det Referat, som Tiby den 6. Febr. gav Waddington af den tidligere nævnte Samtale med Vedel, giver Indblik i Regeringens Overvejelser om, hvorledes man skulde optræde.[28] Kunde Danmark, udtalte Vedel, lade som om det ignorerede den nye Traktat? Svarede det ikke tværtimod til dets Interesser og dets Værdighed at vise, at det bekymrede sig derom, men hvis saa var, hvilket Skridt skulde den danske Regering tage? Vedel mente allerede paa dette Tidspunkt, at man ikke kunde vente den Notifikation fra tysk Side, som man havde ønsket; man var forberedt paa, at Bismarck indhyllede sig i Tavshed. »Hvis nu den danske Regering tier,« sagde Vedel, »vil det da ikke se ud, som om den opgiver sig selv, og som om den paa Forhaand bøjer sig for alt, hvad Tyskland foretager imod Riget?« »Og desuden,« fortsatte Vedel, »er det meget tvivlsomt, om den offentlige Mening i Danmark vil finde sig i, at Regeringen indtager en saadan Holdning; der vil uden Tvivl komme Interpellationer i Rigsdagen, og man kan risikere, at de dertil knyttede Udtalelser i lige Grad vil saare den danske Regering og den offentlige Mening i Tyskland. Men hvis modsat den danske Regering bestemmer sig til

27) Krieger VII, 96.

28) Depeche fra Tiby 6/2 1879 (Paris).

at foretage et Skridt, af hvilken Natur skal da dette være?« Vedel gjorde sig ingen Illusioner om de forskellige Magters Dispositioner, ventede hverken fra Rusland eller England alvorlig Støtte. Han gav Tiby Indtryk af, at det man paatænkte, var et Spørgsmaal til den tyske Regering, om den med Østrig afsluttede Traktat i Danmark skulde opfattes som indeholdende en definitiv Nægtelse af at indlade sig paa nogensomhelst yderligere Forhandling om de nordslesvigske Distrikter. Samtidig vilde man underrette de andre Magter. Et saadant Skridt vilde uden Tvivl i Berlin faa en lidet velvillig, maaske en brutal Modtagelse, »men er det ikke bedre personlig at bære Vidnesbyrd om og klart at konstatere den Retsfornægtelse, for hvilken man er Offer, end i Tavshed at taale den og vænne Europa til Danmarks successive Nedgang?«

III

REGERINGENS BESLUTNING 6.–11. FEBRUAR

Tirsdag den 6. mente Krieger, at nu var man i Udenrigsministeriet paa det rene med, hvad man vilde. I de forløbne Par Dage var Opfattelsen ændret paa et meget væsentligt Punkt. Tanken om at opfordre fremmede Magter til en Aktion til Fordel for Danmark eller blot til at tage et Forbehold til Gunst for Danmark var opgivet.

Dette var ikke sket som Følge af Paavirkning ude fra, selv om Drøftelserne med de fremmede Gesandter havde klaret Udenrigsministeriets Skøn.

Til London og til St. Petersborg var der sket uforbindende Underhaandshenvendelser for om mulig at faa Rede paa, hvorvidt Regeringerne stillede sig saa passivt, som det efter Oktobertraktatens Modtagelse i Pressen saa ud til; i England havde Pressens Passivitet Karakter af en fuldkommen Ligegyldighed.

Den 7. havde Quaade efter Ordren, der var givet ham den 4., talt med Lord Odo Russell, og allerede samme Dag indberettede Russell »most confidential«[28*] til Lord Salisbury. Quaade

[28*]) London, F.O. 64/931 Nr. 82.

havde bedt ham meddele den engelske Udenrigsminister den danske Regerings Synspunkter. Man tænkte sig at anmode Stormagterne og Sverige-Norge om at tage de Forholdsregler, de maatte anse for »most proper and useful« for at forhindre, at Østrigs Afkald skulde give Preussen Autorisation til at betragte Spørgsmaalet om Tilbagegivelse af de nordlige Distrikter af Nordslesvig som definitivt opgivet. En Lejlighed hertil vilde foreligge, naar Oktobertraktaten blev kommuniceret Stormagterne, som Pragfreden i 1866 var blevet det. Man haabede, at den engelske Regering vilde modtage Henvendelsen med samme Venlighed, som Danmark altid havde mødt, naar dets Interesse havde ført det til at appellere til den engelske Regering om Sympati eller Støtte.

Russell sagde, at han gerne vilde befordre Meddelelsen. Han kendte jo ikke sin Regerings Synspunkter og Hensigter, men hans private Mening var, at det foreslaaede Skridt ikke kunde faa praktisk Resultat. Det vilde alene forlænge den Bitterhed, der var skabt mellem Danmark og Tyskland ved, at Pragfredens Art. V siden 1866 ikke var blevet opfyldt. At Stormagterne udtrykte en Opfattelse, der stod i Modstrid med Konventionen af 11. Okt., vilde ikke bringe Østrig til at ophæve den; Tyskland vilde antagelig snarere gaa til en ny Krig end afstaa Nordslesvig til Danmark; Fyrst Bismarcks antidanske Politik nød stor Popularitet i Tyskland.

Russells Indberetning kom til London 10. Februar og blev straks meddelt saavel Dronningen som Lord Beaconsfield og Gesandten i København.[29] Man indskrænkede sig til 17. Febr. telegrafisk at meddele Russell, at man billigede de Udtalelser, han havde fremsat overfor Quaade.

Da havde den danske Regering forlængst taget sit Standpunkt og vidste ej heller, at den engelske Regering overfor de forskellige Meddelelser, som Sir Charles Wyke indsendte fra København, havde taget en ligesaa negativ Stilling. Wyke var straks den 4. Februar nærmest tilbøjelig til at betragte det som

[29]) Paategning paa Depechen af 7/2 1879 og Koncept til Svar (F.O. 64/929 Nr. 87, London).

en Fordel for Danmark, at der nu var fuld Klarhed i Forholdet til Tyskland, hvor trist saa Løsningen end var for det danske Folk. Men i en ny Depeche af 8. Februar fremhævede han under Indtryk af Stemningen i København, at der nu var en meget gunstig Lejlighed for den engelske Regering til ved venlig Intervention i Berlin at fjerne de Bebrejdelser og den Følelse af Ubehag, der destoværre holdt sig i Danmark overfor England for det, man i Danmark betragtede som en Svigten af Danmarks Sag i Aaret 1864. Det var ikke usandsynligt, at den russiske Regering paa Grund af Familieforbindelser vilde intervenere til Gunst for Danmark, men Wyke saa hellere, at England gjorde dette, under Hensyn til den Betydning, Englands Handelsinteresser havde i Danmark og i Østersøen, hvortil Danmark, ved sin Besiddelse af Bælterne, var Porten. Den Hensynsløshed, hvormed Danmarks Interesser var blevet tilsidesatte ved Oktobertraktaten, havde hos den danske Regering og det danske Folk fremkaldt en Skræk for, at Preussen under en fremtidig storpolitisk Omvæltning skulde lægge Haand paa Jylland og overlevere de danske Øer til Kong Oscar af Sverige, hvis Hældning mod Tyskland man betragtede med yderlig Mistillid. Denne Frygt var naturligvis overdreven, men helt ubegrundet, mente Wyke, var den ikke, i Betragtning af hvad man havde oplevet i 1866, da Konger og Prinser blev forjaget fra deres Troner og deres Lande annekteret af en almægtig Erobrer.

Ogsaa Wykes Rapport gik til Lord Beaconsfield og Dronning Victoria, men fik den 12. Februar Paategning om, at den ikke skulde besvares.[80] I København havde Wyke iøvrigt udtalt sig saaledes, at Vedel i sin Betænkning 8. Februar kort erklærede, at Gesandten ikke i nogen Maade vilde være til Hjælp.

Til St. Petersborg havde Mohrenheim med Ekstrakurér sendt udførlige Indberetninger, der indeholdt en tilsvarende Underhaandssondering som den, der var forsøgt gennem Lord Odo Russell.[80*] Han talte daglig med Ministre og Hoffet og var i stærk Bevægelse.

[80]) F.O. 22/419 Nr. 19 (London).

[80*]) Mohrenheims og den russiske Regerings Standpunkt belyses ved Korrespondance ogsaa med de russi-

Han tillagde Oktobertraktaten stor og symptomatisk Betydning. Det slesvigske Spørgsmaal var efter hans Opfattelse nu ude af Verden; men »det danske Spørgsmaal begyndte« og dermed et europæisk Spørgsmaal af største Betydning for Østersøen og for Ruslands Position i Nordeuropa. Han spurgte, om der »efter dette længere var et Europa«, og om Rusland ligegyldig kunde se, at Danmark gik under som selvstændigt Rige, saa Indløbet til Østersøen kom under tysk Herredømme, hvorved et nyt Strædespørgsmaal opstod. Mohrenheim opfordrede i Virkeligheden sin Regering til en aktiv Politik, men han stillede sig i København, hvor han ikke lagde Skjul paa sine mørke Anelser, meget forsigtigt med Hensyn til, hvad Danmark burde gøre.

Mohrenheim fik lige saa lidt som Lord Odo Russell eller Sir Charles Wyke, inden Beslutningen var taget i København, nogen Vejledning, og den, der senere naaede ham, viste, at den russiske Regering, selvom den i nogen Maade delte hans Pessimisme, ikke var mere tilbøjelig til at røre sig end den engelske Regering. Zar Alexander II og Fyrst Gortchakow mente, at Danmark var nødt til at optræde med den største Forsigtighed. Man var i St. Petersborg, da man læste Mohrenheims første Indberetninger af 3.-5. Februar, ængstelig ved, at der i København syntes at herske Tilbøjelighed til en vis Aktion i Sagen. Man tvivlede vel ikke paa den danske Regerings rolige Overlæg, men man frygtede Trykket af den ophidsede danske offentlige Mening; man tilraadede Forsigtighed, Maadehold og Passivitet. Hvor god Grund der end kunde være til Ængstelse for Danmarks Fremtid, troede man ikke paa en aggressiv Aktion fra tysk Side lige i Øjeblikket. Der var, som Mohrenheim havde fremhævet, ganske vist »ikke længere et Europa. Det danske Spørgsmaal havde været den første Akt i dets Opløsning.« Denne Akt i Dramaet var afsluttet, men hvorledes næste Akt vilde forløbe, beroede paa Forhold, man endnu ikke kunde for-

ske Gesandter i Berlin og London Febr.-Marts 1879 (Moskwa). I Zarfamiliens Privatkorrespondance (i Oktoberrevolutionens Arkiv i Moskwa) har jeg foreløbig ikke fundet Breve fra denne Tid. — Sml. Krieger VII, 96 f.

udse. Der kunde komme nye Aktører. Danmark burde holde sig rolig og ikke foregribe Begivenhederne.

Samtaler med den engelske og russiske Gesandt saavel som med den franske kan kun have bidraget til at fæstne den Opfattelse hos Regeringen, at man ikke burde fastholde Tanken om at fremkalde noget Skridt fra fremmede Magters Side og heller ikke spørge om Raad noget Steds.

Krieger omtaler Modsætninger indenfor Ministeriet.[31] Han ansaa den indflydelsesrige Justitsminister Nellemann for ledende i denne Sag, medens Konseilspræsidenten, Estrup, »mere fôr op og holdt Taler«. Estrup havde bl. a. fremsat det Indfald, »at Kongen skulde udstede en Proklamation til det danske Folk og til Nordslesvigerne«. I det første Ministermøde, Tirsdag den 5., hvor Efterretningen drøftedes, skulde Nellemann temmelig haanligt have afvist Marineminister Ravn, »der raadede til Varsomhed«. Samme Dag mente Krieger, at der i Ministeriet var stærk Tendens til den Tro, at man kunde behandle Preussen som Folketinget; han antog dog, »at det næppe vilde vare længe, før Nellemann faldt sammen for Virkelighedens Tryk«.[32]

Det er vel rimeligt, at der i Drøftelserne har gjort sig forskelligt Skøn gældende efter de enkelte Ministres Temperament, men Kriegers og enkelte Diplomaters Indtryk heraf berettiger dog ikke til at tro, at der har vist sig saa dybe Modsætninger som de, der i Juli-August 1870 havde været indenfor den Regering, der da skulde tage afgørende Beslutning. Af Ministrene fra 1870 sad nu kun én i Regeringen, nemlig Udenrigsministeren, Baron Rosenørn-Lehn; han var nu som da dybt rystet over Begivenhederne, men fulgte atter P. Vedel.

Der holdtes flere Ministermøder, og i et saadant, Lørdag den 8. Februar, tog Regeringen Stilling til en af P. Vedel udarbejdet Betænkning, paa hvilken Udenrigsministeriets Forestilling til Kongen skulde bygges. Efter hvad Krieger meddeler, havde Vedel Dagen før sendt sit Forslag til Rosenørn-Lehn med

[31]) Krieger VII, 96 f., 102. Depeche fra Tiby $^{13}/_{2}$ 1879 (Paris).

[32]) Krieger VII, 96 f. Sml. Depeche fra Tiby til Waddington $^{13}/_{2}$ 1879 (Paris).

Opfordring til at gøre dets Antagelse til Kabinetsspørgsmaal.[33] Der synes dog ikke at have været Anledning til at tage saa kraftigt fat, thi, efter Kriegers Meddelelser at dømme, blev der ikke Vanskeligheder. Udenrigsministeriets Forslag blev vedtaget og Estrup erklærede nu, at det var netop det, han hele Tiden havde villet. Dette forbavsede, efter Kriegers Fremstilling, i høj Grad Ravn, der i Forvejen havde hørt Estrup udtale sig ganske anderledes; men forud for dette afgørende Ministermøde havde Rosenørn-Lehn, efter hvad Krieger vilde vide, talt med Estrup og Nellemann. Dér var vel saa Modsætningerne blevet klaret.[34]

Vedels Betænkning indlededes med nogle almindelige Synspunkter, der giver et Indtryk af, hvor alvorlig Stillingen opfattedes.

Han hævdede, at man ikke kunde vente at finde synderlig Følelse i Europa for, at der var sket Danmark nogen væsentlig Uret, eller at Spørgsmaalet om Tilbagegivelsen af et lille Stykke Nordslesvig havde nogen videre Betydning for Verden eller endog kun for Danmarks Fremtid. Art. V gav Udsigt til en lille Satisfaktion for den danske Nationalfølelse; Traktaten af 11. Oktober borttog denne Udsigt; Danmark var forblevet, hvad det var efter Krigen i 1864, hverken større eller mindre.

Intet europæisk Kabinet vilde røre sig i denne Sag. Der kunde naturligvis overhovedet kun være Tale om England og Rusland, men deres indbyrdes Forhold var et saadant, at en Samvirken mellem dem var umulig; endnu umuligere vilde det være, at den ene af dem skulde ville lægge sig ud med Preussen for vor Skyld med den Virkning, at den anden Magt vandt derved. Ingen af de to Magter vilde gøre sig nogen Illusion om, at Preussen ikke vilde tage enhver, endog den mildeste, Henvendelse meget ilde op, da Bismarck altid havde erklæret, at det hele var et privat Mellemværende mellem Preussen og Danmark, hvori han ikke taalte nogen Indblanding. Men desuden laa det hverken i Englands eller i Ruslands Interesse, at der opstod et altfor venligt Forhold mellem Danmark og Tyskland; Tilbagegivelsen af Nordslesvig kunde maaske betinges af diplomatiske

[33]) Krieger VII, 101.

[34]) Krieger VII, 102.

Arrangements, som bragte Danmark til at blive Tysklands offensive og defensive Allierede.

Videre fremhævede Vedel, at Danmarks Forhold til Preussen allerede nu var i højeste Grad spændt. Han tænkte dels paa den almindelige, siden 1864 bestaaende Modsætning, dels paa de Begivenheder, der knyttede sig til det Cumberlandske Bryllup. Hvorledes vil Forholdet blive og hvad risikerer vi ikke, spurgte han, hvis vi forsøger paa at tilvejebringe en Aktion imod Preussen af andre Magter i den ene eller anden Form? Det kunde siges, at ved Wienerfreden »havde vi forpligtet os til at modtage, hvad Østrig og Preussen blev enige om med Hensyn til Slesvig; hvorledes kunde vi da opfordre andre Magter til at virke hen til et modsat Resultat?« Lige overfor den preussiske Hensynsløshed og under de nuværende Forhold var det uberegneligt, hvad der kunde følge af, hvad Bismarck maaske vilde kalde »et Brud paa Wienerfreden«.

Vedel udtrykte her den Frygt, der i disse Dage overalt i Danmark herskede for Bismarcks hensynsløse Magtpolitik. Naar Art. V's Ophævelse ikke fremkaldte Indsigelse fra nogen Magts Side, vilde den da ikke blive efterfulgt af et nyt Angreb? Var det ikke blot et Tidsspørgsmaal, spurgte man, naar Tyskland fandt det formaalstjenligt at skyde sin Magt frem over Kongeaaen?

Ikke alene sydfra følte man sig i denne Situation truet. Vi møder en Mistillid til Sverige, der ved forskellige Lejligheder siden 1864 havde givet sig Udtryk, men siden Tronskiftet 1872 specielt havde knyttet sig til en, efter vore Begreber ganske absurd Miskendelse af Kong Oscar II. Den svenske Konge havde før sin Tronbestigelse øvet ringe politisk Indflydelse, men hans varme Interesse for Danmark, hans skandinaviske og danske Sympatier var velkendt og skattet i Danmark. Som Konge vilde Kong Oscar, i fuld Overensstemmelse med sin Udenrigsminister, General Björnstjerna, imidlertid bort fra de temperamentsfulde, udenrigspolitiske Tilkendegivelser, hvorved Karl XV, senest under den tysk-franske Krig, havde voldt Sverige Vanskeligheder. En streng Neutralitetspolitik var nødvendig for Sverige, og Kong Oscar ønskede, at enhver Mis-

stemning hos alle Sveriges Naboer maatte fjernes.[35] Han og hans Regering havde gjort, hvad de kunde, for i København at bortrydde den Bitterhed, som Sveriges Passivitet i 1863—64 havde efterladt; ved Rejser til Berlin og St. Petersborg havde han søgt at skabe Forstaaelse og Venskab med de to vigtigste Nabomagter. Men Kong Oscar havde ved sit Giftermaal med Prinsesse Sofia af Nassau knyttet tyske Forbindelser; han nærede levende Sympati for den gamle Kejser Wilhelm, Beundring for Bismarck og hans Værk. Alt dette, der virkede sammen med hans Interesse for at skabe et godt Forhold mellem de to forenede Riger og det nye Tyskland, havde givet sig Udtryk, der paa Baggrund af Karl XV's stærkt franskvenlige Holdning ikke havde virket behageligt i Danmark. Kronprins Frederik var gift med Kong Oscars Broderdatter, og der var ret hyppigt Samkvem mellem Familierne, men der var liden indbyrdes Sympati. Kong Oscar var en aandelig levende, alsidig begavet Mand, Digter og Taler, dertil meget bevægelig og foretagsom; dette var Egenskaber, der lejlighedsvis irriterede den danske Kongefamilie. Kong Christian IX's og Kong Oscars Personligheder var saa forskellige som vel muligt. Man vidste altid, hvor man havde den stilfærdige, reserverede Kong Christian. Hvor var egentlig Kong Oscars Sympatier og Planer, spurgte man i København-Fredensborg Kredsen, og blandt danske Statsmænd?

Kongehusets og Diplomaternes Privatkorrespondancer, Statsmændenes Optegnelser fra hin Tid viser en forbavsende Mangel paa Sympati overfor Kong Oscar og Utryghed overfor en svensk Politik, der skulde ledes af denne Mand. Man værdsatte ikke den oprigtige Deltagelse, Kong Oscar stedse viste os i det slesvigske Spørgsmaal, hvor han gerne gjorde alt for at paavirke sine tyske Forbindelser til en Opfyldelse af Danmarks billige Ønsker og flere Gange i Halvfjerdserne havde haft Følere ude, naturligvis, som Sagen laa, uden at opnaa noget. Kunde det nu ikke tænkes, spurgte man i København, at Bismarck, hvis det virkelig var hans Hensigt før eller senere at fortsætte det ved Wienerfreden paabegyndte Værk, vilde stræbe mod en Deling

35) Sml. Sveriges Historie XIII, 90 ff. (1925). — Zarfamiliens Privatkorrespondancer (Moskva).

af Danmark, selv tage den jyske Halvø eller mere, og overlade et udskilt Østdanmark til Sverige? Var det helt sikkert, at en saadan Afslutning paa Danmarks Nedgang ikke stemmede med den letbevægelige, ærgærrige Kong Oscars inderste Ønsker? Vi har set den engelske Gesandt aabent udtale denne Frygt. Men naar Baron Beck Friis i et fortroligt Brev til den svenske Udenrigsminister, General Björnstjerna, den 15. Februar, fremhæver, at Ministeren »säkerligen icke är okunnig om att många här äro benägna att alltid misstänka oss för att icke blott med likgiltighet åse, utan till och med spekulera på, Danmarks olyckor«, og naar han ansaa det for vigtigt, at man paa alle Maader søgte at modvirke denne danske Tilbøjelighed til Mistillid mod Sverige, da spores Viden om, hvilke Tanker der nu i disse mørke Dage atter var fremme i danske Sind.[35*]

Fra de almindelige Synspunkter, som den europæiske Situation fremkaldte, vendte Vedel sig til Spørgsmaalet om, hvilke Formaal Regeringen kunde sætte for sine Bestræbelser, hvad Udsigt vi havde til at kunne hidføre et Resultat og hvad vi riskerede. Han opstillede tre Positioner som mulige.

Den første Position var allerede afvist ved de almindelige Betragtninger. Det var umuligt at tro, at vi kunde faa fremmede Magter til at øve en saadan Pression paa Preussen, at det ordnede en Afstaaelse paa rimelige Betingelser eller i alt Fald gentog sit Løfte om til sin Tid at gøre det.

Den næste, mere beskedne Position blev at bringe Kabinetterne til at holde Spørgsmaalet i Live til en fremtidig Løsning, hvilket kunde tænkes ved, at en Meddelelse fra Preussens Side af Traktaten af 11. Oktober til de forskellige Magter af disse besvaredes med Udtalelsen af det Haab, at Preussen ikke vilde betragte Spørgsmaalet om en national Grænseregulering som bortfaldet ved Art. V's Ophævelse. Men uagtet Pragfreden, efter Vedels Mening, vistnok i sin Tid var meddelt Magterne og altsaa en Forandring af en Artikel i denne Fred ogsaa naturlig burde meddeles de samme Steder, ansaa Vedel det for tvivl-

35*) Jeg skylder Hr. Greve Gustaf Björnstjerna Tak for Adgang til General Björnstjernas Papirer, der opbevares paa Almare Stäket.

somt, om Preussen vilde give en saadan Meddelelse, og selvom dette skete, var det lidet sandsynligt, at noget Kabinet vilde udtale en saadan Tanke i Berlin, fordi det efter al Sandsynlighed vilde modtage et skarpt afvisende Svar, som det hverken kunde modtage i Tavshed eller replicere til uden at føres for vidt.

Derefter var det sidste og mest begrænsede Formaal, den danske Regering kunde stille sig, *at* hævde, at Spørgsmaalet bestod uafhængigt af Art. V og efter Traktaten af 11. Okt.; *at* udtale dette i Berlin og spørge om, hvorvidt Preussen delte denne Anskuelse, men uden at udsætte os for videre end et hensynsløst Svar, og endelig *at* bringe dette til de andre Kabinetters Kundskab.

Dette kunde opnaas ved at rette en Note til det preussiske Kabinet, hvori det hed, at man havde erfaret, at Traktaten af 11. Okt. havde ophævet Art. V; da Preussen imidlertid i 1867 havde aabnet Forhandlinger med os om Tilbagegivelse af de nordslesvigske Distrikter og disse Forhandlinger ingensinde var ophævede, men kun suspenderede, udbad den danske Regering sig Underretning om, hvorvidt Preussen havde til Hensigt at genoptage disse Forhandlinger med os nu eller senere.

Et saadant Skridt vilde falde saa meget naturligere, dersom vi havde modtaget nogen Meddelelse fra Berlin, men dette Haab mente Vedel nu (den 8. Febr.) maatte opgives. Dog ogsaa uden en saadan Meddelelse vilde man kunne foretage dette Skridt. Samtidig dermed kunde vi da meddele de andre Hoffer Afskrift af vor Henvendelse til Berlin, hvilket saa meget lettere kunde ske, som det var den samme Fremgangsmaade, Danmark havde fulgt under Forhandlingerne i 1867, og det Skridt, man nu paatænkte, kunde betragtes at være en Fortsættelse af disse. Man kunde til de fremmede Magter udtale, at de paagældende Regeringer vist vilde modtage denne Meddelelse med samme Interesse for Danmark, som de tidligere havde vist os; Udtrykkene kunde varieres noget, navnlig lige overfor England, men vi kunde ikke anmode om nogen Assistance.

Svaret fra Berlin kunde blive skarpt afvisende; vi kunde da meddele Magterne det uden Kommentarer. Men Svaret kunde

ogsaa udtrykke Villighed til Forhandling, og da »risikerede vi maaske, at Preussen stillede politiske Betingelser, som der vilde være stor Betænkelighed ved at modtage.«

Her fremtræder en anden alvorlig Bekymring, der i disse Dage bevægede Sindene i København. Det var slemt ikke at faa det danske Nordslesvig til Danmark, men endnu værre var det maaske at faa slesvigsk Jord tilbage paa Betingelser, der før eller senere kunde kompromittere Danmarks Selvstændighed. Kun med Ængstelse havde man i Foraaret 1866 tilbudt Preussen en Alliance; siden var det stærke Preussen afløst af det overmægtige tyske Rige, og hvis Bismarck for Tilbagegivelse af Nordslesvig som Betingelse skulde stille dansk Tilknytning til Tyskland af mere eller mindre vidtgaaende Karakter, vilde Danmarks Selvstændighed, hvor problematisk den end, som Magtforholdene laa, allerede nu var, da ikke blive endnu mere udsat? Mange Gange i Aarene efter 1864 havde Aviser eller Diplomater kolporteret Rygter om, at man fra dansk eller tysk Side paatænkte dansk Tilslutning til Tyskland, toldpolitisk eller ved Forbund af anden Art, »som Tysklands Admiralstat« eller lignende. Slige Rygter, der aldrig havde haft Grundlag i direkte eller indirekte Forhandling eller Sondering, mødte levende Uvilje i Danmark.

Ikke blot i Vedels Betænkning finder vi Ængstelsen for en saadan Udvikling; ogsaa i Diplomaternes Indberetninger dukker den op. I en Depeche af 15. Februar udtalte Beck Friis, at efter hans egen og diplomatiske Kollegers Mening kunde den fortvivlede Situation, hvori Danmark befandt sig, meget vel, »i en icke alltför långt aflägsen framtid hos Danskarne framkalla den tanke, att Danmark, för att åtminstone bevara återstoden af sitt område odeladt, borde med uppoffring af det sken af sjelfständighet, som det ännu äger, sluta sig till sin mäktige granne i söder.«[36] Mere end noget andet vilde det, efter Beck Friis Mening, bidrage til Udviklingen af en saadan Tanke, om den Opfattelse fik Lov til at slaa Rod i København, at Sverige-Norge med Ligegyldighed saa den tyske Regering tilsidesætte den dan-

[36]) Sthm.

ske Nationalitets Ret; just derfor fandt han paany Anledning til at bede sin Regering ikke at lade Magterne i Ukyndighed om det smertelige Indtryk, som Oktobertraktaten havde gjort i Sverige-Norge. Den Fare, der vilde opstaa for de forenede Riger ved, at Tysklands Indflydelse kom til at strække sig lige til Øresund, burde afværges. Allerede den 11. Febr. troede han, at den danske Regering ligesaa meget eller mere frygtede et Svar fra Berlin, der gik ud paa, at mulig noget af Slesvig kunde tilbagegives paa Vilkaar, der maaske var mere farlige for det danske Monarkis Selvstændighed, end et rent Afslag.[37]

Mohrenheim udtalte, at han, hvis han var Dansk, »vilde foretrække et Vasalforhold til Tyskland, der i Tide ordnet kunde give Nationaliteten en betrygget Tilværelse i et Told- og Militærforbund«.[38] Naar han, som det nok stadig fandt Sted i disse Dage, »tænkte sig ind i en dansk Udenrigsministers Stilling« og drøftede, hvorledes Henvendelsen til Preussen skulde skrives, og hvad man eventuelt kunde opnaa, mente han, at Danmark nu, »da Preussen stod i sin fulde Magt uhemmet af Skinnet af en Forpligtelse,« »ej var nødt til at kræve en Afstemnings Resultater fuldt godkendte, men Danmark kunde udtale sit nationale Ønske og Preussen derimod gjøre sine *politisk-strategiske* Interesser gældende o. s. v.«. Hertil bemærker Krieger, at »denne Tankegang fører rigtignok lige ind i den of- og defensive Alliances Garn.«[39] Virkelig Drøftelse af denne Fare kunde Regeringen naturligvis først optage, hvis Bismarck imod Forventning skulde vise Villighed til Forhandling.

Næsten formildende og lettende under den dybe Skuffelse virkede den Tanke, at tysk Afvisning af enhver Drøftelse om Nordslesvig i alt Fald udelukkede en saadan Fare.

Der havde været Tale om at sende en Mission til Berlin for at forhandle om Sagen, og som Sendemand havde man vistnok tænkt Grev C. E. Frijs. Grev Frijs vilde af mange Grunde være selvskreven til et saadant Hverv, men Vedel ansaa det for umuligt at sende en Mission til Berlin, før man med Sikkerhed vidste,

37) Brev fra Beck Friis til Björnstjerna $^{11}/_{2}$ 1879, Almare Stäket.

38) Krieger VII, 100.

39) Krieger VII, 101—02.

at Bismarck overhovedet vilde genoptage Forhandlingerne; man risikerede ellers uden videre Afvisning.

Da Vedel den 8. Febr. skrev sin Betænkning, mente han, at det var utilraadeligt at vente med en Henvendelse til Berlin, om man vilde rette en saadan. Den 12. Febr. traadte den tyske Rigsdag sammen; i Trontalen vilde den tyske Regering vel udtale sig om Oktobertraktaten, men yderligere forelaa der fra Hans Krüger, de danske Nordslesvigeres Repræsentant i den tyske Rigsdag, med hvem Regeringen ved Mellemmænd havde haft Forbindelse, Meddelelse om, at han, naar Rigsdagen var traadt sammen, vilde blive nødsaget til at rette en Interpellation til den tyske Regering.[40] Men havde Bismarck først udtalt sig afvisende, blev det efter Vedels Mening umuligt at rette den paatænkte Forespørgsel til Berlin. Man maatte derfor handle hurtigt. —

Ogsaa Konseilspræsidenten, Estrup, trængte paa, men da han forlangte Udkast til den Instruks til Quaade, der var forudsat i Vedels Beretning til Ministermødet den 8., leveret allerede den 10., krævede Vedel mere Tid til Udarbejdelsen; han vilde ogsaa tale med Diplomaterne[41] om Henvendelsens Form.

Det drejede sig vel især om Mohrenheim, der efter Kriegers Udsagn var saa ivrig, at han »næsten havde tilbudt sig som Sekretær«.[42] Uden ligefrem at vise Mohrenheim sit Udkast til den Instruks, man tænkte at give Quaade, havde Vedel[43] forvisset sig om, at Mohrenheim ikke fandt noget at udelade eller tilføje.

Østrigeren Grev Kalnóky raadspurgtes og havde formanet til Forsigtighed, hvis man vilde henvende sig til Berlin.[44]

Men ogsaa med Hr. von Heydebrand und der Lasa talte Vedel fortroligt. Dette kunde synes mærkeligt, men alle nærede Sympati og Respekt for den tyske Gesandt, der havde repræsenteret sin Regering i København lige siden 1865. Hans retsindige og paalidelige Karakter havde i Aarenes Løb fjernet mange Vanskeligheder. Man mente, at Heydebrand kun ugerne efter sin

[40]) Sml. Note 18 og Brev fra H. A. Krüger til V. Topsøe $^{8}/_{2}$ 1879 (Topsøes Papirer, Kgl. Bibliotek).

[41]) Krieger VII, 104.

[42]) Krieger VII, 101.

[43]) Krieger VII, 104.

[44]) T.A., Nr. 386.

Regerings Ordre havde demonstreret ved i Efteraaret 1878 at forlade København, da den Cumberlandske Forlovelse skulde deklareres, og Bryllupsfestlighederne stod for Døren. Man mente ogsaa, at Heydebrand var bedrøvet over Oktobertraktaten, og at dette var medvirkende Aarsag til, at han paaskyndede sin Afrejse fra København, nu da hans Rappel var besluttet og anmeldt.[45] Den 9. Februar havde han overleveret sin Rappelskrivelse til Kongen og blev indbudt til Afskedstaffel. Krieger beklagede, at baade Kongen og Dronningen ved denne Lejlighed tilsidesatte den sædvanlige Høflighed mod den afskedstagende Gesandt. »Alle ventede, at Kongen vilde drikke med ham, da Champagnen kom — Heydebrand blev blegere og blegere, men Kongen saa op i Luften, og der blev intet af«. Til Gengæld opgav Kongen saa senere sin Vægring ved at opfylde et Ønske, Heydebrand rent personlig havde ytret, nemlig at den københavnske Læge, Fr. L. Voldbye, der under en farlig Sygdom havde reddet Heydebrands Søn, maatte blive Ridder af Dannebrog.[46]

Da Heydebrand var fratraadt som Gesandt, sagde Vedel[47] ligefrem til ham, hvad man agtede at gøre, og bad ham efter sin Hjemkomst til Berlin sige Statssekretæren Bernhard von Bülow, der før 1864 havde været i dansk Statstjeneste og som Gesandt i Frankfurt tjent under Vedel, at han ikke maatte bedømme os efter Aviserne, men holde sig til Regeringens Handlinger. Heydebrand lovede at sige dette til Bülow og fandt intet at indvende imod den Forespørgsel, Vedel havde foreslaaet at gøre i Berlin. I samme Retning som til Vedel udtalte Heydebrand sig til den svensk-norske Gesandt, Beck Friis.

Tirsdag den 11. billigede først et Ministermøde Vedels Udkast til en Instruks til Quaade, og derefter kom den endelige Afgørelse i et Statsraadsmøde Kl. 11, hvor foruden Kongen og Kronprinsen alle Ministrene var til Stede.[48]

45) Krieger VII, 103. Berlingske Tidende 10. Febr. 1879.

46) Krieger VII, 103.

47) Krieger VII, 104.

48) Krieger VII, 105. Statsraadsprotokollen (Statsministeriet). — Udenrigsministeriets Forestilling.

Udenrigsministeren refererede sin Forestilling, der med formelle Ændringer indeholdt, hvad Vedel havde udtrykt i sin Betænkning til Ministermødet den 8., og konkluderede med et tilsvarende Forslag.

Svaret fra Berlin, saaledes sluttede Forestillingen, vilde enten blive mere eller mindre skarpt afvisende, og vi kunde da simpelthen meddele det konfidentielt til de Kabinetter, som vi underrettede om vor Henvendelse, uden vidtløftig Kommentar eller Recrimination; eller det vilde vise Villighed til Forhandling, og vi risikerede da maaske, at Preussen stillede politiske Betingelser, og i saa Tilfælde maatte man overveje, hvorvidt de maatte være forenelige med Landets Vel.

Kong Christian fandt det nødvendigt at erfare, hvorledes vi med Hensyn til det nordslesvigske Spørgsmaal nu egentlig stod overfor Tyskland. Han syntes derfor, at det var et meget naturligt Ønske, den foreslaaede Depeche gik ud paa at udtale, men, idet han i det Hele kunde billige Udenrigsministerens Forslag, var han dog tilbøjelig til at tro, at det maaske kunde være bedre først at afvente, om der alligevel ikke skulde komme nogle Meddelelser om Oktobertraktaten fra den preussiske Regering.

Hertil bemærkede *Rosenørn-Lehn,* at det ganske vist vilde være naturligere at foretage den foreslaaede Henvendelse, naar vi først havde modtaget en Kommunikation fra den preussiske Regering, men der var aldeles ingen Sandsynlighed for, at vi vilde faa en saadan; tværtimod tydede alt paa, at det var Preussens Hensigt *ikke* at gøre os nogen Meddelelse.

Til denne Betragtning sluttede *Konseilspræsident Estrup* sig. Han mente derfor ikke, at man kunde vente paa en saadan Meddelelse fra Berlin for at faa et Udgangspunkt, og paa den anden Side forekom det ham farligt at udsætte det paatænkte Skridt, da dette vilde blive vanskeligere, hvis Bismarck allerede havde fundet Lejlighed til forinden at udtale sin Anskuelse, naar den tyske Rigsdag traadte sammen. Man burde ikke opsætte at handle. Estrup betonede, at han var fuldstændig enig med Udenrigsministeren i, at det paa ingen Maade gik an, at Regeringen tav stille efter Oktobertraktaten, da det saa med Føje vilde kunne siges, at Danmark i Virkeligheden havde acquiesceret ved, hvad

der var sket. Han troede ogsaa, at det fra alle Sider i Landet, uden Hensyn til Partistilling, ventedes, at Regeringen gjorde noget. Ligeledes var han enig med Udenrigsministeren i, at en direkte Henvendelse til Preussen i den foreslaaede Form vilde være det Skridt, som mest effektivt og med mindst Anstød kunde gøres; — det kunde i værste Fald ikke medføre andet end Afvisning, og noget yderligere kunde ikke risikeres.

Paa Kongens udtrykkelige Spørgsmaal tiltraadte ogsaa *Kronprins Frederik* Udenrigsministerens Forslag, og Drøftelsen sluttede med, at Kongen billigede den af det samlede Ministerium foreslaaede Indstilling og bemyndigede Udenrigsministeren til at foretage de angivne Skridt. Udenrigsministeren forelæste derefter Udkastet til Depechen til Berlin, og Kongen billigede dette.

Yderligere besluttedes, at man skulde vente lidt med at ekspedere Depechen til Quaade for at give Heydebrand Lejlighed til at faa talt med Bülow, før Quaade søgte denne.

Torsdag den 13. om Morgenen rejste Heydebrand. Depechen til Quaade dateredes fra den 12., og fra den 13. dateredes en Instruks til Quaade om Overleveringen. Efter Kriegers Beretning[49] vilde Estrup have sendt Papirerne med Kurér til Berlin, men dette afslog man, da en saadan Ekspeditionsform kun vilde vække Opsigt, og Brevene intet indeholdt, som Tyskerne ikke gerne maatte læse.

Ministerraadets og Statsraadets Beslutning om ikke, saaledes som først paatænkt, at rette en Henvendelse om Støtte til fremmede Magter, blev straks den 11. Februar telegrafisk og i omtrent enslydende Udtryk meddelt saavel Quaade som Gesandterne i London, St. Petersborg og Paris; Gesandterne i Stockholm og i Wien fik den 13. og den 14. tilsvarende Meddelelse i længere Depecher.

Den Depeche af 12. Februar 1879 til Quaade, der var beregnet paa i Afskrift at meddeles det tyske Udenrigsministerium, var udfærdiget paa Fransk.[50] Den blev den danske Regerings sidste officielle Udtalelse til Tyskland om Nordslesvigs Forening med

49) Krieger VII, 107.

50) U.A. — Trykt T.A., Nr. 388.

Danmark, indtil Spørgsmaalet i Efteraaret 1918 paany blev rejst. Den gengives her i den Oversættelse til Dansk, i hvilken den snart efter meddeltes den danske Rigsdag.

»De Følelser, med hvilke den kongelige Regering har modtaget Efterretningen om den mellem Tyskland og Østrig den 11. Oktober f. A. undertegnede Traktat, er af sammensat Natur. Jeg skjuler ikke,« skrev Udenrigsministeren til Quaade, »at det har været os meget pinligt at se den internationale Bestemmelse saa uventet forsvinde, ved hvilken Preussen havde forpligtet sig til at tilbagegive Danmark en Del af Slesvig. Men hvad vi altid har sat mest Pris paa i Prager-Traktatens Art. V, er den Vedgaaelse, som den, efter vor Anskuelse, indeholdt fra Preussens Side om, at der var Retfærdigheds- og Billighedshensyn, som maatte opfordre Sejrherrerne til at give den ved Wienerfreden saa haardt hjemsøgte danske Nationalitet en begrænset Oprejsning. Denne underforstaaede Vedgaaelse er ganske vist forsvunden tilligemed Art. V's 2. Del, men vi kan maaske haabe, at de samme Betragtninger, som i sin Tid har ført den preussiske Regering til at antage denne moralske Forpligtelse, ikke destomindre vedbliver at bestaa og ikke vil blive miskendte af den kejserlige Regering. At vinde ikke blot den danske Nations, men jeg vover at tilføje de to andre skandinaviske Nationers Sympatier og sikre sig ved sin Grænse en hjerteligt venskabelig og paalidelig Nabo, det er efter vor Mening Fordele, som vel kan opveje Opofrelsen af et forholdsvis lidet betydeligt Territorium og af en Befolkning, som ved sit Sprog og sine nationale Aspirationer vil føle sig, idetmindste endnu for lang Tid, naturligt hendraget mod Danmark. Det er ikke min Sag at udbrede mig videre om denne Side af Sagen, og jeg indskrænker mig til at erindre om, at en Retfærdighedshandling ofte har en større Rækkeevne end den mest oplyste Forstand kunde forudse, og udøver en Indflydelse paa Steder og under Omstændigheder, hvor man ikke ventede det.

Naar altsaa disse Bevæggrunde af en højere Art endnu bestandig er tilstede, smigrer vi os med at antage, at de, istedetfor at tabe i Virkekraft ved den nye Traktats Afslutning, netop derved vilde vinde større Lethed til at gøre sig gældende uden at være hindrede ved kunstige Baand.

Vi forstaar tilfulde, at en Stormagt som Tyskland i en Sag af denne Natur alene vil handle i fuld Besiddelse af sin Magt og af sin legale Ret (ne veuille agir dans une affaire de cette nature que dans la plénitude de sa force et de son droit légal), og at det strider mod dens Følelse at have Udseende af at give efter for Tvangen af en For-

pligtelse, den har overtaget overfor en tredje Magt. Denne Vanskelighed er nu bleven fjernet ved Traktaten af 11. Oktober. Men dette er ikke alt. Art. V i Pragerfreden havde gjort den eventuelle Tilbagegivelse afhængig af Befolkningernes Afstemning, og den kunde fortolkes som om den havde villet lade selve Fastsættelsen af Omfanget af det Territorium, der skulde gives tilbage til Danmark, bero paa det blotte Udfald af denne Folkeafstemning. Vi begriber, at denne Artikel kan give Anledning til vægtige Indvendinger, baade ved selve det Princip, hvorpaa den hviler, og ved det Omfang, i hvilket dette Princip er blevet anvendt, og det er meget naturligt, at den kejserlige Regering hævder fuldstændig Frihed til at afveje paa een Gang baade de nationale Hensyn, som Art. V alene tager i Betragtning, og andre Interesser, der, efter vor Anskuelse, fortjener ikke mindre Opmærksomhed. Vi forstaar dette saameget desto bedre, som den kongelige Regering selv har følt det ubekvemme ved Art. V's altfor kategoriske Form; thi saaledes som den var affattet, paalagde den Kongen moralske Forpligtelser, som ikke vilde have tilladt Hans Majestæts Samvittighed at nøjes med mindre end Tilbagegivelsen af alle de Distrikter, i hvilke Befolkningerne havde udtalt sig for Genforeningen med Kongeriget.

Som De ser, betragter jeg ikke Ophævelsen af Art. V i Pragerfreden som nødvendigvis angivende, at den kejserlige Regering skulde have opgivet enhver Hensigt om at give Spørgsmaalet en billig Løsning. Og jeg smigrer mig med det Haab, at den sande Betydning af Traktaten af 11. Oktober alene har været at ryddeliggøre Terrænet for nye Forhandlinger, som kunde føre til et lykkeligere Resultat end de tidligere forsøgte. Men denne Betragtningsmaade deles ikke af alle, og De véd, i hvilken Grad Efterretningen om Traktaten af 11. Oktober har sat hele det danske Folk i Bevægelse, og har maattet gøre det, eftersom den berører vore dybeste Følelser og vore kæreste Forhaabninger. Under disse Omstændigheder sætter den kongelige Regering den største Pris paa at lære at kende den kejserlige Regerings Anskuelser om den forandrede Stilling, hvori Spørgsmaalet er indtraadt ved Traktaten af 11. Oktober. Jeg bemyndiger Dem derfor til at oplæse denne Depeche for Hans Excellence Statssekretæren, og at give ham en Afskrift deraf, hvis han ønsker det, idet De ledsager denne Meddelelse med de mundtlige Forklaringer, som De maatte finde belejlige, og som Deres fuldstændige Kendskab til den kongelige Regerings Anskuelser med Lethed vil indgive Dem.«

Den 12. Februar aabnede Kejser Wilhelm den tyske Rigsdag ved en Trontale, hvori det hed, at den Uvished, i hvilken Slutningsbestemmelsen i Art. V i Pragfreden af 1866 holdt Frem-

tiden for Indbyggerne i de nordlige Distrikter af Slesvig, havde bevæget den tyske Kejser til, efter at en Løsning af dette Spørgsmaal i gentagne Forhandlinger med Danmark ikke var lykkedes, at træde i Underhandlinger med Kejseren af Østrig om en Ændring af hin Artikel. Svarende til det indbyrdes venlige Forhold mellem de to Riger var en Overenskomst mellem de to Hoffer kommet i Stand i den ønskede Aand og var ratificeret den 11. Januar.

Denne knappe Udtalelse opfattede Krieger rigtigt, naar han i sin Dagbog skrev,[51] at hermed syntes Svaret paa Forespørgslen fra København forud at være givet, men denne Formodning kunde selvfølgelig ikke hindre Udførelsen af Regeringens Beslutning. Denne ændredes ej heller ved et Besøg, Udenrigsministeren fik af Grev von der Goltz, der i Anledning af Kammerherre Falbes Udtalelser spurgte, hvorvidt den danske Regering mente at have nogen Ret i Kraft af Pragfredens Art. V.

Ordren fra Berlin til det tyske Gesandtskab i København, dateret den 6., (S. 577-78) blev, uvist af hvilken Grund, først udført, da Hr. von Heydebrand den 13. om Morgenen var rejst til Berlin. Op ad Dagen kom den tyske Chargé d'affaires til den danske Udenrigsminister og meddelte om Eftermiddagen til Berlin, at han havde givet Meddelelse og stillet Spørgsmaal som befalet. Rosenørn-Lehn havde erklæret, »at Falbe havde fremsat Ytringen uden Instruktion; han kunde kun desavouere denne. En Ret til Afstaaelse havde man fra dansk Side ikke haft.« Baron Rosenørns Referat af Samtalen i Depeche Dagen efter til Quaade stemmer med von der Goltz'.[52] »Mit Svar var,« skrev Rosenørn til Quaade d. 14., »at Kmh. Falbe ingen Instruktion havde modtaget herfra, og at vi ikke paastod, at Danmark skulde have nogen »Ret«.«

Den 14. Februar sendte Udenrigsministeriet Falbe et Chiffertelegram: »Vær meget forsigtig i Deres Sprog, nær Mistillid til Herrerne i Ministeriet.« Den følgende Dag sendte man baade Falbe og Quaade nærmere Besked om det forefaldne. I en Depeche til sin Regering den 22. Februar betonede den østrigske

[51]) Krieger VII, 107 f.

[52]) T.A., Nr. 389.

Gesandt, Grev Kalnóky, at den danske Regering altid havde været paa det rene med, at den ikke af Pragfredens Art. V kunde aflede nogensomhelst formel eller international Ret; overfor ham havde i alt Fald hverken Udenrigsministeren eller nogen anden officiel Personlighed nogensinde indtaget et saadant Standpunkt; de havde højst talt om en moralsk Ret til Nordslesvigs Genforening, som det danske Folk og de danske Nordslesvigere havde faaet ved Art. V.

Rosenørn-Lehn hævdede, at den danske Regerings Stilling var fuldkommen ren og klar, men ogsaa Falbe havde »ingensomhelst Skyld«; han havde talt om »Rettigheder«, men »der var andre Rettigheder til end juridiske og traktatmæssige, og saa længe Falbe kun brugte Udtrykket i Almindelighed, kunde han billigvis forstaas som talende om moralske Rettigheder, Hensyn til Retfærdighed og Billighed«. Falbe skulde nu forholde sig rolig og ikke røre videre ved Sagen, hverken til Andrássy eller Orczy. Hvis den blev bragt paa Bane, burde han uden Forbehold modtage de Forklaringer, som blev givet ham, og i det hele undgaa alt, hvad der saa ud som om han nærede nogen Rancune for, hvad der var sket.

Falbe var naturligvis bragt »i en trykket Stemning« ved det forefaldne,[53] men glædede sig over at have faaet en opmuntrende Skrivelse fra Vedel.

Det kom ikke til yderligere Meningsudveksling herom med Berlin eller Wien. Mellemspillet var afsluttet og kom ikke til at paavirke den danske Regerings Standpunkt.

IV

DEN DANSKE HENVENDELSE I BERLIN 15. FEBRUAR

I den Depeche af 13. Februar, ved hvilken Quaade havde modtaget nærmere Oplysninger om sin Regerings endelige Beslutning, overlod Regeringen i al Almindelighed ham, der bedre end nogen anden kendte, hvad der var passeret i det slesvigske Spørgsmaal at paapege, hvad det kom an paa til Supplering af

[53]) Brev til Vedel $^2/_8$ 1879 (P. V.).

den ostensible Depeches Indhold. Man gjorde kun Antydninger om, hvad man særlig ønskede paapeget. Quaade skulde overfor Bülow fremhæve visse Hovedsynspunkter for den historiske Udvikling. Allerede Forhandlingerne i London 1864 havde vist, at det Princip var anerkendt, at Nordslesvig i Kraft af Nationalitetsprincippet burde blive ved Danmark; denne Betragtning var ikke bortfaldet ved Wienerfreden, saaledes at Bestemmelserne i Nikolsburg-Prag ikke saa meget skabte denne Forventning, som de snarere kun gav den et bestemt Udtryk og en international Sanktion. Men efter 1866 forelaa der en Række Kendsgerninger, som Quaade vidste Besked med, og som efter den danske Opfattelse viste, at den preussiske Regering anerkendte denne baade internationale og moralske Forpligtelse.

Bismarck havde selv tillagt Besiddelsen af Nordslesvig liden Betydning, idet den egentlige politiske og strategiske Linie laa meget sydligere, ved Slien. Hvis man i 1864 i Tyskland virkelig ikke havde vidst, i hvilken Grad hele den nordlige Del af Slesvig var gennemgaaende dansk i Sprog og Nationalitet, saa kunde man dog ikke længere lukke Øjet for denne Kendsgerning, efter at man havde set en overvældende Majoritet af Vælgere i Nordslesvig, trods Udvandringer og allehaande Tryk, sende danske Deputerede til Parlamenterne i Berlin med den ene Opgave at forlange Genforening med Danmark. Hvad tabte altsaa Tyskland ved at tilbagegive et Stykke Land, hvis Besiddelse ingen Interesse frembød for det, og hvad vandt det ved med Magt at beholde et afrevet Lem af en levende Nationalitet, som altid vilde stræbe tilbage til sit gamle Legeme?

Man ansaa det for heldigt, om Quaade vilde finde Lejlighed til en Gang for alle at udtale sig om de rigsfjendtlige Stemninger, som man i Tyskland saa ofte havde paastaaet var til Stede i Danmark, at man dér nu vel næsten betragtede dem som notoriske. Hvor var de til Stede, og hvor havde de vist sig, maatte man spørge. Den danske Udenrigsminister vilde opfordre enhver upartisk til at erklære, om ikke saavel den danske Presse, der nød en udstrakt Frihed, paa enkelte Undtagelser nær, som den danske offentlige Mening ikke havde tøvet med at misbillige, havde udtalt og endnu den Dag i Dag udtalte sig med en Søm-

melighed og et Maadehold, som man næppe vilde have fundet i noget andet Land, der havde undergaaet saadanne Prøvelser, som Danmark havde gjort det siden 1864. I denne Forbindelse henviste man til, hvorledes den danske Regering havde stillet sig til Preussen under de to store Kriser i 1866 og 1870, paa Tidspunkter, da det vel turde siges, at den almindelige Mening i Europa snarest var tilbøjelig til at tro, at Preussen ikke havde synderlig Udsigt til at gaa sejrrigt ud af Kampen. I 1866 havde Danmark tilbudt sin Alliance i Berlin, og den var maaske bleven modtaget, hvis ikke andre Kombinationer havde gjort den unødvendig; »i 1870 havde Danmark allerede midt i Juli ved Hjælp af Rusland givet Forsikring i Berlin om, at vi vilde bevare en strikte Neutralitet, altsaa en halv Maaned før Hertugen af Cadores Mission til København«. Det var ganske misvisende, naar man i Tyskland endnu troede, at det var en Paavirkning fra den russiske Tronfølger, Prinsen af Wales og Kongen af Sverige, der havde forhindret den danske Regering i at slutte Alliance med Frankrig. Videre kunde Quaade henvise til de Besøg, Christian IX og Kronprins Frederik havde aflagt hos Kejser Wilhelm, til at den tyske Kejserprins efter Indbydelse havde været i Besøg i København og var blevet behandlet dér med al den hjertelige Forekommenhed, han kunde ønske. Det vilde være vanskeligt at angive noget Punkt, hvor det kunde siges, at der var vist uvenligt Sindelag endsige Fjendskab. I denne Sammenhæng vilde man ikke omtale Prinsesse Thyras Formæling, thi man kunde umuligt tro, »at den preussiske Regering virkelig nogen Sinde for Alvor havde kunnet tillægge dette Ægteskab den fjerneste politiske Betydning, og skulde der virkelig have været noget, som i formel Henseende havde forekommet den preussiske Regering mindre regelmæssigt, havde den dog umuligt nogen Sinde kunnet tro, at man i København havde til Hensigt at fornærme den«. —

Udenrigsministeren satte stor Pris paa, at Quaade kunde faa Lejlighed til i et Totalbillede at vise Statssekretæren, hvor korrekt vor Holdning havde været og var lige overfor Tyskland; man haabede, at »Erkendelsen heraf vilde have en gunstig Virkning paa vort fremtidige almindelige Forhold til den kejserlige

Regering, hvad saa end iøvrigt Resultatet blev af det Skridt, man foretog.« Man kendte Bülows Retfærdighedsfølelse for vel til ikke at være overbevist om, at han vilde høre Quaade uden en forudfattet Mening, og at han vilde dømme uden Partiskhed.

Den danske Regering ventede i denne Sag ingensomhelst venskabelig Assistance af de andre europæiske Magter og vilde ikke forsøge paa at fremkalde den. Afgørelsen maatte alene afhænge af den tyske Regerings egen Bedømmelse, men paa den anden Side gjorde vi ingen Hemmelighed af det Skridt, som vi foretog i Berlin; vi handlede aabent og havde intet at skjule.

Hvis Quaade blev spurgt af diplomatiske Kolleger, bemyndigedes han til konfidentielt at lade dem vide, hvad vi havde gjort, men med udtrykkelig Tilføjelse af, at vi hverken *nu* eller *efter* maaske at have modtaget et Svar fra den kejserlige Regering, som ikke svarede til vore Ønsker, havde til Hensigt at anmode andre Magter om at yde os deres venskabelige Assistance ved denne Lejlighed.

Allerede Lørdag d. 15. Februar gik Quaade til Bülow, og Samtalen mellem dem fandt Sted, inden Hr. von Heydebrand, som man i København havde ønsket, havde talt med sin Chef.[54]

Ved Overleveringen af Depechen udtalte Quaade:

Den danske Regering havde efter Wienerfreden bestræbt sig for at vedligeholde et godt Naboforhold med Tyskland. Denne oprigtige Bestræbelse havde saavel ført til et godt politisk Forhold som til en venskabelig Omgang mellem det danske og det tyske Hof.

Danmark havde siden Forhandlingerne i London i Aaret 1864 troet at have Grund til at haabe, at det nordlige Slesvig ikke vilde være tabt for stedse, og at et varigt og oprigtigt Venskab mellem begge Lande derved vilde være sikret. Dette Haab var bestyrket ved den tyske Imødekommenhed i de første Aar efter Freden, ved de ganske vist resultatløse men dog aldrig formelt afbrudte, ogsaa af venligtsindede Monarker (Kejser Alexander og Kong Oscar) atter foranledigede Forhandlinger og ved den Overbevisning, at Tysklands egen Fordel talte for Udsondringen af ikke tyske Bestanddele.

[54]) T.A., Nr. 390. Krieger VII, 112.

Selvom man vel ikke kunde forklare sig, hvorfor nu en for Danmark saa smertelig Overenskomst var besluttet og offentliggjort uden Forberedelse og uden Meddelelse til den, den nærmest angik, miskendte man dog ikke, at Befrielsen fra en traktatmæssig Pligt, der var vanskelig at præcisere og vanskelig at opfylde, havde kunnet synes Tyskland ønskelig, men man haabede saameget mere, at nu, da begge Nationer stod frit overfor hinanden og uden Indblanding fra anden Side, det billige Hensyns Stemme vilde være afgørende i Berlin, og at en Forhandling om Tilfredsstillelse ikke af danske Retskrav — man anerkendte, at saadanne ikke forelaa — men af den moralske Berettigelse og for at foranledige virkelig Forsoning, vilde ligge i de Hensigter, der næredes paa tysk Side.

Bülow havde, efter sit Referat, svaret Quaade, at han modtog Depecheafskriften med udtrykkeligt Forbehold af det tyske Retsstandpunkt og navnlig med Forbehold imod ethvertsomhelst dansk Krav paa Afstaaelse af slesvigsk Landomraade. »Men deraf fulgte ogsaa, — og han maatte erklære dette bestemt og utvetydigt, — at den tyske Regering ikke havde til Hensigt at komme tilbage til Forhandlinger, der ikke ved dens Skyld var forblevet frugtesløse paa en Tid, hvor maadeholdne Fordringer fra dansk Side vilde have fundet velvillig Modtagelse her.« Konjunkturerne fra den Gang var forbi, og der var blevet gjort Ende paa videre Agitationer og Illusioner saavel i Fredens som i hine Distrikters Beboeres Interesse. Man maatte i Danmark gøre sig klart, at der i de forløbne 13 Aar havde forandret sig meget i Slesvig og Europa, — at den tyske Regering havde at tage Hensyn til Nationens Stemme og Stemning, og efter at Retsspørgsmaalet ved denne Overenskomst af 11. Oktober, der var blevet en Del af Folkeretten, fuldstændig var blevet bragt ud af Verden, slet ikke længere havde nogen Mulighed for at afstaa tysk og preussisk Landomraade til en fremmed Magt.

Derefter havde Quaade stillet dette Spørgsmaal: »Om denne Erklæring betød, at denne Sag maatte anses som helt og fuldkommen afsluttet fra Tysklands Side.«

Bülow svarede med *ja*.

Den danske Gesandt sluttede med at sige, at den offentlige

Mening i Danmark vilde blive meget bevæget, men at hans Regering trods alt vilde ønske vedblivende at staa i et godt Forhold til sin mægtige Nabo Tyskland. Han vilde i hvert Fald ikke raade til andet. Endnu vilde han kun spørge, om man i Berlin havde Grund til Klage overfor Danmark. »Jeg svarede,« refererede Bülow, »at Fjernelsen af hin Klausul, som ikke havde givet Danmark Rettigheder, ogsaa med megen Føje havde kunnet anses for ønskelig og rigtig uden særlige Klager, og at den retfærdiggjorde sig selv« (sich durch sich selbst rechtfertige). »Om og hvorvidt Broderskabet mellem danske og welfiske Erindringer og Forhaabninger havde indvirket paa hele vor Holdning i denne Sag og paa Offentliggørelsen af vor Overenskomst med Østrig, vilde jeg lade staa hen. Quaade kendte jo af vore Samtaler og af den tyske Presse det Indtryk, som visse Foreteelser har gjort her.«

Bülow refererede Samtalen i en Promemorie til Bismarck af 15. Febr., medens Kammerherre Quaades Referat af den alvorlige og afgørende Samtale foreligger i to Depecher af 16. og 20. Februar. Mellem hans og Bülows Indberetninger findes der ingen væsentlig Modsætning; her som overalt, hvor der har været Anledning til at undersøge det, møder vi hos begge absolut Loyalitet.

Det Forbehold, hvormed Bülow modtog Quaades Overlevering af en Afskrift af den forelæste Depeche, var efter Quaades Mening nærmest fremkaldt ved, at Quaade, idet han gav ham Aktstykket, anmodede om at give den af den danske Regering attraaede nærmere Forklaring om Betydningen af Traktaten af 11. Oktober. Bülow vilde øjensynlig sikre sig imod, at man fra dansk Side udledede nogensomhelst Ret til Meddelelse af en Traktatbestemmelse, der, som han gentagne Gange betonede, udelukkende havde stiftet et Retsforhold mellem Preussen og Østrig.

Bülows Udtalelser sammenfattede Quaade i følgende:

Efter Afslutningen af Oktobertraktaten var ethvert Spørgsmaal om Tilbagegivelse til Danmark af en Del af Slesvig bortfaldet. Løsningen af dette Spørgsmaal paa den oprindelig paatænkte Maade var allerede blevet umulig ved de siden Aaret

1870 paa hinanden fulgte store politiske Tildragelser og Omdannelser, og den vilde desuden ogsaa staa i aabenbar Strid med den i Tyskland herskende Folkestemning. Med de fornødne Garantier for de tyske Indbyggere i den til Danmark aftraadte Del af Slesvig og indenfor visse territoriale Grænser havde hin Løsning maaske været mulig paa et tidligere Tidspunkt, men efter den senere politiske Udvikling i Europa kunde den tyske Regering ikke gaa de tyske Følelser (sentiments) imod eller gøre Vold paa Hertugdømmernes Traditioner. I de sidste tre Aar havde der gentagne Gange været truende Fare for den almindelige Fred; det var lykkedes det tyske Riges Anstrengelser at besværge denne Fare, men man kunde ikke med Ro lade en traktatmæssig Bestemmelse bestaa, som kunde afføde en ny Fare. Dette var Anledningen til Traktaten af 11. Oktober. »Men hertil kom iøvrigt, at Bestemmelsen i Pragfredens Art. V helligede Nationalitetsprincippet, et Princip, som hverken Tyskland eller især Østrig kunde betragte med gunstige Øjne, og lige saa lidt kunde Tyskland være sindet at laane Haand til en politisk Ordning, som hvilede paa dette Princip.«

Quaade fremhævede, at i den lange Samtale faldt Statssekretærens Ytringer i den Orden, hvori han havde gengivet dem, men saa ofte der var Lejlighed dertil, fremsatte han alle de Modbemærkninger, han kunde hente fra Sagens Udvikling, og navnlig anførte han alt, hvad Udenrigsministeren havde paapeget i sin Depeche af den 13., dels til Motivering af Forespørgslen til den tyske Regering, dels til Belysning af den almindelige Holdning og det særlige Forhold til Preussen og Tyskland, som den danske Regering uafbrudt havde iagttaget efter Krigen i 1864.

Da Quaade til Begrundelse af Forespørgslen fremhævede, at skønt Danmark vel ingen Ret havde erhvervet ved Pragfreden, var der dog ved den officielle Meddelelse af Art. V og den derefter førte og aldrig formelt afbrudte Underhandling stiftet et Forhold, som gav den danske Regering en i det mindste paa Billighed grundet Beføjelse til ikke at forholde sig rolig ved det nu skete, gjorde Bülow ikke Indsigelse. Han bemær-

kede kun, at Falbe i Wien var gaaet videre, men at man jo nu ved Forespørgslen i København havde overbevist sig om, at den danske Udenrigsminister havde en rigtigere Anskuelse. Han sigtede her til det den foregaaende Aften indtrufne Telegram fra Grev von der Goltz med Rosenørn-Lehns utvetydige Udtalelse om den Ytring af Falbe, som man fra tysk Side havde paatalt.[55]

Bülow sagde til Quaade, at han vilde forelægge Kejseren den danske Regerings Henvendelse og tale derom med Rigskansleren.

Da Drøftelsen var ved at ebbe ud, faldt Quaades Bemærkning om, at han forudsaa, at den mellem Tyskland og Østrig trufne Overenskomst, naar hermed det sidste Ord var sagt i Sagen om Nordslesvig, vilde have en uberegnelig Virkning paa Stemningen i Danmark, men desuagtet maatte det dog endnu altid, i Følge Forholdenes Natur, være den danske Regerings Opgave at søge et godt Forhold til den tyske Regering bevaret og fremmet, ihvor vanskeligt dette end paa Grund af hin Stemning maaske vilde blive.

Denne Udtalelse greb Bülow og ytrede sig »med umiskendelig Tilfredshed om den af Quaade saaledes ytrede Mening, idet han fremhævede, at et godt Forhold mellem de to Nabolande var ligesaa ønskeligt for Tyskland som for Danmark«.

Før Quaade forlod Statssekretæren, spurgte han, om det havde vakt Uvilje hos den tyske Regering, at Christian IX var gaaet ind paa Ægteskabet mellem Prinsesse Thyra og Hertugen af Cumberland. Bülow henviste til en Skrivelse, som den tyske Kronprins i Oktober Maaned f. A. havde sendt den danske Konge, da denne havde meddelt ham Forlovelsen, en Skrivelse, hvis nøjagtige Ordlyd vi ikke kender, men som synes at have indeholdt ikke blot en Lykønskning til Forlovelsen, men ogsaa en Udtalelse om, at Forbindelsen ikke blev opfattet som Udtryk for Uvenlighed mod det tyske Kejserhus. Bülow anerkendte, at de Forestillinger, man i Berlin havde haft om, hvad der var gaaet for sig ved det danske Hof ved Formælings-

[55]) T.A., Nr. 389.

festlighederne, ikke havde været begrundet, men hans Ord rokkede ikke Quaades Formodning, at Tildragelsen i København, saaledes som den havde været fremstillet af de tyske Blade, i det mindste havde bidraget til, at Oktobertraktaten var blevet offentliggjort. Hvordan det end forholdt sig med Tidspunktet for Traktaten, om den, som Rygtet sagde, var afsluttet senere end Dateringen, eller ikke, mente Quaade, at Traktatens *Afslutning* og ikke Tidspunktet var det ene væsentlige. Det var hævet over al Tvivl, at der havde været fuldkommen Enighed om dens Indhold, længe før der blev Tale om Hertugen af Cumberlands Formæling med en dansk Prinsesse.

I denne Formodning havde Quaade, som vi nu véd, i højere Grad Ret end han selv anede.

I den Ordre, Bülow den 6. Febr. havde givet Gesandten i København om at paatale Falbes Udtalelser overfor den danske Udenrigsminister, havde han, som det vil erindres (S. 577), beordret, at Henvendelsen til Rosenørn-Lehn skulde ske »trocken und bestimmt«.[56] Da Heydebrand telegraferede, at den danske Regering tænkte paa en Henvendelse i Berlin, skrev Bismarck i Randen: »für uns gleichgültig«.[57] I sit Referat af Samtalen med Quaade fremhævede Bülow, som vi har set, at hans afgørende Erklæringer til den danske Gesandt, at man ikke havde til Hensigt at indlede nye Forhandlinger om det nordslesvigske Spørgsmaal, var ledsaget af den udtrykkelige Fremhævelse af, at denne Erklæring var »bestimmt und unzweideutig«. I Randen af denne Promemorie, hvori Bülow refererede Samtalen,[58] havde Bismarck kun gjort to Antegnelser. Ved Quaades Ord om, at Danmark efter Wienerfreden havde *bestræbt sig for* at vedligeholde et godt Naboforhold med Tyskland, havde Rigskansleren sat et Spørgsmaalstegn. Ved Quaades Bemærkning, at det danske Haab om, at Nordslesvig ikke vilde være tabt for stedse, var bestyrket ved den tyske *Imødekommenhed* i de første Aar efter Wienerfreden, havde Bismarck skrevet »nicht erwidert«. Dette er, hvad der foreligger om Bismarcks Stemning ved Læsningen af Referatet.

56) T.A., Nr. 384.
57) T.A., Nr. 386.
58) T.A., Nr. 390.

Men det Indtryk, som flere af de fremmede Magters Gesandter i Berlin i disse Uger fik af Samtaler med Rigskansleren og Statssekretæren, peger i samme Retning; der herskede i alt Fald hos Bismarck, for hvem Bülow maatte være Talerør, en uvillig og bidsk Stemning mod Danmark.[59] Afdæmpet, men dog tydelig kom dette frem i Samtalen mellem Bülow og Quaade. Pinlig var Samtalen for begge. De var mangeaarige Kolleger fra den danske Udenrigstjeneste før 1864, havde begge arbejdet for den dansk-holstenske Helstatspolitik. Bülow var Sekretær i den Kommission, der 1846 udarbejdede »det aabne Brev«; han hørte ikke til de tyskfødte Embedsmænd, der protesterede mod dets Indhold, men havde fra 1849—1862 i dansk-tyske Anliggender repræsenteret Danmarks Politik. Først efter Martskundgørelsen 1862 var han traadt tilbage. Endnu stod han i Brevveksling med det danske Kongehus;[60] hans personlige Forhold til Quaade og den danske Regering var det bedste.

I denne afgørende Samtale maatte alt dette træde tilbage og den Bismarckske Indstilling herske. Bülow havde, beretter Quaade, »vel holdt hele Samtalen i en mod Danmark og dens Regering særdeles velvillig Tone«, men »hvad alt væsentligt angik og hvor han talte om sin Regerings Politik ved nærværende Lejlighed, gav han sine Ytringer et for ham usædvanlig haardt Anstrøg, — han kaldte saaledes Ophævelsen af Art. V i Pragfreden et Kejsersnit, som var nødvendigt i den almindelige Freds Interesse«.

Hvor langt var der ikke mellem de to Mænds Udgangspunkt, den danske Helstatspolitik før 1848, og de Bismarckske Principper, som Bülow udtrykte, hvorved Preussen mente for alle Tider at have gjort Ende paa det nordslesvigske Spørgsmaal. Den danske Regering havde strakt sig overordentlig langt ved i sin ostensible Depeche at give utvetydig Anvisning paa, at en Deling af Slesvig nu ikke behøvede at ske alene paa Grundlag af et Afstemningsresultat; man vilde fra dansk Side ikke af-

[59]) Gillis Bildt til General Björnstjerna $^{24}/_{2}$ 79 (Sthm.), St. Vallier til Waddington $^{6}/_{3}$ 79 (Paris).

[60]) Krieger VII, 57 og 115.

vise en Løsning, hvor foruden de nationale Ønsker ogsaa andre Hensyn — og hermed mentes selvfølgelig Preussens militære Interesser — toges i Betragtning. Man havde sagt rent ud, at man vilde nøjes med mindre end de Dele af Nordslesvig, i hvilke Befolkningen udtalte sig for Genforeningen med Danmark. Dette gav Anvisning paa en Løsning ved de minimale Indrømmelser, som Bismarck og Kejser Wilhelm 1867—68, i alt Fald tilsyneladende, havde kunnet tænke sig at gaa ind paa. I Korthed udtrykt: man afviste nu ikke en Grænselinie, der lod Als og Sundeved, muligvis Aabenraa blive ved Tyskland. Hvad kunde Bismarck og Kejser Wilhelm egentlig forlange mere, om de overhovedet havde Tilbøjelighed til at imødekomme Danmark?

Det Standpunkt, den danske Regering her indtog under Tryk af Oktobertraktaten og den europæiske Situation i 1879, skal andet Sted vurderes; Standpunktet motiveres, som vi har set, egentlig ikke nærmere i Ministeriets eller Statsraadets Forhandlinger. Maaske er Grunden, at man var fuldkommen sikker paa, at end ikke om en saa begrænset Imødekommen vilde der blive Tale.

Ved Bedømmelsen af den tyske Regerings Stilling er det afgørende, at Danmark her alene bad om en Løsning ud fra en saare begrænset Anvendelse af Nationalitetsprincippet, ud fra Synspunkter hentede fra Ret og Billighed, fra Krav om den nationale Selvhævdelse, der svarer til den Enhedsstræben i det tyske Folk, som Bismarck havde bragt til Sejr ved at skabe det nye tyske Rige, indenfor hvis Grænser Nordslesvigs danske Befolkning imod sin Villie skulde tvinges til at blive.

Bülow fortalte Bismarck, at Quaade havde »talt med Maadehold og mere beklagende sit Fædreland end anklagende andre«. Vi ser den stilfærdige, tilknappede, graanende danske Diplomat i sørgmodig Alvor hævde sin Værdighed. Quaade havde i alle disse vanskelige Aar i Berlin trods sin nøgterne Realisme ikke opgivet Haabet om at naa en tilfredsstillende Løsning af det slesvigske Spørgsmaal. I dette Øjeblik var Haabet bristet, i alt Fald for hans Levetid.

V

DET ENDELIGE TYSKE SVAR 5.–12. MARTS AFSLUTNINGEN

Efter Quaades Samtale med Bülow den 15. Februar ventede man i København et formelt skriftligt Svar uden nogen Forhaabning om, at dette i Realiteten vilde blive mere imødekommende. Den 5. Marts afsendte Bülow til Grev von der Goltz en Depeche, som han skulde læse for den danske Udenrigsminister; hvis denne ønskede det, skulde der gives en Afskrift. Goltz maatte iøvrigt ikke indlade sig paa nogen Drøftelse af den i Depechen omhandlede Sag, kun indberette eventuelle Ytringer af Rosenørn-Lehn.[61]

Den 12. Marts udførte von der Goltz sit Hverv. Den tyske Depeche, der i Formen svarede til den danske Regerings Depeche af 12. Februar, fremhævede, at den danske Udenrigsminister i hin Depeche, overfor den Kendsgerning, at Pragfredens Art. V ved Oktobertraktaten var udslettet, havde støttet sig paa visse Betragtninger, der laa udenfor den traktatmæssige Ret og derved var kommet til den Konklusion, at Oktobertraktatens virkelige Mening kun var at rense Terrainet for nye Forhandlinger mellem Tyskland og Danmark. Under Hensyn til det danske Ønske om at lære den tyske Regerings Standpunkt hertil at kende, udtalte Bülow først, at den tyske Regering siden Aaret 1867 havde forsøgt at naa Enighed med den danske Regering om visse foreløbige Betingelser for Udførelsen af Pragfredens Art. V's anden Del. De Skridt, som man i denne Hensigt havde gjort, var forblevet frugtesløse, fordi de Fordringer, der den Gang var formuleret af den danske Regering, efter den tyske Regerings Opfattelse, overskred den nævnte Artikels Rækkevidde og miskendte de Hensigter, af hvilke man var besjælet, da den blev redigeret.

Fra dette Tidspunkt af og overfor de Begivenheder, som i Mellemtiden var foregaaet, havde man stedse ventet at se fremspire Tegn, der kunde lade den tyske Regering forstaa, at den danske Regering ikke nægtede at tage Hensyn til Tysk-

[61]) T.A., Nr. 392.

lands nye Stilling, saaledes som Begivenhederne havde skabt den. Hvis dette var sket, vilde det have været muligt uden at støde den offentlige Mening i Tyskland at optage Spørgsmaalet om en Overenskomst vedrørende Grænsedistrikterne. Saadanne Tegn havde ikke vist sig; der var tværtimod, og det endog helt nylig, som en Forværring (recrudescence) i Danmarks Dispositioner overfor det tyske Rige. Bülow havde derfor ikke tøvet med at svare bekræftende, da Hr. Quaade under de mundtlige Forklaringer, med hvilke han havde ledsaget Oplæsningen af den danske Depeche, havde spurgt ham, om den tyske Regering betragtede det Spørgsmaal, som var ladet aabent ved Pragfredens Art. V, som definitivt afsluttet.

Da Grev von der Goltz havde oplæst Skrivelsen, bemærkede, efter hans Referat, Rosenørn-Lehn straks, at Anvendelsen af Udtrykket Forværring, *recrudescence,* maatte bero paa en urigtig Opfattelse.[62] Derpaa sagde Ministeren, at han haabede, at det gode Forhold, som saa længe havde bestaaet mellem Tyskland og Danmark, nu atter maatte indtræde; han beklagede de Misforstaaelser, der havde fundet Sted i den sidste Tid. Iøvrigt, sagde han, svarede Indholdet af, hvad von der Goltz havde meddelt, ganske til, hvad der var ham bekendt gennem Quaades Beretning om sin Samtale med Statssekretæren.

Den danske Regering opfattede Svaret fra Berlin — Bülows »mugne Svarskrivelse«, som Krieger kaldte den,[63] — som »meget tørt og noget haardt« og som lidet overensstemmende med tidligere Udtalelser af Bülow, f. Eks. hvad denne i Foraaret 1878 havde sagt til Quaade, da denne spurgte ham om, hvilken Holdning Tyskland vilde indtage i Tilfælde af, at en Krig mellem England og Rusland udbrød, hvorom der paa det givne Tidspunkt under Balkankonflikten var megen Tale.[64]

Udtalelserne den Gang havde efter dansk Opfattelse givet Udtryk for Tillid til Danmarks Neutralitetsønske og Sindelag mod Tyskland.

62) T.A., Nr. 394.
63) Krieger VII, 128.
64) Brev fra P. Vedel til Quaade 22/8 1879; sml. Depecher og Breve fra Quaade 8/5 1878 til København (U.A. og P.V.).

I nogle Dage overvejede det danske Udenrigsministerium, hvad der nu var at gøre, og Resultatet nedlagdes i en udenrigsministeriel Forestilling til Kongen dateret den 19. Marts 1879, der den 21. Marts behandledes i Statsraadet.[65]

Den fastslog, at det tyske Svar i Realiteten ligesaa udtrykkelig som Hr. v. Bülows mundtlige Svar til Quaade tilkendegav, at ethvert Spørgsmaal om Tilbagegivelse af en Del af Slesvig til Danmark var bortfaldet.

Overraskende var, at den tyske Regering nu i Depechen fremsatte en Motivering, der gik ud paa, at man i Berlin forgæves havde ventet at se Tegn paa, at Danmark ikke vægrede sig ved at tage Hensyn til den nye Stilling, som Bismarck havde skabt for det tyske Rige. Den danske Regering var sig bevidst siden 1864 at have vist den største Opmærksomhed mod Tyskland, og Udenrigsministeriets Arkiver indeholdt talrige Udtalelser af Bismarck og Bülow, der anerkendte dette.

Efter Overvejelse med de øvrige Ministre mente Udenrigsministeren, at det vilde være ikke blot unyttigt, men endogsaa farligt for den danske Regering at møde dette Svar med en Udtalelse i Berlin om det utilfredsstillende i Svarets Indhold eller Motivering. Paa den anden Side turde det ikke anbefales, at man ved Tavshed fik Udseende af at anerkende den fremsatte Paastand om den danske Regerings Miskendelse af Tysklands Magtstilling i Europa. Under disse Omstændigheder foreslog Udenrigsministeren i Overensstemmelse med det øvrige Kabinet, at det blev paalagt Quaade ved Lejlighed overfor Hr. v. Bülow at udtale, at den danske Regering var sig bevidst fuldstændig at have erkendt den store Stilling, som Tyskland havde erholdt ved Begivenhederne i 1866 og 1870, og at den havde haabet, at det var lykkedes den at overbevise den tyske Regering derom. Quaade skulde dog ikke gaa ind paa en Realitetsdiskussion af dette Spørgsmaal.

Iøvrigt foreslog Rosenørn-Lehn, at Afskrift af Svaret fra den tyske Regering meddeltes de danske Gesandter i Udlandet dels til deres egen Efterretning og dels til aldeles fortrolig Med-

[65]) Statsraadsprotokollen (Statsministeriet).

delelse til de Regeringer, som allerede var gjort bekendt med de tidligere Skridt i Berlin.

Kong Christian billigede Udenrigsministerens Forslag, men fandt dog, at det udtrykkelig burde siges i Berlin, at ligesom vi hidtil havde bestræbt os for at vedligeholde et godt Forhold til Tyskland, vilde vore fremtidige Bestræbelser gaa ud herpaa. Ved Siden heraf kunde man da spørge, *hvorledes* den tyske Regering mente, at vi i Fremtiden skulde stille os; det kunde mulig være til vor Fordel forud at vide dette.

Her overfor fastholdt *Udenrigsministeren* vedblivende, at det vilde være betænkeligt paa nogen Maade at foranledige en Realitetsdiskussion med den tyske Regering. Til de Betragtninger, Forestillingen havde indeholdt, føjede han den Bemærkning, at Quaade sikkert nok vilde finde Lejlighed til at udtale sig, som Kongen ønskede, om at vore Bestræbelser ogsaa fremdeles vilde være rettede paa at vedligeholde et godt Forhold til Tyskland.

Konseilspræsident Estrup bemærkede, at han ganske delte Udenrigsministerens Frygt for en Realitetsdrøftelse i Berlin i et Øjeblik som dette, hvor Tyskland stod saa overmægtigt i Europa, og hvor ingen Magt *vilde* eller *turde* træde op for os. Det forekom ham, at der vanskelig kunde tænkes noget uheldigere Øjeblik til at forhandle med Tyskland, og han frygtede derfor saa meget mere for en Henvendelse, der æskede Forklaringer i Berlin og kunde foranledige, at man kom ind paa Spørgsmaal om en nærmere Tilslutning mellem de to Lande og om Betingelserne for en saadan, med Hensyn til hvis nærmere Modaliteter man ogsaa, han kunde ikke se rettere, havde gjort sig det vanskeligt at undgaa at komme ind paa. Et nærmere Forhold til en saa mægtig Stat som Tyskland, udover hvad der kunde fordres af en nabovenlig Magt, — og i den Henseende havde vi fra vor Side gjort alt — vilde, troede Estrup, bringe en svag Stat som Danmark i et Afhængighedsforhold og vor Selvstændighed vilde være opgivet. Yderligere forekom det ham givet, at ethvert Skridt, som Danmark maatte gøre til nærmere Tilslutning til Tyskland, i Retning af en Opgaaen i Tyskland, absolut vilde fjerne os fra de Magter, som

Danmark hidtil havde regnet til sine Venner og med eet Slag berøve os Sympatierne hos disse. Han troede ikke, at der herom kunde være nogen Tvivl, men det kunde dog paa ingen Maade være os ligegyldigt, at vi stillede os saadan, at dette skete. Estrup endte med at sige, at han vel kunde tiltræde Udenrigs-ministerens Forslag, men dog kun, naar det ved Henvendelsen i Berlin søgtes undgaaet at æske enhver nærmere Forklaring i Realiteten. Efter disse Udtalelser opgav Kongen sin Tanke om en Tilføjelse til, hvad Udenrigsministeren i sin Forestilling havde anbefalet, og Rosenørn bemyndigedes til at træffe de fornødne Skridt til Forslagets Udførelse.

Dette skete ved en Depeche, der d. 22. Marts afgik til Quaade. I Henhold til Statsraadsbeslutningen af 21. Marts bad Rosen-ørn-Lehn Gesandten, saa snart Lejlighed tilbød sig, udtale til Bü-low, at vi vel efter Quaades Samtale med ham den 15. Februar ikke havde kunnet nære noget synderligt Haab om, at den kej-serlige Regering vilde slutte sig til den Anskuelse, som laa til Grund for vor Depeche, men at man ikke destomindre i Køben-havn havde følt sig pinlig berørt ved den Maade, hvorpaa Sva-ret var blevet motiveret i Depechen til Hr. von der Goltz. Den danske Regering var sig ikke bevidst at have ladet det mangle paa Anerkendelse af den store Stilling, som Tyskland indtog i Europa efter Begivenhederne i 1866 og 1870, og den troede netop ved disse Lejligheder og senere at have bevist dette ved sine Udtalelser og Holdning; den havde saa meget mindre frygtet for, at dens Anskuelser skulde misforstaas, som den tværtimod havde glædet sig ved til forskellige Tider at have modtaget Antydninger fra den kejserlige Regerings Side, som den opfattede som Anerkendelse.

Udenrigsministeriet mente, at en saadan Bemærkning kun kunde blive optaget af Bülow som Bevis paa den Pris, den danske Regering satte paa et godt Forhold til Tyskland, men man ønskede ikke, at Quaade skulde indlade sig paa en Reali-tetsdiskussion, og skulde Bülow søge at komme ind derpaa, maatte han paa passende Maade lade Samtalen falde.

Da Quaade havde modtaget denne Ordre, fik han Besøg af Baron Anton von Magnus, der skulde afløse Hr. v. Heyde-

brand som tysk Gesandt i København, og som faa Dage efter vilde begive sig til Danmark.[66]

Baron Magnus udtalte sig paa en meget tilfredsstillende Maade baade om de personlige Dispositioner, med hvilke han vilde indtræde i sin nye Stilling, og om sin Opgave i København, og dette greb Quaade som Anledning til at gøre Bemærkninger til den tyske Depeche af 5. Marts. Da han den 26. Marts traf Bülow i det tyske Udenrigsministerium, udtalte han sin Glæde over, at Magnus snarest mulig kom til København og over, at den ny Gesandt havde sagt ham, at det udtrykkelig og særlig var blevet hans Opgave paa enhver Maade at bidrage til Opretholdelse og yderligere Befæstelse af et godt Forhold og god Forstaaelse mellem Danmark og det tyske Rige. Det var ønskeligt, at det i nærværende Øjeblik kom til at staa aldeles tydeligt og klart, at den tyske Regering attraaede og satte Pris paa et godt Forhold til det danske Rige, ligesom han vidste, at den danske Regering satte stor Pris paa et saadant Forhold til Tyskland. Bülow bekræftede, at det var hans Regerings oprigtige Ønske at bevare og fremme en god Forstaaelse mellem de to Nabolande, og at dette Formaal havde været det ledende ved Instruktionerne til Magnus; det skulde yderligere blive indskærpet ham før hans Afrejse til København.[67] Denne Bemærkning benyttede Quaade til at gøre opmærksom paa, at den danske Regering havde følt sig pinlig berørt ved den Maade, hvorpaa man fra Berlin havde besvaret den danske Henvendelse, og han forklarede dette Indtryk nærmere i Overensstemmelse med Rosenørn-Lehns Anvisning. Han undgik imidlertid at fremsætte noget Spørgsmaal om, »hvad der havde været ment med de Vidnesbyrd om Anerkendelse fra dansk Side af den Stilling, Begivenhederne havde givet Tyskland, som man forgæves havde ventet skulde komme«. Bülow berørte ejheller

[66]) Depecher fra Quaade til Rosenørn 27/3 og 28/3 1879 (U.A.) og Brev fra Quaade til Vedel 28/3 1879 (P.V.).

[67]) Depeche Nr. 11 fra Quaade til Rosenørn-Lehn 27/3 1879. — I »Bismarck und die nordschleswigsche Frage« findes hverken aftrykt en Instruks til Magnus eller Bemærkning om, at en saadan har været eftersøgt — et Eksempel bl. mange paa den Overfladiskhed, hvormed denne Aktsamling er udgivet.

dette Punkt. Han indskrænkede sig til den Bemærkning, at ovennævnte Meddelelse til Goltz var affattet saaledes som sket var, fordi man havde ventet paa denne Maade bedst at gøre Ende paa enhver videre Diskussion om Hovedsagen, men an⸗den Hensigt havde man ikke haft dermed, og denne Meddelelse skulde ikke berøre Fremtiden. Forholdet mellem Danmark og Tyskland, tilføjede Bülow, havde længe i det hele været godt og tilfredsstillende, og man ønskede kun, at det fremdeles maatte blive saaledes, ligesom man gerne bidrog dertil. Alt, hvad der angik den omhandlede Korrespondance, maatte helst tilhøre Fortiden.

Hertil svarede Quaade, at hvad han havde haft for Øje med den nærværende Samtale var at blive sat i Stand til at konsta⸗tere, at det gode Forhold, som nu i lang Tid havde været frem⸗herskende mellem Tyskland og Danmark, fremdeles bestod uforandret, saaledes at de tvende Lande uberørt af, hvad der var sket, stod frit lige overfor hinanden i en Stilling, hvori det ene ikke forlangte noget af det andet. Den Form, Quaade gav denne sidste Bemærkning, var foranlediget ved Rygter, der havde været fremme i Pressen om, at Danmark tænkte at søge en varig Tilnærmelse til Tyskland paa Basis af et fast Told⸗ og Handelsforhold. Ogsaa i København var der gaaet slige Rygter, og paa Baggrund af den Ængstelse, der overhovedet fandtes i Danmark for, hvad Tyskland bar i sit Skjold, havde Quaade ønsket paa denne indirekte Maade at tage Afstand fra disse Tanker. Bülow svarede, at Quaade med fuld Sikkerhed i København kunde udtale det, han her havde sagt.

Det her angivne indeholdtes i Quaades officielle Indberet⸗ning af 27. Marts, men i en »meget fortrolig Depeche«, som han Dagen efter, den 28. Marts, sendte Udenrigsministeren, for⸗talte han, at Samtalen dog havde været af længere Varighed og havde indeholdt en Del mere end, hvad han officielt havde indberettet. Men da dette yderligere Indhold ikke stod i nøje Forbindelse med, hvad der var Samtalens Øjemed, og var af fortrolig Natur, havde han anset det for rigtigst at give det Plads i en særlig Meddelelse.

Da Quaade havde fremhævet den mindre venskabelige Tone,

hvori den tyske Depeche af 5. Marts var holdt, og hvortil han fandt, at der ikke var givet Anledning fra dansk Side, bemærkede Bülow, at dette dog efter hans Mening til en vis Grad havde været Tilfældet. Han nævnede først og som oprindelig Anledning til Misstemningen det, der var forefaldet i København under Hertugen af Cumberlands Ophold dér. Herimod indvendte Quaade, at om det end var forstaaeligt, at Bladenes Skildringer af det saaledes forefaldne for et Øjeblik havde vakt Anstød i Berlin, var Urigtigheden af disse Meddelelser dog blevet oplyst. Dette indrømmede Bülow, men fastholdt ikke destomindre tildels sin Paastand, idet han ytrede, at af et engang gjort uheldigt Indtryk, selvom dette viste sig ugrundet, altid blev noget tilbage, som uvilkaarlig vedblev at gøre sig gældende; desuden var der jo de Dekorationer, der var givet Medlemmer af den welfiske Deputation, men som de ikke kunde søge Tilladelse til at bære.

Videre bemærkede Bülow, at det ikke havde kunnet være uden Indflydelse paa Affattelsen af den omhandlede Depeche, at den danske Henvendelse af 12. Februar var blevet støttet paa en Slags moralsk Ret for Danmark. I denne Udtalelse mente Quaade at finde den væsentligste Grund til Misstemning, og han troede dette »saa meget mere, som han var overbevist om, at Vedkommende i Hjertet maatte erkende, at en saadan moralsk Ret, ja maaske endog noget mere, i Virkeligheden var til Stede«. Han vilde derfor ikke nu overfor Bülow undlade at paavise denne Ret, og han paaberaabte sig da, idet han bemærkede, at han her talte i største Fortrolighed, de gentagne Gange givne Tilsagn, som Bismarck tidligere og allerede umiddelbart efter Afslutningen af Fredstraktaten af 30. Okt. 1864 havde givet om sin personlige Villighed til at tilbagegive Danmark endog betydelige Dele af Slesvig. I denne Henseende havde Quaade adskilligt present.

Quaade kunde naturligvis ikke sige, hvilket Indtryk hans Bemærkninger havde gjort paa Statssekretæren, men han mente at kende hans Retfærdigheds- og Billighedsfølelse for godt til at antage, at de havde været uden Virkning paa ham. Bülow modsagde ham ikke, men indskrænkede sig til at bemærke, at

ogsaa han troede, at Bismarck personlig i sin Tid havde været stemt for en Tilbagegivelse til Danmark af Dele af Slesvig, men at en saadan Transaktion var blevet vanskeligere og vanskeligere, og efter Krigen med Frankrig og denne Krigs Udfald havde der aldrig kunnet være Tale om en Afstaaelse af en saadan Udstrækning, at den blev af mindste Værd for Danmark.

Denne sidste Udtalelse af Bülow benyttede Quaade til Forsøg paa at faa at vide, om der, hvis Traktaten af 11. Oktober ikke var blevet offentliggjort, havde været nogen Udsigt til en delvis Tilbagegivelse af Slesvig paa et andet Grundlag end Pragfredens Bestemmelser. Dette Spørgsmaal var vel, mente Quaade, for saa vidt ikke uden Interesse, som det er klart, at en Overenskomst med Danmark ikke havde været saa vanskelig før hin Offentliggørelse, som den nu af flere Grunde virkelig vilde være.

Det forbavsede ikke Quaade, at Bülow ikke gav ham noget bestemt Svar. Idet han bemærkede, at det af Quaade fremsatte Spørgsmaal jo nu egentlig var et rent akademisk Spørgsmaal, indrømmede han, at det ganske vist ikke havde været absolut nødvendigt at offentliggøre Traktaten af 11. Oktober. Man havde gerne kunnet lade den henligge gemt i Arkiverne for kun at tage den frem, naar det Tilfælde indtraadte, hvis farlige Indtræden den var bestemt til at afværge — dette vilde, som det tydelig af Bülow blev tilkendegivet de fremmede Diplomater i Berlin, sige, hvis en mindre velsindet østrigsk Minister end Grev Andrássy, f. Eks. en Mand af Grev Beusts Type, under gunstige europæiske Konjunkturer skulde falde paa at bruge den. Men dermed vilde Sagen ikke i nogen væsentlig Grad have været anderledes for Danmark, thi efter den franske Krig havde der ikke kunnet være Tale om mere end en Strimmel Land, og hvorledes, spurgte Bülow, havde Danmark kunnet stille sig til et Tilbud som f. Eks. det, Tyrkiet i dets seneste Grænseforhandlinger med Grækenland havde gjort dette Land?

Denne »meget fortrolige« Beretning til Udenrigsministeren ledsagedes af Quaade med endnu en Skrivelse, nemlig et privat Brev til Vedel. Dette var en Slags Introduktion for den nye

Gesandt Baron Magnus, som Quaade anbefalede paa det bedste. Magnus havde sagt ham, at Hr. v. Heydebrand havde givet ham det Raad ved alle Lejligheder at holde sig nær til Vedel.

Iøvrigt mente Quaade, at vi ikke skulde lægge for megen Vægt paa Depechen af 5. Marts. Denne Sag var i hans Øjne nu forbi, efter at vi havde sagt vor Mening derom, og saaledes som Forholdene var, forekom det ham den bedste Politik at lade som intet var passeret. Dette var uden Tvivl, hvad man i Berlin helst vilde, og Quaade mente, det vel ogsaa var Hensigten i København. Vi maatte lade det forbigangne ligge. — —

Quaade udtrykte den danske Regerings Standpunkt. Man bevarede visselig Haabet om, at den europæiske Situation, der havde tilladt Bismarck at sætte sig ud over Danmarks Anmodning om Hensyntagen til national Ret og Billighed, en Gang vilde ændres. Men Regeringen forstod, at alt Arbejde for Nordslesvigs Genforening med Danmark foreløbig maatte opgives. »Vi har kun eet at gøre«, sagde Estrup nogle Uger senere til den franske Gesandt i København, Tiby, »at leve og vente«.[68] I Ventetiden, der kom til at vare til 1918, afholdt man sig som nu i Februar 1879 strengt fra ethvert, direkte eller indirekte, Forsøg paa gennem fremmed Bistand eller ved tyskfjendtlig Paavirkning at hidføre en gunstigere Løsning. Trods alt ønskede saavel den danske Regering som den danske Kongefamilie det danske Nordslesvig tilbage til Danmark i god Forstaaelse med Tyskland.

[68]) Depeche fra Tiby $^1/_4$ 1879 (Paris).

STATSHUSMANDSLOVEN AF 1899

AF

HANS JENSEN

I sidste Trediedel af det 19. Aarhundrede bredte sig i Danmark de Stemninger, der satte Frugt i den moderne sociale Lovgivning, og som det ligger nær at jævnføre med Bevægelsen for Landboreformer i de senere Aartier af det 18. Aarhundrede. Disse Stemninger kom som en Reaktion mod de liberalistiske Anskuelser, der havde været fremherskende fra Begyndelsen af det 19. Aarhundrede, og ytrede sig indenfor den faglige Nationaløkonomi som en dansk »Kateedersocialisme«. Et Gennembrud i den almindelige Opfattelse synes at være sket i Efteraaret 1871 — just samtidigt med at Georg Brandes indvarslede det litterære Gennembrud i sine Forelæsninger paa Universitetet —, og det havde en iøjnefaldende Forbindelse med det ny socialistiske Røre, der maatte henlede Opmærksomheden paa Arbejderklassens Kaar og fremkalde et Spørgsmaal om, hvorledes det skulde være muligt at borttage Aarsagerne til Misfornøjelsen med den bestaaende Samfundsordning.[1]

Interessen for Arbejderspørgsmaalet kom allerede i de nærmest følgende Aar til at gøre sig gældende i det politiske Liv og paa Rigsdagen. Samtidig med at Venstre ved at rejse Kravet om Folketingsparlamentarismen for Alvor blev et politisk liberalt Parti efter almindeligt europæisk Mønster, ytrede der sig i Partiet Tendenser, der afgjort bevægede sig bort fra den *økonomiske* Liberalisme og i Retning af Tanker om social Forsorg for den ubemidlede Del af Befolkningen. Bortset fra Punktet om Indkomst- og Formueskat spores disse Tendenser ikke i det forenede Venstres Program. Men under Folketingets Forhandlinger

[1]) Jeg maa her nøjes med i al Almindelighed at henvise til de mange Vidnesbyrd i Samtidens Litteratur, især Aviser og Tidsskrifter (for Stemningen mellem de faglige Nationaløkonomer ganske særlig Nationaløkonomisk Tidsskrift, ikke mindst dets første Bind (1873), der ofrer en stor Plads til Arbejderspørgsmaalet).

kunde det f. Eks. ske, at Holstein-Ledreborg til Forargelse for Jacob Scavenius fremsatte en Paastand om, at Statens Hjælp til de fattige ikke skulde ydes som en Almisse, men som Opfyldelse af en Pligt til at hjælpe.[2] Skal nogen enkelt Rigsdagsmand kaldes »Fader« til den senere sociale Lovgivning, for saa vidt som han er den første, der planmæssigt har peget paa Statens herhenhørende Opgaver, maa det blive den jyske Thomas Nielsen, der aldrig fik en fremskudt Stilling i Forfatningskampen, men i høj Grad, saa snart Forbedringen af Fattigfolks Kaar var under Debat. Hans Indlæg i Folketinget under Halvfjerdsernes sociale Drøftelser var saa meget mere vægtige, som de blev fremsat ud fra en gennemtænkt almen Samfundsopfattelse, hvis Hovedindhold var en bevidst Afstandtagen fra »det liberale System«, Frikonkurrencen, og en Fremhævelse af, at Staten ikke blot skulde være »Politistat«, men have til Opgave at »lykkeliggøre« sine Indbyggere. Det maa tilføjes, at han dog saa langt fra var Socialist, at han tværtimod haabede, at en human Lovgivning vilde forebygge Socialismens Udbredelse.

Af enkelte Foranstaltninger ønskede Thomas Nielsen blandt andet Sikring af den arbejdende Klasse mod Sygdom og Alderdom og Udbredelse af mere Oplysning ved Hjælp af Foredrag og Folkebiblioteker; han talte om en bedre Behandling af Tyendet og om Arbejdernes Andel i Udbyttet. For Landarbejdernes Vedkommende lagde han særlig Vægt paa, at de jordbesiddende Husmænd lærte at dyrke deres Lodder bedre. Der var i Halvfjerdserne almindelig Enighed om, at dette var den nærmeste Opgave at løse med Hensyn til Husmandsstanden, medens Tanken om at skabe flere Husmandssteder end dem, der allerede fandtes, endnu ikke var stærkt fremme, naar Talen var om, hvad der skulde gøres for den »arbejdende Klasse«, til hvilken man maatte henregne Husmændene med Jord, netop i samme store Udstrækning, hvori disse endnu ikke evnede at leve selvstændigt af deres egne Lodder. Dog blev Tanken om Præstegaardes Udstykning, som ogsaa Th. Nielsen tillagde Betydning, af tre

²) Folketingets Forhandlinger 1874—75: 347, 396.

andre Folketingsmænd formet som et Lovforslag allerede i Rigsdagssamlingen 1874—75.[3]

I Landbrugslandet Danmark blev lige fra først af Landarbejderspørgsmaalet betragtet som en meget væsentlig Side af det almindelige Arbejderspørgsmaal. Socialismen var ganske vist ogsaa her i Landet i sit Udspring en Bybevægelse, men det blev straks baade af dens Tilhængere og Modstandere set som en Mulighed, at den vilde være i Stand til at brede sig til Landbefolkningen.[4]

Den unge Nationaløkonom Falbe-Hansen studerede i Begyndelsen af Halvfjerdserne Landarbejdernes Kaar, fandt, at de var meget slette, og talte for offentlige Foranstaltninger til deres Forbedring i Landhusholdningsselskabet, hvor han, meget karakteristisk, blev modsagt af C. N. David, den ældre Tids Mand, der i Fyrrerne ud fra sit nationaløkonomiske Stade havde udtrykt Skepsis overfor den dengang brændende »Husmandssag«.[5]

Af nærliggende praktiske Grunde var der en meget væsentlig Del af Rigsdagens Medlemmer, nemlig baade Højres og Venstres Landborepræsentanter, hvis sociale Interesse fæstede sig ved Husmænd og Landarbejdere. Det var deres Kaar og Tankegang, ikke Byarbejdernes, som Godsejere, Gaardmænd og Skolelærere kendte af Selvsyn og personlig Erfaring, og som derfor maatte være bestemmende for deres Holdning overfor Foranstaltninger, der skulde tjene til Gavn for »Smaafolk«. Man tør vistnok vove den Paastand, at det er Hensynet til Husmændene og de uorganiserede Landarbejdere, der lige til Verdenskrigens Tid har vejet

[3]) Se m. H. t. Th. Nielsens Anskuelser og Krav f. Eks. Folket. Forh. 1874—75: 387, 1512, 1514, 1517. Sstds. 1875—76: 592, 801. Sstds. 1878—79 II: 813, 979, 981, 984, 1725. Landst. Forh. 1893—94: 1634. — Jfr. angaaende den sociale Tænkemaades Udvikling indenfor Venstre f. Eks. karakteristiske Udtalelser fra Halvfemserne af Sophus Høgsbro (Brevveksling og Dagbøger ved Hans Lund II 276) og Vilhelm Lassen (A. Christensen: Vilhelm Lassen 137 og 139 f.). — Det nævnte Forslag ang. Præstegaardene i Tillæg A. til Rigsdagstidende 1874—75: 1466.

[4]) Jfr. Alsing Andersen og Wiinblad: Det danske Socialdemokratis Historie I 81 ff. og f. Eks. en Korrespondance i Sorø Amtstidende 24./4. 1871.

[5]) Ugeskrift for Landmænd 1872: 269 og 325; jfr. m. H. t. Davids Stilling Østift. Stændertid. 1846: 2588.

tungest til ved Udformningen af den danske Forsørgelses⸗ og Forsikringslovgivning.

Den i 1875 nedsatte Arbejderkommission beskæftigede sig ganske vist fortrinsvis med Byarbejdernes Kaar. For Landarbejdernes Vedkommende ser man ogsaa denne Kommission særligt give sig af med Spørgsmaalet om bedre Dyrkning af Husmandsjorden. Man ønskede, at Husmændene skulde lægge Vægt paa en mere havemæssig Drift, og man vilde skaffe dem lettere Adgang til Driftskapital.[6] Den sidste Tanke blev ført ud i Livet ved Loven om Husmandskreditforeninger af 1880. Fra 1872 var der paa Finansloven bevilget Penge til Præmiering af mindre Husmandsbrug. I Rigsdagssamlingen 1878—79 havde Th. Nielsen stillet det første Forslag om Laan af Statskassen til Husmænd, netop med det hovedsagelige Formaal at skaffe Penge til Driftsforbedringer.[7]

I Firserne trængtes det sociale Spørgsmaal blandt Politikerne til Side af Forfatningsspørgsmaalet, men Interessen for det blev ved at leve og vokse i vide Kredse, og blandt Landbrugets Mænd drøftedes ofte, hvad der kunde og burde gøres for Landarbejderne.

F. Eks. kan i Ugeskrift for Landmænd 1885 læses en Afhandling af den kendte Social⸗ og Landøkonom H. Hertel, hvori han formaner det store Landbrug til at bøje sig for Kendsgerningernes Logik: »Det gælder om at dæmme op for og tage Brodden af Agitationen, at Landarbejderstanden ikke skal blive en frugtbar Mark for socialistiske Sædekorn.« Hertel anbefaler varmt, at man skaffer Landarbejderne Jord, men dog kun ganske smaa Lodder, blot saa store, at de kan give Arbejderne et vist økonomisk Rygstød og gøre dem tilfredse og lykkelige og som Følge deraf uimodtagelige for den socialistiske Agitation.[8] At der var Udsigt til, at den socialistiske Bevægelse kunde slaa Rod paa Landet, derom blev der tilsyneladende givet et kraftigt Vidnes⸗

[6]) Betænkning, afgiven af den iflg. kgl. Resolution af 20. Septb. 1875 til Undersøgelse af Arbejdsforholdene i Danmark nedsatte Kommission (1878) 45 ff.

[7]) Rigsdagstid. 1878—79: Tillæg A. 2173, Folket. Forh. 792—94, 979—1025.

[8]) Ugeskr. for Landm. 1885 II: 39 og 69.

byrd, da Socialdemokraten Harald Jensen 1890 valgtes til Folketinget i den rene Landkreds Skjoldelev.[9] Der var slet ingen Tvivl om, at der i Landarbejdernes daværende Kaar laa Bevæggrunde for dem til at indvandre til Byerne eller udvandre til Amerika. Siden Halvfjerdserne var Arbejderklassens økonomiske Stilling paa Landet ved en mindre Lønstigning og navnlig ved Prisfaldet paa Livsfornødenheder ganske vist ret væsentlig forbedret, men Landarbejderne var dog den fattigste Samfundsklasse paa det Tidspunkt, da den ny socialpolitiske Trang og Tro for Alvor begyndte at finde Udtryk i Lovgivningsarbejdet.[10]

Det var Rigsdagssamlingen 1890—91, der blev banebrydende for den sociale Lovgivning, hvori Partierne fandt det nødvendige saglige Stof til Underbygning af de politiske Forligsbestræbelser. Finanslovsforhandlingen i Folketinget indlededes dette Aar med en Tale af Frede Bojsen[11] om, at man nu maatte stræbe henimod, »at den politiske Ager kunde komme til at bære noget andet end Ukrudt«, og derfor tage fat paa »Arbejdet fra neden af«, Arbejdet for økonomiske og sociale Reformer. Bojsen mente at kunne fastslaa, at Højre og Venstre under Forfatningskampene var blevet drevet frem til et Kapløb om at vise deres Interesse for Smaafolks Vel. Som et Led i den her kundgjorte Reformpolitik, der hurtigt satte Frugter som Alderdoms- og Sygekasselovene, fremlagde Bojsen sammen med Rasmus Claussen et Forslag om Tilvejebringelsen af Havelodder til Landarbejdere, den første Spire til hele Lovgivningen om Statshusmandsbrug, men en Spire, der skulde faa en noget langsom Vækst. Forslaget knyttede sig til Loven af 4. Juli 1850 om Ekspropriation af Jord til Opførelse af Fattighuse og Boliger for husvilde, og det gik ud paa, at Indsiddere og jordløse Husmænd

[9]) Jfr. i denne Sammenhæng tre socialdemokratiske Pjecer: J. P. Sundbo: Landarbejderspørgsmaalet (1890), samme Forf.: Husmandskaar (1892), P. Knudsen: Die Landarbeiter. Die Stellung der Sozialdemokratie in Dänemark zu der Landarbeiterfrage (1891, Tale holdt paa den internationale socialdemokratiske Kongres i Bruxelles).

[10]) Jfr. Knud Dalgaard: Arbejderklassens økonomiske Kaar i Danmark i de sidste 50 Aar (1926).

[11]) Rigsdagstid. 1890—91: Folket. Forh. 41.

ved Kommunens Foranstaltning skulde have Adgang til Brug af Havelodder paa 1—2 Skæpper Land. »Saa vidt muligt undgaas Ekspropriation«. Brugeren skulde i aarlig Leje svare 4 pCt. af den paa hans Lod faldende Part af det offentliges Udgift.[12] Forslaget havde en vis Forbindelse med et andet, ligeledes stillet af Bojsen og Claussen, om Afskaffelse af Tolden paa Sukker, en Reform, der mentes at kunne blive til stor Gavn for Havebruget ved at gøre Syltningen billigere,[13] (den gennemførtes i Løbet af Samlingen under lempet Form i Forbindelse med Loven om en Ølskat).

Rasmus Claussen fremhævede som Formaalet for den paatænkte Udstykning, »at der skulde blive rart hyggeligt ogsaa paa Landet«, saaledes at det i nogen Maade kunde lykkes at standse Strømmen af Arbejdskraft mod Byerne.[14] Frede Bojsen betonede udtrykkeligt, at det ikke var Tanken at oprette egentlige Huslodder, men kun at give Landarbejderne en Opmuntring. Det var Forudsætningen, at de skulde vedblive at være Daglejere for andre i samme Udstrækning som før, og derfor skulde Lodderne ikke være større, end at de ikke med Nødvendighed krævede Mandens Arbejde, men kunde passes af Konen og Børnene. Det var, udviklede Bojsen, Hensigten at standse Strømmen fra Land til By, men ikke at drive Strømmen den modsatte Vej, hvilket let vilde blive Tilfældet, hvis Landbruget blev berøvet noget af den Arbejdskraft, det havde.[15] Det maa nævnes, at Christen Berg ikke var tilfreds med det Formaal, Forslagsstilleren havde sat for Loven, men ønskede, at det, der skulde tilstræbes, var nye selvstændige Brug.[16] I øvrigt faldt der under den vidtløftige Debat om denne Sag mange karakteristiske Udtalelser. En nordsjællandsk Gaardmand, Lars Larsen (valgt paa Laaland), fortabte sig saa stærkt i Betragtninger over de Motiver, der gjorde Folk til Socialdemokrater, at han maatte standses af Formanden (Høgsbro) med en Bemærkning om, at det ikke var Socialdemokratiets Principper, der var til Behandling.[17]

12) Se m. H. t. Forslaget og dets Behandling anførte Tidende: Tillæg A. 2367, Folket. Forh.: 444—47, 884—1039, Tillæg B. 2053.

13) Folket. Forh. 444.

14) anf. St. 884.

15) anf. St. 1000.

16) anf. St. 900.

17) anf. St. 1018.

Det velmente Forslag blev aldrig til Lov, og i Samlingen 1891—92 forelagde Bojsen og Claussen et Forslag, der straks gik i noget anden Retning, idet det drejede sig om Udstykning af Præstegaarde, ikke til Havelodder, men til Husmandslodder, hvis Maksimumsstørrelse var sat saa højt som til fire Skæpper Hartkorn.[18] Med nogen Grund kunde Jacob Scavenius spørge, hvad nu Meningen var. Vilde man yde Støtte til Landarbejderne eller skabe selvstændige Brug? I begge Tilfælde fandt han den foreslaaede Størrelse for Lodderne uheldig; 4—6 Td. Land var efter hans Mening »hverken Fugl eller Fisk«.[19] Den Halvhed eller Dobbelthed, Scavenius pegede paa, skulde det ogsaa senere blive muligt at finde ved denne Sag.

I Samlingen 1893—94 stilledes en hel Række Forslag om Oprettelse af Husmandsbrug. J. K. Lauridsen og Poul Christensen, begge valgte i Sorø Amt, foreslog Udstykning ikke blot af Præstegaarde, men ogsaa af den Jord, der hørte under Grevskaber, Baronier, Fideikommisser, Klostre, Stiftelser og Sorø Akademi, og som de dristigt foreslog at ekspropriere, en Tanke, der afvistes af Indenrigsministeren (Hørring) som grundlovsstridig.[20] Tanken om, at det gjaldt at løse et Arbejderspørgsmaal, var i udpræget Grad fastholdt af Venstregodsejeren Bluhme i et Forslag om, at Kommunerne skulde have Laan af Staten til at fremme Udlægningen og Bebyggelsen af Husmandslodder, som ikke maatte være mindre end $2^{1}/_{2}$ Td. Land og ikke større end 5 Td. Land, en Foranstaltning, der efter Bluhmes Mening vilde virke saa heldigt paa Forholdet mellem Arbejdsgiver og Arbejder, at man roligt kunde spare sig alle Ændringer i Tyendeloven. Heller ikke dette Forslag satte nogen Frugt.[21] Lidt mere Glæde havde Ole Hansen af et Forslag om Forbud mod Nedlæggelse af Huslodder af Størrelsen mellem 2 Skp. og 5 Td. Land, et Forbud, der meget naturligt passede med Kravet om Oprettelse af nye Huslodder,

[18]) Forslaget og dets Behandling se Rigsdagstid. 1891—92: Tillæg A. 3127, Folket. Forh. 835—36, 1396—1445, Tillæg B. 2053.

[19]) Folket. Forh. 1412.

[20]) Forslaget og dets Behandling i Rigsdagstid. 1893—94: Tillæg A. 3365, Folket. Forh. 3361—66, 3758—71.

[21]) Forslaget og dets Behandling i anførte Tidende: Tillæg A. 3353, Folket. Forh. 3157—58, 3357—61.

og hvis Gennemførelse vilde have betydet en tilsvarende Bestemmelse som den gamle, 1769 fastslaaede for Bøndergaarde. Dette Forslag,[22] fra hvilket den moderate Fynbo Lohmann tog Afstand ud fra principielle liberale Synspunkter,[23] blev sat under fælles Behandling med Spørgsmaalet om den Landbokommission, der blev Samlingens Frugt paa Jordpolitikens Omraade.

Nedsættelsen af denne Kommission var blevet krævet af »Agrarforeningen«, der pludselig var skudt frem og en kort Tid blev den mægtigste Organisation i Landet. Foreningens Program af 1893 rummede følgende Punkt: »En heldig Udvikling af Landets Arbejderforhold, dels ved at billiggøre Livsfornødenhederne, dels ved, at der nedsættes en Landbokommission til Overvejelse af, hvilke Ændringer der kan iværksættes i Lovgivningen om Jords Udstykning og Sammenlægning, saaledes at Antallet af smaa Jordbrug baade kan bevares og forøges.»[24] De agrariske Krav fandt beredvillige Talsmænd og Forkæmpere i det forhandlende Venstre paa Rigsdagen, og Spørgsmaalet om en Landbokommission[25] blev ført frem af Frede Bojsen i Forbindelse med Kravene om bl. a. Hartkornskatternes Lettelse og Tiendens Afløsning, idet han pegede paa, at Arbejderspørgsmaalet var den største foreliggende økonomiske og politiske Samfundsopgave, og hentydede til dets særlige Stilling i Danmark: »At løse Arbejderspørgsmaalet i alt Fald for Agerbrugets Vedkommende maa naturligvis her til Lands spille den største Rolle.» Men Løsningen laa efter Bojsens Opfattelse »paa den Vej at tilvejebringe Jord til Landarbejderne«.[26] Rasmus Claussen fremhævede, at Kommissionen havde et lignende Maal som det, der var tilstræbt under Landboreformerne, nemlig at skaffe Husmændene en Ko.

22) Tillæg A. 2767, anf. Forh. 878—80.

23) anf. Forh. 1430. — Med spottende Hentydning til denne Udtalelse af Lohmann skrev Vilh. Lassen, at Sætningen om den frie Jord i den frie Mands frie Haand burde hvile »i den Fællesgrav, hvori den økonomiske Liberalismes andet Afkom er jordet«. (A. Christensen: Vilhelm Lassen 137).

24) Jfr. Ugeskrift for Landmænd 1893 VII. 652.

25) Se Rigsdagstid. 1893—94: Tillæg A. 2811, Folket. Forh. 965—68, 1338—59, 4615—49, 4881, Landst. Forh. 1626—44, 1708—10, 1753, Tillæg B. 1503, C. 595, 1015.

26) Folket. Forh. 965.

Han talte i samme Aandedræt om »selvstændige og fredelige Hjem« og om »en fast Arbejderstok for Landbruget«.[27] I den Betænkning, der afgaves af det af Folketinget i Sagen nedsatte Udvalg, synes Selvstændigheden at være opfattet noget mere absolut; det hedder her: »Udvalget anerkender Rigtigheden af Forslagets Grundtanke. Det føler sig overbevist om, at en af de Veje, ad hvilke det ligger nærmest at fremskaffe bedre Samfundsforhold paa Landet, vil være den at søge tilvejebragt Husmandsbrug af en saadan Størrelse, at en arbejdsom Familie ved sammes Drift som Ejer eller Bruger vil være i Stand til at skabe sig et selvstændigt Erhverv.«[28] I. C. Christensen hørte til et Udvalgs-Mindretal, der krævede overvejende Indflydelse for Rigsdagen paa Kommissionens Sammensætning, og han udtalte sig i Tinget med nogen Skepsis om det »velsignelsesrige«, der skulde komme ud af Kommissionens Virksomhed.[29]

Efter at være vedtaget enstemmig af Folketing og Landsting udstedtes 13. April 1894 — faa Dage efter det politiske Forlig — Loven om en Landbokommission med den Opgave »at forberede en Revision af Lovgivningen om Landejendommes Udstykning og Sammenlægning samt at udrede en Plan, hvorefter der paa gunstige Vilkaar skulde tilvejebringes Jordlodder for Landarbejderne«. Indenfor denne Kommission samledes i den nærmest følgende Tid de officielle Forhandlinger om Landarbejderspørgsmaalet og Jordlovgivningen. Dog ser man, at J. K. Lauridsen i Rigsdagssamlingen 1894—95 gentog sit og Poul Christensens Forslag fra den foregaaende Samling,[30] at Bojsen og Rasmus Nielsen i samme Samling stillede Forslag om at forhøje Grænsen for Jordlodders Udstykning uden Bonitering,[31] og at Poul Christensen og Alberti m. fl. i den følgende Samling stillede Forslag om Forbud mod Nedlæggelse af Huse i Forbindelse med Forbedring af Fæste- og Lejehusmænds Kaar.[32]

[27]) anf. Sted. 1343.
[28]) Tillæg B. 1503.
[29]) Folket. Forh. 4620.
[30]) Rigsdagstid. 1894—95: Tillæg A. 2235, Folket. Forh. 489—90, 619—21.
[31]) Tillæg A. 1741, anf. Forh. 32—33, 586—96.
[32]) Rigsdagstid. 1895—96: Tillæg A. 3003, Folket. Forh. 1861, 2310—39.

Landbokommissionen[33] bestod af 22 Medlemmer, og heraf havde Indenrigsministeren udnævnt 12 og hvert af Rigsdagens Ting valgt 5. Der sad ingen Landarbejder i Kommissionen, men 4 Husmænd, af hvilke de 2 i Overensstemmelse med et Paabud i Loven var udnævnt af Ministeren, de 2, Ovesen og Jensen-Bælum, valgt af Folketinget. I Kommissionen sad iøvrigt 4 Embedsmænd, 7 Godsejere, 2 Proprietærer, 2 Gaardmænd og 2 forhenværende Gaardmænd.

Vi kan her se bort fra den Side af Landbokommissionens Virksomhed, der satte Frugt i Loven om Jords Udstykning og Sammenlægning af 11. Maj 1897, væsentlig en Samling af tidligere Bestemmelser, og helt holde os til dem, der angik Tilvejebringelse af Jordlodder til Landarbejderne.

Det faldt aabenbart ikke saa svært for denne Kommission, hvori det større Landbrug havde det overvejende Flertal, at samles om et Standpunkt, hvorefter det foreliggende Spørgsmaal ikke skulde betragtes som et Spørgsmaal om at skabe selvstændige Husmandsbrug, men om at skaffe Landarbejderne et Bierhverv. Til samtlige Landets Sogneraad udsendtes bl. a. den Forespørgsel, hvorvidt man troede, at Arbejdsforholdene i den paagældende Kommune i nogen væsentlig Grad vilde blive forbedrede ved, at jordløse Husmænd og Indsiddere samt ældre, hæderlige Tjenestefolk fik Adgang til paa lempelige Vilkaar som Ejendom eller uopsigeligt Leje at overtage en Jordlod, der var bekvemt beliggende og af en saadan Størrelse, at der efter Sogneraadets Skøn kunde holdes en Ko paa den. 56 pCt. af Sogneraadene svarede bekræftende paa dette Spørgsmaal, men med forskelligartet Motivering,[34] idet der dels var Tale om Mangel paa Arbejdskraft og dels om Arbejdsløshed, foruden at der i Erklæringer fra visse Egne henvistes til den Vanskelighed, der var for Udstykning paa Grund af Fæstevæsenet. Kommissionen udtaler i sin Betænkning, at der ved Fastsættelsen af de nye Huslodders Størrelse saa vidt muligt maa tages Hensyn til de paagældende Eg-

[33]) Se Betænkningen angaaende Tilvejebringelse af Jordlodder for Landarbejdere, afgiven af den i Henhold til Loven af 13. April 1894 nedsatte Landbokommission (1896).

[34]) S. 22.

nes særlige Tarv, om det er
kraft eller begge Dele i For
lettere Adgang til Huslodde
kraft bør Lodderne ikke bl
gerens hele Tid, og er der A
at gøre Lodderne lidt størr
størst mulige Arbejdskraft
kunne fastslaa, at en Husm
ste Del af sin Fortjeneste v
med 2 Køer er nødt til at
først han med 3 Køer er i S
Brug.

Kommissionen deltes ik
Jordlodden skulde være, id
skulde være paa 3—4 Td. L
der 2 og ikke over 6 Td., og
beløbe sig til højst 4000 Kr
om det Omfang, det offen
om de økonomiske Vilkaa
heden. Flertallet foreslog,
Laan fra Kreditforeninger,
saa blot blev 1/10 tilbage, s
Besiddelse af. Med Hensyn
foreslog Flertallet bl. a., a
rentes og afdrages med
Sum, hvorved Afdraget va
enhver Tid resterende Sum
skulde være rente- og afd
paa lignende Maade som
helt udbetalt.

Mod dette Forslag prot
paa 4 Medlemmer med pr
den Opfattelse, at det ikk
ket moralsk at vænne de
var »noget nyt og ukend

[35]) S. 33 ff og 73 f.

nes særlige Tarv, om det er Arbejdsløshed, Mangel paa Arbejdskraft eller begge Dele i Forening, der har fremkaldt Ønsket om lettere Adgang til Huslodder. I Tilfælde af Mangel paa Arbejdskraft bør Lodderne ikke blive saa store, at de kan optage Brugerens hele Tid, og er der Arbejdsløshed, vil der være Grund til at gøre Lodderne lidt større, saaledes at de kan sysselsætte den størst mulige Arbejdskraft. Man mener efter Undersøgelse at kunne fastslaa, at en Husmand med een Ko maa finde den største Del af sin Fortjeneste ved Arbejde for andre, at Husmanden med 2 Køer er nødt til at gøre en Del Arbejde for andre, og at først han med 3 Køer er i Stand til nogenlunde at leve af sit eget Brug.

Kommissionen deltes ikke paa Spørgsmaalet om, hvor stor Jordlodden skulde være, idet den enedes om at foreslaa, at den skulde være paa 3—4 Td. Land Middeljord, i hvert Fald ikke under 2 og ikke over 6 Td., og at Maksimumsværdien af den skulde beløbe sig til højst 4000 Kroner. I det andet vigtige Spørgsmaal, om det Omfang, det offentliges Støtte skulde have, og hermed om de økonomiske Vilkaar for Besidderen fremtraadte Uenigheden. Flertallet foreslog, at $^{5}/_{10}$ af Værdien skulde skaffes ved Laan fra Kreditforeninger, $^{4}/_{10}$ ved Statslaan, saaledes at der altsaa blot blev $^{1}/_{10}$ tilbage, som Landarbejderen selv skulde være i Besiddelse af. Med Hensyn til Forrentning og Afdrag af Laanene foreslog Flertallet bl. a., at $^{5}/_{8}$ af Statslaanet straks skulde forrentes og afdrages med $3^{3}/_{4}$ pCt. aarlig af den oprindelige Sum, hvorved Afdraget var, hvad der overgik $3^{1}/_{4}$ pCt. af den til enhver Tid resterende Sum, medens de $^{3}/_{8}$ af Statslaanet foreløbig skulde være rente- og afdragsfri og først forrentes og afdrages paa lignende Maade som de $^{5}/_{8}$ fra det Tidspunkt, da disse var helt udbetalt.

Mod dette Forslag protesterer i Betænkningen[35] et Mindretal paa 4 Medlemmer med principiel Tilslutning fra et femte ud fra den Opfattelse, at det ikke var »den rette Vej til at opdrage Folket moralsk at vænne det til Gaver«, og at »sligt Gaveprincip« var »noget nyt og ukendt her i Landet«. Mindretallet krævede,

[35]) S. 33 ff og 73 f.

at Landarbejderen selv skulde møde med $^1/_5$ af Værdien, og at Statslaanet straks skulde forrentes med $3^1/_4$ pCt., og at der efter 5 Aars Forløb skulde svares en aarlig Ydelse paa $3^3/_4$ pCt. af Laanets oprindelige Beløb, hvoraf $3^1/_4$ pCt. af den til enhver Tid skyldige Kapital var at betragte som Rente og Resten som Afdrag. Saaledes stod da indenfor Landbokommissionen en mere socialt præget Fløj, der ønskede en forholdsvis kraftig Statsindgriben paa dette Omraade, overfor en mere konservativ-liberalistisk Retning, der nærede store principielle Betænkeligheder ved en saadan Indgriben og derfor ønskede den meget stærkt begrænset.

Regeringen sluttede sig i Hovedsagen til Mindretallets Opfattelse, idet den udarbejdede et Forslag, hvorefter $^1/_5$ af Værdien skulde ydes af Landarbejderen selv, og Statslaanet skulde være afdragsfrit i 45 Aar og i den Tid forrentes med $3^1/_4$ pCt., hvorefter der skulde betales i Afdrag + $3^1/_4$ pCt. Rente ialt 6 pCt. af Laanets oprindelige Størrelse. Statskassen skulde aarligt i 5 Aar stille 1.300.000 Kroner til Raadighed for dette Formaal, mens Kommissionen havde foreslaaet 1.700.000 Kroner. Hvad angaar Loddernes Størrelse, fulgtes Kommissionens Forslag med den udtrykkelige Bemærkning, at der skulde være Jord til mindst een Ko og to Faar.

Inden Regeringens Forslag i Samlingen 1896—97 blev forelagt for Rigsdagen,[36] havde der ved Valget 1895 fundet en Forskydning Sted mellem Venstregrupperne i Folketinget. Det efter Valget stiftede Venstrereformparti kom til at omfatte 53 Medlemmer, mens moderate og konservative tilsammen kun havde 52, og desuden var der 8 Socialdemokrater. At der saaledes var skabt nyt Flertal i Folketinget, betød dog ikke noget afgørende for den her omhandlede Sag, idet de mere moderate indenfor Venstrereformpartiet i Virkeligheden overfor den stillede sig paa ganske lignende Maade som det forhandlende Venstres Mænd. Venstrereformpartiets Program af 9. Oktober 1895 rummede et

[36]) Angaaende Forslaget og dets Behandling i Rigsdagstid. 1896—97: Tillæg A. 2839, Folket. Forh. 1736—40, 1820—2072, 4730—43, 4749—99, 4805—60, 5193—5221, Landst. Forh. 1221—64, 1298—1315, Tillæg B. 1103, 3129, C. 339.

Krav om Udstykning af Jord til Husmandslodder, men ikke noget om, hvor store disse Lodder skulde være.

Det var kun en Fløj indenfor Reformpartiet, der bestemt ønskede at give de paagældende Landarbejdere saa megen Jord, at de slet ikke mere behøvede at være Daglejere, men blev helt selvstændige Jordbrugere. Fra denne Fløj rejstes der ved første Behandling i Folketinget en voldsom Protest ikke blot mod Regeringens Forslag, men mod selve det, der havde været Princippet ogsaa i Kommissionens Betænkning, og som af Landbrugsministeren (Knud Sehested) blot udtryktes noget skarpere, naar han betonede, at Jordlodderne skulde være saa store, at de kunde drives som et virkeligt Agerbrug med en Besætning af Kreaturer, men derimod ikke saa store, at Indehaverne ikke fremtidigt skulde have deres væsentligste Erhverv ved Arbejde mod Betaling for andre.[37] Venstrereformmanden Guldbrandsen[38] stemplede den Plan, at der gennem de ny Husmandsbrug skulde skaffes forøget Arbejdskraft for Landbruget, som opstâaet indenfor Herregaardenes skumle Mure og fandt det en Fordel ved Regeringsforslaget i Sammenligning med Kommissionens Forslag, at det dog var et Udtryk for »det rene Væsen« »Herregaardstanken«, fremsat saaledes, at den ikke var til at misforstaa. Han talte med Bitterhed om Kommissionsmedlemmet Ovesen som en Mand, der formelt (!) var hans Partifælle, og krævede for sit Vedkommende, at Lodderne i det mindste skulde være til 2 Køer. Der hævede sig flere lignende Røster. Ikke blot talte Socialdemokraten Harald Jensen[39] om »stavnsbunden« Arbejdskraft, men Thomas Larsen[40] erklærede, at Landbokommissionens Arbejde havde været ham en stor Skuffelse, fordi Understrømmen havde været at skaffe Landbruget forøget Arbejdskraft. Han fandt ingen Anledning til at være karrig med Jorden, som der var nok af. Zahle[41] sagde rent ud, at han ikke ønskede at se Forslaget som Lov, saa længe det krævede, at Husmanden skulde søge Dagleje hos andre. — Frede Bojsen[42] udtrykte derimod sin Glæde over, at Venstre og Højre

37) Folket. Forh. 1738.
38) anf. St. 1970.
39) anf. St. 2042.
40) anf. St. 1925.
41) anf. St. 2051.
42) anf. St. 1950.

havde kunnet mødes i Kommissionen, og over, at Venstremændene for en Gangs Skyld hørte med til en Kommissions Flertal, mens Højremænd udgjorde dens Mindretal; han benyttede Lejligheden til at levere et Forsvar for det »hyggelige Hjem«, som han havde tilsigtet at skabe for Landarbejderne ved sit Forslag 1890 om Havelodderne. Jensen-Bælum,[43] der var første Taler under Sagens Behandling, kom som Deltager i Kommissionens Betænkning i en vanskelig Stilling overfor sine mere radikale Partifæller. Han hævdede, at han paa den ene Side ønskede at skaffe Huse med to Køer, men paa den anden Side aldrig havde lovet at skaffe Huse, hvis Indehavere ikke behøvede at arbejde for andre, hvilket han aldrig selv havde skammet sig ved. Højremanden Otto Scavenius[44] til Basnæs anerkendte, at Maalet især maatte være en ny besiddende Klasse, men Ole Hansen, Bringstrup,[45] den typiske Gaardmandsrepræsentant, udtrykte den Stemning, der trods alt var den overvejende i Folketinget: Først og fremmest skal vi gavne Landarbejderne, men kan vi gavne Landbruget som Helhed, deriblandt Arbejdsgiverne, hvorfor skal det saa skubbes til Side? Ole Hansen forstod overhovedet ikke »den mærkelige Frygt« for, at Forslaget skulde gavne Arbejdsgiverne. Derimod fandt han ligesom hele Venstre og den væsentlige Del af Folketingets Højre, at Regeringens Forslag ved sine økonomiske Krav til Landarbejderne kun vilde blive en Skuffelse for disse. Det var paa dette Punkt, at Folketinget som Helhed særlig satte ind med sin Kritik. Det var dette, der skulde blive det egentlige Stridspunkt mellem Folketing og Landsting, ligesom det havde været det indenfor Landbokommissionen, medens Spørgsmaalet om Jordloddernes Størrelse i Virkeligheden fik en meget mindre Betydning. Der blev, betegnende nok, slet ingen Strid om, at Maksimumsværdien skulde være 4000 Kroner.

Det af Folketinget nedsatte Udvalg udtalte[46] som sin almindelige Grundopfattelse af Loven: »Det vil altid være Lovgivningsmagtens Opgave at støtte eller fremhjælpe den eller de Sam-

43) anf. St. 1821.
44) anf. St. 1899.
45) anf. St. 1982.
46) Tillæg B. 1103.

fundsklasser, der særligt lever under et økonomisk Tryk« — — — og fremdeles: »Vi erkender, at Hensynet til Landbruget i Almindelighed vil have sin Berettigelse, og vi mener ogsaa, at vi har taget dette Hensyn, og at Forslaget med de af Flertallet stillede Ændringer vil blive til Gavn for Landbruget i sin Helhed, men Hovedhensigten maa dog være, at Jordlodderne faar en saadan Størrelse, at de i økonomisk Henseende kan blive til virkelig Gavn for dem, der kommer i Besiddelse deraf.« — Udvalget er enigt om at foreslaa, at Landarbejderen kun, saaledes som foreslaaet af Kommissionens Flertal, skal raade over en Tiendedel af Værdien. Flertallet — 3 Moderate, 2 Højremænd og 5 Venstre-Reformmænd — erklærer sig for, at den normale Størrelse for Lodderne skal være 3½ à 5 Tønder Land i Stedet for 3 à 4, idet Husmanden bør kunne holde 2 Køer, og at Maksimum skal være 8 i Stedet for 6 Td. Hermed var et radikalt Mindretal af Reformmænd, Poul Christensen, Thomas Larsen og Nøhr, ikke tilfreds, men foreslog sammen med Socialdemokraten Harald Jensen, at Jordloddernes normale Størrelse skulde fastsættes til 4—6 Td. Land — hvad Flertallet mener for meget for den fattige Landarbejder, en Betragtning, der viser, hvorledes det Synspunkt, at man skal hjælpe de ubemidlede, hos Folketinget uvilkaarligt modvirker det andet, at Jordlodderne bør være saa store som muligt. De nævnte 4 Medlemmer faar Tilslutning fra Pedersen Nyskov og Ovesen til et Krav om, at der i fornødent Fald skal kunne foretages Ekspropriation af offentlig Jord. Poul Christensen, Thomas Larsen og Nøhr erklærer sig principielt for offentligt Fæste som Besiddelsesform og slutter sig saaledes til Tanken i en bekendt politisk Pjece af Vilhelm Lassen,[47] men stiller dog ikke positivt Forslag i denne Retning. Harald Jensen foreslaar dristig, at Staten skal udlaane Besidderne Loddernes fulde Værdi, og at denne kun skal forrentes med 2 pCt.

Pedersen Nyskov blev Udvalgets Ordfører, og 8. Marts 1897 vedtog Folketinget[48] som Hovedændringer til Regeringens Forslag følgende: Kreditforeningernes Medvirkning stryges, og Sta-

[47]) Vilh. Lassen: Offentligt Fæste (1894, gengivet i A. Christensen: Vilh. Lassen 118 ff.).

[48]) Tillæg C. 339.

ten kan give Laan svarende til $^{9}/_{10}$ af Laaneværdien, saaledes at Landarbejderen kun behøver at raade over $^{1}/_{10}$ af denne. $^{5}/_{10}$ af Laanesummen skal være afdragsfri med 3 pCt. Rente, $^{3}/_{10}$ forrentes og afdrages med 4 pCt. pro anno, hvoraf 3 pCt. af den til enhver Tid skyldige Sum er Rente. $^{1}/_{10}$ er rente- og afdragsfri, til de $^{8}/_{10}$ er betalt. Derefter afdrages 25 Kr. om Aaret, og der betales 3 pCt. Rente om Aaret af den til enhver Tid skyldige Sum. Hele Laanet er dog afdragsfrit de første 5 Aar. Ialt stiller Staten aarligt 4 Mill. Kr. til Raadighed, og hvad der ikke bruges det ene Aar, stilles til Raadighed for det følgende. Hvad Størrelsen angaar, foreslaas som det normale 3½—5 Tdr. Land Middeljord, som Minimum 2½, som Maksimum 8 Tdr. Forslaget om Ekspropriation af offentlig Jord var vedtaget ved anden Behandling med 53 St. mod 17, men efter Landbrugsministerens Henstilling vedtoges det ved tredje Behandling med 46 St. mod 33, at denne Bestemmelse skulde udgaa.

Det kan nævnes, at Alberti[49] udtalte sin store Glæde over Folketingets Optræden i denne Sag, ikke blot som retfærdig overfor Landarbejderne, men som politisk virkningsfuld, idet han mente, at den vilde give Landarbejderne det Indtryk, at Folketingets Medlemmer ønskede at være deres Venner og hjælpe dem paa det bestaaende Samfunds Grund, og at derfor de socialistiske Sirenesange, der lød overfor Landarbejderne, ikke i saa høj Grad vilde fange deres Øre. Ud fra samme Aand talte Jensen-Bælum[50] om, at Loven skulde være en »Bom for Socialismen«.

Ganske anderledes var de Stemninger, der havde Overvægten i Landstinget. Da Lovforslaget blev ført op i dette Ting i den af Folketinget vedtagne Form, fik det en meget lidt venlig Modtagelse. Flertallet stillede sig her paa det Standpunkt, som havde været Kommissionens Mindretals. Alfred Hage,[51] der selv havde hørt til dette Mindretal, og i hvis Lod det senere som Landbrugsminister skulde falde at gennemføre Loven, udtalte en politisk-principiel Opfattelse ganske modsat den, der var raadende ikke blot hos Venstre, men ogsaa hos Folketingets Højre. Han erklæ-

49) Folket. Forh. 5205.
50) anf. St. 5207.
51) Landst. Forh. 1896—97: 1225, 1311.

rede overhovedet ikke at tro paa den tilsigtede Virkning af alle de »social=humane Forslag«, som gik ud paa at skabe Tilfredshed og Velvære i Befolkningen og gøre den uimodtagelig for den Agi=tation, der stedse udfoldedes fra enkelte Sider i Samfundet ved at puste til deres Mistænksomhed, Misnøje og Mistillid til andre Samfundsklasser. »Det synes tværtimod at Fordringerne bliver desto flere, jo mere man lovgiver paa dette Omraade.« Hage var dog i Princippet Tilhænger af, at Husmændene skulde have Jord, hvilket knap nok synes at have været Tilfældet med Lensgreven fra Langeland, Ahlefeldt=Laurvig,[52] der ligeledes som Medlem af Kommissionen havde hørt til dens Mindretal, og som i Landstin=get udtalte sig meget kraftigt mod »Gaveprincippet«, der kunde faa altfor farlige Konsekvenser, idet man senere vanskeligt vilde kunne sige Nej til tilsvarende Krav om Hjælp til Skomagere og Skrædere. Ahlefeldt=Laurvig talte her i udpræget Grad ud fra den Form for økonomisk Liberalisme, der havde været stærkt fremtrædende i den danske Godsejerstands sociale Politik lige siden Forhandlingerne i Roskilde Stænderforsamling, hvor f. Eks. en Grevenkop=Castenskjold havde grebet »Husmandssagen« som Anledning til at prise med Begejstring den fri Konkurrence som den store, velgørende Magt, der virkede fra Pol til Pol, og var i Stand til at sætte alle Kræfter i Samfundet paa den rette Plads.[53] Det var Udtryk for en herfra forskellig Aand, naar en anden af Landstingets Godsejere, Rottbøll,[54] erklærede, at det kun vil=de være til Gavn for Samfundet, om de bedste og dygtigste Hus=mænd og Landarbejdere kunde naa til gennem intensiv Drift og Arbejdsomhed at leve af de Lodder, de fik, uden at gaa paa Ar=bejde hos andre. Rottbøll fremførte en Betragtning, der oftere var fremme under Sagens Behandling, nemlig den, at de Børn, der udgik fra den Slags Husmandshjem, vilde blive udmærket skikkede til Landarbejde, meget bedre end de jordløse Hus=mænds Børn.

[52]) anf. St. 1250, 1313, Landst. Forh. 1897—98: 1017, 1453.

[53]) Østifternes Stændertid. 1842: 2931.

[54]) Landst. Forh. 1897—98: 247.

Først i Rigsdagssamlingen 1897—98[55] blev Landstinget færdigt med Forslagets Behandling. Det vedtog 19. Januar 1898 som Ændringer til Folketingets Vedtagelse, at Staten skulde yde Laan, svarende til $^{8}/_{10}$ af Laaneværdien, saaledes at Landarbejderne selv skulde møde med $^{2}/_{10}$ som efter Regeringsforslaget, at Laanet skulde forrentes med $3^{1}/_{2}$ pCt. aarligt, og den ene Halvdel være afdragsfri, indtil den anden Halvdel, der skulde forrentes og afdrages med $4^{1}/_{2}$ pCt., var tilbagebetalt, og at derefter Restgælden skulde forrentes og afdrages med 4 pCt. aarligt, hvoraf $3^{1}/_{2}$ pCt. var Rente. Fremdeles vedtoges, at Staten kun skulde stille 1 Mill. Kr. aarligt til Raadighed for dette Formaal; det var mindre end oprindelig foreslaaet af Regeringen, et stærkt Vidnesbyrd om, hvorledes hos Landstinget statsfinansielle Betænkeligheder gjorde sig gældende ved Siden af principielle Synspunkter. Angaaende Størrelsen af Lodderne vilde Landstinget have, at den normalt skulde være 3—4 Tdr. Middeljord, mindst 2 og højst 6 Tdr.

Da Loven i denne Skikkelse[56] kom tilbage til Folketinget, erklærede Poul Christensen,[57] at Landstinget »havde pillet alt Kød af Lovforslaget«, og Pedersen Nyskov[58] fastslog, at det var for Landarbejderne, ikke for Gaardmandssønnerne, der skulde lovgives. Det maa ogsaa nævnes, at en af Folketingets konservative Godsejere, Reventlow,[59] leverede et varmt Forsvar for Loven ud fra Folketingets Standpunkt og kaldte den »en i Bund og Grund konservativ Lov«.

De to Ting stod skarpt overfor hinanden, og man prøvede at faa Sagen ført videre gennem et Fællesudvalg, der imidlertid ikke naaede længere end til at fastslaa i en Betænkning af 22. Marts 1898,[60] at det havde vist sig umuligt at faa bilagt de tre væsentligste Uoverensstemmelser mellem Tingene, nemlig om det Be-

[55]) Angaaende Sagen i Rigsdagstid. 1897—98: Tillæg A. 1831, Landst. Forh. 30—31, 238—73, 996—1047, 1049—88, 1449—61, 1557, 1865—77, Folket. Forh. 2726—2825, 3400—26, 3428, 3893—3902, 4714—42, Tillæg B. 81, 773, 903, 931, 1727, Tillæg C. 126.

[56]) Tillæg C. 126.

[57]) Folket. Forh. 2784.

[58]) anf. St. 2735.

[59]) anf. St. 2778.

[60]) Tillæg B. 1727.

løb, Landarbejderne selv skulde raade over, og som Følge deraf Statslaanets Størrelse, om det samlede Beløb, der af Statskassen aarligt skulde udredes til disse Laan, og om Afdragsvilkaarene. Det fastslaas, at Uenigheden navnlig synes uovervindelig i Spørgsmaalet om det første Punkt (hvor der dog i Udvalget, som det synes fra moderat Side,[61] var gjort et Forsøg paa at faa de to Ting til at mødes paa Halvvejen, nemlig i et Krav til Landarbejderen om $^{3}/_{20}$ af Laaneværdien).

Det afgørende Stridspunkt i hele Sagen var altsaa, om vedkommende Landarbejder, under Forudsætning af, at Loddens Værdi naaede Maksimum 4000 Kr., selv skulde være Ejer af 400 eller af 800 Kr. Det var, mente I. C. Christensen[61*] at kunne hævde i Folketinget, efter at Fællesudvalgets Arbejde var endt uden Frugt, det Spørgsmaal, »om man skal hjælpe den fattige eller den mere formuende Landarbejder«. Loven vedtoges paa ny i forskellig Affattelse, 23. Marts 1898 i Landstinget, 24. Marts i Folketinget. Rigsdagssamlingen 1898—99,[62] under hvilken Sagen igen blev ført frem af Regeringen i væsentlig Overensstemmelse med dens eget oprindelige Forslag og med Landstingets, syntes heller ikke at skulle bringe den til nogen Løsning. Ved en Afstemning 8 Decbr. satte Folketinget paany sine Ændringer ind i Forslaget.[63] Ved anden Behandling i Landstinget udtalte Ordføreren (Borgmester Koch)[64] 8. Febr., at Sagen stod alt andet end gunstigt, idet hvert af Tingene atter syntes at staa ganske stift paa sin egen Vedtagelse af Loven. Han gjorde imidlertid den betydningsfuldeTilføjelse, at Ministeren nu som en »deus ex machina« burde træde til og søge at mægle Tingene imellem, da han var den eneste med Evne til »at hugge denne Knude over«. Dette betød, at Landstinget strakte Haanden ud til Overenskomst. Landbrugsminister Hage fulgte den givne Opfordring og udarbejdede et Forslag, hvori der i væsentlig Grad var taget Hensyn

[61]) Jfr. I. C. Christensens Udtalelser i Folket. Forh. 4731.

[61*]) anf. St.

[62]) Angaaende Sagen i Rigsdagstid. 1898—99: Tillæg A. 2227, Folket. Forh. 165—66, 344—57, 1390—1436, 1472—73, 4795—4825, Landst. Forh. 619—64, 813—31, 1199—1223, Tillæg B. 69, 637, 1513, Tillæg C. 41, 421, 823.

[63]) Tillæg C. 41.

[64]) Landst. Forh. 813.

til Folketingets Ønsker, og hvorved ganske særlig dette fik sin Vilje med Hensyn til det Krav, der skulde stilles til den paagældende Landarbejders eget Bidrag.

I Folketinget vedtoges dette Forslag med 85 Stemmer mod 1, og i Landstinget var der nu blevet en saa stærk Stemning for Imødekommenhed, at det kunde vedtages med 44 Stemmer mod 10.

Mellem de uforsonlige i Landstinget var Ahlefeldt-Laurvig,[65] der nu engang fandt Forslaget alt for radikalt: »At give Penge til Enkeltmand, det kan jeg ikke være med til ... Det forekommer mig radikalt, og jeg sætter mig imod det.» En af hans Meningsfæller var Juul Rysensteen,[66] der ikke fandt det i Overensstemmelse med sin Samvittighed at stemme for en Lov, der bragte Hjælp til »enkelte Individer«, og hvis Konsekvens vilde være, at man heller ikke kunde nægte f. Eks. Hjælp til Haandværkere til Oprettelse af Værksteder og til Anskaffelse af Redskaber. Modsat fandt Landstingets største Godsejer Frijs-Frijsenborg,[67] at det ikke var ukonservativt at støtte denne Lov som »Forsøgslov«, og C. Neergaard gav Udtryk for sin politiske Tro til de ny »smaa Stamhusbesiddere«, som Loven vilde skabe.[68]

Den Lov om »Tilvejebringelse af Jordlodder for Landarbejdere«, der saaledes var vedtaget af Rigsdagen, blev udstedt den 4. Marts 1899. Den bestemte paa de afgørende Punkter, hvorom Debatten havde drejet sig, følgende: Statslaanet skulde udgøre $^9/_{10}$ af Laaneværdien og forrentes med 3 pCt. Halvdelen skulde være afdragsfri, indtil den anden Halvdel, der forrentes og afdrages med tilsammen 4 pCt. af det oprindelige Beløb, er tilbagebetalt. Derpaa forrentes og afdrages Restgælden med 3½ pCt. aarlig, hvoraf 3 pCt. er Rente. Hele Laanet er afdragsfrit i 5 Aar. Staten stiller aarligt i 5 Aar 2 Mill. Kr. til Raadighed, og hvad der ikke bruges det ene Aar, kan overføres til det næste. For Jordloddernes Størrelse skal 3½—5 Tdr. Middeljord være Normen, Minimum 2 Tdr., Maksimum 8 Tdr. Landstinget havde paa det sidste Punkt vundet den meget lille Sejr at faa

65) anf. St. 631.
66) anf. St. 1222.
67) anf. St. 642.
68) anf. St. 655.

sat Minimumsgrænsen ½ Td. længere ned, end Folketinget oprindelig havde villet gaa med til. Mere betød det, at der var taget Hensyn til Landstinget ved udtrykkeligt at fastslaa, at Loven kun skulde gælde i 5 Aar. Som et Punkt foruden de nævnte, hvor Folketinget havde sat sin Vilje igennem, kan anføres, at Sogneraadet ikke som oprindeligt foreslaaet, skulde skønne over, hvorvidt der i en Kommune var Grund til at udlægge Jordlodder.

Hvor Lodden havde Maksimumsværdi, 4000 Kr., kom Besidderen til aarligt at svare et Beløb af ialt 108 Kr., men allerede efter 5 Aars Forløb 126 Kr. Den aarlige Pengegave fra Staten til den enkelte Mand kunde næppe siges at blive stor. Ved Fastsættelsen af det samlede Statslaan havde Folketinget gjort sin største Indrømmelse, skønt Summen blev større end efter Landbokommissionens og Regeringens oprindelige Forslag, der imidlertid havde bygget paa Kreditforeningernes Medvirken.

Rasmus Claussen[69] udtalte i Folketinget, at der paa denne Lovs Grund kunde skabes »et godt og nyttigt Arbejde ikke alene for Husmanden, men ogsaa for hele Landbruget — der vil derved i sin Tid faas en fastere Arbejdskraft, og for Husmændene vil der skaffes de mange lykkelige Hjem«. Medens en moderat Foregangsmand for Sagen saaledes fremførte sin Glæde over det Dobbeltformaal, som han fandt bevaret i Lovens færdige Form, ytrede Lensgreve Danneskjold-Samsøe i Landstinget sin uforbeholdne Misfornøjelse med, at det, han havde opfattet som Lovens eneste Hensigt, ikke vilde naas, fordi Lodderne efter hans Skøn blev alt for store. Ogsaa Landbrugsminister Hage[70] maatte selvfølgelig til Forsvar for Loven tale om de lykkelige Hjem, som ved dens Hjælp kunde skabes, og i den Anledning erklærede Danneskjold-Samsøe[71] under den afsluttende Behandling som sin Opfattelse af Sagen: »Det er meget muligt at Ministeren faar Ret, men det har oprindelig aldeles ikke været Hensigten med denne Lov at skabe lykkelige, selvstændige Hjem. Den oprindelige Tanke ved Lovens Fremkomst var den at skabe en

[69]) Folket. Forh. 4810.
[70]) Landst. Forh. 1200.
[71]) anf. St. 1216.

forøget og dygtig Arbejdskraft paa Landet. Tværtimod, vi har snarere Udsigt til at miste den, thi alle de, som vil faa disse lykkelige Hjem, forlader Landbrugsarbejdet, det vil sige som Arbejdere for andre«. — I Virkeligheden blev de første Statshusmænd nødt til at søge gennemsnitlig næsten Halvdelen af deres Erhverv som Arbejdere for andre.[72]

Hensigten med Husmandsloven af 1899 havde utvivlsomt fra første Færd været at udbrede Lykke og Tilfredshed blandt Landarbejderne. Det var ganske vist ogsaa en agrarisk Lov, eftersom den derigennem vilde tjene Landbrugets almindelige Interesser, men dette ophæver ikke dens Karakter som et ved Motiver og Tilblivelse meget karakteristisk Led i vor Sociallovgivning. Karakteristisk for de politiske Forudsætninger er det, at den almindelige Valgrets Ting uden Partiskel (idet Folketingets Højre i det hele stiller sig ligesom Venstre) samles om det Synspunkt, at der absolut bør gøres noget for den fattige Befolkning paa Landet. Vi ser fremdeles Loven til allersidst blive gennemført ved et Forlig mellem de to Ting, hvorved det er Landstinget, der strækker sig videst, idet Loven ogsaa med det Præg, den faar af Folketinget, selv af Frijs-Frijsenborg kan betragtes som i egentlige Forstand »konservativ« — altsaa som en værdig Genstand for Overenskomst mellem de »store og smaa Bønder« —, da den jo tilsigter at knytte Landarbejderne fastere til Landbruget og det bestaaende Samfund, og det derfor synes forsvarligt at slaa af paa Højres almindelige — nationaløkonomisk set: udpræget liberalistiske — Krav om størst mulig Selvhjælp for den enkelte Statsborger.

Idet ikke blot Lovens Motiver er udpræget »sociale«, men ogsaa den Strid, der staar om den, bliver bestemt ved en Forskel i socialpolitiske Synspunkter, kan det synes, som om slet ikke den Omstændighed har vejet til, at der gennem Andelsbevægelsen og Landbrugets Driftsomlægning var skabt helt nye Muligheder for de smaa Landbrugsbedrifter. Om disse Muligheder

72) Statistiske Meddelelser 4—21—4 12 ff. — Det citerede Hæfte giver Oplysninger om de ifølge Lov af 1899 oprettede Husmandsbrugs Antal og Vilkaar samt om Besiddernes personlige Forhold.

gælder det naturligvis, at de har skullet have en vis Tid til at virke, før de er blevet almindeligt erkendt. Bojsens og Claussens Forslag i 1890 var udsprunget af en lignende Tankegang som Halvfjerdsernes Planer om »havemæssig« Drift af Husmandsjord. Men det er dog paafaldende, at den siden Halvfjerdserne stedfundne Omvæltning i de landøkonomiske Forhold ikke bliver paaberaabt i de senere, mere vidtrækkende Forslag eller bliver ført direkte frem som Baggrund for de forskellige Synspunkter med Hensyn til Jordloddernes Størrelse.[73] Det var utvivlsomt i Kraft af de ny økonomiske Konjunkturer, at efter Lovens Ikrafttræden den Statsstøtte, der blev tilbudt, kunde modtages og udnyttes i saa stort Omfang, som de blev Tilfældet. Antallet af Husmandsbrug, der blev oprettet i Henhold til Loven af 1899, maatte modbevise den Paastand, fremsat af Lovens Modstandere, at der ikke var nogen Trang til den. Det skal i denne Sammenhæng udtrykkelig bemærkes, at Spørgsmaalet om, hvilke Stemninger der under de forberedende Stadier raadede overfor Loven i selve den Befolkning, som den tog Sigte paa, ikke har kunnet undersøges i denne kortfattede Skitse, der kun følger Lovens Tilblivelse gennem de officielle Forhandlinger.

I Stedet for at bygge paa, at der i Samtiden og Fremtiden kunde regnes med væsentlig andre Betingelser for det lille Landbrug, vendte Ophavsmændene til den første Statshusmandslov deres Blik tilbage mod den svundne Tid og fandt bevidst deres Forbillede i de store Landboreformers Husmandspolitik. Denne Lov af 1899 kom da til at give Udtryk for et Syn paa Husmandsklassens Samfundsstilling, beslægtet med det, der ligger til Grund for Lovbestemmelserne om Husmænd under de store Landboreformer. Det var ved disse Bestemmelser[74] blevet til-

[73]) I den tidligere nævnte Pjece af Vilh. Lassen fra 1894 fremhæves som det særlige Motiv for Udstykning, at de større Huslodder ikke har været med i det almindelige Prisfald paa Landejendomme; i et Foredrag fra 1899 (trykt i »Tilskueren« 1899 og i A. Christensen: Vilh. Lassen 100 ff.) taler Vilh. Lassen allerede om »vore Dages Husmandsbevægelse« og Andelsbevægelsen som dens Forudsætning.

[74]) Landbokommissionen af 1894 giver en systematisk Oversigt over dem i sin ovenfor citerede Betænkning 4 ff.

stræbt at skaffe Husmændene Jordlodder, men ikke større end 3—4 Tdr. Land, og uden at man fandt det paakrævet og formaalstjenligt at sikre dem den samme Tryghed i Besiddelsen, der var givet Gaardmandsklassen ved den for Bøndergaarde gældende Fæstetvang (det 19. Aarhundrede kom derfor til at arbejde med det besværlige Spørgsmaal om »Fæste- og Lejehusmænd«s Kaar). Landboreformernes Mænd mente ikke, at Husmændene skulde leve først og fremmest af deres egen Jord, men derimod af Arbejde for andre, og det er en lignende Betragtning, som bliver gjort gældende endnu ved Overgangen til det 20. Aarhundrede, og som i væsentlig Grad kommer til at indvirke paa de Kaar, der bydes de første »Statshusmænd«. Da Landbrugsminister Sehested 1896 udtaler sig om Formaalet med Jordlodder til Landarbejdere, er han i nær Overensstemmelse med den gamle Landbrugsteoretiker G. Begtrup, som 1802 skriver, at Husmanden ikke bør have mere Jord end der svarer til hans »Bestemmelse i det borgerlige Selskab«, som er den »at være den store Jordbruger til Hjælp i hans Avlsbedrift som Daglejer«.[75] Til denne Lighed i Tanker og Love svarer utvivlsomt nok en Lighed i det praktiske Liv, der ligger bagved, idet der trods alle Fremskridt gennem hele det 19. Aarhundrede er bevaret en vis Ensartethed i Landbrugets Arbejdsforhold, som Maskinteknikkens Udvikling først i det 20. Aarhundrede er blevet tilstrækkeligt fremskreden til radikalt at kunne revolutionere.

Ved de Fornyelser og Revisioner, Loven af 1899 senere er undergaaet, er der, som bekendt, skabt Adgang til større Laan og til større Lodder.

Lovgivningen om »Statshuse« kan i sin nuværende Form betragtes som bestemt af Husmandsbevægelsen. Men oprindelig er denne Lovgivning altsaa udsprunget af den moderne humane Socialpolitik i ejendommelig Tilknytning til en ældre agrarpolitisk Opfattelse af Husmændenes Plads indenfor Landbrugets Økonomi, en Opfattelse, der kunde gaa i Arv fra den store Landbokommission af 1786 til Landbokommissionen af 1894.[76]

[75]) Begtrup: Agerdyrkningens Tilstand i Sjælland og Møen (1802) 237.

[76]) For gode Vink ved Udarbejdelsen af denne Afhandling skylder Forf. Hr. cand. polit. *Jørgen Pedersen* Tak.

STUDIET AF DE SIDSTE AARTIERS HISTORIE

AF

P. MUNCH

I den Rektortale, Professor *Erslev* tre Aar før Verdenskrigens Udbrud holdt om »Vort Slægtleds Arbejde i dansk Historie«, viste han hvor dybt et Skel Krigen i 1864 satte i dansk historisk Videnskab. »Et nyt Slægtled tager Arbejdet op; nye Synsmaader og nye Opgaver melder sig,« sagde han. Han skildrede, hvorledes der da begyndte et nyt organiseret Arbejde for at gøre Kilderne tilgængelige, hvorledes den nye systematisk gennemførte Kildekritik skabtes, hvorledes Interessen forskødes fra Danmarks ydre Historie til det danske Folks indre Udvikling, hvorledes en ny Vurdering af det danske Folks Fortidsskæbne blev til, hvorledes Verdenshistorien fik mere Plads i dansk Historieundervisning. Han kunde have tilføjet, hvad han saa ofte ellers har paapeget, at den gamle dramatiske Opfattelse af Historien, der altfor meget saa Begivenhedernes Række som en Kæde af Omvæltninger, Spring fra lyse Tider til mørke, fra mørke til lyse, alt bestemt af svage eller stærke, onde eller gode Personers Indgriben, afløstes af den Erkendelse, at den historiske Udvikling foregaar Skridt for Skridt, at det nye gror gradvis ud af det gamle, hvad enten det er bedre eller ringere, selv om der af og til sker Spring, der synes at bryde den regelbundne Udvikling.

Uvurderlige Fremskridt er sket i den historiske Videnskab gennem den Gerning, der øvedes af det Slægtled, hvortil Erslev hører. Men Fremgangen vil ikke standse dermed. Som 1864 satte Skel i dansk Historieforskning, 1870 i fransk, saaledes vil Verdenskrigen komme til at sætte Skel i international historisk Videnskab. Ikke saaledes, at det Land, der indvandtes af forrige Slægtled vil blive opgivet. Ikke saaledes, at dette Slægtleds nye Arbejdsmetoder og nye Synsmaader vil blive forladt. Men saa=

ledes, at de vil blive anvendt paa en ny Arbejdsmark, der hidtil laa nogenlunde udyrket hen.

Før Verdenskrigen standsede Historikerne oftest deres Forskning en Menneskealder eller saa tilbage i Tiden. Man var endnu angst for at give sig i Kast med Samtidens Historie. Man frygtede, at de afgørende Kilder ikke skulde være tilgængelige, at Upartiskheden ikke kunde bevares; man veg tilbage for at inddrage under Bearbejdelsen Begivenhedsrækker, der ikke var naaet til Afslutning. Man erkendte, at ogsaa det helt nye Stof hørte ind under Videnskabens Virkeomraade, og i Lærebøger og Haandbøger vænnede man sig til at gaa helt frem til Dato. Men det var oversigtsmæssige Fremstillinger, der ikke ret regnedes for videnskabeligt Arbejde. Kun sjeldent førtes rent videnskabelige Studier helt op til Samtiden. »Danmarks Riges Historie« standsede endnu ved 1864.

Denne Tilbageholdenhed er ikke længere mulig. Dertil er Trangen til Kundskaber om den aller nyeste Tids Udvikling altfor brændende. Ansigt til Ansigt med den politiske Jordrystelse, som afbrød den jævne Udvikling fra Tiden før Verdenskrigen, kræver Menneskene Besked om Aarsagerne, Klarhed over Ansvaret. I Angst for Fremtiden begærer de, at den Videnskab, der sysler med Menneskers Skæbne, skal give dem Kundskaber, der kan tjene til at afværge nye Ulykker. Til den rent uvilkaarlige Interesse for de mægtige Begivenheder føjer sig Trangen til at vinde saadan Viden om disse bevægede Tiders politiske, sociale og økonomiske Historie, at den kan danne Grundlag for Slutninger med Hensyn til Fremtiden. Historien træder ind blandt de Videnskaber, af hvilke Folkene forlanger, at de skal gøre direkte Nytte. Man vil kunne lære af disse Aars Historie; man vil gennem Studiet deraf finde Midler til at grundlægge en bedre Fremtid. Saa stærkt er dette Krav, at det overalt river talrige Forskere med. En Rigdom af Værker, der søger at imødekomme det, er allerede skudt frem, Forberedelse til langt flere er i Gang.

Er nu dette en Øjebliksbevægelse skabt af særegne Forhold, bestemt til at forsvinde, saa snart nogenlunde rolige Tilstande er genskabt? Eller er det Begyndelsen til en Revolution i den historiske Videnskab, der vil give denne en langt større Plads i

Videnskabernes Række end før? Kan dette helt moderne Stof inddrages under virkelig videnskabelig Forskning? Kan det behandles efter de Grundsætninger, der følges, naar det gælder ældre Tiders Historie?

Her melder sig først det Spørgsmaal, om de Kildekritikens Regler, der i det sidste Aarhundrede er blevet vejledende for Historieforskerne, kan anvendes paa Begivenheder, som er saa nære i Tid. Der vil sikkert kunne blive Enighed om at besvare dette Spørgsmaal med et ubetinget Ja. Den metodiske Prøvelse af Kildernes Værdi, Valget mellem rigtigt og urigtigt i deres Beretninger maa foregaa efter ganske samme Regler, hvad enten det er Kilder, der beretter om Erik Klippings Drab, Martsministeriets Dannelse i 1848, den danske Regerings Holdning ved Krigsudbrudet 1870 eller Forhandlingerne mellem Regering og Partiførere den 5. August 1914. De i Militærkommissionen af 1919 fremlagte Oplysninger om disse sidste er da ogsaa ved Universitetet benyttede som Grundlag for kildekritiske Øvelser Side om Side med middelalderlige Krøniker. Der kan være kildekritiske Regler, som der sjeldnere er Brug for, naar det gælder moderne Kildestof, end naar man gransker fjerne Tiders Historie; der kan være andre, der hyppigere tages i Brug. Men Reglerne beholder deres fulde Gyldighed, uanset fra hvilken Tid Stoffet er hentet.

Det næste Spørgsmaal er, om de fornødne Kilder staar til Raadighed til Oplysning om helt nære Begivenheder. Det maa svares, at der om de sidste Tiders Forhold er Kilder forhaanden i saadan Rigdom, at Sidestykke dertil ikke findes for noget tidligere Tidsrums Historie, end ikke for de Tidsrum, hvor Stoffet er rigest, hvor Indsamling og Bearbejdelse deraf er gennemført til den yderste Fuldkommenhed. Hvor faa og magre er ikke de Kilder, vi raader over, selv for Perikles' og Cæsars Tid, efter at de ypperste Forskere gennem Aarhundreder har fremdraget og undersøgt til Bunds alle opbevarede Kilder fra de Dage? Og hvor beskedent er ikke det, der efter Slægtleds Forskning kan oplyses om den westphalske Fred eller Wienerfreden, i Sammenligning med det overvældende Kildemateriale, der allerede nu foreligger om den Pariserkonference, som fandt Sted for 8 Aar siden?

Der er selvfølgelig Kilder til de sidste Aars Historie, som ikke

nu er tilgængelige: Protokoller fra fortrolige Møder, Dagbogsoptegnelser, nogle Breve ogsaa, trods Telefonernes Sejr over Brevene. Der kan ogsaa være Noter vekslede mellem Regeringerne, der endnu holdes hemmelige. Vi har ikke Optegnelser af Briand og Stresemann om deres Thoirysamtale, ved ikke, om de overhovedet skrev noget op; vi kender ikke de Referater, de gav Kollegerne hjemme i Paris og Berlin, kan ikke oplyse, i hvilken Grad de to Referater ligner hinanden. Vi ved ikke, hvilke mundtlige Forklaringer Statsmændene gav i Locarno, da de skrev under paa den Fortolkning af Forbundspagtens Artikel 16, der banede Vej for Tyskland til Forbundet. Vi ved ikke, hvad de lagde ind i hinandens Minespil og Skuldertræk. Maaske vil man om nogle Aar eller Aartier vide adskilligt mere derom. Men gælder det ældre Tider, da er det meget sjeldent, at man ved bedre Besked om saadanne fortrolige Forhandlinger. Og saadan Viden kan vel kaste interessante Strejflys over Personers Karakter og Evner, over Dagens Stemninger, men kun sjeldent vil den være fornøden til at forstaa den afgørende Hovedlinje i Begivenhedernes Gang.

Sandheden er, at det Kildestof, vi er vant til at betragte som hemmeligt, nu tildags i stort Omfang bliver kendt langt hurtigere, end det i tidligere Tid var Tilfældet. I svundne Tider rugede man omhyggelig over Statsakterne lange Perioder igennem, angst for, at Hemmeligheder skulde komme ud. Politikere, der skrev Erindringer, gjorde det først paa deres gamle Dage, længe efter den Ungdoms- og Manddomstid, da de ydede deres egentlige Indsats. Dagbogsoptegnelser og Breve gemtes lange Tider igennem i Arkiverne, tit baandlagte ved Testamente for et Slægtled eller to. En Hovedkilde som Kriegers Dagbøger er først offentliggjort 3—4 Aartier efter deres Afslutning, 6—7 Aartier efter deres Begyndelse. Store Brevsamlinger fra Nationalliberalismens Tid ligger endnu i Rigsarkivet, kun benyttede i Ny og Næ. Naar Vanskeligheden ved at behandle helt nye Begivenheder historisk før føltes saa stærkt, da laa det for en væsentlig Del deri, at mange Kilder saa sent blev tilgængelige.

I den Henseende er der imidlertid efter Verdenskrigen sket en stor Forandring. Nu kom jo det store Opgør om Fordelingen af

Ansvaret, mellem Staterne og indenfor Staterne mellem Partier og Personer. Fra Statsarkiverne vældede Akter ud til Angreb og til Forsvar, mest i de Stater, hvor store Omvæltninger fulgte Krigen, men dog ogsaa i stort Omfang i de andre. Næsten overalt aabnes nu Arkiverne meget lettere end før. En ny Opfattelse gør sig gældende, Troen paa Hemmeligholdelsens Nødvendighed er meget svækket. Saa meget er fremdraget af Akterne, at den Forsker, der i kommende Tider faar Adgang til Resten, hyppig vil blive skuffet. Selv i Danmark, der saa lidet er berørt af de af Krigen følgende Forandringer. Statsraadsprotokollerne herhjemme er som Regel ikke tilgængelige, hverken for de sidste Aar eller for tidligere Tid. Men for de sidste Aars Vedkommende er deres Indhold offentliggjort i de Tilfælde, hvor de indeholdt virkelig værdifuld Oplysning; det gælder saaledes Drøftelserne i Augustdagene 1914, og det gælder Forhandlingerne om Islands Forhold til Danmark. Den Forsker, der en Gang kommer til at gennempløje Statsraadsprotokollerne fra Krigsaarene, vil vel finde et og andet nyt, der giver Besked om Personer og Begivenheder, men sparsomt vil det være i Forhold til det, der allerede kendes.

Og som Statsakter offentliggøres langt hurtigere nu end før, saaledes har nu en Række af fremtrædende Statsmænd og Hærførere udgivet deres Erindringer ganske faa Aar efter de Begivenheder, hvorom de handler. Alle har de haft den Følelse, at disse Begivenheder var af saadan Art, at der hurtig maatte gøres Rede derfor. Nogle følte sig, da Krigen var afgjort, ved Slutningen af deres Løbebane; de trængte til at gøre op, som Politikere ellers først gør det i deres sidste Aar. Ikke faa saa i Udgivelsen af deres Erindringer eller Optegnelser et Middel til at skaffe sig Indtægt; mange af dem var rent økonomisk ramt af Krigens Omvæltninger. Allerede nu er offentliggjort en saa overvældende Rigdom af Erindringer, Optegnelser o. s. v., at der neppe er Sidestykke dertil for nogen ældre Tid. Mest ganske vist i de krigsførende Lande, men ikke saa lidt heller i Lande, der stod udenfor.

Men dertil kommer, at trykte Kilder nu foreligger straks efter Begivenhederne i før uanet Omfang. Hvilken Rigdom af Oplysninger indeholder ikke nu Parlamentsforhandlingerne, spænden-

de over flere og flere Felter, efterhaanden som mere og mere inddrages under Rigsdagenes Behandling. Sædvanlig er disse jo endda godt registrerede. Desuden er der de lange Rækker af Betænkninger fra Undersøgelseskommissioner, fra Kommissioner til Forberedelse af Lovgivning o. s. v.; saadanne kendtes vel ogsaa i tidligere Tid, men i meget, meget mindre Omfang. Og det samme gælder den Mængde af Oplysninger, der nu kan hentes i Foreningsberetninger, Generalforsamlingsberetninger for store Foretagender o. s. v. o. s. v.

Dernæst er Aviserne blevet en Kilde af helt anden Karakter end før. Meget kan findes i Aviserne allerede 100 Aar tilbage i Tiden. Men det kan dog aldeles ikke sammenlignes med det Væld af Oplysninger om snart sagt alle Tidens Forhold, Pressen har bragt i de tre—fire sidste Aartier. Kun lidet er nu skjult for Journalisterne, og de forsømmer ikke at bringe videre det meste af det, de ved. Det er en Kilde, overfor hvilken der er god Brug for Kildekritikens strenge Regler. Men anvender man disse, saa lønner det sig.

Og endelig: den Forsker, der arbejder med Nutidens Historie, har til Raadighed et Kildestof, der før kun kendtes i meget ufuldkommen Skikkelse. Statistiken er blevet Historikernes bedste Forbundsfælle. Ogsaa naar det gælder ældre Tider tager Historikerne nu Statistiken i Tjeneste, hvor det lader sig gøre. Man søger at fremdrage Tal, der kan øge Forstaaelsen af Grækenlands og Roms Historie. Man samler, hvad der paa nogen Maade kan skaffes af Tal til Oplysning om Valdemarernes Danmark. Og det samme gælder overalt, hvor der er lidt Statistik at tilvejebringe. Men hvor uendelig lidt er det ikke, der findes deraf blot 200 Aar tilbage. I hvilken Grad maa ikke Forskeren tage sin Tilflugt til Slutninger byggede paa spredte, maaske misvisende Tal; og hvor omstridte er ikke de Resultater, hvortil de enkelte Forskere kommer. Jo nærmere man kommer Nutiden des hyppigere kaster Tal Lys over Udviklingen. Men helt op til sidste Halvdel af 18. Aarhundrede er dog dette Stof af den sparsomste, mest tilfældige Karakter. Virkelig Statistik findes først fra den store Gennembrudstid i sidste Halvdel af 18. Aarhundrede, og selv da er den begrænset til ganske faa Forhold.

I Danmark faar vi ved den Tid de første Folketællinger: 1769, 1787, 1801. Endnu var de meget ufuldkomne og Resultaterne blev først meget senere kendt. Stort videre naaede man ikke, før Krigen standsede Fremgangen. Saa staar det stille, til det næste Gennembrud sker i Stændertiden efter 1830. Nu oprettes Tabelkommissionen. Efter en Menneskealders Mellemtid er der atter Folketælling, og siden fortsættes der med faa Aars Mellemrum. Dertil kommer nu Kreaturtælling og Handelsstatistik. Man var naaet saa vidt, at Bergsøe snart derefter kunde give en værdifuld historisk-statistisk Skildring af den danske Stat. I 1849 efter den frie Forfatnings Indførelse oprettedes »Statistisk Bureau«, og nu rykkede man frem Skridt for Skridt. Nye Emner inddroges: fra 1860 Ejendomsfordelingen paa Landet efter et første Forsøg i Trediverne, 1861 Arealets Benyttelse, 1875 Høststatistik; dertil Valgstatistik, Retsplejestatistik, Statistik over Banker og Sparekasser, fra Halvtredserne over Statens Finanser, fra Firserne over Kommunernes, fra Tredserne noget Skattestatistik. Det Stof, som saaledes var tilvejebragt, dannede Grundlaget for Falbe-Hansens og W. Scharlings: Danmarks Statistik (1885—96). Det er et rent statistisk Værk, skrevet af to Nationaløkonomer. Og dog er det et Hovedværk i dansk Historieskrivning. For Aarene fra 1864 til midt i Halvfemserne er det det betydningsfuldeste Historieværk, der endnu foreligger. Den politiske Historie for denne Tid er jo hidtil saa godt som ubearbejdet.

Endnu var det dog et lidet fuldkomment Spejlbillede, dansk Statistik gav af det danske Samfund. Da Estrup i 1889 forelagde Forslag om Udvidelse af Statistisk Bureau, kunde han i Motiverne sige: »Den saakaldte *sociale* Statistik er hidtil saa at sige ukjendt hos os. *Industri-Statistiken* er aldeles ikke behandlet. En Mængde Forhold vedrørende Omsætningen trænge til yderligere Oplysning og mere systematisk Bearbejdelse. Det samme gjælder med Hensyn til andre Erhvervs-Virksomheder og Tilstande, som har Indflydelse paa Folkets materielle og immaterielle Udvikling.« Provisorietiden gik til Ende, før man, i 1895, naaede til Lovgivning herom. Der opstilledes nu et omfattende Program for Bureauets Arbejde; snart sagt enhver Side af Samfundslivet, der kan talmæssig belyses, inddroges derunder.

Ledelsen blev lagt i Hænderne paa *Marcus Rubin.* Han var Erslevs nære Ven, Studiefælle i Grunden ogsaa trods Forskellen i Fag. Betydningsfulde historiske Arbejder fra hans Haand havde bragt Vidnesbyrd om, at han til Fulde forstod Samhørigheden mellem Historie og Statistik. Hans Initiativ blev afgørende for den stærke Udvikling, som nu skete. Nye Emner toges straks op: Industristatistik fra 1897, den sociale Statistik fra samme Aar, begyndende med Alderdomsunderstøttelsen, Forbrugsstatistik, Statistik over Arbejdsstridigheder, Arbejdsløn, Arbejdsløshed o. s. v. Samtidig udvidedes Undersøgelserne paa alle de andre Omraader, blev mere regelmæssig, førtes dybere ned. Den, der tager for sig en Fortegnelse over Statistisk Departements Offentliggørelser fra de senere Aar, vil se, at der her foreligger en Kilde til alsidig Belysning af danske Forhold af saa dybtgaaende Karakter, at det ingensinde vil blive muligt at tilvejebringe noget lignende for noget tidligere Tidsrum af dansk Historie.

Ganske tilsvarende Betydning har Statistiken faaet i andre Lande. Det er sket lidt før det ene Sted, lidt senere det andet, nogle Steder mere fuldkomment, andre Steder mindre fuldkomment. Men overalt i Kulturstaterne er her skabt et enestaaende Kildestof til Oplysning om de sidste Tiders Forhold og Udvikling. Og gennem internationalt Samarbejde tilrettelægges nu i stort Omfang dette Materiale til Anvendelse.

De sidste Aartiers mægtige Udvikling med Hensyn til Kildernes Mængde, Tilgængelighed og Art betyder en Revolution i den historiske Videnskab, ikke mindre end den, der foregik, da den moderne Kildekritik og det nye Syn paa historisk Udvikling trængte igennem. Den Forskydning fra ydre Historie, Begivenhedshistorie og Personhistorie til Udviklingshistorie med Hovedinteressen vendt mod økonomiske og aandelige Forhold, der i nogle Aartier har været i Gang, vil ved dette nye Kildemateriale blive fremmet i overordentlig Grad. Ikke saaledes, at man vil glemme Begivenheder og Personer, men saaledes at man vil søge frem til Forstaaelsen deraf gennem et Studium af Samfundsudviklingen, der for første Gang kan drages fra Fantasiernes og Gætningernes Verden over paa Kendsgerningernes Grund.

Kildematerialets uhyre Vækst og nye Art maa nødvendigvis ændre Arbejdets Karakter for de Forskere, der sysler med denne Tids Historie. Der er Tider, for hvis Vedkommende Historikernes Hovedopgave er at fremdrage ukendte Kilder, der er andre, hvor den ligger i det indtrængende Arbejde for at faa det mest mulige ud af det sparsomme Kildemateriale og at udfylde de Huller, dette lader tilbage, ved nogenlunde sandsynlige Hypoteser. Naar det gælder de sidste Tiders Historie er derimod det første fornødne at skabe sig Overblik over den uhyre Rigdom af Kilder, gøre dem tilgængelige ved Hjælp af Indholdsfortegnelser, naa frem til en foreløbig Vurdering af deres Værdi. For ældre Tiders Vedkommende udføres det tilsvarende Arbejde for en væsentlig Del af store offentlige Institutioner: Statsarkiver, Landsarkiver, Byarkiver. Ogsaa for den sidste Tids Historie er dette af stor Værdi. Men dertil kommer nu Parlamentsarkiver og Organisationsarkiver, hvor et saadant ordnende Arbejde ofte endnu ikke er udført.

Det betydningsfuldeste Stof findes nu i Bibliotekerne. Disse kan ikke være Historikernes Tjenere paa samme Maade som Arkiverne. I dem maa hver Forsker hjælpe sig selv til rette, saa snart han har Brug for mere end en Fortegnelse over de Bøger, hans Emne vedrørende, der findes paa det Bibliotek. Om hvert betydningsfuldt Emne foreligger en lang Række Værker at undersøge eller gennemlæse. Og langt, langt flere Artikler er spredt i en Mangfoldighed af Tidsskrifter. Men først og fremmest er der Avisernes mægtige Masse. Dér har man oftest kun Datoerne at gaa efter, naar man søger Besked om et Emne. I Danmark er der anvendelige Registre for »Fædrelandet« indtil dets Ophør 1882. Derefter intet. I Udlandet har en og anden af de store Aviser mere eller mindre fuldkomne Aarsregistre, udarbejdede af Bladet selv med journalistisk Formaal. Bedre stillet er Forskeren overfor det statistiske Kildemateriale. Dette er systematisk ordnet, let overskueligt. Men kun i ringe Grad har det historiske Synspunkt været bestemmende for Tilrettelæggelsen. Hyppigt er Sammenregningerne foretaget med andet Formaal end det, der interesserer Historikeren; og hyppigt øges Vanskelighederne derved, at Fremgangsmaaden er forbedret fra den ene

Tælling til den anden, saa Tallene er forskelligartede; talrige Omregninger maa finde Sted, før Historikeren kan benytte dem.

Følgen af Kildematerialets Vækst er, at Enkeltmand ikke kan magte det. Enkeltspørgsmaal kan selvfølgelig undersøges til Bunds af den enkelte Forsker med Benyttelse af hele Kildestoffet, men saa snart det gælder Spørgsmaal af mere omfattende Karakter, kommer han til kort. Skal det lykkes paa nogenlunde tilfredsstillende Maade at faa Bugt med det nu foreliggende Kildemateriale, da kræves en Samvirken mellem mange, en Samvirken, hvori historisk, statistisk og nationaløkonomisk skolede Forskere tager Del. En tilsvarende Arbejdsmetode har længe været Naturvidenskabernes. Paa store Instituter indsamles Iagttagelser og foretages Forsøg af et talrigt Personale, hvorpaa Resultaterne bearbejdes af en Kreds af samvirkende Forskere. Lidt af det samme kan Historien have haft i Arkiverne. Men for den moderne Histories Vedkommende forslaar dette ikke ret meget.

Rundt om i Landene er derfor i de sidste Aar den Følelse brudt igennem, at til Studiet af den helt moderne Historie er et organiseret, systematisk tilrettelagt Arbejde af flere nødvendigt. Derfor er det ene Forsknings- og Undervisningsinstitut efter det andet oprettet. De er af meget forskellig Art. Tit er deres Formaal et praktisk økonomisk, og oftest lægges Vægten overvejende paa Studiet af den økonomiske Udvikling. Sædvanlig er Medarbejderne mere hentede fra de statistiske og økonomiske Videnskabers Verden end fra Historikernes. Men selv hvor dette er Tilfældet, tjener det Arbejde, der her gøres, Historieforskningen ikke mindre end det økonomisk-statistiske Studium.

Eet betydningsfuldt Institut blev en direkte Følge af Fredskonferencen: »British Institute of International Affairs«. Britiske og amerikanske Forskere havde faaet den Opgave at udarbejde en Art Haandbøger over de Spørgsmaal, der laa for ved Pariserkonferencen; Franskmændene gjorde noget lignende. Wilson krævede jo, at denne Gang skulde Afgørelserne træffes efter en strengt videnskabelig Prøve af, hvad der var ret og rigtigt. Amerikanske og engelske Deltagere i dette Arbejde grundlagde efter Konferencen Institutet i London. Dette har siden udgivet et bindstærkt Værk om Konferencen med en Fylde af Oplysninger

om denne, byggede paa officielle Aktstykker og paa Medarbejdernes personlige Kendskab til Konferencens Forhandlinger. Dertil føjes nu regelmæssig Skildringer af den internationale Udvikling i Aarene efter Krigen.

En anden Institution »Das Institut für Weltwirtschaft und Seeverkehr an der Universität Kiel« er beregnet paa Studium af Forretningslivet i dets forskellige Afskygninger. Det oprettedes i 1911 men fik først sin stærke Udvikling efter Krigen. Det er et Forskningsinstitut, hvor en Kreds af Videnskabsmænd med en talrig Medhjælperskare til Raadighed behandler Emner fra de sidste Aars økonomiske Forhold; det er en Læreanstalt for Studerende, der søger Kundskab paa Samfundsøkonomiens Omraade; og det er et Indsamlingssted for Kildemateriale vedrørende de Emner, der hører under Institutets Omraade. Mægtige Samlinger er allerede skabt: Bøger, statistisk Materiale, Tidsskrifter, Aviser og Avisudklip, Forretningsberetninger o. s. v. o. s. v. Et meget stort Arbejde er gjort for at tilvejebringe Indholdsfortegnelser, der kan lette Benyttelsen af det Kæmpemateriale, som her stilles til Raadighed for Forskeren. En Række Værker er udgaaet fra dette Institut, saaledes Serien: »Probleme der Weltwirtschaft«, hvoraf 40 Bind er udgivne, og det ypperlige Tidsskrift: »Weltwirtschaftliches Archiv«, der har udsendt nogle og tyve store Bind. Institutet har nu en stor selvstændig Bygning; en talrig Stab af Forskere og Medhjælpere er knyttet til det, talrige Studerende søger det. Der er aarlig omkring ½ Million Mark til Raadighed for det, bortset fra den Hjælp, der ligger i, at Kieleruniversitetets Professorer deltager i dets Virksomhed. Halvdelen af Pengene kommer fra Riget og Prøjsen, Resten fra et privat Selskab, der er stiftet til Fremme af Institutets Virksomhed, væsentlig med tyske Storforretninger som Bidragydere.

Af noget anden Art er: »Institut für Socialforschung an der Universität Frankfurt am Main«, der er oprettet i 1924. Her er det ikke saa meget de rent økonomiske Forretningsforhold som den sociale Udvikling, Studiet gælder. Dette helt nye Instituts nu afdøde Grundlægger Professor *Gerlach* opfattede det som et Sidestykke til de naturvidenskabelige Forskerinstituter. »Alene

Indsamlingen af Materiale og Kendsgerninger,« siger han, »er nu til Dags saa stor en Opgave, at den ikke længere kan løses af den enkelte, men kun er mulig ved Hjælp af omfattende Organisation; og desuden kræver Studiet af de mangeartede forviklede sociale Forhold nu et kooperativt, aandeligt Samarbejde.« Pengene er her tilvejebragt ad privat Vej, atter ved Hjælp af de store tyske Foretagender.

I Tyskland, hvor en saa mægtig Anspændelse af Kræfterne finder Sted efter Krigen, er dernæst i Berlin i 1920 oprettet »Deutsche Hochschule für Politik«, der ligeledes har rige Midler til Raadighed. Den er foreløbig mest beregnet paa Undervisning, men virker dog ogsaa som Forskningsinstitut og tænkes efterhaanden videre udviklet i denne Retning. Ved Indvielsen henviste Ministre og Professorer som deres Forbillede til Frankrigs navnkundige »Ecole libre des sciences politiques«, der blev til i 1872 som et Led i Genrejsningsarbejdet. Dér, sagde de, var uddannet den Stab af politiske Førere, Journalister og Diplomater, der muliggjorde Frankrigs Sejr. »Denne »Ecole« var det, der sejrede i Versailles,« udbrød den nye tyske Skoles Forstander.

I Frankrig udfolder denne »Ecole libre« vedblivende en rig Virksomhed sammen med en Række andre Skoler af lignende Art, der har bestaaet i en Aarrække. De er dog mere Undervisnings- end Forskningsinstituter. Rent forskningsmæssigt Maal har derimod det nyskabte »Société d'Etudes et d'Informations Economiques«, hvortil en talrig Medarbejderstab er knyttet. Det har udgivet en Serie af Værker om Tidens brændende Spørgsmaal, udgiver aarlig en værdifuld Aarbog og udsender regelmæssige Oversigter over den økonomiske Udvikling.

Ved Universitetet i Genève er tilsvarende i Aar oprettet et «Institut Universitaire de Hautes Etudes Internationales«.

Ved Siden af disse Studieinstituter er i de senere Aar skudt frem store »Konjunkturbureauer«, hvor man efter amerikansk Forbillede indsamler et stort Materiale til Belysning af de Konjunktursvingninger, der er blevet et Hovedpunkt i de sidste Aartiers økonomiske Historie. Et omfattende helt institutmæssig ordnet Arbejde gøres ogsaa nu i visse Afdelinger af Folkeforbundets Sekretariat, særlig i den statistiske Afdeling, og navnlig af det internationale Arbejdsbureau.

En anden Form for Organisation af det historiske Studium uden Oprettelse af Instituter er de Serier, som Carnegie-fonden har fremkaldt om den økonomiske og sociale Udvikling under Krigen. Her overdrages Udarbejdelsen af de enkelte Værker til Enkeltmand, men Værk føjes til Værk efter en samlet Plan. Og saa betydelige Midler er stillet til Raadighed, at der ofte kan skabes et Samarbejde mellem flere Forskere til Behandling af et bestemt Spørgsmaal. Det store Værk om »Sveriges ekonomiska och sociala historia under och efter världskriget« er saaledes udarbejdet af 8 Forskere under Ledelse af Professor *E. F. Heckscher*.

Herhjemme er nylig med Støtte af Rask-Ørstedfondet og Carlsbergfondet gjort et beskedent Forsøg paa at skabe et »Institut for Historie og Samfundsøkonomi«. Arbejdet er paabegyndt med Undersøgelse af de raadgivende Stænders Historie, Forholdet mellem Arbejdsgivere og Arbejdere i Danmark efter 1864, Konjunkturbevægelserne i Danmark efter 1857; for det sidste Spørgsmaals Vedkommende er planlagt et Samarbejde med det »Socialvetenskapliga Institutet« i Stockholm, der under Ledelse af Professor *Bagge* med Støtte fra Laura Spelmann Rockefeller-Memorial foretager en Undersøgelse af Arbejdslønnen i Sverige i den sidste Menneskealder. Desuden er paabegyndt Udarbejdelse af Registre over enkelte danske Blade i Tiden efter 1870, et Kartotekindeks over Tidsskriftsartikler omhandlende politiske, sociale og økonomiske Forhold, og endelig Udgivelsen af et Kvartalsskrift med økonomiske og politiske Oversigter.

Her er kun nævnt nogle Eksempler paa de Bestræbelser, der nu udfoldes for at skabe et organiseret Studium af de sidste Tiaars økonomiske, sociale og politiske Forhold. Andre Eksempler kunde føjes til. Alt er det i sin Begyndelse, og det er ikke muligt paa Forhaand at fastslaa, hvor langt disse Forsøg vil føre. Men det er at forudse, at de nærmeste Aar rundt om i Landene vil bringe et meget stærk Udvikling af disse Studieformer. Ligesaa stærk Trangen er til at faa størst mulig Klarhed over de forunderlige Begivenheder, vi nys oplevede, ligesaa stærk er Forstaaelsen af, at de Opgaver, her ligger for, ikke kan løses af Enkeltmand, men kun ved organiseret Samarbejde mellem man-

ge. Ogsaa for ældre Tiders Historie vilde institutmæssig Behandling i mange Tilfælde være meget nyttig. Men for intet Tidsrum er Nødvendigheden deraf saa aabenlys, som naar det gælder den aller sidste Tid.

Det Samarbejde, som her vokser op, vil efter al Sandsynlighed i stigende Grad faa international Karakter. Saa stærk er nu Forbindelsen mellem Landene, at man vanskelig trænger til Bunds i de enkelte Landes Forhold, uden at se dem i Belysning af Omverdenens. Det gælder Krigstiden, og det gælder Aarene efter Krigen i samme Grad. Ved det Fællesskab, der er skabt i Folkenes Forbund, og hvori ogsaa udenfor dette staaende Stater i mange Henseender er med, er der opstaaet en Art Fælleshistorie af langt større Omfang end før. I 19. Aarhundrede ofredes de bedste Forskerkræfter paa »Nationalhistorien«; i 20. Aarhundrede vil efter al Sandsynlighed »Universalhistorien« rykke frem til ny Betydning. Allerede nu er der stiftet en 25 Lande omfattende »Comité international des sciences historiques«, der har planlagt en international historisk Bibliografi og et internationalt historisk Tidsskrift.

Men lønner hele dette Arbejde med de sidste Aars Begivenheder sig nu ogsaa? vil vel en og anden spørge. Er det muligt at behandle disse nærliggende Begivenheder videnskabeligt? Selv om der er Kilder nok, kan saa Videnskabens rolige Upartiskhed bevares, naar det gælder dette helt nye Stof? Gribes ikke Forskeren, naar han tager Spørgsmaal fra sin egen Tid op, af Partiskhedens Aand? Bliver ikke alle disse Skildringer af Samtidens Historie Indlæg i Nationernes, i Klassernes og Partiernes Strid?

Ingen, der har gjort sig bekendt med et Udvalg af de Værker, som allerede er fremkommen, vil kunne hævde dette. Der er mellem dem Anklage- og Forsvarsskrifter, Skrifter helt beherskede af nationale Lidenskaber eller af Klassestemninger. Men det er der ogsaa mellem Skildringerne af svundne Tiders Forhold. Og mellem Værkerne om den nye Tid er der ogsaa mange, der er roligt afvejende, koldblodig dømmende. I Virkeligheden spores ingen Forskel i saa Henseende i Forhold til Værker om ældre Tider. Forfatternes Temperament synes her mere

afgørende end Tid og Emne. Nationale Lidenskaber kan præge Skildringen af ældre Tiders Forhold saa godt som af Samtidens. Franske og tyske Forskere har hentet Stof til nationalt Opgør fra Cæsar og Arminius saa godt som fra Napoleonskrigene, fra 1870 og fra Verdenskrigen. Ranke var den uhildede Forsker, den upartiske Dommer uden Hensyn til Emne. Treitschke var den lidenskabelige Anklager eller Forsvarer, uanset hvorom han skrev. Det er jo ikke altid Strid om Nationer, Klasser og Partier, der bringer Temperamentet til at tage Magten fra Forskeren. Glæden over at have fundet et nyt Synspunkt eller en ny Kilde, — eller Forargelsen over Forsøg paa at rokke gamle Traditioner,—fører lige saa tit paa Vildspor. Undertiden opvokser af rent videnskabelig Strid om et Spørgsmaal, der har ringe eller ingen Forbindelse med Partianskuelser, personlige Fejder mellem Videnskabsmænd bitrere end dem, Uenighed om Nationer og Partier fremkaldte. Selv de nevtraleste Naturvidenskaber har Eksempler nok derpaa.

Og endelig, vi kan ikke uden videre sætte ethvert Værk, der bærer Lidenskabens Præg, udenfor Videnskaben. Ranke er Idealet, Forbilledet; den rolige Upartiskhed er Maalet. Men hvem vil nægte Treitschke Navn af Videnskabsmand, forbi ubeherskede Lidenskaber prægede hans Værker, fordi han saa alt ud fra den prøjsiske Magtpolitiks Synspunkter.

Alt i alt turde vel ogsaa Faren ved den subjektive, temperamentsfarvede Historieskildring være mindre, naar det gælder den nyeste Tid. Her raader jo enhver ikke helt ukyndig Læser over langt bedre Midler til Kontrol. Og det Samarbejde mellem flere Forskere, som allerede Hensynet til Kildernes Mængde og Emnernes Mangfoldighed kræver, vil sædvanlig yde ikke ringe Garanti mod, at den enkelte Forskers Stemninger faar uberettiget Raaderum.

Betydningsfuldere er en anden Vanskelighed ved Behandlingen af den nyeste Historie. Man staar her hyppigt overfor Bevægelser, der ikke kan regnes for afsluttede paa samme Maade som ældre Bevægelser; Overblik og Vurdering er sværere. Maaske er dog heller ikke i den Henseende Forskellen mellem ældre og nyere Historie s a a stor, som man uvilkaarlig

gaar ud fra. Den Afslutning, der synes os at være paa Bevægelser fra ældre Tid, er jo ingenlunde absolut; Udviklingen fortsætter i ubrudt Række, kun delt i Afsnit ved visse Begivenheder, der danner ligesom Spring i Udviklingen. Et saadant Spring var Verdenskrigen. I den Forstand er Udviklingen fra før 1914 afsluttet. Først efter Krigen staar vi overfor uafsluttede Bevægelser, hvis Fremtid ikke kendes; men vi har dog ogsaa her paa begrænsede Omraader Bevægelser, der er ført saaledes til Ende, at deres Karakter fuldt ud kan værdsættes. Møntopløsningens Tid i Tyskland er et Tidsrum, hvis Karakter og Betydning allerede nu er overskuelig.

Der bliver vel nok tilbage en Gradsforskel i Vanskelighederne ved ældre og nyere Historie, men til Gengæld har den Forsker, der sysler med sin Samtids Forhold, den Fordel, at han rent instinktmæssig forstaar mangt og meget, hvor Forskeren stillet overfor ældre Tider møjsommelig maa arbejde sig frem imod Forstaaelsen eller aldrig naar den. Nægtes kan det heller ikke, at selve det, at man for ældre Bevægelsers Vedkommende kender Resultatet, medfører en Fristelse til at føle sig altfor klog i Forhold til de Personer, der den Gang handlede uden at kunne forudse Følgerne af deres Handlinger.

Tilbage staar det Spørgsmaal: kan Studiet af de sidste Aartiers Historie gøre Nytte? Kan vi lære af denne Historie? Kan man slutte fra, hvad der skete i Aarene før 1914, under Krigen og efter denne til Fremtidens Udvikling? Kan vi drage en Lære deraf, som tillader os i nogen Grad bevidst at paavirke den kommende Udvikling?

Dette Spørgsmaal melder sig imidlertid med ganske samme Styrke, hvad enten det gælder ældre eller nyere Tider. »Man lærer aldrig af Historien, trods alle Advarsler gøres alle Fejl om igen,« lyder ofte Svaret. Men alligevel er det saa, at Følelsen af at kunne gøre Nytte, at kunne paavirke Sindene i en for Udviklingen lykkelig Retning har været og er den stærkeste Drivkraft for historisk Forskning og Skildring . Glæden ved at løse en Opgave, trænge til Bunds i et Stof, naa en dybere Forstaaelse, følge Personers og Folks Skæbne, alt er det stærke Drivkræfter. Og dog var Historien aldrig blevet, hvad den er, hvis der ikke bag

alt dette laa en endnu stærkere Drivkraft: Ønsket om at øve nyttig Indflydelse paa Fremtidens Forhold. I Programmet for Carnegiefondens Bindrække om Krigen siger Lederen af dette Arbejde rent ud: »Man mente, at om en saadan »Verdenskrigens økonomiske og sociale Historie« blev udarbejdet af indsigtsfulde og tilstrækkelig uddannede Personligheder, da vilde den ved sin videnskabelige Troskab mod Sandheden til Slut kunne tjene som Grundlag for en sund Folkestemning og derigennem væsentlig fremme Stiftelsens Formaal: at virke for Verdensfreden.« Mere eller mindre bevidst har Ønsket om at øve nyttig Indflydelse paa Menneskenes Sind baaret al betydningsfuld historisk Forskning.

Der er da heller ingen Tvivl om, at Historieforskning og Historieskrivning øver en meget stor Indflydelse, snart til det onde, snart til det gode. Og lige saa utvivlsomt er det, at denne Indflydelse i væsentlig Grad beror paa, at Læserne har Følelsen af her at staa overfor videnskabelig underbygget Sandhed, selv hvor det er meget omtvisteligt, om de virkelig gør det. Hvilken Betydning fik ikke Treitschke for at skærpe de Stemninger, der førte Tyskland ud i den Politik, som maatte ende med Nederlag. Ikke saaledes, at han skabte dem. De fødtes hos ham selv ved de samme Begivenheder, der gjorde saa store Dele af det tyske Folk modtagelige for disse Stemninger. Men han øvede som Fører for mange andre ligesindede Skribenter en mægtig Indflydelse til at drive disse Stemninger op til Højdepunktet. Og hvad har ikke Karl Marxs Forkyndelse af de Historiens Grundlove, paa hvilke han troede, betydet for at give Socialdemokraterne Troen paa, at de var i Pagt med Videnskaben, og at faste Naturlove uafvendelig førte dem frem mod Sejren. Uomtvistelig havde Nationalliberalismens Historikere anselig Del i Ansvaret for de Stemninger, der førte til Nederlaget i 1864. Og lige saa sikkert havde den nøgterne Vurdering af Danmarks Stilling og af Slesvigs Historie, som *A. D. Jørgensen* og *Erslev* skabte, bestemmende Indflydelse paa Danmarks Politik baade i 1914 ved Krigens Udbrud og i 1918—19, da den nye Grænse skulde drages. De Mænd, der ved Krigens Slutning førte de afgørende Forhandlinger, var Elever af disse to Forskere, dybt paavirkede af deres Opfattelse af

Danmarks nationale Forhold. Naar den Overbevisning, at Grænsen maatte drages ved Afstemning, trods alle Stemningsudbrud, blev den sejrende, saa blev dette kun muligt, fordi den nye nøgterne historiske Vurdering var trængt langt ud i Folket. Kampen mellem dem, der fastholdt Sproggrænsen, og dem, der krævede den gamle historiske Grænse, var i væsentlig Grad en Kamp mellem Nationalliberalismens Historieopfattelse og det Syn paa dansk Historie, der skabtes i Aarene efter 1870.

Spørgsmaalet er ikke, om Historieforskning og Historieskrivning øver Indflydelse paa Begivenhedernes Gang. Derom er ikke Tvivl. Historikerne ikke blot skriver Historie, de skaber ogsaa Historie. Saa tit betydningsfulde Spørgsmaal tages op til Behandling af Lovgivningsmagten, anerkendes Historiens praktiske Værdi. Alt hvad man raader over af historisk Kundskab om vedkommende Emne fremdrages som Grundlag for den nye Lovgivning. En lang, lang Række af Kommissions- og Udvalgsbetænkninger bærer Vidnesbyrd derom. Saa tit et Spørgsmaal er omstridt mellem Nationerne, kaldes Videnskaben til Hjælp. Hver af Parterne lader deres Forskere fremdrage fra Fortiden alt det, der støtter deres Opfattelse. Afgørelserne i Paris i 1919—20 underbyggedes ved en overvældende Mængde af historiske Undersøgelser, ikke blot Parternes Indlæg, men ogsaa amerikanske og engelske Redegørelser, der tilstræbte Upartiskhed.

Spørgsmaalet er derimod, om den historiske Videnskab er naaet eller kan naa saa vidt, at den kan yde en paa videnskabeligt Grundlag hvilende Vejledning til Afgørelse af vanskelige Spørgsmaal. Kan den fastslaa visse Udviklingslove, der tillader at bedømme Følgerne af den ene eller den anden Afgørelse med saadan Klarhed, at de Personer, der træffer de betydningsfulde Beslutninger, kan faa fornøden Vejledning? Kan der opstilles historiske Love, der kan benyttes, saaledes som Naturvidenskabens Love benyttes til at lade Naturens Kræfter tjene Menneskene? Det maa erkendes, at dette hidtil kun har kunnet lade sig gøre indenfor snevre Grænser. Ganske enkelte Hovedlove har kunnet fastslaas. Først og fremmest den, at historisk Udvikling foregaar gradvis, om end ikke jævnt, at nye Tilstande

ikke fremtrylles med et Slag, men vokser frem af de Tilstande, som før bestod. Og visse Bevægelsers Karakter kan have været saa klar, at man fra det kendte kunde slutte til Bevægelsens fremtidige Gang. Men alt dette har hidtil været meget beskedent. Først med den kritiske Metodes Udformning, det nye nøgterne Syn paa historisk Udvikling og de sidste Aartiers mægtige Udvikling af Kildematerialet, navnlig Statistikens Fremgang, er man naaet saa vidt, at man i alt Fald kan skimte Muligheden af i saadant Omfang at opstille visse Udviklingslove, at det kan faa mere vidtrækkende Betydning.

Dette vil ikke sige, at Historikerne kan trænge ind til »Tingenes inderste Væsen«, opstille almengyldige Regler for Kultursamfunds Skæbne, eller forklare ud fra uforanderlige Regler, hvorledes Enkeltmands Evner og Karakter, hvorledes aandelige Strømninger bestemmes af materielle Forhold som Virkning af Aarsag. Alt dette er Opgaver, hvorpaa historisk Videnskab indenfor den Fremtid, om hvilken vi kan danne os en Mening, kun vil kunne forløfte sig. Tilsvarende Opgaver kan jo i Virkeligheden Naturvidenskaberne heller ikke løse paa deres Omraade. Hvad kommende Tider kan bringe, kan ingen endnu sige, men der er i hvert Fald langt igen.

Det, der kan tilstræbes med nogen Udsigt til Held, er Udformningen, Klarlæggelsen af visse Love, hvorefter det kan ventes, at Udviklingen vil foregaa paa begrænset Omraade i de nærmest kommende Tiaar, hvis ikke uforudseelige Forhold griber forstyrrende ind. Men allerede dette er meget. Allerede deraf kan drages nyttig Lære for de Statsmænd, der maa træffe følgerige Beslutninger, allerede derigennem kan skabes et bedre Grundlag for den offentlige Mening, som nu har saa afgørende Magt.

Det vil saaledes ikke være nogen uløselig Opgave at naa taalelig Klarhed over, hvorledes Bevægelserne i Fødslernes og Dødsfaldenes Tal staar i Forbindelse med visse sociale Forhold og visse aandelige Strømninger, og hvorledes disse Bevægelser maa paavirke Magtforholdet mellem Staterne og de erhvervsmæssige Forhold i hvert Land. Efter Verdenskrigen er Fødslernes Forhold til Folketallet blevet nogenlunde ensartet i Frankrig,

England og Tyskland. Det er ikke ugørligt at beregne med rimelig Sandsynlighedsgrad, om dette er et forbigaaende Forhold, eller om man kan regne med, at det vil holde sig gennem et længere Tidsrum. Forskellen i Folketilvækst mellem Frankrig paa den ene Side, England og Tyskland paa den anden, beror nu paa, at Dødeligheden er større i Frankrig. Det er ikke ugørligt paa Grundlag af Erfaringerne fra England og Tyskland med Hensyn til Sammenhængen mellem Dødelighedens Nedgang og den sociale og sundhedsmæssige Lovgivning at udfinde, hvilke Midler man i Frankrig maa anvende for at naa en lignende Tilvækst, som de to andre Lande har naaet, og beregne, hvor hurtigt saadanne Resultater kan naas, hvis disse Midler tages i Brug.

Det er heller ikke en uløselig Opgave paa Grundlag af de sidste Aartiers Erfaringer at naa en taalelig Forstaaelse af de ødelæggende Konjunktursvingningers Aarsager og at finde Midlerne til stærkt at begrænse dem. Det er muligt ud fra de Erfaringer, der er indhøstet under den sidste Menneskealders Forsøg paa Folkestyre saa nogenlunde at fastslaa, hvilke kundskabsmæssige og materielle Forudsætninger der kræves, for at visse Forfatningsformer kan faa virkeligt Liv, ikke blot være ydre Form. I stort Omfang vil fremtidige Forskydninger i økonomisk og politisk Magt mellem de forskellige Folk og de forskellige Folkeklasser kunne forudses. Og det skulde ikke være helt umuligt ud af Erfaringernes Mængde at drage nyttig Lære om, hvorledes disse uafvendelige Forskydninger kan foregaa med de mindst mulige Ofre.

Men hvis det skal lykkes at opstille saadanne Love, der indenfor begrænsede Omraader tillader Slutninger om Fremtiden og muliggør bevidst Indgriben i Udviklingen, og hvis det skal lykkes at skabe fornøden Tiltro til Historieforskningens Resultater, da er det fornødent, at historisk Forskning i det mindste for de nyeste Tiders Vedkommende bygger paa en Samvirken mellem flere Forskere, ikke blot historisk skolede Forskere, men ogsaa Statistikere og Nationaløkonomer. Det hjælper ikke, at den enkelte Forsker møder frem med sin mere eller mindre fantasipræget Forklaring, bygget paa den begrænsede Mængde af Iagttagelser, som det er muligt for Enkeltmand at indsamle og benytte,

medens saa en anden Forsker forkynder andre Love, opstillede paa lige saa ufuldkomment Grundlag. Saa længe dette finder Sted kan Tillid ikke ventes opnaaet og heller ikke med Rette kræves. Et vist kollektivt Studium er nødvendigt. I Samarbejde mellem mange maa den fornødne Mængde af Iagttagelser indsamles ud af det praktisk talt ubegrænsede Kildemateriale, der nu er til Raadighed. Gennem indbyrdes Drøftelse maa en Kreds af Forskere naa til afklarede Resultater, efter at for og imod nøje er vejede mod hinanden.

For ældre Tider, da Tilværelsen var mindre mangeartet, Tider, for hvis Vedkommende Kildestoffet er stærkt begrænset og desuden bearbejdet ved Slægtleds Arbejde, kan Enkeltmand have Mulighed for ikke blot at skildre Begivenheder og Personer men ogsaa at uddrage den begrænsede Lære, der overhovedet kan hentes af det sparsomme Forraad af Iagttagelser, hvormed man dér arbejder. Det er betydningsfuld Gerning. Den vil vedblivende drage mange Forskere og Skribenter, og Læsernes Interesse vil være dem sikker nok. Men for de sidste Aartier, til en vis Grad for det sidste Aarhundrede, er der en Mulighed for ved fornødent Samarbejde at naa et afgørende Skridt videre. Omraade efter Omraade af Menneskelivet er lagt ind under Videnskabens Indflydelse til Nytte og Fremgang for Menneskene. Den Opgave at ordne Menneskenes indbyrdes Forhold efter fornuftmæssige paa videnskabeligt Grundlag hvilende Regler er mangefold vanskeligere end nogen Opgave, Videnskaben endnu har løst. Og dog vil Arbejdet for Skridt for Skridt at naa frem mod dette fjerne Maal ikke aflade. Forudsætningerne for at det kan fortsættes med Udsigt til Fremgang er nu til Stede i højere Grad end nogensinde før. Det foregaaende Slægtleds Arbejde har banet Vejen. Rigere Kildestof er til Raadighed, bedre Betingelser for mange Forskeres Samvirken er skabt. Den historiske Videnskab vil i de kommende Tider kunne øve en endnu betydningsfuldere Indsats, end det var Tilfældet i noget tidligere Tidsrum.

REC

PERSON: O

J. O.

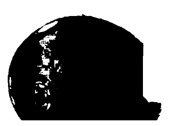
REGISTER

OVER

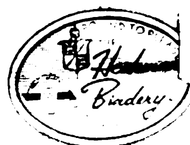
PERSON- OG STEDNAVNE

VED

J. O. ARHNUNG

3 2000 011 308 246

Bindery